

Egy tudományos intézet életében – én legalábbis így látom – fontos dolog egy-egy évkönyv közreadása, amely az ott folyó kutatásokba is betekintést enged, és mint tudjuk a VERITAS Történetkutató Intézet munkájába sokan szívesen pillantanak bele. Olyanok is, akik az Intézet létrehozását a leghatározottabban elutasították, olyanok is, akik fenntartásokkal és kritikával illettek bennünket, és olyanok is, akik úgy vélik, fontos, hogy létezik a VERITAS.

Az Intézet ugyanis kezdetektől fogva vallja: fontos, hogy a történeti kutatásnak több műhelye legyen, s azok kutatási eredményeiket szakmai vitákon ütköztessék, »fussanak versenyre« a jobb eredményekért. S a verseny legyen tisztességes, azonos feltételekkel megrendezett! Nekünk mint néhány éve alakult intézetnek nem kevés nehézséggel kellett megküzdenuünk, de álltuk a kihívásokat. Szakmai viták helyett politikai támadások és a tudomány világától távoli »kritikák« értek bennünket. Ezekre sohasem a velünk szemben alkalmazott módszerekkel válaszoltunk. A stílus maga az ember, szoktam mondani és írni, amikor a méltánytalanságok kapcsán választ vártak volna tőlünk. Szakmai kihívásokra, szakmai kérdésekre mindig adtunk választ. Sanda gyanúsítgatásokra nem.

Magam úgy látom, a VERITAS Évkönyv 2017 is egy ilyen szakmai válasz, akár a fel nem tett kérdésekre is. Válasz és egyben jelzés, miként is látjuk mi az elmúlt mintegy másfél évszázadot, mit tartunk abból figyelemre méltónak és mit gondolunk eleink tetteiről.

Szakály Sándor

**MAGYAR
NAPLÓ**

Ára: 3000 Ft

VERITAS ÉVKÖNYV 2017

VERITAS ÉVKÖNYV

2017 ANNUAL JAHRBUCH

VERITAS ÉVKÖNYV
2017

VERITAS ÉVKÖNYV

2017

VERITAS
TÖRTÉNETKUTATÓ INTÉZET
MAGYAR NAPLÓ
Budapest, 2018

Lektorálta
Marinovich Endre, Ujváry Gábor

Sorozatszerkesztő
Szakály Sándor

Szerkesztő
Ujváry Gábor

Olvasószerkesztő
Tóth László

A hely és a személynévmutatót összeállította
Ligeti Dávid

Az angol nyelvű összefoglalókat Varjú László,
a német nyelvűeket Kékesi Katalin fordította

© Szerzők, 2018
© VERITAS Történetkutató Intézet, 2018
© Magyar Napló, 2018

ISSN 2416-0687

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz	7
Kovács Kálmán Árpád: Adalékok a reformátusok és a magyar királyok főkegyúri jogának kapcsolatához	9
Schwarzwölder Ádám: Egy személyre szabott birodalom uralkodója – Ferenc József	25
Klestenitz Tibor: Hiperlojalitástól a királysértésekig. Ferenc József ábrázolása a dualizmus korának magyar sajtójában	41
Hermann Róbert: Harmincöt év múlva. Görgei Artúr honvédtábornok rehabilitációs okmánya, 1884. május 30.	57
Kárbin Ákos: Az osztrák pénzügyminiszterek szerepe a Monarchia 1892. évi valutareformjában. Julian Dunajewski vs. Emil Steinbach	73
Anka László: Miért „derestörvény” az 1907-es „cseléd törvény”?	97
Lajtai L. László: Ezer esztendő. Egy dualizmus kori hazai népiskolai történelemtankönyv és az államilag sugallt patriotizmus	113
Ligeti Dávid: A béke fejedelmei? I. Ferenc József, IV. Károly és a háború	129
Büky Orsolya: Mezővárosi polgár, vagy birtokos nemes. Hóman Bálint és a Darányiak	145
Orosz László: „[...] a régi német erények szelleme, az új német hibák nélkül.” A Reichsdeutsche Schule a két világháború közti Budapesten	171
Dévavári Zoltán: „A lélekzetvételünknek is tiszta szándékunknak kellett lennie, hogy a gyanunak árnya se érhesse bennünket.” Egy délvidéki (konceptuális) kémper rekonstrukciója (1922–1924)	189
Gali Máté: A Horthy–korszak kultúréletének „grand old man”-je: Berzeviczy Albert	203
Hollósi Gábor: A tökéletes választójog: Berecz Sándor választójogi tervezete 1932-ben	217

Veszprémy László Bernát: Ismeretlen levelek Lendvai István hagyatékából	235
Noszkó-Horváth Mihály: A második világháború alatti munkaszolgálat intézménye a magyar kárpótlási jogszabályok tükrében, a munkaszolgálatlal összefüggő kárpótlási iratok	249
Kiss Dávid: A Magyar Kommunista Párt „Munkásőrségének”, a Rendező Gárdának a megszervezése 1945-ben	265
Rácz János: A párizsi békekonferencia és békekötés sajtója 1946 és 1947 között	281
Zinner Tibor: Cionizmus a vádlottak padján. 1945–1953	299
Sáringner János: Külpolitika versus külkapcsolatok Magyarországon 1947 és 1955 között. Problémavázlat	321
Joó András: „Talán még emlékszik rám...” Andorka Rudolf tábornok 1954-ben írt jellemzése brit diplomatákról	333
Gecsényi Patricia: Közös kiútkeresés – változások a magyar-osztrák kapcsolatokban 1953–1956	351
Farkas Judit Antónia: „Elmondták cikkeikben, amit elmondhattak, a többi elhallgatták.” Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc a Budapestről tudósító olasz kommunista újságírók szemével. II.	367
Miklós Péter – Tóth Eszter Zsófia: Varga László kereszténydemokrata politikus állambiztonsági megfigyelése az USA-ban, az 1960-as évek elején	383
Resumes	399
Zusammenfassungen	425
Névmutató	457
Földrajzi nevek mutatója	475

AZ OLVASÓHOZ

Tisztelt Olvasóink!

Önök – akik kezükbe veszik ezt a kötetet – a VERITAS Történetkutató Intézet legújabb évkönyvében az intézet munkatársainak és néhány úgynevezett „külsős szerzőnek” az írásait olvashatják. Tanulmányokat, forrásközléseket. Ezek természetesen különböző terjedelműek és „súlyúak”, amiben viszont valamennyi azonos: a VERITAS Történetkutató Intézet által vizsgált időszakra – 1867–1994 – vonatkozó új eredményeket tartalmaznak. Arra az időszakra vonatkozót, amely a kiegyezéstől az Antall József – majd Boross Péter – nevével fémjelzett kormányok által behatárolt közel másfél évszázados korszakot öleli fel. Ekkoriban Magyarországon számos politikai, társadalmi változás zajlott. Feledésre és emlékezésre egyaránt méltóak. Voltak, amelyek alig néhány hetet, hónapot öleltek csak fel és mégis korszakosnak tekinthetjük őket, és olyanok is, amelyek hosszú idő alatt sem mutattak fel igazán nagy eredményeket. Véleményem természetesen az adott időszak/korszak különböző rendű-rangú szereplőire is vonatkozik. Közülük egyeseket méltán feled el az utókor, míg másokról méltatlanul keveset tudunk.

A kötet írásaiban ezért találkozhatnak fontos személyekkel, eseményekkel, olyanokkal, akik és amelyek figyelmet érdemelnek.

Egy tudományos intézet életében – én legalábbis így látom – fontos dolog egy-egy évkönyv közreadása, amely az ott folyó kutatásokba is betekintést enged, és mint tudjuk a VERITAS Történetkutató Intézet munkájába sokan szívesen pillantanak bele. Olyanok is, akik az Intézet létrehozását a leghatározottabb elutasították, olyanok is akik fenntartásokkal és kritikával illettek bennünket, és olyanok is, akik úgy vélik fontos, hogy létezik a VERITAS.

Az Intézet ugyanis kezdetektől fogva vallja: fontos hogy a történeti kutatásnak több műhelye legyen, s azok kutatási eredményeiket szakmai vitákon ütköztessék, „fussanak versenyt” a jobb eredményekért. S a verseny legyen tisztességes, azonos feltételekkel megrendezett!

Nekünk, mint néhány éve alakult intézetnek nem kevés nehézséggel kellett megküzdenünk, de álltuk a kihívásokat. Szakmai viták helyett politikai támadások és a tudomány világtól távoli „kritikák” érték bennünket. Ezekre sohasem válaszoltunk a velünk szemben alkalmazott módszerekkel. A stílus maga az ember szoktam mondani és írni, amikor a méltánytalanságok kapcsán választ vártak volna tőlünk. Szakmai kihívásokra, szakmai kérdésekre mindig adtunk választ. Sanda gyanúsítgatásokra nem.

Magam úgy látom a VERITAS Évkönyv 2017 is egy ilyen szakmai válasz, akár a fel nem tett kérdésekre is. Válasz és egyben jelzés, miként is látjuk mi az elmúlt mintegy másfél évszázadot, mit tartunk abból figyelemre méltónak és mit gondolunk eleink tetteiről.

Így olvassák tehát igen tisztelt Olvasóink ennek a könyvnek a tanulmányait! Kollegáim ugyanúgy írták, ahogy a korábbi publikációikat is: „harag és elfogultság” nélkül. Mert a történész – és ez sem újdonság az Önök számára tölem – nem bírja elei cselekedeteinek, hanem krónikása. Olyan krónikás, aki számba veszi az adott kor – lehetőségek szerinti – minden apró forrását, megnézi, hogy egy-egy személy milyen rendelkezésére álló adatok alapján hozta meg a döntését, a döntése mennyire szolgálta (volna) a közösség javát. Hol hibázott, miért, megadatott-e neki a javítás lehetősége?

Mert tévedni, hibázni valamennyien tudunk. Többnyire nem szándékosan és nem úgy, hogy azzal azt tegyük tönkre, amiért dolgozunk, de mégis előfordulhat...

Az elkövetett hiba, a tévedés, van amikor javítható, s van amikor nem. Ha viszont mindazon körülményt tisztességgel mutatjuk be, ami azokat előidézte, könnyebb „ítélkezni”, mert az Olvasó mindig ítélkezik is. S helyesen teszi. Hiszen azért vesz kezébe egy-egy könyvet, folyóiratot, hogy annak tartalmát megismerve alakítsa ki valamely kérdésről a saját véleményét. A saját vélemény fontos és meghatározó. Van amikor végigkísér bennünket életünkön keresztül. Mi ezeknek a saját véleményeknek a kialakításához is szeretnénk hozzájárulni a VERITAS Évkönyv 2017-tel. Olyan dolgozatokkal, amelyek elgondolkodtatnak, vitára serkentenek és esetenként rosszul rögzült dolgokat segítenek a helyükre tenni. Ha csak ennyit sikerült elérni ezzel a kötettel, akkor már megérte kutatni, írni, vitázni. S mindezt ugyanúgy tettük – és tesszük a jövőben is –, ahogy a jelmondatunk is tartalmazza: „... hazudni nem szabad”.

Budapest, 2017 Karácsonyán

Prof. Dr. habil Szakály Sándor
egyetemi tanár, főigazgató

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

ADALÉKOK A REFORMÁTUSOK ÉS A MAGYAR KIRÁLYOK FŐKEGYÚRI JOGÁNAK KAPCSOLATÁHOZ

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány a VERITAS Történetkutató Intézet, a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum és a Károli Gáspár Református Egyetem Történettudományi Intézete által szervezett „*Trónbitorlóból alkotmányos király*” című konferencián, 2016. december 13-án „*Ferenc József az apostoli király*” tárgyban megtartott előadás egyetlen szakaszának kifejtett, szerkesztett és jegyzetekkel ellátott változata. Ez a néhány mondat pedig az alábbi módon hangzott el: „Jogilag olyan alapkérdések sem voltak tisztázottak, miszerint egy katolikus jellegű állam alkotmányába bevett protestáns vallásfelekezetek autonómiájukat nem a főkegyúri jog alapján bírják-e. Ha viszont ők éppen a katolikus főkegyúri joggal szemben vívták ki önkormányzatukat, és az 1848-ban kimondott teljes vallásegyenlőség a katolikus autonómia létrehozását is elodázhatatlan szükségé tette, akkor ennek nem egyenes következménye-e, hogy ezek után a supremus patronatusszal [főkegyúri joggal] együtt járó kiterjedt állami gondoskodás immár a katolikus vallás rítusainak is csak segélyezési alapon juttatható? Úgy, ahogy egyébként ebbe a támogatásba minden más törvényes magyarországi vallásfelekezetet is be kell vonni, jogilag egyenlő, számszerűségében pedig méltányos alapon. Természetesen az autonómia sérelme nélkül, az állami szuverenitással együtt járó legfőbb ellenőrzési jog, a *ius supremae inspectionis* [az állam főfelügyeleti joga] keretein belül.”¹

TÉMAELHATÁROLÁS

Az egzakt témaelhatárolás érdekében néhány alapelvet fontos leszögeznünk.

1.) Hogy a magyar királyok főkegyúri jogának nagyobb témáján belül bennünket csakis a protestáns, azon belül is főleg a református vélemények érdekelnek és

¹ Egy elmúlt jogintézmény mindig idegen érzést vált ki bennünk. Megértésében nem segít a jogászas nyelvezet és szemléletmód sem. A probléma fontosságát az adja, hogy centrális jelentőségű a kor egyházpolitikája szempontjából.

érdekelhetnek. Más véleményeket csak annyiban vizsgálhatunk, amennyiben azok erre a gondolkodásmódra vetnek fényt.

2.) Hogy a kérdést vizsgálhattuk volna hivaltörténetileg, „a két evangéliumi hitfelekezetet közösen érdeklő ügyekben kiküldött vegyesbizottság”-nak a református Egyetemes Konvent jegyzőkönyveiben is megőrzött iratanyaga alapján is. Mégis inkább a kérdésnek a református sajtón belüli megjelenését választottuk, mint ami jobban megfoghatóvá teszi a vitákat, véleménykülönbségeket egy adott közvélemény-térfelel belül.

3.) Utóbbiak megjelenítése annál fontosabb, mivel a kérdésnek van egy alapvető paradoxona. Mégpedig az, hogy az alapul szolgáló intézmény, a magyar királyok apostoli (más kifejezéssel élve: főkegyúri) joga úgy szolgált széleskörű politikai hivatkozási, sőt kormányzati intézkedési alapul, hogy annak valódi tartalmát minden szereplő messzemenően figyelmen kívül hagyta, vagy azt saját értelmezése szerint igyekezett magyarázni. A történeti magyar jogban ugyanis főkegyúri jogot soha nem definiálták, csak elemeinek alkalmazására hoztak határozatokat.²

4.) Ez a tanulmány arra vállalkozhat, hogy a dualizmus kor országos terjesztésű protestáns sajtótermékeiben végez adatgyűjtést, és igazolja, hogy a főkegyuraság kérdése a bonyolult magyar közjogi és felekezeti viszonyok következtében *a protestánsok számára is* kiemelkedő jelentőséggel bírt.

A PATRONÁTUS FOGALMA ÉS A FŐKEGYURASÁGGAL KAPCSOLATOS ELTÉRŐ VÉLEMÉNYEK A PROTESTÁNS SAJTÓTÉRFÉLEL

A patronátusi jog (kegyuraság) egyházalapító és egyházfenntartó tevékenység. A patronust jogok illették és kötelezettségek terheltek. A jogok közül legfontosabb a papok kijelölése (prezentálás). Ezzel szemben kötelessége lett magánegyházának³ a védelmezése és anyagi ellátása. Szorosan kötődött a földbirtokhoz (feudum), ez képezte az egyházalapítás és -fenntartás anyagi feltételeit. Patronátusi jogot a királyi hatalom, világi és egyházi földesurak, valamint a városok gyakoroltak. Kialakulása Magyarországon az Árpád-korban eredeztethető, s történelmi pályája egészen 1945-ig ívelt. A kegyuraság intézménye a reformáció koráig kimondottan a katolikus valláshoz kapcsolódott. Ettől fogva azonban kialakult a protestáns változata is. A politika és

² RÁCZ István: *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága*. Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1997. (a továbbiakban RÁCZ, 1997.) 10–11.

³ A kérdés egyik legkiválóbb (katolikus) szakértője, Timon Ákos szerint a patronátusi jog a Karoling Eigenkirche-gyakorlatból nőtt ki.

a szakirodalom sokáig alig vett arról tudomást, hogy a patronátusi jog alakulását és érvényesülését igen bonyolult országos és helyi, egyházi, társadalmi és politikai összefüggések befolyásolták. Így a magyar királyok főkegyuraságának kérdésköre sem értelmezhető az időhatárok tágra nyitása és az interkonfesszionális viszonyok vizsgálata nélkül.⁴

A protestánsok általában egyetértőleg citálták azokat a gondolatokat, amelyeket Deák Ferenc utolsó nagy országgyűlési beszédében, 1873. június 28-án megfogalmazott. Ebben a *haza bölcse* Magyarországot az európai valláspolitikai típus egyik jellemző képviselőjének nevezte, ahol az állam–egyház viszony szabályozása körül meg kell ugyan maradni a történeti jogfejlődés alapjain, de folyamatos lépéseket kell tenni a kölcsönös be nem avatkozás (a szabad egyházak szabad államban) észak-amerikai modellje felé. Szerinte az 1791. évi XXVI., az 1848. évi XX. és az 1868. LIII. törvénycikkek már jogilag meghaladták a vallásfelekezeti állam szintjét.⁵ Bár ennek következtében az állam már a vallásfelekezeteken kívülre és politikailag azok fölé került, a törvények (és főleg 1848. évek) alapján mégis törődnie kell ügyeikkel. Ez a törődés külső vonatkozásai szabályozásában és egymás közötti összeütközéseik kiegyenlítésében ölt testet. A történelmi fejlődés elemeinek radikális lebontása nem lenne szerencsés, mert a vallások mély társadalmi begyökerezettsége miatt a magyar politikai viszonyok rekonfesszionalizálódásához vezetne. Távlatilag azonban csak olyan intézkedés támogatható, mely a feudális alapon született főkegyúri jogot az államszuverenitásból eredeztethető főfelügyeleti joggá konvertálja át.⁶ Tegyük hozzá, hogy ez a deáki nézet a liberális katolikus oldalon sem nyert egyértelmű elfogadást. Beksics Gusztáv ugyanis 1893-ban már azt bizonygatta, hogy a főkegyuraság nem kizárólag az államszuverenitásból, hanem legalább ennyire Szent István pozitív apostolkodásából származott jog, mely 1414-ben Konstanzban zsinati megerősítést is nyert.⁷

Az 1886-os protestáns sajtóban Rill József az „egyenlő elbánás” és „egyenlő távolság” deáki alapvetését képviselve Schlauch Lőrinc jogi nézeteit támadta meg.

⁴ RÁCZ, 1997. kiadói utószava (a hátsó borítólapon) alapján.

⁵ A vallásfelekezeti vagy konfesszionális állam korabeli fogalmi értelmezéseit kifejtettem: KOVÁCS Kálmán Árpád: A református hit fenntarthatósága a 19. század második felében. In: *A fenntarthatóság perspektívái a Kárpát-medencében. Multidiszciplináris vizsgálatok*. Szerk.: GARACZI Imre. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2016. 260–262.

⁶ Csáky Albin kultuszminiszternek a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslatához fűzött indoklásából idézi: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (a továbbiakban *PEIL*), 1893. 330–331. – *Debreczeni Protestáns Lap* (a továbbiakban *DPL*), 1893. 295.

⁷ RUSTICUS: Irodalom. *A magyar nemzet függetlensége az állami és az egyházi kormányzatban, különös tekintettel a magyar király apostoli jogaira és a katolikus autonómiára*. Írta Beksics Gusztáv. Budapest, Athenaeum, 1893. (könyvismertetés). *PEIL*, 1893. 140.

A budai polgári tanárképző intézeti tanár és az akkori szatmári püspök egyaránt az 1791. évi XXVI. tc. 4. és 5. §-át értelmezték. Utóbbi kizárólagossá tette volna a patronátusi jogot a katolikusok számára, és azt állította, hogy a protestánsoknak és a többi „felekezetek”-nek csak az állami felügyeleti jogában nyilatkozik meg a felség legfőbb kegyúri joga, mivel a király ennél fogva szokott biztosokat küldeni az egyházi kongresszusokra és a zsinatokra. Rill mindezt szembetűnő tévedésnek nevezte. Szokás lett ugyan szerinte a „suae majestatis regiae suprema inspectio”-ját egyszerűen „Öfelsége királyi főfelügyeleti jogá”-nak nevezni, pedig a fogalom előbb „figyelem” értelmében az egyházra, utóbb „felügyelet” értelmében az iskolára vonatkozik. Az egyház feletti kegyúri örököségi jognak vannak egyházzervezeti vonatkozásai,⁸ ellenben a kizárólag az iskolákra vonatkozó inspekciós jog csakis politikai jelleggel bír.

Az iskolákkal kapcsolatban korántsem az szerepel a törvényben, hogy az állam a tiszta és egyenes felügyelet jogát átadja a felekezeteknek, hogy magának ezek fölött álló főfelügyeletet szervezzon. Az sincs általa kimondva, hogy az állam a felekezeteket bízta meg azzal, hogy a felügyeletet a király nevében gyakorolják. Sőt egyenes tartalma az, hogy a tanfelügyelet az államé. Míg tehát a felekezetek megelégszenek a vallás igazi szabadságával, vagyis hitüket, istentiszteletük módját ápolják; vallástani bűvárlatokat végeznek; egyházukat, papi állomásaikat szervezik; paplakokat, templomokat tornyokat építenek; zsinatokat tartanak; vallási jellegű vagyonukat kezelik; temetőiket bekerítik és díszes kertekké varázsolják át; harangokat öntetnek; közegeik által felnőtteknek és gyermekeknek vallásuk igazságait tanítják, akkor az állam, a nemzet megelégedhet velük szemben a figyelés, ellenőrzés és örököségi legfelsőbb patronátusi jogával, mely úgy a királyé, hogy azt – minden más igazgatásterülettel együtt – felelős kormánya által gyakorolja.⁹ Bár Rill maga liberális katolikus volt, nézetei általában megfélemlíthetőek voltak a protestáns felfogásnak. Amikor például a Tiszáninnen Református Egyházkerület 1866-ban kiküldött egyik bizottsága 1867 májusában közzétette vallásügyi törvénytervezetét, ennek egyik szakasza (VI. fejezete) kifejezetten a főkegyúri jogról szólt. A munkálat az uralkodó védelmezői jogát a teljes egyenlőség és viszonyosság alapján terjesztette volna ki minden bevett vallásfelekezetre. A kormány által gyakorolt felügyelet volt hivatva az állam jogait és céljait biztosítani, ez azonban semmiképpen sem előzetes engedélyezések, hanem visszamenőleges jóváhagyások által történt volna. Kivételt az idegen államfőktől függő felekezetek képezték volna, melyekkel szemben az uralkodói placetum

⁸ Rill szerint az uralkodó kizárólag ugyanazon jog alapján rendelkezhet a katolikus és a protestáns egyházkormányzati beosztásról. A katolikus egyházmegyéknek ugyanis egyházjogilag a protestáns egyházkerületek felelnek meg. A közös jogalap pedig a főkegyúri jog.

⁹ RILL József: Az egyház autonómiája és az iskola szabadsága kérdéséhez. *PEIL*, 1886. 1351–1352.

[tetszvényjog, egyetértési jog] alapján továbbra is fenntartották volna az előzetes bemutatás szükségességét.¹⁰

Az 1891-ben kezdődött és a királyi szentesítést elhúzó kultuszminiszteri aggályok következtében 1894-ig eltartó első budapesti református zsinat kapcsán Bánffy Dezső erdélyi református főgondnok Ferenc Józsefet „legmagasabb kegyurunk, ő felsége a koronás király”-nak nevezte.¹¹ Amikor azonban a később nulladiknak nevezett 1894-es katolikus nagygyűlés megnyitó beszédében Vaszary Kolos esztergomi érsek–hercegprímás azt az igényt jelentette be, hogy a protestánsok a katolikus autonómia-törekvések¹² közepette adják vissza azt a pártfogást, mely a katolikusok adományszerzőként, kvázi engedményeként az 1791. évi vallásügyi törvényhez, a magyarországi protestantizmusnak ehhez az alaptörvényéhez vezetett, a két legnagyobb református orgánus egyként hordult fel. Szóts Farkas budapesti teológiai tanár szerint a római katolikus főpapság és főurak „testvéries pártfogása” a tiltakozás tényében öltött testet,¹³ egy írói álnév mögé bújó szerző pedig gúnyosan a kacagás elfojtására szólított fel.¹⁴ Bartha Béla sárospataki jogakadémiai tanár szerint a protestánsok éppen a katolikus főkegyúri joggal szemben vívták ki önkormányzatukat, így az állami gondoskodást nélkülözve kizárólag önerejükre voltak hagyatva. A magyar protestáns egyházak autonómiája így a szegénység és az önmegtagadó áldozatok díszé és koronája.¹⁵

¹⁰ A tiszáninnyi hely. hitv. egyházkerület tavaszi közgyűlése. *PEIL*, 1867. 1273. – Teljesen helytálló elemzése: Kovács Áron: A Tiszáninnyi és a kiegyezés. Két törvénytervezet az állam és az egyház közötti viszony, valamint a népoktatás ügyének rendezésére a Tiszáninnyi Református Egyházkerületből. *Sárospataki Füzetek* (Új folyam), 2017/4. 16–18.

¹¹ [Szóts Farkas:] Erdélyi egyházkerületi közgyűlés *PEIL*, 1892. 622.

¹² Hogy a királyi főkegyúri joggal kapcsolatos vitákat az egyházpolitikai küzdelmek és a katolikus autonómia-törekvések felől kell megközelíteni, már mások is észrevették előttem. Lásd: HERGER Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Budapest, Új Mandátum, 2010. 102–103. – SARNYAI Csaba Máté: Két korszak, két nézet az erdélyi Katolikus Státussal szemben. Csorba Ferenc és Onisifor Ghibu. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 136. (2014) (a továbbiakban SARNYAI, 2014.) 71.

¹³ A teljes igazság kedvéért tegyük hozzá, hozzátette, hogy összességében egy 80 főnyi kisebbségről volt szó.

¹⁴ [Szóts Farkas:] A budapesti kath. gyűlés határozatai. *PEIL*, 1894. 58. Latinul: „Risum teneatur!” – A–R: A katolikus autonómia. *DPL*, 1898. 276.

¹⁵ Dr. B[ARTHA] B[ÉLA]: A katolikus autonómia. *PEIL*, 1892. 137.

A PROTESTÁNS ÉS A KATOLIKUS AUTONÓMIA VISZONYA MAGYARORSZÁGON

A magyarországi katolikus és protestáns autonómiakérdések rendszere az 1890-es évekre egyre inkább akut problémahalmazzá vált. Bartha Béla sárospataki jogakadémiai tanár 1892 elején hangot is adott azon véleményének, hogy ahol a protestáns egyház az államhatalommal szorosabban összefonódott, ott nem is lehetséges az autonómia, vagy csak szűk korlátok közt. A magyar római katolikus egyház autonómiáját kettős függősége miatt még a külföldi protestáns államegyházaknál is nehezebb biztosítani, hiszen itt az államtól való függetlenség egyházi-társadalmi érdekét az államérdek biztosításának garanciáival is ki kell egyensúlyozni. A római katolicizmus államegyházi jellegében, melyet bizonyos határon belül még a 19–20. század fordulóján is őrzött, eleve nem lehet független, hiszen gazdagságát, rangját és méltóságát az államtól nyerte.¹⁶ Márpedig az állam legfontosabb érdekeinek sérelme nélkül nem elképzelhető, hogy a katolikus egyház autonomikus jelszavak és alapelvek alapján állami eredetű méltóságot és vagyont államellenes célokra használjon fel. Annál kevésbé, mivel az isteni eredetűnek tekintett katolikus pápai törvényhozó és végrehajtó hatalom az egyházat hierarchikus kormányzó és laikus engedelmeskedő elemre osztja.¹⁷

A protestáns közvélemény ilyen alapon élénken figyelte és nyomon követte a Rappolla bíborossal kapcsolatos híreket. Az ezen a helyen már többször idézett Bartha Béla 1893-ban azon nézetének adott hangot, hogy a Vatikán a vallás ürügye alatt

¹⁶ Uo. 137. – Az 1907-es Zsilinszky-féle egyháztörténet az 1848-ban kimondott, 1868-ban újra deklarált vallásegyenlőségen és viszonyosságon alapuló alkotmányos egyházpolitika korszakában a katolikus vallás államegyházi jellegének alábbi maradványait szedte össze: 1.) A legfelsőbb szintű katolikus lelkészképzés (a protestánsal ellentétben) az állami egyetemi élet része. 2.) A katolikus tábori lelkészlet magasabb dotációja és a katolikus tábori püspökségnek az a militáris rangrendből adódó felsőbbbségi-felügyeleti joga, melyet tábori püspökség híján a protestáns katonai lelkészek felett gyakorolhat. 3.) Az a meggyökerezni kezdő tradíció, hogy protestáns egyén kultuszminiszter nem lehet, mint ahogy még soha nem is volt. 4.) Az állam és kormánya hivatalosan csak egy vallásos kultuszt, a római katolikust ismeri el és gyakorolja. Ez mutatkozik egyrészt hivatalos állami ünnepek katolikus istentisztelet formájában történő megünneplésében, valamint a katolikus főbb ünnepnapok állami szünnap-jellegében, és az ezeken való nem magánemberi–hívői, hanem hivatalos–állami jelenlétben. 5.) Az új és még be nem fogadott katolikus szerzetesrendek és kongregációknak a magyar törvényekkel ellentétben álló mindenholi szabad megtelepedése. 6.) Az állami és törvényhatósági kórházakban szinte kizárólagos katolikus apácarendi ápolónői alkalmazása. *A magyarhoni protestáns egyház története*. Szerk. ZSILINSZKY Mihály. Budapest, Athenaeum, 1907. 740–741. Ehhez a felsoroláshoz még egy sérelmet tehetünk hozzá: 7.) Az állami eredetű vallási és tanulmányi alapok, valamint egyházi birtokadományok kizárólagos vagy legalábbis arányos ellentételezés nélküli katolikus használata.

¹⁷ Dr. B[ARTHA] B[ÉLA]: A katolikus autonomia. *PEIL*, 1892. 137.

elveszett világi hatalmának visszaszerzésére törekszik. Mivel ennek fő akadályja, a liberális Olaszország a hármasszövetség része, a római Szentszék a hármasszövetség ellenfeleit segíti, Olaszország szövetségeseit pedig bomlasztja. Nem véletlen, hogy a republikánus Franciaország és a cári Oroszország esetében rendkívül elnéző a katolikusok sérelmeivel, illetve elnyomásával szemben. Máshol ellenben nem áttol a vallásos katolikus tömegeket bujtogató politikát folytatni. Ausztria–Magyarországon a polgári házasság ellen izgat, Németországban a katonai költségvetés kapcsán ugrasztja neki a Centrumpártot a kormánynak. A végső cél itt a jezsuiták visszahozatala lenne. Ausztriában az uralkodó család és az uralkodó vallásos buzgóságát is ügyesen használja fel céljai elérése érdekében. Magyarországon pedig nem véletlenül lett Strossmayer diakovári püspök, a magyar állameszme esküdt ellensége, Rampolla kedvence, aki azért közben a görög katolikus pap, Vasile Lucaciunak, a Román Nemzeti Párt tagjának, magyar országgyűlési képviselőnek is különféle megbízásokat ad. A sárospataki jogakadémiai tanár szerint a fő kérdés ebben a helyzetben az, megvonható-e az egyoldalúan visszavont pápai kiváltság-adományozás módjára a magyar királyok apostoli királyi joga. Válasza természetesen nemleges: ez a történelmi fejlődés menetébe mélyen beágyazott, magyar közjogi természetet is nyert jogintézmény a barátságos nemzetközi szerződések mintájára csak a felek kölcsönös egyetértésével lenne felbontható.¹⁸

Simor János hercegprímás az akkori katolikus autonómiakongresszus nyomán már 1871-ben kérte, hogy a katolikus vallási és tanulmányi alapok, valamint a katolikus iskolák (az állami katolikus gimnáziumok) feletti rendelkezés jogát a protestánsokkal való jogegyenlőség elve alapján szolgáltatassák ki az egyháznak, vagy legalábbis rendeljék ezeket a miniszteri felelősség elve alól kivett királyi főkegyúri jog alá. A klerikális katolicizmus számára az volt a legsérelmesebb, hogy a főkegyúri jogot a magyar király a római katolikus egyházhoz való viszonyában is a szuverén magyar állam fejeként, kultuszminiszterei által gyakorolja. A miniszter pedig az egészében szolidaritásban álló kormány tagja, vagyis a szokás szerint hiába katolikus, ha tisztségében a kormány véleményét képviseli.¹⁹

¹⁸ BARTHA Béla (Sárospatak): Az apostoli királyi jogok és a pápa. *PEIL*, 1893. 3–4.

¹⁹ *Az egyházi vagyon tulajdonjogának alanyáról általában s különösen Magyarországon*. Dr. Kosutány Ignác pozsonyi kir. kath. jogakadémiai tanár füzetének ismertetése. Eredeti megjelenés: Athaeneum VI. (1897.) Ismerteti K. J. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1898. 109–115. Az általános politikai irányvonalat meghatározó miniszterelnök mellett a szakminiszterek között is felülreprezentáltak voltak a protestánsok, de főleg a reformátusok ezen felekezetek országos arányához képest. Különböző szempontok és megfontolások alapján főleg a bel-, a pénz- és az igazságügy-miniszternek bírtak beleszólással a katolikus szempontból is fontos vallásügyekbe.

A liberálisok válaszában egy névtelenül megjelent röpirat adott hangot. A közvélemény által Ghyczy Kálmánnak tulajdonított pamflet főleg az utóbbi követelés visszautasítására épült: „[...] »e szó [értsd: főkegyuraság] által jelzett jognak, épen azért, mert értelmezése folyvást homályban hagyatik, oly attribútumok is tulajdoníttatnak, melyek abban nem foglaltatnak, s ezekben kerestetik azon hátulsó ajtó, melyen a kath. egyházat az ország törvényeinek megtartása, követése, a törvényhozás hatalma alól sokan kibújtatni szeretnék.«”²⁰ Ebben a helyzetben továbbra is biztosítani kellett, hogy a túltengésre hajlamos egyházi-dogmatikus központ, a római Szentszék ne lépje túl illetékességi körét, és ne avatkozzon direkt politikai kérdésekbe. A magyar királyok nem mindig, de szükség esetén mindig alkalmazott, számos elemében törvényileg is szabályozott főkegyúri joga ebben a tekintetben éppen azt biztosította, hogy a magyar szent korona nem pápai tulajdon, Magyarország nem a római pápa feuduma, ahol a magyar király a római pápának első, Krisztusnak pedig második helytartója lenne, és az egyházzal kapcsolatos joga sem súllyeszthető a magánkegyúri jog (jus patronatus laicum) színvonalára. Mindez pedig végső soron az esztergomi érsek prímási joghatósága mellett a magyar katolikus egyház Rómával szembeni önkormányzati jogait biztosította.²¹ De jellegénél fogva a katolikus egyház a protestánsokhoz hasonló, iskoláira vonatkozó tulajdonjogot, önrendelkezési és befolyásolási hatalmat egyáltalán nem követelhetett magának.²² A protestáns egyházak ugyanis nem alkottak a katolikushoz hasonló külön testet a társadalomban, hiszen a lelki és látható egyház építésében, istápolásában és kormányzásában a világiak is papi tisztet töltöttek be, az egyetemes papság elve az egyházi és világi elem egyenjogúságán alapult, sőt a protestáns papok is valójában csak minősített [értsd: megfelelő képzettséggel felkészített] világiaknak számítottak. A legszélesebb értelemben vett katolikus autonómiát ilyen körülmények között a protestánsok csak akkor tartották engedhetőnek, ha 1.) a katolikus egyház olyan szegény lesz, mint a protestáns; 2.) ha intézményeit hívei akár kicsinyenként összerakott, a protestánsokkal egyenlő súlyú áldozatokkal tartják majd fenn; 3.) ha a katolikus egyház (legalább a vegyes, lelki-világi vonatkozású ügyekben) elismeri a papi és az egyházi elem egyenjogúságát; 4.) végül megtagadja azt a fajta klerikalizmust (ultramontanizmust), mely az államon kívüli és felüli hatalom felé gravitál, és minden szabadelvűség ádáz ellenesét

²⁰ Idézi: BACZONI Lajos: Válasz egy főpapnak. *PEIL*, 1882. 546–547.

²¹ Asbóth Lajos hozzászólása a Csáky Albin által összehívott 1890. végi katolikus autonómiaügyi értekezleten. Idézi: R. T.: Értekezlet a katolikus autonómia tárgyában. *PEIL*, 1890. 1331.

²² BACZONI Lajos: Válasz egy főpapnak. *PEIL*, 1882. 547–548, 550.

képezi. De még ekkor is csak az állameszme által engedett korlátokon belül valósítható meg a katolikusok önkormányzata.²³

Kovács Sándor 1894-ben egyetértőleg idézi az egyébként katolikus és liberális politikus közíró, Beksics Gusztáv véleményét azzal kapcsolatban, hogy mi nem engedhető át a létrehozandó katolikus autonómiának. Ezeknek a korlátozásoknak ki kell terjedniük az önkormányzat különböző szintű (egyházközségi, egyházmegyei és -tartományi, valamint országos) elemeire is. Az elvonandó területek pedig: 1.) A főpapok (püspökök, érsekek, apátok stb.) választása és áthelyezése. Ezek a kinevezésének továbbra is a felelős miniszteri ellenjegyzés mellett gyakorolt legfőbb kegyúri jogkörbe kell tartoznia, még a prezentálás [jelölés] joga sem osztható meg az autonómiával. A kérdés kardinális jelentőségét mutatja, hogy a megelőző évben egy álnév mögé rejtőző protestáns közíró is azt tartotta hangsúlyosnak, hogy a prezentálás joga olyan erős, hogy a római Szentszék megerősítési jogát (*ius confirmandi*) is nagyban korlátozza. A magyar királyok által javasolt személy ugyanis pápai részről csak akkor utasítható vissza, ha a kánonjogi alkalmatlanság igazolt esete forog fenn. Mint ahogyan a királyi egyetértési jogot (a *ius placet*) megsértő püspökök esetében a király büntetőjoga a püspök letételéig terjedhet.²⁴ 2.) Egyházmegyék kikerekítése, újak alkotása. 3.) A nagy egyházi javadalmak autonomikus kezelésbe adása. Ez utóbbi korlátozás feloldható, ha az egyházi javadalmak jogi természete eldöntésre kerül.²⁵

Az egyházi javak jogi természetének kérdése a reformkor óta húzódó vitakérdés volt.²⁶ A kérdés jogi rendezése elméletileg lehetővé tette volna az állami- és magánadományok, valamint a tisztán felekezeti és a(z) immár nemzeti) közcélokra rendelt célvagyon megkülönböztetését. A magánadományok azonban Magyarországon az államiak mellett volumenben és jelentőségben mindig is eltörpültek, az egyház tulajdonjogát pedig a feudális jellegű törvényalkotás úgy ismerte el Szent István kora óta, hogy a vagyon célirányos felhasználásának ellenőrzését mindig a királyi főkegyúri jog keretein belül gyakorolta. Az a tény ugyanakkor, hogy az egyházak javaikat a szent koronától kapták örök tulajdonul, mint a főurak, a protestáns vélekedés szerint nem jelentette azt, hogy az így szerzett vagyont egyenlő joggal bírták volna.

²³ Dr. B[ARTHA] B[ÉLA]: A katolikus autonomia. *PEIL*, 1892. 137–138. Annak problematikus voltát, hogy a létrehozandó katolikus autonómia hű maradt-e a magyar állameszméhez, vagyis a korabeli Magyarország területi integritásához, lásd később.

²⁴ RUSTICUS: Irodalom. Beksics: *A magyar nemzet függetlensége*, i. m. *PEIL*, 1893. 140.

²⁵ KOVÁCS SÁNDOR: A magyar nemzet jogállása az egyházi külső kormányzat terén (könyvismertetés). *DPL*, 1894. 54–55.

²⁶ A dolgozat ezen a helyen azt vállalja, hogy CSORBA László: *A vallásalap „jogi természete”*. Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999. című monográfiájához ad néhány hiányzó szempontot.

Utóbbiaktól ugyanis megszakadás vagy hűtlenség folytán vagyonuk visszaszállt a koronára, míg az egyház – jogi személyt képezve – hűtlenségi perben sem lehetett részes, és vagyona sem szállt vissza sem a koronára, sem az államra. Hasonlóképpen nem állja meg a helyét az sem, hogy Günther Antal a korlátlan tulajdonjog alátámasztásának érdekében az 1548. évi XII. törvénycikkre, illetőleg a Mária Terézia-féle egyetemi alapítólevélre hivatkozik, mivel ezekből sokkal inkább a kötelességteljesítés ellenőrzése, a gondoskodás a kirendelt célra való felhasználásról érthető, mint a szabad rendelkezés.²⁷

Kosutány Ignác *Az egyházi vagyon tulajdonjogának alanyáról általában s különösen Magyarországon* című füzetének nézeti protestáns szemlélője szerint nagy bosszúságára vannak a *Religio* című katolikus lapnak, így tehát a protestánsok által haszonnal forgatható. A pozsonyi királyi katolikus jogakadémiai tanár ugyanis azon véleményének ad hangot, hogy a magyar egyházi vagyon a nemzet közvagyonából vett, egyházi közcélokat szolgáló vagyon. A várbirtokokhoz vagy a főtisztviselői birtokokhoz [az úgynevezett ispáni vagy honorbirtokokhoz] hasonlóan semmiképpen sem magántulajdon. Így az idő szerinti egyházi hivatalnok csak vagyonkezelőnek tekintendő. A vagyont jövedelmezteti, de még e jövedelmekkel se rendelkezhetik tetszése szerint. Ennek első jogtörténeti emléke az 1114-es esztergomi zsinat azon határozata, miszerint a püspöknek csak jövedelmének negyedrésze felett van rendelkezési joga, a többi háromnegyed részt tartozik egyházának [értsd: püspökségének, püspöki székesegyházának és egyházközségének] céljaira fordítani. Ha pedig halála után kiderül, hogy egyházát nem látta el, csak fiait gazdagította, hagyatékának fele foglaltassék le az egyház számára.

A püspök személyesen élvezheti ugyan az egyházi jószágokat, de feleségének még tartózkodni sem szabad az egyház birtokain. Mindezek a határozatok a VII. Gergely-féle cölibátusi mozgalom hatását mutatják. Szellemi háttérükként pedig a katolikus kánonjogba is bevett kongruagondolat érhető tetten. A tisztességes ellátás (congrua sustentatio) azt a jövedelemszintet jelentette, amely az adott beneficiátus (egyházi javadalmazott) állásának megfelelő életmódját biztosította. A többit a papság, éspe-dig főleg a dúsan ellátott felsőpapság tartozik közcélokra fordítani. Kosutány szerint a magyar jog ilyen közcélként jelöli meg az egyház részéről a papság, egyház [itt értsd elsősorban: a székesegyházi templom] és a szegények ellátását, az egyházi urasággal járó világi terhek részéről pedig a tisztek, fegyveresek, várak stb. tartását. Kosutány gazdag jogtörténeti és törvényes példatár sorakoztatása által bizonyítja,

²⁷ A–R: A katolikus autonómia. *DPL*, 1898. 161–162.; 176.

hogy a királyi hatalomnak mindezt ellenőrizni akár büntetőjogi terhek kiszabásával is mindenkor joga és kötelessége volt.²⁸

Az egyébként református és függetlenségi politikus Eötvös Károly 1893. március 23-i nagybeszédében idézte és védelmébe vette azon szerinte bölcs deáki felfogást, mely az 1868. LIII. törvénycikket szankció nélkül hagyta.²⁹ Ugron Gábor 1889-ben a szankciók nélküli liberális egyházpolitika egyenes következményeképpen vonta le azt a következtetést, hogy csak az autonómiától lehet sikerrel elvárni, hogy rendezetlen egyházi adózás, a siralmas állapotban lévő katolikus kórházak, agg-menházak, jószágek, javadalmak, tőkék, alapítványok és más pium legatumok (kegyes céladományok) megfelelő kezelésének ügyét megoldják. Csak a hívek egyeteme képes ezenkívül rákényszeríti a főpapságot arra, hogy az alsópapság nyomorát enyhítse és kongruáját rendezze.³⁰

Velük szemben Tóth Lajos ügyvéd–egyháztanácsos 1898-ban már arra figyelmeztetett, a római katolikus egyház hithű érületű főkegyura, I. Ferenc király a század elején még képes volt a fejedelmi intézkedéseivel ellenszegülő rozсныói püspököt egyházi javadalmától megfosztani.³¹ Tóth Lajos mindezzel arra is utal, hogy uralkodói támogatás esetén a magyar állam egyáltalán nem olyan eszköztelen a renitens főpapokkal szemben, mint ahogyan Eötvös Károly és Ugron Gábor állítják. A főkegyúri jog által biztosított fegyelmezési fokozatok pedig az intés, a vagyonkezelő biztosok kirendelése, a büntető jellegű (alacsonyabb posztra történő) áthelyezés, végső soron pedig a lemondítás.

Schlauch Lőrinc 1882-ben a *Pester Lloyd*-ban *Der katholische Standpunkt in der Mittelschulfrage* című, német nyelvű cikksorozatában azon véleményének adott hangot, hogy az alapok, alapítványok és az iskolaügy igazgatásának 1848 előtti közegei, az ecclesiastica és studiorum commissiók [egyházi és tanügyi bizottságok] papi befolyás alatt álltak. Így bizonyos tekintetben a Helytartótanács is hierarchicus orgánumnak [értsd: egyházi szervezetnek] volt tekinthető. A szatmári püspök szerint a főkegyúri jog gyakorlása tekintetében a felelős miniszteri kormányrendszer behozatalával a jogfolytonosság megszakadt, minthogy a szenvedélytől elragadott

²⁸ *Az egyházi vagyon tulajdonjogának alanyáról általában s különösen Magyarországon.* Dr. Kosutány Ignác pozsonyi kir. kath. jogakadémiai tanár füzetének ismertetése. Eredeti megjelenés: Athaeneum VI. (1897.) Ismerteti K. J. Dunántúli Protestáns Lap (a továbbiakban *DtPL*), 1898. 109–115.

²⁹ Historikus: A magyar klérus törekvései a. mostban és a jelenben. Budapest 1893. Ismerteti: AURIFABER. *DPL*, 1893. 183.

³⁰ Sz.[ÖTS] F.[arkas]: Vallásügyi tárgyalások az országgyűlésen. *PEIL*, 1889. 645.

³¹ TÓTH Lajos: *Az 1848: XX. t.-cikk 3-ik §-ának rendelkezése megvalósítható-e ma már félszázad múlva az egyházi javaknak, s a vallás, tanulmányi és egyetemi alapoknak államosítása nélkül?* (Ismeretetés) *PEIL*, 1898. 40.

1848-iki törvényadás a Helytartótanács kezében talált minden ügyterületet – az uralkodói hatalom számára fenntartott felségjogokra (az úgynevezett *jura reservata*) való tekintet nélkül – a minisztériumra ruházott át. Az ezzel kapcsolatos, protestánsok által is elfogadott ellenvélemény szerint ugyanakkor ezen bizottságok állami jellege azáltal volt biztosítva, hogy önálló intézkedési joggal nem voltak felruházva, az olyan típusú, egyoldalú consultativa vótumok, melyeket ezek a bizottságok papi befolyás alatt tettek, az 1848 utáni új, alkotmányos helyzetben fenntarthatatlanok.³²

Beksics Gusztáv szerint a magyar közjogban az 1715. évi VIII. tc. téves értelmezésével szemben nincsenek a korona számára fenntartott, hanem csak arra átruházott jogok (azok viszont meglehetősen számosan). Ezeket pedig legutóbb az 1867. évi XII. tc. pontosan körülírta.³³ A magyar államnak azért sem szabad elismernie a nagyobb javadalmak és közalapok felekezeti jellegét, mivel a római Szentszék kárhoztatja azon világi törvényeket, melyek az egyházi javak felett rendelkeznek.³⁴ Bár a liberális publicista nyomán a protestáns sajtó is elismerte, hogy az egyházi vagyon állami kezelése sem a legjobb, de még így is sokkal jövedelmezőbb helyzetű, mint amilyen zavarokba a hozzá nem értő³⁵ és nepotista főpapok sodorni szokták.

A nagyváradi és a pécsi püspökség például súlyosan eladósították magukat. Strossmayer diakovári püspök erdőirtó rablógazdálkodása a maga idején nagy feltűnést keltett. Vaszary Kolosnak az 1891-es esztergomi érsekváltozás alkalmából minden fundus instruktus [beruházási költség]³⁶ nélkül kellett volna átvenni az óriás uradalmakat. A miniszter előzékenységére és kölcsönére volt szüksége ahhoz, hogy gazdálkodását és udvartartását beindíthassa. Állami jószágfelügyelők még mindig kevésbé veszélyesek az ilyen vagyonra nézve, még ha esetleg „bukott református képviselők” lennének is. A kedvezőbb állami kezelés példája az is, ahogy az olasz

³² BACZONI Lajos: Válasz egy főpapnak. *PEIL*, 1882. 509., 550.

³³ RUSTICUS: Irodalom. Beksics: *A magyar nemzet függetlensége* i. m. *PEIL*, 1893. 140.

³⁴ Ilyen alapon nem tette népszerűvé Apponyi Albertet a liberális és a protestáns sajtóban, hogy 1874-es különvéleményében *kánonjogi* alapon bizonygatta, hogy a katolikus tanulmányi és vallásalapok az egyházi tulajdonjog részét képezik. Lásd ANKA László: *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában*. Doktori értekezés (Kézirat) Budapest, 2014. 117–119. – Kosutány szerint ez a nézet az egyházjogászok által leginkább teoretizált elmélet, az egyházi intézmények jogalanyisága, de sok igazsága ellenére ez a nézet sem általánosítható teljesen. K. J.: Kosutány *Az egyházi vagyon* i. m. *DtPL*, 1898. 109.

³⁵ Schlauch bíboros jobban érti – úgy mond – az evolúció elméletét, mint a modern, tervszerű birtokkezelést.

³⁶ Egy olyan megfelelő összegű zárolt alap, melyet a püspöknek utódjára kellett hagynia. Ez volt hivatva gondoskodni arról, hogy a pápai megerősítés, a beiktatás és a püspöki szék elfoglalásáig tartó átmeneti időszak költségeit az új püspök méltóságához méltóan tudja viselni.

állam a pápának felajánlott évi 3 500 000 líra összegű, de fel nem vett királyi civilistát³⁷ gyümölcsöztette.³⁸

A gazdaságosság vonatkozásai mellett nagyon erős súllyal estek latba a nemzeti szabadelvűség megfontolásai is. A nagyobb javadalmak és közalapok kiszolgáltatása újra korlátlan teret adna – úgymond – a római Szentszék vagyonekezelési beavatkozásainak, mivel az ultramontán szellemű katolikus főpapság biztosan újra életbe léptetné az 1855-ös konkordátum megfelelő paragrafusait. Továbbá: Strossmayer már amúgy is politikai pártot tart fenn Horvátországban. Mennyivel inkább elveszne ez a koronarész, ha a magyar királytól nyert beneficiumokat a Sztarcsevics-félék³⁹ rendelkezésére is ki kellene szolgáltatni.⁴⁰ A Csáky Albin által 1890 végén mértékadó katolikus politikusszemélyiségek részvételével összehívott bizalmas autonómiaértekezleten Horánszky Nándor nemcsak politikai szempontból tartotta az egyházközségi híveket éretlennek az autonómiára, hanem nemzetiségi szempontból is veszélyesnek vélte az önkormányzatot.⁴¹

Az egyházi javadalmak jogi természetének eldöntése a katolikusok elé mindig a „konfiskáció”, „szekularizáció” vagy „emancipáció” rémét vetítette. Bár a félelem nem volt teljesen alaptalan, de nem is képviselte azt a súlyt a protestánsok között, amit a katolikusok neki tulajdonítottak.⁴² Bánffy Dezső kormánya Wlassics Gyula kultuszminiszter közreműködésével még 1897-ben, az újabb katolikus autonómia-kongresszus előtt egy terjedelmesebb emlékiratban fejtette ki a kormánynak a katolikus autonómiára vonatkozó álláspontját. Ennek lényegét a katolikus sajtó úgy tálalta, hogy az egyébként református, erdélyi származású és főispáni allűrökkel kormányzó miniszterelnök meg akarja hazudtolni azt a katolikus nézetet, miszerint a legfőbb királyi kegyúri jog nem állami felségjog, hanem a magyar szent korona

³⁷ Itt: önkéntes segítség, felajánlott hozzájárulás.

³⁸ [Szórs Farkas:] A kormány és a katolikus autonómia. *PEIL*, 1898. 46. – A–R: A katolikus autonómia. *DPL*, 1898. 275–276.

³⁹ Ante Starčević (1823–1896), „a horvát haza atyja”, a Jogpárt alapítója, a Strossmayer-féle Nemzeti Liberális Párt által képviselt illírizmussal (jugoszlávizmussal) szemben jelmondata a „se Bécsért, se Pestért, csak a független Horvátországért” volt. Lapidáris és szenvedélyes stílusa miatt a magyar közvélemény lázítónak tekintette.

⁴⁰ A–R: A katolikus autonómia. *DPL*, 1898. 275–276. Megjegyzés: a szerző a vallás- és közoktatási alapok kifizetéseire utal, melyet az 1868. évi XXX. tc. 49. §-a a kölcsönös leszámítás idejéig továbbra is megtartott horvát–magyar közös ügynek a 48. § által egyértelműen horvát belügynek kijelentett vallásügyön belül.

⁴¹ R. T.: Értekezlet a katolikus autonómia tárgyában. *PEIL*, 1890. 1331.

⁴² A kérdésre lásd Kovács Kálmán Árpád: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok a századfordulón (1868–1898). *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2016. 15–16. – Uő: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. *Egyháztörténeti Szemle*, 2016/4. 11.; 31.

kiváltsága, melyet ez az egyháznak tett szolgálatokért kapott, és ennek nyomán az egyházi vagyont az államfőhöz fűződő kapcsolata révén állami vagyonnak és közalapoknak kívánja deklaráltatni. Erre a lehetőségre az ultramontán (Róma-hű) szelleműek frappánsnak szánt választ kívántak adni. Ha a kormány ezt az elvet következeten végig kívánja vinni, akkor kezdje meg – úgymond – a konfiskációt a főúri hitbizományokon és a Királyhágón túli protestáns egyházak vagyonán, melyek amúgy is a katolikus egyházéi voltak a reformáció előtt.⁴³

Ezt az érvelést a protestáns sajtóban nyilván úgy lehetett magyarázni, hogy a magyar ultramontánok sem a történelmet, sem a Királyhágón túli vallásfelekezetek vagyonjogának alakulását nem ismerik eléggé. Sőt, Erdély példáját állam és a katolikus egyház pozitív példajaként, a katolikus autonómia minta-egyházmegyéjeként lehetett emlegetni. A protestáns szerzők által hangsúlyozott tény volt az is, hogy mindez egyébként protestáns hatásra vált lehetségessé. A nemzeti fejedelmek másfél évszázados, külön államiságú uralma alatt Erdélyben nemcsak szabad vallásgyakorlata volt minden bevett vallásfelekezetnek, hanem végrehajtatott a különböző címeneken megszerezett egyházi vagyon magánjogi természetű átalakulása is. A reformált fejedelmek a valamikori egyházi vagyonokat és jövedelmeket (pl. a tizedeket) szekularizálták és közcélokra rendelték, így a Magyarországon túlnyomó állami adományokkal szemben az erdélyi egyházi vagyonban a vétel, kiváltképpen pedig a buzgó egyháztagok adománya került túlsúlyba. Efelett már a bevett vallásfelekezetek önkormányzati joguknál fogva jogosan rendelkezhetek mint a maguk tulajdonával.

Nem véletlenül ismerték el ezt a jogot a Diploma Leopoldinumban is az immár Ausztriai Házból származó magyar királyok, mikor Erdély a hatalmuk alá (vissza) jutott, és 1848-ig, a Magyarországtól való külön kormányzás időszakában a felekezetek vagyonját és vagyoni autonómiáját soha nem tették kérdésessé. Az Erdéllyel 1848-ban kimondott unió és az 1867-es kiegyezés, pontosabban az 1868. évi XLIII. tc. (az erdélyi unió törvény) is – mint az erdélyi bevett vallások önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét biztosító törvény – ezt továbbra is sértetlenül fenn kívánta tartani. Ennek megfelelően a kormányzat a Királyhágón túli vallásfelekezetek – és ezek közt a római katolikusok – törvényes jogként elismert vagyon- és autonómiajogát megnyirbálni nem akarta. Sőt, a magyarországi katolikus autonómiamozgalmak idejében is távol tartotta magát a kérdésnek akárcsak a felvetésétől is.

A protestáns sajtó álnév mögé rejtőző szemlézője szerint a liberalizmus elvével még az sem lenne összeegyeztethető, ha a magyar állam az anyaországi katolikus célú vagyonokat konfiskálná; még kevésbé tehetné ezt a Királyhágón túli felekezetek esetében, hiszen ehhez még a törvényes joga is hiányozna. Nem véletlenül hangsú-

⁴³ [Szóts Farkas:] A kormány és a katolikus autonomia. *PEIL*, 1898. 47.

lyozta Majláth Gusztáv Károly püspök a *Magyar Állam* című katolikus napilap 1898. január 23-i számában ismételten, hogy a püspöki javak felügyeletére az erdélyi Katolikus Státusznak felhatalmazást adott. Valójában azonban a püspök csak helyreállított egy olyan jogot, amit a Státus régebben⁴⁴ is gyakorolt. A püspök tehát helyesen járt el. Azt tette, amit tennie kellett. A kibontakozó katolikus autonómiatörekvések folyamán egy történetileg kialakult és kipróbált intézményes gyakorlatot újított fel.

A püspöki döntést megelőlegezte, hogy hosszas vajúdas után az 1892. évi önkormányzati gyűlésen – szerződésszerű megállapodásokkal – véglegesen rendezték a Státus iskolai autonómiáját. A magyar állam az erdélyi katolikus önkormányzatnak összesen tizenegy autonómiaelemet biztosított.⁴⁵ Mindössze kétfőben tartotta fenn a nemzeti oktatás érdekeiből az előzetes főkegyúri gondoskodás igényét,⁴⁶ hattal kapcsolatban megelégedett a jóval lazább utólagos főfelügyelettel,⁴⁷ kétfővel kapcsolatban még ezzel sem élt,⁴⁸ az addig szoros állami (tankerületi főigazgatói) inspekció alatt álló érettségi vizsgák esetében a Státus is bizonyos (korlátozott) befolyáshoz⁴⁹ jutott.⁵⁰

⁴⁴ Tette mindezt 1693 és 1767 között uralkodói felhatalmazással. Hiába alakult azonban II. József visszavonási rendelete révén 1791-ben hivatalosan is újjá a Katolikus Státus, a vagyongazdálkodást 1848-ig a Főkörmányzóság (Gubernium) Egyházügyi Bizottsága (Commissio in Publico-ecclesiasticis) magánál tartotta. A Státus egyébként a Bizottság fennállását és működését törvénytelennek tartotta és folyamatosan támadta.

⁴⁵ Bár protestáns szempontból nincs relevanciája, az 1892-es egyezség megszületésének 1891 és 1893 közötti vitáit, a felmerült kérdések liberális és katolikus olvasatát, illetve későbbi román recepcióját feldolgozta: SARNYAI, 2014. 63–75.

⁴⁶ 1b) Már meglevő középiskolák megszüntetése, vagy oktatási szintjük leszállítása, még ha vagyonszerződéssel nem járt is. 3.) Új iskolai építkezések és nagyobb átalakítások előzetes pedagógiai és műszaki szempontból való elbírálása.

⁴⁷ 1a) Vagyonszerződéssel nem járó középiskola-alapítások és fejlesztések. 2.) Tandíj megszabása és annak fizetése alóli felmentés. 4.) A szükséges alapfelszereltséget biztosító éves költségvetések megállapítása. 5.) Igazgatói és tanári állások rendszeresítése, kinevezések, fizetések és nyugdíjak megállapítása, az igazgatóknak és tanároknak mellékfoglalkozások megengedése. Mindez a középiskolai törvény fizetési és minősítési korlátaiban belül. 6.) Tantervek és tanmenetek megállapítása. 8.) Szabad tankönyvválasztás (a miniszter által jóváhagyott tankönyvlista figyelembevételével, tankerületi felügyelet mellett).

⁴⁸ 7.) Tannyelv megválasztása. Ez azért nem jelentett problémát, mert Erdélyben a római katolikus magyar nemzeti vallásnak számított. 9.) Az iskolai rendtartások meghatározása kisebb jelentőségű és helyi érdekű ügyeket jelentett.

⁴⁹ 10.) A státusképviselőnek jogában állt az írásbeli dolgozatokat átnézni, a szóbeli vizsgákon kérdezni, szavazati jogot gyakorolni. Az érettségi bizonyítványokat neki is alá kellett írnia.

⁵⁰ [Szörts Farkas:] Az erdélyi r. kath. státus iskolai autonómiája. *PEIL*, 1893. 381.

BEFEJEZÉS

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a főpatronátusság lényege az állam–egyház viszony sarkalatos meghatározásán nyugodott volna, ahol egyszerre kellett volna pozitív módon definiálni a magyar katolikus egyház függetlenségét a római Szent-széktől, a magyar államtól és a magyar állameszmére veszélyes nemzetiségi kérdés-től. Magyarország reális helyzetét a katolikus számbeli túlsúly és a sokvallású társadalom kettőssége határozta meg. Mennyiség és mélység tekintetében is kijelenthetjük, hogy a protestáns közvélemény kiemelt figyelemmel kísérte a magyar királyok főkegyuraságával kapcsolatos egyházpolitikai lépéseket. Bár a véleménynyilvánítás tényét egy mai katolikus olvasó illetéktelennek, hangját sértőnek, tartalmát pedig egyoldalúnak, pártosnak és elfogultnak találhatja, a kor magyar katolikus egyháza – Erdélyen kívül – nem autonomikus keretek között működött. Így a katolikus egyház külső, nem dogmatikus és erkölcsi ügyei közügyeket képeztek, mellyel kapcsolatban vallástól függetlenül a teljes nyilvánosság illetékesnek érezhette magát.

A főkegyúri jog meghatározásának legadekvátabb módja, a római Szentszékkal kötött nemzetközi szerződés és annak hazai becikkelyezése járhatatlan útnak bizonyult, mert az 1855-ös, hivatalosan, kölcsönös egyetértéssel soha hatályon kívül nem helyezett császári konkordátum az egész kérdésre tehertételként nehezedett. A dualizmus kori magyar állam a supremus patronatus [főkegyuraság] legfontosabb elemével, a vagyoni gondoskodással kapcsolatban is elmulasztotta a megfelelő törvényadási aktus keresztülvitelét. Hiányzott hozzá a politikai akarat, sőt érdek fűződött a kérdés jogi homályban hagyásához. Így végül a főkegyuraságnak nem a pozitív, gondoskodó, hanem éppen ellenkezőleg: a negatív, korlátozó, valamint ellenőrző jegyei domborodtak ki. Ennek következtében végül az országosan bevett és elismert vallásfelekezetek jogállását és jogait sem lehetett hozzá alkalmazni. A főpatronátus megoldatlan eleme maradt a jól hangolt elégedetlenségek (wohl temperierte Unzufriedenheiten) politikai rendszerének.

EGY SZEMÉLYRE SZABOTT BIRODALOM URALKODÓJA – FERENC JÓZSEF¹

A dualizmus időszaka iránt érdeklődők, illetve a korszakot kutató történészek számára a 2016-os és a 2017-es év is fontos évfordulót jelent. Utóbbi a 150 évvel ezelőtt megkötött kiegyezés kapcsán, míg 2016-ban I. Ferenc József osztrák császár, magyar király (1830. augusztus 18.–1916. november 21.) halálának centenáriuma emlékeztünk, aki 68 évnyi uralkodás után hunyt el schönbrunni kastélyában. Neve szinte mindenki számára egybeforrott az Osztrák–Magyar Monarchiának nevezett államalakulattal és a „boldog békeidőkkel”, mely évtizedek egyben a történelmi Magyarország utolsó gazdasági–társadalmi–kulturális virágkorát hozták. A jubileum apropóján Ausztriában számos megemlékezés, kiállítás, publicisztika és több életrajzi kötet is napvilágot látott.² Bár Magyarországon sem merült feledésbe Ferenc József halálának centenáriuma – kapott teret a médiában, több konferencia is szerveződött Ferenc József személye és uralkodása köré³ –, kisebb köz- és tudományos érdeklődés övezte,

¹ Jelen tanulmány a VERITAS Történetkutató Intézet, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum és a Károli Gáspár Református Egyetem Történettudományi Intézete által szervezett, „*Trónbitorlóból*” alkotmányos király című, 2016. december 13-i konferencián *Az alkotmányos király a napi politikában* címmel elhangzott előadásom újragondolt, kiegészített, és jegyzetekkel ellátott változata.

² Az évforduló kapcsán megjelent monográfiák a teljesség igénye nélkül: SCHMETTERER, Christoph: *Kaiser Franz Joseph I.* Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2016. – WINKELHOFER, Martina: *Der Alltag des Kaisers. Franz Joseph und sein Hof.* Innsbruck–Wien, Haymon, 2015. (A továbbiakban: WINKELHOFER, 2015.) – UNTERREINER, Katrin: *Franz Joseph. Eine Lebensgeschichte in 100 Objekten.* Wien, Amalthea, 2016. – VOCELKA, Michaela–VOCELKA, Karl: *Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und König von Ungarn 1830–1916. Eine Biographie.* München, C. H. Beck, 2015. Karl Vocelka volt az egyik tudományos vezetője a Ferenc József életét négy rangos helyszínen (Schloß Schönbrunn, Hofmobiliendepot, Kaiserliche Wagenburg, Schloß Niederweiden) bemutató, nagyszabású időszaki kiállításnak is, amely természetesen magyar történelmi vonatkozásokat is szép számmal vonultatott fel. (A kiállítás online-felülete még elérhető: <http://www.franzjoseph2016.at/> 2017. október 26.). A kiállításhoz egy monumentális, tanulmánykötettel egybefűzött katalógust is kiadtak a szervezők: *Franz Joseph 1830–1916. Zum 100. Todestag des Kaisers.* Hrsg. VOCELKA, Karl–MUTSCHLECHNER, Martin. Wien, Brandstätter, 2016. – Figyelemre méltó, informatív kiállítást szervezett az Österreichisches Nationalbibliothek is, melynek katalógusa: *Der ewige Kaiser. Franz Joseph I. 1830–1916.* Hrsg. PETSCHAR, Hans. Wien, Amalthea, 2016.

³ Például az MTA BTK TTI és a Károli Gáspár Református Egyetem 2015. december 2-án *A véres-kező kamasztól Ferencjósáig: Ferenc József és a magyarok* címmel rendezett konferenciát, melynek anyaga hamarosan nyomtatásban is meg fog jelenni. A bécsi Collegium Hungaricum 2016.

mint Ausztriában; az 1956-os forradalom 60. évfordulója lényegesen nagyobb figyelmet kapott. Mindezt egyértelműen mutatja, hogy új hazai monográfia nem született a trónon 49 évig ülő utolsó előtti magyar királyról, mindössze Gerő András korábban már több kiadást megélt *Ferenc József, a magyarok királya* című kötete jelent meg ismét, új címmel és csekély mértékben átdolgozva.⁴

Mind magyar, mind osztrák részről megállapítható ugyanakkor, hogy az évforduló kapcsán Ferenc Józsefre fókuszáló, igazán mélyre ható új kutatásokra nem került sor. Ennek következtében, bár egyes rendezvények kapcsán történt kooperáció a magyar és az osztrák történészek között, ez a megvalósult mértékűnél sokkal szorosabb is lehetett volna, például közös kutatási projekt esetén. Felvetődik azonban a kérdés: Ferenc József kapcsán érdemes-e egyáltalán új kutatásokba vágni? Az elmúlt száz év alatt számos német és angol nyelvű életrajz született személyéről, magyarul viszont mindössze kettő olvasható.⁵ A tapasztalatok azt mutatják, hogy új forráscsoportok bevonásával egy-egy kutatási téma, ha nem is kerül gyökeresen más megvilágításba, lényegesen árnyalható. Nincs ez másként Ferenc József esetében sem, különösen ami a Magyarországra fókuszáló vizsgálatokat illeti. Rövid írásomban ennek mindössze részleges alátámasztására tehetek kísérletet, bízva abban, hogy a csupán felvillantott szempontok további kutatásokhoz adhatnak kiindulópontot. Le kell szögezzem, hogy konkrétan Ferenc Józseffel kapcsolatos primer kutatást nem folytattam. Aki azonban a dualizmus korszakát, különösen annak politikatörténetét vizsgálja, a kutatásainak egy pontján – előbb vagy utóbb, de egészen biztosan – bele fog botlani Ferenc Józsefbe, hiszen a dualista birodalomban az uralkodó döntése, de legalábbis a véleménye szinte minden fontos kérdésben megkerülhetetlen volt. Fentiek következtében a tanulmányban felhozott konkrét példák egy jelentős része Széll Kálmán miniszterelnökségével (1899–1903) kapcsolatos kutatási élményeimből táplálkozik, így inkább a korszak második felére, az idős Ferenc Józsefre vonatkozik.

szeptember 26–28. között szervezett német nyelvű konferenciát *Franz Joseph (nicht nur) aus ungarischer Sicht* címmel. A Első Világháborús Centenárium Emlékbizottság és a Habsburg Történeti Intézet *A régi világ utolsó uralkodója. Ferenc József emlékezete* című nemzetközi rendezvényére a Várkert Bazárban került sor 2016. november 28-án.

⁴ GERŐ András: *Ferenc József és a magyarok*. Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, Habsburg Történeti Intézet, 2016.

⁵ SOMOGYI Éva: *Ferenc József*. Budapest, Gondolat, 1989. (A továbbiakban SOMOGYI, 1989), illetve GERŐ András már említett munkája: *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest, Novotrade, 1988.

ABSZOLÚT ÚR ALKOTMÁNYOS JOGKÖRREL

Ferenc József egész életében úgy gondolta, hogy Isten kegyelméből uralkodik, a Teremtő bízta meg őt azzal a feladattal, hogy az uralma alatt álló népeket kormányozza, ő pedig ezért csakis az Úrnak felelős. Aki ez ellen lázad, Isten akarata ellen lázad. Számára tehát az abszolutisztikus kormányzási forma volt a „testhezálló”, és 1851-től, amikor – saját szavaival élve – sutba dobta az 1849-es olmtüzi alkotmányt, így irányította egész birodalmát.⁶ A külpolitikai és katonai kudarcok, a folyamatos belső – nemcsak magyarországi, hanem az egész birodalomra jellemző – elégedetlenség és az állandóan ürességtől kongó államkassza azonban végül eljuttatta füleihez a változó idők szavait, miszerint hatalmában, felelősségében osztoznia kell, továbbá valamilyen *modus vivendi* kell jutnia az alávetett, állandóan robbanással fenyegető Magyarországgal. Utóbbi „tartományát” ugyan az 1860-as októberi diplomával⁷ és az 1861-es februári pátenssel sem tudta lecsendesíteni, birodalma többi részében 1861-től kezdve parlamentáris viszonyok között uralkodott.

A Magyarországgal való megegyezés folyamata 1864 végétől gyorsult fel, az első komoly lépést Ferenc József tette meg, aki 1864 karácsonyán titokban Deák Ferenc-hoz küldte puhatolózni bizalmasát, Augusz Antal bárót. Az országgyűlés 1865-től újra ülésezett, Andrássy Gyula 1867. februári miniszterelnöki kinevezésével pedig újra felelős kormány működött Magyarországon. Az országgyűlés 1867 tavaszán megalkotta és elfogadta a kiegyezési törvényt, majd Ferenc Józsefet június 8-án magyar királlyá koronázták, aki szentesítette az 1867. évi XII. törvénycikket, illetve az 1848-as áprilisi törvények módosításait. Ezután 1867 decemberében az ausztriai törvényhozás, a *Reichsrat* is elfogadta a maga kiegyezési törvényét – ott delegációs törvénynek (*Delegationsgesetz*) nevezték. Ezzel a korábbi, centralizált módon irányított Habsburg Birodalom egy kétpólusú, duális állammá vált, két – legalábbis elvben – szuverén ország, Magyarország és Ausztria szövetségévé, reáluniójává.⁸

⁶ „Nagy lépést tettünk előre, sutba dobtuk az alkotmányt, Ausztriának ezentúl csak egy ura van. Most még szorgalmasabban kell dolgoznom” – írta Ferenc József édesanyjának 1851. augusztus 26-án. Idézi: SOMOGYI, 1989. 47. (Az alkotmány formális felfüggesztésére 1851. december 31-én került sor.)

⁷ Szintén édesanyjának írta az októberi diplomáról: „Valami parlamentáris életet fogunk kapni, de a hatalom az én kezemben marad, és az egész jól fog illeni az osztrák viszonyokhoz.” Idézi: SOMOGYI, 1989. 119.

⁸ A neoabszolutizmus korszakáról, a kiegyezéshez vezető útról és a kompromisszum tartalmáról számtalan kötet látott napvilágot. A gondolatmenet Katus László monográfiáját követi: KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. 3. kiadás. Pécs, Kronosz, 2012. 276–319. (A továbbiakban KATUS, 2012.)

Az újjászervezett államalakulatot Ferenc József rendelkezése nyomán 1868-tól Osztrák–Magyar Monarchiának nevezték. Két főváros, két törvényhozással és két kormánnyal, amelyek a közös ügyeket leszámítva minden más tekintetben egymástól függetlenül működtek. A két államot a közös kül- és hadügyi politika, illetve a kizárólag ezekhez szükséges pénzügyek kapcsolták össze, ezeket közös miniszterek, illetve a két törvényhozás által kiküldött 60-60 tagú *delegációk* útján intézték. Magyarország a közös ügyekhez szükséges összegeknek a korszak kezdetén 30%-át, 1907-től már 36,4%-át viselte – ezért is mondták az osztrákok kritikusan, hogy a magyarok a költségek harmadáért megkapták a jogok felét.⁹

Ausztria és Magyarország vám- és kereskedelmi szövetséget is kötött, vámuniót alkotott, egyetlen jegybank működött, közös volt a pénz- és mértékrendszer, szabadon mozgott a tőke és a munkaerő. A számok egyértelműen azt mutatják, hogy Magyarország számára ez a gazdasági közösség egyáltalán nem valamiféle „félgyarmati” létet jelentett, éppen ellenkezőleg, inkább pozitívumokkal járt.¹⁰

Két főváros, két törvényhozás, két (ha kollektíven a közös minisztereket is számításba vesszük akkor három) kormány – de csak egy uralkodó. Ferenc Józsefet ugyanis nem lehetett a kvóta arányában felosztani, egy személyben volt osztrák császár és magyar király. Ez pedig véleményem szerint a közös ügyeknél és a gazdasági közösségnél is erősebb kapcsolatot jelentett Ausztria és Magyarország között, a „feloszthatatlan és szétválaszthatatlan” (*indivisibiliter ac inseparabiliter*) passzus igazából a közös uralkodóban öltött testet, és Ferenc József választott uralkodói jelmondata, az „egyesült erőkkkel” (*viribus unitis*) is önmagáért beszél.

Az általánosan elfogadott vélekedés szerint Ferenc József – többek között – azért is egyezett bele a kiegyezésbe és a dualizmus adott formájába, mert kiterjedt felségjogainak köszönhetően a közös kül- és hadügyekben megőrizhette abszolútnak tekinthető hatalmát, de ezen túlmenően Ausztriában és Magyarországon is valójá-

⁹ Érdekes, hogy a világháborúk utáni osztrák történetírás a kiegyezést legalább olyan negatívan értékelte, mint például a magyar 48-as függetlenségek, csak éppen ellentétes előjellel, mondván az a magyarok győzelmét jelentette. Joseph Redlich, Viktor Bibl, Hugo Hantsch és mások véleményét magyarul összefoglalja: HANÁK Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Budapest, Gondolat, 1975. 292–293. A magyar részesedés emelkedése a kvótában természetesen azt tükrözi, hogy a dualizmus évtizedei alatt gyorsabb ütemben növekedett Magyarország gazdasága (és ezáltal adóbevételei), mint az osztrák tartományoké. Ld. KATUS, 2012. 306.

¹⁰ „[...] a vámközösség hazánk közgazdasági emelkedését nemcsak meg nem gátolta, sőt ellenkezőleg, annak egy hatalmas faktortát képezte” – állapította meg a magyar képviselőház kereskedelemügyi bizottsága 1878-ban. Idézi: KATUS László: *A Monarchia közös piaca. Magyar Tudomány*, 1989/10–11. 808–820. 809.

ban övé maradt a legfőbb politikai hatalom.¹¹ A közös miniszterek kinevezésekor és felmentésekor szabadon dönthetett. Bár a közös miniszterek elméletileg felelősek voltak a delegációknak, a gyakorlatban ez nem igazán valósult meg, a kül- és katonapolitikát lényegében az uralkodó irányította.¹² A magyar kiegyezési törvény is fenntartotta a királynak a haderő „egységes vezérletére, vezényletére és belső szervezésére” vonatkozó legfőbb hadúri jogait.¹³ Megállapítható tehát, miszerint „[...] a nagyhatalmi politika eszközeit Ferenc József ténylegesen továbbra is saját belátása szerint intézhette, [azonban] a két miniszterelnöknek is felelősséget kellett vállalni a közös politikáért saját parlamentjük előtt. Ez a gyakorlatban mindkét miniszterelnöknek vétőjogot biztosított, de a döntéshozatali mechanizmus sokkal inkább a kompromisszumokra épült, mintsem hogy ezzel a tételes meg sem fogalmazott, de a törvények logikájából következő jogukkal bármelyik kormányfő a nyilvánosság előtt élt volna.”¹⁴

A közös ügyeken túlmenően Ferenc Józsefnek Magyarországon és Ausztriában is nagyon erős hatalmi jogosítványai voltak, sőt utóbbit az 1867. decemberi alkotmány 14. §-a (*Notverordnungsgesetz*) alapján akár rendeleti úton is kormányozhatta, míg Magyarországon ezt elvben nem tehetette meg. Ferenc József *de jure* csak 1867. június 8-án vált magyar uralkodóvá, amikor a budavári Nagyboldogasszony- (Mátyás-) templomban Simor János esztergomi érsek és Andrássy Gyula miniszterelnök (nádorhelyettesi funkcióban) a fejére helyezték Szent István koronáját. Liszt Ferenc erre a szertartásra komponálta *Koronázási miséjét*. A koronázási esküben Ferenc József hitet tett a magyar alkotmány megtartása mellett, és ehhez uralkodása alatt ragasz-

¹¹ A. J. P. Taylor szerint a Monarchia egy olyan birodalom volt, ahol „[...] az uralkodó valóban lemondott a belügyek közvetlen ellenőrzéséről, de ahol még mindig ő gyakorolta a legfelsőbb hatalmat”. TAYLOR, A. J. P.: *A Habsburg Monarchia 1809–1919*. Budapest, Scholar, 1998. 164. – Pölöskei Ferenc szerint az uralkodó „a közös ügyekben kizárólagos hatalommal rendelkezett”, illetve „az uralkodói felségjogok széles körű, kiterjedt rendszere szinte egyedülállónak tekinthető a korabeli polgári államok sorában.” PÖLÖSKEI Ferenc: *Deák Ferenc utolsó évei*. Budapest, Éghajlat, 2004. 49.

¹² SOMOGYI Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996. 58–62. (A továbbiakban: SOMOGYI, 1996.)

¹³ 1867. évi XII. tc. 11.§. A haderőhöz szükséges pénzt és újoncokat azonban mindkét törvényhozással meg kellett szavaztatni, ez pedig az ellenzéki pártok obstrukciója miatt – különösen a századfordulótól – nem ment könnyen. Leegyszerűsítve úgy foglalhatjuk össze, miszerint ahhoz, hogy a hadsereget felállítsák, kellett a két országgyűlés, de magával a már kiállított haderővel az uralkodó tulajdonképpen szabadon rendelkezhetett.

¹⁴ Ifj. BERTÉNYI Iván: Liberális bankár vagy konzervatív politikus? Széll Kálmán politikusi arcképe korának eszméiről. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Uő. Budapest, MCC–SZKA, 2015. 16.

kodott is, a parlamentnek felelős kormányok útján gyakorolta végrehajtó hatalmát, és döntéseit a miniszterelnököknek vagy egy miniszternek is ellenjegyeznie kellett.¹⁵

Mindezt azonban megkönnyítették számára igen kiterjedt felségjogai,¹⁶ ugyanis az 1848-as áprilisi törvényekben rögzített helyzethez képest a kiegyezés után a király pozíciója az országgyűléssel és a kormánnyal szemben is megerősödött. Az 1867. évi X. tc. lehetővé tette számára, hogy akkor is feloszlassa a törvényhozást, ha az még nem fogadta el a következő évi költségvetést, de az új országgyűlésnek még elég ideje lesz azt letárgyalni.¹⁷ A józan belátáson kívül semmi sem kötelezte arra az uralkodót, hogy a többségi elv figyelembevételével, a választásokon győztes pártból nevezzen ki miniszterelnököt, sőt a kormányváltások általában a választásoktól függetlenül történtek. Ebben persze szerepet játszott, hogy a korszakban az 1905. és 1906. évit leszámítva lényegében mindig ugyanolyan, a királynak kedvező (a dualizmus adott formáját elfogadó) politikai programot valló párt nyerte a választásokat. Az 1848-as szabályozáshoz képest az 1867. évi VIII. tc. értelmében nemcsak a miniszterelnököt, hanem az egyes minisztereket is ő nevezte ki.¹⁸ Amennyiben Ferenc József elégedetlen volt a kabinettel vagy annak valamelyik tagjával, ő maga akkor sem szólította fel lemondásra a minisztereket, hanem miután éreztette bizalmának meg-

¹⁵ Erre azért is volt szükség, mert az uralkodó személye szentnek és sérthetetlennek számított, politikai döntéseiért őt magát nem lehetett felelősségre vonni.

¹⁶ Összefoglaló jelleggel ld.: KOZÁRI Monika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest, Pannonica, 2005. 16–18. (A továbbiakban: KOZÁRI, 2005.) – KATUS, 2012. 306–307. – A királyi felségjogok sokoldalú és minden tekintetben alapos elemzésére és más európai monarchiákkal való összevetésére ld.: SZENTE Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után*. Budapest, Atlantisz, 2011. 199–243. (A továbbiakban: SZENTE, 2011.) Mint ahogy arra Sente felhívja a figyelmet, Ferenc Józsefhez hasonló jogkörökkel *formálisan* a nyugat-európai parlamentáris monarchiák uralkodói is rendelkeztek, ezért nem az a legfontosabb kérdés, hogy a törvények milyen jogosítványokat biztosítottak a magyar király számára, hanem az, hogy Ferenc József képes volt-e jogköreivel élni a gyakorlatban is, illetve milyen sűrűn és mely célok elérése érdekében használta azokat. (Uo. 232–233.)

¹⁷ Sokat elárul a parlament és a király közti erőviszonyról, hogy Ferenc József sosem látogatta az üléseket, ha személyesen nyitotta meg vagy rekesztette be az országgyűlést, akkor a honatyák mentek a budai palotába, ami a gyakorlatban inkább hasonlított hódoló küldöttséghez. A függetlenségi ellenzék persze rendre kikelt ez ellen, de eredménytelenül. Lásd például az ezzel kapcsolatos vitát mindjárt az 1869-es országgyűlés legelső ülésén: *Az 1869. évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. I. kötet. Szerk. GREGUSS Ágost. Pest, 1869. 4–7.

¹⁸ Ezek az ún. legfelsőbb kéziratok minden alkalommal a Ferenc József-re jellemző lakonikus tömörséggel készültek. „Kedves Lukács! Önt magyar királyi miniszterelnökkömmé ezennel kinevezem és a kormány összetételére vonatkozó javaslatait elvárom.” – áll a Lukács Lászlót 1912. április 22-én megbízó legfelsőbb kéziratban. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), K 618 Lukács László miniszterelnök, 1. tétel, személyi ügyek 1860–1913.

rendülését, nekik az íratlan szabály értelmében kötelességük volt felajánlani lemondásukat.¹⁹

Az 1867. március 17-i, Ferenc József elnökletével tartott minisztertanácson fogadták el azon ügyek 24 pontból álló listáját, amelyek „végelhatározás végett Ő Felségéhez terjesztendők”. Az uralkodó legfelsőbb jóváhagyását igénylő ügyek listáját a Bánffy-kormány szabályozta újra 1897-ben, igazán lényeges változtatások azonban nem történtek.²⁰ Az látható belőle, hogy Ferenc József nemcsak a fontosabb, hanem sok, a legfelső vezetői szinten valójában jelentéktelen ügyben (például a kanonokok kinevezése, nyug- és kegydíjak, fizetésemelések, tízezer forintot meghaladó állami beruházások jóváhagyása, vagy alapítványi helyek adományozása a Teréziánumban) is magának tartotta fenn a végső döntés jogát.

A király jelentős szerepet játszott a törvényalkotási folyamatban is. Az országgyűlés mindkét háza által elfogadott törvényeket ő szentesítette, amit elvben meg is tagadhatott, ezt Ferenc József azonban sosem tette meg. Hozzá kell azonban tenni, hogy a korszakban a törvények döntő többségét a kormány kezdeményezte, az uralkodó pedig a sokat emlegetett *előszentesítési jogával*²¹ élve megtehetette, hogy a számára nem tetsző javaslatokat eleve nem engedte az országgyűlés elé terjeszteni. Bár igaz, hogy Ferenc József ezzel a jogával sem élt sűrűn, mindazonáltal „[...] e jogosítványnak pusztán létezése okán is erőteljes hatása lehetett a kormány politikájára, amelynek nem volt érdemes konfliktust vállalni az uralkodóval olyan ügyek miatt, amelyeket [...] úgysem tudott keresztülvinni. [...] Így az egymást követő kormányok mindig igyekeztek eleve olyan döntési alternatívákkal előjönni, amelyek összhangban állnak Ferenc József és környezetének álláspontjával.”²² Mindebből következik,

¹⁹ Az 1894. május–júniusi kormányválság során Ferenc József egyértelműen kifejezett óhaja volt, hogy Csáky Albin távozzon a kabinettből. Ennek ellenére a Csákyt felmentő kézirat így szól: „Kedves Gróf Csáky! Magyar minisztériumom lemondása és saját kérelme folytán Önt vallás- és közoktatásügyi magyar miniszteri állásától fáradhatatlan buzgalommal tett szolgálatainak elismerése mellett, ezennel felmentem.” Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA HHStA), Sonderbestände, Familienarchiv Csaky, Familie, 19. und 20. Jahrhundert, Albin Graf Csaky, Karton 248/6. Schriften über die Tätigkeit des Ministers Albin Graf Csáky als Obergespan und Minister. 7. sz. irat.

²⁰ Az 1867-es és az 1897-es listát is közli és elemzi: IVÁNYI Emma: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából*. Budapest, Akadémiai, 1960. 20–22, 531–538. (A továbbiakban IVÁNYI, 1960.)

²¹ A fent említett 24 tételből álló lista 12. pontja szerint „törvényjavaslatok, országgyűlési előterjesztések, országgyűlési bemutatásuk előtt, vagy ezeket pótló lényegesebb rendelvények tervezetei” előzetesen bemutatandók. Idézi: IVÁNYI, 1960. 532.

²² SZENTE, 2011. 239. A szerző meggyőző érvekkel igyekszik megcáfolni azt az elterjedt nézetet, miszerint az előszentesítési jog titkos volt és a közvélemény 1897 előtt nem tudott róla (Uo. 226–229). – Vö.: IVÁNYI, 1960. 28.

hogy bár az egyes kormányok – egy-két speciális esettől eltekintve – szilárd többségre támaszkodtak az országgyűlésben, a kabinet erősebben függött a királytól, mint a parlamenttől. Amennyiben ugyanis sorra vesszük a kiegyezés utáni kormányok sorsának alakulását, akkor egyértelműen megmutatkozik, hogy az uralkodó mozgástere igencsak nagy volt, és az egyes kabinetek kinevezésénél illetve lemondásánál „többször érvényesült Ferenc József akarata, mint ahányszor neki kellett lényeges engedményeket tennie a parlamenti többségnek”.²³

A jogszabályok által biztosított hatalom mellett lényeges kiemelni Ferenc József informális, személyes autoritását is.²⁴ Különösen igaz ez az idős királyra, aki 1898. december 2-án már trónra lépésének 50. évfordulóját ünnepelte.²⁵ Ahogy idősödött, egyre inkább csak olyan emberek vették körül, akik az ő uralmába „szocializálódtak bele”. Az is köztudott, hogy életét – egyetlen hobbiját, a vadászatot nem számítva – gyakorlatilag csak az uralkodás töltötte ki, szinte minden idejét az államügyeknek szentelte. Ezért bár valóban nem tekinthető igazán kiemelkedő képességű államférfinak, azt sem igazán lehet elvitatni, hogy a századforduló Magyarországon már az egyik, ha nem a legrutinosabb politikus maga a király volt. Döntéseit általában körültekintően, illetékes tanácsosai meghallgatása után, igaz többször hosszas tépelődést követően (más szemszögből türelmesen), de önállóan és a saját szempontjából nézve következetesen hozta. Ezért Karl Kraus osztrák író-költő megállapítását, aki a megtestesült „személytelenségnek” (*Unpersönlichkeit*) és a „középszerűség démonának” (*Dämon der Mittelmäßigkeit*) titulálta Ferenc Józsefet,²⁶ túlzásnak érezhetjük.

²³ Ifj. BERTÉNYI Iván: Út a hatalomhoz. Miniszterelnökök kinevezése és bukása a dualizmus korában. *Rubicon* 2014/9, 43. – Sente Zoltán jogtörténész véleménye szerint a dualizmus kori Magyarország kormányzati rendszere „valahol félúton elakadt az alkotmányos és a parlamentáris monarchia között”, amiben az uralkodói jogkörök „abszolutisztikus vonásai” (illetve az a tény, hogy Ferenc József a gyakorlatban is következetesen tudott élni velük) fontos szerepet játszottak. SZENTE, 2011. 440.

²⁴ Kevés kivételtől eltekintve a 20. századi történetírás „hajlamos volt arra, hogy Ferenc Józsefet igen szűk látókörű, korlátozott uralkodónak mutassa, akinek a politikában nem volt önálló akarata”, ezzel szemben azonban önálló és „döntésképes ember volt, [...] nagyon sok energiát fektetett a birodalom kiegyensúlyozott működésébe”. KOZÁRI, 2005. 20.

²⁵ Az 1898-as évfordulók ambivalens voltát tárgyalja: HANÁK Péter: 1898 – a nemzeti és az állampatrióta értékrend formális ütközése a Monarchiában. In: Uő.: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Balassi, 1999. 88–101.

²⁶ Kraus híres, több kiadást megért drámájának (*Die letzten Tage der Menschheit*) 4. felvonása 29. jelenetében hangzik el a kritika a császárról. Lásd továbbá Kraus 1920-as, *Franz Joseph* című, művészi szempontból egyébként kifejezetten értékes és ötletes versét: <http://www.textlog.de/36225.html> (2017. október 29.)

A FELSÉGJOGOK KÖZPONTI HIVATALA

Uralkodói felségjogait Ferenc József a Kabinetirodáján (*Kabinettskanzlei*) keresztül gyakorolta – kivéve a legfőbb hadúri jogaiból eredő feladatokat, mert azok intézése az 1853-tól különálló Katonai Irodára (*Militärkanzlei*) hárult. A Kabinetiroda nem tekinthető sem osztrák, sem magyar, és bár nevében viselte a k. u. k. jelzõt, valójában közös szervnek sem, inkább Ferenc József „saját” hivatalának. Nem tagolódott egyetlen minisztérium alá sem, az uralkodó teljes szabadságot élvezett a személyi állomány és a vezetők kiválasztásában. Ettől függetlenül az alkalmazottak nem udvari, hanem állami hivatalnoknak számítottak.²⁷ A katonai ügyeket kivéve tehát az uralkodó a Kabinetirodán keresztül tartotta a kapcsolatot az osztrák, a magyar és a közös államszervekkel is, ide érkeztek be naponta tömegével a különböző ügyiratok, és ez a hivatal közvetítette az uralkodó döntéseit, rendelkezéseit. Emellett magánszemélyek is írhattak ide különböző (általában pénzügyi támogatást kérő) kérelmeket.

A személyi állományt igyekeztek úgy összeállítani, hogy a birodalomban beszélt összes nyelven értsen valaki.²⁸ A hivatal 20–25 fővel működött, ehhez képest hatalmas mennyiségű irathalmazt kellett kezelnie, hiszen mint láttuk számos ügy futott össze az uralkodó kezei között. A Kabinetirodához évente hozzávetőlegesen 3–4 ezer hivatalos ügyirat érkezett, a magánkérelmek száma pedig akár az évi 30 ezret is elérte.²⁹ Az ügyeket nemcsak gépiesen továbbították az uralkodóhoz, körültekintően, szükség esetén további háttéranyagokat, véleményeket kérve kezelték. Marczali Henrik egyetemi tanári kinevezésekor (1895) például a felterjesztő magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter (Wlassics Gyula) által küldött anyagok mellett még két osztrák történész, Franz Krones von Marchland és Alfred von Arneth véleményét is kikérték, így került a király elé a felterjesztés.³⁰

²⁷ MARTINA WINKELHOFER: *Der Hof unter Kaiser Franz Joseph*. Dissertation (Dr. phil.) Wien, Universität Wien, 2010. 165. A Katonai Iroda kiadásai viszont a közös hadsereg költségvetésébe voltak beépítve. Uo. 166.

²⁸ KRAY István: *A Kabinetiroda szolgálatában a világháború alatt. Epizódok és jellemképek I. Ferenc József és IV. Károly királyokról*. Zalaegerszeg, Zrínyi, 1935. 16.

²⁹ FAZEKAS István: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015. 377–378. (A továbbiakban FAZEKAS, 2015.)

³⁰ MARCZALI Henrik: *Emlékeim*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000. 176. Közjogi szempontból mindez problémás, hiszen – legalábbis ebben az esetben – osztrák történészek véleményétől függött, hogy Magyarországon egyetemi tanár lehet-e valaki. Magát a felterjesztést ld.: ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge, 805/1895. (Karton 4.) Az első lapon látható Ferenc József saját kezű megjegyzése, melyben Pápay Istvántól szóbeli tájékoztatást kér az ügyről.

Az uralkodó legfelsőbb jóváhagyásától függő ügyek sokasága, a Kabinetiroda precíz és sokoldalú ügyintézése, valamint Ferenc József elképesztő munkamorálja azt eredményezte, hogy a császár–király alapvetően jól informált volt, ezt szinte az összes visszaemlékezés alátámasztja. Az persze más kérdés, miszerint elsősorban nem alattvalói között járva, inkább csak az aktából tudta, hogy mi zajlik birodalmában, de ismerte országait. Például azzal a problémával is tisztában volt, hogy a magyar középiskolai rendszerben a gimnáziumok és a humaniorák túl nagy súlya a reáliskolákkal és a gazdasági, valamint természettudományos tantárgyakkal szemben – ami a magyar társadalom hagyományos értékszempléletére vezethető vissza – hátrányosan érintette az állandóan szakemberhiánnyal küzdő gazdaságot.³¹ Ezért bár végül jóváhagyta, hogy Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter al-gimnáziummá szervezze át a beregszászi alreáliskolát, fenntartásainak is hangot adott.³²

Az elé terjesztett ügyeknél lényegesen kisebb számban, de arra is található példa, hogy Ferenc József a magánszemélyek (vagy csoportok, szervezetek) részéről hozzá érkező panaszok vagy kérelmek hatására, esetleg saját felindulásból kezdeményezett egy-egy ügyet valamelyik miniszternél.³³ Ilyen és ehhez hasonló esetekben a miniszterek siettek az uralkodót a kért felvilágosítással ellátni. Előfordult, hogy a király keményebb hangot ütött meg, 1890 januárjában például Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszteren már eleve azt kérte számon, hogy miként tervezi megakadályozni budapesti egyetemisták egy csoportjának Kossuth Lajoshoz tervezett tisztelgő látogatását.³⁴

³¹ A problémáról ld.: VÖRÖS Katalin: A modernizáció és a nacionalizmus keresztmetszetében: nemzetépítési törekvések a dualizmus kori középfokú iparoktatás vonatkozásában. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés az előző századforduló Magyarországon*. Szerk. CSIBI Norbert–SCHWARCZWÖLDER Ádám. Pécs, Kronosz, 2017. (megjelenés alatt).

³² Ferenc József König Károlyt bízta meg, „[...] miszerint Nagyméltóságodat rövid úton figyelmessé tegyem, hogy: Ő Felségének az említett intézkedés, tekintettel a Magyarországon már fennálló gimnáziumok nagy számára és egy rosszul kiképzett tanult proletariátus túltermelésére, célszerűtlennek látszik” – írta König Bécsből Wlassicsnak 1895. augusztus 8-án. MNL OL, P 1445 Wlassics I. Gyula báró, 26. tétel Wlassics Gyulához intézett levelek, 263. altétel König Károly. 1. sz. irat.

³³ Darányi Ignác földművelésügyi miniszterhez például az alábbi felszólítást intézte 1898-ban: „Kedves Darányi! Több Jász–Nagykun–Szolnok megyei gazda folyamodványát, melyben a kenderesi uradalom határán Horthy István nagybirtokos által létesített gát sürgős eltávolítását, avagy annak káros hatása másképpen megszüntetését kérelmezik, Önnek mielőbbi jelentéstétel végett ezennel megküldöm.” ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Kurrent- (Hand-) Billete, Karton 31. 1898. B. 5. c.

³⁴ ÖStA HHStA, Sonderbestände, Familienarchiv Csaky, Familie, 19. und 20. Jahrhundert, Albin Graf Csaky, Karton 249/2. Privatschreiben aus der Ministerzeit Albin Csákys. 3. sz. irat.

A Kabinetiroda igazgatói (*Kabinettsdirektor*) komoly befolyással bírtak, Ferenc József legfőbb bizalmi emberei voltak – mind a ketten. Ugyanis a dualizmus korszaka folyamán mindössze kettő vezetője volt a Kabinetirodának, 1865–1899 között Adolf Karl von Braun báró,³⁵ akit a bécsiek gyakran *Vizekaisernek*, vagyis „alcsászárnak” neveztek,³⁶ 1899–1917 között pedig Franz Schiessl.³⁷ Az időszűk uralkodó nemcsak a Kabinetiroda esetében ragaszkodott már kipróbált embereihez; a Katonai Irodát közel harminc éven keresztül (1889–1917) Ferenc József másik nagyon fontos bizalmasa, Arthur von Bolfras báró³⁸ irányította. A császárral egyidős Friedrich von Beck-Rzikowski gróf 1881–1906 közti vezérkari főnökkel³⁹ és Eduard von Paar gróffal⁴⁰ – aki 1887-től Ferenc József haláláig az uralkodó főadjutánsa volt – kiegészülve ők képezték az idős császár–király legbelsőbb bizalmi körét. Paar társaságában teltek napjai, esténként vagy a közös vonatutazások során együtt burkolóztak szivarfüstbe,⁴¹ de Bolfras, Schiessl és persze Beck is gyakrabban képezte Ferenc József társaságát, mint például a reszortminiszterek. Mindannyian Ferenc Józsefhez hasonló tulajdonságokkal rendelkeztek: sztoikus nyugalom, megbízható, aprólékos és szorgalmas munkavégzés. Nehezen elképzelhető, hogy ne hatottak volna rá, ne formálták volna nézeteit – még ha forrásokkal nehéz is kimutatni.

³⁵ Vázlatos életútját ld. REINÖHL, Fritz: Geschichte des k. u. k. Kabinettskanzlei. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Ergänzungsband VII. Wien, 1963. 353–356. (A továbbiakban: REINÖHL, 1963.)

³⁶ FAZEKAS, 2015. 378.

³⁷ Életrajza: REINÖHL, 1963. 356–359.

³⁸ Életútját bemutatja: SCHULDA, Karl: *Generaloberst Freiherr Arthur von Bolfras. Generaladjutant und Vorstand der Militärkanzlei Seiner Majestät Franz Joseph I.* Dissertation (Dr. phil.) Wien, Universität Wien, 1993. – BALLA Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai*. Budapest, Argumentum, 2010. 83–85.

³⁹ Beck biográfiája: GLAISE-HORSTENAU, Edmund: *Franz Josefs Weggefährte. Das Leben des Generalstabchefs Graf Beck*. Zürich–Leipzig–Wien, Amalthea, 1930. – Beck 1867–1881 között a Militärkanzlei vezetője volt, korábban szárnysegéd, negyven éven keresztül élvezte uralkodója bizalmát. Albrecht főherceg halála után, 1895-től a Honvédség és a Landwehr fölött is rendelkezett. (LIGETI Dávid: *A Monarchia utolsó vezérkari főnöke. Arthur Arz von Straussenburg élete és pályafutása*. Doktori [PhD] disszertáció. Budapest, ELTE, 2013. 34.) – Az egyébként távolságtartó Ferenc József nyilvánosan is „öreg barátomnak” szólította Becket. Az egységes birodalom híve volt, 1905-ben ő dolgozta ki Magyarország esetleges katonai megszállásának terveit. SOMOGYI, 1989. 172–174. – SOMOGYI 1996. 106–108.

⁴⁰ Ferenc József és Paar kapcsolatához lásd Eugen Ketterl, Ferenc József inasának (*Leibkammerdiener*) visszaemlékezését: KETTERL, Eugen: *Der alte Kaiser. Wie nur Einer ihn sah*. Wien, Gerold & Co., 1929. 61–64. (A továbbiakban: KETTERL, 1929.) A főszárnysegéd értelemszerűen minden nyilvános szereplésére elkíserte az uralkodót, de egyébként is szoros kapcsolatban voltak, ahogy a bécsi szóvicc mondta: „Franz Joseph und sein Generaladjutant sind ein unzertrennliches »Paar«”. Uo. 61.

⁴¹ Többször előfordult, hogy a hatalmas füst miatt a vasúti kocsiba belépő titkárok nem tudták megkülönböztetni Ferenc Józsefet Paartól. WINKELHOFER, 2015. 20.

Magyar vonatkozású ügyekben Ferenc József azonban általában mások véleményét kérte ki. A Kabinetiroda személyzete között természetesen magyarországiak is voltak. Már 1867 februárjától jelentős szerepet játszott a hivatalban Pápay István, aki a formálisan 1886-ban megszervezett magyar osztályfőnökség vezetője (*Sektionschef*) lett egészen 1897-ig. Ezt követően 1897–1905 között König Károly, 1905-től 1917-ig pedig Daruváry Géza vezette a Kabinetiroda magyar osztályát, ők fogták össze a Magyarországról érkező ügyeket.⁴² Rájuk eddig nem igazán koncentrált a magyar történetírás, pedig a magyar vonatkozású kérdésekben Ferenc József fontos tanácsadói voltak. A magyarországi ügyeket ők dolgozták ki, a javaslatokat személyesen terjesztették a király elé, a „századfordulóra a magyar osztályfőnökből a gyakorlatban a második kabinetirodai igazgató lett”.⁴³

A magyar bizalmasokról szólva mindenképpen ki kell még emelni Kállay Béni közös pénzügyminisztert, aki szintén hosszan, 1882–1903 között viselte ezt a tisztséget és Fejérváry Gézát (1884–1903 között honvédelmi miniszter, 1905–1906-ban miniszterelnök).⁴⁴ Ők szintén Ferenc József legfontosabb bizalmi embereinek számítottak, Kállay Béni – bár közös miniszterként ezt elvileg nem tehetette volna meg – több magyar kormány sorsát is befolyásolta.⁴⁵

BÉCSI ÉS BUDAPESTI MINDENNAPOK A MUNKA SZOLGÁLATÁBAN

A már idősödő Ferenc József mindennapjainak bemutatására több forrás is rendelkezésünkre áll (visszaemlékezések, sajtó stb.), ezek közül azonban talán a legmegbízhatóbb forrásbázis került el eddig a kutatók figyelmét. Ezek a szinte mindig az ural-

⁴² FAZEKAS, 2015. 378. – Pápay István és König Károly pályafutását ismerteti: REINÖHL, 1963. 372–374. Daruváry Géza később a Bethlen-kormány külügyminisztereként (1922–1924), illetve egy ideig párhuzamosan igazságügyi minisztereként (1922–1923) szolgált.

⁴³ SOMOGYI, 1989. 165.

⁴⁴ Fejérváry Géza és Ferenc József kapcsolatára ld.: SOMOGYI, 1989. 178–180. Fejérváry adott esetben miniszterházaival vagy a miniszterelnökkel szemben is a közös hadsereg és a „katonai közös kormányzat” érdekeit képviselte. SOMOGYI 1996. 108., 140–142.

⁴⁵ Fontos szerepe volt 1894–1895-ben abban, hogy az uralkodó megvonta bizalmát a Wekerle-kormánytól, bár Khuen-Héderváry Károly horvát bán (nem melleleg Kállay barátja) miniszterelnökségét nem sikerült elérnie. Kállay 1899 februárjában szintén fontos tényező volt, Széll Kálmán érdekében tett közbenjárása – ez alkalommal a döntő audienciák napján, a többi szereplőt megelőzve hajnali fél négykor(!) nyert bebocsátást Ferenc Józsefhez – kulcsfontosságú volt. Bővebben ld.: SCHWARCZWÖLDER Ádám: A király válaszüton. Ferenc József és a Bánffy-kormány válsága. *Levéltári Közlemények*, 2016/1–2. 61–78. 73.

kodek mellett lévő szárnysegédek⁴⁶ hivatalos naplókönyvei, akik feljegyezték, hogy Ferenc József az adott napon mikor kelt fel, mikor étkezett, kiket fogadott és milyen hosszú ideig, mikor merre járt. Természetesen ezekből a naplókönyvekből sem derül fény mindenre (Schratt Katalin nevét például hiába is keresnénk bennük), továbbá sajnos csak az 1895–1904 és az 1908–1916 közötti évekre vonatkozóan állnak rendelkezésünkre.⁴⁷

A szárnysegédi naplókönyvekből az látszik, hogy a századforduló éveire kialakult az a gyakorlat, miszerint Ferenc József Schönbrunnban lakott, a Hofburgban pedig dolgozott. Természetesen bőven akadtak kivételes alkalmak, de mégis ez volt a jellemző. Schönbrunnban kelt, hajnali 4-kor vagy fél 4-kor, ott fogyasztotta első reggelijét. A munkát is ott kezdte, hajnali 5–6 óra körül kapta meg az első iratsomagot, amit egy kulccsal zárható börtáskában, a *Kaiserpaket*ben szállítottak neki. Miután ezzel végzett, áthajtatott a Hofburgba. Kezdetnek minden nap a különböző udvari és katonai tisztségviselőket, a Kabinetiroda és a Katonai Iroda vezetőit fogadta, azután következtek a miniszterek és a többi hivatalnok. Rendszerint heti két alkalommal, délelőtt 10–12 óra között *általános audienciát* tartott, amelyeken – ha volt türelme végigvárni a hosszú listát – tulajdonképpen a birodalom bármelyik polgára személyesen adhatta elő kérését, mondhatta el háláját uralkodójának.⁴⁸ Ha tehetette, Ferenc József ebéd után sétált egyet a Hofburg parkjában. Délután 2-kor kapta a második iratsomagot, ebben már benne volt az aznapi sajtószemle is. Teendői végeztével, rendszerint délután 4–6 óra között visszakocsizott Schönbrunnba, következett az estebéd – egyedül vagy az éppen Schönbrunnban tartózkodó családtagok társaságában –, majd rendszerint este 8–9 óra táján nyugovóra tért.⁴⁹

⁴⁶ A legfőbb hadúr személyes szolgálatára kirendelt, a különböző fegyvernemekből érkező tehetséges tisztek száma 3–6 között mozgott, rendszerint azonban négyen voltak, akik közül mindig ketten voltak szolgálatban. Bár katonák voltak, nemcsak a császár fegyveres kíséretét képezték, a gyakorlatban titkárként is funkcionáltak. A szárnysegédeknek hajnali 3-kor kellett elfoglalni szolgálati helyüket Ferenc József lakosztályának bejárata előtt, és amíg a császár este nyugovóra nem tért, a rendelkezésére kellett állniuk. WINKELHOFER, 2015. 19.

⁴⁷ A naplókönyvek lelőhelye: ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Direktionsakten, Band 49–62. A forrástípust bemutatja ZELLNER, Ingrid: *Die Tagebücher der Flügeladjutanten Kaiser Franz Josefs I.* Dissertation (Dr. phil.), Wien, Universität Wien, 1969. Zellner munkája ellenére a naplókönyveket sem az osztrák, sem a magyar kutatók nem használták Ferenc Józseffel kapcsolatos vizsgálódásaik során.

⁴⁸ Az általános audienciák során Ferenc József a 120 perc alatt mintegy 50–80 személyt fogadott, tehát csak nagyon rövid ideig és merev formális körülmények között volt lehetőség egy szobában tartózkodni az uralkodóval. Ld. például az Alfred Montenuovo herceg, főudvarnagy vezette audiencia-könyveket (1907–1916): ÖStA HHStA, Hofarchiv, Obersthofmeisteramt, Sonderreihe, Band 380–382. Az 1901–1907 közötti, magyarországi audienciák: Band 383.

⁴⁹ Ferenc József napirendjét bővebben ld.: WINKELHOFER, 2015. 15–39. – SOMOGYI, 1989. 199–228. – REINÖHL, 1963. 78–79.

Napirendje alapvetően akkor sem változott, amikor Magyarországon tartózkodott, kivéve az olyan alkalmakat, amikor kifejezetten pihenni (vadászni) jött Gödöllőre. Rendszerint a gödöllői kastélyban éjszakázott, és onnan bekocsizott (vagy vonatozott) a budai palotába, ahol ugyanúgy érkeztek hozzá a politikusok és tisztviselők, megtartotta az általános audienciákat, esténként pedig visszatért Gödöllőre, ahol csak ritkán fogadott hivatalos személyeket. A szárnysegédi naplók tanúsága szerint Ferenc József 1899-ben 49, 1900-ban 70, 1901-ben 60, 1902-ben 67 napot töltött Magyarországon. 1911 után, túl a 80. évén, egyre többet betegeskedve, már nem látogatott Gödöllőre és Budára, a számára a „földi paradicsomot” jelentő Bad Ischlbe viszont még 1914 nyarán is elutazott.

A szakirodalom általánosan hangsúlyozza Ferenc József merevségét, érzelemmentességét, hogy uralkodói feladatait, az államérdeket mindig személyes érzelmei fölé helyezte – és mindebben alapvetően igaza van. Fiatalabb korában Sisi, a későbbi években lányai, unokái, és persze Schratt Katalin társaságában is fel tudott oldódni, magánemberként viselkedett, de valóban ezek voltak a ritka pillanatok, a többiben az uralkodói hivatástudat töltötte ki életét. Egyrészt ezzel, másrészt a katonaság iránt érzett vonzalommal magyarázható az is, hogy csak egészen kivételes esetekben lehetett civil öltözkében látni, amúgy mindig katonai uniformist hordott.

Bár napirendje gépiesen zajlott, ő maga mégsem volt gép. A századforduló éveiben például igencsak hullámzó volt Schratt Katalinhoz fűződő kapcsolata,⁵⁰ ami természetesen a hangulatát is befolyásolta. Ezért – amennyire lehetett – környezete és a vezető politikusok is igyekeztek informálni magukat az aktuális helyzetről. Dóczy Lajos közös külügyminisztériumi osztályvezető például egy közös barátjukon, Kónyi Manón keresztül az alábbi sorokat juttatta el Széll Kálmán magyar miniszterelnökhöz 1901. március 22-én: „Ha Széll Kálmán ő Exját látod, mondd el neki, [...] hogy Schratt asszony azt írta protektorának, hogy szüntesse meg nála való látogatásait. Ez örülség vagy ütő tromf [bosszú]. Mindenesetre nagy perplexitást [zavart] fog előidézni a döntő személyiségnél. A kimenetel bizonytalan. Ha a nagy árban a gyengeség győz, akkor áldozatok fognak hullni az udvari körökben [...]”⁵¹

*

⁵⁰ Ferenc József és Schratt Katalin kapcsolatához: KETTERL, 1929. 65–75. – HAMANN, Brigitte: *Kedves Jó Barátném! Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz*. Válogatta és fordította Kajtár Mária. Budapest, Európa, 2009. Viszonyuk megromlására a századfordulón: 250–271.

⁵¹ A levél Kónyi Manó londoni hagyatékában található: University College London, School of Slavonic and East European Studies Library, Kónyi-Lónyay Collection, KON/13, Letters to Kónyi.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, és benne Magyarország működési mechanizmusa magán viselte Ferenc József személyiségjegyeit, az uralkodó döntésétől függő, sokszor jelentéktelen ügyek sokasága eleve egy Ferenc József-szerű, nagyfokú hivatástudattal, szorgalommal és munkamorállal rendelkező, az államügyekben aktívan részt venni *akaró* uralkodót kívánt. Mindez persze nem véletlen, mert bár idős korában sokat panaszkodott, hogy sok a munka és fáradt, mindezt ő maga alakította így még a dualista rendszer kiépülésének kezdeti időszakában és később sem volt hajlandó változtatni rajta. Az Osztrák–Magyar Monarchia tulajdonképpen Ferenc József személyre szabott birodalma volt.

KLESTENITZ TIBOR

HIPERLOJALITÁSTÓL A KIRÁLYSÉRTÉSEKIG

FERENC JÓZSEF ÁBRÁZOLÁSA A DUALIZMUS KORÁNAK MAGYAR
SAJTÓJÁBAN*

„Éljen Ferenc József, magyarok királya! / Nem ült még a trónon dicsőbb lélek nála.
A saját érzelmét értünk megtagadta / Azt, mi neki drága / A hon oltárára / Áldozatul adta.

Éljen Ferenc József, kinek nemes lelke / Magát a nemzetnek alája rendelte!
Megilleti érte a nemzeti hála / Tanú rá a mennybolt: / A magyarnak nem volt / Még
ilyen királya!”¹

„Ha nincs Ferenc József – Deák Ferenc terve / Eszmék lomtárában ábrándul heverne;
Ha nincs Ferenc József – Magyarország sincsen, / Nyögnénk hunyó fajként s lázong-
nánk bilincsen. [...]

Ma *van* Ferenc József – s ha egyszer nem lenne? / Irtóztató gond az: mit veszthetünk
benne!

Békét, jogot, rendet, magyar szabadságot / Elveszthetünk mindent – az egész világot!”²

„Ez egy Habsburg, aki végre / Magyar jó szívvel bírál.

Elhibázott négyszáz évre / Fátyolt vet e bölcs király.

Jobb, új útra maga tére / Büszke hű magyar népére

Kerül mindent, ami sért – / Oh magyarok, imádkozzunk Első Ferenc Józsefért!”³

Az idézett költői zöngemények az 1890-es, 1900-as években jelentek meg a *Borsszem Jankó* című, kormánytámogató, liberális élclapban, amely a korban igen népszerűnek számított.⁴ Ezek azért érdekesek a számunkra, mert felfogásuk jól reprezentálja, hogy a dualizmus korában a magyar sajtó fősodrába tartozó orgánumok általánosságban véve milyen képet igyekeztek festeni a királyról. Eszerint Ferenc

* A tanulmány elkészítését a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság támogatta.

¹ Stádiumok. *Borsszem Jankó*, 1893. november 12. 2.

² Két király-ünnep. *Borsszem Jankó*, 1893. augusztus 22. 2.

³ I. Ferencz Józsefért. *Borsszem Jankó*, 1902. február 16. 2.

⁴ Erről részletesen ld. BUZINKAY Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest, Corvina, 1983.

Józseffel új korszak kezdődött a magyarság és a Habsburgok kapcsolatában, hiszen az uralkodó az 1867-es kiegyezés megkötésével önként szakított az általa 1849-ben, a forradalom leverése után bevezetett neoabszolutista kormányzással, és ettől kezdve a magyar nemzeti hagyományok, valamint a liberális szabadságjogok és a parlamentarizmus tiszteletben tartásával, általános közmegegyezésre uralkodott, ő lett a „legalkotmányosabb király”. Ez a jelző először – legalábbis az online elérhető sajtóadatbázisok szerint – 1874-ben, a *Fővárosi Lapok* hasábjain fordult elő a magyar sajtóban, egy tudósításban, amely szerint Búsbach Péter budapesti várospolitikus egy jogászgyűlés bankettjén éltette a „legalkotmányosabb” uralkodót.⁵ Ezt a pozitív imázst közvetíti vizuális módon az az igen kifejező rajz is, amelyet a *Borszem Jankó* 1910-ben közölt, és amely Benczúr Gyula *Vajk megkeresztelése* című festményének kompozícióját veszi át. A középpontban, a szertartást végző főpap helyén itt maga Szent István áll, aki megáldja az előtte áhítatosan meghajló, teljes uralkodói pompában, a fején a Szent Koronával ábrázolt Ferenc Józsefet, azt üzenve, hogy ő a magyar történelmi tradíció jogos örököse.⁶

A sajtó – hasonlóan a kor többi monarchikus államában tapasztalható gyakorlat-hoz – igyekezett minél részletesebben tájékoztatni a közvéleményt a király életéről, mindennapjairól, egészségi állapotáról, utazásairól, a hivatalos eseményeken való szerepléseiről. Ezek a híradások annyira megszokottak voltak, hogy a *Borszem Jankó* 1916-ban még a király haláláról is a hivatalos úti jelentések modorában tudósított. Eszerint a felséget a Másvilágon a közlekedési ügyek minisztere, Dr. Szent Péter fogadta. A felség frissen pattant le az őt szállító különfelhőből, elbeszélgetett a fogadóbizottság tagjaival, különösen Tisza Kálmánnal, akit biztosított arról, hogy a fia jól érzi magát és még sokáig nem kell tartani attól, hogy feljön az Égbe rendet csinálni. Ezután szállására hajtattott, kocsijának nagy tömegek álltak sorfalat, egyenruhás angyalok tartották fenn a rendet, a császárhimnusz előadását személyesen Joseph Haydn vezényelte. Őfelsége szállásán kihallgatta Deák Ferencet, aki tájékoztatta, hogy jelenleg a Menny és a Purgatórium közötti kiegyezés tető alá hozásán fáradozik. Végül fogadta a limanovai hősök küldöttségét, meghallgatta a *Ferenc Jóska kiállott a kapuba* kezdetű népdalt, és jóízűen nevetett a poénon.⁷

A tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a dualizmus korában, amikor a gyakorlatban is érvényesülő sajtószabadság ezt lehetővé tette, a magyar sajtó mennyire szakadt el a hivatalos, az udvar és a kormány által elvárt, sokszor kedélyeskedő

⁵ Az ötödik jogászgyűlés. *Fővárosi Lapok*, 1874. május 30. 535.

⁶ Királyok napja. *Borszem Jankó*, 1910. augusztus 21. 1.

⁷ Riport a Másvilági Híradó 1916. november 22-iki számából. Rendkívüli kiadás. *Borsszem Jankó*, 1916. november 26. 4.

Ferenc József-képtől, a „legalkotmányosabb király” képzetétől, és hogyan jelentek meg a nyilvánosság előtt a személyével és uralkodásával kapcsolatos kritikus vélemények.

A SAJTÓJOGI KERETEKHEZ VALÓ ALKALMAZKODÁS

Az uralkodót a sajtó általában nagy tisztelettel kezelte, amit jelez az is, hogy alig jelentek meg róla karikatúrák. Bár alakja sokszor feltűnt a népszerű élcsepapok oldalain, a rajzolók a legtöbb esetben nem éltek a karikírozás eszközeivel. A dualizmus korának élcsepapjaiban a király többnyire valóságghű rajzokon jelent meg, mint a magyar állam megtestesítője. Így például a *Borsszem Jankó* 1880-as rajzán Ferenc József méltóságteljesen beszélget a német császárral, míg a komikumot a kettejüket a földön ülve szemlélő, éretlen gyermekként ábrázolt Milán szerb király alakja szolgálta.⁸ A függetlenségi élcsepap, a *Bolond Istók* 1908-as rajzán az uralkodó pedig magát a birodalmat jelképezi, amint a fáról leszüreteli az almaként ábrázolt Bosznia-Hercegovinát.⁹

Ez az ábrázolási stratégia a Monarchia egész területén általánosnak számított. Amint Karl Vocelka osztrák történész megjegyezte, a császár-király testi adottságai, így pofaszakála és kalapácsorra remek alapanyagot jelentett a karikatúristák számára. A külföldi sajtó munkatársai ezt alaposan ki is használták, Ferenc József saját alattvalói azonban nem készítettek róla karikatúrákat, csak ártatlan jellegű, többnyire pozitív eseményeket megjelenítő rajzokat, hiszen a sértő képek kimerítették volna a Majestätsbeleidigung, az uralkodósértés fogalmát, amit a Lajta osztrák oldalán az 1853-as büntetőtörvénykönyv 63. §-a 1–5 évig terjedő börtönbüntetéssel fenyegetett. Az alkotók öncenzúrája és a szerkesztőségek szoros kontrollja miatt azonban ilyen esetek igen ritkán fordultak elő.¹⁰

Felmerülhet a kérdés, hogy az erősen elterjedt pozitív imázs vajon mennyire tükrözte a lapkészítők valós véleményét, hiszen a király személyét a törvény külön védte a dualista Magyarországon is, a kritika tehát csak korlátozottan juthatott érvényre. A Szemere Bertalan által megszövegezett, liberális alapvetésű sajtótörvény, az 1848. évi XVIII. törvénycikk, amely 1867-ben újra hatályba lépett, a sajtószabadság egyik fontos gyakorlati biztosítékaként előírta, hogy a sajtóperekben a laikus közvéleményt

⁸ Ischlből. *Borsszem Jankó*, 1880. augusztus 15. 1.

⁹ Annektálás után. *Bolond Istók*, 1908. október 11. 3.

¹⁰ Erről részletesen ld. HOREL, Catherine: Austria–Hungary, 1867–1914. In: *Political Censorship of the Visual Arts in Nineteenth-Century Europe. Arresting Images*. Szerk. GOLDSTEIN, Robert Justin–NEDD, Andrew M. New York, Palgrave Macmillan, 2015. 88–129.

képviselő esküdszékek döntsenek a bűnösség kérdéséről.¹¹ A törvény ugyanakkor a kor szellemének megfelelően számos korlátozó intézkedést is tartalmazott. A 6. § a Pragmatica Sanctio és a birodalmi kapcsolat tetteles felbontása elleni izgatást, illetve az alkotmány erőszakos megváltoztatására irányuló és a törvényes többség elleni izgatást rendelte büntetni, a 7. § a király személyét és a trónöröklés rendjét, a 8. § pedig az uralkodóház tagjait részesítette büntetőjogi védelemben.¹²

A jogalkalmazás gyakorlatával kapcsolatban érdemes idézni Gerő András véleményét, aki a korszak talán leghíresebb sajtóperére hívja fel a figyelmet. Böszörményi László, Nagyálló '48-as országgyűlési képviselője 1867 augusztusában közölte a *Magyar Újság* című lapjában Kossuth Lajos egyik levelét, amelyben a következő mondat szerepelt: „én az osztrák ház uralmát hazám függetlenségével és önállásával inkompatibilisnek [összeférhetetlennek] hiszem”. A cikk természetesen nagy feltűnést váltott ki: a *Magyar Újság* általában négyezer példányban kelt el, ezt a számot viszont több mint ötvenezren vásárolták meg. A közlés miatt Böszörményi László ellen sajtóper indítottak, és az esküdszék el is marasztalta, egy évi szabadságvesztésre és kétezzer forint pénzbüntetésre ítélte. Böszörményi súlyos tüdőbetegként vonult börtönbe, ahol a rossz viszonyok következtében gyenge egészségi állapota tovább romlott és végül meghalt. Elvbarátja, Irányi Dániel temetési beszédében úgy véle, hogy „Ha kegyelemért könyörög, szabadságát visszanyeri, azonban ő meghalni kész, de térdet hajtani nem. Törhetetlen volt, ezért kellett fogságban vesznie.”

Gerő András felfogása szerint a hatalom ezzel mintegy üzent a sajtónak, és kijelölte azokat a határokat, amelyek között a király szerepét értékelni lehetett. A néhány évvel később, 1878-ban elfogadott büntetőtörvénykönyv 140. §-a pedig bevezette a királysértés fogalmát. Eszerint „Aki a király ellen sértést követ el, vétség miatt két évig terjedhető fogházzal és hivatalvesztéssel büntetendő. Aki azonban a sértést írat, nyomtatvány, képes ábrázolat terjesztése vagy közszemlére kiállítása által követi el, vétség miatt három évig terjedhető államfogházzal és hivatalvesztéssel büntetendő.” Hogy mi számít sértésnek, azt a törvény természetesen nem szabta meg pontosan, ennek megítélése mindig a konkrét esettől függött. Gerő András szerint a hatalom ezzel áttételesen olyan hangütésre ösztönözte a sajtót, amely a királlyal szembeni ellenségességnak még a látszatát is kizárta, így aztán a dualizmus korában a sajtó és a politika nem bővelkedett az uralkodót érintő kritikai észrevételekben.¹³

¹¹ BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016. 113–116. (A továbbiakban BUZINKAY, 2016.)

¹² RÉVÉSZ T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875*. Budapest, Akadémiai, 1986. 16. (A továbbiakban RÉVÉSZ T., 1986.)

¹³ GERŐ András: *Ferenc József, a magyarok királya*. H. n., Pannonica, 1999. 165–170. (A továbbiakban GERŐ, 1999.)

Egyes kortárs visszaemlékezők is hasonló felfogást vallottak. Az egyébként legitimista újságíró, Szabó László például 1927-ben elítélően írt arról, hogy „I. Ferenc Józsefet már életében elnevezték egyes szervilis államférfiak a legalkotmányosabb királynak, s ezt a bárgyúságot a chlopy hadiparancs és a nyomor és szenvedés 1905-iki beígérése után is hivatalból erőszakolta a nemzet agyába az iskola, s a lojális pártok, lapok és közintézmények.”¹⁴

A továbbiakban ezért arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, a királysértési sajtóperek milyen hatással lehettek Ferenc József imázsának formálódására.

KIRÁLYSÉRTÉSI ESETEK AZ 1890-ES ÉVEKBEN

Az internetes adatbázisokban kutatva azt találjuk, hogy az 1870-es, 1880-as években a sajtó alig számolt be hírlapi királysértésekről. A *Budapesti Hírlap* 1887-ben arról írt, hogy Magyarországon évente átlagosan mindössze 10–15 esetet tárgyalt az ilyen ügyek vizsgálatára egyedül jogosult budapesti királyi törvényszék, ráadásul alig 2–3 magyar nemzetiségű akadt az előző tíz évben a vádlottak között, a többség román és a szerb nacionalista volt. „Ha a büntető statisztika nemzetiség szerint is csoportosítaná az elítélteket, meggyőző bizonyítékot szolgáltatna arra nézve, hogy magyar ember királysértést nem követ el soha, vagy csak igen ritka esetben”¹⁵ – vélte a szerző.

1890-ben vége szakadt a viszonylagos nyugalom korszakának, megkezdődött a dualizmus válságperiódusa.¹⁶ Ez számos belpolitikai válságot hozott magával, így az egyházpolitikai küzdelmet, amely a mintegy öt évig húzódó, igen heves közéleti vitákat követően, az egyházpolitikai reformtörvények elfogadásával és a kötelező polgári házasságkötés bevezetésével ért véget. Ez az eseménysorozat természetesen igen elkeseredett reakciókat váltott ki az ultramontán katolikusok sajtójában. Dühük a király személyét is érintette, hiszen Ferenc Józsefnek hatalmában állt volna a kormányzati törekvések megakadályozása – ám ő ezt politikai megfontolások miatt végül nem tette meg.¹⁷ 1894 májusában például a *Herkó Páter* című ultramontán élclap, amely önmeghatározása szerint „a vallás által megszentelt hamisítatlan haza-

¹⁴ SZABÓ László: Az alkotmány reformjának második fejezete: a törvényhatóságok reformja. *Pesti Napló*, 1927. január 1. 33.

¹⁵ Illojális szerzetes. *Budapesti Hírlap*, 1887. október 5. 7.

¹⁶ DIÓSZEGI István: *A Ferenc József-i kor. Magyarország története 1849–1918*. Budapest, Vince, 1999. 80.

¹⁷ SALACZ Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895*. Bécs [Pécs], Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938. – CSÁKY, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*. Graz–Wien–Köln, Böhlau, 1967.

fiságot a humor jogainak gyakorlásával” igyekezett szolgálni,¹⁸ karikatúrát közölt *Éljen a szabadelvű egyházpolitika* címmel. A kép elsősorban a liberális felfogású függetlenségi politikusokat vette célba. Az ábrázolás középpontjában egy szószék látható, amelyre Kossuth Lajos arcképe van rajzolva. Jobbról Eötvös Károly alakja látszik, amint a Szent Koronáról lefricskázza a keresztet. Balról Hermann Ottó áll egy bombával, amelyet a nép közé dob. A képnek ugyanakkor királyellenes ízt adott, hogy az egész csoport alatt, mint alapzat, Ferenc József alakja volt látható, ami mintegy azt sugallta, hogy az ő a vállain emelkedik ki a vallási anarchia. A főügyész perbe fogta a főszerkesztőt, Markos Gyula római katolikus papot. Ő a bíróság előtt azzal érvelt, hogy a kép allegória az áldatlan egyházpolitikai helyzetről, és valójában azt jelképezi, hogy a liberálisok a királyt akarják felhasználni politikai programjuk szentesítésére. Az esküdszék hat a hathoz arányban szavazott, ami a szabályok alapján¹⁹ a vádlott felmentését jelentette.²⁰

Kevesebb szerencsével járt pályatársa, Lepsényi Miklós, akinek a *Magyar Néplap* nevű katolikus hetilapban megjelent, *Megtörtént* című vezércikkéért kellett az esküdszék elé állnia. A cikk szerint a király a polgári házassági törvény szentesítésével méltatlanná vált hivatására. „Az Isten kegyelméből uralkodókat tiszteljük, de a nem Isten kegyelméből uralkodókat nem. A korona is csak úgy méltó a tiszteltre, ha kereszt ékesíti. A magyar koronából pedig kitörött a kereszt” – írta.²¹ A perben az ügyész elsősorban a feltűnési vágyat, a vallási fanatizmust és a korlátoltságot okolta a sértő cikk megszületéséért. A védelem azt próbálta bizonyítani, hogy a cikk csupán vallási szempontból bírálta a polgári házassági törvényt. Az esküdszék azonban nem fogadta el a védekezést, és tíz a kettőhöz arányban bűnösnek találta Lepsényit, akit a bíróság azután fél év államfogházra ítélt.²² Néhány nappal később tárgyalták a *Magyar Állam* nevű katolikus lap szerkesztőjének, Szemnecz Emilnek az ügyét, aki a *Consummatum est* című cikkében úgy vélte, hogy Magyarország a király döntése után megszűnik keresztény ország lenni, és az ultramontánok nevében kijelentette: „Jöjjön, habár legmagasabb helyről a rossz példa, mi inkább fogunk engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek.” Szemnecz cikkét az esküdszék szintén tíz a kettőhöz arányban találta királlysértőnek. Ő nyolc havi államfogházat kapott büntetesként.²³

¹⁸ A Herkó Páter. *Religio*, 1895. június 22. 438.

¹⁹ A vádlott elítéléséhez legalább hét esküdt szavazata volt szükséges. RÉVÉSZ T., 1986. 40.

²⁰ Egy élclap sajtópöre. *Budapesti Hírlap*, 1894. május 23. 9–10.

²¹ Egyházpolitika és királlysértés. *Budapesti Hírlap*, 1895. január 30. 8.

²² „Megtörtént.” *Budapesti Hírlap*, 1895. február 8. 9.

²³ *Consummatum est*. *Pesti Napló*, 1895. február 14. 2.–A Magyar Állam sajtópöre. *Fővárosi Lapok*, 1895. február 15. 521.

Az esküdtszékek tehát a közéletet meghatározó liberális szellemiséggel szemben álló nézeteket viszonylag szigorúan ítélték meg, ugyanakkor más királlysértési esetekben, ahol a nemzeti érzület kérdése került a középpontba, kifejezetten engedékenynek mutatkoztak. Fontos ilyen témát jelentett Kossuth Lajos személyének megítélése, akit 1894 áprilisában – Ferenc József ellenkezése miatt – nem az állam, hanem a főváros temettetett el. 1894 novemberében tárgyalták például Seffer László hírlapírónak, az *Olvasd* című periodika szerzőjének az ügyét. Ő a *Kossuth ő felsége* című cikkében arról írt, Ferenc József nem egyezett bele abba, hogy a néhai kormányzót a képviselőház költségén temessék el, az ő személyes utasítására vették le a gyászlobogókat a középületekről. Vele szemben Kossuth az emigrációban mindig „királyi szívvel” viselte a megaláztatásokat. A vád elsősorban üzleti érdekeket sejtett a cikk harcias hangvétele mögött, a védelem szerint viszont a szerző a királyt nem azért emlegette, hogy őt lekicsinyelje, hanem hogy ezzel is Kossuth emlékét dicsérje. Az ügyvéd beszéde a következő mondattal zárult: „Ne legyünk bécsi-bécsiek. Ne legyünk hiperlojalisak, ne legyünk lakájok!” Bár az elnök rendre utasította megjegyzéséért, a hazafias érzelmek megszólítása a jelek szerint mégis hatott, hiszen az esküdtek nyolc a négyhez arányban felmentették a vádlottat. A tárgyalás érdekessége egyébként, hogy a kisorsolt esküdtek között eredetileg szerepelt volna Tisza István és Mikszáth Kálmán is, őket azonban a vádlott visszautasította, így nem vehettek részt az eljárásban.²⁴

1895 januárjában az *Olvasd* egy másik munkatársának, Zarándy Gáspárnak kellett bíróság elé állnia a *Nyílt levél a királyhoz* című cikkért, amelyben egyebek mellett azt nehezményezte, hogy Ferenc József nem küldött koszorút Kossuth ravatalára. A jelek szerint az ügyészség igen komolyan vette ezt az ügyet, hiszen a vádat személyesen – az óvatosságáról és alaposságáról ismert²⁵ – Kozma Sándor királyi főügyész képviselte, noha ő utoljára 15 évvel azelőtt szerepelt tárgyaláson. Vádbeszédében azt fejtegette, hogy a magyar sajtó a kiegyezés után, néhány sajnálatos esettől eltekintve, példásan élt a sajtószabadsággal, és „tizenöt éven át a politikai pártoskodás zajában is [...] megőrizte hazafiságát, soha nem támadta meg a hazát s nem sértegette felkent királyának személyét”. Újabban viszont mindez megváltozott, és egyes lapok, mint például az *Olvasd*, a dinasztia tagjainak rendszeres szidalmazásával igyekeznek népszerűsége szert tenni. Ezután Kozma a királlysértés fogalmát igyekezett megvilágítani, kijelentve: „A királlysértés vétségének tényálladáka-hoz elég, ha valaki a köteles tisztelet félrevetésével nyilatkozik a királyról. A durvaság, a gúnyos élcélődés,

²⁴ Kossuth és a király. *Budapesti Hírlap*, 1894. november 30. 9.

²⁵ RÉVÉSZ T., 1986. 201.

a frivolság, mely a királyra vonatkozik, már királysértés. Így van ez minden monarchikus államban, így kell annak lennie nálunk is, a dolog természeténél fogva.”²⁶

Érvelését az esküdszék végül elfogadta, és – igaz, csak minimális többséggel – hét az öthöz arányban elítélte a szerzőt.²⁷ Kozma Sándor azonban nem örülhetett sokáig, mivel az ítéletet a királyi kúria sajtótanácsa formai hiba miatt megsemmisítette.²⁸ A megismételt tárgyaláson a védő azzal érvelt, hogy Zarándy az egész nemzet fájdalmát foglalta írásba, hiszen a közvélemény azt szerette volna, ha Ferenc József személyesen megjelenik Kossuth Lajos temetésén. Az esküdszék ekkor Zarándy Gáspárt nyolc a négyhez arányban felmentette.²⁹

Az 1890-es évek tehát a királysértési perek elszaporodását hozták. A függetlenségi ellenzékkel rokonszenvező *Budapesti Hírlap* 1895 februárjában külön vezércikket szentelt a jelenségnek, amit azzal magyarázott, hogy a szabadelvű kormány az egyházpolitikai küzdelem megnyerése érdekében kénytelen volt a király személyét is bevonni a napi politikai csatározásokba, és „az államférfiak és képviselők vitatkozásából őfelsége szent személye átment a hírlapok vitatkozásába”. Ezt rendkívül sajnálatosnak ítélte, hiszen „évtizedek óta ily irányban vétkezés köztünk, magyarok közt nem vala”. A szerző arra is utalt, hogy számos kormánypárti lap szintén igen tiszteletlenül írt az uralkodóról, amikor a hírek még arról szóltak, hogy Ferenc József nem lesz hajlandó szentesíteni a polgári házassági törvényt. Még szerencse, hogy az ügyészség akkoriban inkább félrenézett, így nem kellett kormánypárti publicistákat bebörtönözni – ironizált a publicista.³⁰

A CHLOPY HADPARANC S ÉS A BELPOLITIKAI VÁLSÁG HATÁSAI

A következő években, az egyházpolitikai küzdelem és a Kossuth-temetés ügyének elcsitulásával nyugalmi periódus következett be, ám 1903-ban újabb királysértési hullám indult el. Ennek fő kiváltó oka nyilvánvalóan a hírhedt chlopy hadparancs volt. Szeptemberben, a galíciai hadgyakorlat alkalmával kiadott hadparancsában Ferenc József kinyilvánította, hogy nem enged a hadsereg egységét veszélyeztető magyar hadügyi követeléseknek, „áthatva az egyetértés ama szellemétől, amely minden nemzeti sajátságot tisztel, minden ellentétet megold és mindenik néptörzsnek különleges előnyeit a nagy egész javára fordítja”. A hadparancs országos felháboro-

²⁶ Nyílt levél a királyhoz. *Budapesti Hírlap*, 1895. január 18. 10–11.

²⁷ Uo.

²⁸ Megsemmisített ítélet. *Budapesti Hírlap*, 1895. február 20. 8.

²⁹ Nyílt levél a királyhoz. *Budapesti Hírlap*, 1895. május 31. 7–8.

³⁰ Királysértés. *Budapesti Hírlap*, 1895. február 15. 1.

dást váltott ki, a nemzeti egyenjogúságra oly kényes magyar közvélemény különösen azt nehezményezte, hogy a szöveg a magyarságot a birodalom néptörzsei között említette.³¹ Jól jellemzi ezt, hogy még a dinasztia iránt általában igencsak lojális kormánypárti élclap, a *Borsszem Jankó* is harcias hangvételű versikét közölt reakcióként, amely az uralkodót Kossuth Lajos emlékezetének nemzeti jelentőségével hasonlította össze:

„Ferenc Jóska azt üzent: / Fogytán van a regimentje.
Ha még egyszer így üzeni / Feliratot írunk neki:
Éljen a magyar hadsereg / Éljen a haza!”³²

A király személyének társadalmi megítélését jól tükrözi egy kolozsvári eset: a helyi lapokban fizetett hirdetés jelent meg, amelyben Ferenc József unitárius püspök tudatta a nyilvánossággal, hogy a chlopy hadparancsot nem ő, hanem Bécsben élő névrokona adta ki, akivel semmilyen közösséget sem vállal. Hamarosan kiderült azonban, hogy a hirdetést valójában nem a püspök, hanem Ausch Ede kolozsvári ügyvédjelölt adta fel. Az ügyészség meg is indította ellene a királysértési pert, amelyben Ausch egyszerűen azzal védekezett, hogy „esze ágában sem volt a királyt sérteni s csak tréfálkozott”. Az esküdszék – hosszas tanácskozás után – felmentő ítéletet hozott.³³

A hadparancs és az egyre jobban kiszélesedő belpolitikai válság következtében a királysértési ügyek száma egyre szaporodott. 1903 novemberében például perbe fogták Purjesz Lajost, aki arról írt, hogy a budapesti Kossuth-szobor felállításának ügye Ferenc József megbékélésre való képtelensége miatt nem halad előre. A szerző azzal védekezett, hogy csak azt írta meg, ami „a közhitben él”, de a király személyét nem kívánta megsérteni. Cikkének másik inkriminált kifejezését, miszerint „bíboros ágyakban szívtelen gyermeket szülnek a koronás anyák”, egyszerűen azzal védte meg, hogy ez a mondat „a múltra vonatkozó történelmi tény” tartalmaz.³⁴ Bernáth Ottó cikke arról szólt, hogy az önálló vámterület létrehozásának fő akadály a uralkodó. Véleménye szerint: „Valóságos katasztrófa, hogy vezető államférfiaink minden királyi óhaj előtt meghajolnak, tekintet nélkül arra, hogy az országnak szabadsága, nemzeti méltósága, gazdasági ereje megy tönkre ennek következtében. De kérdezzük, hogy vajon a király respektálta-e a nemzet óhaját? Van-e egyetlen példa is arra,

³¹ GERŐ, 1999. 213.

³² Osztrák–magyar Kossuth-nóta. *Borsszem Jankó*, 1903. szeptember 27. 5.

³³ A királysértés. *Budapesti Hírlap*, 1904. május 26. 12. – A két Ferenc József. *Pesti Napló*, 1904. május 26. 15.

³⁴ Királysértés. *Budapesti Hírlap*, 1903. november 18. 9–10.

hogy a király valaha is tekintettel lett volna arra, hogy mit kíván a magyar nemzet? [...] Vagy azt várja talán, hogy amit teljes lojalitással kértünk, azt meg nem tagadható követeléssel kényszerítsük ki? Mert ha a nemzetet a teljes kétségbeesésbe kergetik, akkor nem a nemzet lesz hibás azért, ami történni fog.” Bernáth azzal védekezett, hogy a királyt nem akarta megsérteni, csupán az ellen tiltakozott cikkével, hogy az osztrák politika Ferenc József idős korát próbálja meg kihasználni Magyarország ellen.³⁵

Kalmár Antal közjogi írónak egy szegedi lapban megjelent, *Katonák* című publicisztikája szerint a magyar katonák hóhérszászlók alatt senyvednek a közös hadseregben, mert a valóságban az osztrák császár nagyobb úr a magyar királynál, ezért felszólította a katonákat, hogy vessenek véget ennek az állapotnak. Az ügyészség a királlysértés mellett izgatás és lázítás miatt állította esküdszék elé.³⁶

A szociáldemokrata napilap, a *Népszava* 1904. június 25-én megjelent *Felségsértés* című cikke pedig a következőket idézte Szilágyi József *Proletárok világából* című elbeszéléséből: „A király éppen olyan közönséges, húsból és vérből való alkotmány, mint bármelyik sarki hordár s néha még a tudása sem több. Hát nem égbekiáltó igazságtalanság-e egy ilyen ingyenélőt a nép nyakába akasztani? Mi szükség van rája? Tesz-e valami hasznos munkát az emberiségnek? Egy közönséges szemetes kocsis nagyobb hasznára van az embereknek. A királyok henyélnek. Ez a meztelen igazság, amelynek kimondásáért szigorúan megbüntetnek bennünket – öfélése a király nevében!”³⁷

A felsorolt esetek közös jellemzője, hogy az esküdszék valamennyi szerzőt felmentette. Az elmarasztalástól a hasonló esetekben a leginkább a *Népszava* kétkezi munkát végző alkalmi publicistáinak kellett tartaniuk, akik a jelek szerinte kevésbé számíthattak a többnyire az értelmiséghez tartozó esküdtek rokonszenvére. Így például 1904 decemberében hat hónap államfogházra ítélték Sinkó György asztalossegédet, aki *A király megérkezett* című írásában elsősorban a civillista kétmillió koronás emelése miatt támadta Ferenc Józsefet. A védelem arra alapozta érvelését, hogy a cikk a polgári sajtó hiperlojális hangvételének, tömjénező cikkeinek kigúnyolását célozta. Sinkó „nem hiperlojális, de azért tiszteletteljes” írása tehát csak ezekhez az eltúlzott írásokhoz viszonyítva tűnhet fel „merő gúnynak, éles satírának”.³⁸ A polgári orgánus, a *Budapesti Hírlap* tudósításából úgy érződik, hogy az eljárást vezető bíró pontosan tudatában volt az osztálykülönbségnek, és ingerelte őt a szociáldemokraták internacionalista retorikája. Amikor ugyanis Sinkó megtagadta a választ egy

³⁵ Királlysértés. *Budapesti Hírlap*, 1903. november 19. 13.

³⁶ Királlysértés és izgatás. *Budapesti Hírlap*, 1904. február 14. 16.

³⁷ Felségsértés. *Népszava*, 1904. június 25. 2.

³⁸ Nem fogyunk ki a pörökből! *Népszava*, 1904. december 20. 3.

kérdésre, az elnök – egyértelműen az inkriminált cikk egy mondatára célozva³⁹ – élesen kifakadt: „Maguk különösen szeretnek előhozakodni a nemzetiszínű lobogóval, amely maguk szerint ócska cafat. Pedig az a lobogó annál becsesebb, minél több rajta a foszlány, de természetesen nem a Simkó [sic!] Györgyök védelmében lett azzá. Itt aztán gyáván meghunyászkodnak.”⁴⁰

1905 januárjában négy hónap államfogház büntetést kapott Fliegl Béla bádogossegéd *A király és a gyárosok* című cikkéért. Védekezése szerint ő csupán a száraz tényeket írta le, és ezek segítségével vont párhuzamokat a király és a külföldi gyárosok működése között.⁴¹

A belpolitikai helyzet a Tisza István által 1904 novemberében levezenyelt „zsebkendőszavazás” és az arra adott erőszakos ellenzéki reakciók nyomán még feszültebbé vált, amire válaszként Ferenc József feloszlatta a képviselőházat.⁴² A népszerű oknyomozó újságíró és publicista, Fényes László a *Független Magyarországnak* ezt úgy értékelte, hogy a király megszegte koronázási esküjét, hiszen a törvénnyel ellentétesen úgy oszlatta fel a képviselőházat, hogy az még nem fogadta el az előző évi költségvetést. Fényest 1906 februárjában állították bíróság elé, ahol valóságos szócsata bontakozott ki a király és a politikai rendszer legitimitásáról. A vádlott azzal védekezett, hogy nem sértette meg az uralkodó személyét, csupán annak egy tettét bírálta. A bíróság elnöke erre emlékeztette, hogy az államfő a törvény szerint nem vonható felelősségre, és minden cselekedetért a kormány viseli a felelősséget. Erre Fényes kijelentette, hogy írásában a felelős kormányt is támadta, azonban a koronázási esküt nem „a gonosz tanácsadók” tették le 1867-ben, hanem személyesen Ferenc József, azt tehát egyedül csak ő szeghette meg. Amikor az elnök azt firtatta, hogy Fényes miért nem próbálta meg a kormányt a parlament útján felelősségre vonni, a vádlott úgy válaszolt, hogy a parlamenti felelősségre vonás csak elvi lehetőség, hiszen ha a testület élni akarna e jogával, akkor egyszerűen szétkergetik.⁴³ Fényes úgy érvelt, hogy ő csupán a valóságot írta le cikkében: „Ha a fotográfus egy borzalmasan összecsonkított holttestet fotografál le, erről a fotográfus masina

³⁹ „A házakat teleaggatták háromszínű zászlók ócska cafataival, a háziurak lojalitása nem erőltette meg magát tiszta és új lobogó erejéig.” A király megérkezett. *Népszava*, 1904. május 5. 2.

⁴⁰ Királlysértés. *Budapesti Hírlap*, 1904. december 18. 14.

⁴¹ „A király és a gyárosok”. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 14. 14. – Szerkesztői üzenetek. *Népszava*, 1905. február 18. 9.

⁴² PESTI Sándor: Tisza István küzdelmei a parlamentarizmus körül. In: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016. 57–63.

⁴³ Királlysértés. *Budapesti Hírlap*, 1906. február 6. 12. – Fényes László királlysértési pöre. *Népszava*, 1906. február 6. 10.

nem tehet, mert tényt örökített meg.” A per végül felmentéssel zárult, ami jól tükrözi a közvélemény többségének korabeli felfogását.⁴⁴

A KORMÁNYZATI FELLÉPÉS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI AZ 1910-ES ÉVEKBEN

Az esküdtszékek engedékeny ítélkezési gyakorlata idővel, különösen a Nemzeti Munkapárt 1910-es hatalomra jutása után, bizonyos kerülőutak keresésére kezdte ösztönözni a hatóságokat. Ilyen módszer volt, hogy ha felmerült a királysértés gyanúja, akkor elkobozták az adott lapszámot és visszavonták az utcai árusítási engedélyét. 1911 augusztusában az egyik legnépszerűbb – és egyértelműen a függetlenségi-ekhez kötődő – bulvárlap, *A Nap* jutott erre a sorsra. A lap ugyanis augusztus 18-án, tehát a király születésnapján *Véres emlékek* és *Elmaradt esemény* címmel olyan cikkeket közölt, amelyeket az ügyészség királysértőnek talált, a lapszám terjesztését ezért betiltotta. Erre hivatkozva Budapest alpolgármestere másnap visszavonta a lap utcai árusításának engedélyét. Ezek a döntések azonban azonnal riadóztatták az újságíró-társadalmat: egy szerkesztő azt javasolta Herczeg Ferencnek, a Budapesti Újságírók Egyesülete (BÚE) elnökének, továbbá Rákosi Jenőnek, az Otthon Írók és Hírlapírók köre elnökének, hogy a sajtó addig ne közöljön egyetlen sort sem az országgyűlés tárgyalásairól, amíg a kormány a tilalmat vissza nem vonja, illetve vonatja. (Mint ebből is látszik, az alpolgármester döntése mögött magasabb kormányzati szándék meglétét feltételezték.)⁴⁵ A BÚE tagsága a sajtószabadság súlyos megsértését látta az esetben, ezért Herczeg Ferenc eljárta *A Nap* érdekében Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöknél. A beavatkozásnak nem lett eredménye – Herczeg ezután le is mondott –, sőt a kereskedelmi miniszter megtiltotta a lap árusítását a vasúti pályaudvarokon is.⁴⁶ A tagság az esetet egyértelműen a hatalom pártpolitikai részrehajlásának tulajdonította, ezért országos tiltakozó gyűlést hívott össze a sajtó munkatársainak számára augusztus 30-ára.⁴⁷ A BÚE elfogadta főtítkára, Purjesz Lajos javaslatát arról, hogy az ügyben tiltakozó memorandumot intéz az országgyűléshez, és minden sajtóorgánum kötelességévé teszi, hogy állandóan tartsa napirenden a kérdést.⁴⁸

⁴⁴ Felségsértés – fölmentéssel. *Pesti Napló*, 1906. február 6. 14.

⁴⁵ Visszavont kolportázs-engedelem. *Budapesti Hírlap*, 1911. augusztus 20. 12.

⁴⁶ A visszavont kolportázs-engedelem. *Budapesti Hírlap*, 1911. augusztus 22. 4.

⁴⁷ Az Újságírók Egyesületének akciója. *Budapesti Hírlap*, 1911. augusztus 22. 5.

⁴⁸ A megvont kolportázs-engedelem. *Budapesti Hírlap*, 1911. augusztus 29. 7.

Az újságírógyűlés viharos hangulatban zajlott le, és Ormos Endre, a *Népszava* munkatársa új, az eredeténél jóval radikálisabb javaslatot terjesztett be. Ennek részét alkotta például a követelés a rendőri nyomozásnak a sajtóügyekből való kizárására, az ügyészség és a bíróság függetlenítésére, az esküdtbíróság demokratikus átalakítására, valamint a büntető törvénykönyv 171–174. fejezeteinek eltörlésére.⁴⁹ A két javaslatból kompromisszumos változat készült, amely a *Népszava* javaslatából a felsorolt pontok közül csak a legelsőt emelte át. A lap képviselői ennek ellenére – feltehetően az egység megőrzésének érdekében – támogatták a döntést.⁵⁰

Az újságírók testületi fellépése azonban nem járt eredménnyel, a lapok elkobzása és az engedély felfüggesztése továbbra is gyakorlat maradt, és a sajtópolitika éppen az újságírók igényeivel ellentétes irányba fordult. 1913 júniusában nagy port vert fel, hogy a vizsgálóbíró egyetlen nap alatt elrendelte a *Pesti Hírlap* aktuális lapszámának lefoglalását *Az elaggott király*, a *Független Magyarország*ét a *Rémuralom*, a *Népszaváét* pedig a *Kezdődik a tatárjárás* című cikk miatt, mindhárom esetben királysértés vétségére hivatkozva. A helyzetet politikailag igencsak érzékennyé tette, hogy a döntés egyetlen nappal azután következett be, hogy Tisza István második kormánya hivatalba lépett. Tisza pedig már miniszterelnöki bemutatkozásakor a sajtó megrendszabályozásának elkerülhetetlenségéről beszélt.⁵¹ Amikor megkérdezték Balogh Jenő igazságügyi minisztert, hogy mi a véleménye minderről, a miniszter kifakadt: „Nem bánom, üssenek engem, vagy üssék a kormányt, ha akarják, de a felséget nem engedem bántani. Látván a Balkánon végbemenő eseményeket, a népfajok élet-halálharcát, a király személyét nem engedem bántani, hiszen ilyen viszonyok közt, amikor magunkra vagyunk hagyatva és köröskörül nőttön nő a veszedelem, a királyt és az Ausztriával való kapcsolatot bántani örület, hebehurgyaság, ezt nem tűrjük.”⁵²

A miniszteri elégedetlenség látványos kinyilvánítása már a parlament előtt lévő törvényjavaslat melletti hangulatkeltést szolgálhatta. Balogh ugyanis a következő nap terjesztette elő a képviselőházban a tárca javaslatát, amelynek alapján megszületett az 1913. évi XXXIV. törvény a király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról. Ez egyrészt szigorította a királysértés büntetési tételeit és önálló bűncselekménnyé nyilvánította a királyság intézményének megszüntetésére irányuló fellépést, ami kifejezetten a formálódó köztársasági mozgalom – és annak havilapja, a *Magyar Köztársaság* – ellen irányult. Gyakorlati szempontból viszont a törvény legfontosabb újítása az volt, hogy a királysértéssel kapcsolatos sajtópereket

⁴⁹ A Budapesti Újságírók Egyesülete. *Budapesti Hírlap*, 1911. augusztus 31. 7–8.

⁵⁰ A sajtószabadság jegyében. *Budapesti Hírlap*, 1911. szeptember 1. 5–6.

⁵¹ BUZINKAY, 2016. 311.

⁵² Három újság elkobzása. *Budapesti Hírlap*, 1913. június 13. 8.–„Nem tűrhetjük!” *Népszava*, 1913. június 13. 2–3.

elvonta az esküdtszékek illetékességéből. Balogh Jenő miniszteri előterjesztésében ezt a változtatást azzal indokolta, hogy „[...] az esküdtbíróság különösen a királlysértésekkel szemben nem nyújtott védelmet, mert az esküdtek gyakran nem ismerik föl azt a határvonalat, amelyet a politikai küzdelemben alkotmányunk és tételes törvényeink szerint túllépni nem szabad, az esküdtek a királlysértés nyilvánvaló eseteiben is arra az álláspontra bírhatók, hogy a szóbanforgó bűncselekmény nem a király személye, hanem kormányának egyik-másik ténykedése ellen irányul.”⁵³

A törvény be is váltotta a hozzá fűzött reményeket, hiszen hatályba lépése után a hatóságok újult erővel léptek fel.⁵⁴ Számos per indult, elsősorban a *Magyar Köztársaság* és a *Népszava* ellen, a bíróságok pedig rendre elmarasztaló ítéleteket hoztak. Az új helyzet az előbbi sajtótermék helyzetét teljesen ellehetetlenítette, 1913-ban meg is szűnt.⁵⁵ 1914 júniusában került például a szegedi törvényszék elé Andrássy Emma ökörirtói tanítónő ügye, aki a *Magyar Köztársaság* által közölt cikkében kijelentette: „Gyűlöl minket Bécs és az ő császára eléggé.” Azzal védekezett, hogy sértés nem történt, csupán jogos kritikát gyakorolt a király ténykedései fölött, majd az utolsó szó jogával élve kijelentette, hogy büszkén vallja magát republikánusnak és őt nem lehet börtönnel elnémítani. A bíróság a tanítónőt két hét államfogház büntetéssel sújtotta.⁵⁶ 1914 júniusában még egy filmet is királlysértőnek nyilvánított a szemfüles bíróság. Fiumében mutatták be azt az alkotást, amelyben Ferenc József és II. Vilmos német császár csatába szállt egy négyfejű szörnyeteg ellen, amely a Balkán-államokat jelképezte. A két császár először nagy nehezen lelakatolta a szörny száját és örömeiben körbeugrálta azt, a lakat azonban leesett a helyéről és a bestia végül felfalta a két uralkodót. A filmet játszó mozi tulajdonosát az ítélőtábla három hónap fogházbüntetésre ítélte.⁵⁷

A *Népszava* egy 1914-es írása jól tükrözi az ellenérdekelt felek felháborodását. Ez az álláspont abból indult ki, hogy a kormánypárt a király tekintélyének védelmére hivatkozva valójában saját pozícióit kívánta védeni: „Jól megcsinálták a királyvédő törvényt azok a gazemberek, akik a maguk becsületét hasztalan keresnek a bíróság

⁵³ A királlyság és a köztársaság. Törvényjavaslat a büntetőtörvény kiegészítéséről. *Budapesti Hírlap*, 1913. június 14. – Kivételes törvény a republikánus mozgalom ellen. *Népszava*, 1913. június 14. 3–4.

⁵⁴ Ld. például: Tömeges királlysértési pörök. *Budapesti Hírlap*, 1913. július 13. 36. – Öt újabb köztársasági sajtópör. *Népszava*, szeptember 3. 2.

⁵⁵ A lapról részletesen ld. BERTA Tibor–PETRIK Ágnes: *Magyar Köztársaság, 1911–1913. Politikai folyóirat: történet és repertórium*. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1986. (Csongrád Megyei Könyvtári Füzetek, 17.)

⁵⁶ A republikánus tanítónő. *Budapesti Hírlap*, 1914. június 10. 14.

⁵⁷ Királlysértő mozi. *Az Est*, 1914. június 13. 1.

előtt. Az esküdtek elé nem mernek azonban menni még a király becsületének leple alatt sem, az új törvénnyel minden cikket a szakszíráság elé vihetnek, amelyben szó esik a királyról.”⁵⁸

ÖSSZEFOGLALÁS

Összegzésként elmondhatjuk tehát, hogy a dualizmus korában, legalábbis az 1913-as törvénymódosításig a sajtó jelentős mozgástérrel rendezett a király személyének és politikájának bírálatában, aminek legfőbb biztosítékát az esküdszéki bíraskodás intézménye jelentette. A Ferenc Józseffel szembeni kritikák nyilvánosságra kerülhettek, sőt akár még gúnyos formában is jelentkezhettek. A sajtótermékek többségét általában jellemző imázs tehát, amely a magyarbarát és alkotmányos uralkodót méltatta, nem a hatalom elnyomásától és a büntetőjogi következménytől való félelmen alapult, hanem inkább azon, hogy az uralkodó többnyire valóban tiszteletben tartotta a kiegyezést. Gerő András korábban idézett véleménye tehát, amely a Böszörményi-per tanulságainak általánosításán alapul,⁵⁹ az elmondottak alapján nem tűnik érvényesnek a dualizmus teljes korszakára.

Inkább Révész T. Mihály felfogását fogadhatjuk el, aki azt hangsúlyozta, hogy a kiegyezés kormányai kénytelenek voltak nagyon óvatosan alkalmazni a sajtójog fegyvereit, hiszen a laikus esküdtek többnyire nehezen hoztak elmarasztaló ítéleteket, és a felmentés nagyobb kárt okozott volna a kormány – és a király – tekintélyére nézve, mint a kritikus újságírók tiszteletlen hangnemű cikkei. Bár a kormány akciói az 1860-as években „mérsékletre ösztönözhatték is az egész magyar baloldali zurnalisztikát, »ezzel a szélbal kezéből politikai propagandájának egyik legfontosabb eszközét«, a sajtót azonban még távolról sem csavarták ki”.⁶⁰ A kormány ezért többnyire inkább tartózkodott az ellenzéki sajtó elleni jogi fellépéstől, még annak ellenére is, hogy bizonyos esetekben személyesen az uralkodó gyakorolt rá nyomást az erélyesebb intézkedések érdekében.⁶¹

Az elmondottak fontos tanulsága továbbá, hogy a sajtó Ferenc József-képe a dualizmus korában egyáltalán nem volt statikus. Ha úgy látszott, hogy a király vét az alkotmányos elvárásokkal szemben és változtatni fog magatartásán, mint a chlopy hadparancs esetében, akkor a sajtó értékelése is megváltozott, és sokszor igen sarkos

⁵⁸ Június 4-re emlékezni – királysértés. *Népszava*, 1914. február 7. 11.

⁵⁹ Ld. a 13. jegyzetet.

⁶⁰ RÉVÉSZ T., 1986. 191., 201.

⁶¹ ECKHART Ferenc: Ferenc József és a baloldali sajtó. In: *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*. 3. évf. (1933) 386–392.

véleményeknek adott helyet, az esküdszékek pedig a szabad véleménynyilvánítást rendre fontosabbnak tartották, mint a királysértés tilalmát. Ez a rugalmasság hozzájárulhatott ahhoz, hogy vészhelyzetben – mint amilyen az első világháború volt – az állami propaganda felhasználhassa Ferenc József alakját, a bölcs, eltökélt, de a családi tragédiák által megtört király figuráját a társadalom mozgósítása érdekében.⁶²

Végül azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy az uralkodó iránti hűség gondolata a sajtóban nem feltétlenül járt együtt valamiféle kétlelkűséggel, a nemzeti hagyományok megtagadásának igényével. A lapkészítők talán inkább csak arra törekedtek, hogy – igazodva a realitásokhoz – a királyhűség eszméjét, amelynek megőrzését államérdeknek tarthatták, összeegyeztessék a széles néprétegek által vallott függetlenségi tradícióval. Jól jelképezi ezt a törekvést az a rajz, amelyet a *Borsszem Jankó* Ferenc József halálának alkalmából közölt. Ezen egy szerény paraszti otthont látunk, a családtagok megilletődve gyászolnak a falon lógó Ferenc József-portré előtt, amely mellett azonos méretben, igaz, némileg szerényebb keretben, egy Kosuth Lajos-kép függ.⁶³

⁶² Erről részletesebben ld. TURBUCZ Dávid: „Ferenc Jóska azt üzenté.” Uralkodói születés- és névnapok az I. világháború alatt. *Történelmi Szemle*, 2016/4. 603–614.

⁶³ Gyászol a magyar. *Borsszem Jankó*, 1916. november. 26. 3.

HERMANN RÓBERT

HARMINCÖT ÉV MÚLVA

GÖRGEI ARTÚR HONVÉDTÁBORNOK REHABILITÁCIÓS OKMÁNYA,
1884. MÁJUS 30.¹

1884-ben Görgei Artúr, az 1848–1849. évi szabadságharc hadseregének egykori fővezére és a Szemere-kormány hadügyminisztere 66. életévébe lépett. Az év elejétől Tisza Kálmán miniszterelnök jóvoltából a kormány honvéd altábornagyi rangot folyósított neki. Tisza nagy tisztelője volt a tábornoknak: 1850-ben, amikor id. Szász Károly verset írt Görgei védelmében, Tisza egy verses levélben gratulált neki a bátor kiálláshoz.² Tisza testvére, László 1848–49-ben honvédszázados volt a 9. (Miklós) huszárezredben, s az 1848. december 30-i móri ütközetben súlyos sebesültként esett fogságba, de 1849 tavaszán kiszabadult.³

1884 tavaszán Visontai Kovách László volt 1848–49-es honvédszázados, országgyűlési képviselő,⁴ illetve Mikár Zsigmond volt honvéd főhadnagy (saját állítása szerint százados), a Középponti Honvédegylet jegyzője⁵ mozgalmat indítottak a tábornok rehabilitálása érdekében. Kovách későbbi leírása szerint az eszmecsere fő tárgya az volt, „[...] vajjon a fegyverletétel árulás volt-e, mint azt oly általánosan hangoztatják? És ha az volt, hárítható-e a vád Görgeyre, a magyar szabadságharcnak egyik kimagasló vezéregyeniségére? Mi az ok, hogy ezzel sújtatik?” Az erről folyó vitába egyre újabb és újabb személyek kapcsolódtak be, „s így az eszméket kicserélve, az a meggyőződés érlelődött meg, hogy többen a világosi fegyverletételt árulásnak nem tartják”. Sőt, mások odáig mentek, hogy „[...] abban egyenesen a vas szükség parancsolta feláldozás indokolt tényét, hazafiúi szent kötelességet, a magyar fegyver becsülete megmentését ismerték fel, s megállapodott mindnyája abban, hogy a világosi fegyverletétel nem lehetett hazaárulás; a fővezér pedig, ki a fegyverletételt rendes haditanácsban indítványozta, s annak beleegyezésével végrehajtotta, e tényéért árulási váddal nem sújtható.”

¹ A rehabilitációs mozgalomra ld. KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története*. Budapest, Osiris, 1994. II. k. 55–65.

² SZÁSZ Károly: Tisza Kálmán verse Görgeyről. In: *Emlékek*. H. és é. n. [Budapest, 1926.] 256–259.

³ BONA Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, Heraldika, 2009. II. k. 460.

⁴ Uo. I. k. 591–592.

⁵ BONA Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. II. kötet. H-Q. Budapest, Heraldika, 1998. 491.

A résztvevők ezt követően megállapodtak abban, hogy „[...] e megállapodásukat közleni fogják még szélesebb körben honvéd bajtársaikkal, s ha ezek is osztoznak e nézetekben, akkor kötelességönek tartandják a cselekvés terére kilépni, s egy nyilatkozványt szerkeszteni, melyet maguk aláírván, hasonnézetű társaikkal is aláíratják, az így szerkesztett és aláírt nyilatkozványt egy példányban a méltatlanul süjtött vezérnek, Görgei Artúrnak kézbesítik, a másik, szintén eredeti példányt a Nemzeti Múzeumban helyezik el oly célból, hogy az a történelem ítélőszéke elé kerüljön, mint olyan okmány, mely az aláírók független, s minden befolyásolástól ment nézetének kifejezése.”

Kovács szerint a nyilatkozat megfogalmazása közben számos vitás kérdés vetődött fel, s kiderült, hogy „[...] a nyilatkozvány aláírói egyáltalán nem mindenben értenek egyet Görgei Artúrnak, mint vezérnek egész működése méltatásában, sőt, e feletti bírálatuk igen eltérő volt.” Volt, aki a Kossuthal való viszályát róta szemére; volt, aki azt, hogy miért nem fordult szembe Kossuthal. Volt, aki amiatt tett neki szemrehányást, hogy ha nem értett egyet Buda ostromával, miért követte az erre vonatkozó kormányzati utasítást. Megint más a tábornoktársaival való viszályáért róta meg. Végül amiatt is hibáztatták, hogy ha nem értett egyet a kormány terveivel, miért nem lépett fel ellenük határozottabban, vagy miért nem vonult vissza „az általa veszélyesnek, tévesztettnek tartott cselekvési térről”?

A szervezőknek azonban sikerült végül közös nevezőre hozni az álláspontokat, ti. még a leghevesebb ellenzők is határozott nemmel válaszoltak arra a kérdésre, hogy „van-e hát a világosi fegyverletétel cselekményében hazaárulás?”, ill. hogy „hazaáruló-e Görgei?”⁶ Annyi bizonyos, hogy az aláírók között ott volt például az a Máriássy János ezredes, aki 1867-ben az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközetről folyó hírlapi vitában Görgei ellen foglalt állást, s emlékirataiban is meglehetősen kritikusan nyilatkozott a tábornokról.⁷ Ugyanígy aláírta a nyilatkozatot Baudisz József honvéd alezredes, aki emlékezésében Görgeit tette felelőssé azért, hogy Damjanich feltételek nélkül adta át az aradi várat az oroszoknak.⁸ De az aláírók között találjuk

⁶ VISONTAI KOVÁCH László: A világosi fegyverletétel ügye. *Nemzet*, 1881. november 23. Melléklet.

⁷ MÁRIÁSSY János: A debreczeni csata. *A Hon*, 1867. 264–265. sz. MÁRIÁSSY János: *Visszaemlékezések az 1848–49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra*. S. a. r. SUGÁR István. Budapest, Argumentum, 1999. – *Máriássy János olmtüzi visszaemlékezései az 1849 nyári harcokra*. S. a. r. HERMANN Róbert. Budapest, Argumentum, 1999. – Az emlékirat meg nem jelent függelékében külön kritikai szemle alá vette a tábornok ténykedését. MÁRIÁSSY János: *Visszaemlékezéseim az 1848/49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tára (továbbiakban OSZKK) Fol. Hung. 3274.

⁸ Kivonatos magyar fordításban közli GÖRGEY István: *1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika*. III. k. Budapest, Franklin, 1888. 655–664.

azt a Szilágyi Sándort, aki 1850-ben még Görgei árulásáról írt cikket a *Magyar Emléklapok* hasábjain,⁹ vagy Kővári/Kőváry Lászlót, aki az Erdély 1848–1849. évi történetéről szóló 1861-ben megjelent összefoglalójában szintén megemlítette Görgei árulását.¹⁰

Egy későbbi iratjegyzék szerint a nyilatkozat első fogalmazványa május 10-én készült el,¹¹ amelyet május 20-án a sugárúti Leikam vendéglőben tárgyaltak meg.¹² A végső nyilatkozat megfogalmazására pedig nagyjából egyhavi tanácskozást követően, 1884. május 30-án került sor, s ekkor indult meg az aláírások gyűjtése is. Ennek folyamatáról nem sokat tudunk, csupán Petrovay Ákos volt honvédszázados egyik leveléből derül ki, hogy ő maga július 5-én írta alá a nyilatkozatot. Ennek alapján annyit bizonyosan mondhatunk, hogy az övével együtt addig 68 aláírás gyűlt össze.¹³

Vendrei (Aschermann) Ferenc, magyar királyi honvédezeredes, Ballagi Mór, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, dr. Apáthy István, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, dr. Bakody Tivadar egyetemi tanár, dr. Salamon Ferenc egyetemi tanár, dr. Say Móric, a budapesti tankerület királyi főigazgatója, Szijártó Zsigmond, magyar királyi kúriai táblai jegyző, Mikár Zsigmond, illetve más volt 1848–49-es honvédtisztek megkeresték Klapka György honvédtábornokot is, hogy írja alá a nyilatkozatot. Klapka 1884. június 6-án kelt válaszában kijelentette, hogy ő is azon meggyőződésben él, miszerint Görgei nem volt és nem lehetett honáruló, „hogy ő csakis a kényszernek engedve tette le a fegyvert Világosnál”; ugyanakkor leszögezte, hogy „hadászati műveleteire és politikai nézeteire nézve” fenntartja azon nézeteit, amelyeket különféle írásaiban kifejtett.¹⁴

⁹ SZILÁGYI Sándor: Miért tartom Görgeit árulónak? (Válaszul Sz. K. barátomnak.) In: *Magyar Emléklapok*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. I. kötet. 56–57.

¹⁰ KŐVÁRI László: *Erdély története 1848–49-ben*. Pest, 1861. Új kiadását ld. KŐVÁRI László: Erdély 1848–1849-ben. S. a. r. SOMOGYI Gréta. Bev. HERMANN Róbert. Jegyz. HERMANN Róbert és SOMOGYI Gréta. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014.

¹¹ Budapest, 1889. nov. 19. Jegyzék a Harkányi Frigyes, mint Visontai Kovách László hagyatékának kezelője által a Nemzeti Múzeum levéltárában elhelyezett okmányokról, „Könyvtárör” aláírással. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL, OL), P 296. A Görgey-család levéltára (továbbiakban Görgey-lt.) 37. d. (Az 1884. évi iratok között.)

¹² Görgey tisztázása. *Budapesti Hirlap*, 1884. július 17. 5.

¹³ Petrovay Ákos–Mikár Zsigmond, Budapest, 1884. július 5. MNL, OL, Görgey-lt. 37. d.

¹⁴ Klapka nyilatkozatát ld. MNL, OL, Görgey-lt. 37. d. (2 példányban). Klapka vonatkozó nyilatkozatait ld. különböző emlékirataiban. *Memoiren von Georg Klapka April bis Oktober 1849*. Leipzig, Otto Wigand, 1850. – Georg Klapka–[Johann Czetz]: *Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849*. Leipzig, Otto Wigand, 1851. I. k. – Klapka György: *Emlékeimből*. S. a. r. Katona Tamás. Budapest, Szépirodalmi, 1986. – Légrészletesebben ld. Klapka tábornok a Kossuth–Görgei ügyről. *Correspondance de Pesth*. 1881. márc. 5. – Klapka Görgeivel kapcsolatos véleményének változásait összefoglalja Lengyel Tamás: *Klapka György emlékiratai és emigrációs működése*. Budapest, Egyetemi, 1936.

A mozgalom híre május–június fordulóján már terjedni kezdett. Először a *Hírcsarnok* című nyomatos lap, majd ennek nyomán június 1-jén a *Budapesti Hírlap* számolt be arról, hogy egy akadémikus (akit a lap kérdőjelesen Gyulai Pállal azonosított), pünkösöd táján összehívta „a 48-as intéző férfiakat és honvédtörzstiszteket”, hogy „[...] a szükséges eszmecsere útján megváltoztassák a történelem és közvélemény túlnyomó részének ama felfogását, mintha Görgey áruló lett volna.”¹⁵ A *Budapester Tagblatt* hasábjain Zámბelly Lajos egykori honvédezredes, 1849 áprilisától júniusáig a VII. hadtest táborkari főnöke, a végnapokban néhány napig ideiglenes parancsnoka a szállongó sajtóhírekre hivatkozva feltette a kérdést, hogy őt miért nem hívták meg a rehabilitációval kapcsolatos tanácskozásra, és sejtetni engedte, hogy ennek a közte és Görgei között a fegyverletétel előtt lezajlott heves jelenet lehetett az oka.¹⁶ A cikkekre Bakody Tivadar, a rehabilitáció egyik kezdeményezője válaszolt, s Zámбellyvel kisebb sajtópolémia keveredett.¹⁷ A kossuthiánus függetlenségi párti sajtó legfőbb orgánuma, a *Függetlenség* átvette Zámбelly cikkét, s ugyanebben a számban Kászonyi Dániel, 1848-ban a magyar kormány ügynöke, 1849-ben az Országos Rendőri és Postaosztály (Országos Rendőri Hivatal) biztosa is Görgei rehabilitációja ellen nyilatkozott.¹⁸

Július 15-én a mozgalom tagjai a *Függetlenség* szerkesztőjéhez írott névtelen cikkben fejtegették a rehabilitációs mozgalom indokait. A lap július 16-i számában erre Kászonyi felelt, s cikkében megemlítette, hogy hír szerint eleddig negyvenen írták alá a nyilatkozatot. Ettől kezdve a lap folyamatosan és ellenséges hangnemben foglalkozott az ügygel, általában az első oldalon, a *Görgey Arthur rehabilitációjához* című rovatban. (Apróság, de jellemző: a lap hasonló következetességet csak a rendszeres zsidózásban mutatott.) December végéig szinte alig volt olyan lapszám, amely ne közölte volna egy-egy (az esetek többségében névtelen vagy csak monogrammal jelzett) egykori honvéd elítélő nyilatkozatát, valamelyik korábbi Görgei-ellenes em-

¹⁵ Görgey rehabilitálása. *Budapesti Hírlap*, 1884. június 1. 6. A Gyulai kezdeményező szerepével kapcsolatos állítást a lap később helyesbítette. Görgey tisztázása. Uo. 1884. július 17. 5.

¹⁶ Ludwig von ZÁMBELLY: Rehabilitirung Görgey's. *Budapester Tagblatt*, 1884. június 5. 4.

¹⁷ Dr. Theodor BAKODY: Zur Rehabilitirung Görgei's. *Budapester Tagblatt*, 1884. június 10. 4. – Ludwig von ZÁMBELLY: Offene Brief an Theodor Bakody. Uo., 1884. június 15. Beilage zu Nr. 45. des Budapester Tagblatts. Kivonatos magyar közlését ld. *Függetlenség*, 1884. június 18. 1. – Ludwig von ZÁMBELLY: Neue Enthüllungen in der Görgei-Frage. *Budapester Tagblatt*, 1884. augusztus 10. 3. – Dr. Theodor von BAKODY: Offener Brief an Oberst Ludwig von Zambelly! Uo., 1884. augusztus 14. 2–4. – Ludwig von ZÁMBELLY: Zur Rehabilitirung Görgei's. Uo., 1884. szeptember 2. Melléklet. – Dr. Theodor von BAKODY: Neue Beiträge zur Geschichte des Freiheitskampfes. Uo., 1884. szeptember 13. Melléklet.

¹⁸ KÁSZONYI Dániel: Görgey Arthur rehabilitációjából [sic!]; ZÁMBELLY Lajos Görgeyről. *Függetlenség*, 1884. jún 18. 1. – Kászonyi még kétszer szólalt meg a vitában, hozzászólásait a lap július 16-i és 20-i száma közölte.

lékirat vagy pamflet egy-egy jól kiválasztott részletét, vagy a honvédegyleteknek a rehabilitációs mozgalmat elítélő nyilatkozatát.

Zámbelly mellett még két magas rangú 1848–49-es katonát sikerült megszólaltatni: augusztus végén Bátori Sulcz Bódog ezredest (a cikk szerint tábornokot), a komáromi várórség hadosztályparancsnokát,¹⁹ október folyamán pedig Krivácsy József ezredest, Komárom, majd a temesvári ostromsereg egykori tüzérparancsnokát.²⁰ Az előbbi értékével kapcsolatban kételyeket ébreszt, hogy a lap szeptember végén nyilatkozatot közölt Bátori Sulcz Bódog honvéd ezredestől, amelyben az nemcsak Görgeit, de melleleg Klapkát is „zavart agyrendszerűnek” nevezte.²¹ Klapka erre szeptember 30-án nyílt levélben fordult Bátori Sulczhoz azzal, hogy az említett cikket aligha írhatta ő, hiszen az annyira híján van minden bajtársiasságnak. Egyben közölte, hogy a fegyverletétel indokoltságát illetően fenntartja véleményét.²² Bátori Sulcz Klapkához intézett válaszlevelében megerősítette Klapkának a szerzőséggel kapcsolatos vélelmét, mondván, hogy ő semmi ilyesmit nem írt, s nem tudja, ki írja a nevében azokat a cikkeket a *Függetlenség*be. Klapka erre helyesbítést kért a *Függetlenségtől*, mire a lap leköszölte Bátori Sulcz egy, szeptember 21-én kelt levelét, amelyben az kérte az inkriminált cikk visszaküldését; azaz, a szerkesztőség visszatartotta azt a vádat, hogy ők írtak volna Bátori Sulcz nevében.²³

A harmadik magas rangú katona, Teleki Sándor ezredes, az erdélyi hadsereg főintendánsa már a rehabilitációs nyilatkozat közzétételét követően adta közre Görgeit elítélő nyilatkozatát. Az addig megszólalók többsége a főtiszti (hadnagy, főhadnagy, százados) karhoz vagy a közhonvédek közé tartozott.²⁴ A sajtóhadjárat némileg csökkenő intenzitással még 1885 első felében is folyt.

¹⁹ *Függetlenség*, 1884. augusztus 24. No. 234. 1.

²⁰ KRIVÁCSY József: Klapka György tábornok régi bajtársamhoz. *Függetlenség*, 1884. október 24. 1. Krivácsy már három évvel korábban is elítélően nyilatkozott Görgei tevékenységéről: KRIVÁCSY József: *Görgey és Klapka vagy az 1848/9-ki önvédelmi harcz*. Budapest, Schlesinger és Wohlaier nyomdájá, 1881.

²¹ Görgey Arthur rehabilitációjához. Báthory Schulcz B. tábornok újabb nyilatkozata. *Függetlenség*, 1884. szept. 2. 1–2. – Bátori Sulcz egy riportban szintén tagadta, hogy az említett cikkeket ő írta volna. KÖRÖSY László: Egy szabasághős estéje. Apróságok Bátori Schulz Bódog tábornokról. *Buda-pesti Hirlap*, 1884. október 10. 2–3. – Bátori Sulcz korábbi véleményére ld. EGERVÁRI Ödön: *Bátori Schulcz Bódog emlékiratai az 1848/9-ki szabadságharczból*. Pest, Vodiáner, 1870. 119–124.

²² Klapka György: Nyílt levelek. I. Báthory Schulz Bódog 48-diki honvédezredes, régi bajtársamhoz Esztergomba. *Budapesti Szemle*, 1884. 40. kötet, 331–335.

²³ Mindkét levelet közli: Klapka tábornok és a *Függetlenség*. *Függetlenség*, 1884. október 7. 1.

²⁴ TELEKI Sándor: Nyilatkozat. *Függetlenség*, 1884. november 24. – Teleki korábbi emlékirataiban messze nem volt ilyen elítélő Görgeivel szemben. TELEKI Sándor: *Emlékeim*. Petőfi-Társaság, Budapest, Aigner, é. n. [1879.] I–II. k.; Uő.: *Egyről másról. Újabb emlékeim*. Budapest, Révai, 1882. I–II. k. Újabb kiadását ld. TELEKI Sándor emlékezései. S. a. r. GÖRÖG Livia. Budapest, Szépirodalmi, 1958.

1884. június végén vagy július elején a rehabilitálási mozgalom vezetői megkeresték Ivánka Imre volt honvédezredest, országgyűlési képviselőt, Görgei egykori ezredtársát a 12. (Nádor) huszárezredben. Ivánka július 2-án kelt válaszában kijelentette: „Görgei Artúrnak nincs szüksége rehabilitációra, és így nyilatkozatra sem. Mentül távolabb megyünk az 1848/49. eseményektől, annál inkább kimagaslik két alak; az egyik Kossuth Lajos – bámulatos agitátori tehetségével; a másik Görgei Artúr, a magyar királyság hadvezére.” A továbbiakban kifejtette, hogy ugyan mindkettejük eljárása ellen lehet kifogásokat tenni, „[...] de miután még eddig teljes objektivitással írt mű az 1848/49. eseményekről nem létezik, a részletek most is ösmeretlenek vagy legalább is homályban vannak, csakis az általános impresszió szerint – nem is gondolja – hanem érzi az ember »véleményét«.” Emellett „[...] hiába csimpeszkednek mindkettőjükbe kicsinyek és nagyok; hiába a mázolgatás és mosogatás, – e két férfiú az, aki megörökítette a függetlenségi harcot, és tárta fel a világ előtt: mi erő kifejtésére képes a magyar nemzet.” Ezért ő a nyilatkozatot „sem szükségesnek, sem opportunusnak” nem látja, mert az „csak követ dob a mindinkább simábbá váló közvélemény tükörébe, és azt felkavarván, a tisztázás végbemenetelét hátráltatja”. Emellett azért sem írhatja alá a nyilatkozatot, mert ő maga 1848. október 26-án mint parlamberter fogsága esett, és csak 1850. január 10-én szabadult, így „a legfontosabb események tanúja, részese” nem lehetett. Ivánkából azért kibújt a „szakember”, ugyanis a nyilatkozat további részében mégis értékelte Görgei hadvezéri ténykedését, az oroszok előtti fegyverletételt indokoltan mondta, s kifejtette, ő maga soha nem tartotta árulónak Görgeit.²⁵

Maga Görgei nemigen foglalkozott a mozgalommal, még ha voltak is olyanok, akik feltételezték, ő volt a kezdeményező. Október 19-én sógornőjéhez, Görgey Istvánné Dedinszky Auréliához írott levelében említette, hogy a nyilatkozat tervezett átadására legkorábban két hét múlva kerülhet sor, mert „[...] még előbb német, francia nyelvre le kell az okmányt fordítani, litografáltatni, a bel- és külföldi lapok számára, melyekben (úgy tervezik), meg fog jelenni.”²⁶

Klapka az egyre erősödő sajtópolemia miatt október 17-én este 7 órára az István főherceg szállodába hívta össze a mozgalom szervezőit. A *Budapesti Hirlap* tudósításai szerint húszan, az eredeti jegyzőkönyv szerint tizenkilencen jelentek meg:

²⁵ Ivánka Imre, Budapest, 1884. júl. 2. MNL, OL, Görgey-lt. 37. d. (2 eredeti példány, illetve Görgey István sk. másolata.) Egy harmadik eredeti példányát ld. Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL). VII. Personalia. 36 d. No. 9. A Görgey-család iratai. Görgey István iratai. – Ivánka már a három évvel korábban megjelent emlékiratában is kiállt Görgei mellett: „Ily férfiak nem árulók.” IVÁNKA Imre: *Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben 1848 június végétől október végeig*. Budapest, Rudnyánszky, 1881. 53

²⁶ Görgei Artúr–Görgey Istvánné Dedinszky Aurélia, Visegrád, 1884. okt. 19. OSZKK, Levelestár.

Klapka, Vendrei (Aschermann) Ferenc, Visontai Kovách László, Vadnay Károly, Gyulai Pál, Apáthy István, Lumniczer Sándor (a jegyzőkönyvben tévesen Pál), Bakody Tivadar, Tóth János, Ballagi Mór, Huszár István, Szíjjártó Zsigmond, Reményi Antal, Opitzky János, Juraszek Ferenc, Rónay János, Tasnády Gyula, Menczel B. Adolf (a jegyzőkönyvben tévesen Montzel) és Leutner (a jegyzőkönyvben tévesen Leitner) Károly. A jelenlévők közül Gyulai Pál volt a „kakukktójas” – ő ugyanis 1848–49-ben nem volt honvédtiszt – viszont Görgeihez személyes barátság fűzte.²⁷

Klapka az ülés megnyitása után előadta, „[...]” hogy miután tapasztalá, miképp a világosi fegyverletételre vonatkozó nyilatkozat sok félreértés- és hírlapi felszólálásra adott alkalmat, ugyanazért kívánatosnak tartja az ügy mielőbbi véglegesítését és a nyilatkozat nyilvánosságra hozatalát. Bátor volt tehát azon honvédbajtársait, akik a világosi fegyverletételre vonatkozó nyilatkozatot vele együtt aláírták, értekezletbe összehívni, hogy a nyilatkozat átadása és közzétételének módozata iránt intézkedjenek.” Az ülés jegyzőjeül Reményi Antalt kérte fel.

Klapka után többen felszólaltak „[...]” azon értelemben, hogy nézetük szerint is legcélszerűbb lett volna a nyilatkozat szövegét azonnal közzétenni, mi ha megtörténik, akkor bizonyára a hírlapi felszólalások egy része elmarad, minthogy mindenki meggyőződhetett volna, miszerint a nyilatkozat nem foglal magában egyebet, mint az azt aláírott honvédtisztek egyéni nézetét a világosi fegyverletételről.”

E felszólalásokat követően az ülés résztvevői egyhangúlag a következő határozatokat hozták:

„[...]” hogy 1-ör a két eredeti példányban kiállított nyilatkozat egyike küldöttségileg lesz Görgei Artúr honvédtábornoknak átadandó, a másik eredeti példány pedig megőrizés végett a ’múzeumban’ tétessék le; -

2-or. A nyilatkozat egy másolata közjegyzőileg fog hitelesítettetni, s az ilyképp hitelesített és elegendő számban sokszorosított másolat egy-egy példánya a nyilatkozatot aláírt honvéd bajtársak mindegyikének adassék át.

3-or. A nyilatkozat az összes budapesti, valamint azon bécsi és külföldi lapoknak is küldessék meg, melyek az ügy folyamáról tudomást vettek, mi végből a nyilatkozat német, francia és angol nyelvre lefordítandó lesz.

Ezen határozatok végrehajtására egy 4 tagú bizottság választott, melynek tagjai Visontai Kovách László, Vendrei (Aschermann) Ferenc ezredes, dr. Bakody Tivadar és Vadnay Károly, kik egyszersmind a nyilatkozatnak Görgei Artúr tábornok kezéhez személyesen való átadására kiküldettek.

²⁷ PAPP Ferenc: *Gyulai Pál. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Új folyam 1933–1935. cyclus. Bp., 1935. II. k. 71–73.*

Megállapíttatván egyszersmind, hogy a végrehajtó bizottság bekövetelvé Mikár Zsigmondtól a nyilatkozat eredeti példányait, valamint az arra vonatkozó összes iratokat, ez utóbbiak közül a fontosabbak ezen jegyzőkönyvvvel együtt a múzeumba leteendő nyilatkozati példányhoz lesznek csatolandók.

Végül a végrehajtó bizottság felkérte, hogy a nyilatkozat aláírásának mielőbbi befejezését eszközölje, hogy az pár hét alatt közzétehető legyen.”

Miután az értekezlet befejeződött, a résztvevők „[...] azon kifejezett lelkes óhajjal oszlottak szét, hogy Klapka tábornokot, mint a szabadságharc egyik diadalmas vezérét és tiszta jellemű honfit az Isten bajtársai és a nemzet örömeire még sokáig éltesse.”²⁸

November 1-jén a Brassóban élő földvári Schmidt Albert egykori huszár őrnagy arról írt Görgey Istvánnak, hogy ő maga is örömmel csatlakozik az aláírókhoz, s külön köszönte, hogy róla, az öreg huszárról sem feledkeztek meg. „Az Erdélyben élő bajtársak hollétéről és eszejárásáról biztos tudomással nem bírok, de ha valamelyikről értesülök, tudatni fogom.”²⁹

Ezzel egy időben Lipthay Béla báró, volt honvédszázados jelezte Mikár Zsigmondnak, hogy ő maga ugyan soha nem osztotta a Görgei árulásával kapcsolatos nézeteket, s üdvözli az ezek eloszlatását célzó mozgalmat. „Hogy azonban az erre szolgáló nyilatkozatnak hatása legyen, kell, hogy az olyanok által adassék ki, kiknek alkalmuk volt vezér eljárásáról maguknak meggyőződést szerezhetni. Minden másnak az ajánlata gyengítené a nyilatkozat súlyát.” Éppen ezért ő sem érzi magát hivatottnak az okmány aláírására.³⁰

Másoknak más típusú fenntartásaik lehettek. Székely József egykori honvéd táborkari százados november 12-én este egy társaságban találkozott Görgey Istvánnal. Egykori jó barátok lévén, egymás nyakába borultak, de utána – Székely másnapi levelének tanúsága szerint – „gyöngédtelen” módon, „fennszóval” gondolkozva, „a dolog elevenéig” hatoltak – azaz, alighanem összevitakoztak. Székely másnap levelet írt Görgey Istvánhoz, amelyben az 1849. október 10-én kivégzett Csány László közlekedés- és közmunkaügyi miniszter példájára hivatkozott, akinek gondolkodásmódja – szerinte – nagyon hasonló volt Görgei Artúréhoz, s ezzel kapcsolatban Horatiust idézte: „nil conscire sibi, nulla pallascere culpa” – azaz, „nincs büntudatunk, s nem bánt, sápasztva a vétek”. Majd Csány búcsúlevelét idézte: „[...] a menekülést, mint a többi miniszterek, vagy hogy magamat előljem – gyávaságnak tartottam.” Aztán hozzátette: „Maradjunk kedves Pistám ennél.”³¹

²⁸ MNL, OL, Görgey-lt. 37. d. A sajtótudósítást ld. *Budapesti Hirlap*, 1884. okt. 29. 5.

²⁹ Földvári Schmidt Albert–Görgey István, Brassó, 1884. november 1. MNL, OL, Görgey-lt. 37. d.

³⁰ Lipthay Béla–Mikár Zsigmond, hely és dátum nélkül. MNL, OL, Görgey-lt. 37. d.

³¹ Székely József–Görgey István, Budapest, 1884. nov. 13. MNL, OL, Görgey-lt. 37. d.

Klapka november 10-én levelet írt Visontai Kovách Lászlónak, amiben kifejtette: a nyilatkozat fő célja „[...] egy historikus tényt konstatálni, és Görgei Artúrt az áru-
lás súlyos vádjától, mely immár 35 év óta reá nehezedik, egyszer-mindenkorra fel-
menteni.” Ugyanakkor nem lehetett cél „[...] egyúttal a függetlenségi harcunk alatti
összes működését igazolni, mert e tekintetben az aláírók véleményei igen szétágaz-
nának, mi vég nélküli magyarázatokra és discussiókra adna alkalmat.” Ő maga is
azzal a megjegyzéssel írta alá az okmányt, hogy Görgei működésével kapcsolatban
korábbi írásában kifejtett véleményét fenntartja. Az elkészült nyilatkozatot utólag
átolvasva figyelt fel egy hiányosságra, amelynek kiegészítése mind saját érdekük,
mind pedig Görgeié. Ha ezt elmulasztják, „[...] nemcsak hogy a támadásoknak a leg-
élesebb fegyvert nyújtanánk, de nézeteink védelmére komoly, alapos védelmére
önmagunkat képtelenné tesszük.”

A Klapka által kifogásolt passzus a következő volt, amelybe a kurzívval jelölt
sorok betoldását javasolta: „Görgei Artúr, bármennyire megfoghatatlannak találta is
a nem eléggé tájékozott vagy félrevezetett közvélemény egyik vagy másik tettét és
annak indokait, kiváltképpen pedig a fegyverletétel cselekvényét, — *bármennyire
sajnosak legyenek is némely politikai és hadászati tévedései*, erkölcsi teljes meggyő-
ződésünk szerint a legsúlyosabb helyzetekben is egyaránt és mindvégig híven, tiszta
szándékkal és becsületesen szolgálta a hazát!”

Miután a mozgalom ellenzőinek „legdühösebb támadásai úgy, mint eddig, ezentúl
is” ellene, Klapka ellen lesznek irányozva, s őt fogják felelőssé tenni az egész moz-
galomért, számít arra, hogy kérése teljesítésével meg fogják könnyíteni nehéz felada-
tának teljesítését.³²

Kovách ezt követően megkereste Klapkát, s arra kérte, álljon el az indítványtól,
miután a nyilatkozatot már több mint kétszázan aláírták, s a módosított szöveghez
az ő jóváhagyásukra is szükség lenne, ami már csak azért sem lehetséges, mert az
aláírók közül néhányan már el is hunytak azóta; s az élők jóváhagyásának megszer-
zése csak lassítaná a ügyet. Klapka erre késznek nyilatkozott, de azt kérte, hogy
azokban a lapokban, ahol a nyilatkozatot közzéteszik, említsék meg, hogy ő továbbra
is fenntartja mindazt, amit Görgei „hadászati műveleteiről, taktikai és stratégiai
szempontokból előző időben nyilvánított”. Kovách ezt elfogadhatónak tartotta, annál
is inkább, mert Klapka már korábban, a nyilatkozat aláírásakor is ebben az értele-
ben nyilatkozott.³³

November 19-én a mozgalom szervezői újabb gyűlést tartottak. Ezen Visontai
Kovách indítványozta, hogy az okmányt november 22-én délben adják át Görgeinek,

³² Klapka György–Visontai Kovách László, Budapest, 1884. november 10. MNL, OL, Görgey-lt. 37. d.

³³ Visontai Kovách László feljegyzése, Budapest, 1884. november 13. MNL, OL, Görgey-lt. 37. d.

s Mikár is legyen jelen az átadáson. Egyben beszámolt arról, hogy eleddig 200 fő írta alá a nyilatkozatot, s Mikár bemutatta a két aláírt példányt. Emellett javasolta, hogy az átadás napján küldjenek közlemény valamennyi budapesti lapnak, arról, hogy a.) az átadás aznap megtörtént; b.) hogy az aláírókon kívül még számosan szándékoznak aláírni az okmányt, ezért a két példányt Görgey István közjegyzőnél teszik le; c.) hogy Klapka György fenntartja továbbra is mindazt, amit korábban Görgei „hadmíveleteinek bírálatakor elmondott”; d.) hogy minden aláíró s minden honvédegylet kap egy példányt a nyilatkozatból.

Kovách javasolta, hogy intézkedjenek a *Nemzet* című napilapnál, miszerint a rehabilitáció kapcsán írott cikkből és a nyilatkozatból 300 példányt nyomtassanak ki, amelyekből küldeni fognak az aláíróknak, a honvédegyleteknek, valamint az Országos Honvédegyletek Központi Választmánya minden tagjának. Emellett fontos lenne, hogy az egyes lapokban jelenjenek meg cikkek a rehabilitációs nyilatkozatról, ideértve a külföldi lapokat is. A gyűlés feladataként határozta meg a nyilatkozathoz mellékelendő, s az a–d. pontokat tartalmazó kísérőlevél megfogalmazását; emellett beszámolt arról, hogy Klapkának megígérte, miszerint annak kiegészítő nyilatkozata a rehabilitációs okmánnyal együtt fog megjelenni.³⁴

Így is történt. November 23-án a *Nemzet*-ben és más lapokban megjelent a nyilatkozat, összesen 207 aláírással. Ennek szövege a következő volt:

„Nyilatkozvány!

Mi alulírtak, akik a 35 év előtt, a szövetkezett nagyhatalmak túlerejétől legyőzött szabadságharc katonái voltunk, mai napig is azt vagyunk kénytelenek tapasztalni, hogy azon korszak kiválóbb eseményei s az egyes kimagaslóbb egyéneknek azokra gyakorlott befolyása az oknyomozó történetírás által sincsenek még kellőképpen kiderítve, annál inkább a vajmi sok körülmény iránt nem is tájékozott nagyközönség előtt.

Nem vonjuk ugyan kétségbe, hogy a történetírás szintoly magasztos, mint komoly hivatása s az emberi természet fürkésző ösztöne által buzdítva, amit eddig különféle okok miatt nem teljesíthetett: mindazon homályosságokat, melyek szabadságharcunk története felett még borongnak, előbb-utóbb el fogja oszlatni; — és az igazság-érzet örökkévaló törvényénél fogva arról is meg vagyunk győződve: hogy ekkor az 1848/9-ben harcra kelt magyar hadseregnek és vezéreinek részrehajlatlan igazságot fog szolgáltatni.

És ezzel kapcsolatban azt is érezzük, hogy a történetírásnak minél megbízhatóbb adatokra van szüksége.

³⁴ Visontai Kovách László feljegyzése, Budapest, 1884. november 13. MNL, OL, Görgey-lt. 37. d.

Ámde, ha tekintjük, hogy napról-napra mennyire ritkulkak soraink: azon harcosok sorai, a kik az 1849/9-beli küzdelmeknek különféle helyeken, időszakokban és helyzetekben cselekvő részesei és szemtanúi valának, – ha számba vesszük, mennyire megfogyatkoztunk, – s hogy a még élők hátralevő évei is többé-kevésbé már megszámlálvák: – természetszerűen előreláthatjuk, hogy maholnap alig lesz közülünk egy-egy szétszórta a hazában, aki cselekvő részes voltánál fogva illetékes, sőt véleményünk szerint tán illetékesebb is lehetne az 1848/9-ki események lényegéhez hozzá szólni, mint az, aki azokat tényezőképp át nem élte, a viszonyok láncolatának közvetlen vagy közelebről szemléléséből merített ismeretekkel nem bír és a győző felek kezébe került eredeti hivatalos okiratok hiánya miatt sincs oly helyzetben, hogy kiinduló pontjában helyes s következtetéseiben tévedéstől ment ítéletet hozhasson.

Elérkezettnek látjuk tehát az időt, hogy mielőtt sírba szállanánk, érzelmeink és felfogásunk kinyilatkoztatásával ezennel egy történelmi adatot szolgáltatassunk át az utókornak, – melyben legalább egy férfiú iránt lerójuk az igazság adóját s kimondjuk nézetünket azon honvédtársunkra nézve, kinek helyes megítélésétől függ szám-talan más történelmi kérdés földerítése és megérthetése is.

És tesszük ezt most, az évek hosszú sora után, midőn az események és az illető egyéniség felől való bírálatunkhoz az elfogultság gyanúja sem férhet, – és midőn érett megfontolás után mondhatjuk ki azt, amit ezennel ünnepélyesen ki is nyilatkoztatunk: hogy azon férfiú, aki 1848. évi ősztől fogva 1849. augusztus 13-ig a magyar hadseregnek egyik kiváló hadvezére volt, s akit elismert képessége és a hadseregnek véres tusák folyamában növekedett szeretete és bizalma tartott fenn, ismételt félreértések, sőt, belső meghasonlás dacára is mindvégig a hadsereg élén, hogy – mondjuk – Görgei Artúr, bármennyire megfoghatatlannak találta is a nem eléggé tájékozott vagy félrevezetett közvélemény egyik vagy másik tettét és annak indokait, kiváltképpen pedig a fegyverletétel cselekvényét, – erkölcsi teljes meggyőződésünk szerint a legsúlyosabb helyzetekben is egyaránt és mindvégig híven, tiszta szándékkal és becsületesen szolgált a hazát!

Vegye számba a történetírás ezt is, és mérlegelje azon értéke és súlya szerint, mely ezt az álláspontunkból kifolyó jogosultság és az igazság szerint valósággal megilleti.

Tesszük pedig e nyilvános lépésünket nem csupán az ő érdekében, – noha a humanitási és bajtársi érzület ezt maga is eléggé indokolná egy férfiúval szemben, akinek azon balsors jutott osztályrészül: hogy az események folyamában nagyobb föladat jutott s nehezedett vállaira, mint amilyet az adott erővel végdiadalra vezetni lehetett volna, hogy elvállalta a felelősséget még akkor is, amidőn a válság ideje bekövetkezőn, erre már senki más nem tudott vagy nem bátorkodott vállalkozni; amidőn tehát neki okvetlenül cselekedni kellett és meggyőződése szerint elszántan cselekedett is,

hogy a végzetes balsikerért, valamint az annak nyomán beállott szomorú következményekért is, – ámbár, ha magyar részről hibák történtek, azok többeket terhelhetnek, – a viszonyok látszata az egész felelősség terhét egyedül ő reá hárította a nagyközönség előtt, – és hogy mindezek után azt a maga hibája nélkül, csakis önfeláldozó tette következtében ellene keletkezett árulási vád súlyát vérző szívvel bír, de férfias megadással már 35 éven át viselni kénytelenítették.

Mi e lépést önmagunkért s azon egykori magyar hadsereg becsülete érdekében is tesszük, melynek megfoggyatkozott képviselői közé tartozunk, melynek dicsőséges napjai Görgei Artúr nevével a legszorosabb összeköttetésben állanak, s melynek történeti jó hírneve soha sem lesz elválasztható az ő és mindazon vezérek hírnevétől, kikhez az mindvégig: a viszonyok hatalma alatti összeroskadásaig teljes bizalommal ragaszkodott

És tesszük e lépést nem kevésbé a magyar népjellem s a nemzet önérzete érdekében is, melyekre nézve – véleményünk szerint – közömbös nem lehet: hogy két szövetkezett nagyhatalmasság roppant túlnyomó hadierőivel szemben becsületesen vívott küzdelem után érte-e a szomorú, de tisztességes bukás, vagy pedig hogy gyáva árulás szennyezte-e be zászlait; és végre, mert nemzetünk nemes jellemével nem tartjuk összeegyeztethetőnek, hogy egy hű katonáját sírjáig üldözze azon irtózható váddal, mely bebizonyítva nincsen, s mely meggyőződésünk szerint igaztalan.

Megengedjük, hogy azon honárulási vád és monda, mely a megghiúsult, remények s a nemzetünkre mért szörnyű csapások fájdalmas hatásai alatt keletkezett, a katasztrofát követő első időkben, midőn a kétségbeesés nehéz napjaiban általános elcsüggedés veszélye fenyegette a nemzetet, a helyzethez mért drasztikus ellenszerül, s a nép önbizalmának fölélesztésére talán szükséges, és mert a mást okolhatás némi vigaszt szokott a szerencsétlenségben nyújtani, talán hatályos is lehetett.

De ha volt is ennek ily értelemben valami értéke, ha volt is ennek némi része a nemzet önérzetének s a jövőbe vetett bizalmának és reményeinek föltámasztásában vagy ébrentartásában, e vád és monda mindazon szolgálatait annak idején már megtette; most pedig, midőn éppen Görgei Artúrnak hazaszerető lelke sugallatából fakadt azon szavai, melyekkel Aradon 1849. augusztus 11-én kelt, utolsó proklamációjában híveitől búcsút vett, hogy ti. »az igaz ügy örökre veszve nem lehet«,³⁵ hála Istennek, beteltek, azon vád- és mondanak ilyennemű létjogosultsága is rég megszűnt; és ma már, visszapillantván az akkori helyzetre és viszonyokra, s higgadtan megfontolva nevezetesen:

³⁵ Kőzli Kossuth *Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849.* S. a. r. HERMANN Róbert. Budapest, Osiris, 2001. 476–477.

hogy az orosz főerő Görgei Artúrnak aránylag nagyon csekély számú seregét Nagyvárad felől nyomban követte,

hogy az augusztus 9-én, Temesvár környékén vívott csata szerencsétlen kimenetelű volt, s az ottan küzdött magyar hadsereg föloszlott részei kényszerűleg Lugos felé vonulván vissza, az – egy orosz gyaloghadosztállyal is erősített – győzelmes osztrák hadsereg ez oldalon is átkarolta Görgei hadállását, hogy eszerint Görgei Artúr hadserege már ekkor az ellenséges hadak által annyira környezve volt, hogy a harc folytatását siker reményével meg nem kísérthette,

hogy az ország kormányzója Arad várában augusztus 11-én a minisztériummal együtt forma szerint leköszönt, s ezt köztudtul adó hivatalos búcsúkiáltványában maga kimondotta: »hogy a szerencsétlen harcok után, melyekkel Isten a legközelebbi napokban meglátogatta a nemzetet, nincs többé remény, hogy az egyesült osztrák orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcát siker reményével folytathassuk«,³⁶

hogy továbbá az orosz fősereg előtt végbement fegyverletételt nem a vezér parancs-szava diktálta; hanem az a Kiss Ernő, Aulich, gróf Leiningen, Poeltenberg, Nagysándor s a többi tábornokok és számos törzstiszt, mind megannyi hősök és derék hazafiak hozzájárulásával megtartott haditanácsban határozottat el, – és

hogy a fegyverletételt maga a Világos alá vonult hadsereg sem ellenezte, hanem azt nyugodt hozzájárulásával lehetővé tette, és példás katonai rendben teljesítvén, ezáltal tényleg helyeselte is, –

nyílt egyenességgel bátran kimondhatjuk: hogy a világosi fegyverletétel oly nagy túlerőkkel szemben nem volt árulás, nem volt fegyvereinket meggyalázó tény, nem volt a haza elleni bűn, – hanem volt a honfivér további hasztalan ontását megszüntető emberséges és tisztességes befejezése egy azontúl reménytelen, céltalan, s azért tovább nem is indokolható háborúnak.

Ami pedig a fegyverletétel után történt, – amit ezzel kapcsolatban egyfelől az orosz hatalom messzebb kiható számítása mívelt, – másfelől pedig az elkeseredett bosszú cselekedett – s ami mind a két részről a nézetek tévesztése s a nemzeti viszonyok összebonyolítása céljából tétetett, az a győztes felek kénye-kedvétől függött; azért magyar embert felelőssé tenni nem lehet.

Kelt két egyenlő példányban kiállítva Budapesten 1884-ik évi május hó 30-ik napján.³⁷

³⁶ Uo. 475–476.

³⁷ A nyilatkozat két litografált példányát ld. HL VII. Personalia. 36. doboz. No. 9. A Görgey-család iratai. a/10. fasc.; uo. 142. d, No. 53. Asserman (Vendrei) Ferenc iratai.

November 23-án délben a mozgalmat vezető bizottság tagjaiból álló (Visontai Kovách László vezetése alatt Kászonyi József volt huszár ezredes, dr. Bakody Tivadar, Mikár Zsigmond és Vadnay Károly) küldöttség a nyilatkozatot átadta Pulszky Ferencnek, a Nemzeti Múzeum igazgatójának.³⁸ Egyben megkérték Pulszkyt, később pedig Görgeit, hogy „[...] az eredeti nyilatkozványokat még egy évre engedjék át egy közjegyzői hivatalnál letetetni, hogy ott aláírassák azok is, kiknek ezt teljesíteni eddigelő alkalmuk nem volt.” Mind Pulszky, mind Görgei megadta az engedélyt, így a nyilatkozatot Görgei testvérének, Istvánnak a közjegyzői irodájában helyezték letétbe. A bizottság egyszersmind letétbe helyezett a múzeumnál több, a nyilatkozatra vonatkozó „s vele egyetértő történelmi fontosságú levelet”, köztük Üchtricz Emil báró, Liphay Béla báró, Petrovay Ákos, földvári Schmidt Albert, Ivánka Imre és Klapka György tábornok levelét.³⁹

A nyilatkozatot délután fél egykor ugyanez a küldöttség adta át Görgeinek a Régi posta utca 12. szám alatti ház első emeletén lévő lakásán. A küldöttséget vezető Visontai Kovách László a következő szavak mellett adta át a tábornoknak az okmányt:

„Mélyen tisztelt tábornok. Engedd meg, hogy minden szóvirág nélkül, egyszerű szavak kíséretében adjam át neked ezt az okmányt, melyet számos bajtársaink írtak alá, mint olyat, melyben az 1848–49-diki szabadságharcunkban viselt dolgaidd és tényeid felett mondják ki rég táplált véleményüket. Jól tudjuk mi azt, hogy nagy számmal vannak bajtársaink közt, kik nincsenek velünk egy véleményen és épp ez oknál fogva tartottuk tovább nem halasztható kötelességünknek azt, hogy e nézetünkkel nyilvánosság elé lépjünk s erről tégedet is értesítsünk. Azt hisszük és reméljük, nincs már távol az idő, melyben többi bajtársaink is a mi véleményünkben fognak osztozni. És hogy e hitünk és reményünk mentül előbb teljesüljön, az hő ohajtásunk és szívünk kívánsága a magyar szabadságharc tisztaságának és a történe-

³⁸ Pulszky 1848 októberéig a bécsi magyar külügyminisztérium államtitkára, november–decemberben az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja volt. 1848–1849 fordulóján – Kossuth és az OHB tudta nélkül – külföldre szökött, s 1849 februárjától előbb Párizsban, majd Londonban képviselte a magyar ügyet. A magyar kormány 1849 májusában tette hivatalossá megbízatását. Nevéhez fűződik Kossuthnak a Görgei árulását „meghirdető” 1849. szeptember 12-i vidini levelének publikálása Emlékiratában nem kimondottan kedvezően nyilatkozott Görgeiről. PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. S. a. r. OLVÁNYI Ambrus. Budapest, Szépirodalmi, 1958. I. k. 457–462. (első kiadása uo. 1880–1882.)

³⁹ Ezek a következők: Üchtritz Emil–Nyáry Pál, Gebhartsdorf, 1861. március 14. (1884. október 23-i másolat). – Klapka György, Budapest, 1884. június 6. – Ivánka Imre, Budapest, 1884. július 2. – Petrovay Ákos–Mikár Zsigmond, Budapest, 1884. július 5. – Földvári Schmidt Albert–Mikár Zsigmond, Brassó, 1884. november 1. – Liphay Béla–Mikár Zsigmond, hely és dátum nélkül. MNL. OL. Görgey-lt. 37. d. Közülük Üchtritz, Klapka és Petrovay nyilatkozatait közli: *Függetlenség*, 1884. december 1. 1.

lem hűségének érdekében. Fogadd, mélyen tisztelt tábornok ez okmányt szívesen, mint mély tiszteletünk bizonyosságát, zálogát.“

Görgei maga is rövid szónoklattal válaszolt:

„Harmincöt éve múlt, tisztelt bajtársak, hogy utolszor találkoztam veletek. Harmincöt éven keresztül erőt merítettem azon meggyőződésből, hogy nekem nem volt szabad válogatni a kötelességekben; hogy ha könnyű szívvel feleltem meg oly kötelességnek, melynek teljesítése dicsőséggel kecsegtetett: akkor nem volt szabad kitérnem az olyan elől sem, melynek megfelelvén, előreláthatólag jó hírnevemet kockáztatom. És ugyanazon harmincöt éven keresztül vigaszt nyújtott lelkemnek a remény, hogy mindazok, kik engem közelebből ismerve hatalmi bukásom előtt tiszteletökre méltónak tartottak, azután sem változtak meg irányomban. Belenyugodtam tehát, hogy a honárulás vádjának súlya alatt majd csak egyedül futom meg mindvégig az életpályát. S e sorsomba annyira belenyugodtam, hogy ha ti, kedves bajtársaim nemmes elhatározástok előtt tanácsomat kéritek, én tétova nélkül azt tanácslom: ne nyilatkozzatok, mert nyilvános föllépések közvetlenül nem fordít a dolgon. Mivel olyan az ellenem indított közvélemény, mint az egyszeri bűvészinas vízholdó seprője: amely megindítsa a vízholdást, azt a varázsszót elleste volt mestere ajkáról az inasgyerek, de nem bírta azt a másikat, mely – mikor már sok lett a vízből – meg is állítsa a boszorkányságot. És ha idején – úgy szól a mese tovább – haza sem tér a bűvész-mester s a kelletlen mulatságnak legott véget vetve, a sarokba vissza nem parancsolja a találó varázsszóval az oktalan seprőket: előnti a házat a sok víz. De hazatért a mester! És meg fog állíttatni kétségkívül az ellenem indított közvélemény is tévútjában, de nehezen már mai nap és nehezen ti általatok közvetlenül, tisztelt bajtársaim! Ez okból tanácslom vala: ne nyilatkozzatok! Aztán meg szívem sugallata szerint továbbra is megkímélve szerettem volna látni e nyilatkozat aláíróit, megkímélve ama nemtelen bántalmaktól, melyek harmincöt év óta – úgyszólván – mindennapi kenyerem. Azonban ott, e nyilatkozványban, meg van írva, hogy mellettem nyilatkozni ama elszánt férfiak részéről, kik e nyilatkozvány aláírásától vissza nem riadtak, nem csupán bajtársi, sőt főleg hazafi kötelesség, s én örömmel üdvözlöm, mint régi jó ismerőst, e bátorságot, mely hazafi kötelességből síkra száll ott, hol minden egyes védőre ezren támadnak. Örömmel üdvözlöm e bátorságot, mert bármily egyenetlen az egymással szemben álló két tábor számereje s bármily egyenetlenek a fegyverek is, melyekkel egymás ellen küzdenek, itt a meggyőződés, ott a vakhit, itt az adat és érv, ott a mendemonda és képzelődés, itt az egyenesség, ott a görbe út s a fondorlat, itt a szellem, ott a szenvedély, itt a kímélet, ott a féktelenség, a pillanatnyi sikerre nézve bármily egyenetlenek is a mi hátrányunkra a fegyverek: élő hitem mégis, hogy a győzelem, – nem ma, nem is holnap, – de végtére a mienk, a mi táborunké lesz, mert ami jelszavunk ma is ugyanaz, mellyel ezelőtt harminchat évvel harcra keltünk:

a nemzet becsülete, a nemzet méltósága! És most fogadjátok tisztelt bajtársak köszönetemet. Jól esik lelkemnek, sőt mélyen meghat, hogy azt a tiszteletet, azt a szíves indulatot, melyet jobb sorsomban tanúsítottatok irántam, balsorsomban is megőriztetek. Eljárt felettünk az idő, ősz hajjal, kihűlő szívvel állunk sírunk szélén. Ti nem akartatok úgy megválni az élettől, hogy hozzám egy szíves búcsúszót ne intézzetek. Én síromba viszem azt, mint hanyatló életem enyhítő balzsamát.“

A küldöttség nevében Vadnay Károly válaszolt a beszédre:

„Engedje meg, tábornok úr, kifejeznem, hogy mi nagyobb reményt, erősebb hitet táplálunk a nyilatkozat mielőbbi sikerében. Azt hisszük, hogy e sok katonai tekintély, jeles hazafi és tudósok által is, mai pártok különbsége nélkül aláírt és közzéteendő okmánynak hatása lesz ama társainkra is, kik ma még ellenkező nézetben vannak. Az igazságszereteten kívül épp e hit és remény is ösztönzött bennünket, hogy azt megírjuk, aláírjuk és közzé tegyük. Ami pedig a tábornok úr által említett nemtelen bántalmakat illeti, biztosíthatjuk a tábornok urat, hogy mi azokat szívesen eltűrtük s tűrni fogjuk ezentúl is, megnyugvást találva a tudatban, hogy a szabadságharcnak tisztasága és történelmi és emberi igazság szeretet vezetett mindnyájunkat.“⁴⁰

A nyilatkozat megjelenését követő napokban egyre-másra érkeztek a tábornokhoz a rokonszenv-nyilatkozatok bel- és külföldről is. Az átadást követően még újabb 30 fő csatlakozott az aláírókhoz. Mindez azonban, sajnos, csak a kisebbség hangja volt. A rehabilitációs mozgalommal szemben igen intenzív ellenkampány indult meg, mind a függetlenségi sajtóban, mind a honvédegyletek körében. Ezek jelentős része már a mozgalom időszakában a rehabilitációt elutasító határozatot hozott, s hasonló eredménnyel járt a honvédegyletek országos gyűlése is 1885. március 9-én.⁴¹ Ez azonban már egy másik, szomorú történet.

⁴⁰ Az átadásról beszámol és a beszédek közli *Nemzet*, 1881. november 23. Melléklet.

⁴¹ KOSÁRY, 1994. II. k. 60–62.; FARKAS Katalin: „Régi honvédek” a kiegyezési rendszerben. Az 1848–49-es honvédegyleti mozgalom története a kiegyezéstől az 1880-as évekig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2017/4. 1048.

KÁRBIN ÁKOS

AZ OSZTRÁK PÉNZÜGYMINISZTEREK SZEREPE A MONARCHIA 1892. ÉVI VALUTAREFORMJÁBAN.

JULIAN DUNAJEWSKI VS. EMIL STEINBACH

Az Osztrák–Magyar Monarchia valutareformja hosszas folyamat eredménye volt, amely során a birodalom az elavult ezüst, illetve papírpénzrendszert váltotta fel a stabilitást jelentő aranyra.¹ A pénzügyi megújulásra egyrészt azért volt szükség, mert a nyugat-európai országok már sorra áttértek az aranyalapra, ugyanis a fölöslegessé vált ezüst előtötte a pénzalapként még ezüstöt használó országok piacát, ezzel pénzromlást okozva, másrészt a Monarchia számára gazdasági biztonságot nyújtott a kiszámítható pénzrendszer. Dolgozatunkban nem a valutaszabályozás végrehajtását kívánjuk bemutatni, hanem ahhoz kapcsolódó személyek, hivatali pozíciók viszonyulását a valutaszabályozás megvalósításához. Írásunkban Julian Dunajewski és Emil Steinbach pénzügyminiszterek pozíciójuknál fogva betöltött szerepükre fókuszálunk.

Vajon milyen szerepe lehet egy miniszternek az általa kivitelezett reform sikerében? Mennyire kell elhivatottnak lennie célja, valamint feladata iránt? Helyes-e az, ha nem hazája, hanem valamilyen azon kívül álló érdek vezérli célja elérésében? Az Osztrák–Magyar Monarchia tekintetében nem volt könnyű a pénzügyminiszterek helyzete, mivel egy egész birodalmat érintő kérdés tekintetében – mint példának okáért a nemzeti valuta kapcsán – együtt kellett működniük az osztrákoknak és magyaroknak. A kérdés megoldásában elviekben nem vezérelhették önös, személyes érdekek, hazai, vagy akár külföldi tulajdonú bankok spekulációs érdekei. Mennyire meghatározó egy személy szerepe a reformban? Ennek a kérdésnek a vizsgálatára az ad okot, hogy a Taaffe-kabinet pénzügyminisztere személyes meggyőződésből nem támogatta a reform keresztülvitelét.

¹ Erről bővebben lásd: KÁRBIN Ákos: *Wekerle Sándor és az Osztrák–Magyar Monarchia valutareformjának kezdeti lépései 1889–1893. Döntéshozatal és megvalósítás*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK, 2014. – MOLNÁR Péter: *A korona pénzrendszer bevezetése, megszilárdulása és bukása, különös tekintettel Magyarországra (1892–1925)*. Budapest, Svájci Egyesület Kft., 2011. – KÖVÉR György: *Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914*. In: *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Szerk.: BÁCSKAI Tamás. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1993. 259–342.

Az osztrák és magyar pénzügyminisztérium vezető munkatársai (miniszter, államtitkár, osztályfőnök és miniszteri tanácsos) a valutaszabályozás kezdetén nem tudták, hogy a valutareform mit jelentsen.² Jelentse-e a készfizetések megkezdését? Jelentse-e az ezüstvaluta korábbi pozíciójának visszaállítását, tehát rehabilitációját? Vagy jelentse azt, hogy új úton induljanak el – melynek alapján értelmet nyer a valutaszabályozás kifejezés –, vagyis az aranyérc meghonosítását a pénzrendszerben? Amennyiben pénzük alapjául az aranyat választják, akkor mit kezdenek az óriási mennyiségű olcsó ezüstkészlettel? Egy vagy több menetben hajtsák-e végre az aranyalapú pénzrendszerre való áttérést? Hogyan áll majd mindehhez a jegybank? A reform megindításakor ezek a kérdések foglalkoztatták leginkább az események résztvevőit.

Munkánkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia valutaszabályozását megelőző időszakban az osztrák pénzügyminiszterek mennyire határozták meg a reform eredményességét, kvázi sikerességét. Milyen személyiségre volt szüksége az osztrák kormánynak, vagy éppen az uralkodónak bizonyos feladatok teljesítésére? Meghatározó lehet-e a cél elérésében az az elvárás, amelyet a kormány támaszt a pénzügyminiszterével szemben?

JULIAN DUNAJEWSKI, A TAAFFE-ÉRA PÉNZÜGYMINISZTERE

Eduard von Taaffe kormányának 1879. augusztusi megalakulásakor nagykoalíció jött létre a cseh–lengyel–német feudális konzervatívok és a német liberálisok között, amely egészen 1893 novemberéig fennállt.³ Mivel a kabinet pártok felett állt, az alkotmány értelmében minden olyan elemet programjára tűzhetett, amely a korona érdekeit szolgálta.⁴ A konzervatív katolikus Taaffe rendkívül taktikus politikus volt, aki az engedményein keresztül ragaszkodott a kialakított pozíciójához.⁵ Döntéseiben jellemzően körültekintő módon járt el.

² A valutaszabályozás folyamata a Monarchiában 1892-ben vette kezdetét, és 1914-ig tartott, azonban befejezettnek nem lehet tekinteni. A Monarchia más európai országokhoz hasonlóan 1892-ben valutája alapjául az értéktelen ezüstérc helyett az aranyat tette meg. A forintot 1900. január 1-jén váltotta fel a korona, 1 forint = 2 korona arányban.

³ JENKS, William A.: *Austria under the Iron Ring 1879–1893*. Charlottesville, The University Press of Virginia, 1965. 52–53.

⁴ ZELLENBERG, Ulrich E.: Ein Konservativer über den Parteien – der „Kaiserminister“ Eduard Graf Taaffe. In: ZELLENBERG, Ulrich E. (Hrsg.): *Konservative Profile. Ideen und Praxis in der Politik zwischen FM Radetzky, Karl Kraus und Alois Mock*. Graz–Stuttgart, Leopold Stocker, 2003, 235.

⁵ ZÖLLNER, Erich: *Ausztria története*. Budapest, Osiris–2000, 1998. 323.

Taaffe miniszterelnöksége alatt 1880 és 1891 között (egyébként a leghosszabb ideig) Julian Dunajewski töltötte be a pénzügyi tárcát. Dunajewski lengyel származású volt, így Bécsben ő vezette az úgynevezett „Polenclubbot”, emiatt gyakran konfliktusba keveredett képviselőtársaival a parlamentben.⁶

Dunajewski 1821. július 4-én született Nowy Sącz városában, édesapja Simon Dunajewski, édesanyja Antonia de Blazowska.⁷ Ezen a galíciai településen töltötte gyermek- és fiatalkorát. A gimnáziumot, amely akkor hat osztályból állt, 1831 és 1836 között szülővárosában végezte, 1835-től ösztöndíjasként. Filozófiai tanulmányait, ami a két legmagasabb osztályt jelentette, „császári és királyi” ösztöndíjasként Lembergben folytatta tovább, így a gimnázium utolsó két évét már ott fejezte be.⁸ Az érettségi után az 1839/1840. tanév őszi félévében beiratkozott a Bécsi Egyetem jogi karára.⁹ Ekkor még csak tizenkilenc éves volt. Itt minden valószínűség szerint egy félévet hallgatott. Visszatért Lembergbe és az ottani egyetemen folytatott tanulmányokat 1840 és 1842 között. 1842 és 1847 szeptembere között dr. Clemens Raczyński országos ügyész mellett dolgozott, ahol kitűnő bizonyítványt szerzett. 1846-tól már Krakóba járt és 1847-től végleg áttelepült, majd a Jagelló Egyetemen 1850. augusztus 2-án doktori tanulmányokba kezdett.¹⁰ 1852. április 14-én és 15-én letette vizsgáit, azután az egyetemen kívánt érvényesülni. Ez azonban házassága – amelyet a „politikailag veszélyes Estreicher család” Mária nevű lányával kötött – miatt nehézségekbe ütközött, zaklatásnak volt kitéve az egyetemen.¹¹ Családi háttere és állhatatossága miatt nemhogy professzor, hanem még tanársegéd sem lehetett.

Ezért a Pozsonyi Jogakadémiára került, itt dolgozott 1855-től 1860-ig. 1860-ban a Lembergi Egyetemre helyezték át, azonban itt csak rövid ideig maradt, ugyanis 1861. október 18-án kinevezték a Jagelló Egyetem tanárává. Figyelme a politika felé fordult, 1870-től a tartományi gyűlés képviselője lett. 1873. november 5-től az osztrák

⁶ TEFNER Zoltán: A lengyel klub helye az osztrák–magyar politikában és a műrzstegi reformprogram. In: ERDŐDY Gábor–PÓK Attila (szerk.): *Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára*. Budapest, Korona, 2000. 197.

⁷ SCHENK, Josef: *Dr. Julian Ritter von Dunajewski. Ein österreichischer Finanzminister 1821–1907*. Wien–Leipzig, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1934. 10. (a továbbiakban SCHENK, 1934.)

⁸ SCHENK, 1934. 13.

⁹ Archiv der Universität Wien, Katalog vom Studienjahre 1839 über die Hörer des II-ten Jahrganges der juristische Fakultät Studien an der Wiener k. k. Universität. Für die 1te Jahreshälfte. (a továbbiakban UAW)

¹⁰ SCHENK, 1934. 13.

¹¹ SCHENK, 1934. 17. Agenor Gołuchowski, mint Galícia helytartója nem kívánta Dunajewskit a pozíciójában megtartani, azonban Leo von Thun miniszter további megfigyelését javasolta, végül azt vetették a szemére, hogy mivel kormányellenes család tagjával kötött házasságot, politikailag megbízhatatlan.

képviselőház tagjává választották.¹² Több éves képviselői tevékenysége után, Emil von Chertek és Adolf Kriegs-Au bárók után 1880. június 26-án az uralkodó kinevezte pénzügyminiszterré.¹³

Taaffe nagyon óvatos volt jelölése kapcsán, ugyanis Dunajewski volt az első galíciai képviselő, akit pénzügyminiszterként elnyerte Ferenc József bizalmát.¹⁴ Dunajewski aztán olyan személyeknek taposott utat, mint Leon von Biliński, vagy Eugen Böhm von Bawerk. A parlamentben a föderalista gondolatot képviselte és a német nemzetiek ellenzője volt. Mint pénzügyminiszter a nevéhez fűződik a zilált pénzügyek rendezése, az osztrák államháztartás egyensúlyának helyreállítása. Adóreformot hajtott végre – Magyarországhoz hasonlatosan –, a közvetett adók reformját.

Osztrák részről 1886-ban és 1887-ben ő vezette a gazdasági kiegyezési tárgyalásokat. Az egyeztetések kezdete még Szapáry Gyula magyar pénzügyminiszteri hivatali idejéhez kötődött, és az adótételek körüli vita miatt elhúzódott. Tisza Kálmánt megbízták, hogy hívja meg Taaffe osztrák miniszterelnököt és Dunajewski pénzügyminisztert Budapestre.¹⁵ Úgy gondolták, hogy a látogatás felgyorsítaná a nehezen haladó tárgyalásokat. Az uralkodó beleegyezett, hogy a következő minisztertanácson ő elnököljön és az osztrák kormány tagjai is elfogadták a meghívást. A minisztertanácsot 1887. március 8-án tartották és a már említetteken kívül Tisza és Széchényi Pál földművelés-, ipar-, és kereskedelemügyi miniszter is részt vettek rajta.¹⁶ A minisztertanács végén az uralkodónak köszönhetően kompromisszumos megoldásban egyeztek meg.¹⁷ A kereskedelmi szerződést csak 1887 októberében írták alá.

Dunajewski az államháztartásra helyezte a legnagyobb hangsúlyt és az adóügyekre koncentrált. A valutareform és a pénzügyek már kevésbé domináltak nála. Így a valutaszabályozás előkészítése során nem mutatott különösebb aktivitást, azonban kivitelezésénél az 1887. évi gazdasági kiegyezés pontjait szigorúan betartatta. Erre enged következtetni Eduard Sueß visszaemlékezése is: „Dunajewski nem

¹² SCHENK, 1934. 33.

¹³ MAUHART, Beppo (Hg.) *Das Winterpalais des Prinzen Eugen. Von der Residenz des Feldherrn zum Finanzministerium der Republik*. Wien–München–Zürich–Innsbruck, Fritz Molden, 1979. 98.

¹⁴ CZEDIK, Alois von: *Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien 1861–1916. Nach den Erinnerungen von Alois von Czedik*. I. Band. Der Zeitabschnitt 1861–1893. Wien–Leipzig, Verlagsbuchhandlung Karl Prochaska, 1917. 356.

¹⁵ KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, Napvilág, 2003. 468. (a továbbiakban KOZÁRI 2003.)

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL, OL), K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1887. március 8.

¹⁷ KOZÁRI, 2003. 470.

akart tudomást venni a valuta átalakításáról”.¹⁸ A rendezetlenül hagyott valuta számos pénzügyi és tőzsdei spekulációnak adott táptalajt. Ezeket a folyamatokat nem tárgyaljuk.

Dunajewski a reform kidolgozásának kezdeti időszakában jóval több mozgásteret látott a bankok és a tőzsde számára a szabályozatlan keretek között, mint a szabályozott környezet nyújtott volna. Anton von Monts¹⁹ gróf a bécsi német nagykövetség első titkára magánlevelében, amelyet 1888 novemberének végén írt Friedrich von Holsteinhez, lejegyezte, hogy Dunajewskit minden más jobban érdekel, mint az osztrák pénzügyek szanálása.²⁰ Ellentmondást nem tűrő személyiség és nincs tekintettel a gazdasági szükségállapotra. Dunajewski sokkal több időt szentelt az osztrák belpolitikai eseményeknek, mint a szaktárcájának – zárta gondolatait Monts. Minisztériumában remek hivatalnokai voltak, akik szinte minden esetben a keze alá dolgoztak és megfelelő módon előkészítették számára az ügyeket, leveleket stb. Ilyen munkatárs volt Anton von Niebauer osztálytanácsos is.

ANTON VON NIEBAUER LEVELE TISZA KÁLMÁNHOZ 1889. FEBRUÁR 26-ÁN

Az 1880-as évek második felében a Monarchiában tervbe vették a valuta helyreállítását, rendezését, vagyis németül a „Herstellung der Valuta” hosszás műveletét. A reformmal kapcsolatos levelezés és előkészítés titkos volt.

Siegfried Pressburger nagyszabású monográfiájában a *Das Österreichische Noteninstitut* című munkájában olvashattunk első alkalommal arról, hogy Wekerle Sándor 1889. december 24-én kelt, Dunajewskihez címzett levelével mindez kezdetét

¹⁸ SUESS, Eduard: *Erinnerungen*. Leipzig, S. Hirzel, 1916. 408.

¹⁹ Anton Graf von Monts (1852–1930) Magyarországgal kapcsolatban már sok tapasztalatot szerzett, ugyanis több évig a bécsi nagykövetségen teljesített külügyi szolgálatot (1886–1890) mint első titkár. II. Vilmos császár 1890. október 29-én nevezte ki Montst a budapesti főkonzulátus élére. Hivatalát 1890. november 11-én foglalta el és 1894. június 1-jéig töltötte be. *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945*. Band III. L–R. Hrsg. Auswärtigen Amt–Historischer Dienst, von KEIPERT, Maria–GRUPP, Peter. Bearb. von KEIPER, Gerhard–KRÖGER, Martin. Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh, 2008. 287–288. (a továbbiakban *Biographisches Handbuch* 2008.) – A német diplomácia jelentéseiről a Monarchia valutareformjával összefüggésben bővebben: KÁRBIN Ákos: A Német Birodalom diplomatáinak jelentései az Osztrák–Magyar Monarchia valutareformjával kapcsolatban 1889–1893. *Múltunk*, 2017/2. 162–202.

²⁰ Anton von Monts Friedrich von Holsteinnek. Wien, den 26. November 1888. In: *Die geheimen Papiere Friedrich von Holsteins*. Band III. Briefwechsel. Hrsg. RICH, Norman–FISHER, M. H. Göttingen, 1961. 270–271.

vette.²¹ Valójában azonban már jóval korábban, 1889 februárjában megindult az egyeztetés a reform előkészületeiről. Ekkor Wekerle Sándor még államtitkárként szolgált a magyar pénzügyminisztériumban. Az 1887. évi gazdasági kiegyezés XII., a vám- és kereskedelmi szövetséget meghosszabbító artikulusa kimondta, hogy a készfizetés helyreállításához és a pénzrendszer ezüstről aranyra váltásához bizottságo(ka)t állítanak föl. A szerződést 1887. október 2-án írta alá Taaffe, Dunajewski és Tisza. Ebbe belefoglalták, hogy a kérdés rendezésére bizottságo(ka)t kell alakítani, amely(ek)ben kedvező pénzügyi helyzet beálltakor a készfizetés helyreállításáról megállapodnak. Többek között ennek az igénynek adott hangot Dunajewski Tisza Kálmán miniszterelnöknek és a pénzügyminisztérium vezetésével megbízott miniszternek címzett levelében 1889. február 26-án.²²

A Monarchia valutáját érintő pénzügyi műveletek részletei – titkosak lévén – a nagyközönség előtt rejtve maradtak. A beavatkozást megelőző nyilvánosság kockáztatta volna annak sikerességét. Egy alkalommal maga Dunajewski intette óvatosságra a magyarokat 1890 szeptemberében, mivel a jegybank ezüstállományának külföldi piacon történő cseréje ezt igényelte, egyébként a valutaszabályozás művelete is diszkréciót követelt. Így érthető az osztrák pénzügyminiszter elővigyázatossága és a sajtónyilvánosság kerülése. „Minthogy a miniszter [Dunajewski] beszéd közben az újságírók kíváncsiságából származható bajokra is utalt, előadtam [Láng Lajos államtitkár], hogy én mellesleg a fogyasztási adó terheit tanulmányoznám, ami mind szemmel láthatólag és feltűnőbb igen alkalmas a leselkedők félrevezetésére.”²³ A valutaszabályozás kérdése a kiegyezés óta húzódott a Monarchiában. A szakpolitikusok körében a pénzügyek stabilizációját illetően nem volt konszenzus, a banki szféra bizonyos prominensei egyenesen ellenezték, azonban a lakosság körében népszerű volt a valuta helyreállításának gondolata, ugyanis anyagi stabilitást reméltek tőle.

Az 1887. évi vám- és kereskedelmi szerződés kimondta, hogy amint a kedvező nemzetközi helyzet lehetővé teszi, összehívják a bizottságokat a valuta helyreállításával kapcsolatosan. Dunajewski levelét a szövege alapján úgy értelmeztük, hogy az osztrákok már a kezdetektől, vagyis 1889 februárjától, egyértelműen egy közös

²¹ PRESSBURGER, Siegfried: *Das Österreichische Noteninstitut 1816–1966*. Zweiter Teil. Zweiter Band. Die Österreichisch-Ungarische Bank. Im Auftrage der Oesterreichischen Nationalbank. Wien, Hrsg: von der Oesterreichischen Nationalbank, 1972. 554.

²² Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, k. k. Finanzministerium, Präsidium (a továbbiakban ÖStA, FHKA, FM, Präs.) ZL 870/1889. Julian von Dunajewski [Anton von Niebauer aláírásával] Tisza Kálmánnak. Wien, am 26. Februar 1889. [pizkozat az előadói] (streng vertraulich). A levelet minden valószínűséggel 1889. február 25-én postázták Budapestre.

²³ MNL, OL, K 255, 328. csomó 6. tétel. 2223/P.M. Láng Lajos Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1890. szeptember 15.

tanácskozásról írtak. Az osztrák minisztérium Európában megfelelőnek találta a nemzetközi helyzetet arra, hogy a „Monarchia akut” problémájáról, nevezetesen a pénzügyi elszigeteltségről és a készfizetés beindításáról a magyar féllel egyeztessen. A Monarchiában ekkor nyugalmi periódus volt, sőt Niebauer szerint gazdasági ereje is növekedett. Az arany ársíójának csökkenése javította a Monarchia nemzetközi fizetési mérlegét. Niebauer javasolta, hogy előzetes tanácskozást kell tartani, amely hamarosan összeülhet, de csakis a vám- és kereskedelmi szerződés XII. cikkelye szerint. A valutakérdés már 1879 – vagyis az ezüstveretés magánszemélyek számára való felfüggesztése – óta tárgyat képezte a két minisztérium közötti levelezésnek, tárgyalásnak. Niebauer javasolta, hogy az erről szóló iratokat rendezzék össze, valamint ellenőrizzék a feltételeket és a terveket, majd ennek alapján fogalmazzák meg az ankét alapját jelentő kérdéseket. Erre a tanácskozásra csak tapasztalt, hozzáértő és megbízható személyeket lehet meghívni, valamint az Osztrák–Magyar Bank megbízottait. A két minisztérium közötti előkészítő tárgyalások vezetésére az osztrák miniszter Anton von Niebauer osztályfőnököt jelölte ki.²⁴ Annak írásos nyoma nem maradt, hogy Tisza rendelkezett volna az osztrákokkal tárgyaló személyről. Wekerle áprilisi miniszteri kinevezése után az új államtitkárt, Láng Lajost bízta meg az előzetes egyeztetések vezetésével.

DUNAJEWSKI ELFOGULTSÁGA

Az osztrák képviselőházban a pénzügyminisztérium költségvetésének tárgyalásakor, 1889 áprilisának elején beszédek sora foglalkozott a ciszlajtáni pénzügypolitika hiányosságaival. Heinrich VII. Prinz Reuss²⁵ bécsi német nagykövet is rossz véleményrel volt Dunajewski egyoldalú fiskális politikájáról, ami szerinte a kisemberek kizsákmányolását, az adók igazságtalan megosztását és a túltermelést támogatta, és Bécs gazdasági visszaeséséhez vezetett.²⁶ Sőt úgy vélte, hogy Dunajewski a parlamenti vitában sem tud érvelni, csak további megvonásokat irányoz elő. A parlamenti ellenzék soraiban a legkritikusabb hangot Eduard Herbst képviselő ütötte meg,

²⁴ ÖStA, FHKA, FM, Präs. Zl 870/1889. Julian von Dunajewski [Anton von Niebauer aláírásával] Tisza Kálmánnak. Wien, am 26. Februar 1889. [tervezetként az előadóiívben]

²⁵ *Biographisches Handbuch* 2008. 631–632. Reuss tevékenységéről bővebben: STONE, James–BAUMGART, Winfried (Hrsg.): *Heinrich VII. Prinz Reuß. Botschafter unter Bismarck und Caprivi. Briefwechsel 1871–1894*. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2015. 23–47.

²⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (a továbbiakban PAAA), R 8561. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No. 147. Heinrich VII. Prinz Reuss Otto von Bismarcknak. Wien, den 7. April 1889.

aki a bécsi várossal – amelyben a gazdasági fejlődés gátját látta – további szakaszainak elbontását kérte. Ugyanakkor Herbst vezetésével többség alakult ki a képviselőházban, melynek tagjai voltak az alkotmányhűeken kívül az ifjúcsehek, a klerikálisok és az antiszemiták is, akik Dunajewskitől a pénzügyi helyzet javítását várták. Az ellenzék a pénzügyek rendezésére tett javaslatai közepette Anton von Niebauer spontán kijelentést tett a képviselőházban a valuta rendezésével kapcsolatban. Az osztályfőnök a képviselők tudtára adta, hogy a valutaszabályozás ötletével már 1889. február 25-én kelt hivatalos levelükkel megkeresték a magyar kormányt.²⁷ Ebben az átiratban a magyar fél álláspontját kérték az üggyel összefüggésben, azonban ez idáig nem érkezett válasz.

Reuss ekkor magánvéleményét közölte Bismarck kancellárral, mely szerint a Monarchia kedvező gazdasági helyzetének, megtakarításainak és a külföldi tőkebefektetéseinek köszönhetően kevés áldozat árán hajthatja végre a beavatkozást. Ugyanakkor kijelentette, hogy kétségei vannak afelől, hogy Dunajewski valóban komolyan akarja-e a reformot. Előadta, hogy „a papírvalutának itt és odaát is sok barátja van”, így a nagybirtokosok és a nagyipar képviselői mindent megtesznek majd, hogy a pénzügyek stabilizációját megakadályozzák.

Wekerle Sándor 1889. április 9-i pénzügyminiszteri kinevezését követően nem sokkal Reuss jelentést küldött Berlinbe a valutakérdéssel kapcsolatban.²⁸ A nagykövet körképet festett az Osztrák–Magyar Monarchia pénzügyeit illetően, valamint tudósított Ausztria–Magyarország gazdasági, kereskedelmi helyzetéről. Kimerítően ismertette az osztrák értékű forint vásárlóértékének csökkenését. Köztudomású tény volt, hogy a papírpénz többet ért az ezüstforint belértékénél, vagyis az ezüstforint ezüsttartalmának az értékénél. Reuss kritikát fogalmazott meg az osztrák kabinettel szemben, ugyanis nézetei szerint egy erős magyar kormány előnyöket tudott kiharcolni magának Ausztriával szemben.

A Taaffe-kabinet minden gazdasági kérdésben, amely Magyarországot is érintette, kénytelen volt annak javára visszalépni, ennek következtében a császárváros előnytelen helyzetbe került. Reuss úgy gondolta, hogy a valutaszabályozás új impulzust adhat az osztrák iparnak. Megállapítása szerint úgy Ausztriában, mint Magyarországon sok ellenzője akadt a valuta helyreállításának. Tudatában volt, hogy a nagybirtok és a nagyipar termékeit külföldön aranydevizában értékesítették, míg belföldön a béreket és az adót olcsó ezüstforintban fizették meg. Ezért ezen körök nem voltak érdekeltek az aranystandard bevezetésében.

²⁷ Az előadóiívbe piszkozatként 1889. február 26. van feltüntetve.

²⁸ PAAA, R 8561. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No. 167. Heinrich VII. Prinz Reuss Otto von Bismarcknak. Wien, den 29. April 1889.

Ugyanekkor Magyarországon egyes rétegeket már megnyertek a valutaszabályozásnak, a pénzügyminisztériumból Wekerle Sándort, a bankszektorból pedig Kornfeld Zsigmondot. Dunajewski, aki ugyan ellenségesen viselkedett Wekerlével és nem támogatta a reformot, a körülmények nyomása alá került, ugyanis találkozókát és előtanulmányokat szervezett a valutaszabályozással kapcsolatban. Erre az 1887. évi vám- és kereskedelmi szerződés kötelezte.

A későbbi pénzügyminiszter, Ernst von Plener visszaemlékezéseiben Reuss szavait támasztja alá, vagyis Dunajewski szerinte is elhibázott adópolitikát folytatott, és a valutarendezésben semmilyen önálló gondolata nem volt. Ellentétben Wekerlével, aki hosszú ideje komoly aktivitást fejtett ki a kérdésben, és akivel reformtervei miatt Dunajewski hidegen és már-már elutasítóan viselkedett.²⁹ Reuss jelentésében utalt az Osztrák–Magyar Bank adósságára is, amely teher megosztásáról és beváltásáról még nem született megállapodás.³⁰ A magyar államháztartás egyensúlyának helyre kellett állnia, amihez nagyban hozzájárult az 1888. évi konverzió. Reuss nagykövet Tisza Kálmán személyén keresztül biztosítottak vélte a valutaszabályozás tervének támogatását.

MONT'S MEMORANDUMA A VALUTAKÉRDÉSRŐL

Reuss bécsi nagykövet 1889 novemberében újabb jelentést készített Bismarck kancellár számára. Úgy gondolta, hogy külön memorandumot állíttat össze Anton von Monts gróffal, a bécsi nagykövetség első titkárával, amelyben Monts bővebben kifejtheti az Ausztria–Magyarországon a valutakérdést illető tapasztalatait.³¹ Reuss szerint Szögyény-Marich László külügyminisztériumi osztályfőnöknek nem volt tudomása arról, hogy ebben a nagyfontosságú kérdésben – amit egyébként még a magyarok is meg kívántak oldani – a közeljövőben megoldás születne.

Monts 19 oldalas dokumentumot vetett papírra a valutáról.³² Mindkét ország-részben sokat foglalkozott a sajtó ezzel a kérdéssel. Ausztriában az alkotmányhoz hű

²⁹ PLENER, Ernst Freiherr von: *Erinnerungen. Parlamentarische Tätigkeit 1873–1891*. Zweiter Band. Stuttgart–Leipzig, Deutsche Verlags-Anstalt, 1921. 448. (a továbbiakban PLENER, 1921.)

³⁰ A 80 millió bankadósságot az Osztrák Császárság háborúinak finanszírozása kapcsán gyűjtötte össze az osztrák állam, így 1866-ban a bank adósságát 80 millió forintban határozták meg, amely szerint az állam tartozott a banknak. Az 1892. évi valutarendezéssel ezt az állam teljes mértékben átvállalta, amelyeket a paritás alapján kellett kiegyenlíteni, azonban ez a Monarchia felbomlásáig nem sikerült.

³¹ PAAA, R 8561. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No. 363. Heinrich VII. Prinz Reuss Otto von Bismarcknak. Wien, den 9. November 1889.

³² PAAA, R 8561. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. Memorandum von Anton von Monts. Wien im November 1889.

baloldal hazafias módon, már évek hosszú sora óta szorgalmazta az osztrák valutaviszonyok megváltoztatását. Magyar oldalon megvalósították az oly nehezen kialakított államháztartási egyensúlyt, amit a pénzegységet érintő kérdés nem billenthet ki. Monts beszámolójában Wekerle 1889. októberi parlamenti beszédéről is szólt, amelyben a valutakérdés megoldását fejtegette. Nem sokkal azután Niebauer osztályfőnök az osztrák képviselőházban általánosságban vázolta a pénzügyi helyzetet. A két pénzügyminisztérium rivalizált egymással, hogy kit illet az elsőbbség joga. Monts is nyugodtnak és alkalmasnak ítélte az európai pénzpiacot arra, hogy a Monarchia áttérjen az aranyvalutára. Az érvényben lévő törvényes valutát mint krónikus betegséget jellemezte. A valutaszabályozás legnagyobb ellenzői Bécsben csakúgy, mint Budapesten, a bankárok voltak. Ezt a Dunajewskihez közel álló nagybanki körök újra és újra kifejezésre juttatták. Mint ismeretes az üzleti forgalmat a bécsi tőzsdén a deviza, a kötvények és a részvények képezték. Monts a következő találó megjegyzést tette: „Ez a nyereséges valutajáték és nagyszámú állami önkormányzati és ipari kötvény kihelyezése és átvétele a Rothschildoknak és társaiknak olyannyira biztos bevételi forrás, hogy minden erejükkel ellenszegülnek a valuta újrendezésnek”.³³

A nagy terv megvalósításához hiányoztak az állam szövetségesei – folytatta –, és általánosságban elmondható, hogy a kormányok a drága aranyat olcsó forintért kívánták beszerezni. Monts sokatmondóan megjegyezte: a két országrész államháztartása még nem annyira stabil, hogy a valutaszabályozást elbírja. Szakemberek véleménye alapján az aranyvaluta bevezetésének az ára 250 millió, kedvezőtlen helyzet esetén akár 400 millió forintba is kerülhet; szerinte a valós adat valahol a két szám között keresendő. A reform előnyei kiszámíthatatlanok, de a Monarchia kereskedelmi és ipari szektora sokat vár ettől a beavatkozástól. A valuta állapota olyannyira súlyos, hogy Ausztriát háború esetén pénzügyi káoszba taszítaná. Kálnoky közös külügyminiszter nem volt tekintettel a pénzügyekre, Dunajewski a valutaszabályozást ellenezte, azt csak Tisza miniszterelnök és Wekerle szakminiszter támogatták. Nagy kérdés, hogy a magyar szereplőknek lesz-e elég ereje és kitartása, hogy a közös érdekű ügynek számító valutarendezést keresztülvigyük – fejezte be memorandumát Monts.

A németek továbbra is nagy izgalommal tekintettek a Monarchia valutaszabályozására. Monts a *Pester Lloyd* 1889. november 26-ai számára hivatkozva jelentette Bismarcknak, hogy a Monarchia a tiszta aranyvalutát kívánja bevezetni és valutája alapjául a márkát akarja megtenni.³⁴ Akkor a 800 milliós márka valutaszükséglet negyedét tudta Magyarország viselni.

³³ U. a.

³⁴ PAAA, R 8561. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No. 382. Anton von Monts Otto von Bismarcknak. Wien, den 27. November 1889.

Dunajewski 1889. december 3-án mondta el expozéját a birodalmi tanácsban az 1890. évi költségvetéssel kapcsolatban. Az előterjesztésben szereplő összeget ki kellett egészíteni, ami 546,5 millió forintot jelentett. Monts jelentésében érdekes megjegyzést tett Dunajewskiről, aki a beszédében egy szót sem szólt a valutaszabályozásról, ami évek óta húzódó szükséglete a Monarchiának. „A valutaszabályozásról Dunajewski úr egy szót sem ejtett. Ahogy már korábban innen [Bécsből] gyakorta hangsúlyoztuk, a pénzügyek jelenlegi vezetőjének szemléletét és kapcsolatait nézve alig remélhetjük, hogy a Monarchia érmeügyének már régóta szükséges rendezése megindul.”³⁵

1890 áprilisában Monts újabb jelentést küldött Leo von Caprivi frissen kinevezett kancellárnak a reformról.³⁶ Beszámolójában megemlítette, hogy Niebauer az osztrák képviselőházban 1890. április 6-án beszélt a valutakérdésről, amit Monts összefüggésbe hozott Wekerle előző évi októberi szavaival a magyar képviselőházban. Utalt saját, 1889. novemberi memorandumára is, valamint megjegyezte, hogy Dunajewski továbbra sem támogatja a valutaszabályozást, sőt semmilyen ígéretet nem tett a reformmal kapcsolatban.

AZ ARANYSTANDARD IGÉNYE

Időközben 1889. december 11-én a bécsi Kereskedelmi- és Iparkamara tanácskozást tartott a valutakérdésről.³⁷ Ott megállapodtak, hogy annak szabályozása jótékony befolyást gyakorolna a kereskedelemre és az iparra.³⁸ A kamara a reform végrehajtását és az anyagi áldozat költségeinek a viselését indítványozta az államnak, mivel a valutareform csak a tiszta aranyra való átmenet esetén lehet előnyös. Javasolta, hogy az átálláskor a mindennapi aranyárfolyamot vegyék figyelembe. Döntött arról is, hogy elküldi javaslatait a kereskedelmi- és a pénzügyminisztériumnak.

A tanácskozással egy időben Dunajewski is lépéseket tett az ügy elmozdítása érdekében. 1889. december 13-án szakvéleményt kapott Richard von Liebentől, a bécsi Kereskedelmi- és Iparkamara szakértőjétől, miszerint a modern pénzügypolitikát

³⁵ PAAA, R 8561. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No. 386. Anton von Monts Otto von Bis-marcknak. Wien, den 4. Dezember 1889.

³⁶ PAAA, R 8561. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No. 127. Anton von Monts Leo von Capravinak. Wien, den 16. April 1890.

³⁷ LIEBEN, Richard: *Bericht der I. Section betreffend die Frage der Valutaregelung*. Wien, am 11. December 1889.

³⁸ LIEBEN, Richard: *[Referat über die Regelung der Valuta]. Referat des Herrn Kammerrathes Richard Lieben über die Regelung der Valuta. Erstattet an die niederösterreichische Handels- und Gewerbe-kammer am 17. Juni 1889.*

csak az aranyvalutára alapozhatják.³⁹ Az ezüstveretést be kell szüntetni, és az aranyvalutát törvényileg az osztrák pénz alapjává kell tenni, a Monarchiában forgalomban lévő ezüst egy részét vissza kell tartani, másik részét pedig aranyra kell váltani. Lieben azzal zárta mondandóját, hogy amennyiben a Monarchia a közép-európai gazdasági tér aktív szereplője kíván maradni, és a kereskedelmi igényeinek eleget szeretne tenni, azt csak az aranyalap biztosíthatja.

SZERVEZETI VÁLTOZÁSOK AZ OSZTRÁK PÉNZÜGYMINISZTERIUMBAN

Az 1887. évi vám- és kereskedelmi szerződésben meghatározott valutaankét előkészületei nagy terhet róttak a pénzügyminisztérium munkatársaira. Ezért az ankét szervezésére szükség volt egy szakreferens és segítő kijelölésére. Anton von Niebauer 1890 májusában elmúlt 58 éves, s Dunajewski távollétében ő vitte az ügyeket a minisztériumban. Niebauer jelentésében előadta, hogy dr. Friedrich Ritter von Geiringer-Winterstein báró miniszteri tanácsos alatta szolgált a minisztériumban.⁴⁰ Ismerte az érmeügyet és alapos jártasságot szerzett ezen a területen, például az 1878. évi párizsi érme konferencián a nagykövetség tanácsadója volt. Niebauer hozzátette, hogy Wintersteinnek szüksége van segítőre, s erre a pozícióra dr. Ignaz Gruber von Menningert javasolta. Gruber 1888-ban lépett a központi statisztikai bizottságba, s itt olyan szakmunkákat írt, amelyeket a pénzügyminisztérium valutaankétjának előkészítése során előnnyel tudott hasznosítani, például a *Statistische Beiträge zur Frage der Währung in der österreichisch-ungarischen Monarchie. I. Heft* című kiadványát. Niebauer szerint szaktudását felhasználhatják a minisztériumban. Gruber mint fogalmazógyakornok ekkor került a tárcához. Így Dunajewski „megtalálta” a pénzügyminisztériumban azokat a munkatársakat, akik a valutaszabályozás referensei lettek, mint Winterstein és Gruber.⁴¹

Közben Dunajewski felterjesztésére Niebauer az Osztrák–Magyar Bank kormánybiztosi pozíciójából az uralkodó 1890. július 21-én felmentette. Helyébe Wintersteint nevezte ki, helyettese pedig dr. Wilhelm von Kolbensteiner báró lett.⁴²

³⁹ FRITZ, Wolfgang: *Finanzminister Emil Steinbach – Der Sohn des Goldarbeiters*. Wien–Berlin, Lit, 2007. 128. (a továbbiakban FRITZ, 2007.)

⁴⁰ ÖStA, FHKA, FM, Präs. Zl 3638/1890. Ergebnister Antrag. Anton von Niebauer. Wien, 16. Juni 1890.

⁴¹ ÖStA, FHKA, FM, Präs. Zl 3852/1890. Präsidial-Currende. Julian von Dunajewski. Wien, am 22. Juli 1890.

⁴² Bankhistorisches Archiv der Oesterreichischen Nationalbank II/02/c. No.: 1842/1890. [3853/F.M.] Julian Dunajewski Alois Mosernek. Wien, am 22. Juli 1890.

DUNAJEWSKI A LEKÖSZÖNÉSE ELŐTT

Dunajewski utolsó levele Wekerle Sándorhoz a valutaankétról 1891. január 23-án kelt.⁴³ 1890. június 20-i levelének záró szakaszára hivatkozott, melyben Láng államtitkár és von Niebauer osztálytanácsos közötti tárgyalások alapján a szükséges statisztikai anyagokat összeállították, az ezzel kapcsolatos kefelevonatot Wekerlének megküldte.⁴⁴ A statisztikai anyagok gyűjteménye nemzetközi betekintést adott más országok érme- és jegybank ügyeibe. Dunajewski összeállította a Monarchia Lajtán túli részével kapcsolatos alapadatokat tartalmazó gyűjteményt. Ezekből kiindulva remélte, hogy Wekerle már intézkedéseket tett a Magyar Koronát érintő országok statisztikai anyaggyűjtéséről. Az általa átküldött és rendelkezésre álló kefelevonatom egy provizórikusan rendezett és számozott gyűjtemény. A dokumentumot a Magyar Korona országait illető adatokkal vizsgálatnak vetheti alá és adott esetben azokat kiegészítheti. Kérte, hogy Wekerle az általa kiegészített dokumentumot küldje vissza Bécsbe. Zárásképpen Dunajewski megjegyezte, hogy a *Denkschrift über das Papiergeldwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie* című emlékirat összeállítása hamarosan befejeződik.⁴⁵

A Dunajewski fölé gyülekező viharfelhők egyre vastagabbak lettek, mivel miniszteri működése mellett képviselő is volt a birodalmi tanácsban, ahol sok éves munkájával számos ellenlábast sikerült szereznie. Taaffe egyre nehezebben tudta kordában tartani a Dunajewski felé áramló indulatokat, így 1890 és 1891 fordulójára gondoskodnia kellett az utódlásról. Egyik legnagyobb tévedése és végzetes szavai a következők voltak: „A németek nélkül és a németekkel szemben nem lehet Ausztriában kormányozni.”⁴⁶

⁴³ MNL, OL, K 255. 343. csomó. 8. tétel. [1037/P.M. számú előadóívben van elhelyezve, azonban ez a levél nem ehhez a számhoz tartozik.] Julian von Dunajewski Wekerle Sándornak. Wien, 23. Jänner 1891. [Magánlevélként.]

⁴⁴ Ez a későbbi *Statistische Tabellen zur Währung-Frage der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*. Wien, K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1892. 1–446. Európa, valamint az észak és dél-amerikai kontinens államainak pénz- és bankrendszerét táblázatosan tekinti át.

⁴⁵ *Denkschrift über das Papiergeldwesen der Österreichische-ungarischen Monarchie. Verfasst im k. k. Finanz-Ministerium*. Wien, Aus der kaiserlichen königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1892. 1–52.

⁴⁶ Justus Austriacus: Zum 60. Geburtstag Seiner Excellenz des Herrn k. k. Ministerpräsidenten Graf Eduard Taaffe, 24. Februar 1893, *Blätter der Erinnerung für die Völker Oesterreichs*. Wien, Druck und Commission-Verlag von Josef Schwarzwinger, IX., Prechtlgasse 1., [1893]. 12–13.

AZ ÚJ OSZTRÁK PÉNZÜGYMINISZTER, EMIL STEINBACH

Wekerlének nagy szerencséje volt, mert a birodalom másik szegmensében is kialakult a hajlandóság a valutaszabályozásra. A kezdetekben nem volt ez így. Ausztriában a valutareform előkészítésének idején a pénzügyminiszterek szemléletében nem figyelhető meg olyan folytonosság és egységesség, mint Magyarországon. Dunajewski 1880-tól töltötte be tárcáját, és a képviselőházi folytonos kirohanásai miatt a Taaffe-kabinet 1891 januárjában komoly belpolitikai válságba került. Dunajewski lengyel származása miatt gyakran elfogult volt honfitársaival és a csehekkel szemben. Ezért konfliktusba keveredett a német balpárttal, kiknek támadásait sokszor gúnyos megjegyzésekkel verte vissza. Végso soron a cseh párt megerősödése és a németbarát párt viaszszorulása miatt Taaffe kénytelen volt meneszteni Dunajewskit, akinek a bukásáról már korábban keringtek hírek az osztrák és a magyar sajtóban is. A *Budapesti Hírlap* arról tudósított, hogy Dunajewski megbukott, de nem szeretné az uralkodó, ha kedvelt pénzügyminisztere a sok éves szolgálat után csúfosan megbukna.⁴⁷ Ezért a kulisszák mögött úgy döntöttek, hogy a miniszter beadja a lemondását, azt azonban az uralkodó nem fogadja el. Viszont Dunajewski rigorózan ki fog állni az álláspontja mellett, így az uralkodó kénytelen lesz állásából felmenteni. Voltak találgatások az új pénzügyminiszter személyét illetően, azonban a *Budapesti Hírlap* bizonyossággal állította, hogy nem Emil Steinbach neve merült fel. 1891. február 2-án az uralkodó Dunajewskit egészségi állapotára való tekintettel nyugállományba helyezte.⁴⁸ Taaffe miniszterelnök javaslatára Emil Steinbachot nevezte ki pénzügyminiszterre.⁴⁹

Emil Steinbach Bécsben látta meg a napvilágot 1846. június 11-én.⁵⁰ Családjával szerény körülmények között élt. Édesapja bécsi aranyműves volt, aki Aradról elvándorolt zsidó családból származott.⁵¹ Emil tanulmányait a Szent Anna császári és királyi iskolában végezte Bécsben 1852 és 1856 között. 1856-tól 1861-ig felső reális-kolába járt, de szembetegsége miatt el kellett hagynia ezt az intézményt. 1863. július 22-én szerezte meg az érettségit mint magántanuló az akadémiai gimnáziumban. Ekkor még csak 17 éves volt, de kitűnő eredménnyel végzett. Még abban az eszten-

⁴⁷ *Budapesti Hírlap*, 1891. január 29. 5.

⁴⁸ SCHENK, 1934. 95.

⁴⁹ FRITZ, 2007. 102.

⁵⁰ FRITZ, 2007. 6.

⁵¹ KEIL, Martha: „Talent und Selbstgefälligkeit des ungarischen Juden”. Jüdische Werte und anti-jüdische Vorurteile – Überlegungen zu Emil Steinbach. In: FRITZ, Wolfgang (Hg.) *Glanz und Elend der altösterreichischen Bürokratie. Emil Steinbach in seiner Zeit*. Austria: Forschung und Wissenschaft Soziologie. Band 6. Wien–Berlin, Lit, 2008. 23. Kálnoky egyébként Steinbachot mindig a Király utcai zsidóként emlegette, annak ellenére, hogy apja megkeresztelkedett. In: PLENER, 1921. 449.

dőben beiratkozott a Bécsi Egyetem Állam- és Jogtudományi karára.⁵² Életrajzírója, Wolfgang Fritz szerint ezt 1863. október 31-én tette meg.⁵³ Az egyetemre való beiratkozás dokumentumaiból megtudhatjuk, hogy Steinbach 17 évesen kezdte az egyetemet, és a Neubauban a Stiftgasse 5. szám alatt lakott.⁵⁴ Felsőfokú tanulmányai alatt rendkívüli memóriájával hívta fel magára a figyelmet és nagy hatást gyakorolt tanáraira. Az egyetemet 1863 és 1867 között végezte és ez idő alatt minden félévben teljesítette a tantárgyait.⁵⁵ Steinbach 1867. november 29-én szigorlatozott politikatudományból és a polgári bírósági eljárásjogból, ahol „valde bene” minősítést kapott. A bizottság egyhangú tapssal nyilvánította ki elismerését.⁵⁶ A következő szigorlatát 1868. március 19-én tette le természetjogból és büntetőjogból.⁵⁷ A harmadik szigorlatát 1868. július 2-án, végül az utolsót 1868. november 13-án is sikerrel teljesítette. Tanulmányai befejezésekképpen megvédte dolgozatát a Bécsi Egyetem bizottsága előtt 1869. július 23-án, s így szerezte meg a jogi doktori fokozatot.

1867-től ügyvédi gyakorlatba kezdett, aztán 1874-ben sikeres ügyvédi vizsgát tett. Mélyen vallásos volt, és sohasem nősült meg. Nagyon szorgalmas, mondhatni fáradhatatlan hivatalnok, írja róla életrajzírója, Fritz. A szülei halálát követően visszavonultan, zárkózottan élt, szorosabb kapcsolatot öccsével, Roberttel ápolt. 1873. szeptember 24-én a Bécsi Kereskedelmi Akadémia docensévé nevezték ki, ahol később professzor is lett. Emellett 1874. december 4-én az igazságügyi minisztérium szolgálatába lépett mint hivatalnok. Steinbach hivatalba lépésétől kezdve nagy gondot fordított a szociálpolitikai törvényjavaslatok betervezésére. Szorgalma és tehetsége révén fokozatosan emelkedett a minisztériumi ranglétrán. Szakértelme folytán mindkét Ház bizottságaiba gyakran meghívást kapott. A felsőoktatás és a politika egyszerre volt jelen az életében. Az Igazságügyi Minisztériumban nagy horderejű törvényeket sikerült megalkotnia a baleset- és megbízósításról, a posta-takarékpénztárról, a munkavállalók védelméről, a kereskedelemről és a vasútvonalak államosítás-

⁵² UAW, Catalog der an der juridischen Facultät Studierenden im Winter Semester des Studium Jahres 1863/1864. Mikrofilm Zahl: 979.

⁵³ Erre vonatkozólag nem találtam adatot a Bécsi Egyetemi Levéltárban. Ezt lásd mégis: FRITZ, 2007. 10.

⁵⁴ UAW, Catalog der an der juridischen Facultät Studierenden im Winter Semester des Studium Jahres 1863/1864. Mikrofilm Zahl: 979.

⁵⁵ Uo. Zahl: 979.; Catalog der an der juridischen Facultät Studierenden im Winter Semester des Studium Jahres 1864/1865. Mikrofilm Zahl: 980.; Catalog der an der juridischen Facultät Studierenden im Winter Semester des Studium Jahres 1865/1866. Mikrofilm Zahl: 981.; Catalog der an der juridischen Facultät Studierenden im Winter Semester des Studium Jahres 1866/1867. Mikrofilm Zahl: 1192.; Catalog der an der juridischen Facultät Studierenden im Sommer Semester des Studium Jahres 1866/1867. Mikrofilm Zahl: 1193.

⁵⁶ Uo., Juridische Rigorosenprotokolle (1865–1873), Signatur 12.9, Nr. 93.

⁵⁷ Uo.

sáról. Munkája során Alois Pražák igazságügyi miniszter (1881–1888) nagy segítségre talált Steinbach személyében. Taaffe is felkérte Steinbachot tanácsadónak, így részt vett szociális törvényjavaslatok előkészítésében. A kisvállalkozók védelmével kapcsolatos törvény, illetve egyéb szociális törvények megalkotásában is részt vállalt, amelyek megtiltották a gyermekmunkát, valamint az éjszakai munkát a nők számára. Steinbach már ezekkel az intézkedésekkel is beírta volna magát hazája történetébe, hiszen ezzel Ausztria felsorakozott Anglia és Svájc mellé a munkásvédelem terén.

Taaffe osztályfőnökké nevezte ki az igazságügyi minisztériumban 1890. március 12-én.⁵⁸ Remek kapcsolata alakult ki az 1888-ban hivatalba lépő igazságügyi miniszterrel, Friedrich von Schönbornnal. Steinbach 1891. februári miniszteri kinevezése után folytatta a Dunajewski által megkezdett tárgyalásokat a magyar partnerrel, Wekerle Sándorral az osztrák értékű ezüstforint aranykoronával való felváltásáról. Steinbach nevéhez fűződik az új, progresszív jövedelemadó bevezetése. 1892-ben ugyanis nagyszabású gazdasági és adóreformot hajtott végre, illetve megeremtette az államháztartás egyensúlyát, majd a stabil aranyalapú valutát, és a koronát tette meg új fizetőeszközzé. 1893. november 11-én Steinbach és az egész Taaffe-kabinet lemondott, mivel megbukott az általános választójog vitájában.⁵⁹

STEINBACH KINEVEZÉSE

Az uralkodó 1891 januárjában a birodalmi tanács feloszlátásán gondolkodott, azonban Dunajewski ezt ellenezte. A kormányon belül több konfliktus is kiéleződött, az egyiket Dunajewski okozta azzal, hogy a korábbi politikai metódust kívánta folytatni.⁶⁰ Ferenc József 1891. január 23-án kelt császári pátensével január 25-i hatállyal feloszlatta a birodalmi tanácsot és új választásokat írt ki. Dunajewski a kormányzó-párt sorait megtépázta, így Olivier Marquis de Bacquehem kereskedelemügyi miniszter, Taaffe, Kálnoky és nem utolsósorban az uralkodó szakított vele.⁶¹ 1891. január 22-én Dunajewski az uralkodónál egészségi állapotára hivatkozva kérte a tisztségéből való felmentését.⁶² Közben a színpalak mögött keresték az utódját. Steinbachot még osztályfőnöki tisztségében felkereste minisztere, Schönborn és úgymond egy titkot árult el neki. Németország és Oroszország konfliktusba keveredett, amely

⁵⁸ FRITZ, 2007. 91.

⁵⁹ FRITZ, 2007. 208.

⁶⁰ BECK, Georg: *Die Persönlichkeit des Grafen Eduard Taaffe*. Wien, Universitäts-Dissertation, 1948. 205.

⁶¹ PLENER, 1921. 448.

⁶² SCHENK, 1934. 95.

háborús veszélyt eredményezett. A Monarchiának nem volt elég anyagi fedezete, nevezetesen aranykészlete, melynek segítségével egy esetleges háborúval járó költségek terheit viselni tudná. Az uralkodó feltűnés nélküli aranybeszerzést sürgetett, viszont Dunajewskit egyáltalán nem tartotta alkalmasnak a feladat teljesítésére, és már nem bízott benne.⁶³ Az uralkodó titokban – Taaffe megkerülésével – magához rendelte Schönborn, hogy egy alkalmas jelöltet ajánljon a pénzügyi tárca élére. Schönborn a kellemetlen misszióra a legmegbízhatóbb és legtehetségesebb férfit ajánlotta Steinbach személyében. Az uralkodó Schönborn társaságában titkos audiencián fogadta őt. Steinbach feltételként szabta Schönbornnak, hogy Taaffe is adja beleegyezését kinevezéséhez.⁶⁴ Steinbach egyébként kézzel-lábbal ellenezte, hogy a pénzügyi irányítást átvegye, de elment az audienciára. A találkozót követő napon, 1891. január 23-án reggel 5 órakor fiákert fogadott, és a Práterbe hajtatott,⁶⁵ ahol azon gondolkozott, hogy az aranyvaluta keresztülvitelét vajon mennyire sikeresen tudja majd képviselni. Három napon keresztül ingázott a Práter és a dolgozószobája között, miközben a valutakérdés elméleti szakembereinek munkáit olvasta. A harmadik napon a megoldások embere lett, és az aranyvaluta hívévé vált. Néhány nappal később újabb audiencián fogadta Schönbornnal egyetemben az uralkodó, majd Taafféhez is ellátogatott. Február 2-án Dunajewski hivatalosan visszalépett, amit az uralkodó elfogadott. Munkája elismeréséért az uralkodó a Szent István Rend nagykeresztjét adományozta neki, illetve élete végéig főrendiházi tagnak nevezte ki.⁶⁶ Dunajewski számára évi 10 000 forintos nyugdíjat állapítottak meg.

Ferenc József még aznap kinevezte újdonsült pénzügyminiszterét dr. Emil Steinbach személyében.⁶⁷ Thallóczy Lajos naplójában a következőt jegyezte le: „1891. február 6-án osztrák kabinetválság, Dunajewski a feloszlítás ellen volt. Beamter minisztérium jön. Steinbach zsidósága az antiszemitáknak kedvez”.⁶⁸ Thallóczynak annyiban igaza volt „Beamter ügyben”, hogy Steinbach miniszterre avanzsálása előtt az igazságügyi minisztériumban dolgozott és remek hivatalnok hírében állt.⁶⁹

⁶³ KÖNIG, Wilhelm: Skizzen zu einem Charakterbild Emil Steinbachs. In: *Jahrbuch der Österreichischen Leo-Gesellschaft*. (Hg.) KATANN, Oskar. Wien, Herder & Co., 1931. 217. (a továbbiakban KÖNIG, 1931.)

⁶⁴ SVAROVSKY, Eduard: *Emil Steinbach, sein Leben und Werk*. Wien, Universtiät Dissertation, 1963. 113.

⁶⁵ KÖNIG, 1931. 218.

⁶⁶ Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA, HHStA), Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge KZ 505/1891.

⁶⁷ ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei Vorträge, KZ 506/1891.

⁶⁸ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart Hung 2459. 1. 1887–1900. Thallóczy Lajos Napló. 265.

⁶⁹ PLENER, 1921. 449.

Steinbach kinevezése után két nappal Reuss német nagykövet tájékoztatta minderről Caprivi kancellárt.⁷⁰ Jelentésében beszámolt Dunajewski menesztésének okairól, valamint arról, hogy személy szerint meglepte, hogy Schönborn gróf Steinbachot ajánlotta a pénzügyi tárca élére. Reuss kiemelte, hogy Steinbach nem tartozik semelyik párthoz, de meggyőződését tekintve liberális. Ez szemben áll azonban azzal a porosz diplomáciai jelentéssel, amely négy és fél évvel később a Kielmansegg-kabinet utáni Kasimir von Badeni gróf vezette kabinet megalakulásáról tudósított. Karl Max von Lichnowsky⁷¹ nagykövetségi tanácsos ugyanis Hohenlohe-Schillingsfürst kancellárnak írt jelentésében Leon von Biliński kormányba választásához szép reményeket fűzött, annak ellenére, hogy a kormányban túl sok volt szerinte a lengyel. Lichnowsky véleménye finoman szólva is lesújtó volt a korábbi pénzügyminiszterekről, ugyanis szerinte Dunajewski egy lengyel klerikális feudális, Steinbach pedig klerikális szocialista, így Biliński csak jobb lehet náluk.⁷² „A (közös) külügyminisztériumon kívül a miniszterelnökség, a belügyminisztérium és a pénzügyminisztérium a galíciaiak kezében van. Biliński úr egy német műveltségű hivatalnok, aki a szövetség értelmében folytonosan együttműködött a „baloldallal”. Mindenesetre sokkal jobb, mint a klerikális feudális Dunajewski, vagy a klerikális szocialista Steinbach.”⁷³

Az aranyalapú pénzrendszer bevezetése többek között azért is volt szükséges a Monarchia számára, mivel a Német Birodalommal kötendő vám- és kereskedelmi szerződés felújítása a küszöbön állt, és a tárgyalások 1890. december 2-án indultak meg.⁷⁴ A Monarchia a közép-európai gazdasági tér aktív szereplője kívánt maradni, sőt bevételeinek növelése érdekében a vámtételeit is átalakította.⁷⁵ Így nem véletlen, hogy a Monarchia új pénzrendszerének a kialakítása során a két birodalom közötti könnyebb monetáris elszámolhatóság végett a márkarendszer adaptációja is felmerült. 1891 februárjára egyébként a vám- és kereskedelmi tárgyalások megfeneklettek és nagy esélye volt annak, hogy a felek nem tudnak megállapodni. Kálnoky ekkor biztosította a német kormányt arról, hogy a tárgyalásokat befejezik, mivel

⁷⁰ PAAA, R 8782. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No. 34. Heinrich VII. Prinz Reuss Leo von Caprivinak. Wien, den 4. Februar 1891.

⁷¹ *Biographisches Handbuch* 2008. 71–73.

⁷² PAAA R 8782. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien, No. 228. Karl von Lichnowsky Fürst Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürstnek, Wien, den 21. September 1895.

⁷³ U. a.

⁷⁴ WEITOWITZ, Rolf: *Deutsche Politik und Handelspolitik unter Reichskanzler Leo von Caprivi 1890–1894*. Düsseldorf, Droste, 1978. 65.

⁷⁵ HEMETSBERGER-KOLLER, Hildegard: Emil Steinbach und die Valutareform. In: FRITZ, Wolfgang (Hg.) *Glanz und Elend der altösterreichischen Bürokratie. Emil Steinbach in seiner Zeit*. Austria: Forschung und Wissenschaft Soziologie. Band 6. Wien–Berlin, Lit, 2008. 66.

ellene volt egy silányabb érvényű szerződésnek.⁷⁶ Kálnoky belpolitikai nehézségekre, az osztrák parlamenti választásokra, valamint Julian von Dunajewski osztrák pénzügyminiszter menesztésére hivatkozott. Dunajewski ismert volt németellenes kirohanásairól, így eltávolítása az osztrák kormányból a tárgyalások szempontjából előnyössé vált.⁷⁷

1891. február 7-én az osztrák pénzügyminisztériumban elbúcsúztatták Dunajewskit, majd a tisztviselői kar és Erich Kielmansegg gróf helytartó jelenlétében Steinbachot beiktatták a hivatalába.⁷⁸ Dunajewski mondott beszédet, amelyben megköszönte a hivatalnokok támogatását és közreműködésüket. Steinbach új pénzügyminiszterként kijelentette, hogy ne várjanak tőle programot, mert ő hivatalát császári hivatalnokként fogja betölteni. Fő feladatának tekinti a deficit nélküli költségvetés megtartását. Steinbach kinevezésén legjobban Anton von Niebauer volt meglepődve, ugyanis nem tudta elképzelni, hogy főnökét az ő hozzájárulása nélkül nevezzék ki.⁷⁹ Niebauer egyébként hamar Steinbach híve lett, csakúgy, mint Ignaz Gruber, August Engel és Alexander Spitzmüller. Wekerle az új osztrák kollégájában első osztályú szakemberre és igazi partnerre talált a valutareform kivitelezésében, amely folyamatot egészen 1893 novemberéig közösen kivitelezhették.⁸⁰

A VALUTASZABÁLYOZÁS ELŐKÉSZÍTÉSÉNEK FOLYTATÁSA

Az új pénzügyminiszter azonban nem sok tapasztalattal rendelkezett a valutapolitika terén. Eleinte nem is volt pontosan tisztában a valutarendezés szükségességének hátterével. Kinevezését követően meg kellett ismernie a pénzügyminisztérium ügyeit, azok közül is a legfontosabbat, a valutaszabályozást. Amit Dunajewski elmulasztott, Steinbachnak kellett véghezvinnie. Beiktatását követően tartották az 1891. február 27. és március 21. közötti osztrák választásokat.

Adolph von Hansemann, a berlini Disconto-Gesellschaft igazgatója az új pénzügyminisztert levélben kereste fel. Egy tervezetet mellékel, amelyben tizenegy pontban foglalta össze a Monarchia valutaszabályozásának általa javasolt mene-

⁷⁶ SUTER, Ernst: *Die handelspolitische Kooperation des Deutschen Reiches und der Donaumonarchie 1890–94*. Marburg, 1930. 31.

⁷⁷ PAAA, R 8782. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No.: 35. Heinrich VII. Prinz Reuss Leo von Caprivinek. Wien, den 5. Februar 1891.

⁷⁸ *Budapesti Hírlap*, 1891. február 7. 4.

⁷⁹ KÖNIG, 1931. 218.

⁸⁰ GEYR, Géza Andreas von: *Sándor Wekerle 1848–1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*. München, Oldenbourg, 1993. 110.

tét.⁸¹ Egyértelműen állást foglalt abban, hogy a Monarchia papír- és ezüstvalutájának gyengesége okot szolgáltat a stabil aranyvalutára való áttérésre. Javasolta, hogy az államjegyeket vonják ki a forgalomból. Nem terhelhették meg a helyreállított államháztartást, így az osztrákoknak és a magyaroknak is 5%-os bankjegyjáradékot javasolt, amelynek kamataiból aranyat szerezhetnek be. Továbbá a papírpénz és az ezüst terhére 4%-os aranyjáradékot irányzott elő.

Steinbach két és fél hónappal a kinevezése után, 1891. április 16-án fordult először levélben magyar kollégájához a reformmal, pontosabban a valutaankéttal kapcsolatban.⁸² Üzenetében a Dunajewski 1891. január 23-án kelt levelének záró bekezdésére hivatkozva írt Wekerlének. Továbbá megküldte a *Denkschrift über das Papiergeldwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie* című emlékirat kefélenyomatát és Wekerle véleményét kérte az addig megküldött összesen három emlékiratról. Ezzel a kötettel lényegében megszülettek az osztrák valutaankét úgynevezett „*irományai*”, amelyeket a Bécsben tartandó ankét résztvevőinek szántak előzetes tanulmányozás céljából.

Wekerle 1891. április 21-én írt válaszában megköszönte Steinbachnak a három kötetet, és célravezetőbbnek tartotta, ha küldötteik útján szóban újra egyeztetnek.⁸³ Wekerle új kollégáját tudósította a Dunajewski által megküldött statisztikai anyagról is. Ugyanis Dunajewski kérésének megfelelően a magyar minisztériumban kiegészítették azt a Magyar Korona országaira vonatkozó adatokkal.

A találkozóra a következő napokban került sor, ugyanis Wekerle Bécsben járt. Reuss nagykövetnek kormánykörökből származó értesülései szerint mindkét pénzügyminiszter a valutaszabályozás elkötelezett hívévé vált, ugyanakkor a reform csak előkészítés alatt állt.⁸⁴ Reuss szerint Steinbachnak még időre volt szüksége, mivel az ügyel még nem foglalkozott kimerítően. A pénzügyi körök is meg voltak győződve arról, hogy a valutarendezés folyamata 1891-ben nem indul meg. Jelentése végén Reuss sokatmondóan nyilatkozott: „Az ügyet továbbra is szem előtt tartom, és nem mulasztom el alázatos jelentésemben a dolog menetét ismertetni, amelyet nagyon titkosan kezelnek, hogy egy káros spekulációt megelőzzenek”.⁸⁵

⁸¹ Adolph von Hanseemann a K. u. K. Oesterreichisch-Ungarische Finanzministeriumnak. Berlin, den 5. April 1891. Közli: MÜNCH, Hermann: *Adolph von Hanseemann*. München–Berlin, Drei Masken, 1932. 482.

⁸² MNL, OL, K 255. 343. csomó. 8. tétel. 1037/P.M. [1841] Emil Steinbach Wekerle Sándornak. Wien, am 16. April 1891.

⁸³ ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI 1986/1891. [No.: 1037/P.M.] Wekerle Sándor Emil Steinbachnak. Budapest, den 21. April 1891.

⁸⁴ Bundesarchiv, Berlin, R 901/21554. Valutaregulierung in Österreich–Ungarn. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. Heinrich VII. Prinz Reuss Leo von Caprivinek. Wien, den 29. April 1891.

⁸⁵ Uo.

Wekerle hivatalos levelére Steinbach 1891 májusának végén vagy júniusának elején válaszolhatott, ennek csak fogalmazványa maradt fenn. Eszerint a Wekerle által 1891. január 9-én a minisztertanács elé terjesztett 127 oldalas tervezetre, a *Valuta rendezése* című elaborátumra reflektált. A fogalmazványt természetesen Anton von Niebauer készítette.⁸⁶

Az Osztrák–Magyar Bank élére 1892 márciusában kinevezett első magyar származású kormányzó, Kautz Gyula is elismerően nyilatkozott a Steinbach–Wekerle párosnak a valutapolitika terén elért eredményeiről. Kautz hagyatékából egyértelműen kiderül, hogy a két politikus közös hivatali ideje alatt a valutarendezés könnyebben és biztosabban haladt, mint azt követően.⁸⁷

Monts – mint már budapesti főkonzul – arról tájékoztatta Caprivi kancellárt, hogy az osztrák pénzügyminiszteri csere a magyar pénzügyminisztériumnak új impulzust adott a valutaszabályozáshoz és az aranybeszerzéshez.⁸⁸ Monst arra is felhívta a figyelmet, hogy Steinbach kinevezésével Wekerle pozíciója megerősödött.

A KÉT PÉNZÜGYMINISZTER POZÍCIÓJÁNAK FELERŐSÖDÉSE, A TITKOS TANÁCSOSSÁ AVANZSÁLÁS

Az uralkodót mindig is körülvették a hozzá közel álló személyek, hercegek, tanácsosok. Korábban működött egy tanács az uralkodó mellett, amely javaslatokkal, útmutatásokkal látta el, de ennek a testületnek a jelentősége az idők folyamán egyre csökkent. Végül a tanácsosi rang címmé, formális méltósággá változott. Ennek ellenére az uralkodó audiencián fogadhatta a valóságos belső titkos tanácsost vagy belső titkos tanácsost. E tisztséget főleg miniszterek, vagy hosszabb ideig szolgáló államtitkárok kapták meg. Ha az uralkodónak szüksége volt az érintett tanácsos észrevételeire, javaslataira, akkor magához rendelte és audiencián fogadta. A császári és királyi audienciák alkalmával a Habsburg családnál a spanyol etikett szigorú szabályait kellett betartani. A polgári személyek kizárólag frakkban, fekete mellényben

⁸⁶ ÖStA, FHKA, FM, Präs. ZI ad 1986/1891. Einige Bemerkungen zu dem ungarischen Exposé über die Regelung der Valuta. [Tervezetként az előadói felvezetve, Anton von Niebauer aláírásával.] Wien, am 25. Mai 1891.

⁸⁷ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és Kézirattára, Kautz Gyula hagyatéka, Ms. 1201–1206. Bank és valutarendezéssel kapcsolatos jegyzetek [arany, ezüst, valuta,agio, kamatláb stb.], lapkivágat, 1890–1900. Ms 1201/1. Valutarendezés és Bankunk (elvek) (Teoretikusokkal és általánosokkal).

⁸⁸ PAAA, R 8939. Kaiserlich Deutsches Generalkonsulat für Ungarn. No. 9. Anton von Monts Leo von Caprivinek. Budapest, den 28. Februar 1891.

és nyakkendőben léphettek az uralkodó elé, amennyiben a császár sürgősen hívatott valakit, külön jelezte, hogy ezek a formalitások kivételesen elhagyhatók.

Steinbachot 1891. február eleji kinevezését követően viszonylag hamar, 1891. július 22-én titkos tanácsossá terjesztette fel Taaffe miniszterelnök.⁸⁹ Az előterjesztésbe ezt a szöveget foglalták bele: „Kegyelmes Urunk nevezett Dr. Emil Steinbach pénzügyminiszternek a titkos tanácsosi méltóságot adómentesen legkegyelmesebben adományozza. Folyó év február 2-án kelt legfelső kézírata alapján kinevezett Dr. Steinbach már közel 6 hónapja tölti be állását és minden feléje támasztott kívánalomnak valóban kiválóan megfelelt, sőt azon kívül a parlamenti életben is teljesen bevált, amit nemcsak a kormánybizottságokban való ügyes képvisellete bizonyít, hanem s a képviselőház plenáris ülésein a költségvetési vita tárgyalása alkalmából elért sikerei is. Erre tekintettel terjeszti elő Taaffe gróf a fenti alázatos indítványát.”⁹⁰

Ezzel szemben Wekerle már 1887 februárjától államtitkárként, 1889 áprilisától pedig pénzügyminiszterként szolgálta a koronát, titkos tanácsosi titulusa mégsem volt. 1891 augusztusának közepén, amikor Szapáry Gyula gróf miniszterelnök Bad Ischlben Ferenc Józseffel egyeztetett a hadügyi költségekről, amelyek a valutaszabályozásra elkülönített összeget is felemésztették, ezt is megvitatta. „Felhasználtam ott léteimet arra, hogy felkérjem Ő felségét engedje meg, hogy téged és Szilágyit belső titkos tanácsosságra terjesszelek fel, mit Ő Felsége a legnagyobb készséggel concedált, minek folytán a felterjesztést legközelebb megteszem” – tudósította Wekerlét.⁹¹ Szapáry még hosszabb ideig Bécsben maradt, így felterjesztését Szilágyi Dezső és Wekerle Sándor belső titkos tanácsossá történő kinevezése tárgyában csak 1891. augusztus 30-án tette meg, amit az uralkodó 1891. szeptember 2-án hagyott jóvá.⁹² A két pénzügyminiszter egyidejűleg viselte ezt a tisztséget.

⁸⁹ ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge, KZ 3086/1892.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Wekerle Sándor hagyatéka. Dr. Patay Géza tulajdona. Szapáry Gyula Wekerle Sándornak. Taksony, 1891. augusztus 24.

⁹² ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge, KZ 3689/1892.

ÖSSZEGZÉS

Míg korábban a valutareform kezdeményezésében a szakirodalom egyoldalúan kiemelte Wekerle szerepét, a forrásokból egyértelművé vált, hogy az osztrák fél legalább annyira aktív szerepet töltött be ebben, mint ő. A kutatási eredmények alapján az a következtetés vonható le, hogy a reform beindításában az osztrák minisztérium tisztikarának is meglehetősen fontos szerep jutott. Az egyik háttérember Anton von Niebauer volt, akinek a személyét fontosnak tartjuk kiemelni. Dunajewskivel ellentétben Niebauer látta a problémák gyökerét, és az aranyvaluta bevezetésében ismerte fel a megoldást. Niebauer volt az a személy, aki a háttérben vitte az ügyeket és megszervezte a tárgyalások menetét.

Niebauer 1890 nyaráig koordinálta a valutareform ügyét, akkor Dunajewski új referenst talált erre a feladatra Friedrich von Winterstein báró személyében. Winterstein helyettese Ignaz von Gruber lett, aki szintén alkalmas volt a valutaszabályozást érintő feladatok megoldására. A források hitelt érdemlően bizonyítják, hogy Dunajewski motiválatlan volt a valutaszabályozás műveletének keresztülvitelében. Nem állt érdekében a valutarendezés, sokkal inkább foglalkoztatta a Monarchia föderalista problematikája. A Lengyel Klub vezetőjeként arra törekedett, hogy az osztrák érdekekkel szemben a nemzetiségek markánsabb szerephez jussanak. Dunajewski sokkal erősebb személyiség volt, mint Wekerle. Nem tudtak mit kezdeni egymással. Dunajewski idős volt és konok, Wekerle jóval fiatalabb és égett a vágytól, hogy bizonyítson.

Dunajewski az adópolitika tekintetében látványos eredményeket ért el. A személyét érő kritikák azonban 1890-re állandósultak, a német balpárttal kiélezett konfliktusa egyre több energiát vont el miniszteri tevékenységétől. Fontos momentum volt, hogy az uralkodó is eredményeket várt pénzügyminiszterétől az aranyvalutára való áttérés terén. Nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, kirohanásait már minisztertársai is megelégtették, ezért jobbnak látták pozíciójából való elmozdítását. Schönborn gróf, a Taaffe-kabinet igazságügyi minisztere ajánlotta Ferenc József figyelmébe a szorgalmas Emil Steinbach osztályfőnököt. Az osztrák kormánynak olyan személyre volt szüksége, aki nem politizált, nem konfrontálódott, csak úgymond végezte a dolgát, és végrehajtotta az uralkodó kívánságát. Figyelmét nem kötötték le más események, hanem a célra, a Monarchia aranyalapra való áttérésére összpontosított.

Steinbach 1891 januárjának végén több alkalommal jelent meg a császár előtt audiencián. Végül az uralkodóhoz való lojalitásnak köszönhetően vállalta a pozíciót. Ezáltal a magyar pénzügyminiszter személye az 1891. februári osztrák pénzügyminiszteri csere után erősebbé vált. Az uralkodó tudta, hogy Dunajewskire nem számíthat az aranypénzrendszer megvalósításában.

Steinbach ízig-vérig bürokrata volt. Ez a levéltári iratokon is tükröződik, hiszen a fogalmazványokat is átnézte, kézjegyével látta el azokat. Ez azt is jelenti, hogy mindenről tudni kívánt, ami a hivatalban történt. Dunajewskiről ezt nem lehetett elmondani. Steinbach pénzügypolitikába kapcsolódásával Wekerle szaktudása, gyakorlati tapasztalatai felértékelődtek. Mindamellet ez a váltás átmeneti megtorpanást is jelentett az ügyek menetében, hiszen Steinbach számára időre volt szükség, hogy a minisztérium ügyköreit átlássa, és a valutaszabályozással kapcsolatosan tájékozódjon.

ANKA LÁSZLÓ

MIÉRT „DERESTÖRVÉNY” AZ 1907-ES „CSELÉDTÖRVÉNY”?

BEVEZETŐ

A híres-hírhedt „derestörvény” nem más, mint *a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról* szóló 1907. évi XLV. törvénycikk. A magyar jogtörténet százöt esztendő alkotása e jogszabály, több történész foglalkozott vele. Nagyon beszédes elnevezés ragadt rá, melyet mindig idézőjelek közé illesztve tüntettek fel a történelemkönyvekben.

Az idézőjelek olyan esetekben, amikor valaminek a hivatalos elnevezésével párhuzamosan használják, mindenképpen relativizáló. Elsősorban a ragadványnevet teszi viszonylagossá, felhívva a figyelmet, hogy az ilyen elnevezés szubjektív véleményt takar. A szubjektivitásnak mindig okai vannak. Egy törvény esetében politikai, társadalmi nézőpontok állnak a háttérben és az idézőjelekkel körülbástyázott ragadványnév mögött két szempontot lehet sejteni.

(1) A törvényalkotó direkt szándékából ered valamilyen ragadványnév használata, hogy a jogi szakkifejezések bonyolultsága és a szakzsargonban hosszú és megjegyezhetetlen – a laikusnak semmitmondó – törvénycímek helyett egy közérthető, a parlamenti törvénygyári munkától távol állók számára is megjegyezhető, rövid és kifejező erővel bíró beszédes elnevezést kapjon egy-egy artikulus. Erre álljon itt egy példa. Az 1867. évi XII. törvény hivatalos elnevezése: *a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról*. E hosszú és megjegyezhetetlen cím helyett a korabeli politikusok és közvélemény, valamint az utókor történészei is a kiegyezési törvény elnevezést használják (idézőjelmentes változatban) egy olyan jogszabály nevéként, amely a magyar alkotmány- és parlamentarizmus-történet egyik legfontosabb jogintézménye és az ötvenegy esztendeig fennállt politikai rendszer – a dualizmus – alapját képezte. Mert ugyan ki tudja megjegyezni a névelőkkel és kötőszavakkal együtt huszonnégy szóból álló hivatalos elnevezést? *A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról* szóló 1907. évi XLV. törvény neve mellett így vert gyökeret a „cseléd törvény” elnevezés, melyet már az országgyűlési vita során használtak egymás között a felszólaló képviselők. Tömör név, amiből bárki megértheti, hogy mely társadalmi csoport képezi e törvény tárgyát.

(2) A szubjektivitás másik oka a véleménykülönbségből ered, ami egy adott törvény körül kialakul. Akik nem értenek egyet a jogszabály tartalmával és célkitűzésével,

azok már a tárgyalása során negatív minősítő jelzőkkel illetik, amellyel befolyásolni, a jogszabály ellen akarják hangolni környezetüket. *A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról* szóló 1907. évi XLV. törvény neve mellett így vert gyökeret a „derestörvény” elnevezés. Vagy megemlíthető, hogy ennek előzményeként *a munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról* szóló 1898. évi II. törvénycikk így nyerte el kritikusai részéről a „rabszolgatörvény” gúnynevet.

Az 1907. évi XLV. törvény a hivatalos címével párhuzamosan két ragadványnévvel rendelkezik. Közismertebb és elterjedtebb a „derestörvény” használata, mint a „cseléditörvény”. A *Magyar Néprajzi Lexikon* szerint a deres „[...] testfenyítő büntetés végrehajtására szolgált, támla nélküli pad vagy lóca, amelyre az elítéltet ráfektették (deresre húzták), kezeit és lábait vaspántok alá szorították, vagy a pad alatt összekötözték és így fenyítették meg.”¹ Ha egy törvényre ilyen nevet aggatnak, érdemes megvizsgálni keletkezésének körülményeit, megalkotóinak szándékát, valamint tisztázni, hogy a fenti lexikoni idézetben szereplő testi fenyítéshez hogyan viszonyult az adott jogszabály és minként vélekedtek a fizikai büntetés lehetőségéről a törvényhozók. E tanulmány erre tesz kísérletet. Hangsúlyozni kívánom, a történelemnek nem az a feladata, hogy a múlt jelenségeit, szereplőit megítélje, minősítse. Korunk normáit nem vetíthetjük vissza és nem kérhetjük számon más történelmi idők képviselőin, hanem az adott kor mentalitását mutatjuk be. Az írás folyamán az 1907. évi XLV. törvény két ragadványnevet nem a minősítés miatt használjuk, hanem a gyakori szóismétlések elkerülése végett.

ELŐZMÉNYEK – „TÁRGYALTAM MAGUKKAL A CSELÉDEKKEL IS”

A törvénytervezet elkészítésének társadalmi és politikai előzményei az 1890-es évtizedre nyúlnak vissza. 1891 és 1894 között az úgynevezett Viharsarok városaiban, illetve falvaiban került sor a parasztság megmozdulásaira. 1897–1898-ban a Nyírségben történtek hasonlóak, majd 1905 folyamán a Dél-Dunántúlon lázongtak a szegény parasztok.² Az aratósztrájkok a következő évben is folytatódtak. Az 1907-es esztendő elején pedig újabb paraszti mozgolódásokra került sor az országban. (Mindezen megmozdulások nem csupán a földművelésügyi minisztériumban vezet-

¹ *Magyar Néprajzi Lexikon*. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1564.html> (letöltve: 2017. október 24.)

² PÖLÖSKEI Ferenc: A dualizmus válságperiódusa. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. GERGELY András. Budapest, Osiris, 2005. 512–515. 519. ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 2000. 79–80.

tek jogalkotási munkához, hanem a belügyi tárcának is bőven adtak megoldandó feladatot.³⁾

E társadalmi kérdést – a földtulajdonosok és a birtokukon dolgozó agrármunkások szerződéses viszonyából eredő konfliktusokat – korábban az 1876. évi XIII. és az 1898. évi II. – ez volt az úgynevezett „rabszolgatörvény”⁴ – artikulussal igyekeztek rendezni.⁵

A marxista történetírás az 1907-es törvénytervezet benyújtásának előzményei közé sorolta az 1907. márciusi romániai Moldvában kitört parasztfelkelést is.⁶ Ennek hátterében az általános nyomor, földéhség, a szigorú haszonbérleti szerződések, az uzsora és az utóbbiakkal összekapcsolt zsidóellenesség állt. Vidéken Románia-szerte ostromállapotot kellett bevezetni, és csak a hadsereg mozgósításával lehetett a felkelést elfojtani.⁷ Bár a korabeli magyar közvélemény élénk figyelemmel kísérte a romániai eseményeket, egyáltalán nem lehet erre úgy tekinteni, hogy ez váltotta ki az április 4-én benyújtott előterjesztést, mivel egy ilyen jellegű törvénytervezetet nem lehetett pár hét alatt előkészíteni. A román parasztfelkelés inkább csak hangulatilag tett hozzá, azzal hogy felfokozta a feszült állapotokat. A törvénytervezetet benyújtó Darányi Ignác földművelésügyi miniszter biográfusa is arra hívja fel a figyelmet, hogy már 1906-ban elkezdődött a mezőgazdasági lobbiszervezettel, az Országos Magyar Gazdasági Egyesülettel az ügy megoldása érdekében a kommunikáció, sőt a kabinet az agrárius hátterű Rubinek Gyulát⁸ is megbízta, hogy készítsen felmérést a mezőgazdasági cselédség helyzetéről.⁹ Az agrártárca vezetője is hangsúlyozta törvénytervezete indoklásában, hogy milyen egyeztetési, elemzési eljárás előzte meg a parlamenti előterjesztést. „A törvényjavaslat előkészítésénél behatóan tanulmányoztam és megfontoltam a gazdasági cselédügy elméleti és gyakorlati kérdéseit, tanulmány tárgyává tettem mindazt, ami erről a kérdésről a gazdák és cselédek

³ SZALAI Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2003. 67–68.

⁴ Uo. 80.

⁵ *A cseléd és gazda közötti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és a napszámosokról* szóló 1876. évi XIII. törvény <https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5726> (letöltve: 2017. október 24.), *a munkaadók és a mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról* szóló 1898. évi II. törvény <https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6698> (letöltve: 2017. október 24.).

⁶ DOLMÁNYOS István: A „derestörvény” In: *Magyarország története. 1890–1918. 7/2*. Budapest, Akadémiai, 1978. 644.

⁷ DURANDIN, Catherine: *A román nép története*. Ford. Saly Noémi, Szántó Judit, Tótfalusi Ágnes. Budapest, Maecenas, 1998. 181.

⁸ Rubinek Gyula (1865–1922) agrárius politikus, az OMGE igazgatója, földművelésügyi miniszter 1919–1920-ban.

⁹ FEHÉR György: *Darányi Ignác élete (1849–1927)*. Budapest, Gondolat–Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2017. 397–398.

érdekében a különböző kongresszusokon, gyűléseken, szaktanácskozásokon felhozott, figyelembe vettem az e tárgyra nézve megjelent hírlapi közleményeket, értekezéseket, könyveket, röpiratokat, nemkülönben azokat a felterjesztéseket, panaszokat, és javaslatokat, a melyek a cselédek, a munkások és gazdák és a különböző egyesületek részéről éveken át a földművelésügyi miniszterhez intéztettek. Ennek az anyagnak felhasználása után javaslatom legalább azzal az igénynyel léphet fel, hogy [...] a valóságos életben eszközül szolgálhatnak a gazda és a cseléd kívánatos jó viszonyának megszilárdítására.”¹⁰ Darányi miniszter egyik képviselőházi felszólalásában megjegyezte azt is, hogy „tárgyaltam magukkal a cselédekkel is.”¹¹

A téma kortárs kutatója, Hámori Péter úgy látja, „1907-re az agrármozgalmak jórészt kifulladásra jutottak, így a kormány elkerülhette annak a látszatát, hogy az újabb, a korábbinál szociálisabb törvények megalkotása a munkások által kikényszerített folyamat lett volna.”¹² A történész azt is bemutatta tanulmányában, hogy a vármegyei törvényhatóságok milyen kezdeményező módon és milyen elképzelés mentén nyújtottak be javaslatot a kormánynak a cselédség helyzetén való javítás szándékával. Rendezni kívánták az 1898. évi II. törvénycikk hiányosságait, valamint újra felakarták porgetni azt a munkáslakás-építési programot, amely keretében 1901 és 1905 között állami forrásból több ezer munkáslakás építését tették lehetővé, de ez az építkezési hullám az 1905–1906-os parlamenti válság és a darabont kormány idejére kifulladásra jutott.¹³

Az artikelus alapos előkészítési munkálatainak és a törvényhatóságok ilyen irányú lobbitevékenysége mögött az érintett társadalmi réteg hatalmas tömege állt. Egy becslés szerint, amelyet az 1910-es népszámlálás adataira alapozva határoztak meg, a XX. század első évtizedében körülbelül 1,6 millió önálló birtokos, 1,2 millió segítő családtag, 1,2 millió mezőgazdasági munkás és napszámos, illetve 500 ezer mezőgazdasági cseléd,¹⁴ összesen 4,5 millió ember élt és dolgozott az agrárszférában. A korabeli Magyarországra jellemző szemtermelő mezőgazdaság alapvetően ideiglenesen, szezonális jelleggel szippantotta fel a munkaerőt. A földtulajdonosok mellett 1,7 millió főt tett ki azok száma, akiknek nem volt saját tulajdonú földbirtokuk.

¹⁰ *Indokolás „a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról” szóló törvényjavaslathoz.* In: Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XII. köt. Pesti, Budapest, 1907. (A továbbiakban: INDOKOLÁS.) 567.

¹¹ *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló.* (A továbbiakban: KN. 1906.) IX. köt. Budapest, 1907. (1907. május 17-i ülés) 194.

¹² HÁMORI Péter: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei: Az agrárszegénység képének megváltozása az alföldi agrármozgalmak idején. *Századok*, 2003/1. (A továbbiakban: HÁMORI.) 25.

¹³ Uo.

¹⁴ A cselédek félmilliószámát a parlamenti vita résztvevői is elfogadták. Ld. KN. 1906. IX. köt. (1907. május 17. ülés) 195.

Ráadásul sok törpebirtokos egyben napszámos is volt, mivel a birtokában lévő kis-méretű földterület kevésnek bizonyult ahhoz, hogy egy-egy család megélhessen belőle. A mezőgazdasági cselédek az 1900-as népszámlálás adatai szerint 50 százalékból 100 katasztrális hold feletti, 37 százalékból 50 katasztrális hold alatti birtokra szegődtek el munkát vállalni.¹⁵ Érdekes és fontos adalék, hogy miközben 1873-tól a századfordulóig csökkenő tendencia volt megfigyelhető a mezőgazdasági munkabérekben, addig 1900 és 1910 között 74 százalékos béremelkedés következett be. Ugyanakkor az élelmiszerárak 1900 és 1910 között mindössze 36 százalékkal növekedtek. Vagyis miközben az élelmiszerek beszerzése felemesztette a kereset felét, mégis volt reálbér-növekedés a korszakban az agráriumban.¹⁶

A koalíciós Wekerle-kabinet (1906–1910) tagjai tudták, hogy Magyarország lakosságának társadalmi összetétele miatt szükséges, hogy a szociálpolitika mezején eredményeket tudjanak felmutatni és a lelkesedés, valamint az alkotási vágy sem hiányzott a miniszterekből. A kultusztárca vezetője egy magánlevélben hangot is adott elszántásuknak. „A jelenlegi kormány socialpolitikát akar csinálni: hisz ezzel van telítve annak minden egyes tagja, ez uralkodik egész gondolkodásunkon. Ha van időnk hogy tervünket kivigyük, jól mondta Kossuth [Ferenc], akkor Magyarország lesz a művelt világ élén socialpolitikai tekintetben. A szabadelvű párt legnagyobb bűne éppen ennek a területnek a teljes elhanyagolása volt. Az a banda pedig a mely magát itt socialistának nevezi, a valóságban pedig a munkások kizsárolásából él (dusan és bőven) azért gyűlöl minket oly halálosan, mert ha valaki, úgy mi vagyunk arra képesítve hogy lába alól kihuzzuk a gyékényt.”¹⁷

A TESTI FENYÍTÉS JOGSZABÁLYI KERETEI A DUALIZMUS KORÁBAN

A „derestörvény” elnevezés már a törvénytervezet országgyűlési vitája során megszületett, egyaránt használták a korabeli sajtóban és a politikusok közötti diskurzusban („Darányi Ignác földművelésügyi miniszter: T. képviselőház! A mint ez

¹⁵ KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 2001. 91–93.

¹⁶ Uo. 92.

¹⁷ *Apponyi Albert levele Marczali Henrikhez, 1906. december 28.* In: *Apponyi Albert válogatott levelezése*. Szerk. ANKA László. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2016 (a továbbiakban: AAVL). 247.

a törvényjavaslat megjelent, */Halljuk! Halljuk!/* a szociáldemokraták Bokányi¹⁸ vezérlete alatt kiadták a jelszót: a törvényjavaslatot, ezt a derestörvényt, ezt a jobbagytorvényt, ezt a hóhértörvényt le kell venni a napirendről, vissza kell vonni.”¹⁹).

A történettudomány is átvette ezt az elnevezést, évtizedekig negatív minősítő jelzőként volt forgalomban marxista ideológiai okokból, de az 1989–1990-es rendszerváltás után is tovább élt az elnevezés és valahányszor a történeti irodalomban felbukkant az 1907. évi XLV. törvénycikkely, annyiszor maradt el annak egyértelmű tisztázása, hogy e jogszabály lehetővé tette vagy sem egy hatósági személy, vagy a cselédet felfogadó gazda számára, hogy a munkásait fizikálisan bántalmazza. Mindenesetre jogász legyen a talpán az a történész, aki ezt egyértelműen ki meri jelenteni. Tudniillik a törvény igen bonyolult és a benne található több jogi kifejezés korabeli tartalma is tisztázásra szorul. Az előterjesztést jegyző miniszter a törvénytervezet indoklásában a következőképpen fogalmazott: „A 33. §. a gazda által igénybevehető fegyelmi eszközökről szól. A javaslat 3. §-a szerint a kiskorú cseléd a gazda házi fegyelme alatt áll, a nagykorú cseléddel szemben csak megdorgálás alkalmazható olyan mértékig, mint ameddig a dorgálás a gazda háznépével szemben meg van engedve. Az 1876. XIII. t. cz. 45. §-a a testi fenytésre vonatkozó rész mellőzésével lényegében át van véve a 33. §-ba. A dorgáláson felül a rendbüntetés is megengedett.”²⁰ Csakhogy az 1876. évi XIII. törvény 45. szakasza nem szól testi fenytésről.²¹ Az 1907-es törvény 33. szakasza szerint: „A gazda a cselédet, ha kötelessége ellen vét, mint háznépének tagját megdorgálhatja, nincs jogosítva azonban a cselédet pénzbírsággal vagy fizetéslevonással fenytíteni.”

Az egyértelmű a korabeli jogszabályok tükrében, hogy dorgálás alatt a korszakban nem testi bántalmazást értettek. Ami a testi fenytés kifejezést illeti, amely a korábbi évtizedek törvényeiben előfordult, Darányi törvénytervezetében és annak indoklásában oly módon jelent meg, amely az avatatlan olvasót félrevezetheti. A házi fegyelem volt a „cselédttörvényben” az a jogintézmény, amely mögött felfedezhető a testi büntetés alkalmazásának joga.

Már a reformkorban a Deák Ferenc nevéhez kötött 1843-as büntetőjogi javaslatok is mellőzni kívánták a testfenytő büntetési tételeket.²² Azonban csak *a büntető tör-*

¹⁸ Bokányi Dezső (1871–1943) szociáldemokrata politikus, a Magyarországi Tanácsköztársaság idején munkaügyi és népjóléti népbiztos.

¹⁹ KN. 1906. IX. köt. (1907. május 17-i ülés) 198.

²⁰ INDOKOLÁS, 579.

²¹ 1876. évi XIII. törvény 45. szakasza: „A cseléd a gazda parancsait tisztelettel és megadással fogadni tartozik, kifejezések és cselekvények, melyek a család és háznép keretén kívül más személyek között sértőknek tekinthetnek – a gazda irányában nem támasztják a vélelmet, hogy a cselédet becsületében érinteni szándékozott volna.”

²² *Magyar- állam és jogtörténet*. Szerk. CSIZMADIA Andor. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998. 257.

vényekre és gyakorlatra vonatkozó némely intézkedésekről szóló 1871. évi LII. törvénycikk törölte el Magyarországon a testi fenyítést. Viszont ez az eltörlési aktus nem volt teljes körű. Az 1879. évi XL. kihágási törvény 64. szakasza a házi fegyelem rendszabályait a gyermek tizenhat éves koráig korlátozta.

Márkus Dezső,²³ a korszak neves jogásza volt a tanulmány tárgyát képező törvénytervezet vitája folyamán az, aki tömören összefoglalta egy cikkben a házi fegyelem lényegét.²⁴ Az 1877. évi XX. törvény tette lehetővé gyakorlásának jogát. Határát úgy fogalmazta meg, hogy „csak a kiskorú egészségére ártalmatlan módon gyakorolható.”²⁵ Az 1884-es ipartörvény is az iparos házi fegyelme alá rendelte a tanoncot tizennyolc éves koráig. A Csemegi-kódex ide vonatkozó szakasza bizonyos mértékig büntetlenséget biztosít a házi fegyelem jogosultjának: „[...] annak gyakorlatában elkövetett könnyű testi sértés miatt büntetésnek nincs helye.”²⁶ Márkus pontosan meghatározta, mit enged meg ez a rendelkezés. „Ez a büntetőtörvénykönyvnek a testi sértésről adott meghatározása szerint azt jelenti, hogy a házi fegyelemre jogosultnak büntetlenül szabad a házi fegyelme alatt álló gyermeke, cselédje, tanonca testét »szándékosan, de ölési szándék nélkül bántalmaznia vagy annak egészségét sértenie, ha az ezáltal okozott sérülés, betegség vagy elme kór nyolc napnál tovább nem tartott.«”²⁷

Tekintettel arra, hogy az elfogadott cselédtörvény harmadik szakaszában benne maradt, hogy „a kiskorú cseléd tizennyolcz éves koráig a gazda házi fegyelme alatt áll”, ezért annak lehetősége és joga is megmaradt 1907 után, hogy a tizennyolc esztendő be nem töltött cselédjét a gazda fizikálisan bántalmazza. Csak a tizennyolc évesnél idősebb munkavállalók esetében szűnt meg a jogszabály életbe léptetésével.

A TÖRVÉNYTERVEZET CÉLKITŰZÉSEI

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a törvénytervezet indokolásában azt hozta fel érvként előterjesztése mellett, hogy hosszú esztendőök óta érzékelhető volt a közhangulat, miszerint a gazdák és cselédek közötti jogviszonyt addig szabályozó 1876. évi XIII. és az 1898. évi II. törvények tartalma megérett a változtatásra az évek folyamán lezajlott társadalmi és gazdasági változások miatt. Valamint a „[...] régi törvényből hiányzanak mindama szociális értékű rendelkezések, a melyeknek

²³ Márkus Dezső (1862–1912) jogász, jogi szakíró, kúriai bíró.

²⁴ MÁRKUS Dezső: Házi fegyelem gyakorlása. *A nő és a társadalom*, 1907. június 1. 98–100.

²⁵ Uo. 98.

²⁶ Uo. 99.

²⁷ Uo.

megállapítására ma már a nemzeti termelés zavartalan menetének a társadalmi béke alapján való biztosítása szempontjából szükség van.”²⁸ A korábbi cseléd törvények nem kezelték egyenrangú félként a gazdákat és a cselédeiket. Az előterjesztő meg is jegyezte, hogy „[...] törvénnyel kikényszeríteni a patriarchális viszonyt soha nem lehetett és nem is lehet. Patriarchális viszonyt csak a szeretet szála fonhatnak; azok között pedig, akiket csak a szerződés és jogszabályok kötelékei fűznek össze, a szeretetnek, az egymás megbecsülésének s a rokonszenvnek érzései csak akkor kelhetnek életre, ha a törvény előtt egyenlő a joguk, a kötelességük, az igazságuk s ha ezen helyzet kizárja a gyűlölködés, a gyanakvás keserűségét, a visszaélés jogtalanságának érzését.”²⁹

Darányi ennek a gazda és cseléd közötti jó viszonynak a kialakítását abban látta, hogy éppen a testi fenyegetés lehetőségének jogától megfosztotta a munkaadót. Szolgálati vétség esetén csak dorgálást, vagy rendbűntetést alkalmazhatott cselédjeivel szemben. Tekintettel azonban arra, hogy a kiskorú – a 12–18 éves – cselédek esetében, amennyiben a gyermek szülőtől távol vállalt munkát a gazdát illetve a házi fegyelem joga, ami magába foglalta a testi fenyegetést is. A miniszter ezt úgy magyarázta, hogy „[...] e rendelkezésre azért van szükség, mert a kiskorú szolgálatbalépés által, ha jogilag nem is, de tényleg függetleníti magát a szülői ház fegyelme alól s így ha a törvény nem gondoskodik a házfegyelem pótlásáról, könnyen bekövetkezik a veszély, hogy serdületlensége, tapasztalatlansága vagy a rossz társaság erkölcsi fejlődését hirtelen rossz irányba tereli, esetleg testi épségét is kockáztatja.”³⁰ Korábban az 1876. évi XIII. törvény a házi fegyelem jogának gyakorlását minden cseléddel szemben megadta a gazdának. 1907-ben azzal indokolta meg a tizenkilenc évnél megszabott korlátot, mert az ipartörvényben már korábban szabályozták, hogy a tizenkilencedik életévét betöltött személyek, szüleik, vagy gyámjuk beleegyezésével jogot nyernek az önálló ipar üzésére.

Meghatározták, hogy a cselédek testi épségének és egészségének megóvása szociális érdek. Ennek megőrzése mindenekelőtt való dolog, nem lehet olyan gazdasági érvre hivatkozni, amely ezt felülírhatja. Bár az előterjesztés szövege úgy érvelt, hogy nem is létezik az agráriumban olyan munka, ami helyes beosztással hátrányosan érinthetné bárki egészségét, vagy testi épségét. Megőrzésük érdekében előírta az élelmiszerek megfelelő mennyiségben és minőségben való kiszolgáltatását és a piherésre kellő idő ráfordítását. A munkaadót a jogszabály arra is kötelezte, hogy a nála alkalmazásban álló cseléd, annak felesége és tizenkét esztendősnél fiatalabb gyer-

²⁸ INDOKOLÁS, 567.

²⁹ Uo. 568.

³⁰ Uo. 570.

mekének anyagi támogatásában részt vegyen, amennyiben a szolgálati idő folyamán betegségbe esnek önhibájukon kívül. Ez előrelépés volt az 1876-os artikulussal szemben, mert a korábbi szabályozásnál lényegesen nagyobb időben – negyvenöt napban – határozta meg a gazda betegsegélyezési kötelezettségét és kiterjesztette fentebb meghatározott családtagjaira is. „Sohasem hallottam, hogy az ilyen természetű kiadások csak egyetlen gazdának is megbillentették volna gazdasági mérlegét”³¹ – fogalmazta meg véleményét Darányi Ignác.

A cseléd elhalálozása esetén a munkaadónak a költségek felével kellett hozzájárulni a temetkezéshez. „Az emberszeretet indoka mellett felhozható a szociális érdek is. A törvénynek azt kell bizonyítania, hogy a cseléd nem gép, mely ha ki nem javítható módon szétesik, ridegen félredobják, hanem a cseléd a termelésben munkálkodó társa a gazdának, a ki bizton számíthat arra, hogy ha kiesik kezéből a munkaeszköz, az a kinek a munkában társa volt, tisztességgel adja vissza annak az anyaföldnek, melynek szeretetében és művelésében együtt éltek.”³² A korábbi artikulus úgy rendelkezett, hogy a cseléd halála után hozzátartozóinak azonnal el kellett hagynia a gazda által az elhunyt munkavállaló számára biztosított lakhelyet, most erre egy hónapos türelmi időt kaptak.

Meghatározásra került az is hogy, a gazda egészséges lakást tartozik adni,³³ illetve, a közeljövőben törvényi előterjesztés készül arról is, hogy egy-egy cselédcsaládnak külön szoba és kamara jusson. (A földművelésügyi minisztérium készült is egy újabb, a „derestörvény” elfogadása után napirendre vett javaslattal, amelyben munkáslakások építéséhez állami támogatást rendelt.)

Munkaszünetet is biztosított az elképzelés, amely a vasárnapokon és a munkavállaló „saját sátoros ünnepein”³⁴ csak a rábízott háziállatok gondozását, férőhelyük tisztántartását írta elő. A vasárnap munkaszüneti nappá nyilvánításával az agrárvilág felzárkózott az ipari munkássághoz, melynek a parlament már az 1891-es ipartörvényben biztosította a szabad vasárnapot.³⁵

Előírta a jogszabálytervezet, hogy a gazdának kell állnia a cselédjei gyermekeinek elemi népiskolai tanítási költségeinek a felét.³⁶ A patriarchális jó viszony kiala-

³¹ Uo. 577.

³² Uo. 578.

³³ Buday Barna képviselő a javaslatról folytatott diskurzus folyamán kiszámolta, hogy 150 millió koronát igényelne a meglévő cselédlakások átalakítása, újak építése, amit a birtokos középosztály a képviselő véleménye szerint nem lenne képes előteremteni. KN. 1906. IX. köt. (1907. május 17-i ülés) 193.

³⁴ INDOKOLÁS. 579.

³⁵ HELLER Farkas: *Magyarország socialpolitikája*. Budapest, Németh, 1923. 9.

³⁶ Tekintettel arra, hogy Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslatára egy esztendővel később az országgyűlés elfogadta az *elemi népiskolai oktatás ingyenességéről* szóló 1908.

kításán túl azzal érvelt e mellett a miniszter, hogy egy iskolázottabb, értelmesebb munkavállaló munkája is többet ér gazdaságilag.

A munkaadó gazdát pozitívan diszkriminálta a korábbi jogszabály, ha valamilyen konfliktus rendezéséről, kárigény érvényesítéséről, büntetésről volt szó. Az új törvénytervezet indokolásában a földművelésügyi tárca vezetője kifejtette, hogy „a gazdának önbíráskodásra nincs joga, hanem ha baja van a cseléddel, neki is épen úgy hatósághoz kell fordulnia, mint a cselédnek.”³⁷ Eltörölték a motozási jogot.

A jogegyenlőség mentén rendezték a szerződésszegés kérdését, amely egyforma eljárást rendelt el a szerződésszegő gazdával szemben éppen úgy, amint a szerződésszegő cseléddel szemben tette. Hatóság volt hivatott arra, hogy egy szerződés felbontása esetén megállapítsa, az jogos avagy jogtalan. Amennyiben a szerződés jogtalanul lett felbontva, a jogtalanul cselekvő fél büntetésre és kártérítés fizetésére számíthatott. A törvény előírásainak megszegése a szerződéses időszak alatt kihágást képez, ami egyforma büntetési mértékkel sújtja a cselédet és a gazdát is. Az első kihágási esetben 200, a másodikban 400, a harmadik kihágási esetben pedig már 600 koronáig terjedő pénzbírsággal volt büntethető a visszaeső elkövető.

Ámbár elvileg egy olyan parlament öntötte végső formába a cselédtörvényt, amely elfogadta a liberalizmus egyenlőségeszméjét, mégis több esetben teret engedett a vidékenként eltérő tartalmú szokásjognak (12., 27. és 28. szakaszokban), amikor oly rendelkezéseket hozott, hogy az adott vidéken („a gazdaság helyén vagy legközelebbi környékén követett szokás irányadó”) elfogadottnak tekintett normákat kövessék.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK A KISKORÚ CSELÉDEKRŐL A TÖRVÉNYTERVEZET VITÁJÁBAN

A „cselédtörvény” képviselőházi megtárgyalása 1907. május közepén vette kezdetét és június 6-ig tartott. Összesen tizennégy vitanapot tartottak, majd a tizenötödik ülésen megszavazták a javaslatot. Tekintettel arra, hogy a parlamenti képvisellel nem rendelkező szociáldemokraták agitációt indítottak a törvénytervezet ellen, a képviselők igen élesen és nagy egyetértésben bírálták őket. Olyan demagóg bekiabálás is előfordult Buzáth Ferenc képviselő részéről, amely nem a gazda és a cseléd jogviszo-

évi XLVI. törvényt, a munkaadók az ilyen jellegű anyagi kiadás alól mentesültek. Ld ANKA László: Apponyi Albert és az elemi népiskolai oktatás ingyenessé tétele. *Új Pedagógiai Szemle*, 2011/11–12. 219–233.

³⁷ INDOKOLÁS, 580.

nyának rendezésében látta a megoldást, hanem: „[...] meg kell rendszabályozni a zsidó bérlőket és földbirtokosokat!”³⁸ Véleményével azonban egyedül maradt.

Mezőfi Vilmos agrárszocialista képviselőnek volt a legnehezebb dolga a javaslatról szóló diskurzus során, mivel, mint a cselédtörvény legfőbb parlamenti kritikusról a felvetéseire reagáló Darányi miniszter és a többi képviselő is keményen támadta, többször zavarták meg felszólalásait bekiabálással, sőt megkérdőjelezték ahhoz való jogát, hogy a parasztság szószólójaként tekintsen önmagára. Mezőfi pedig nagyon komoly erkölcsi háttérrel lépett be a tárgyalásba, 285 községből küldtek kérvényeket a földmunkások, arra kérve őt, hogy a vitában az ezekben foglaltakat képviselje.³⁹ Azonban az agrárszocialista politikus egy taktikai hibát is elkövet, amikor egyik felszólalásában az eredetileg benyújtott törvénytervezet ellen tett kifogásokat, nem pedig az ellen, amely a földművelésügyi és a munkaügyi bizottsági előkészítő munkálatok után a plénum elé került megvitatásra. Ezzel olyan labdát dobott fel, amelynek leütését az országgyűlés többsége nem hagyhatta ki.

A képviselőházi vita során az elsők között emelkedett szólásra Giesswein Sándor, a Katolikus Néppárt tagja. A kiskorú cselédek kérdésével kezdte beszédét, és amellett érvelt, hogy ne tizenkettő, hanem legalább tizennégy-tizenöt éves kortól lehessen cselédként alkalmazni őket, addig pedig biztosítsák számukra az iskoláztatást, amelynek akkoriban tizenkét éves korig terjedt a korhatára. Viszont nem tartott attól, hogy a tizenéves cselédeket a mezőgazdasági munka túlterhelné. „Egészen más munka az, a mit félig-meddig játszva, szabad ég alatt, – ha mindjárt tíz óra hosszáig is vagy egész nap – közben-közben szórakozva végez a gyermek, (*Ugy van!*) és egészen más dolog az, – mint a hogy, sajnos, gyakran látjuk – a mikor 12–13 éves nemcsak fiu-, de leánygyermek is 10–12 óra hosszáig vannak foglalkoztatva valamely ipari munkánál a gépek zakatolása mellett, a gyárak bűzös levegőjében. (*Igaz! Ugy van!*) Ezt a két dolgot nem szabad összezavarni.”⁴⁰ Ezt a gondolatsorát befejezve áttért a házi fegyelem alkalmazására. Arra emlékeztette képviselőtársait, hogy bizony ők az iskolapadban tizennyolc-húsz esztendőig mind házi fegyelem alá voltak helyezve. És fel is tette a kérdést, mi lett volna belőlük, ha nem tanítják őket rendre és fegyelemre? Kijelentette, hogy a demokrácia, a rend és a fegyelem egymás mellett megfér, sőt rend és fegyelem nélkül nem is lehetséges a demokrácia, csak a törvényhozásnak meg kell találnia a helyes mértéket, hogy a házi fegyelem ne legyen zsarnoki eszköz. A dorgálás jogának lehetőségét kivette volna Giesswein a törvényből, arra hivatkozva, hogy így azt a látszatot kelti a jogszabálytervezet,

³⁸ KN 1906, IX. köt. (1907. május 17-i ülés) 194.

³⁹ A 285 község felsorolását ld. uo. (1907. május 16-i ülés) 153.

⁴⁰ Uo. (1907. május 16-i ülés) 156.

mintha a gazdának és cselédjének nem egyforma volna a becsülete. Elfogadta a szónok, hogy a gazda feljebbvalója a cselédnek, és rendre utasíthatja, de a dorgálás jogintézményében ezen átlépő veszélyforrást látott, ami a feljebbvaló természetes jogát oly irányban toldja meg, amely visszaélésekre adhat okot. A házi fegyelem gyakorlását illetően egyetértett Giessweinnek a párttársa, Molnár János apát-kanonok is, aki szintén semmi kivetni valót nem talált abban, hogy a gazda akár a verés eszközével is jóra nevelje kiskorú cselédjét. Pedagógiai szempontból helyesnek tartotta, hogy ezt a törvénytervezet lehetővé teszi.⁴¹

Egy román nemzetiségi programmal megválasztott képviselő, Maniu Gyula a törvénytervezet visszavonása mellett érvelt. Emlékeztette a parlamenti többséget azon ígéretére, hogy egy új választójogi törvény kidolgozását ígérték és ennek megalkotására nyertek felhatalmazást a választóktól, semmi másra.⁴² A tizennyolc éven aluli cselédekre vonatkozó házi fegyelemről azt tartotta, annak alkalmazási joga csak akkor illesse meg a gazdát, ha e mellé ráruházza a törvényalkotó mindazon kötelezettségeket, amelyekkel egy szülő a gyermeke irányába tartozik.

Gaal Gaszton a Függetlenségi Párt soraiból emelkedett szólásra. Beszédében üdvözölte a javaslatnak azon intézkedési elemeit, amelyek az 1876-os, 1898-as törvényekben még benne foglaltattak, de a most tárgyalás alá vett javaslatban már tiltásként jelentek meg: a robot, az ingyen munka eltörlése, annak megszüntetése, hogy a gazda itallal fizessen a cseléd által végzett munkáért, amelyeket a diskurzusban többen is a feudalizmusra emlékeztető jelenségnek minősítettek. A gazda és a cseléd közötti szerződés felbontásának szigorú feltételrendszerével is azonosulni tudott, mondván, „a gazdának e javaslat csak egy dolgot ad, – t. i. a szerződés szentségét biztosítani kívánja, hogy ha az a gazda megfogadja azt a cselédet és becsületesen és tisztességesen eleget tesz azon kötelezettségeknek, melyek őt terhelik, ezzel szemben az egész szerződési időtartamra biztos lehessen, hogy cselédje nem fogja cserben hagyni.”⁴³ Fontos előrelépésnek tekintette azt, hogy harmincról negyvenötre emelkedett azon napok száma, mely időn keresztül a munkaadónak kötelessége volt a cselédje és családtagjai (felesége és kiskorú gyermekei) gyógykezeléséből kivenni a részét. Azzal már nem értett egyet, hogy a gazda finanszírozza a cselédjeinek elemi népiskolai oktatását, mert ez azt is jelentheti, hogy egy nemzetiségi iskolát is támogatni kellene egy magyar gazdának.

⁴¹ Uo. (1907. május 27-i ülés) 327.

⁴² Maniu szavaira reagálva az agrárminiszter emlékeztette a képviselőt, hogy az országgyűlést megnyitó trónbeszédben és a miniszterelnök kormányprogramjában is megemlégtették egy új cseléd-törvény megalkotásának szükségességét, de akkor senki sem emelt ellene kifogást. KN 1906, IX. köt. (1907. május 17. ülés) 194.

⁴³ Uo. (1907. május 27-i ülés) 303.

Gaal a házi fegyelem jogáról is elmondta véleményét. „Nem engedi meg ezentúl azt, hogy felnőtt cselédek esetleg fiatal gazdák, vagy gazdatisztek ütleljenek. [...] De hogy mit találnak a felszólalt t. képviselő urak olyan rettenetesen félelmesnek abban a tekintetben, hogy a 18 éven aluli cselédek fegyelmi jog alatt maradjanak: ezt én, őszintén szólva, felfogni nem tudom. [...] Megtörténik, hogy a kiskoru cseléd elszegődik a harmadik, negyedik faluba, a felett az apa nem gyakorolhat fegyelmi hatalmat. [...] De hogy ha pl. az a gyerek gyümölcsöt lop vagy más valami kisebb visszaélést követ el, akkor még mindig sokkal jobb, hogy ha az az első béres, a kinek a kezére van bízva, kissé megfenyíti, mint hogyha törvény elé állítják, elítélik, több napig csukva tartják, bitangok, betyárok között, s így aztán elromlik. Százszor jobbnak tartom tehát a kiskoru cseléd felett a fegyelmi jog gyakorlásának fenntartását.”⁴⁴

Mezőfi Vilmos egyáltalán nem értett egyet a kiskorúakra vonatkozó paragrafusokkal. Azt kívánta, csak tizenöt esztendőskortól legyen módja egy gyermeknek arra, hogy cselédnek álljon. Azt az idealista-optimista nézetet is visszautasította, hogy az agráriumban nem található, nem adható olyan munka, amely túlterhelné a gyermeket. Felhívta a figyelmet arra, hogy az agrárszférában élő gyerekekről milyen halálozási statisztikák születtek. A házi fegyelem gyakorlását mereven elutasította. „Azt tartom emberségesnek, hogy ne adjunk idegen embernek fegyelmi jogot egy olyan gyermek felett, a ki szerződéssel kötelezte magát, hogy valami munkát végez, a ki mint egyenrangú, egyenjogú fél áll szemben a munkaadóval. [...] De már a modern pedagógia kimondta, hogy már az iskolában sem szabad botbüntetést alkalmazni. Ha az iskolának, a tanítónak, az oktatónak, igazgatónak, a ki oktatja, tanítja a gyermeket, nem szabad a gyermeket ütlelnie, nézetem szerint annál kevésbé adhatjuk meg ezt a jogot az egyenrangú szerződő félnek, a munkaadó gazdának azzal a 12–13 éves cseléddel szemben, aki ugyanazon jogot kell hogy élvezze a javaslat szerint, mint bármely felnőtt mezőgazdasági cseléd.”⁴⁵

Számos képviselő nem támogatta a javaslatot, még a kormány többségi háttérét alkotó Függetlenségi és 48-as Párt tagjai sem ítélték meg egyformán a „cseléd-törvény” rendelkezéseit.⁴⁶ Darányi Ignác agrárminiszter az Alkotmánypárthoz tartozott. Ennek képviselői sokkal szolidárisabbak voltak a soraikból kikerülő tárcavezetőhöz, élénkebben vették védelmükbe a jogszabálytervezetet.

⁴⁴ Uo. 304.

⁴⁵ Uo. (1907. május 27. ülés) 321.

⁴⁶ FEHÉR, 407.

ÖSSZEGZÉS

Az 1907. évi XLV. törvénycikkely elfogadását követően megszavazta az országgyűlés a gazdasági munkásházak állami támogatásáról szóló 1907. évi XLVI. törvényt is. Erre a jogszabályra kevesebb figyelmet fordított a történelemtudomány, pedig ennek keretében 1909-ig 9455 munkásház építéséről hoztak döntést vármegyei közgyűléseken és települési szinten is. 1910 végéig 3604 házat át is adtak és a világháborúig tovább folytak az újabb építkezések. Bár az itt feltüntetett számokban megmutatkozó eredmények nyilván nem voltak elegendők ahhoz, hogy a problémát megoldják, mégis nemzetközi figyelem irányult a törvényre és az építkezésekre. 1909-ben egy osztrák parlamenti küldöttség is Magyarországra látogatott és megvizsgálta a programot, majd ebből levonva a következtetéseket, és mintaként tekintve rá, a bécsi parlamenttel elfogadtatták a lakásjóléti alapról szóló törvényt. 1912-ben pedig az Amerikai Egyesült Államok budapesti főkonzulja kért információkat a munkáslakás-építési programról és hazaküldött jelentéseiben honfitársai figyelmébe ajánlotta, mint modellértékű tervet.⁴⁷

A koalíciós kormány elégedett volt saját alkotásával. Apponyi Albert gróf, aki a vallás- és közoktatásügyi tárcát vezette, a következőképpen fogalmazott egy magánlevélben: „[a kabinet] a kiegyezésre vonatkozó tárgyalások emésztő gondjai közt, létrehozta az iparfejlesztési, a munkásbiztosítási [...], *cseléd* és vasúti törvényt, no meg az én tanítási törvényeimet, melyek 6–6 millióval többet adnak a szegény tanítóknak: elég alkotás egy évre ilyen körülmények közt...”⁴⁸

Szekfü Gyula, a Horthy-kor meghatározó történésze és konzervatív ideológusa érdekes összehasonlítási példával próbálta magyarázni a dualizmus kori agrárvilág problémáit. „A földművelési kormányzat közegei és a nagygazdák sok jóindulattal és felelősségérzettel fáradoztak a parasztság anyagi és szellemi nivója emelésén s ha a következőkben mégis kedvezőtlen eredményekre jutunk, ez csak a nyugati, haladottabb állapotokhoz viszonyítva áll, nem pedig a keleti és balkáni szomszédainkhoz képest, ahol az oláh és szerb paraszt hasonlíthatatlanabban alacsonyabb

⁴⁷ HÁMORI, 35–36.

⁴⁸ Apponyi Albert levele Rákosi Jenőhöz, 1907. június 19. AAVL. 253. A kultuszminiszter az 1907-es év első felében elfogadott a hazai ipar fejlesztéséről (III. tc.), az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról (XIX. tc.), a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról (XLV. tc.), a vasúti szolgálati rendtartásról (XLIX. tc.), a magyar királyi államvasutak évi fizetéssel bíró alkalmazottai illetményének rendezéséről (L. tc.), az állami elemi népiskolai tanítók illetményének szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről (XXVI. tc.), a nem állami elemi népiskolák jogviszonyáról és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól (XXVII. tc.) szóló jogszabályokra utalt a levelében.

fokon sínylődtek velük semmikép nem törődő demokrata, polgári kormányok vagy nagybirtokos arisztokraták járma alatt.”⁴⁹

A szocializmus évtizedei⁵⁰ során és az 1989–1990-es rendszerváltás után keletkezett szakirodalomban egyetértés van azt illetően, hogy a szociális előrelépést jelentő törvénynek a végrehajtása nem volt megfelelő, ami a munkavállaló cselédeket hátrányosan érintette, mert a végrehajtást olyan szereplőkre (főszolgabíró, jegyző, tisztiorvos) bízta, akik elfogultsággal viseltettek a helyi gazdák irányában a virilizmus miatt.⁵¹

A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról szóló törvényben a fizikális bántalmazás joga csak a kiskorú cselédekkel szemben maradt meg jogosítványként a munkaadó kezében. Azonban a parlamenti többség nevelési cézzal tekintett erre, nem pedig úgy, hogy azzal a gazda egyoldalúan, a maga érdekei szerint fizikai terrorral rendezhet egy konfliktust és nem úgy tekintett a házi fegyelem⁵² jogára, mint az emberi méltóság alapjára, amely teljes mértékben elutasítja az erőszakot. Bár a házi fegyelem az artikus részé maradt, 58. szakaszában tiltották, kihágásnak minősítették és pénzbírsággal büntették azt, aki a gyermekcselédekkel kegyetlenkedik.

A törvény – bár a testi fenytést így csak részben számolta fel – mégis elindult ezen az úton és éppen eredményei ellenére kapta meg a pejoratív „derestörvény” címet. „Mi magyar gazdák”⁵³ – amint a földművelésügyi miniszter a képviselőtársait nevezte a törvénytervezetről folytatott diskurzusban – között ez a mentalitás volt uralkodó a huszadik század első éveiben.

⁴⁹ SZEKFÜ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi, 1938. 329.

⁵⁰ A szocializmus korának a „derestörvényről” alkotott felfogását ld. DARÁNYI, 408.

⁵¹ DOLMÁNYOS, 646. HÁMORI, 27.

⁵² A „cseléd törvény” vitája során az országgyűlés üléstermében a képviselők többször hivatkoztak a porosz és szász jogban is megtalálható házi fegyelemre, de ezt helytelenül tették, mert azt a német jogban 1900-ban hatályon kívül helyezték.

⁵³ KN, 1906. IX. köt. (1907. május 17. ülés) 196.

LAJTAI L. LÁSZLÓ

EZER ESZTENDŐ

EGY KÉSŐ DUALIZMUS KORI HAZAI NÉPISKOLAI TÖRTÉNELEMTANKÖNYV
ÉS AZ ÁLLAMILAG SUGALLT PATRIOTIZMUS

Az 1918 előtt megjelent hazai történelemtankönyvek történetén végigtekintve korántsem számít szokatlannak, hogy egy neves író, sőt akár szaktudós pályája egy adott szakaszán népiskolai tankönyv írására adja a fejét. A legismertebbek közül elég Jókai Mór, Márki Sándor vagy Marczali Henrik példájára hivatkozni (jóllehet az utóbbi kettő átdolgozóként vagy szerzőpáros tagjaként dolgozott).¹ Az sem bizonyult kivételesnek a korszakban, hogy eredetileg magyar nyelven szövegezett tankönyvet fordítottak egyik vagy másik hazai nemzetiség anyanyelvére. Amíg az 1860-as évek vége előtt olykor előfordult még, hogy német nyelven született tankönyvszöveget magyarítottak, onnantól kezdve jellemzően a magyar nyelven kiadott munkákat ültették át az egyik-másik hazai nemzetiség nyelvére.² Az a megtiszteltetés és kihívás ugyanakkor egyedülálló jelensége volt (tudomásom szerint legalábbis) a dualista korszak hazai oktatástörténetének, hogy valakit személyesen a hivatalban lévő vállás- és közoktatásügyi miniszter kért fel arra, hogy az aktuális oktatáspolitikai stratégia gyakorlatba ültetését elősegítendő írjon a hatályban lévő törvény szellemisége és konkrét paragrafusa nyomán tankönyvet. Olyant ráadásul, amelyet nem csupán az állami népiskolákban szándékozott miniszteri rendelettel kötelezővé tenni, hanem lényegében *valamennyi* nagyobb létszámú hazai nemzetiség nyelvére lefordítva szorgalmazott elterjeszteni a községi és felekezeti népoktatásban egyaránt.³ Benedek

¹ JÓKAI MÓR: *Magyarország története a népiskolák számára*. Budapest, Révai, 1884. – MAYER MIKSA: *Történelem a magyarok és más népek múltjából vett életrajzokban*. Elemi népiskolák számára. Átdolgozta MÁRKI SÁNDOR. Budapest, Singer és Wolfner, 1888⁹. – MARZALI HENRIK–FÖLDES GÉZA: *A történet kis tükré*. Az elemi iskolák V. és VI. osztálya számára. Budapest, Lampel, 1906.

² A népiskolai tankönyvszerzők közül az előbbi csoportba Kuttner Sándor, az utóbbiba pedig Balaton Géza, Györffy Iván, Sebesztha Károly, Seidel Pál vagy Vargyas Endre sorolható példaként.

³ „Ezen történeti könyvnek az állami elemi iskolákban kötelező használatát el fogom rendelni, melyről szóló rendeletemet Tanfelügyelő Úr később fogja megkapni. Jelenleg arra hívom fel Tanfelügyelő Urat, miszerint alkalmas módon igyekezzék odahatni, hogy a tankerületében lévő községi és felekezeti iskolák fenntartói lehetőleg használatba vegyék iskoláikban a fentebb megnevezett tankönyvet.” Apponyi Albert levele Lengyel Miklóshoz. Budapest, 1908. június 19. In: *Apponyi Albert válogatott levelezése*. Szerk. ANKA LÁSZLÓ, Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2016. 231.

Elek (1859–1929) népiskolák számára íródott történelemi olvasó- és tankönyve,⁴ valamint az „ötletgazda” Apponyi Albert esetében márpedig ez történt.

BENEDEK ELEK ÉS APPONYI ALBERT KAPCSOLATA

Az 1920-ban (tehát még jócskán a volt miniszter életében) megjelent visszaemlékezései szerint már politikai karrierjének kezdetén is eleve Apponyi Albert volt Benedek Elek „emberi és politikai ideálja”,⁵ ám 1887-ben az akkor még alig 28 éves újságíró-lapszerkesztőt környezetének sikerült meggyőzni arról, hogy a szabadelvű kormánypárt színeiben induljon a képviselőválasztáson. A választási korteshadjárat és az országgyűlés munkáját eluraló kormánypárti ügymenet rutinjának kijózanító tapasztalatai mindenesetre tovább erősítették benne Apponyi és mérsékelt, azaz ’67-es alapon álló ellenzéki párttársai iránti szimpátiáit, olyannyira, hogy az 1889-es nagy véderővita 25. szakaszának leszavazása után (amelyet a német nyelvű tiszti vizsga miatt utasított el, szemben a szintén kormánypárti írótlár Jókaival és Mikszáthtal) végül át is lépett Apponyi pártjába az addigra szabadkőművessé is lett⁶ Benedek Elek. Jóllehet 1892-ben az Apponyi-féle Nemzeti Párt színeiben – a kormánypárti nyomásgyakorlás miatt – a szűkebb pátriájában indulva sem jutott újabb mandátumhoz, a kapcsolatuk továbbra is annyira szoros maradt, hogy a gróf hamarosan övele válogatatta ki és rendeztette sajtó alá beszédei gyűjteményét.⁷

A katolikus arisztokrata és a református székely publicista-népmesegyűjtő kapcsolata azután vált ismét szorosabbá, hogy az 1905–1906-os belpolitikai válság eredményeként Apponyi – mint a mérsékelt ellenzék vezetője – a koalíciós kormány tagjaként (és évtizedes kortársi várakozások után) a végrehajtó hatalom birtokába jutott. Benedek híradása szerint előbb ő kereste fel újdonsült hivatalában a „kalitkába zárt

⁴ BENEDEK Elek: *A magyar nemzet története az elemi iskolák V. és VI. osztálya számára*. Budapest, Lampel, é. n. [1908]. – Uő.: *Történeti olvasmányok*. Budapest, Franklin, 1909.

⁵ BENEDEK Elek: *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. I–II. Budapest, Pantheon, 1920. II. köt. 59.

⁶ BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *Budapest és a szabadkőművesség*. Szerzői kiadás, Budapest, 2005, 145–146. – BENEDEK Szabolcs: Apáról fiúra – a Benedek család és a szabadkőművesség. *Kelet*, 2004/2–3. 55–56.

⁷ „E bevezető szavak végezetéül, köszönetet mondok Benedek Elek barátomnak, a ki nem csupán [...] az irányi csiszolás munkájában volt segítségemre, hanem a gyűjteménybe fölveendő beszédek kiszemelésében is, – az én jóváhagyásom mellett – és minden beszédhez az előzményeket ismerető bevezetést nagy praecisióval és történeti hűséggel megírta.” APPONYI Albert: Előszó. In: *Beszédei*. I–II. 1872–1890. Budapest, Singer és Wolfner, 1896. I. köt. XI.

köszáli sast”,⁸ a következő esztendőben viszont már Apponyi hívatta magához Benedeket, mégpedig kettős megbízatással: egyfelől felkérte a minisztérium saját kiadásában megjelenő *Néptanítók Lapja*nak szerkesztésére, másrészt megbízta azzal, hogy rövid olvasmányokban foglalja össze a magyar nemzet történetét. Benedek beszámolója szerint Apponyit az aktuálisan használatban lévő elemi iskolai olvasó- és történelemtankönyvekkel kapcsolatos elégedetlensége indította a megbízására. Hogy Benedek felkérését a személyes jó viszony és elvbarátság mellett mi motiválhatta még, arra alább visszatérünk, előbb azonban kettőjük kapcsolatát kell tovább árnyalni.

Benedek ugyanis a *Néptanítók Lapja* hasábjain több ízben is fontosnak tartotta kiemelni lojalitását Apponyi Albert személyéhez és politikai irányvonalához. A visszaemlékezéseiben leírtak a korabeli lapszámok áttekintésével visszaellenőrizhetők. „A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr kitüntető bizalma a *Néptanítók Lapja* élére állított. Saját szavai szerint: a lap szellemi irányításával bízott meg. [...] Ezt a munkámat, itt, e lapnak élén, – eleve is bejelentem – Apponyi Albert gróf úr miniszterségének idejéhez kötöttem. Tettem ezt azért, mert az ő nemzeti politikájának, e politika irányának, lelkének, szellemének minden időben híve voltam s csak természetes, hogy ettől egy hajszálnyira is eltérőt, vagy éppen ellentétet követni vagy hirdetni képtelen volnék.”⁹ – írta kinevezésekor. „A nemzeti kormány lemondását Ő felsége, a magyar király, legkegyelmesebben elfogadta. Minthogy e pillanatban (június 29.) nem tudom, vajjon Apponyi Albert gróf részt vesz-e, illetően részt vehet-e az új kormányalakulásban, azt a megtisztelő megbízást, mit e lap szerkesztésére az Apponyi kezéből nyertem, az ő kezébe adtam vissza. Eszerint tisztelettel bejelentem e lap olvasóinak, hogy amennyiben az új kormányalakulás Apponyi Albert gróf nélkül történik meg, nevem lekerül e lapról. Mindazok, kik annak idején olvasták beköszöntő-cikkemet, ezt természetesnek találják. Már akkor bejelentettem, hogy a lap szerkesztését Apponyi gróf miniszterségének idejére vállalom, amit eléggé megokol az ő személye és politikája iránt való régi, jó és rossz időben változatlan hűségem.”¹⁰ – előlegezte meg nyilvánosan a saját lemondását Benedek a koalíciós kormány lemondásával lényegében egyidejűleg.¹¹

⁸ BENEDEK, 1920. II. köt. 144.

⁹ BENEDEK Elek: Üdv az olvasónak. *Néptanítók Lapja*, 1907. október 17. 2.

¹⁰ BENEDEK Elek: A t. Olvasóknak. *Néptanítók Lapja*, 1909. július 1. 1.

¹¹ Amit az új kormányfő kinevezésekor újra, immár véglegesen megerősített: „[...] a magam részéről csak ismételhetem ezévi július elsején, a kabinet első lemondásakor tett nyilatkozatomat: a megtisztelő megbízást, mit e lap szerkesztésére Apponyi Albert kezéből vettem, az ő kezébe adom vissza. [...] lehetővé tették nekem [ti. az ideiglenesen felkért szerkesztők], hogy vezéremmel egyidőben távozhassam [...]” BENEDEK Elek: Tájékoztató. *Néptanítók Lapja*, 1909. december 30. 1.

Apponyi ugyanakkor a maga részéről – ahogy kiadott szónoklatai előszavában – egyik fontos országgyűlési felszólalásában is név szerint említést tett Benedek Elekről, mégpedig abbéli minőségében, mint akinek az ún. „Lex Apponyi” legtöbbet vitatott második törvényének végrehajtását elősegítő tananyagok elkészítése köszönhető. „Ámde ezzel nem merült ki az a tevékenység, amelyet az 1907. XXVII. t.-c. terén kifejtettünk. Készült egy magyar történeti vázlat, amelyet egy igen ismert, jeles írónk, Benedek Elek, volt képviselőtársunk készített a népiskolák felsőbb osztályai számára; ez a mű valamennyi nemzetiségi nyelvre lefordíttatik és az államsegélyes iskolákban kötelezővé fog tétetni. (*Helyeslés.*) Készül egy olvasókönyv is, szintén abból a szempontból, hogy nem magyar és magyar nyelvű olvasmányok vegyes nyelven adassanak elő és hogy hazafias tartalommal legyen telítve az, amit az olvasás gyakorlására a tanulóifjúság kezébe adunk.”¹²

A politikai nézetazonosságon és tágan értett világnézeti beállítottságuk hasonlóságán túl kettejük kapcsolatának bensőségességére világít rá végül az alábbi apró, ám árulkodó gesztusról fennmaradt forrás.¹³ E rövidke levélben Apponyi György, a miniszter kilencéves fia mond köszönetet (nyilván apjának tudtával) 1907. december legvégén a „kedves Elek Bácsinak” a karácsonyi ajándékul neki elküldött könyvéért, ami történetesen nem mesekönyv, hanem egy gazdagon illusztrált kemény-táblás ifjúsági olvasmány volt az Árpád alakja köré szövődő elbeszélések révén a honfoglalásról.¹⁴

BENEDEK ELEK KONCEPCIÓJA A MAGYAR TÖRTÉNELEMRŐL

Abban, hogy az európai látókörű és kapcsolati hálóval rendelkező, öt nyugati világnyelven kiválóan szónokló és mérsékelt konzervatív arisztokrata¹⁵ Benedek Elek, és nem mást kért fel a hazai történelem népiskolai mintaszövegének a korábbiaknál hangsúlyosabban nemzeti irányultságú oktatáspolitikai kívánalmai szerint való megfogalmazására, vélhetően nem elhanyagolható szerepe lehetett utóbbi magyar történelemmel kapcsolatos meglátásainak is. Akkorra ugyanis már két, más-más célközönségnek szánt Magyarország-történetet is írt,¹⁶ illetve folyamatosan jelentette

¹² APPONYI Albert gróf beszéde a képviselőház május 20-iki ülésén. *Néptanítók Lapja*, 1908. május 28. 6.

¹³ Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 4657/51/1.

¹⁴ BENEDEK Elek: *Honszerző Árpád. Elbeszélés a honfoglalás idejéből az ifjúságnak*. Mühlbek [sic] Károly rajzaival. Lampel, Budapest, 1907.

¹⁵ FELKAI László: A kultuszminiszter: gróf Apponyi Albert. *Új Pedagógiai Szemle*, 1999/7–8. 199.

¹⁶ BENEDEK Elek: *A magyar nép multja és jelene*. I–II. Budapest, Athenaeum, 1898. – Uő.: *Hazánk története. Az ifjúság számára*. Budapest, Athenaeum, 1905.

meg nagy népszerűségnek örvendő történeti életrajzait. Fontos leszögezni, hogy Benedek nem csupán történész nem volt – még a szónak a professzionalizáció előtti, autodidakta történetíró értelmében sem –, de lényegében felsőfokú történeti stúdiumokat sem végzett, tekintve hogy a budapesti bölcsészkaron magyar–német szakon tanult és filozófiát hallgatott. Első történeti munkája megírásához azonban olyan mennyiségű és mélységű előtanulmányt folytatott, hogy a végeredményről a sokáig egyetlen hazai történészszaklap, a *Századok* hasábjain négyoldalas recenzió jelent meg az akkor már egyetemi magántanár és többkötetes történetíró Márki Sándor tollából, aki alapos könyvbírálatát megírásával ráadásul a közmegebecsültségnek örvendő lapszerkesztő, Szilágyi Sándor „utolsó megbízását” teljesítette.¹⁷

A parasztfelkelésekről korábban több monográfiát is publikáló Márki Benedek Elek munkáját – minden tartalmi kritikája ellenére is – úttörőnek minősítette, és egyúttal szerencsés gondolatnak nevezte, „hogy [a szerző] könyvét épen a szabadság, egyenlőség és testvériség elve törvénybe iktatásának ötvenedik évfordulóján adta a nép kezébe, hogy a hazaszeretet kiapadhatatlan forrásává tegye azt, a hazátlanságot hirdetőkkal szemben”. Akkor, amikor a „paraszt-socialismus terjedésének idejében nemcsak tudományos, hanem politikai szempontok is kíváncsossá tették és teszik a köznép igazi történetének megírását”.¹⁸

A néptörténeti monográfia iránti szaktörténeti érdeklődést jól tükrözte, hogy már az első kötet beharangozásakor¹⁹ féloldalas tartalmi ismertetőt, majd annak megjelenése után egy bekezdésnyi méltatást hoztak le róla, kiemelve időzítését, funkcióját és speciális műfaját: „emlékkönyv és jubiláris díszmunka az 1848-iki nagy alkotások és a jobbgység felszabadításának félszázados évfordulója alkalmából”.²⁰ A mű mindazonáltal nemcsak a történészek fórumán élvezett osztatlan sikert, de a patinás *Pesti Napló* névtelen recenzensénél ugyanúgy,²¹ mint a hazai modernitás friss szellemiségű sajtóorgánuma, az előbbi szerkesztőségéből kiváltak alapította *Budapesti Napló*-ban leköszölt ismertetőben, ahol a romanista-irodalomtörténész, Huszár Vilmos Márkihoz hasonlóan nóvumként, „hézagpótlóként” méltatta Benedek könyvét, külön

¹⁷ MÁRKI Sándor: A magyar nép múltja és jelene. Irta Benedek Elek. Első kötet, A szolgaságtól a szabadságig. Budapest, 1898. 4-r. 556 l. *Századok*, 1899/3. 269–272.

¹⁸ Uo. 269.

¹⁹ A munka második, *A bölcsőtől a sírig* alcímet viselő és közel félezer oldal terjedelmű kötete kifejezetten néprajzi tárgyú volt, és Benedeket a megjelenése esztendejében a Magyar Néprajzi Társaság választmányának tagjává is választották. *Ethnographia*, 1898/3. 249.

²⁰ *Századok*, 1897/9. 857. – Uo. 1898/8. 762.

²¹ „[...] Benedek, ki nem bizonyíthatja pecsétetes írással, hogy ő történetírói szakember, olyan históriával lepte meg a közönséget, mely felfogásában egyéni és egységes, és amely nem laposodik el a tények tömkelegében, mert adatai határozott szempont körül jegecednek szilárdra...” r–: Könyv a magyar népről. *Pesti Napló*, 1898. december 8. 12.

rámutatva annak „szép magyaros és népies nyelvére”, „amellyel igazán ritkán találkozunk a tudós hisztorikusoknál”.²²

A szóban forgó történeti szintézis legfontosabb célkitűzése a társadalomtörténeti értelemben vett *nemzeti egység* megvalósulásának nyomon követése volt, avagy Benedek saját szavaival: „Kilencszáz esztendő véres és békés küzdelmei, rettenetes emlékü parasztlázadások s az ezeket mindig nyomon követő újabb meg újabb elnyomatások után lett úr és paraszt újra egy testté, lélekké, azzá, ami volt a honfoglalás idejében s aminek látja ma és tudja az egész világ: *nemzetté*”.²³ A társadalmi konfliktusok bemutatása azonban, ahogy arra Márki is sietett rámutatni, a Benedek Elek-i interpretációban *hazafias* célzatú, rendeltetését tekintve pedig végső olvasatban *sociálisan megbékítő* hatással bír,²⁴ ilyen értelemben pedig kiváltképp alkalmasnak látszott a társadalmi kiegyezésként (is) felfogott és a századfordulós kortársak által olyannyira áhított nemzeti egység történeti dimenziójának demonstrálására.

Hogy ennek Benedek maga milyen égető szükségét érezte, arra személetes példát nyújt az általa alapított *Nemzeti Iskola* című lapban a rákövetkező esztendőben lehozott publicisztikája, amely a mai napig egyetlen befejezett sokszerzős és többkötetes Magyarország-történeti szintézis, a Szilágyi Sándor-féle „Millenniumi tizkötetes” apropóján íródott,²⁵ és amelyből érdemes bővebben idézni. „[...] az első gondolat, mit

²² „[...] Benedek Elek históriai műve [...] bizonyos tekintetben új irányt jelöl történetírásunkban. Nem afféle tudós könyv ez, amely históriai rendben ismerteti azokat az eseményeket, amelyeket a magyar történelmeink már oly sokszor leírtak és megvitatnak [...]. Nagyszabású históriai munka, amelyen ez, még nem jelent meg litteraturánkban. Benedek műve az első, amely mellőzve a királyok háboruszkodását és hadakozását, csupán az egyszerű nép, az édes anyaföld népének ezer esztendő történetét tárja elénk vonzó előadásban, szép magyaros írásmodorban.” HUSZÁR Vilmos: A magyar nép multja és jelene. *Budapesti Napló*, 1898. november 2. 1–2.

²³ BENEDEK 1898. I. köt. 3.

²⁴ „E könyvnek nem lehet célja már begyógyult sebeknek felszaggatása. Ellenkezőleg: az a becsületes célja van, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség Szentháromságában egygyé lett népek közt a szeretetet még bensőbbé tegye, urat és parasztot, a szó nemes értelmében egy testté s lélekké forraszson össze. Történetet írok, szívemben mély szeretettel a föld népe iránt, melynek véréből való vér vagyok én is, de nem gyűlölettel az iránt az osztály iránt, mely nemcsak ura s elnyomója tudott lenni a népnek, de szerető édesatyja is s mely végül önként, kényszerítés nélkül, példátlan lelkességgel, maga küzd ki a nép szabadságát, osztja meg vele jogait, osztozik vele a közterhekben!” Uo. 3.

²⁵ „Mindezt pedig irtam e nehéz válságos napokban, olvasván utolsó kötetét annak a nagy tizkötetes millenniumi történetnek, melynek szerkesztője, a jó Szilágyi Sándor, épp a nagy mű befejezésekor hunyta le örök álmra szemét. Irtam annak a lehangelő érzésnek a hatása alatt, hogy ime nincs hiány lelkes, tudós történetírókban, kik a nemzet elé rajzolják ezer éves történetét s nagy büszkén mondogatjuk is, hogy lám, hová fejlődött a magyar tudományosság, mire nem képes egy könyvkiadó manapság (kormány és akadémia segítségével) – de nemzeti öntudatnak, az alkotmányos érzéknek csak az ébredését látom még, megerősödése a jövő feladatai közé tartozik.” B[ENEDEK]. E[lek].: A történelem tanulságai. *Nemzeti Iskola. Politikai Tanügyi Lap*, 1899. január 28. 1.

e korszakos mű kelt bennem, hogy: történetírónk van elég, talán sok is, de nemzetünk történelmét annál kevesebben ismerik, a történelem kézzelfogható tanulságait épp azok nem látják, vagy nem akarják látni, kiket király és nemzet bizalma az ország sorsának intézésére hívott el. Ugy lesz nyilván, hogy a mi történeti nevelésünk felette hiányos, közjogi tudásunk, alkotmányos érzékünk nagyon tökéletlen, Ausztriával való viszonyunk ismerete – nem is ismeret, hanem a legsötétebb tudatlanság. [...] Wlassics miniszter [...] nyilván egyetért velünk abban, hogy minden tudomány szép tudomány magában s hasznos is, de legszebb is, leghasznosabb is a történettudomány, nekünk magyaroknak az. Más nemzeteknél talán másként van, nálunk így volt, így van s így lesz. Az új nemzedéknek lelkébe, szívébe kell oltani az erős nemzeti öntudatot, az erős, tiszta alkotmányos érzéket, ennek az öntudatnak, ennek az érzéknek a kifejlesztése, táplálása, megerősítése a legszebb, a legmagasztosabb, a leghazafiasabb cél, melyet a magyar kultúra vezére zászlójára írhat és kell írnia. Ebben követi őt s kell követnie minden tanárnak, tanítónak, még ha nem is a történelem a tárgya. Nekünk olyan nemzedéket kell nevelnünk, mely a maga szakjában kitűnő legyen egyenként, de a magyar történelem és alkotmány ismeretében kitűnőbb legyen a kitűnőnél.”²⁶ Ahogy az alábbiakból kiderül Benedek várakozásai a századforduló utáni években mindinkább beteljesedni látszottak.

HAZAFISÁGRA NEVELÉS A DUALIZMUS KORI MAGYARORSZÁG NÉPISKOLÁIBAN

Ahogy a fentebbiekből világossá vált Benedek Elek tankönyvírói tevékenysége gyakorlatilag elválaszthatatlan Apponyi Albert első kultuszminiszterségétől. Ettől függetlenül is több tényező „predesztinálta” őt persze tankönyvírásra: a rendelkezésre álló korabeli tankönyvek színvonalát és a hivatalos tankönyvbírálat gyakorlatát érintő, rendszeresen kifejtett kritikai attitűdjétől kezdve²⁷ a különböző pedagógiai szaklapok szerkesztésén át népszerűsítő történeti munkái megírásáig terjedt esetében az ösztönzők listája. Pedagógiai kritikáinak visszatérő eleme a tankönyvkínálat indokolatlan túltengése, tartalmi színvonaluk gyengesége és az engedélyezte-

²⁶ Uo. 1.

²⁷ Vö.: *Az ismeretlen Benedek Elek. Kötetben eddig nem közölt, 1881 és 1892 között írt publicisztikáiból.* Szerk. PERJÁMOSI Sándor–A. SZÁLA Erzsébet–GAZDA István, Sopron–Piliscsaba, Nyugat-Magyarországi Egyetem–Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2006. 81–90. – *Az ismeretlen Benedek Elek. Második gyűjtés: kötetben eddig nem közölt, 1892 és 1910 között írt publicisztikáiból.* Szerk. PERJÁMOSI Sándor–A. SZÁLA Erzsébet–GAZDA István, Sopron–Piliscsaba, Nyugat-Magyarországi Egyetem–Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2007. 67–69.

tésükért felelős Országos Köznevelési Tanács diszfunkcionális működése volt. Tankönyvet írni a dualizmus kori Magyarországon ugyanis bárkinek jogában állt, és ha akadt a kellő profit reményében vállalkozó kiadó, valamint elnyerte az Országos Köznevelési Tanács, majd 1896-tól a vallás- és köznevelésiügyi minisztérium illetve az egyházi főhatóságok *utólagos* jóváhagyását, akkor munkája újabb tétellel gyarapította a hazai tankönyvek zavarba ejtően színes kínálatát.²⁸ A szabadelvű korszak hazai oktatáspolitikája az újabbnál újabb tankönyvek piacra kerülésének megakadályozására ugyanis nem igazán volt képes, sőt nem is törekedett annak korlátozására. Egyetlen kivétellel: mennyiségükön legfeljebb az államellenes²⁹ és vallásferkentésbe ütözöknek minősített tartalmak betiltásával próbált szűkíteni. Az állam által az iskolai oktatásban nem engedélyezett, illetve onnan kitiltott taneszközök között ideológiai jelentőségük és közösségi identitást formáló relevanciájuk miatt – a földrajz- és alkotmánytankönyvekkel együtt – természetesen felülreprezentáltak voltak a történelmi tárgyú munkák.

Terjedelmi okokból nem térhetek ki sem a dualizmus kori hazai népiskolai történelemoktatás,³⁰ sem a magyar nyelv népiskolai tanításának szövevényes történetére,³¹ de még a „Lex Apponyi”-ként elhíresült népiskolai törvénycsoport keletkezésének, tartalmának és értelmezéseinek kérdéskörére³² sem, annyi azonban mindenképp leszögezendő, hogy az Apponyi Albert nevével egybeforrt végered-

²⁸ SZEBENYI Péter: Fejezetek a tankönyvjóváhagyás történetéből. *Educatio*, 1994/4. 603–613.

²⁹ 1893. évi XXVI. tc. a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről, 13. §. „Államellenes iránynak tekintendő különösen minden cselekmény, mely az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása vagy területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása ellen irányul, – történet legyen az akár tanhelyiségben, akár azon kívül vagy más állam területén, élő szóval, írásban vagy nyomtatvány, képes ábrázolat, tankönyvek vagy egyéb taneszközök által.”

³⁰ PUTTKAMER, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit ungarischen Staatsidee 1867–1914*. München, Oldenbourg, 2003. – FARKAS Mária: *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon. Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemkönyvek tükrében*. Budapest, Trezor, 2008.

³¹ KÉRI Katalin: Az 1879/XVIII. törvényekről a „Lex Apponyi”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez. In: Főszerk. HANÁK Péter: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 1997. 269–280. – BEREZ Ágoston: *The Politics of Early Language Teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy*. Budapest, Pasts, Inc.–Central European University, 2013.

³² DOLMÁNYOS István: A „Lex Apponyi” (Az 1907. évi iskolatörvények). *Századok*, 1968/3–4. 484–535. – FELKAI, 1999. 200–204. – SZARKA László: Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. *Korunk*, 2007/12. 25–35. – KATUS László: A Lex Apponyi. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_lex_apponyi/ – TÁRJÁN Tamás: Lex Apponyi. In: *Eszme és történet*. Szerk. EKERT Mária–MOLNÁR Attila Károly, Budapest, Nemzeti Köznevelési Egyetem Molnár Tamás Kutató Központ, 2014. 382–405.

mény több évtizedes fejlődés és törvényalkotói munka folyamányának tekinthető.³³ Hátterében a modernizációs és szociális kihívások – köztük a tanítók anyagi helyzetének és munkakörülményeik radikális jobbítása – mellett magyar nemzet(állam) építési szempontból az alábbi kihívásra adandó adekvát válaszadás szándéka állt. Nevezetesen az, hogy miként lehet a törvényalkotás erejével megoldást találni arra a dilemmára, hogy az ország lakosságának jelentős része annak ellenére sem beszéli az állam nyelvét, hogy 1879 óta iskolafenntartótól és tannyelvtől függetlenül³⁴ a népiskolákban is kötelezővé tették annak oktatását. A hatékonyabb és immár fegyelmi szankciók révén is számon kért iskolai nyelvvoktatás, más szóval és leegyszerűsítve az elvárt nyelvi „magyarosodás” kudarcát a törvényalkotók egyúttal az *érzelmi* magyarosodás erősítésével kívánták ellensúlyozni. Ebben márpedig kulcsszerepet játszott (legalábbis azt remélték tőle) a *hazai* nemzeti szimbólumok módszeres tantermi megjelenítésén (és a külföldiek eltávolításán)³⁵ túl a történelemoktatás részletekbe menő szabályozása és hatékony pedagógiai disszeminációja is.

Amíg a tankötelezettséget elrendelő Eötvös József-féle népoktatási törvényhez kibocsátott tantervben alig szerepelt konkrétum a történelemtanítás tartalmáról és szellemiségéről (leszámítva, hogy az alsóbb osztályok olvasmányira építve a népiskola V. osztályában életrajzok által, a VI. osztályban pedig Magyarország-centrikusan kell tanítani a történelmet, amelynek célja – több más közt –, hogy „a haza

³³ KÖTE Sándor: Az 1868-as népiskolai törvény „revíziójára” tett kísérletek a századforduló idején. *Pedagógiai Szemle*, 1961/4. 340–352. Közvetlen előkészítése pedig Berzeviczy Albert kultuszminisztériusához (1903–1905) köthető. V. ö. FELKAI László: Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus. *Magyar Pedagógia*, 1998/1. 34–36. – GALI Máté: *Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter*. Budapest, Athenaeum, 2017. 168, 170–190. Utóbbi értékelése szerint: „Berzeviczy voltaképpen még szerencsésnek is mondhatja magát a tekintetben, hogy nem sikerült elfogadtatnia a törvényjavaslatát. Hiszen a történelmi emlékezetben így az ún. »Lex Apponyi« vált hírhedté, nem pedig a »Lex Berzeviczy«.”

³⁴ A dualizmus idején a vallási hitfelekezetek fenntartásában állt az elemi iskolák döntő többsége, amelyekhez képest az állami népiskolák aránya ugyan az 1890-es évek óta fokozatosan nőtt, de mindvégig kisebbségben maradt (az 1906/7-es tanévben pl. a népiskolák 13%-a volt állami és 76,4 %-a felekezeti fenntartású). Az 1868-as népiskolai és nemzetiségi törvény értelmében márpedig az egyházi iskolafenntartók – az állam felügyelete mellett – maguk dönthettek tanintézményeikben az oktatás nyelvéről, tartalmáról és az alkalmazott tankönyvekről.

³⁵ 17. § Minden iskola és minden tanító, tekintet nélkül az iskola jellegére és arra, hogy állami segínyt élvez-e vagy sem, a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a valláserkölcösös gondolkodást tartozik kifejleszteni és megerősíteni. Ennek a szempontnak az egész tanításban érvényesülni kell; külső kifejezésül minden iskolában, jellegkülönbség nélkül, ugy a főbejárat fölött, mint megfelelő helyen a tantermekben Magyarország czimere helyezendő el, a tantermekben a magyar történetből vett falitáblák alkalmazandók, nemzeti ünnepeken pedig az épületen a magyar nemzeti czimeres zászló tüzendő ki.” 1907. évi XXVII. tc. a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól.

és nemzet iránt meleg ragaszkodást s lelkesedő szeretet” ébresszenek),³⁶ addig azt a századforduló idején, a Wlassics Gyula alatt megkezdett, majd Berzeviczy Albert minisztersége idején kidolgozott és kibocsátott új tanterv már aprólékos kidolgozottsággal szabályozta.³⁷ Apponyi minisztersége alatt végül a nem magyar tannyelvű elemi iskolák számára is részletesen kimunkálták a magyar nyelv tanításának tervét, amelyben a hazai történelemre vonatkozó ismeretek terjesztésének kiemelt figyelmet szenteltek.³⁸

A HAZAI TÖRTÉNELEM ESSZENCIÁJA BENEDEK ELEK TANKÖNYVSZÖVEGÉBEN: FÜGGETLENSÉG, NEMZETI EGYSÉG, ASSZIMILÁCIÓ

Ahogy a fentebbiekben szó volt róla, Benedek Elek két iskolai használatra szánt könyvet írt: egy olvasókönyvet és egy történelemtankönyvet. A két textus tüzetes egybevetéséből³⁹ azonban nyilvánvalóvá válik, hogy lényegében egyazon narráció újrashasznosításáról van szó, amennyiben a tantervi utasításoknak megfelelő eltérések kivételével az azonos korszakok tárgyalása esetén a két munka néhány mondat eltéréssel tartalmilag szó szerint megegyezik egymással,⁴⁰ ezért az alábbi elemzésben egyetlen szöveggént kezeljük őket.

Az új tantervi előírásnak megfelelően a Benedek-féle tankönyv is az V. osztály számára előírt életrajzokra épülő megközelítést ötvözte a hazai intézmények történetére fókuszáló, a VI. osztályban tanítandó előadással, azaz tartalmi felépítésükben a „nemzetet vezérlő nagy emberek” köré csoportosított „kor- és jellemképek” az

³⁶ *Tanterv a népiskolák számára.* Az 1868-dik XXXVIII. t. cz. értelmében kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter. Buda, Magyar Kir. Egyetem, 1869. 31–32.

³⁷ *Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára.* Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. Budapest, Magyar Királyi Tudományegyetem, 1905. XXXIII–XXXIV, 144–155.

³⁸ *A magyar nyelv tanításának terve a nem-magyar tannyelvű népiskolában és útmutatás ezen tanításterv használatához.* Az 1907. évi 27. t.-c. 19. §. alapján kiadott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1908. évi 120.000 sz. a kelt. rendeletével. Budapest, M. Kir. Egyetemi, 1908. 8–10, 67–70, 73–76.

³⁹ FARKAS Mária: Benedek Elek népiskolai történelemtankönyveiről, *Neveléstörténet*, 2009/4. 78–79.

⁴⁰ A leglátványosabb különbség közöttük, hogy a tankönyv valamennyi kiadása illusztrált, míg az olvasókönyvéi egyike sem, illetve ez utóbbit csak négy nemzetiség nyelvére fordítva adták ki bilingvis változatban is (magyar–német, -román, -szlovák és -szerb), míg a tankönyvnek ezeken felül létezik magyar–rutén verziója is. Itt jegyzem meg, hogy az egységesként kezelt szövegből vett alábbi részletek idézésénél nem tüntetek fel oldalszámot, hiszen az a bilingvis változatok miatt kiadásonként eltér.

egyetemes történetre csak annyiban tértek ki, amennyiben azt a nemzeti történet megértése szükségessé tette. Szellemiségében egyfelől szintén ügyelt arra, hogy „mellőzze a hanyatlás korszakait”, indokolatlanul ne emlegesse a „nemzet és nagyjai hibáit”, a „gyászosan végződött nemzeti harcok” és „az elmaradottság színezésével ne gyengítse a nemzeti önérzetet”, valamint „ne terjesszen kishitűséget”. Másfelől – a tantervi utasításban kétszer is kiemelt követelménynek megfelelően – „csak az igazat” adta elő „bátran és elfogultság nélkül, de nemzetünk forró szeretetével”, és abból is elsősorban azt, „aminek nevelő hatása és becse van az iskolában és az életben”, hangsúlyozva egyúttal, hogy „mindenki, aki polgári, hazafiúi és emberi kötelességeit híven teljesíti, hozzájárul a nemzet felvirágoztatásához”.⁴¹

A tanterv által megszabott tematikai felépítést viszonylag szorosan követte a tankönyv tartalmi beosztása is, néhány ponton azonban jelentős kiegészítéssel, pontosabban kreatív átértelmezéssel. Benedek tankönyve legalább három szempontból kifejezetten eredetinek tekinthető, mégpedig a *nemzeti függetlenség, egység és asszimilációs képesség* implicit és explicit nyomatékosítása kapcsán. Az osztrák-, majd Habsburg–magyar viszony vonatkozásában szinte egyetlen alkalmat sem mulaszt el, amikor rámutathat a két fél kapcsolatának a magyar félre nézve eleinte kedvező, majd mindinkább sérelmes mivoltára.

Így például hosszan idézi a legelső Habsburg uralkodónak a morvamezei csata után Kun Lászlóhoz írott levelét, benne az alábbi zárógondolattal: „mit kelljen tennünk a jövőre közös javunk tekintetében: ezt mi egészen a ti rendelkezésekre hagyjuk, *a ti akaratotoknak alája rendelve saját kívánatainkat*”. Az „osztrák várakat és városokat, magát Bécsset is” elfoglaló Mátyás király uralkodása kapcsán pedig arról értesülhetünk, hogy az uralkodó „magyar embert nevezett ki Ausztria kormányzójának, magyar papot bécsi püspökké.” A koraújkori fegyveres konfliktusok idején nemcsak az alkotmányos sérelmeket emeli ki Benedek, hanem azt is, hogy „a bécsi kormánynak a török kiűzésénél sokkal nagyobb gondja van: Magyarországnak osztrák tartománnyá alacsonyítása s a nemzet elnémetesítése” vagy, a fiatal II. Rákóczi Ferenc kapcsán, hogy „németté akarták nevelni Zrínyi Ilona fiát!”. A Mária Terézia és II. József uralkodását a németesítés tetőpontjaként prezentáló hagyományos történeti felfogást Benedek szinte tételszerűen summázza az utóbbi jellemzésekor: „Németté akarta tenni a magyar voltára büszke magyart.” A magyar alkotmányon esett sérelmeket pedig helyenként a (nem is annyira) látens népiirtás fogalomkörébe sorolja: „Valóságos írtóháborút kezdett Rudolf a magyar nemzet ellen, a protestáns vallás kiírtásának ürügye alatt” – írja például a 17. század elejéről.

⁴¹ *Tanterv és utasítás*. 1905. XXXIII–XXXIV, 143, 147.

A nemzeti függetlenség tekintetében ugyanakkor különös súlyt fektet annak *kulturális* vonatkozásaira. A közjogi és kulturális értelemben is vett nemzeti önállóságot azonban nemcsak az osztrák–magyar viszony kapcsán igyekezett kiemelni, hanem attól függetlenül is, különösen az Árpád-ház kihalása utáni korszak vonatkozásában: „[...] Vencel, cseh és lengyel király [...] azonban nem fogadta el a felajánlott koronát, mivelhogy nem *tudott magyarul*.” „[...] Lajos király udvarában magyar nyelv és magyar lélek uralkodott, az idegenséget nem tűrte meg a király.”

A Benedek Elek-i tankönyvnarratíva másik jellemző vezérmotívuma a nemzeti *egység* tételezése, melynek megvalósulását nemcsak a reformkortól kezdődően („jogot kell adni a népnek [...] így lesz nemesből és jobbágyból *egységes, erős nemzet*, mely aztán meg tudja védeni az alkotmányt”), de már a 17. században, Bocskai „önvédelmi harca”, „az első magyar szabadságharc” idején és a rákövetkező száz év eseményeinél visszatérően hangoztat. „Ledültek a válaszfalak, mit magyar és magyar közé vallás-, nyelv- és osztálykülönbség emelt. [...] Vallás-, osztály- s nemzetiségi különbség nélkül egyesítette [Bocskai István] a nemzetet szabadságának, jogainak védelmére. Feltámasztotta a magyar nemzeti egységet. [...] Úr és paraszt egyformán sínylette a német önkényuralmat. Nem csoda, hogy forrongott az egész nemzet, s osztály-, felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül megmozdult, midőn II. Rákóczi Ferenc felemelte a Thököly Imre által elejtett zászlót.”

Amíg a tipikus hazai történelemtankönyvekben a nemzetiségekről alig esett szó a honfoglalás, az ország török kiűzése utáni újranevesítése, valamint a reformkori és 1848–49-es politikai mozgalmak és polgárháború kivételével, addig a Benedek Elek-i narráció látványos fogékonysággal és eredetiséggel hangolja a *teljes* nemzeti történelmet „nemzetiségorientálttá”. Azt értem ez alatt, hogy a tankönyv bővelkedik a magyarság és a vele egy hazában élő más nyelvű népcsoportok közötti *kölcsönös* szimpátia példáiban. Mindjárt a honfoglalás és államalapítás koránál látványossá válik ez az intenció: „[...] egyedül Árpád népe az, mely nemcsak meghódította az itt talált népeket, de szeretettel testvéreinek is fogadta”. „A honalapító Árpád nem írtotta ki az új hazában talált népeket s ezek örömeit símultak a magyarhoz, vegyültek közéje, majd lettek szívvel-lélekkel magyarrá, mert a magyar urak türelmesebben bántak az alsó néposztállyal, mint a morva és német urak.” „A magyarnak veleszületett jelleme a türelmesség. Nemcsak hogy nem bántották hitükben az itt talált s meghódolt keresztény népeket, de lassanként el is fogadták ezektől a keresztény hitet.”

Az érzelmi asszimiláció pozitív példatára azonban a későbbi évszázadokban sem fogy ki a kollektív és egyéni sikerekből: „Nem durva erőszakkal, hanem szeretettel fűzte magához az idegen föld népét [ti. Könyves Kálmán Dalmáciáét].” „A magyar faj magát megkedveltető, magához vonzó képessége csudákat művelt: kúnok, bes-

senyők s más idegen népek beleolvadtak a magyarságba, szaporították, erősítették a véres háborúkban meg-megfogyatkozott népet.” Az idegen eredetű, „szívvel-lélekkel magyarrá lett” hősök – akik közül Hunyadi János, Zrínyi Miklós és Damjanich János van nevesítve –⁴² ellentpontjaként pedig a hazájához kimondatlanul hűtlenné vált Heinrich Hentzi⁴³ áll.

A dualizmus kori hivatalos magyar nemzetkonceptió – melynek értelmében az ország valamennyi lakosa az egységes politikai nemzet, bár más-más ajkú, de egyenrangú tagja, az osztatlan és szerves emlékezetközösség részese – minél hatékonyabb meggyökereztetése iránti törekvése azonban egy ponton túl terminológiai labirintusba vezet. Mivel Benedek következetes fogalomhasználata mindenkit magyarnak tekint, aki az ország területén született, ezért az 1848–49-es etnikai összetűzések okainak, lefolyásának és következményeinek tárgyalásakor odáig megy, hogy magyarok és „nem magyar nyelvű magyarok” ellentétpárjával próbálja körülírni a történéseket.⁴⁴ Az etnikai különbségeket vélhetően tompítani szándékozó és leíró kategóriaként kidolgozott terminológiai újítását azonban nemcsak a nemzetiségi nyelvekre volt körülményes lefordítani,⁴⁵ de ő maga sem tudta következetesen érvényesíteni.⁴⁶

⁴² „Mint oly sok idegen eredetű ember a századok folyamán, szívvel-lélekkel magyarrá lett Hunyadi János is. [...] Az ő életpályája az önzetlen honszerelemnek mindörökké ragyogó példája marad.” „Am ő [a horvát eredetű s szívvel-lélekkel magyarrá lett Zrínyi Miklós] hazafi is volt: ő példát akart adni nemzetének, a jelen- és utókornak. [...] Hogy csak úgy élhet a haza, ha fiai meg tudnak halni érte!” „A Délvidéken [...] különösen a szerb születésű, igaz magyar lelkű Damjanich János halhatatlánította nevét.”

⁴³ „És újra magyar zászló lengett [...] Budavárán is, melyet a magyar születésű Hentzy tábornok védett saját honfitársai ellen.”

⁴⁴ „Megkezdődött a nem magyar nyelvű magyarok bujtogatása országszerte.” „A magyar vitézség, áldozatkészség, elszántság a maga erejéből leverte a nem magyar nyelvű magyarok lázadását [...]” „Maguk a nem magyar nyelvű magyarok is meggyűlöltek az osztrák uralmat, mely őket is épp úgy szolgátságba hajtotta, mint a magyarokat.”

⁴⁵ A „nem magyar nyelvű magyarokat” a német verzió hol magyar ajkú (ország)lakosok (*Landesbewohner/Bewohner nicht ungarischer Zunge*), hol nemzetiségeknek (*Nationalitäten*) fordítja, a román háromféleképpen (*unguri nemaghiari, unguri de limbă nemaghiară, naționalitățile*), a szlovák általában nemzetiségekként (*narodnosti*), illetve bonyolult körülírással (*uhorských občanov ktorých materskou rečou nebola reč uhorská*), a szerb hazánk nemzetiségeiként (народности у нашој домовини) és nemmagyar nemzetekként (немађарских народа), a rutén pedig nemmagyar (nyelvű) nemzetekként (народовъ не мађарскихъ языковъ, немађарскъ народы Угорщины, немађарскъ народы).

⁴⁶ „A tót, a rutén paraszt ép oly lelkeséggel követte Rákóczi zászlaját, mint a tiszta magyar: második Megváltót látott benne a föld népe, jobbágy és köznemes egyaránt.” „[...] a svábság, a felvidéki németiség, a ruténség s a tótság egyrészen kivételével az összes nem magyar nyelvű magyarok fegyvert fogtak a magyar ellen.” „[...] az osztrák uralom meg elvette a szabadságot azoktól is, kik végigharcolták a harcot az államalkotó magyar ellen.”

Benedek Elek tankönyve egy *Ezer esztendő* címet viselő, pozitív hangvételű, nagy ívű számvetéssel zárul, amelyet a *Néptanítók Lapja* vezércikként külön is lekötött.⁴⁷ A magyar történelem *kivételességét* központba állító nemzetkarakterológiai alapozású összegzés – a nemzeti újjászületés és a rohamos fejlődés kihangsúlyozása mellett – lényegében megismétli a fentebb már tárgyalt toposzokat a magyar történelemben mindig megmutatkozó (noha néha látens) nemzeti egységről⁴⁸ és a magyar szellem és műveltség mintaszerű magába olvasztó⁴⁹ erejéről.

UTÓÉLET ÉS AMBIVALENCIÁK

Felmerül természetesen végezetül a kérdés: milyen hatása lehetett Benedek Elek markánsan új hangvételű nemzettörténeti elbeszélésének? A már többször idézett részletes 1905-ös tantervi utasítás azt is előírta, hogy „különösen tartózkodjunk a nemzetiségi és felekezeti elfogultságtól, ellenségeink becsmélésétől és a politikai pártoskodástól.” Benedek nemzeti egységet középpontba állító és több aspektusból is arra *ösztönző* narrációja igyekezett is maradéktalanul megfelelni eme komplex elvárásnak, a birodalmi egység magasabb szempontjának lényegében teljes mellőzésével azonban kihívta maga ellen a sorsot. A dinasztiaellenes kitételei miatt hamarosan sor került ugyanis történeti olvasókönyve mint a legszélesebb potenciális befogadói réteget megcélzó textus – állítólag személyesen az uralkodó kezdeményezte – betiltásához, miután Benedek nem volt hajlandó megírni annak „javított kiadását” vagy legalább a nevét adni ahhoz.⁵⁰

Hogy ez a betiltás mennyiben szólt inkább Apponyinak, a szöveg köztudomású megrendelőjének, az persze valóban indokolt felvetés. A keresztényszocialista *Reichs-post* publicistája által a „lázas evangéliomának”⁵¹ bélyegzett olvasókönyvvvel ellentétben mindenesetre Benedek történelemtankönyvére különös módon nem vonatko-

⁴⁷ *Néptanítók Lapja*, 1908. április 16. 1–3.

⁴⁸ „A nemzeti összetartozás, az egység érzése szendergett, de sohasem aludott el teljesen s az Isteni Gondviselés a legválságosabb időkben mindig küldött férfiakat, kik felébresztették a magyarban a nemzeti öntudatot s a felébresztett nemzet csudákat művelt.”

⁴⁹ „A magyar lélek csudálatos vonzóereje mellet tanuskodik, hogy a nagy magyarok közt egész sora van az oly férfiaknak, kik eredetükre idegenek voltak, de szívvel-lélekkel magyarokká lettek s a magyar névnek messze földön dicsőséget szereztek. Ezek [...] mind a magyar műveltség, a magyar szellem emlőjén nevedtek [...] s mint magyaroknak szárnyalt túl hírük, nevük túl az ország határain.”

⁵⁰ BENEDEK, 1920. II. köt. 152–155. – BENEDEK Marcell: *Naplómat olvasom*. Budapest, Szépirodalmi, 1965. 237–240.

⁵¹ BENEDEK, 1920. II. köt. 149.

zott a betiltás. Sőt, ha hinni lehet a könyvészeti kutatásoknak, akkor azt változatlan lenyomásban újra ki is adták 1916-ban.⁵² Mivel a népiskolák döntő többsége – a magasabb szintű iskolatípusoktól eltérően – a korban jellemzően nem adott ki értesítőt, ezért a tankönyv (akár egynyelvű, akár bilingvis változatai) elterjedtségének még a szűrőpróbaszerű felméréséhez is kiterjedt kutatómunkára volna szükség.⁵³ Megjelenését mindenesetre a *Századok* szintén számon tartotta,⁵⁴ és arra is van közvetett forrás, hogy „a tanszabadság, a szabad verseny és a tanítók önállósága” nevében esetenként tiltakoztak kötelező használata ellen, sőt nem tartották elemi iskolába valónak, „legfeljebb olvasmányoknak a felnőttek számára”.⁵⁵ Úgy tűnik, mégis utat találhatott a népiskolai oktatás némely szegmensébe, hiszen amíg az 1908 után született népiskolai történelemtankönyveknek sem szerkezeti, sem tartalmi-koncepcionális felépítésében nem találtam nyomát kifejezetten a nemzetiségekre fókuszáló érzékenységeknek, ellenben a nem magyar ajkú katolikus népiskolák tanulói számára összeállított magyar nyelvi olvasókönyv történeti tárgyú „beszélgetései” például nemcsak sűrítettebb formában hasznosították, de helyenként szóról szóra is reprodukálták Benedek tan- és olvasókönyvének a szövegét.⁵⁶

A „Lex Apponyi” rendelkezéseinek szigora már a maga korában heves tiltakozást váltott ki országhatáron belül és kívül (ahogy a Berzeviczy-féle törvénytervezet néhány évvel korábban nem kevésbé), nyelvelsajátítási kíváncságnak teljesíthetlensége pedig nyilvánvalóan borítékolható volt, nemcsak a korabeli hazai iskola-rendszer infrastrukturális korlátai és fenntartói hálózatainak összetettsége, de a nem magyar ajkú hazai tömbnépesség földrajzi elhelyezkedése, iskolázási lehetőségei és hajlandóságának sajátosságai miatt egyaránt.

⁵² *Magyar írók élete és munkái*. II. Szerk. GULYÁS Pál, Budapest, Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 1940. 1047. Hogy olvasókönyve új főcímmel ellátott egynyelvű változatára (BENEDEK Elek: *Ezer esztendő. Történeti olvasmányok*. Budapest, Franklin, 1909.) szintén vonatkozott-e a betiltás, arra nem találtam utalást.

⁵³ Az Országos Pedagógiai Könyvtár állományában és az online elérhető népiskolai értesítőkből mindazonáltal nem találtam említést a használatáról.

⁵⁴ *Századok*, 1910/2. 160.

⁵⁵ A kötelező tankönyvek ellen. *Közoktatás. Egyetemes Tanügyi Hetiújság*. 1909. június 15. 6–7. A radikális érdekképviselői szaklapot szerkesztő-kiadó, a Magyarországi Tanácsköztársaság idején a KMP-be is belépő Bihari Mór mindazonáltal mind a fennálló kurzussal, mind Benedek Elekkel szemben komoly fenntartásokkal viseltetett, így az általa közvetített híradás a Délmagyarországi Tanítóegyesület nagybecskereki körének tavaszi közgyűlésén Horváth Lajos párdányi igazgató szájába adott bírálatról is ennek fényében értékelendő.

⁵⁶ EMBER K[ároly]. – MARGITAI J[ózsef]. – MIHALICSKA J[ános].: *A magyar beszéd- és nyelvgyakorlás olvasó- és tankönyve a nem magyar tanítási nyelvű katolikus népiskolák számára [...] az V. és VI. osztály részére*. Budapest, Szent-István-Társulat, 1910. 3–54.

Az effektív magyarosodás felgyorsítása mellett hivatalosan is kitűzött cél – a fel-növekvő nemzedékek szívében az állampatriotizmus meggyökereztetésének – eléré-séhez vezető, *nyelvi hovatartozástól függetlenített* eszköz, azaz a nemzetiségi tanu-lók közvetlenebb megszólítására alapozó kétnyelvű tan- és olvasókönyvek állami patronálása viszont eredeti újítása volt a koalíciós kormány kultuszminiszterének. Mivel e kísérlet a hamarosan bekövetkező, törésszerű történelmi változások kö-vetkeztében viharos gyorsasággal ért véget, ezért értelmetlen volna az „eredményes-ségét” számon kérni. Magának a kísérletnek a számba vétele, a létrejöttén munkáló szándékok feltérképezése ugyanakkor nem tűnik haszontalannak és talán hozzá-járul a 20. századelő hivatalos magyar oktatáspolitikája megítélésének továbbárnya-lásához.

LIGETI DÁVID

A BÉKE FEJEDELMEI?

I. FERENC JÓZSEF, IV. KÁROLY ÉS A HÁBORÚ¹

BEVEZETÉS

1916. november 21-én 68 év uralkodás után meghalt I. Ferenc József. Az 1848-ban trónra lépett uralkodót – különösen az 1890-es évektől – egyre többször nevezték békefejedelemnek, ill. békecsászárnak, mivel a békére való törekvés uralkodásának egyik legfőbb jellemvonása volt. 1866 után az I. világháborúig – két kisebb hadjáratot leszámítva² – békében uralkodott a császár. Mindemellett a magyar királyként is közel fél évszázadig regnáló monarcha meghatározó szerepet játszott az első világháború kitörésében, amelynek félidejénél halt meg. Uralma így háborús viszonyok közepette indult, majd ért véget.

Utóda, IV. Károly magyar király rövid uralkodása idején szintén a békére törekedett, és őt is gyakran illették a békefejedelem jelzővel. Jelen tanulmányom célja, hogy megvizsgáljam, mennyire volt ez *epitheton ornans* megalapozott két utolsó királyunk esetében. Evégett röviden áttekintem a két uralkodó szerepét a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia 1848 és 1918 között vívott háborúiban.

Tanulmányom három fő részből épül fel. Először a békefejedelem fogalmát mutatom be, ezután I. Ferenc József és a háború viszonyát vizsgálom meg, végül pedig IV. Károly béketörekvéseivel foglalkozom.

¹ A tanulmány a VERITAS Történetkutató Intézet, a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum és a Károli Gáspár Református Egyetem Történettudományi Intézete által szervezett, „Trónbitorlóból alkotmányos király” című konferencián, 2016. december 13-án megtartott, azonos című előadás szerkesztett és jegyzetekkel ellátott változata.

² Ezek az 1878. évi boszniai okkupáció, valamint az 1882-es dél-dalmáciai felkelés leverése voltak.

A BÉKEFEJEDELEM FOGALMA

„Ha békeszerető leszel, királynak és királyfiának mondanak. [...] Uralkodásod minden tekintetben békés legyen.” (Szent István Intelmeiből)³

A békefejedelelem fogalmának eredete egészen az ókorba nyúlik vissza. Izajás (Ézsaiás) próféta könyvének kilencedik fejezetében a Megváltóról így ír: „Mert gyermek születik nekünk, fiú adatik nekünk; az uralom az ő vállán lesz, és így fogják hívni a nevét: Csodálatos Tanácsadó, Erős Isten, Örökkévalóság Atyja, Béke Fejedelme.”⁴ A minket most érdeklő utolsó jelző a héber eredetiben *szár sálom*, a Septuaginta ógörög fordításában *arkhón eirénész*, a Vulgátában pedig *princeps pacis* kifejezéssel szerepel. A három szakrális nyelv kifejezései lényegében tükörfordításként értelmezhetők, egyedül a „béke” szó etimológiájából eredő különbségek figyelhetők meg: míg a héber sálom elsősorban annak pozitív hozadékaira (bőség, áldás stb.) utal, addig a görögben és latinban a stabil, rendezett, megkötött állapotra – hasonlóan a magyar fogalomhoz, amely például a béklyó szóval van rokonságban. A magyar békefejedelelem, továbbá a nagy nyugati nyelvekben a *princeps pacis* kifejezés is tükörfordításnak tekinthető, lévén, hogy a princeps szó szerint az első fej, illetve feje valaminek kifejezésből ered. Innen származnak a német *Friedensfürst*, a francia *Prince de la paix*, az angol *Prince of peace*, továbbá a spanyol *Príncipe de la Paz* alakok.

Mindebből, valamint a keresztény hagyományból következően a békefejedelelem fogalma Krisztusra vonatkozott, és a Királyok Királya ezen attribútuma természetesen az európai uralkodók egyik fő céljává kellett, hogy váljon. Ebből következően a békefejedelelem fogalmát – a nyugati civilizációban – elsőként a római pápákra alkalmazták, és igen megtisztelő volt, ha egy világi uralkodót ruháztak föl ezzel a címmel. Ugyanakkor látni kell, hogy nem egy pacifista jelzővel van dolgunk: jól illusztrálja ezt az idézett bibliai rész „erős Isten” jelzője, amely megközelítően húsz alkalommal olvasható a Szentírásban a harcászó attribútumaként.

E teológiai háttérnek megfelelően az eszményi keresztény monarchának törekednie kellett a békére, és a háború csak abban az esetben maradt elfogadható opció, ha az országot belviszály, vagy lázadás sújtotta, illetve defenzív harccal kellett megvédeni azt.

A középkorban leggyakrabban IV. Károly német–római császárt nevezték békefejedelemmek,⁵ míg a kora újkorban Johann Philipp von Schönborn mainzi érsek

³ Kurucz Ágnes fordítása. <http://mek.oszk.hu/00200/00249/00249.htm> (letöltés ideje: 2017. október 20.)

⁴ Izajás 9, 5. A Vulgata fordításában. *Szentírás*. Budapest, Szent Jeromos Bibliatársulat, 1999. 777.

⁵ HABSBURG, Otto von: *Karl IV.: ein europäischer Friedensfürst*. München–Wien, Herold, 1978.

érdemelte ki ezt a jelzőt, akinek meghatározó szerepe volt a vesztfáliai béke (1648) megkötésben.⁶

Az újkorban a napóleoni háborúk időszaka óta elevenedett föl a békefejedelem fogalma, miután Manuel Godoy y Álvarez de Faria spanyol miniszterelnököt IV. Fülöp király felruházta a *Príncipe de la Paz* címmel 1795-ben.⁷ A kormányfő a franciákkal való sikeres béketárgyalások eredményeképp kapta meg ezt a titulust, mivel a bázeli béke igen előnyös módon zárta le a spanyolok balsikerű franciaországi intervencióját.

I. FERENC JÓZSEF ÉS A HÁBORÚ

„Politikám a béke politikája.” (1911)⁸

Bevezetónkből kitűnhetett, hogy e szempontok igen fontos szereppel bírtak egy olyan katolikus uralkodó esetében, mint I. Ferenc József. Sok szempontból ez magyarázza az 1848/49. évi eseményeket is, amelyek nagymértékben meghatározták az uralkodó és a háború, mint fogalom viszonyát. Amikor 1848. december 2-án Ferenc József lett az osztrák császár, a Habsburg Birodalom történetének egyik – ha nem a – legsúlyosabb krízisét élte át. A birodalom szinte egésze forrongott, a legkritikusabb helyzet azonban a Lombard–Velencei Királyságban, illetve hazánkban alakult ki. Az ifjú 18 éves uralkodó lényegében egyetlen intézményre, a császári–királyi hadseregre támaszkodhatott a rend helyreállításában, valamint a dinasztia hatalmának megőrzésében. Az ekkori tapasztalatok alapvetően határozták meg a császár gondolatait a háború vonatkozásában. A közhiedelemmel ellentétben ugyanis Ferenc József hálósobájában az aradi tizenhármas kivégzéséről nem volt festmény, hanem a helyiséget 1848–49 kritikus időszakának csatajelenetei díszítették.⁹ A for-

⁶ WILD, Karl: *Johann Philipp genannt der Deutsche Salomo. Ein Friedensfürst zur Zeit des dreißigjährigen Krieges*. Heidelberg, Carl Winter's, 1896. 161.

⁷ ERNST Ottó: Szezelem a lángban álló Spanyolországban. *Magyarország*, 1936. december 23. 15.

⁸ CONRAD, Feldmarschall [Franz von Hötzendorf]: *Aus meiner Dienstzeit*. (1906–1918). I–V. köt. Wien–Berlin–Leipzig–München, Rikola, 1921–1924. II. 282. (a továbbiakban: CONRAD, 1921.)

⁹ HANÁK Péter: Ferenc József hálósobája. *Budapesti Negyed*, 1998/4. 181. Két kép Albrecht Adam munkája volt, amelyek a *Radetzky tábornagy győzelmei az 1848–1849. évi olaszországi hadjáratban* címet viselték. A magyar szabadságharcról pedig Conrad L'Allemand festő két képe volt a szobában, amelyek Buda 1849. évi ostromához kötődtek. Az egyikben Alois Alnoch von Edelstein ezredes azon sikertelen kísérlete volt látható, hogy felrobbantsa a Lánchidat; a balul sikerült explózió a törzstisztet szaggatta darabokra. A másik kép pedig a sebesült várparancsnok, Heinrich Hentzi von Arthum vezérőrnagy elfogásának pillanatát ábrázolta. Mindehhez lásd: HERMANN Róbert: Egy végzetes döntés születése. Magyar haditervek Gödöllőtől Komáromig, 1849. április 7–29. *Századok*, 1999/2. 334.

radalmak leverésének fontosságát mi sem jellemezte jobban, mint hogy a birodalom legmagasabb katonai kitüntetésében – a Katonai Mária Terézia Rend valamelyik fokozatában – csupán 1809-ben, a napóleoni háborúk egyik csúcspontján részesült több tiszt, törzstiszt és tábornok, mint az 1848/49. évi harcok során.¹⁰

I. Ferenc József megtorlási politikája – különösen hazánk esetében – finoman fogalmazva sem illeszkedett az eszményi uralkodó képébe, amelyet a kegyességnek, a kegyelmezésnek (*clementia*) kellett volna uralnia. Az, hogy nem így történt, alapvetően meghatározta Ferenc József igen negatív nemzetközi és hazai reputációját. Számunkra ezért – még az első világháború kitörésében játszott szerepe – előtt sem lehetett igazi békefejedelem.

Miután a cári intervenció révén a Habsburg Birodalom túlélte 1848/49 forradalmi megpróbáltatását, az 1850-es évek nyugtalan, de mégis békés időszakot hoztak. A Magyar Királyságban ostromállapot volt érvényben, az ország közigazgatását lényegében a k. k. haderő irányította. A krími háború idején pedig 300 ezer katona mozgósítására, valamint a dunai fejedelemségek (Havasalföld és Moldva) megszállására került sor. Hamarosan ismét a fegyvereké lett a szó. 1858-ban III. Napóleon nyíltan a Risorgimentóra törekvő Szárd–Piemonti Királyság mellé állt, amely szüntelen provokációkkal kivívta a Habsburg uralkodó haragját. 1859 áprilisában Ferenc József ultimátumot küldött Torinónak, amelyben az olasz agitáció felfüggesztését követelte. E diplomáciai lépésnek ugyanolyan végzetes következményei lettek, mint az 55 évvel későbbi, Szerbiának küldött demarsznak. Miután kielégítő válasz nem érkezett, a Habsburg uralkodó parancsot adott báró Gyulai Ferenc tábornagynak, hogy leckéztesse meg Piemontot. Ezen epizód mellett azért időztünk el hosszan, mert egészen 1914-ig ez volt az utolsó alkalom, hogy Ferenc József háborút kezdeményezzen. Érdekes módon egyébként maga úgy tartotta, hogy mind 1859-ben, mind pedig a szarajevói merényletet követően valójában defenzív módon lépett fel. Tény ugyanakkor, hogy a *fin de siècle* utolsó évtizedében, amikor Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok, a Monarchia Összes Fegyveres Erői Vezérkarának főnöke – sokadik alkalommal – preventív háborút követelt az olaszok ellen, Ferenc József ezt azzal utasította vissza, hogy „Ausztria sohasem kezdeményezett háborút!” A Vezérkar főnöke így válaszolt: „Sajnos, Felség!”¹¹

Az 1859-ben a francia–piemonti szövetségtől, majd 1866-ban a poroszoktól elszenvedett vereség átalakította Ferenc József személyiségét. Az elszenvedett kudarcok hatására egyre inkább békepártivá vált, és bár ennek a tényezőnek kisebb befolyása

¹⁰ BENCZE László: *Solferino*. Budapest, Paktum, 2001. 15.

¹¹ CONRAD, Gina von Hötzendorf: *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*. Leipzig, Grethlein&Co., 1935. 66.

volt a birodalom diplomáciájára, mint az európai hatalmi erőegyensúlyban bekövetkezett változásoknak, mégis Ferenc József háborút kerülő magatartása elősegítette az elkövetkező évtizedek nyugalmát. Különösen megnyilvánult ez a tényező a közös külügyminiszterek kiválasztásában: az uralkodó mindig józan, békére törekvő diplomátákat választott erre – az igen bizalmi, és a császár számára legfontosabb – posztra. Gróf Andrassy Gyula mellett¹² jó illusztrálja ezt gróf Alois Lexa von Aehrenthal minisztersége, aki 1906 és 1912 között irányította a dualista állam külügyminisztériumát, és számtalan alkalommal konfrontálódott a birodalom héjaival, mindekelőtt a Vezérkar főnökével, Conraddal. 1909-ben az uralkodó kijelentette: „mégiscsak a béke a legjobb, reméljük, ez osztályrészünk marad”. Ezt felismerve, Nagy-Britannia 1908-ban – éppen a császár békeszeretetére apellálva – megkísérelte leválasztani a Monarchiát a Német Birodalomtól.¹³

I. Ferenc József a dualizmus rendszerében is kulcsfontosságú szerepet játszott háború és béke kérdésében. Az 1867. évi XII. törvény 8., valamint 11. §-a biztosította az uralkodó történeti hagyományból következő jogait a kül- és a hadügy kérdésében.¹⁴ Az alkotmányos király ekképp továbbra is rendelkezett azzal a joggal, hogy háborút kezdeményezzen,¹⁵ mivel kiterjedt felségjogainak köszönhetően a közös kül- és hadügyekben megőrizhette abszolútnak tekinthető hatalmát.¹⁶

Ferenc József békefejedelemmé lényegében 1888-ban avanszált, amikor I. Vilmos német császár halála után ő vált a „három császár szövetségének” legidősebb tagjává.¹⁷ Ekkor szinte öröknek tűnt a béke Közép- és Kelet-Európában, így aztán

¹² Ez még annak ellenére is igaz, hogy Andrassy 1878 elején Tisza Kálmánnal együtt az Oroszországgal való háború pártján állt. SCHWARCZWÖLDER Ádám: Széll Kálmán pénzügyminisztersége és lemondásának körülményei. In: *VERITAS Évkönyv 2014*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2014. 61.

¹³ Ferenc József nemleges válasza után, az egyik brit diplomata, Sir Charles Hardinge így nyilatkozott: „Az öreg császár kivételes, nagyszerű ember, de úgy vélem, hogy épp most szalasztotta el hosszú életének egyik legkedvezőbb lehetőségét.” Joó András: Egyensúly, presztízs, diplomáciai sakkhúzások. In: *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. ANKA László–KOVÁCS Kálmán Árpád–MAKKAI Béla–LIGETI Dávid–SCHWARCZWÖLDER Ádám. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Könyvkiadó, 2016. 386–387.

¹⁴ <https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5313> (letöltés ideje: 2017. október 27.)

¹⁵ Erre utalt magának a hadüzenetnek a szövege: „Ő császári és apostoli királyi Felsege 1914. évi július hó 28-án kelt legfelsőbb elhatározása alapján, a mai napon a szerb királyi kormányhoz francia nyelven üzenetet intézett.” A hadüzenetet gróf Leopold Berchtold külügyminiszter ellenjegyezte. [Sz. n.]: A hadüzenet. *Budapesti Hírlap*, 1914. július 29. 2.

¹⁶ SCHWARCZWÖLDER Ádám: A király válaszüton. Ferenc József és a Bánffy-kormány válsága. *Levéltári Közlemények*, 2016/1. 62.

¹⁷ A három császár – vagyis az orosz cár, a német és az osztrák császár – szövetsége 1872/73 folyamán jött létre, és véglegesen a húsz évvel később kötött francia–orosz szövetséggel ért véget.

nagymértékben növekedett az osztrák császár reputációja is.¹⁸ A magyar király az 1890-es évektől kezdve egyre többször érdemelte ki a békefejedelem *epitheton ornansát*,¹⁹ és nem pusztán alattvalóitól, vagy szövetségeseitől, hanem semleges államoktól is. Hatvanöt éves uralkodói jubileumán például a *Daily Mail* így éltette: „A Monarchia uralkodója mindig békefejedelemnek bizonyult”.²⁰ Ha a nyers számokat nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy 1914-ig uralkodása 65 évéből háborúi együttes hossza alig több mint két évet tett ki, továbbá érdekes adat az is, hogy az első világháború idején 28 hónapig regnált háborús körülmények között, vagyis korábbi háborúi *együttes* hosszát is meghaladta ez az érték.²¹ A modern háború borzalma abban is megnyilvánult, hogy a császár csapatai által elszenvedett korábbi veszteségek össze sem hasonlítható módon törpültek el a Nagy Háborútól: 1916 végére csak a halottak száma meghaladta az egymillió katonát.

A birodalom alattvalói alapvetően a világháború folyamán is osztották a békefejedelem Ferenc József imázsát, sőt több ízben emlegették így a monarchát.²² Halála idején konszenzus uralkodott abban, hogy I. Ferenc József joggal érdemelte ki a békefejedelem jelzőjét. „Az elhunyt uralkodóról szóló megemlékezések közül egyik sem mulasztja el, hogy megemlítsen azokat a megindító szavakat amelyeket az uralkodó a Szerbiával való háború kitörésekor mondott és valamennyi megemlékezés hangsúlyozza, hogy az utolsó két esztendő eseményeinek ellenére is örök időkre megilleti Ferenc Józsefet a békefejedelem neve.”²³ Az első világháború során szinte toposszá vált, hogy a békefejedelem, I. Ferenc József pusztán belekényszerült a hábo-

¹⁸ REDLICH, Joseph: *Kaiser Franz Joseph von Österreich*. Berlin, Kulturpolitik, 1928. 379–380.

¹⁹ Példák: „Ferenc József most is mint békefejedelem jelent meg Csehországban”. [Sz. n.]: Merénylet a király ellen. *Budapesti Hírlap*, 1891. október 2. 1. „Éljen a békefejedelem! Ez azon szó, mely kifejti a leghatalmasabb és legvalódibb benyomást, melyet az uralkodó utazása mindenütt kell, hogy előidézzon.” [Sz. n.] Német hang a csehországi királylátogatásról. *Budapesti Hírlap*, 1891. október 4. 5.

²⁰ [Sz. n.]: Ferenc József császári jubileuma. *Budapesti Hírlap*, 1913. december 3. 6.

²¹ Megjegyzendő, hogy I. Ferenc József korábbi háborúi hosszában benne van az 1864. évi porosz–osztrák–dán háború, amely majdnem kilenc hónapig tartott, de nagyon heves harcselelmények nem történtek. Ráadásul a Habsburg Birodalom mindössze egy hadtesttel vett részt a harcban.

²² Példák az osztrák sajtóból, a teljesség igény nélkül: „Szeretett császárunk és királyunk, ez a békefejedelem...”. [Sz. n.]: Josef. *Ordinariatsblatt der Königgrätzer Diözese*. 1914/8. 1. – [Sz. n.]: „A belső meggyőződésből békefejedelem Ferenc József”. [Sz. n.]: Kaiser Franz Joseph. *Zeitschrift für Frauen-Stimmrecht. Organ für die politischen Interessen der Frau*, 1916/8. 1. – „A szó legszorosabb értelmében vett békefejedelem”. [Sz. n.]: Kaiser Franz Josef I. gestorben. *Feldkircher Anzeiger*, 1916. november 22. 1., – „A tiszteletreméltó békefejedelem”. [Sz. n.]: Österreichs Feiertag. *Prager Abendblatt*, 1914. december 1. 1.. Mint a példákban is látszik, Ferenc Józsefet főleg az ünnepi alkalmakkor, augusztus 18-i születésnapja idején, december 2-i uralkodói jubileumán, illetve halála alkalmával ruházták fel a legtöbbször e kitüntető jelzővel.

²³ [Sz. n.]: A sajtó a királyról. *Pesti Napló*, 1916. november 23. 4.

rúba.²⁴ A német nyelv még szójátékkal is megerősíthette ezt, miután a béke fejedelméből a háború fejedelme, hadúr (*Friedensfürst* – *Kriegsfürst*) válhatott.²⁵

A békefejedelem fogalmát természetesen Ferenc József korában sem csak az osztrák császárra alkalmazták. Nagyon gyakran használták pl. II. Vilmos német császár esetében is, főleg annak uralkodói jubileumai alkalmával,²⁶ vagyis még a háború előtt, illetve annak utolsó évében 1918-ban. Ekkor – a német monarcha trónra lépésének 30 éves évfordulóján – már közel négy éve dörögtek a fegyverek Európában, mégis a központi hatalmak propagandája igazi békefejedelemként emlegette őt. Ezen narratíva szerint 1914-ben azért kellett venni a kardot, mert a központi hatalmakat az antant aknamunkája szét akarta zúzni.²⁷ Ez a motívum még a Német Birodalom Oroszországnak küldött, 1914. augusztus 1-jei ultimátumában is fellelhető: „Vilmos császár megmutatta eddig, hogy békefejedelem, most azonban Oroszországnak is meg kell tudnia, hogy Nagy Frigyes ez utóda harci fejedelem lesz.”²⁸

A béke fejedelme fogalmát Magyarországon is szívesen használták. A rendelkezésre álló adatok alapján először 1891-ben használták először a sajtóban Ferenc Józsefre, egy sikertelen csehországi merényletet követően, amikor Matuska Szilveszter negyven évvel későbbi merényletéhez hasonlóan felrobbantottak egy vasúti hidat a csehországi Reichenbergben (ma: Liberec). I. Ferenc József életét annak köszönhette, hogy a merénylők túl hamar robbantották fel a vasúti hidat.²⁹

A boldog békeidők utolsó évtizedében azonban viharfellegek gyülekeztek. Amikor Conrad egyik jelentése során jelezte Ferenc Józsefnek, hogy „ma inkább, mint valaha van szükség erős, rendezett, jól felszerelt hadseregre”, az uralkodó úgy válaszolt, hogy „Igen, bizonyára Isten tudja,” de azt is megjegyezte: „Az uralkodó

²⁴ Példák erre: [Sz. n.]: *Der Kaisertag. Prager Abendblatt*, 1914. október 5. 1. „Amióta a császár harcra hívott, amióta a békefejedelem arra kényszerült, hogy kardja hatalmát alattomos ellenségei ellen használja, az Osztrák–Magyar Monarchia ismét erős, legyőzhetetlen birodalom”. – Vö. [Sz. n.]: *66 Jahre Kaiser. Voralberger Volksblatt*, 1914. december 2. 2.

²⁵ Az archaikus *Kriegsfürst* helyett a köznyelv inkább a *Kriegsherr* fogalmát alkalmazta. Ez volt a Legfelsőbb Hadúr (*Oberster Kriegsherr*) elnevezésében is.

²⁶ Négy példa a *Budapesti Hírlap*ból. [Sz. n.]: *Háború és béke*. 1893. január 31. 8. – [Sz. n.]: *A potsdami találkozás*. 1899. november 9. 5. – [Sz. n.]: *Loubet üdvözlése*. 1901. június 8. 5. – 1900. május 4-én pedig II. Vilmos maga köszöntette így Ferenc Józsefet: „Nem utolsósorban szól üdvözlétem a tiszteltreméltó békefejedelemnek, aki évtizedek óta hű szövetségese a német császárnak.” [Sz. n.]: *A király Berlinben*. 1900. május 5. 5.

²⁷ II. Vilmos így nyilatkozott 1918. június 17-én: „Amikor 25 éves uralkodói jubileumomat ültém, különös hálával gondolhattam arra, hogy munkámat, mint békefejedelem végezhettem. Azóta megváltozott a világ. Már négy éve a világtörténelem legnagyobb háborújában állunk, amelyet ellenségeink kényszerítettek ránk.” *Feldblatt*, 1918. június 18. 2.

²⁸ [Sz. n.]: *Német ultimátum Oroszországnak. Budapesti Hírlap*, 1914. augusztus 2. 2.

²⁹ Lásd erre a 19. sz. lábjegyzetet.

kötelessége a béke fenntartása”.³⁰ 1911-től olyan forró volt a nemzetközi helyzet, hogy igazából az a csoda, hogy csak 1914. július 28-án tört ki az első világháború. Az első Balkán-háború idején a császár személyes levélben fordult II. Miklóshoz, hogy a kialakult válságot „fegyverek bevetése nélkül” oldják meg.³¹ Ferenc József 1911 végén, amikor Conrad éppen Olaszország ellen akart preventív háborút kezdeményezni, kijelentette: „Amíg Olaszország nem támad meg minket, nem lesz háború! Általában véve pedig nálunk nem lehet háborús párt.”³² Conrad állandó és – sajnálatos módon megalapozott – érvrendszere a támadó háború mellett kifejezetten fájdalmat okozott a békecsászárnak.³³

Ferenc József békepártisága az 1914. júliusi válság során is jelentős szerepet játszott. Július 5-én Conrad audienciára járult az uralkodóhoz, amelyben ismertette a kialakult helyzetet. Ferenc József – tartva az orosz intervenciótól – megkérdezte a tábornokot, hogy akar-e háborúzni ebben az esetben is? Conrad visszakérdezett: ha a németek kiállnak a Monarchia mellett, lesz háború Szerbia ellen? A császár ekkor rövid gondolkodás után igennel felelt.³⁴ Még II. Vilmosnak is teljesen érthető volt, hogy „Ő Császári és Királyi Felségének – közismert békeszeretete miatt – bizonyára nehéz lesz rászánnia magát a Szerbiába történő benyomulásra”.³⁵ Ekként „az uralkodót joggal nevezték a béke császárának, és valóban az is volt a szó értelmében”.³⁶

Mind a birodalom elitje, mind pedig a nemzetközi közvélemény úgy vélte, hogy Ferenc József békeszeretete a háború legfőbb gátja.³⁷ Conrad viszont egyértelműen gyengeségnek ítélte meg az uralkodó békepolitikáját: „Az uralkodóból hiányzik, hogy szembenézzen a fenyegető veszedelemmel és azt tevékenyen megelőzze. Ez ugyanaz a politika, amely minket Magentán és Solferinón át Königsgrätzig vezetett.”³⁸ A tábornok próféciaja utóbb igaznak bizonyult, hiszen az 19. század közepi

³⁰ Báró ARZ vezérezredes: *1914–1918. A központi monarchiák harca és összeomlása*. Budapest, Kapucinus, 1942. 12. (a továbbiakban: ARZ, 1942.)

³¹ SAPOSNYIKOV, B.: *A hadsereg agya*. Budapest, Honvédelmi Minisztérium, 1970. II. 226. (a továbbiakban: SAPOSNYIKOV, 1970.)

³² SAPOSNYIKOV, 1970. II. 339.

³³ STEINITZ, Eduard Ritter von (szerk.): *Erinnerungen an Franz Joseph I.* Berlin, Kulturpolitik, 1931. 323. (a továbbiakban: STEINITZ, 1931.)

³⁴ SAPOSNYIKOV, 1970. III. 69.

³⁵ POLZER-HODITZ, Arthur Graf: *Kaiser Karl: aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs*. Wien–Zürich, Amalthea, 1929. 248. (a továbbiakban: POLZER-HODITZ, 1929.) – SAPOSNYIKOV, 1970. III. 74.

³⁶ STEINITZ, 1931. 258.

³⁷ STEINITZ, 1931. 313, 322. A háború után a szerb M. Bogičević is úgy értékelte, hogy „Ferenc József békeszeretete volt az egyik akadálya annak, hogy a Monarchia fegyverrel lépjen fel a nagyszerb agitációival szemben”. Idézi: CONRAD, 1921. I. 665.

³⁸ SONDHAUS, Lawrence: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse*. Wien–Graz, Neuer Wissenschaftlicher, 2003. 116.

helyzethez hasonlóan ismét addig provokálták a Monarchiát, amíg abból vesztes háború nem lett.

Ám nem pusztán a világháború során tűnt gyengének a Monarchia a békére törekvése miatt. Egy 1913-ban kelt párizsi orosz követjelentés így fogalmaz: „Ausztriának ezt a politikáját itt kizárólag a rá jellemző következtelenséggel magyarázzák; ezt az államot olyannak tekintik, amely teljesen elvesztette azon képességét, hogy helyesen tudja mérlegelni saját érdekeit, és politikáját ezekkel összeegyeztesse.”³⁹

Mindebből következően őszintének, egyben igaznak kell tekintetünk Ferenc József 1914. július 29-i manifestumát, amelyben a Szerbia elleni háborút kihirdette: „Leghőbb vágyam volt, hogy az Isten kegyelméből még hátralevő éveimet a béke műveinek szentelhessem és népeimet a háború áldozataitól és terheitől megóvhassam. A Gondviselés másképp határozott. Egy gyűlölettel telt ellenség üzelmei kényszerítettek, hogy a béke hosszú esztendei után kardot ragadjak monarchiám becsületének védelmére, tekintélyének és hatalmi állásának megóvására és területi épségének biztonságára. [...] Mindent meggondoltam és megfontoltam. Nyugodt lelkiismerettel lépek a kötelesség útjára.”⁴⁰

Az uralkodó már nyolcvannégy éves volt, amikor az első világháború megkezdődött, így értelemszerűen nem vehette át a haderő tényleges főparancsnoki tisztjét. A háború eseményeiről döntően az utóbbi posztot betöltő Frigyes főherceg tábornagtól, gróf Eduard von Paar főhadsegédétől, illetve a Katonai Iroda főnökétől, báró Arthur von Bolfrastól értesült. A császárnak közvetlen tapasztalatai nem voltak a konfliktusról, a front közelében sem járt. 1914-ben még néhány kórházba ellátogatott, de azután ezen vizitációk szervezésével is felhagytak beosztott tábornokai, nehogy az uralkodót felzaklassa a szenvedő sebesültek látványa.

Ferenc József reputációját az első világháború szenvedései alaposan megtépázták. Ennek mértéke azonban a cislajtán területeken volt nagyobb, ahogy Koerber osztrák miniszterelnök 1917-ben megfogalmazta: „Kétszer ártott nekünk Ferenc József, fiatalságában, illetve öregségében”.⁴¹ A kormányfő ezzel egyszerre utalt 1848–49-re, illetve a Nagy Háborúra. Elmondhatjuk, hogy az uralkodó fatalistán szemlélte a háborút sőt egy híres latin mondást idézgetett: „potius mori quam foedari” (inkább haljunk meg, minthogy szégyent valljunk),⁴² továbbá kijelentette, hogy „ha

³⁹ SAPOSNYIKOV, II. 408. Jelentés Szazonov külügyminiszternek, 1913. október 9.

⁴⁰ Szövegét lásd pl. *A Világháború képes krónikája*. Budapest, Révai, 1914. 35–36.

⁴¹ DICKINGER, Christian: Franz Joseph I.: *Die Entmythisierung*, Wien, Ueberreuter, 2002. 187. – ARZ, 1942. 14. – BELLER, Steven: *Franz Joseph. Eine Biographie*. Wien, Döcker, 1997. 184. (a továbbiakban: BELLER, 1997.)

⁴² PERLAKY Lajos: *I. Ferenc József*. Budapest, Egyetemi, 1938. 200.

már a Monarchiának tönkre kell mennie, legalább becsületben menjen tönkre!”⁴³ A kritikus 1914. júliusi válság során azt is kérte beosztottjaitól, hogy az ő magas korára ne legyenek tekintettel és kezdjék meg a háborút. A császár végül kimondta az utolsó szót a háborút illetően, és a békefejedelem így jelentős szerepet játszott az első világháború kitörésében.⁴⁴ Mentalitását egy 1914 végén kelt sorai is megvilágítják: „Jobban szeretném, hogy mindent elveszítsünk, és becsületben haljunk meg, semmint, hogy ezt a förtelmes rablást végignézzem!”⁴⁵

Mindezen előzmények után nem meglepő, hogy a világháború folyamán a Monarchia lakossága több ízben várta, hogy a békefejedelem elhozza számukra a háború végét. 1915 nyarán például ezt olvashatjuk az osztrák szociáldemokraták lapjában: „Egy tisztességes béke. Ma ezt a szót mondta ki a császár. [...] Ferenc József augusztusban 85 éves lesz és jóllehet sorsa az volt, hogy több háborút megvívjon, mégis saját korának dicsőségét abban látta, hogy békefejedelem legyen és annak számíton”.⁴⁶

Annak ellenére tehát, hogy Ferenc József békefejedelemi renoméját az első világháború alaposan megtépázta, nem tartjuk megalapozottnak azokat a vádakát, amelyek szerint az agg uralkodónak elsőrendű felelőssége van a diabolikus 20. század megteremtésében. Mint azt korábban láttuk, épp a császár volt az egyik legnagyobb akadály a háború útjában. Ám a becsületre még a régi lovagi erények szemével tekintő monarcha, fatalizmusa révén nem tekinthető pacifistának.

Mindennek ellenére pályáját és uralkodását találóan foglalta össze a Monarchia Vezérkarának utolsó főnöke, Arz tábornok: „[Ferenc József] mint őszinte békeszeretettől áthatott uralkodó, soha hódító szándékot nem táplált. Jogosan nevezhetjük Európa legbékésebb szándékú fejedelmének. Békeszeretetét igazolja a történelem. [...] Ferenc József békeakarata mindig elsimította az izgalmak hullámain”.⁴⁷

⁴³ Br. ARZ Artur ny. vezérezredes: I. Ferenc József és a világháború. *Magyar Katonai Közlöny*, 1930/7–8. 649.

⁴⁴ BELLER, 1997. 180.

⁴⁵ BELLER, 1997. 186. A császár ekkor a németeknek válaszolt, akik az Olaszországgal szembeni területi engedmények megadását kérték tőle.

⁴⁶ *Arbeiter Zeitung*, 1915. június 25. 1.

⁴⁷ ARZ, 1942. 11.

IV. KÁROLY ÉS A HÁBORÚ

„Mindent meg akarok tenni, hogy a háború borzalmaait és áldozatait minél előbb megszüntessem, népeimnek a béke nehezen nélkülözött áldásait visszaszerezsem, mihelyt fegyvereink becsülete, államaim hű szövetségeseinek életfeltételei és ellenségeink daca azt megengedi.” (IV. Károly, 1916. november 22.)⁴⁸

Az ifjú – 29 éves – új monarcha trónra lépésekor deklarálta, hogy célja „megboldogult elődjének példája nyomán, a békére vonatkozó reményeket beteljesítése, és az, hogy békefejedelemként uralkodhassék”.⁴⁹ Láthatjuk, hogy Károly békétörekvései során szintén a Ferenc József-i hagyományra támaszkodott; mindennek megfelelően esetében is használni kezdték a békefejedelem fogalmát. Érdekes módon esetében gyakoribb és hangsúlyosabb a magyarországi alkalmazás és a korabeli sajtó különösen az 1916. december 30-i koronázás alkalmával tüntette ki ezzel a jelzővel.⁵⁰ Károlyra már trónra kerülése idején sokan a béke egyik lehetséges elhozójaként tekintettek. Az ifjú monarcha közvetlenül magyar királlyá koronázása előtt ismételtén kinyilvánította, hogy „véget akarok vetni a vérontásnak”.⁵¹ Ugyanakkor a fejezet nyitóidézete arra is rávilágít, hogy Károly nem mindenáron akart békét kötni, és elképzelései sokkal inkább a béke fejedelmének eredeti fogalmához kötődtek, vagyis, hogy győztes béke köttessék.

Amennyiben Ferenc József számára fontosak voltak a katolicizmusból következő erkölcsi elvek, úgy az utóbb boldoggá is avatott Károly esetében ez hatványozottan igaz volt. Az „Isten kegyelméből” való uralkodásban való meggyőződés nem is eredményezhetett más politikát a Nagy Háború idején, mint a békére törekvést.⁵² Lényegében a közvélemény is ezt várta a királytól, ahogy Berzeviczy Albert 1917 februárjában fogalmazott: „Eltemettük dicső, agg királyunkat, kit a sors attól sem kímélt meg, hogy ő, a nemes békefejedelem, egy végeláthatatlan világháború öldöklő forgataga közepeit legyen kénytelen örökre behunyni szemeit. S íme a Gondviselés nekünk az elvesztettnek helyére remény- és erőteljes fiatal uralkodót állított, kinek első ténye nemes békeajánlat volt.”⁵³

⁴⁸ *A Nagy Háború írásban és képen.* Szerk. LÁNDOR Tivadar. Budapest, Athenaeum, 1925. IV. 359.

⁴⁹ *Neues 8 Uhr Blatt*, 1916. november 28. 2.

⁵⁰ *A békefejedelem szavai.* Pesti Hírlap, 1916. december 29. 1.

⁵¹ POLZER-HODITZ, 1929. 174.

⁵² RIEDER, Heinz: *Kaiser Karl. Der letzte Monarch Österreich-Ungarns 1887–1922.* München, Callwey, 1981. 118.

⁵³ *A Nemzeti Casino évkönyve, 1917.* Budapest, k. n., 1917. 140. – Berzeviczyt IV. Károly 1916. december 28-án magánkihallgatáson fogadta. A jövődő király „nyíltan beszélt minden fontosabb kül- és belpolitikai kérdésről”, továbbá elmondta, hogy „bízik a trónra kerülése után indított békekeзде-

E békekezdeményezésre 1916. december 12-én került sor, de az előkészületek még Ferenc József életében történtek, s hogy nem az agg uralkodó nevéhez köthető az indítvány, pusztán a németekkel történt tárgyalások elhúzódásának eredménye.⁵⁴ Bukarest elfoglalását követően hat nappal a központi hatalmak a békétárgyalások megkezdését javasolták az antantnak, de az ellenség elutasította az ajánlatot.

Magyar királlyá koronázása előtt egy nappal a *Pesti Hírlap* vezércikkében így fogalmazott: „Arról, hogy [Károly] békefejedelem akar lenni: már tettei is tanúskodnak. A központi hatalmak és szövetségeseik békeajánlatát a semleges és ellenséges külföld is neki tulajdonította.”⁵⁵

Károly béketörekvéseinek fontos katalizátora volt felesége, Zita királyné. A királlyal szemben gyakori vád volt, hogy felesége irányította a birodalmat és ez sok szempontból, – de leginkább a béketörekvések terén – érvényesült. A király legfontosabb békekötési ajánlatát, amely utóbb Sixtus-affér néven vonult be a történelembe, szintén felesége, illetve Károly anyósa, Mária Antónia főhercegnő készítették elő. A Bourbon-pármiai dinasztiából származott asszonyok sikeresen vették fel a kapcsolatot Károly belga hadseregben szolgáló sógoraival, Sixtus és Xavér hercegekkel, akik révén 1917 tavaszán a király eljuttatta békeajánlatát az antanthoz. Ám ha megnézzük a császár ajánlatát, azt látjuk, hogy I. Ferenc Józsefhez hasonlóan ő is ragaszkodott – a Monarchia esetében – a *status quo ante bellum* elvéhez. Megítélésem szerint ezért Károly sem tekinthető *par excellence* pacifistának, hiszen a békét nem *mindenáron* kívánta megkötni. Az annexiók nélküli béke elvét azonban elfogadta.

Az osztrák császár bátor lépésre szánta el magát a Sixtusszal elküldött első levél megfogalmazásával, hiszen jogosnak ismerte el Franciaország igényét az 1871-ben elvesztett Elzász–Lotaringiára, továbbá nem zárkózott el Belgium szuverenitásának helyreállításától, mi több, Szerbia függetlenségének biztosításától sem. Károly kikötötte azonban, hogy Belgrádnak szakítania kell a nagyszerb politikai célokkal és propagandával. A Habsburg-monarchia tehát nyugaton elismerte azokat a hadicélokat, amelyekért Nagy-Britannia (Belgium kérdése), valamint Franciaország (Elzász–Lotaringia) küzdött, továbbá rendezte volna a világháborút kirobbantó szerb kérdést.

A világháború folyamán első ízben történt olyan békekötési szándéknyilatkozat, amely reális kompromisszumot kínált a konfliktus mielőbbi lezárására. A király azonban a levél végleges szövegét még saját külügyminiszterével, gróf Ottokar Czerninnel sem ismertette, s ennek egy évvel később fatális következményei lettek.

ményezése sikerében”. GALI Máté: *Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter*. Budapest, Szépművészet, 2017. 314.

⁵⁴ RAUCHENSTEINER, Manfred: *Az első világháború és az Osztrák–Magyar Monarchia bukása*. Budapest, Zrínyi, 2017. 552. (a továbbiakban: RAUCHENSTEINER, 2017.)

⁵⁵ *Pesti Hírlap*, 1916. december 29. 1.

A dokumentum – amelynek tartalmát a franciák mellett az angolok is megismerték, az olaszok viszont nem – komoly hatást váltott ki az antant táborán belül. Lloyd George brit miniszterelnök március 31-én egyenesen kijelentette, hogy Károly levele – maga a béke (*C'est la paix!*).⁵⁶ Néhány héttel később a császár még egy levelet küldött Franciaországba, amelyben az ellenség kérdésére kinyilvánította: nem hajlandó területeket átengedni Olaszországnak.

Egy évvel később, 1918 áprilisában George Clemenceau francia miniszterelnök publikálta Károly leveleit, denunciálva ezzel az uralkodót. Az afférnak több súlyos következménye volt. A Monarchia katonai szabályzatai a leghatározottabban tiltották az ellenséggel való tárgyalást, egyezkedést, amely hadbírószági eljárást és akár kivégzést is maga után vonhatott. Most napvilágra került, hogy a Legfelsőbb Hadúr végeredményben ezt a tettet hajtotta végre. Károly szavahihetősége ezzel jelentős csorbát szenvedett. Különösen romboló hatása volt Clemenceau lépésének a németekkel való viszonyban, akiket megdöbbenett Károly azon lépése, hogy német területek átadása árán kívánt különbékét kötni. Mindezek tükrében nem csoda, hogy amikor 1918 májusában IV. Károly a belgiumi Spa városába utazott, hogy a német politikai és katonai vezetéssel egyeztessen a kialakult helyzetről, gyakorlatilag Canossát járt a német hadvezetőségnél. Így Károly hiába deklarálta a botrány kirobbanásakor, hogy: „Clemenceau úr vádjai ellenem olyan alávalók, hogy nem érzem szükségét, hogy Franciaországgal tovább vitatkozzak a kérdésről. További válaszom a nyugaton lévő ágyúim képviselik.”⁵⁷ A békefejedelmet a franciák sikerrel hallgattatták el.

A Sixtus-levelek publikálása véget vetett Károly békekötési törekvéseinek, így hiába remélte a hazai baloldal is „[...] hogy a királyt mindaz, ami történt, nem kedvetleníti el, hanem hogy ezentúl éppen olyan határozottsággal tesz meg a békéért mindent, mint eddig és [...] az a békefejedelem lesz, akire rögtön trónra lépése után néhány bátor cselekedettel felavatta magát”.⁵⁸ 1918 áprilisa után Károly a *külvilág* számára már nem lehetett a béke fejedelme, amelynek következtében fél évvel később az antant aknamunkája sikert ért el, és sikerült a Monarchia felbomlasztása.

Károly békekötési szándékában igen fontos szerepet töltött be, hogy az európai vezető politikusok közül ő fordult meg leggyakrabban a harctereken, nem egyszer az első vonalakban is járt. Különösen mély hatást gyakoroltak rá az 1916-os erdélyi harcok, ahol a hátszág nyomorával, illetve a háború anyagi pusztításával is találkozott. Trónra lépését követően azonban első intézkedései sorában maga vette át

⁵⁶ POLZER-HODITZ, 1929. 337.

⁵⁷ LORENZ, Reinhold: *Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie*. Graz–Wien–München, Styria, 1959. 455.

⁵⁸ [Sz. n.]: A Sixtus herceghez intézett levelek. *Világ*, 1918. április 14. 5.

az osztrák–magyar haderő feletti főparancsnokságot is. Ezzel magára vállalta a háború folytatásának következményeit, és – utólag mi már tudjuk – két esztendő veszteségeit is. Ekként találóan állapította meg az egyik vezérkari törzstiszt, hogy sokakban felvetődött a kérdés: lehet-e az ember egyszerre Legfelsőbb Hadúr és békefejedlem.⁵⁹ Ezt az antagonizmust valójában nem is sikerült feloldania Károlynak. Humanizmusát azonban igazolta, hogy 1917 folyamán számos kemény fegyelmezési eszközt (vasra verés, kikötözés) tiltott be a hadseregben,⁶⁰ továbbá, hogy míg főparancsnoksága idején a Monarchia valamivel több mint százezer halottat könyvelt el, ugyanennyi idő alatt, 1914 júliusától 1916 végéig több mint egy millió katona lelte halált a harcokban. Érdemes figyelembe vennünk azt is, hogy a háborús folyamatok 1917-ben, sőt még 1918 első hónapjaiban sem indokolták feltétlenül a békekötés szükségességét, különösen azután, hogy az oroszok a márciusi és a bolsevik forradalom után elhagyták az antant táborát.

1918 őszének eseményei belpolitikai szempontból azonban mindenképpen igazolták Károly békefejedelemségét: hogy a Monarchia tartományainak önállósodási folyamata nem torkollott véres polgárháborúba, teljes egészében az uralkodó érdeme. Jól illusztrálja ezt egy 1918. október 28-i párbeszéd, amelyet a morvaországi kormányzóval folytatott: amikor a tisztviselő jelezte, hogy erőszak alkalmazásával fenn tudja tartani a rendet Brünmben és környékén, Károly megkérdezte, hogy ez vérontással járna-e? Amikor azt a választ kapta, hogy talán néhány ember odaveszne, az uralkodó így válaszolt: „Ez nem történhet meg! Ezt a szörnyű mészárlást még egy polgárháborúnak is követnie kell? Ezért Isten előtt és keresztény hitemnek megfelelően nem vállalhatom a felelősséget!”⁶¹

Három nappal később azonban jelképesen is megmutatkozott, hogy a béke fejedelmét elsöpri a belviszály. 1918. október 30-án este, gróf Andrássy Gyula külügyminiszter úgy próbálta lecsillapítani a lázongó bécsi polgárságot, hogy „éljen a békefejedelem, s éljen a vitéz osztrák nép”, amelyre a válasz: „Le Andrássyval; éljen a köztársaság, le a császárral!” volt.⁶²

IV. Károly a hadviselő felek között a legtöbb alkalommal kísérelte meg lezárni a háborút. Mindennek ellenére az antant kvázi háborús bűnösneként tekintett rá, sőt – amint azt a király 1921. évi magyarországi visszatérési kísérletei igazolták, ismételt hatalomra kerülése önmagában *casus belliként* jelentett.

⁵⁹ RAUCHENSTEINER, 2017. 613.

⁶⁰ FEIGL, Erich: *Zita Kaiserin und Königin*. Wien–München, Amalthea, 1991. 178.

⁶¹ RIEDER, 1981. 250. Osztanunk kell Rieder azon állítását is, amely szerint „ha Károly sohase szolgált volna rá a békecsászár címre, ezzel a tetteivel megtette azt”.

⁶² Az esetről tudósít: Ke.: Kifütyülték. *Az Est*, 1918. október 31. 1.

Jóllehet *nolente volente* Ausztria–Magyarország Szerbia elleni hadüzenete nyitotta meg a világháborút, és ezért igen nagy – de nem kizárólagos – felelősség terheli, mindez nem igazolja az antant azon magatartását, hogy 1916 és 1918 között rendre elutasította a Monarchia békekezdeményezéseit. Végeredményben tehát – az ezt árnyaló tényezők ellenére is – az első világháború igazolta az utolsó két Habsburg uralkodó békefejedelem mivoltát.

BÜKY ORSOLYA

MEZŐVÁROSI POLGÁR, VAGY BIRTOKOS NEMES HÓMAN BÁLINT ÉS A DARÁNYIAK

Bár az elmúlt évtizedekben sorra születtek a biográfiák a két világháború közötti, Horthy Miklós kormányzó nevét viselő korszak jelentős személyiségeiről, Hóman Bálint teljes életpályáját felölelő, részletes életrajz megírására eddig még nem került sor. Ez a hiányosság annál is inkább feltűnő, mivel Hóman személye, elsősorban természetesen politikusi szerepvállalása, időről-időre a szakmai viták kereteit is szétfeszítő indulatos politikai diskurzusok középpontjába kerül.¹ Elgondolkodtató azonban, hogy a vitákban részt vállaló historikusok közül éppen azok érdeklődnek a legkevésbé Hóman „történeti személyiségének rekonstrukciója” iránt, akik életpályájának, és politikusi szerepvállalásának legkritikusabb bírálói.

Hómant 1945. július 20-án zárták ki a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közül, és 1946. augusztus 17-én életfogytig tartó börtönbüntetése is jogerőre emelkedett.² A következő évtizedekben nem csak politikusi, kultúrpolitikus, hanem történetési minőségében is megszűnt létezni, művei, elsősorban pénztörténete, legjobb esetben régészek, középkorászok, vagy numizmatikusok lábjegyzeteiben bukkanhatott fel. 1965-ben azonban a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége elhatározta, hogy a Történettudományi Intézet munkatársai, köztük Glatz Ferenc, megbízást kapnak a Magyar Tudományos Akadémia történetének feldolgozására. Glatz e munkafolyamatban a két világháború közötti tudományos élet feltérképezését kapta feladatul.

¹ UJVÁRY Gábor: Hómant még a népbíróság sem illette olyan súlyos vádakkal, mint mai bírálói. *Magyar Nemzet*, 2015. július 27. – UJVÁRY Gábor: Támadások keresztüzében Hóman Bálint alakja. *Napi Gazdaság*, 2015. augusztus 2. – LÁZIN Miklós András: Akadémiai válaszok sorskérdésekre. Interjú Lovász Lászlóval, a MTA elnökével. <http://magyarhirlap.hu/cikk/41454/> – KOVÁCS M. Mária: Magyar -e a nagypapa? *Magyar Nemzet*, 2015. augusztus 15. – UJVÁRY Gábor: Hóman és az antiszemitizmus. Válasz KOVÁCS M. Máriának. *Magyar Nemzet*, 2015. szeptember 22. – BORBÁS Barna: „Az állandó antiszemitizmus nem vezet sehová”. - Varga István ügyvéd a Hóman rehabilitációról. *Heti Válasz*, 2015. szeptember 28. – BORBÁS Barna: „Hitler is mentett zsidót”. Történészek vitája Hóman Bálintról és a szovjet megszállási emlékműről. *Heti Válasz*, 2015. december 3. – UJVÁRY Gábor: Hóman Bálint koráról és politikai szerepéről tárgyilagos szemmel. *Magyar Idők*, 2015. december 18. – GYÁNI Gábor: A Veritas átlépte a Rubicont. *Élet és Irodalom*, 2016. február 12. – UJVÁRY Gábor: Történettudomány vagy törvényszék? Még egyszer a Hóman-perről. *Rubicon*, 2016/2., 52–65. 2016

² *Akadémiai Értesítő*, 1946. 17–22. - BFL, XXV-1-a, 864/186. NOT ítélete, 1946. augusztus 17. NOT.4816/4.

Kutatómunkája első összefoglaló ismertetésében Hóman, mint a „szélsőjobb tudománypolitikai exponense” jelenik meg, és egészen 1978-ig kellett várni ahhoz, hogy a Domanovszky Sándort bemutató tanulmányában a magyar történettudományt európai színvonalra emelő történészek sorában említhesse őt.³ Glatz azon kevés számú történészek közé tartozik, aki, bár kisebb tanulmányok keretei között, de időről-időre visszatért Hóman személyéhez, és publikációinak egyik jellegzetessége az életpálya komplexitásának felvillantására való törekvés. Kutatómunkájában azonban csak az életpálya bizonyos szakaszaira fókuszált, ennek következtében nem egy téves adattal, megállapítással „gazdagította” a máig megíratlan Hóman biográfiát.⁴

Ujváry Gábor, elsősorban a két világháború közötti kultúrpolitikával kapcsolatos, több évtizedre visszatekintő kutató- és publikációs munkája során számos Hóman-nal foglalkozó tanulmányt írt, valamint *Történeti ártértekelés. Hóman Bálint a történész és a politikus* című szerkesztett kötetében első ízben gyűjtötte egybe a Hóman különböző szakterületeken folytatott tevékenységeit elemző írások sorát.⁵

³ GLATZ Ferenc: Az Akadémia két világháború közötti történetéhez. *Akadémiai Értesítő*, 1970/12. 873–880. A tanulmány jegyzetében Glatz utalt egy *Hóman Bálint politikai iratai* című kéziratban lévő dokumentumkötetere, mely ugyan soha nem látott napvilágot, viszont egy még az évben kiadott, Hóman és a nemzetiszocialisták 1944. március 19-e utáni székesfehérvári kapcsolatával foglalkozó írásában Hómannak a német megszálláshoz való viszonyát elemezve, jelezte: „Hóman példája is bizonyítja, részkutatások szükségességét a Horthy-korszakbeli politikai pályák mérlegre-tevéséhez e rendkívül fontos politikai-történeti szakaszban”. E tanulmányban ezúttal egy *Hóman Bálint politikai pályafutása* című kéziratára történik utalás, ám ennek a munkának sem lett folytatása. GLATZ Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. *Századok*, 1978/2. 213.

⁴ GLATZ Ferenc: Hóman Bálint életpályája. *História*, 2003/1. – GLATZ Ferenc: Előszó a „Hóman-Székfűköz”. Budapest, Maecenas, 1990. Újra kiadva: Uő.: Hóman Bálint és Székfű Gyula párhuzamos életrajzai. *Történelmi Szemle*, 2010/4. 473–474. 483. Uő.: Tudományból a politikába. Hóman Bálint koporsója előtt. In: *Változatok a történelemre, Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. ERDEI Gyöngyi–NAGY Balázs. Budapest, BTM-ELTE, 2004. 405–410. – Hómanról még: GLATZ Ferenc: *Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben*. In: Fehér Megyei Történeti Évkönyv 4. Székesfehérvár, 1970. 181–202. – Uő.: Hóman Bálint. Németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben. In: Uő.: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet*. Budapest, Kossuth, 1988, 304–328. – Uő.: *Konzervatív reform. Domanovszky, Székfű, Hóman, Hajnal*. Budapest, Kossuth, 2016. – Hóman családi hátteréről: BÜKY Orsolya: Család, identitás, politika. Hóman Bálint politikai értékválasztásainak gyökerei. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY Gábor. VERITAS–Magyar Napló, Budapest, 2017.

⁵ UJVÁRY Gábor: A politikus Hóman Bálint. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. ORMOS Mária. Budapest, Osiris, 2003. 261–285. – Ujváry Gábor: A végtelenben újra találkoznak. Székfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos majd elváló életpályája. In: *Székfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Szerk. PAKSA Rudolf. Budapest, Argumentum, 2007. – Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: Szerk.: ROMSICS Ignác: *A magyar jobboldali hagyomány*. Budapest, Osiris, 2009. 377–413. – UJVÁRY Gábor: Barátból ellenség? Angyal Dávid és Hóman Bálint kapcsolatáról. In: Szerk. Uő.: *A harmincharmadik nemzedék. Poli-*

A kultúrpolitikus Hómannal foglalkozó kutatók elsősorban oktatáspolitikáját vetették górcső alá, noha a közgyűjteményekkel, a műemlékvédelmi, valamint a levéltári törvényekkel összefüggő tevékenysége sincs még kellően feltárva.⁶ Történész pályafutásáról, kapcsolatrendszeréről – mely a vele foglalkozó historikusokat láthatóan leginkább foglalkoztatja – az elmúlt évtizedekben ugyancsak több tanulmány született.⁷

Azt a tényt, hogy Hóman családi hátterének feltáratlansága következtében az elmúlt évtizedekben számtalan, az életpálya megértéséhez szükséges információ maradt homályban, egyértelműen bizonyítja Fehér György Darányi Ignácról a közel-múltban megjelentet életrajzi kötete is.⁸ Fehér megfogalmazása szerint, „A könyvben

tika, kultúra, és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Budapest, Ráció, 2010. 351–379. – UJVÁRY Gábor: Két dudás egy csárdában. In: *Történeti áttekélés. Hóman Bálint a történész és politikus*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Ráció, 2011. 167. – UJVÁRY Gábor: Magyar sors – magyar hivatás: Hóman Bálint külpolitikai nézetei In: Szerk. GEBEI Sándor, IFJ. BERTÉNYI Iván, RAINER M. János „nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”: *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Eger, EKF Líceum, 2011. 464–482. – UJVÁRY Gábor: Kételyek sora. A Hóman Bálint-életrajz buktatói és módszertani problémái In: VONYÓ József (szerk.) *Személyiség és történelem: a történelmi személyiség: A történeti életrajz módszertani kérdései*. Budapest–Pécs, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2017. 341–373.

⁶ NAGY Péter Tibor: A tanügyigazgatás totalitárius átszervezése Magyarországon 1935–1945. *Pedagógiai Szemle*, 1985/2. – Uő: A közoktatásirányítási reform keretei az 1930-as években. *Magyar Pedagógia*, 1986/3–4. – Uő: Az oktatás állami ellenőrzésének átszervezése a harmincas évek Magyarországon. In: *Oktatásügyi kutatások*. Szerk. HALÁSZ Gábor–SÁNDOR Ernőné–ZIBOLEN Endre. 5. köt. Budapest, OI, 1988. – Uő: *A magyar oktatás második államosítása*. Budapest, Educatio Kiadó, 1992. – Uő: Oktatásállamosítás a harmincas években. *Világosság* 1993/34. 26–36. – Uő: Az 1941-es tanügyigazgatási törvény. *Magyar Pedagógia*, 1995/ 1–2. 59–76. – Uő: Az 1938-as tanítóképzési reform. *Magyar Pedagógia*, 2004/3. – TÖKÉCZKI László: Hóman Bálint művelődési és művelődéspolitikai eszményei. *Protestáns Szemle*, 1995. április–június. – MANN Miklós: *Oktatáspolitikusok a két világháború közötti Magyarországon*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1997. – TIMÁR Lajos: A középfokú oktatási rendszer intézményei és társadalmi arculata a két világháború közötti Magyarországon. In: *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században*. Szerk. FEITL István–SIPOS András. Budapest, Napvilág, 2004. 61–75

⁷ UJVÁRY Gábor: A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája. In: Szerk. Uő: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra, és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Budapest, Ráció, 2010. 281–412. – ERŐS Vilmos: Hóman Bálint és Mályusz Elemér kapcsolata In: UJVÁRY Gábor (szerk.) *Történeti áttekélés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Budapest: Ráció, 2011. 217–228. – ERŐS Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia In: *A tudomány határai*. Szerk. CSEKE P. Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2011. 153–162. – DÉNES Iván Zoltán: Hóman Bálint és Szekfű Gyula kapcsolata, 1913–1946. *2000*, 2011/23. 63–64. – ROMSICS Ignác: Hóman Bálint és a magyar történetírás. In: UJVÁRY Gábor: *Történeti áttekélés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Szerk. UJVÁRY Gábor Budapest, Ráció Kiadó, 2011. 9–18.

⁸ FEHÉR György: *Darányi Ignác élete (1849–1927)*. Budapest, Gondolat, 2017. (a továbbiakban: FEHÉR, 2017.)

a 19–20. századi társadalmi modernizáció, a magyar polgárosodás egyik modelljét kísérhetjük figyelemmel Darányi Ignác, tágabb értelemben véve pedig családja életútján keresztül.⁹ Mivel azonban Fehér a Darányiak valódi gyökereinek feltérképezése helyett a családi háttér bemutatására elsősorban Finaly Istvánnak *A magyar földért (Darányi Ignác élete és munkássága)* című 1940-ben megjelent, Hóman megbízásából és iránymutatása szerint írt kötetét használta fel, éppen azt a „polgárosodási modellt” nem sikerült ábrázolnia, mely, esetleg, Hóman pályájának különböző színterei között feszülő ellentmondások kulcsát is megadhatná.¹⁰

Fehér, aki évtizedek óta foglalkozik Darányi Ignáccal, és munkásságáról több hosszabb tanulmányt és könyvet is publikált, a család származásáról szólva bizonytalanul fogalmaz, mivel maga is érzi, hogy az idősebb Darányi Ignácnak a halála előtt néhány nappal, 1877. június 2-án adományozott nemesség ténye nehezen egyeztethető össze a Finaly által hangoztatott, és Kerepeszki Róbert által is tényként kezelt köznemesi származással.¹¹ Kerepeszki Darányi Kálmán miniszterelnökről írt könyvében ezt a nyilvánvaló ellentmondást azzal magyarázza, hogy az idősebb Darányi Ignácnak adományozott 1877-es nemesség voltaképpen csak a család évszázadokkal korábban elnyert nemességének megerősítésére szolgált.¹² A Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött Királyi Könyvek 68. kötetének 221. lapján, 4885. iktatószám alatt található diploma szövege azonban teljesen egyértelműen nemesség adományozásáról, és nem annak megerősítéséről szól.¹³ A hír a *Fővárosi Lapok* június 7-i számában is megjelent, mely szerint „Id. Darányi Ignác földbirtokos, a közügyek előmozdítása körül szerzett érdemeiért magyar nemességet kapott pusztaszentgyörgyi és tetétleni előnévvel.”¹⁴ Öt nappal később, június 12-én a lap már idősebb Darányi elhunytáról

⁹ FEHÉR, 2017. 11.

¹⁰ DR. KENDI FINALY ISTVÁN: *A magyar földért (Darányi Ignác élete és munkássága)* Budapest, Patria, 1940 (a továbbiakban: KENDI FINALY, 1940.)

¹¹ FEHÉR, 2017. 17.

¹² KEREPESZKI RÓBERT: *A „tépelődő gentleman” Darányi Kálmán (1886–1939)* Pécs, Kronosz, 2014, 13–14. 145.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (továbbiakban MNL, OL) K 19 - Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára – Királyi könyvek – 68. kötet – 221–223. oldal, 1877. június 2; nemesség, címer, és előnév adományozása Darányi Ignác földbirtokos, és gyermekei számára. A jegyzékben természetesen régebbi nemesség megerősítésére is akad példa, ám az adományozások, illetve megerősítések szövegük alapján egyértelműen megkülönböztethetők: „Személyem körüli magyar miniszterem előterjesztése folytán Surányi Imre nyíregyházi posta-és távirtda felügyelőnek, és néhai Surányi Gyula törvényes utódainak régi magyar nemességét kegyelemből megerősítem. Kelt. Műrztstegben, 1897. január 8-án, Ferenc József s. k. báró Jósika Sámuel s. k. MNL, OL) K 19 - Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára – Királyi könyvek – 7. kötet – 2. oldal – 41. iktsz.

¹⁴ *Fővárosi Lapok*, 1877. június 7. 628.

tudósított, megemlítve a néhány nap előtti nemességadományozást. A hír idősebb Darányi gyermeke közül csak Hóman Bálint édesanyját, Darányi Borbálát nevesítette, aki „Hóman Ottó kolozsvári egyetemi tanár neje”.¹⁵ Ifjabb Darányit a lap még nem említette meg, hiszen szakmai és társadalmi ismertsége akkor még nem volt jelentős. Apja halála után azonban annak ügyköreivel együtt ráhagyományozódtak idősebb Darányi társadalmi kapcsolatrendszerei is, melyeket jövője építése érdekében ifjabb Darányi az apai céloktól eltérő módon kívánt hasznosítani.

Finaly a Darányi életrajzban rekonstruál, illetve, konstruál egy jelenetet, melyben idősebb Darányi, fia érettségijét követően, mintegy útmutatásként adja tovább a család nemesi származásával kapcsolatos ismereteit: „Azt is tudnod kell aztán, mielőtt pályát választanál [...], hogy kik voltak őseid és mivel foglalkoztak. Szégyellned nem kell egyiküket sem, becsületes, dolgozó emberek voltak és hazájukat híven szolgálták. A Darányi-család, úgy hallottam szüleimtől a Somogy megyei Darány faluból származott volna. Talán ez a dunántúli vér magyarázza elővigyázatos megfontoltságunkat. Nem mondom, hogy nincs temperamentumunk s nem száll a vér hirtelen haragja a fejünkbe, de cselekvés előtt mégis igyekszünk fontolóra venni a dolgot. Bizonyára nemcsak a nevelés és a műveltség okozza ezt a különbséget, hanem az is, hogy a dunántúli magyarnak évszázadokon át mindig volt valami kevés elveszteni valója, folyton küzdenie kellett ésszel és politikával a német és a török között, hogy megőrizze vagyonkáját és egzisztenciáját. Ezért több bennünk az óvatosság, *lassan igyekszünk haladni, de annál biztosabban*. Valamelyik Somogy megyei Darányi valószínűleg a török elől költözött át Felső-Magyarországra. Tanultad, úgy-e, az iskolában, hogy 1754–55-ben összeírták hazánk nemeseit. Hát ebben az összeírásban Darányi János, mint Ung megyei igazolt nemesember szerepel. Darányi István fia, József pedig ugyan csak Ung megye 1779. évben kiállított bizonyítványával igazolta nemességét, mikor Révkomárom városába költözött. Ennek leánya, Juliánná 1799-ben Nemes Sárközy József kecskeméti polgárhoz ment nőül s maga és maradéka mindig rokonságot tartott a mi kecskeméti őseinkkel. Valószínű tehát, hogy a kecskeméti Darányi-család is, sok más kecskeméti családhoz hasonlóan – a Felvidékről költözött a törökök kitakarodása után új virágzásnak indult Kecskemét városába s ott kisbirtokos szegény katona-nemesből lett módos városi polgárrá.”¹⁶

A szöveg, mely egyértelműen Hóman Bálinttól származik, valójában sohasem hangzott el, és a benne szereplő adatokat részben ifjabb Darányi Ignác, részben, évtizedekkel később maga Hóman gyűjtötte és állította össze.¹⁷ Idősebb Darányi azon-

¹⁵ *Fővárosi Lapok*, 1877. június 12. 651.

¹⁶ KENDI FINALY, 1940. 30–34.

¹⁷ MNL, OL P 955, Hóman Bálint leszármazási iratok – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban OSZKK), Fond 15/18.

ban nem csak az esetleges nemesi származásról nem tett említést soha, de a legközelebbi családtagjairól, szüleiről, testvéreiről is ritkán ejtett szót. Ifjabb Darányi az apja halálakor érkezett kondoleáló levelekre válaszolva került először közvetlen kapcsolatba a Kecskeméten élő Darányi rokonokkal, és a későbbiekben idősebb Darányi még élő húgának, Darányi Erzsébetnek férjétől, Áagh Mihálytól próbált adatokat szerezni a család számára ködbe vesző múltjáról, nem sok eredménnyel.¹⁸

Nagy Iván *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal* című 1857 és 1868 között 12 kötetben megjelent munkájának zárszavában említi, hogy anyaggyűjtéskor sokan megkeresték családi hagyományokra hivatkozva minden bizonyítható alapot nélkülöző leszármazási táblázatokkal, ő azonban, mivel „nem hiú elégikumok és kétes mesék előadására, hanem hiteles történetírássra” vállalkozott, ezeket az adatokat nem volt hajlandó figyelembe venni.¹⁹ A munka negyedik kötetében Nagy idősebb Darányi feleségének, Földváry Borbálának családjával is részletesen foglalkozott, ám Darányiné Földváry Borbála édesapjának, Földváry Pálnak leszármazási táblájában egyetlen nevet nem tudott helyesen beírni, idősebb Darányiét, aki keresztnév nélkül, Daváczy névalakkal szerepel. A lánytestvérek, Földváry Cecilia, Földváry Zsófia, és Földváry Róza férjeinek nevei – ők, mint idősebb Darányi, ugyancsak közrendű származásúak voltak – ha rövidített keresztnévvel is, de legalább azonosítható formában kerültek feltüntetésre.²⁰ Idősebb Darányi tehát nem hogy saját családja vélt nemességének bizonyítására nem gondolt, de arra sem fordított figyelmet, hogy „a magyar korona alatti országok összes nemes családait”, köztük felesége családját, a valóban régi és jelentős múltra visszatekintő Földváry famíliát is bemutató kiadványban elfoglalja az őt hivatalosan megillető helyet. Az a tény, hogy idősebb Darányi a Telekiek, Tiszák, Bethlenek szolgálatában eltöltött több mint harminc éve alatt egyetlen lépést sem tett a nemesi cím megszerzése érdekében, holott saját, és gyermekei boldogulása érdekében közös életüket ugyancsak következetesen tervezte és irányította, egyértelműen jelzi, életstratégiájának kialakítása szempontjából e rang megszerzését nem tartotta fontosnak.

A Darányi család levéltárának egy része az ostrom idején megsemmisült, és a pusztulás elsősorban idősebb Darányi iratait érinthette.²¹ Nem maradtak meg a végzettségeit igazoló oklevelei sem, ezért nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy teológiai, jogi és gazdasági tanulmányait hol, illetve milyen eredménnyel zárta

¹⁸ MNL, OL P 1441, Darányi Ignác, 3. d. 15. t. Áagh Mihály levele Darányi Ignácnak 1877. július 26. Áagh Mihály levele Darányi Ignácnak, 1891. június 18.

¹⁹ NAGY IVÁN *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal* 12. kötet. 1865. 511.

²⁰ Uo. 4. kötet. 1858. 229.

²¹ BAKÁCS ISTVÁN: *Kisebbségi és személyi fondok. III. köt. Repertórium*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1971, 301.

le. Szinyei József a *Magyar írók élete és munkái* című művében azt írja, hogy idősebb Darányi „a tanulmányait debreceni ev. ref. kollégiumban a joggal együtt végezte”.²² Finaly ebből arra következtet, hogy Békésen, ahol debreceni tanulóéveit követően rektorként működött, lelkeszi szolgálatot is teljesített.²³ Fehér György csak a jogi végzettséget említi, és kétségbe vonja, amit Finaly szerinte állít, nevezetesen, hogy idősebb Darányi a keszthelyi Georgikonban kapott volna gazdasági oklevelet.²⁴ Lábjegyzetében Fehér Szinyeire hivatkozik, aki viszont erről szólva annyit ír: „végezte a keszthelyi Georgikont.”²⁵ Mivel Szinyei adatai Galgóczy Károly munkájából származnak, és Galgóczy személyesen ismerte idősebb Darányit, Finaly pedig életrajza írásakor még használhatta a teljes hagyatékot, gondolhatunk arra is, hogy idősebb Darányi látogathatta a Georgikont, mint ahogy 1843-ban Magyaróváron is megfordult, anélkül, hogy a végzettséget megszerezte volna.²⁶

Ügyvédi képesítésével kapcsolatban is vannak bizonytalanságok. Fiával folytatott levelezéseiből úgy tűnik, végzettsége nem hatalmazta fel minden jogi természetű feladat elvégzésére, és Hóman Ottó egy ifjabb Darányinak írt levelében utal is erre a hiányosságra.²⁷ Az bizonyos, hogy már 1841-ben rendelkezett ügyvédi oklevéllel, amelyet az 1804-ben életbe lépett *Instructio pro advocatis* előírásai alapján szerzett meg.²⁸ Mivel azonban egész élete során a hites ügyvéd titulust használta, valószínűnek tűnik, hogy az 1840-es években kötelezővé tett és a váltóbíróságok előtti eljárásban a felek képviselőtére egyedül jogosító váltóügyvédi képesítést már nem szereztte meg. Miután 1844-ben özvegy Teleki Józsefné gazdatisztje lett Ócsán, mások ügyei-

²² SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II. köt.* Budapest, Hornyánszky, 1893, 626. (a továbbiakban: SZINYEI, 1893. II.)

²³ KENDI FINALY, 1940. 10

²⁴ FEHÉR, 2017. 19.

²⁵ FEHÉR, 2017. 19. SZINYEI, 1898. II. 625.

²⁶ *Az Országos Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. 5. Szerk. GALGÓCZY Károly.* Budapest, 1885. 112. – Vári András kutatásai szerint a 19. század első felében a gazdatisztoknak csak egy része rendelkezett releváns végzettséggel. VÁRI András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon. 1821–1898.* Budapest, Argumentum, 2009, 112–124. (a továbbiakban: VÁRI, 2006.) MNL, OL, P 1441, Darányi Ignác (1849–1927) 8. d. 15. tétel, Darányi Ignáchoz írt levelek, Hóman Bálint tisztartó Darányi Ignácnak, 1877. március 21.

²⁷ „Szabó Károly B. pesten catalogizál. Hát Gyulából lesz-e ügyvéd? Vagy csak olyan, mint az atyjából?” MNL, OL, P 1441, Darányi Ignác (1849–1927) 8. d. 15. tétel, Darányi Ignáchoz írt levelek, Hóman Ottó levele Darányi Ignácnak 1881. december 31.

²⁸ *Pest Hírlap*, 1841. december 12. 15. 100. sz. – Az *Instructio pro advocatis* szerint ügyvédi tevékenység folytatására csak az volt jogosult, aki a törvény- és államtudományokat egyetemen, illetve jogakadémián sajátította el, majd az elméleti tanulmányokat követően két év gyakorlat után a királyi tábla bizottsága előtti írásbeli és szóbeli vizsgát tett. MEZEI Barna: *Magyar Alkotmánytörténet.* Budapest, Osiris, 2003. 109. – ZLINSZKY János: *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története fejeir megyében. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 8.* Székesfehérvár, 1974. 42.

vel, mint a kiterjedt Teleki, Tisza, Bethlen rokon családokéi nem is foglalkozott, önálló irodája nem volt soha, és neve az évenként megjelenő ügyvédi névsorokban sem szerepel.²⁹

Ha gazdasági és jogi tanulmányairól keveset tudunk is, az bizonyos, hogy már 1842 januárjában rendes tagja lett a Magyar Gazdasági Egyesületnek.³⁰ Finaly mint az egyesület titoknokáról beszél róla, ám az 1830-as években Kacs Kovics László, 1843-tól pedig Török János volt az titoknok, és idősebb Darányi valójában – ahogy Szinyei Galgóczy nyomán írja is – az egyesület Titoknoki Hivatalában nyert alkalmazást.³¹

Kossuthtal való kapcsolatáról minden forrás említést tesz, és ez a kapcsolat ügyvédi pozíciójuk és a Gazdasági Egyesületben való részvételük miatt valóban szoros lehetett. A gazdasági és társadalmi modernizációról vallott nézetei azonban nem Kossuth, hanem Széchenyi törekvéseihez álltak közelebb, és ezzel környezete olyanmilyra tisztában volt, hogy a Széchenyi akadémiai beszédét követő hírlapi polémiában két, a *Jelenkor*-ban megjelent, Széchenyi Kossuth elleni kifogásait vízhangzó névtelen cikk szerzőségével is meggyanúsították.³²

Bár iratai pusztulása miatt kapcsolatrendszerének teljes feltérképezésére nincs lehetőség, arra egyértelmű támpontjaink vannak, hogy a magánélete, illetve szakmai előmenetele szempontjából legfontosabb ismeretségeket a Magyar Gazdasági Egyesület köreiben szerezte. Az Egyesületben került kapcsolatba Bernáth György táblabíró, tassi földbirtokossal, Földváry Pál sógorával is. Földváry Pál Földváry Gábor testvére volt, de vele ellentétben a közéletben nem vett részt, viszont az évek során alaposan eladósodott, s mire két házasságából született lányai felnőttek, birtokai nagy részét elzálogosította.³³ Minden bizonnyal a csekély hozomány is hozzájárulhatott, hogy lányai az általánosan elfogadott társadalmi elvárások ellenére nem nemesemberekhez, hanem hivatásuk után élő honoráciorokhoz mentek feleségül.³⁴ Idősebb Darányi gazdasági pozíciójának elnyerése után két évvel, 1846-ban vette el

²⁹ MNL, OL. P 1439. Id. Darányi Ignác iratai. 6. tétel, Teleki Józsefné levelei id. Darányi Ignáchoz. 1844. – *Nemzeti vagy Hazai Kalendárium*, 1855. 1856. 1859. évek. Ügyvédek lakása Pesten.

³⁰ *Hírnök*, 1842. január 10. – *Jelenkor*, 1842. január 22. – *Pesti Hírlap*, 1842. január 13.

³¹ SZINYEI, 1893. II. 625. – FINALY, 1940. 11.

³² Darányi nyilatkozata: *Jelenkor*, 1842. december 31. 677. – Idősebb Darányi Széchenyi kultuszáról: BÜKY, 2017. 101.

³³ MNL, OL, P 1438, Darányi család egyetemére vonatkozó iratok, 2. cs. 3. t. Földváry Pál és Földváry Gábor egyezsége, 1839. július 9.

³⁴ „Ma legfőlebb egy mosolyt csal ajkainkra, ha halljuk, hogy ezelőtt negyven-ötven évvel elkülönözöttek tartattak a burger és nobel bálók, és az uradalmi írnok, vagy nőtlen ispán csak úgy táncolhatott az előneves nemes kisasszonnyal, ha valami tönkre jutott nemes családnak volt ivadéka.” LAUKA Gusztáv: Hogy éltünk harminc év előtt. *Koszorú. A Petőfi Társaság Havi Közlönye* 7. 1882, 73.

Földváry Borbálát, Földváry Pál első, Bernát György húgával, Bernáth Teréziával kötött házasságából származó lányát, majd két évvel később felköltözött vele Ócsáról Budára, a Vizivárosba. Ifjabb Darányi rövid életrajzi visszaemlékezésében írja az Ötpacsirta utca 520. szám alatti „igen igénytelen, igen egyszerű” házat, mely semmiben sem különbözött a környék földszintes, főleg kisiparosok, szabók, kalaposok, kádárok által lakott épületeitől, s melyhez idősebb Darányi – bár anyagi helyzete a későbbiekben lehetővé tette volna a változtatást – élete végéig ragaszkodott.³⁵

48-as szerepvállalásáról – az életrajzok Klauzál Gábor kormánybiztosaként, és nemzetőrkapitányként emlegetik – nem rendelkezünk adatokkal. Az bizonyos, hogy Budát a forradalmi események ideje alatt nem hagyta el, és a megtorlást is sikerült elkerülnie, bár ifjabb Darányi emlékei szerint az ötvenes években apját többször is zaklatták a hatóságok, és egy ízben házkutatást is tartottak nála.³⁶ Az önkényuralom idején gazdatiszti feladatainak ellátása mellett továbbra is részt vett az ideiglenes választmánnyal, és szoros ellenőrzés alatt működő Magyar Gazdasági Egyesület munkájában, ahol 1854-től közeli barátja, Korizmic László töltötte be a választmány titkári pozícióját. Vári András *Urak és gazdászok* című kötetében Korizmic korabeli naplóját elemezve arra a következtetésre jut, hogy Korizmicnek a császári és királyi pénzügyigazgatóság munkatársaként készített feljegyzései a „kognitív disszonancia redukciója” jeleit mutatják, azaz, feljegyzéseiben nem írja le véleményét az adókiutakozások intézésében tapasztalt visszaélésekről, azt viszont felháborodva jegyzi fel, hogy egy rokonát, egy bírósági végrehajtót „végrehajtásból hazatérendő” „rablók borzasztó kínzásokkal meggyilkolták”.³⁷ Vári megállapításánál életszerűbbnek tűnik az a magyarázat, hogy az idősebb Darányinál, és minden bizonnyal Korizmic más ismerőseinél, barátainál előforduló házkutatások még a magánfeljegyzések készítőit is óvatosságra intették, mint ahogy Korizmic meggyilkolt adószedő rokonának is lehetett része abban, hogy a hivatalból sokat utazó idősebb Darányi a nagy nehézségekkel megszerzett fegyverviselési engedély birtokában revolvert vásárolt magának.³⁸

A Magyar Gazdasági Egyesület 1857. november 16–17-i (újja)alakuló közgyűlésén Korizmic elnökségi tag lett, idősebb Darányi pedig 91 szavazattal bekerült az igazgató választmányi tagok közé.³⁹ 1856-tól alelnöke volt a Kécske-alpári Tisza

³⁵ Darányi Ignác gyermekkorából. *Protestáns Szemle*, 1929/I–X. f. 73–79 (a továbbiakban: DARÁNYI, 1929).

³⁶ SZINNYEI, 1893, II. k., 625. – DARÁNYI, 1929. 77.

³⁷ VÁRI, 2009. 141.

³⁸ DARÁNYI, 1929. 77. A revolver idősebb Darányi hagyatéki leltárában is szerepel. Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL), IV.1411.b - 1877 - 02383 – Árvaszéki ügyek – Hagyatéki ügyek, 1879. január 10. Hagyatéki leltár, 9. oldal, 40. pont

³⁹ *Budapesti Hírlap*, 1857. november 17. 2. – VÁRI, 2009. 166–167.

Szabályozási Egyesületnek, s mivel e rendkívül komplex feladatkör betöltésénél a birtokjogi, valamint az állami közigazgatási eljárások ismerete mellett a vízügyi szabályozás technikai kérdéseivel is tisztában kellett lennie, valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha arra gondolunk, az ezzel kapcsolatos érdeklődése, és ismeretei a vízmérnök Korizmicstól származhattak.⁴⁰

Az 1860-as évek elejétől Buda város közgyűlésének és a Pest megyei közgyűlés több bizottságának is tagja lett, valamint a Pesti Református Egyház presbitereként az egyházi és iskolai ügyek intézéséből is aktívan kivette a részét, de hivatali tevékenysége és közeleti aktivitása mellett családi élete irányítására is maradt energiája.⁴¹ Ifjabb Darányi már említett visszaemlékezése oly érzékletes részletességgel mutatja be apja nevelési módszereit, hogy a *Protestáns Szemle* jobbnak látta csak a miniszter és világi felügyelő 1927-ben bekövetkezett halála után közölni azt.⁴²

⁴⁰ *Budapesti Hírlap*, 1858. június 29. 4.

⁴¹ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1864. május 15. 635. A Pesti Református Egyház közgyűlésének jegyzőkönyve. Darányi Ignác beválasztása a presbitériumba. – „Választási mozgalmak. Budán a vízivárosi választók április 27-én délután öt órakor a Fácán vendéglő egyik termében szép számmal gyűltek össze a tisztújítási kijelölő választmányi tagok aránylagos megválasztására. [...] Darányi Ignác úr indítványára a választók egy szívvel, lélekkel kijelentették, hogy a kijelölő bizottságot teljes bizodalommal tisztelvén meg, ebből eredő joguknál fogva annak minden tagját, együtt és egymásért felelőssé teszik, hogy minden rokonsági, pajtásági és egyéb személyes érdekek mellőzésével oly fedhetetlen jellemű, szakképzett ügyes és szorgalmas férfiakat jelöljenek a városi hivatalokra, kik ezen mélyen alásüllyedt főváros felüdítése, talpra állítása, és lassankénti felvirágoztatása körül nélkülözhetetlen mindazon kellékekkel bírnak, melyeknél fogva egyfelől a város irányában elvállalandó feladatuknak megfelelhetnek, másfelől pedig a hazai kormányt súlyos munkája teljesítésében alkotmányos hűséggel támogathatják.” *Pest Napló*, 1867. május 2. 2.

⁴² „A fődolog az volt, hogy nekünk magunknak kellett mindent elvégeznünk. Minden reggel hoztak egy nagy kanna vizet, de a többi a mi feladatunk volt. Ágyat vetni, csizmát és ruhát kefélni nagyon jól tudtunk, azon kívül néha pókhálóztunk is. [...] De a lakás tisztogatásával a mi testgyakorlatunk nem volt befejezve, ebédnél, vacsoránál fel is kellett szolgálni. [...] Ami a ruházatot illeti az volt az elv, hogy új ruhát mindig a legidősebb kapott, s miután én voltam a legidősebb, ebben a pontban nagyon jól jártam. Ez a ruha aztán végigment az egész családon. Volt egy olyan kék köpönyeg, amelyet már az egész utca ismert, ez végigment öt testvéren, és az utolsó már csak szigorú fenyegetés után vette azt fel. Így volt a tudományokkal is. A legidősebb tanult nyelveket, zongorát, rajzot stb., de ezen tudományát nem volt szabad csupán magának tartani meg, azt tovább is kellett adnia. Így tanítottam én testvéreimet, azok meg tanították a kisebbeket. Egész nevelő-intézet volt a mi családunk. A pusztán ugyanez a rendszer volt életbe léptetve, ami a városban [...] a pusztán csikós ruhában jártunk, fekete ing, fekete gaty, pörge kalap [...] szántani, boronálni, kapálni, szemezni tanultunk, tehát mindent, amit egy parasztember csinál. A levelezés a faluról a városba magyarul, németül, franciául vagy deákul ment, ha az ember hibásan írta a levelet, azt kijavítva kapta vissza. De nem csak a gazdaságban kellett mindent megpróbálni, az iparral is meg kellett ismerkedni. Az Iskola utcában volt egy öreg asztalos [...] annak a műhelyébe jártam én az asztalos mesterséget tanulni.” DARÁNYI, 1929. 73–75.

E nevelési programot, melyet az apai tekintély feltétlen tisztelete, a család anyagi helyzetével nem magyarázható nagyfokú takarékoság, valamint a gyermekek jövőjének biztosítása érdekében elsajátítható különböző ismeretek fontosságának hangsúlyozása jellemzett, eredeztethetjük a református puritanizmus erkölcsi elveiből is. Ám ha összevetjük azt idősebb Darányi sógora, az ugyancsak református presbiter Madas Károly családi életével, és gyermeknevelési stratégiájával, arra kell gondolnunk, idősebb Darányi nevelési elveihez kecskeméti családi gyökereinek is lehetett valami köze.

Madas, kinek nevét a köztudat református iskolai alapítványa miatt őrizte meg, a hajdúsági Mezőgyánton született, s mivel szegény református lelkész apja nem tudta támogatni, a maga erejéből, magántanítványok vállalásával végezte tanulmányait, és szerzett jogi diplomát. Vagyont, csakúgy, mint idősebb Darányi, nem a Földvár hozománynak – mely az ő esetében is csekély lehetett –, hanem sikeres ügyvédi tevékenységének köszönhetette.⁴³ Keresete nagy részét viszont idősebb Darányival ellentétben földbirtokokba fektette, 1868-ban nemességet szerzett, és 1872-ben a kormánypárt oldalán Alsódabas képviselőjeként a nagypolitikába is bekapcsolódott.⁴⁴ Felesége korai halála után nem nősült meg újra, és egyetlen fiát nevelők gondjaira bízva kizárólag hivatali, politikai, egyházi és társadalmi ügyei intézésének élt.⁴⁵ Családi tragédiája egymást követő, és egyre bizarrabbá váló fordulataihoz a kilencvenes években a legfiatalabb Darányi fiú, Gyula nyújtott ügyvédi segítséget, s míg idősebb Darányi fiai a rendkívül puritán, kemény, de gyermeki fejlődésük minden pillanatát figyelemmel kísérő nevelés hatására a kor megítélése szerint sikeres pályát futottak be, Madas fia, Babádi Sándor, Babarczi Schwartz Ottó magánintézetében fejezte be az életét.⁴⁶

⁴³ BFL, IV.1411.b – 1899 – 00588 – Babádi Madas Károly végrendelete

⁴⁴ MNL, OL, A 130, Illésy – Im – 0049, Madas de Babák Károly, Ferenc József, 1868. június 22. – Országgyűlési képviselő választások. Madas Károly levele a választóihoz. *Budapesti Közlöny*, 1872. július 5. 1204. – Magyar Országgyűlés, Pest Megye, Dabas, Madas Károly. *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 1. évfolyam, 1873. Budapest, Athenaeum, 1884. 51.

⁴⁵ „Madas úrral csak délben, az ebédnél, és néha este a vacsoránál találkozhattunk, így a Sándor fiú egész napon át az én gondjaimra volt bízva. [...] Ez ellen a nagy lekötöttség ellen azonban nem panaszkodhattam, mert erre nézve Madas úr előzőleg tájékoztatott, midőn elem adta, hogy a fiúnak rajtam kívül nem lesz senkije, akire őt rábízni lehetne. Ő maga a dolgai után néz nappal, este pedig saját klubjában fogja tölteni az időt, tehát a fiú gondozása kizárólag reám néz.” *Katz Lajos visszaemlékezései*. Szerk. HUDI József, Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2011. 255–266. 259.

⁴⁶ „Babádi Babádi Sándor, néhai Babádi Madas Károlynak, a dunamelléki egyházkerület volt tanácsbírájának és nagy jótevőjének fia, ki évek óta elborult elmével egyik fővárosi elmegógyintézetben tengődött, f. hó 10-én, Budapesten jobb létre költözött. Temetése f. hó 12-én ment végbe a Kerepesi-úti halottas házból. A dunamelléki egyházkerületet Darányi Ignác főgondnok, Petri Elek

Arról, hogy idősebb Darányi halála előtt kilenc nappal hogy jutott a nemességhez, ismét csak Finaly könyvéből értesülhetünk. Az elbeszélés szerint Tisza Kálmán „régí jóakarató barátságával” látogatta meg a már betegeskedő idősebb Darányit, „aki maga számára már nem kért semmit”, ehelyett ifjabb Darányi jövőbeli politikai pályájának egyengetését ajánlotta volna a miniszterelnök figyelmébe. „Ignác fiamat közéleti szereplésre neveltem, s őt atyai jóindulatodba ajánlom, ne feledkezzél meg róla. A Szabadelvű Pártnak hasznos tagja lesz, és úgy érzem, ott a helye e szorgalmas képzett ifjúnak.” Az ígért jóindulat első kézzelfogható jele volt 1877. június 2-án a nemességadományozás, melyet Tisza Kálmán Bécsből táviratozott meg az Ötpecsirta utcába, hogy az örömhírről a haldokló, még idejében értesülhessen.⁴⁷

Idősebb Darányi évek óta betegeskedett, és 1876 őszétől már a lakását sem igen hagyhatta el. Ifjabb Darányi és húga, Hóman Ottóné, Darányi Borbála, valamint Hóman Ottó levélváltásaiból hónapról hónapra követni lehet állapota alakulását, mely 1877 januárjától már oly kritikussá vált, hogy a családtagok éjszakánként felváltva virrasztottak mellette.⁴⁸ Bár a rangemeléseknek szigorú szabályai voltak, a minisztertanácsi javaslatétel és az adományozás időpontja között általában nem telt el hosszú idő, tehát Tisza Kálmán miniszterelnöknek és belügyminiszternek minden lehetősége meg lett volna, hogy amennyiben idősebb Darányi kívánja, a rangelés érdekében még idejében lépéseket tegyen.⁴⁹ Tisza belügyminiszteri minőségében

pénztárnok és dr. Darányi Gyula tanácsbíró képviselték. A halottas-házban Papp Károly II-od lelkes, a sírnál Sörös Béla gyűjtőfogházi lelkész mondott áldást és búcsút a magtalanul elhunyt férfi fölött, Béke hamvaira! – Babádi Sándor halálával megnyílt a dunamelléki egyházkerület számára a Madas Károly nagy iskolai alapítványa, melyet Madas az 1895-dik évben kelt végrendeletével fele részben egy református nőnevelő intézet, fele részben egy református árvaház felállítására hagyományozott a dunamelléki egyházkerületnek. A nagy alapítvány földbirtokból áll és az értéke közel félmillió korona.” *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, 1903. március 15. 176. – BFL, IV.1411.b – 1899 – 00588, Babádi Madas Károly és Babádi (Madas) Sándor gondnoksági és hagyatéki ügyei. A lavinát egy, a még kiskorú Babádi (Madas) Sándor által 1881-ben Kasztl Bernát ügynök számára aláírt 41 200 forintról szóló váltó indította el, melynek ellenértékeként Babádi csak 560 forintot kapott kézhez. Madas Károly ezek után bírói úton kezdeményezte fia kiskorúságának meghosszabbítását. BFL, VII.2.c – 1881 – 1.0331.

⁴⁷ KENDI FINALY, 1940. 39–41.

⁴⁸ „Képzelted, hogy milyen rosszul esik nekem, ilyen távol, kedves jó Atyám egészségéről, ilyen szomorú hírt hallani, mert én még azzal sem vigasztalhatom magamat, hogy legalább ápolhatnám, mint ti.” MNL, OL, P 1441, Darányi Ignác (1849–1927) 8. d. 15. tétel, Darányi Ignáchoz írt levelek. Hóman Ottóné, Darányi Borbála Darányi Ignácnak, 1877. január 10., 1877. január 30., 1877. május 10. „Szomorú soraidat a legnagyobb bánattal és részvétellel olvastuk.” MNL, OL, P 1441, Darányi Ignác (1849–1927) 8. d. 15. tétel. Hóman Ottó Darányi Ignácnak, 1877. január 30., 1877. február 27., 1877. március 30., 1877. április 27.

⁴⁹ GERŐ József: Nemességadományozások 1848 után. *Levéltári Közlemények*, 1940–1941. 468–472. GERŐ József: A királyi könyvek. Szerk. és kiadja: Gerő József. Budapest, 1940. – A Minisztertanácsi Jegyzőkönyvekben nincs nyoma a felterjesztésnek, ám az az évben történt, és a minisztertanács elé került

tett felterjesztése viszont az utolsó pillanatban, 1877. május 30-án, csütörtökön született meg, mellyel miniszterelnöki minőségében még aznap Bécsbe is utazott, ahol a kvóta-tárgyalások lebonyolítása mellett időt szakíthatott arra, hogy sürgősen elintézendő iratot átadja a király személye körüli miniszternek, Wenckheim Bélának.⁵⁰ A nemesi diploma kiállításának dátuma június 2-a, szombat, és a jó hírt – állítólag – Tisza másnap, június 3-án sürgönyözte meg idősebb Daráyninak budai otthonába. A nemességadományozással kapcsolatos tudósítás a hír befutásához képest elég későn, június 7-én, csütörtökön jelent meg a *Fővárosi Lapok*ban, és idősebb Darányi június 11-én, hétfőn már halott volt.⁵¹ Tisza sürgönye nincs a hagyatékban, és elég nehéz elképzelni, hogy ifjabb Darányi, aki Hóman Ottónak a beteg állapotáról érdeklődő sürgönyét is megőrizte, egy olyan jelentős dokumentumot, mint a nemesség elnyerésének bejelentését tartalmazó Tisza értesítés, hagyott volna elkallódni.⁵² Ám nemcsak a Tisza sürgönynek veszett nyoma, nem találhatóak meg a nemességadományozással kapcsolatos iratok a Belügyminisztérium, valamint a Király Személye Körüli Minisztérium megfelelő állagaiban sem. A Belügyminisztérium iktatókönyve és mutatókönyve is hiányos, de azt a bejegyzésekből meg lehet állapítani, hogy az előterjesztést nem teheték meg május 30. előtt. A Király Személye Körüli Minisztérium iktatókönyve pedig csak a nemesi diploma kiállításának június 2-i, és a nemesítéssel kapcsolatos ügyirat lezárásának június 10-i dátumát regisztrálja.⁵³

Finaly szövegében egyértelmű összefüggés van ifjabb Daráyninak Tisza Kálmán oldalán a jövőben betöltendő pártpolitikai szerepe, és idősebb Darányi utolsó napjait bearanyozó nemességadományozás között. A jelek szerint azonban idősebb

nemesítési esetek alapján megállapítható, hogy a felterjesztés és a diploma kiállítása között általában 30 nap sem telt el. Az 1877. január 7-i minisztertanácscon például Koppi Emil cs. kir. őrnagy, és magyar testőrségi őrmester részére történt felterjesztés magyar nemesség adományozására, „telkibányai” előnévvel. Az erről szóló diplomát Ferenc József már 1877. január 17-én aláírta. MNL, OL, K 19, Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára – Királyi könyvek – 68. kötet, 216. oldal – 68.104. Uo., K 21 – Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára – Általános iratok – 1877 – 503. iktatószám. Az 1877. február 28-i minisztertanácscon Várossy Károly pénzügyminiszteri számtanácsost terjesztették fel, és a nemesség adományozásáról szóló diplomát Ferenc József 1877. március 18-án írta alá. MNL, OL, K 19, Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára – Királyi könyvek – 68. kötet, 458. oldal – 68.369. Uo., K 21, Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára – Általános iratok – 1877 – 2338. iktatószám.

⁵⁰ *Fővárosi Lapok*, 1877. május 30. 599. Híradás Tisza elutazásáról.

⁵¹ *Fővárosi Lapok*, 1877. június 7. 651. – *Fővárosi Lapok*, 1877. június 11. 662.

⁵² „Hogy van apa? Birike gyengélkedik, azért nem írunk. Válasz fizetve.” MNL, OL, P 1441, Darányi Ignác (1849–1927) 8. doboz, 15. tétel, Darányi Ignáchoz írt levelek. Hóman Ottó távirata Darányi Ignácnak 1877. január 27.

⁵³ MNL, OL, K 148, Belügyminisztérium, Elnöki Iratok, Mutatókönyv 1877. év „Idősebb Darányi Ignác földbirtokosnak a magyar nemesség „pusztaszentgyörgyi és tetétleni előnév használhatása mellett adományoztatott.” Iktatókönyv, 1222. kötet. - Uo., K 21. K Öfelsége Személye Körüli M. Kir. Minisztérium, Általános iratok, Iktatókönyv, 4848, 4885.

Darányi nemcsak a nemességért nem folyamodott soha, de fiának a nagypolitikába való bekapcsolódását sem forszírozta. Az 1874 és 1877 között ifjabb Darányinak írt számtalan levelében egyetlen szó sem esik fia politikai ambícióiról, annál több részletes magyarázat, utasítás, kioktatás a közösen vitt ügyek intézésével kapcsolatban.⁵⁴ Ifjabb Darányi 1873 októberében szerezte meg ügyvédi oklevelét, és 1874 februárjában önálló irodáját is megnyitotta.⁵⁵ Megbízóinak nagy része édesapja munkaadói, a Telekiek, Tiszák, Bethlenek és rokon családjaik közül került ki, és a feladatok, melyeket végeznie kellett, nemcsak jogi, hanem nagy felelősséggel járó gazdasági és pénzügyi képviselőket is jelentettek. Idősebb Darányi leveleinek tanúsága szerint, e munkakörben napirenden voltak az ügyfelek birtokainak bérlőivel való viták, számlák kifizetése, a szükséges készpénz felhajtása, vagy éppen a bérházak házmestereivel, nem fizető lakóival való kellemetlen csatározások. Ifjabb Darányi azonban – aki részben édesapja kapcsolatainak köszönhetően, részben saját tehetsége okán már 1875-ben az országos ügyvédvizsgáló bizottság tagja, majd az Egyesült Főváros Takarékpénztár titkára lett, és 1876-ban a II. kerület képviselőjeként a főváros törvényhatósági bizottságában is helyet foglalhatott – minden bizonnyal egyre terheesebbnek érezte nemcsak a sokszor kellemetlen feladatok elvégzését, de idősebb Darányi folyamatos gyámkodást is.⁵⁶ Esetleges nagypolitikai ambícióiról viszont szűkebb családja előtt is hallgatott, olyannyira, hogy ezekkel kapcsolatban gyerekkori jó barátja, és húgának, Darányi Borbálának férje, Hóman Ottó is teljesen tájékozatlannak mutatkozott.⁵⁷ Idősebb Darányi tehát, ha szól is Tiszának a fia jövője érdekében, a politikai pályán való támogatást, és az ő érdemeiért adományozott, de valójában fia jövőbeli társadalmi státuszának emelésére szolgáló nemesség adományozását biztosan nem kérte. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy a rangemelés híre nem egy

⁵⁴ Uo., P 1441 Darányi Ignác (1849–1927), 5. d. 15. tétel, Darányi Ignáchoz írt levelek, Id. Darányi Ignác levelei ifj. Darányi Ignácnak. 1874–1877. Idősebb Darányi nem csak a közös hivatali ügyek intézését szabta meg oly részletességgel, hogy sok esetben szó szerint megírta a tenni, írni vagy mondanivalókat, de a már külön lakásban élő fia mindennapi életének legapróbb részleteibe is beleszólt.

⁵⁵ KENDI FINALY, 1940. 33. – FEHÉR, 2017. 35.

⁵⁶ Idősebb Darányi súlyos betegsége ellenére is csak az ügyek gyakorlati intézését bízta ifjabb Darányira, s a Teleki Józsefné örökösei hivatalos megbízottjaként továbbra is a házában őrizte a család pénztárát, és a levéltárat. MNL, OL, P 1439, Id. Darányi Ignác iratai. 5. tétel, Zeyk József a *Teleki Józsefné örökösei* közös meghatalmazottja elismervénye id. Darányi halála után átnézett pénztár, és levéltár állapotáról, egyben a megbízatás átadása ifj. Darányi Ignácnak. 1877. június 13.

⁵⁷ „Szíves fáradozásodért bútoraim szállítása sürgetésében fogadd köszönetemet, s bár én is tehetnék már itt neked valami viszonzószolgálatot. Nem akarnál valami kolozsvári jogi tanszékre pályázni?” MNL, OL, P 1441, Darányi Ignác (1849–1927), 8. d. 15. t. Darányi Ignáchoz írt levelek. Hóman Ottó levele Darányi Ignácnak, Kolozsvár, 1872. november 27.

betegeskedő, de még viszonylag jó karban lévő öregemberhez, hanem az eljárás miatt már tiltakozni nem tudó haldoklóhoz érkezett.

Idősebb Darányi halála után ifjabb Darányi pályafutása Tisza Kálmán segítségével meredeken ívelt felfelé, és az 1881-es képviselőválasztáson a Szabadelvű Párt színeiben a II. kerület mandátumát is sikerült megszereznie.⁵⁸ Fehér szerint nem tudni, hogy a megválasztást az etetéssel-itatással összekötött, és kortesnótával is megfűszerezett választási hadjáratnak vagy a meggyőző kortes beszédnek köszönhetette-e, a hírlapi tudósításokból azonban egyértelműen kiderül: Darányi győzelme a Szabadelvű Párton belüli politikai háttéralku eredményeként születhetett meg.⁵⁹ Képviselőházba kerülésének lehetősége nemcsak szűkebb családi körében okozott szenzációt, de Hóman Ottó kolozsvári tanártársai is nagy meglepetéssel olvasták a lapokban a hírt a 32 éves képviselőjelölről, aki a választáson való fellépésével egy időben Béla öccsével közösen új birtokot is vásárolt a Pest megyei Tökön.⁶⁰

Fehér véleménye szerint ifjabb Darányi „édesapja halálával Tasson örökölt mintegy 700 katasztrális hold földbirtokot, amely 1848 előtt édesanyja családja, a Földváryak tulajdonában volt.”⁶¹ Idősebb Darányi és felesége, Földváry Borbála közös végrendelete szerint viszont a tassi Földváry-hozomány mindössze 110 holdból állt, melyhez idősebb Darányi „hosszú éveknek folytonos munkálkodása gyümölcsésként” még közel 200 holdat szerzett. Felesége hozományának része volt a Földváryak és rokon családtagjaikkal közösen birtokolt osztatlan tetétleni birtok mintegy 30 holdnál nem nagyobb földdarabja is, melyet az évek során Darányi a birtokostársaktól való vásárlásokkal hozzávetőleg 300 holdra tudott kiegészíteni.⁶² Az első, 1866. augusztus 22-én a feleségével közösen írt örökösödési szerződést és végrendeletet, (melyben vagyonát mint közszerzeményt fele részben feleségének juttatta), 1870. március 15-én pótvégrendelettel, 1873. április 16-én közös pótvégrendelettel, végül halála előtt négy hónappal, 1877. február 1-én egy fiókvégrendelettel egészí-

⁵⁸ Ifjabb Darányi már gimnáziumi évei alatt is többször vendégeskedett Geszten. „Soha útban, és soha úton kívül nem volt. Minden esetre egy jó, eszes fiú.” MNL, OL, P 1439, Id. Darányi Ignác 6. t. Tisza Kálmán levele Idősebb Darányi Ignácnak, 1867. szeptember 19.

⁵⁹ A Vizivárosban négy kormánypárti jelölt indult, köztük Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter, akik a választási hadjárat során sorra visszaléptek Darányi javára. *Fővárosi Lapok*, 1881. április 6. 421. – 1881. április 20. 492. – 1881. április 22. 501. – 1881. április 27. 529. – 1881. május 5. 592. – 1881. május 11. 608. – 1881. május 31. 608. – 1881. június 4. 734. – 1881. június 25. 834.

⁶⁰ MNL, OL, P 1441, Darányi Ignác (1849–1927), 7. d. 15. t. Darányi Ignáchoz írt levelek. Hóman Bálint tisztartó Darányi Ignácnak, 1881. március 18. - Uo., Hóman Ottó levele Darányi Ignácnak, Kolozsvár, 1881. április 16.

⁶¹ FEHÉR, 2017. 75.

⁶² MNL, OL P, 1438, Darányi család egyetemére vonatkozó iratok, 2. cs. 3. t. Id. Darányi Ignác kataszteri birtokíve, Tass – BFL – IV.1411.b – 1877 – 02383, Darányi, Árvaszéki ügyek, Hagyatéki ügyek, Az osztatlan Földváry nemzetség osztálykulcsainak kivonata. 1864. január 23.

tette ki. A végrendeletből nemcsak az a tény válik egyértelművé, hogy a családját életében vasakarattal kézben tartó idősebb Darányi gyermekei további sorsára halála után is komoly befolyással kívánt lenni, de kiderül az is: családja gazdasági és társadalmi emelkedését nem földbirtokai növelésében, a földbirtokosi státusz erősítésében, és tegyük hozzá, a nemesi cím megszerzésével a birtokos nemességhez való felzárkózásban látta. Polgári identitásának megfelelően a releváns képzettség megszerzése és munkájának, teljesítményének, emberi hitelének elismertetése mellett, legfőbb céljának a stabil anyagi helyzet elérését tekintette, melyhez keresete értékpapírokba, és takarékpénztári könyvekbe fektetése megfelelő stratégiának mutatkozott.⁶³

A vagyona oroszlánrészét értékpapírokban tartó apa valóban Ignác fiára hagyta a tassi birtokot, mivel azonban a három másik fiúra, Bélára, Kálmánra és Gyulára hagyományozott tetétleni földek nem voltak nagyobbak, és értékesebben a tassiaknál, ifjabb Darányinak az értékpapírokból arányosan kisebb részt juttatott. A lányok, Borbála és Erzsébet, a budai Ötpacsirta utcai ház, és egy budai szántóföld fele-fele részén túl szintén arányosan részesültek az ingó értékekből. Mivel 1868-ban, a végrendelet készítésekor gyermekei még kiskorúak voltak, felesége gyámi pozíciójának meghagyása mellett idősebb Darányi megbízható rokoni és baráti férfiak tutorságának igénybevételét is elrendelte, kikötve, hogy a vagyon 1882-ig, míg a legkisebb gyermek is be nem tölti a huszadik életévét, osztatlan formában maradjon. A végrendeleti végrehajtók, Széher Mihály és Pordán Imre ügyvédek feladata nem csak a kiskorú gyermekek, hanem az özvegy vagyonának kezelésére és felügyeletére is kiterjedt volna, mely munkájukért az összvagyon évi jövedelmének 10 százaléka kötetett ki a számukra.⁶⁴

Idősebb Darányi 1877. június 11-én bekövetkezett halálakor azonban két nagyobbik, nagykorú fia, Ignác és Béla – és ezzel a véleménynyel anyjuk, Földváry Borbála is egyetértett – végre elérkezettnek látták az időt, hogy jövőjüket az apjuktól eltérő, és számukra megfelelőbb elképzelések szerint alakítsák. Kezükre játszott, hogy bár az örökösödési szerződést és a végrendeletet idősebb Darányi láthatóan nagy körültekintéssel készítette el, ügyvédbarátai szakmai segítségét nem vette igénybe, s ennek következtében az okiratokba több jogi hiba is bekerült.⁶⁵ Bonyolította a hely-

⁶³ BFL – IV.1411.b – 1877 – 02383 – Darányi – Árvaszéki ügyek – Hagyatéki ügyek, Darányi Ignác és Földváry Borbála közös végrendelete, 1866. augusztus 22.

⁶⁴ Széher Mihály (1812–1889) ügyvéd, fővárosi bizottsági tag, királyi tanácsos, Pordán Imre (1832–1896) ügyvéd, fővárosi bizottsági tag, a Pesti Első Hazai Takarékpénztár igazgatósági tagja.

⁶⁵ Idősebb Darányi a vagyonmegosztás ellenére a végrendeletben az összvagyonról rendelkezett, és felesége vagyonrészével kapcsolatban a tutori felügyeletet az özvegy élete végéig kikötötte. Halála után természetesen a budapesti királyi törvényszék mint hagyatéki tárgyaló bíróság az özvegy

zetet, hogy a végrendelet készítése óta eltelt 11 év alatt a gyermekek felnőttek már (a két kisebb fiú, Kálmán és Gyula voltak még kiskorúak), és az özvegy maga is sérelmesnek érezte, hogy a végrendelet értelmében két tutor kezelje nem csak a kiskorú gyermekek, hanem az ő vagyonrészét is.⁶⁶ Az árvaszékkel folytatott több, mint másfél évig tartó kérvényezések és egyeztetések után azonban végül sikerült minden vitás kérdést elrendezni, sőt arra is engedélyt kaptak, hogy az értékpapírok jó részének eladásával Darányi Béla, Kálmán és Gyula számára, a tetétleni örökölt földek szomszédságában megvásároljanak egy 632 katasztrális hold területű birtokot, majd 1881-ben, Darányi Ignác képviselővé választása évében Béla öccsével közösen a töki birtok megvásárlása következett.⁶⁷ A későbbiekben öröksége, majd jövedelme nagy részét is földbirtokokba fektető Darányi a parlamenti képviselők földtulajdonairól publikált kimutatás szerint a századfordulóra 4936 katasztrális hold⁶⁸ tulajdonosaként egy középbirtokos nemes társadalmi pozíciójába tornázta fel magát, melyet apja polgári mentalitásánál és értékrendjénél saját közéleti, politikai szerepéhez sokkal inkább illőnek találhatott.⁶⁹

vagyonrészét nem engedte leltárba venni, és e ténykörülmeny a végrendelet egyéb rendelkezéseinek végrehajthatóságát is kérdésessé tette. BFL – IV.1411.b – 1877 – 02383, Darányi, Árvaszéki ügyek, Hagyatéki ügyek, 1879. január 10. Hagyatéki leltár, 2. lap.

⁶⁶ „Leveledből látom, hogy mennyi bajod van, mindenesetre nagy kárunkra lenne, ha a végrendeletet úgy magyaráznák, hogy fizetni kellene, én arra semmi esetre sem állok rá, én magam is el tudom kezelni a vagyonomat és a gyerekeket. A végrendelet 8-dik pontja csakis úgy értetődik, azon esetre, hogyha ti még, vagy én, arra való már nem lehetnék, s elkélne a gyámol. Protestáljál, mert már mind nagykorúak vagytok, és te már bele is léptél vagyonodba, furcsa lenne a tutoroknak fizetni, és elég szemtelenség lenne akárkitől, ha azt még el is akarná vállalni. Amíg én élek, a nagykorú fiak lehetnek a kisebbek tutorai velem, s mivel te Pesten laksz, természetesen neked kell lenni velem, s az én nevemben ki is nyilatkoztathatod, hogy semmi esetre ki nem adom kezemből a tutorságot, sem évenként fizetni nem fogok.” MNL, OL, P 1441, Darányi Ignác (1849–1927) 6. d. 15. tétel, Darányi Ignáchoz írt levelek, özvegy Darányi Ignácné, Földváry Borbála Darányi Ignácnak. Kolozsvár, 1877. augusztus 14.

⁶⁷ BFL – IV.1411.b – 1877 – 02383, Darányi, Árvaszéki ügyek, Hagyatéki ügyek, Darányi Béla és özvegy Darányi Ignácné sürgős kérvénye Budapest Főváros Árvaszékéhez a tetétleni birtok megvásárlása ügyében, 1879. január 19. – A töki birtok vételára Hóman Ottó tudomása szerint 88 000 forint volt. MNL, OL, P 1441, Darányi Ignác (1849–1927) 8. d. 15. tétel, Darányi Ignáchoz írt levelek, Hóman Ottó levele Darányi Ignácnak, Kolozsvár, 1881. április 16. Darányi 1884-ben Tasson is vásárolt újabb birtokot, mellyel tassi örökölt földterületét növelhette. „Gratulálok a birtokvételhez, maholnap egész Tass Darányi birtok lesz, ha ez így tovább megy.” MNL, OL, P 1441, Darányi Ignác (1849–1927) 8. d. 15. tétel, Darányi Ignáchoz írt levelek, Hóman Ottó levele Darányi Ignácnak, Kolozsvár, 1884. december 12.

⁶⁸ FEHÉR, 2017. 77.

⁶⁹ „Már öt napja, hogy itt vagyunk, és még eddig jól találjuk magunkat. [...] Különben Pestről sokan vannak, [...] de különösen nagyon sok gyermek van, neked ezért nem tetszene, mert a fürdődíj nagyon szép, és a víz is nagyon jó, csak hogy neked már nem elég fényes és pompás.” MNL, OL, P

Az új keletű nemesség és földbirtokosi rang azonban, melyet az ellenzéki lapok nemegyszer az emlékezetébe idéztek, arra ösztönözte, hogy megpróbálja felderíteni a Darányi família esetleges nemesi eredetét. Nagy Iván munkája 3. kötetében Fényes Elek *Geográfiájára* hivatkozva Bars megyében említett ugyan egy Darányi családot, mivel azonban Fényes jól ismerte idősebb Darányit, ezen a nyomon nem lehetett elindulni.⁷⁰ Az 1902-ben Illésy János által megjelentetett, és az 1754–55. évi országos nemesi összeírás adatait tartalmazó kiadványban viszont szerepelt egy Darányi János, aki Ung vármegyében igazolta nemességét.⁷¹ Darány egyik kecskeméti rokona, Darányi Ferenc ügyvéd – akire, mivel nem volt idősebb Darányi egyenes ági leszármazottja, természetesen nem vonatkozott az 1877-es nemesítés – a kecskeméti református anyakönyvek Darányiakra vonatkozó adatainak összegyűjtésével és egy Darányi családfa összeállításával igyekezett kapcsolatot teremteni az Ung megyei nemes Darányi, és a kecskeméti Darányiak között. Kutatása eredményét bemutatta Darányi Bélának is, aki a jó hírről levélben tudósította a nyári pihenését külföldön töltő bátyját.⁷²

A belügyminisztériumot azonban ezek az adatok nem győzhették meg, mivel Darányi Ferenc 1908-ban csak nemesség adományozásáért, és nem régi nemesség megerősítéséért folyamodhatott.⁷³ Darányi Ferenc erőfeszítései azonban nem veszték kárba, mivel Kempelen Béla, aki a Darányiakkal kapcsolatos adatokat minden bizonnyal Darányi Ignáctól kapta meg, a *Magyar nemes családok* című munkája 1912-ben megjelent harmadik kötetében a család leszármazásának bizonyítására egy olyan családfát közölt, mely ugyan a genealógia kutatás legalapvetőbb szakmai követelményeinek sem felelt meg, ám egy laikus érdeklődő számára kellő nyomaték

1441, Darányi Ignác (1849–1927) 6. d. 15. tétel, Darányi Ignáchoz írt levelek, özvegy Darányi Ignácné, Földváry Borbála Darányi Ignácnak. Lubló, 1882. július 7.

⁷⁰ NAGY Iván *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* 3. kötet. 1858. 238. – FÉNYES Elek: *Magyar országnak, „s a’ hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben* 2. Pest, 1837, 82. – Fényes Elek: *Magyarország leírása* 2. Pest, 1847, 510. Idősebb Darányi adatszolgáltatóként vett részt ebben a munkában. Kapcsolatuk a Magyar Gazdasági Egyesületben kezdődött.

⁷¹ ILLÉSY János: *Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás*. Budapest, Athenaeum, 1902. 119. A listák a személyek nevein túl semmilyen más információt nem tartalmaznak.

⁷² „A napokban Darányi Ferenc is elhozta a régi nemességet igazoló anyakönyvi kivonatokat.” MNL, OL, P 1441, Darányi Ignác (1849–1927) 5. d. 15. tétel, Darányi Ignáchoz írt levelek, Darányi Béla Darányi Ignácnak 1902. augusztus 19.

⁷³ MNL, OL, K 19, Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára – Királyi könyvek – 71. kötet – 881. oldal, 1908. június 2. Nemesség adományozása Darányi Ferenc ügyvéd, Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye tiszteletbeli főügyésze számára – K 20, Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára, Elnöki iratok, 1908, 1123. iktatószám.

bizonyította a Darányiak régi nemesi eredetét.⁷⁴ A családfe abszurditását jól jelzi, hogy Darányi Ignác egyik képviselőtársa, a Tolna megyei Darány pusztán született, katolikus vallású Darányi Ferenc, aki semmiféle rokoni kapcsolatban nem volt a földművelődési miniszterrel, csak egy volt a számtalan Darányi között, akik ez időben Magyarország különböző pontjain élve ugyanannyi „joggal” származtathatták volna le családjaikat az Ung megyei nemes Darányitól, mint ő.⁷⁵

Azt, hogy kik voltak valójában a kecskeméti Darányiak, annál is inkább érdemes megvizsgálni, mivel idősebb Darányi polgári mentalitásának gyökerei alighanem Kecskemét mezővárosnak a koraújkori Magyarország jobbágytelepüléseitől eltérő feudális jog- és birtokviszonyaiban keresendők. Ez a lakosság a paraszt polgárosodás lehetőségét már a jobbágyfelszabadítás előtt két évszázaddal korábban megkapta. Kecskemét mezőváros lakói jogilag jobbágyok voltak ugyan, de nem voltak közvetlen kapcsolatban földesuraikkal, és terheiket minden évben meghatározott pénzüsszegben válthatták meg. A lefizetett földesúri census fejében közösen birtokolták a város határát, s a közös legelőn kezdetben ingyen, később csekély bérért legeltethettek. A szabad foglalásként szerzett szántóikat, szőlőiket tulajdonukként használhatták és örökíthették, majd a szabad foglalás lezárulása után különböző szolgáltatásokért cserébe a várostól is kaphattak szántóföldeket, melyek szintén örökíthetőek voltak. A nyomáskényszer ismeretlen fogalom volt a számukra, évről, évre ugyanazon a területen gazdálkodhattak, és a városban polgárjoggal, saját fundussal, házzal rendelkeztek. A mezővárosi önrendelkezés, és önigazgatás évszázadok alatt kialakult rendszere pedig minden polgárjogú lakosnak lehetőséget adott a közösséget érintő ügyekbe való beleszólásra, és valószínűnek tarthatjuk, hogy a 19. századi

⁷⁴ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok. 3. kötet, Caballini-Ezbar*. Budapest, Grill, 1912, 244–245. Kempelen az 1877-es nemességadományozást, mint a (rég) nemesség kihirdetését aposztrofálja.

⁷⁵ DARÁNYI Ferenc életrajza 1905–1906. évi országgyűlés *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910*. Szerk. FABRO Henrik–UJLAKI József. Budapest, 1905. 244. – Darányi János Arad város főorvosa, aki Heves megyében született 1819-ben, szintén nem volt rokoni kapcsolatban a kecskeméti Darányiakkal. SZINYEI, 1895. 628. – Kecskeméten is éltek katolikus Darányiak, Özvegy Csősz Mihályné, Darányi Erzsébet kecskeméti születésű, katolikus vallású, 35 éves napszámosnőt 1883-ban tartóztatták le Budapesten, és tulajdon elleni kihágásért négy napi elzárásra ítélték. BFL – VII.103 – vizsgálati – 1883 – 790 VII.103 – A jogszolgáltatás területi szervei. IV–X. kerületi Büntető Járásbírói Fogház iratai, vizsgálati foglyok törzskönyve – Darányi Bertalan gyöngyösi születésű, katolikus vallású, 20 éves utcaseprőt 1886. április 5-én tartóztatták le Budapesten lopási kísérletért. BFL – VII.103 – vizsgálati – 1886 – 251 VII.103 – A jogszolgáltatás területi szervei. IV–X. kerületi Büntető Járásbírói Fogház iratai, vizsgálati foglyok törzskönyve. A fogolytörzskönyvben találhatóak még református, és zsidó vallású Darányiak is, továbbá a BFL Hagyatéki, Büntető, Polgári peres illetve Közjegyzői okiratai között is több, a Darányi családdal rokonságban nem álló Darányi nevezetű személy ügye lelhető fel.

magyar polgárosodás önkormányzatiságának és szakigazgatásának – melynek idősebb Darányi, mint gazdatiszt, ügyvéd, presbiter és választott polgár ugyancsak aktív résztvevője volt – gyökerei részben ehhez a rendszerhez nyúlnak vissza.⁷⁶

A Finaly által lejegyzett családi legenda szerint a Darányiak a török elől menekültek Somogy megyéből a Felvidékre. Ezt az állítást ugyan semmiféle adat sem támasztja alá, de az Ung megyében 1754-ben nemességét igazolt Darányival csak e fikció által lehetett kapcsolatot teremteni. A legenda másik lényeges eleme a katonai szolgálatokért kapott nemesség, és ez nem Darányi Ignác, hanem Hóman Bálint elképzelései nyomán került a történetbe. Hóman Szekfű *Magyar történetének* IV. kötetéből próbálta meg „rekonstruálni” a felvidéki református Darányiak bekapcsolódását Thököly hadjáratába, akik a „török kitakarodása után szegény katona nemesként” költöztek volna Kecskemétre.⁷⁷

Hogy a Darányiak mikor, és honnan kerültek a mezővárosba, nem lehet pontosan megállapítani, és azt is csak feltételezhetjük, hogy nevüket, sok más kecskeméti családhoz hasonlóan, arról a településről kaphatták, ahonnan elszármaztak.⁷⁸ A hódoltság korában Kecskemét mezőváros állandó célpontja volt az időről-időre megismétlődő migrációnak, és különösen intenzív volt a népmozgás a Dél-Dunántúl, Baranya és részben Somogy irányából.⁷⁹ A Somogy és Baranya határán fekvő Darányt már az 1526-os és az 1532-es hadjárat során feldúlta a török, az 1550-es évektől pedig folyamatos csatározások középpontjába került, s bár végleg nem néptelenedett el, lakosságának nagy része a harci események következtében elvándorolt.⁸⁰ Az 1559. évi török defterek kecskeméti összeírásában a Darányiak még nem szerepelnek, de ugyanez az összeírás regisztrálja Ócsán néhai Darányi Balázst, aki az előző, 1545. évi összeírás óta halt el, fiát, Mihályt, valamint a szintén elhalt Darányi Jánost, és annak nős fiát, Ferencet. Mivel a 1585. évi szegedi defterben is szerepel egy Darányi Lukács, ezekből az adatokból csak arra következtethetünk, hogy 1545-ben és 1559-ben Ócsán,

⁷⁶ IVÁNYOSI SZABÓ Tibor: A civis közösség formálódása Kecskeméten a 16–17. században. *Levéltári Közlemények* 2013/84. 27–112. (továbbiakban: IVÁNYOSI SZABÓ, 2013) – SZAKÁLY Ferenc: Török kori történelmünk kritikus kérdései. *Akadémiai Műhely, Székfoglalók* 1995–1998/1. Szerk. GLATZ Ferenc. Budapest, 1999. 1–15. (a továbbiakban SZAKÁLY, 1999).

⁷⁷ OSZKK Fond 15/18.

⁷⁸ IVÁNYOSI SZABÓ Tibor: Egy parasztcsalád gazdasági és társadalmi emelkedése. A kecskeméti Ladányiak (1648–1853) *Bács–Kiskun megye múltjából* 20. Kecskemét, 2005. 13. (továbbiakban IVÁNYOSI Szabó, 2005).

⁷⁹ IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét 17. század végi migrációjában. *Baranyai levéltári füzetek* 57. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1985. 13–24.

⁸⁰ SZAKÁLY Ferenc: A baboccai váruradalom 1561-es urbárium a és a baboccai vár 1563-as leltára. *Somogy Megye Múltjából: Levéltári Évkönyv*, 2. 1971. 51–84.

1585-ben pedig Szegeden éltek olyan adózó jobbágyok, akik a nevük alapján származhattak a Somogy megyei Darány településről.⁸¹

Bár Kecskemét város jegyzőkönyveinek nagy része a második világháború utolsó hónapjaiban sok más értékes levéltári irattal együtt megsemmisült, a megmaradt töredékek, másolatok, valamint a 17. század közepétől fennmaradt adó- és számadáskönyvek, dézsma- és robotlajstromok segítségével megállapítható, hogy a Darányiak már 1660-as években is a város gazdái közé tartoztak.⁸² A magisztrátus jegyzőkönyvének 1661. szeptember 26-i bejegyzésében a bíró Darányi Gergely és Kerekes Imre vitás ügyében tesz igazságot, és az 1663. évi adólajstrom két adózó gazdájáról, Darányi Gergelyről és Darányi Mihályról az is kiderül, hogy jelentős vagyonszűkültség volt közöttük, mivel Darányi Gergely mindössze 1, Darányi Mihály viszont 43 vadszám után adózott.⁸³ Az összeírásokból úgy tűnik, a két Darányi között mentális különbség is lehetett. Míg Darányi Mihály az, egyébként vagyoni különbségtől, vagy jogállástól függetlenül mindenki számára kötelező ingyenmunkából is derekasan kivette a részét, addig Darányi Gergely tilosban borozásért fizetett büntetést.⁸⁴

A Darányiak az 1677-ben a kertes illetve a kertetlen gazdákról készített lajstromban is szerepelnek, mely ugyancsak azt bizonyítja, hogy azok közé a családok közé tartoztak, akik már régóta rendelkeztek a város határában mezei kerttel, azaz szántófölddel. Anyakönyvek hiányában nem lehet megállapítani az összeírásokban szereplő Darányiak közötti rokonsági kapcsolatokat, de például, az 1678-ban elhunyt gazdák között szereplő Darányi Márton bizonyosan leszármazottak nélkül özvegyként, vagy még mint fiatal nőtlen gazda halhatott el, mivel mezei kertjét, bár joga lett volna rá, nem örököltte valamelyik családtagjára, és az, a közösség szabályai szerint

⁸¹ KÁLDY-NAGY Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírásai. *Pest Megye Múltjából* 3. Budapest, 1977. 116. – Uő: Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből. *Dél-Alföldi évszázadok* 18. Szeged, 2002. 27. A Dunántúlon a későbbiekben az 1715-ös országos összeíráskor Somogy megyében Istvándiban, 1720-ban pedig Zala megyében Vászolyon regisztráltak Darányi nevezetű adózó jobbágyokat.

⁸² IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. 1591–1711*. Forrásközlemények 1. Kecskemét, 1996. 9–18. (továbbiakban IVÁNYOSI-SZABÓ, 1996) – IVÁNYOSI-SZABÓ, 1996, 80.

⁸³ IVÁNYOSI-SZABÓ, 1996. 80. – MNL, OL, Mikrofilmtár, Kecskeméti Adólajstromok X 530, Filmszám: 3406. – BUZA János: Törökkori állattartásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. In: *Századok*, 1984/1. 3–63. – IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Állattartásunk a Homokhátság közepén a XVII. században. *Bács-Kiskun megye múltjából* 22. Kecskemét, 2007. 9–10. (továbbiakban IVÁNYOSI-SZABÓ, 2007)

⁸⁴ IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból 1. 1633–1700. *Forrásközlemények* 12. Kecskemét, 2008. 220–221. 240. 247. 252. (továbbiakban IVÁNYOSI-SZABÓ, 2008/1.)

visszaszállva a városra, ismét igényelhetővé vált.⁸⁵ Darányi I. György 1686-ban a ridegek között adózott, 1686-ban viszont már önálló gazdaként fizette a gabonadézsmát a szintén önálló gazdaként nyilvántartott Darányi Jánossal együtt.⁸⁶ A következő évek összeírásai szerint Darányi I. György elsősorban élő állatokból álló vagyona fokozatosan gyarapodott, és 1704 és 1707 között már 60 vadszám után fizetett adót.⁸⁷ Az 1715. és az 1720. évi országos összeírásokban még szerepel a neve, de az 1728-as megyei összeírásban nincs nyoma, 1730-ban pedig biztosan halott volt már, mert az özvegye az 1730. április 13-án, Kecskeméten megtartott úriszéken perelt elhalt ura Homok nevezetű földjéért.⁸⁸ Valószínűleg az ő unokájuk volt az a Darányi II. György, kinek felesége, Veresmarti Judit, gyermektelen özvegyként 1800. augusztus 2-án végrendekezett.⁸⁹

Az anyakönyvi adatok hiánya miatt a kecskeméti lelkészek sem ifjabb Darányi Ignácnak, sem később Hóman Bálintnak nem tudtak a 18. század első harmadánál messzebbre vezető családfát összeállítani, és a gyakran ismétlődő azonos keresztnév a leszármazási ágak szétválasztását is megnehezítette. Érdekes módon Hóman, aki nem kis energiát ölt abba, hogy – amennyiben azokról tudni lehetett, hogy armalisták – az akár más településekről származó Darányiakkal rokon családok adatait is összeszedje, a kecskeméti levéltárosok segítségét nem vette igénybe annak érdekében, hogy a Darányiak származásáról végső bizonyosságot nyerjen, holott mint történész nyilván tisztában volt azzal, hogy a rendkívül gazdag korájú iratanyagot őrző városi levéltárban jó eséllyel található információkat.⁹⁰

Az 1712-től, ha pontatlanul is, de vezetett anyakönyvek, valamint a különböző összeírások adatai alapján arra következtethetünk, hogy idősebb Darányi Ignác családja nem Darányi I. György, hanem Darányi Ferenc ágából származott, aki az 1715.

⁸⁵ IVÁNYOSI-SZABÓ, 2008. 544. – IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból 2. 1633–1700. *Forrásközlemények* 12. Kecskemét, 2008. 562. (továbbiakban IVÁNYOSI-SZABÓ, 2008/2.) A Darányi név az összeírásokban, sok esetben Dranyiként szerepel, s azt, hogy egyértelműen ugyanarról a névalakról van szó, a Darányi Mártonnal kapcsolatos két bejegyzés bizonyítja.

⁸⁶ IVÁNYOSI-SZABÓ, 2008./2. 715. 779. 787.

⁸⁷ IVÁNYOSI-SZABÓ, 2007. 28

⁸⁸ MNL, OL, Adatbázisok Online – Összeírások – 1715. évi országos összeírás – 3845 – 312–341 – MNL, OL, Adatbázisok Online – Összeírások – 1720. évi országos összeírás – 982. – BOROSY ANDRÁS: Pest–Pilis–Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása I. *Pest Megye Múltjából* 8. Budapest, 1997. 555–597. (továbbiakban: Borosy, 1997.) BOROSY András–KISS Anita–SZABÓ Attila: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok III. 1717–1730. *Pest Megyei Levéltári Füzetek* 35. Budapest, 2003. 282.

⁸⁹ IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Kecskeméti testamentumok III. 1782–1820. *Forrásközlemények* 7. Kecskemét, 2004. 115–116. (továbbiakban: IVÁNYOSI-SZABÓ, 2004/III.)

⁹⁰ MNL, OL, P 955, Hóman Bálint leszármazási iratok.

és az 1720. évi országos, valamint Pest–Pilis–Solt vármegye 1728. évi összeírásaiban is feltűnik, s az ő, ugyancsak Ferenc nevű fia 1731-ben született Györgynek keresztelt gyermeke volt idősebb Darányi Ignác nagyapja.⁹¹ Darányi III. György 1764-től a városi tanács hivatalos képviselőjeként több végrendeletet hitelesített aláírásával, tehát minden bizonnyal elvégezte a kecskeméti református gimnázium felsőbb osztályait is, és felesége, Kun Ilona apja, Kun Pál tanító, ugyancsak a város vékony értelmiségi rétegéhez tartozott.⁹²

György nevű fiuk, idősebb Darányi édesapja, 1771. május 11-én született, és huszonegy évesen, 1792. július 30-án vette feleségül Kiss István lányát, Erzsébetet.⁹³ Az 1794-es vagyonösszeírásban már önálló gazdaként szerepelt, és az évenként megismétlődő összeírásokban pontosan nyomon követhető vagyoni állapotának alakulása, mely alapján a kecskeméti kisgazdák népes csoportjába tartozhatott. Saját tulajdonában ugyan csak egy 10 pozsonyi mérős szántóföld, és egy 8 kapás szőlő volt, de viszonylag jelentős állatállománnyal rendelkezett, és hat ökrével évről évre képes volt megművelni árendába bírt földterületét, melynek nagysága az évek során 10 és 50 hold között ingadozott. A népesség szaporodása, és a legelőterületek csökkenése miatt a 18. század végén a kecskeméti gazdák nagy része a nagyállattartás helyett a jobban jövedelmező sertés és juhtenyésztéssel kezdett el foglalkozni, s így tett Darányi IV. György is, akinél az 1800-as vagyonösszeíráskor már 100 juhot vettek

⁹¹ MNL, OL, Adatbázisok Online – Összeírások – 1715. évi országos összeírás – 3845 – 312–341 – MNL, OL Adatbázisok Online – Összeírások – 1720. évi országos összeírás – 982. – BOROSY, 1997. 568. - MNL, OL. Adatbázisok Online – Mikrofilm Anyakönyvek – Kecskemét – református – vegyes 1712–1890. Hóman a kecskeméti főispán, Kiss Endre (aki rokona is volt) téves tájékoztatása alapján a Kecskemétre beköltözött első Darányinak Darányi I. Györgyöt gondolta, az anyakönyvi bejegyzések alapján azonban a családfát nem tudta tőle levezetni. Kiss Endre Hornyik János: *Kecskemét város gazdaságának fejlődése* című könyvére hivatkozva, mint a Darányiakra vonatkozó első hiteles adatot idéz egy Hornyik által „felpiperézett mondának” titulált történetet, mely nem levéltári adat, hanem Telek József kecskeméti ferences atya egyik prédikációjából származik. Kiss Endre levele Hóman Bálintnak 1939. december 20. MNL, OL, P 955, Hóman Bálint leszármazási iratok. A leszármazási iratok között megtalálható a Hornyik könyv borítójának, és a Darányi I. Györggyel kapcsolatos történetet tartalmazó lapnak fotókópiája. A történetet említi DARÁNYI, 1927. 76–77. – Idősebb Darányi szájába adva leközli KENDY FINALY, 1940. 17. és az ő nyomán FEHÉR, 2017. 18.

⁹² IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *Kecskeméti testamentumok I. 1655–1767. Forrásközlemények 4. Kecskemét, 2002. 306. – Uő: Kecskeméti testamentumok II. 1768–1785. Forrásközlemények 5. Kecskemét, 2003. 20. 22. 27. 33. 230. 263. MNL, OL, P 955, Hóman Bálint leszármazási iratok, A Kun család leszármazási táblázata.*

⁹³ MNL, OL, P 955, Hóman Bálint leszármazási iratok, Darányi IV. György születési és házassági anyakönyvi kivonata.

nyilvántartásba.⁹⁴ Egy 300 forintos adósság, és a szinte minden második évben születő gyermekek növekvő száma azonban megakadályozta őt vagyona jelentősebb gyarapításában.⁹⁵ Az 1811-ben született Ignác a családi emlékezet szerint tizennegyedik, s egyben utolsó gyermeke lett volna, de ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy húga, Erzsébet, aki a gyászjelentése szerint 1895-ben 76 évesen halt meg, bátyjánál nyolc évvel később, 1819-ben jött a világra.⁹⁶ A család gazdálkodásának kiszámíthatatlanságára jellemző adat, hogy röviddel Darányi Ignác születése előtt apjánál az éves vagyonösszeíráskor az 5 pozsonyi mérős szántóján és 4 kapás szőlőjén túl csak egy fejős tehenet tudtak nyilvántartásba venni.

Darányi IV. György tanulmányairól nem tudunk semmit, de Ignác a kecskeméti gimnázium tanulójaként 1826-ban retorika tantárgyból „első eminensi grádust nyert”, tehát a családban a tanulásnak, mint az előrejutás egyik lehetséges eszközének meghatározó szerepe lehetett.⁹⁷ Mivel Kecskeméten a Darányi IV. Györgynél jóval módosabb gazdák is személyesen vezették a gazdaságukat, cselédek mellett gyermekeiket is bevonva a termelőmunkába, valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha úgy gondoljuk, idősebb Darányi Ignác iskolai tanulmányai mellett apja földjein dolgozva szerezte meg gazdasági ismeretei alapjait. A család feje által megszabott szigorú munkarend és takarékoság, mely egyébként általános jellemzője volt a kecskeméti gazdacsaládok életvitelének, ugyancsak mély nyomokat hagyott benne, s saját gyermekei nevelését a későbbiekben ő maga is hasonló módon irányította.⁹⁸

A család nemesi eredetét egyértelműen cáfolják Kecskemét város időről időre megismételt nemesi összeírásai, melyekben sohasem fordul elő a Darányiak neve. Mivel a 18. század második felétől a város vezetése és a helyi nemesek között állandósultak a konfliktusok, az összeíróknak több esetben nem csak a kétségtelenek, és a kétségesek, hanem még a magukat annak állító, de kétségtelenül nem azok kategóriájára is kiterjedt a figyelmük. Ha a Darányiakat, ahogy azt a Finaly könyv állítja, „mindig is” nemesnek tartották volna a városban, annak e számtalan fordulatot megélt, és hosszú évtizedekig húzódó konfliktusban minden bizonnyal írásos nyoma

⁹⁴ MNL, OL, Mikrofilmtár Kecskeméti Összeírások, X 1941, Filmszámok: 28424–28428. Darányi György és családja az vagyonösszeírások tanúsága szerint a város 5. tizedében a 1756. szám alatti ingatlant birtokolta.

⁹⁵ Nemely activum adósságaim úgymint: [...] h.) Darányi Györgynél fl. 300. Sellyei György testamentuma 1794. december 22. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Kecskeméti testamentumok III. 1782–1820. *Forrásközlemények* 7. Kecskemét, 2004. 113.

⁹⁶ MNL, OL, P 1438, Darányi család egyetemére vonatkozó iratok, 2. cs. 7. t. Gyászjelentések, Aág Mihályné, Darányi Erzsébet gyászjelentése.

⁹⁷ *Tudományos Gyűjtemény* I. kötet, 1826. 114.

⁹⁸ IVÁNYOSI SZABÓ, 2005. 70–71. 110–111.

marad.⁹⁹ A Hóman által összegyűjtött adatok alapján a Darányiakkal rokon Kiss, Nagy és Kun családok viszont az armalista nemesek közé tartoztak, akik a város több más gazdacsaládjához hasonlóan a 17. század folyamán földesuraik segítségével és közbenjárásával pénzért vásárolták meg nemességüket.¹⁰⁰ Nemesi birtokkal természetesen nem rendelkeztek, háztelkeik, szántóföldjeik, szőlőik után ugyanúgy adóztak, és a kiszabott közterheket ugyanúgy viselték, mint a város többi, jogilag jobbágynak minősülő lakója. A Finaly életrajzban leírt, és Hóman által sugalmazott 250 holdas családi birtok tehát a fikciók birodalmába tartozik, csakúgy, mint a katonanemesség, mely a későbbiekben egyébként más kecskeméti armalista családok legendáriumában is megjelent.¹⁰¹

Úgy tűnik, Hóman – miközben 1940-ben a Darányiak, elsősorban Darányi Ignác miniszter példájával az általa oly fontosnak tartott nemzeti birtokpolitika szükségére, és a természetesen jó részt nem nemesi eredetű magyar gazdatársadalom nemzetfenntartó szerepére kívánta felhívni a figyelmet – egyúttal a Darányi család (és saját) politikusi szerepvállalásához a már ifjabb Darányi Ignác idejében elvárt nemesi eredetet is igazolni kívánta.¹⁰² E kettős törekvés különös eredményeként vált a már a 17. század második felében a parasztpolgárosodás útján elinduló Darányiakból a 20. században „birtokos nemes”.

⁹⁹ MNL, OL, Mikrofilmtár Kecskemét. Nemességi iratok gyűjteménye X 4931–2, Filmszámok: B 1428, B 1429, B 1430.

¹⁰⁰ MNL, OL, P 955, Hóman Bálint leszármazási iratok. – IVÁNYOSI SZABÓ, 2013. 104. - IVÁNYOSI SZABÓ, 2005. 10. – SZAKÁLY Ferenc: Magyar nemesség a török hódoltságban. *Századok*. 1992/1. 582.

¹⁰¹ DR SZAPPANOS Sándor: A kecskeméti Szappanos család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 1941. 39–42. – NAGY Iván *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 10. kötet 1863. 491.

¹⁰² BÜKY, 2017. 102. 104.

OROSZ LÁSZLÓ

„[...] A RÉGI NÉMET ERÉNYEK SZELLEME, AZ ÚJ NÉMET HIBÁK NÉLKÜL”

A REICHSDEUTSCHE SCHULE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI BUDAPESTEN*

„Kisebbik fiam a Damjanich uccai Reichsdeutsche Schuleba jár” – kezdi egyik, a *Pesti Napló*ban 1932 nyarán megjelent cikkét Karinthy Frigyes. Az ember – akkor is, most is – fölkapja a fejét. A neves író tán nem érzi a Németországban előretörő militáns szélsőjobb veszélyét? Vagy tán épp azzal akarja megismertetni és esetleg személyes tapasztalatok révén elrettenteni tőle a cikkben megidézett fiát, Cinit?¹ Valójában igenis tájékozott volt ő a magyar fővárosban működő Németbirodalmi Iskola szellemiségét illetően: „[...] nagyon kitűnő iskola ez” – viszi tovább gondolatmenetét a lapban. „Az egész fölött a legjobb értelemben vett német humanista világ-szellem lebeg, a régi német erények szelleme, az új német hibák nélkül. Van külön magyar oktatás is és nem vettem észre, hogy a magyar művelődés tekintetében viszsza-maradnának a gyerekek a hivatalos oktatási nyelv keretei közt.”²

Alighanem épp ez vezette a korabeli Budapest polgári elitjét arra, hogy az ekkor immár negyedszázada fennálló, eredetileg csupán a hazánkban ideiglenesen, gazdasági vagy épp diplomáciai posztokon kiküldetést teljesítő német állampolgárok gyermekeinek képzésére alapított intézménybe saját csemetéit is beírassa, ahol aztán azok – koedukált osztályokban³ – az elismerten magas színvonalon közvetített magyar műveltség mellett az európai látókört és szemléletmódot is elsajátíthatták. Az oktatás színvonaláról az iskola által kibocsátott, s később az élet legkülönbözőbb területein nyomot hagyó hírességek nevei tanúskodnak: mások mellett Darvas Iván, Gimes Miklós, Halász Előd, Kende Péter, Kornai János, Magyar Beck Vladimír, Markó László, Rényi Péter, Sattler Tamás, Székely Éva, Szentágothai János...

E nevek némelyike abban a tekintetben is igen beszédes, hogy a főváros zsidó lakossága is preferálta az intézményt, föl egész a zsidó nagypolgárság elérhetetlen

* A tanulmány a *VI. Újragondolt negyedszázad. Tudományos konferencia a Horthy-korszakról* című szimpózium keretében, 2016. november 25-én, Szegeden elhangzott előadás átdolgozott és kibővített változata.

¹ Karinthy Ferencről (1921–1992) van szó.

² KARINTHY FRIGYES: Német iskola. Gyerekek és felnőttek számára. *Pesti Napló*, 1932. június 19. 36.

³ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: *25 Jahre „Reichsdeutsche Schule zu Budapest.”* Szerk. HUBLITZ, Friedrich-Karl. Budapest, 1933. 1. (A továbbiakban: HUBLITZ, 1933.) A jubileumi iskolai értesítő már első mondatában világossá teszi, hogy a fiúk és a lányok közös osztályokban tanulnak.

gazdagságú családjaiig (ide járt még a Goldberger birodalom kiszemelt örököse is, a később fiatalon egy ausztriai közlekedési baleset áldozatául esett György.⁴) Voltak időszakok, amikor az iskola tanulóinak 40%-a zsidó származású volt.⁵ Dénes Miklós, Karinthy Frigyes egykori titkára így emlékezett minderre az 1980-as években: „Cini egyszer hazajött az iskolából és megkérdezte: – Mondd Apa, ha az ember megöregszik, zsidó lesz belőle? – Honnan veszed ezt a marhaságot? – Mert nálunk az iskolában mindenkinek a nagyapja zsidó. Mire Karinthy: – Mondd azt, hogy a tied néger.”⁶ Azt, hogy a zsidók otthonra leltek itt, megerősíti Cini osztálytársa, Endrei Walter, a későbbi neves ipartörténész is: „A németek védelmében el kell mondanom, hogy a náciizmus nagyon későn vonult be az iskolába. Érettségiig, sőt ’39 után sem volt igazi zsidógyűlölet. [...] Szellemiségük ellenére kellett Hitlerjugend szervezetet alapítaniuk a németek számára.”⁷

Ilyen körülmények között annál szembeötlőbbek az iskola szellemiségének bemocskolására a II. világháború után azonnal megindult próbálkozások, egyebek mellett a *Szabad Nép*ben 1947 tavaszán olvasható sorok: „Ide, a németbirodalmi iskolába járatták csemetéiket a város minden részéből azok az úri szülők, akik a németiség iránt szédült rajongásukban nem bánták, ha tömény náci-szellemmel itatják át a fogékony lelkeket.”⁸ A rehabilitálásra valójában csak a rendszerváltás után kerülhetett sor, amikor a hírnevet szerzett egykori diákok közül mind többen emlékeztek vissza szeretetteljes szavakkal az ott töltött évekre,⁹ az egykori alma matert nemcsak hogy

⁴ Bécsben elhamvasztják a szerencsétlenül járt budai Goldberger Györgyöt. *Az Est*, 1936. július 4. 9. – A 22 esztendő fiatallembert (aki Goldberger Istvánnak, az Rt. ügyvezető igazgatójának fiaként három héttel korábban fejezte be bécsi főiskolai tanulmányait, és a nyár végén lépett volna munkába a budapesti gyárban) motorkerékpár-baleset érte a tervezett európai körútja előtt beiktatott ausztriai túra során kipróbálni szándékozott, alig néhány nappal azelőtt vásárolt járművével. „A szerencsétlen ifjút – a lap tudósítása szerint – autós kirándulók vértócsában találták az országúton. A motorkerékpár teljesen összeroncsolódott.”

⁵ Papp Gábor Zsigmondnak az iskoláról készített dokumentumfilmjében (ld. 11. jegyzet) az egyik egykori diák (Kende Éva mikrobiológus) édesanyja 30-as évek végi levelére hivatkozva használja ezt az arányszámot, amit aztán a filmmel foglalkozó sajtócikkek is átvésznak (BERNÁTH László: A birodalom iskolája. *Népszava*, 2005. január 19. 6.). – A külföldi német iskolákkal foglalkozó diszsertációjában az 1933-as évre egyharmados arányt (32,3%) hoz WAIBEL, Jens. *Die deutschen Auslandsschulen. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches. PhD-Diss.* Frankfurt/Oder, 2010. 136. [A továbbiakban: WAIBEL, 2010.]

⁶ KARINTHY Márton: A boszorkánykérdés végső megoldása. *Szombat. Zsidó politikai és kulturális folyóirat*, 2003. november 1. – <http://www.szombat.org/archivum/karinthy-marton-a-boszorkanykerdes-vegso-megoldasa-1352774062>

⁷ Uo.

⁸ „Reichsdeutsch-Schule”. *Szabad Nép*, 1947. április 30. 4.

⁹ Különös melegség árad az egykori iskolát felidézve Darvas Iván önéletrajzi könyvéből. DARVAS Iván: *Lábjegyzetek*. Budapest, Európa, 2001.

elhatárolva az ordas eszméktől, de – mint ahogy Székely Éva tette 2003-ban, a *Népszavában* – zsidó származásúként is „ideális közösségként” bemutatva azt.¹⁰ A legtöbbet azonban Papp Gábor Zsigmond filmrendezőnek köszönheti az iskola emlékezete, aki remek (2004-ben, a 35. Magyar Filmszemlén díjnyertes) dokumentumfilmet szentelt a témának.¹¹

A német tannyelvű iskola megalapítása egy régóta érlelődő probléma orvoslását jelentette. A századforduló táján hosszabb-rövidebb ideig Budapesten hivatali szolgálatot teljesítő birodalmi német állampolgárok számára komoly fejtörést okozott, hogyan tudnák hazatértük után gyermekeiket visszaintegrálni a német oktatási rendszerbe, illetve pótoltatni velük az otthoni tantervek követelményrendszere kapcsán törvényszerűen mutatkozó hiányosságait. Épp ezért a mégoly neves budapesti iskolákat is inkább mellőzték. A lehetőséget számukra az hozta el, amikor a budapesti németajkú református közösség¹² lelkipásztora, Richard Klar¹³ 1908-ban kijárta a kultuszminisztériumnál, hogy – egyelőre még csak – megtűrjenek egy magániskolát, pontosabban annak egyetlen Németországból idehozott tanítóját, a birodalmi német szülők 16 gyermeke számára.¹⁴

Az előterjesztett kéressel és az annak engedélyezésével kapcsolatos közhangulatot jól dokumentálják a korabeli lapok (*Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Népszava*), melyekből a szóban forgó sajtótermékek eltérő politikai habitusa dacára világosan kiolvasható a németországi pángermán köröknek tulajdonított törekvésekkel szembeni – olykor hisztériáig fajuló – elutasítás. A *Budapesti Hírlap* 1909–10 folyamán nyolc alkalommal tért vissza a kérdésre, mégpedig nem is burkoltan a létesítés, majd a jóváhagyás ellen izgató hangnemben. A fővárosi közgyűlésről tudósítva

¹⁰ Az olimpiai bajnok visszaemlékezése szerint a „[...] diákság koedukált és nemzetközi volt. Jó és kevésbé jómódúak, más-más vallásúak. Mégis ideális közösségben éltünk. Imádtam iskolába járni.” SZÉKELY ÉVA: „Egy nagy csapat tagja leszek...” *Népszava*, 2003. február 8. 8.

¹¹ PAPP GÁBOR ZSIGMOND: A birodalom iskolája. (2003, 57 perc) – Az alkotás a 35. Magyar Filmszemlén a legjobb dokumentumfilm és a dokumentumfilmek operatőri kategóriájának díját is elnyerte. A film harmadik darabja a rendező tematikus trilógiájának, melynek első része (A kollégium végnapjai; 1996) az Ötvös-kollégium 1945–1950 közötti időszakáról szól, második része pedig (Sihe-dernyi koromban; 2000) a kommunista elitképzőként 1946–1956 között működő Gorkij Iskoláról.

¹² BUCSAY Mihály: A budapesti németajkú református gyülekezet százhusz éve. *Theológiai Szemle*, 1978. 345–348.

¹³ Richard Klar (1868–1933) 1904 és 1912 között volt a gyülekezet lelkipásztora. Rövid életrajzát (fényképekkel) ld.: www.wikitree.com/wiki/Klar-29

¹⁴ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 1. A Németországból idevezényelt első tanár neve Klemm volt, aki mellé már az 1910/11-es tanév kezdetén szerződtek egy második tanerőt, Gustav Wolfot. Klemm hazaköltözése után (1912) ő vitte tovább az iskolát, s oktatott a felmenő rendszerben gyarapodó VI. és VII. osztályokban, míg a IV. és V. osztályok (Georg Rezat), illetve az I., II. és III. osztályok (Ilse Pape) ellátására új tanerőket szerződtek. Uo. 2.

kiemelte Szilágyi Károly interpellációját, amely a testületet amiatt támadta, mert az már eleve nem tiltotta meg a kultuszminiszternek a német iskola ügyében folytatott tárgyalásokat. Ő ugyanis „veszedelmes precedensnek tartja a dolgot, a mely például szolgálhat a nemzetiségeknek.”¹⁵ A lap maga is egyetértett abban, hogy a felállítandó iskola „melegágya volna a germanizmusnak”,¹⁶ majd utalt Nagy Dezső tervezett interpellációjára is, melytől az végül „Apponyi gróf kérésére elállott.”¹⁷ Hírt adott továbbá „az Országos Magyar Szövetség, a Magyar Iskolaegyesület és több kultúregyesület” emlékiratáról is, jelezve, hogy az „figyelmeztet arra a veszedelemre, a melyet a német iskolák meghonosodása jelentene Budapesten s arra kéri a kultuszminisztériumot, hogy az iskolának ne adja meg az engedelmet.”¹⁸ Hivatkozott még a Németországba áttelepült („megszökött”) erdélyi szász Lutz Korodinak¹⁹ az *All-deutsche Blätter*ben megjelentetett gondolataira is, miszerint a budapesti német iskola feladata, „hogy a budapesti németajkú magyar állampolgárokat is megszabadítsa a magyar iskolától és a magyar nyelv használatától.”²⁰

Kimondottan uszító hangnem is megjelent a lapban: „A kik azt hitték, hogy a budapesti német iskola engedélyezésével az ügy el van intézve, – csalódtak. A pángermánoknak ilyen iskola, ilyen kikötésekkel nem kell. Csak első lépésnek tekintik – a további haladásra. Mert nekik nem iskola kell, hanem egy jelentős intézet, mely a magyarországi és Budapest környéki pángermán izgatásnak csomópontja legyen.”²¹ Az ellenérzések dacára, „bevégzett ténnyel állván szemben”, az Országos Magyar Iskolaegyesület igazgatótanácsi ülése is (Rákosi Jenő elnöklete alatt) kénytelen volt tudomásul venni a kérelem pozitív elbírálását.²²

¹⁵ A főváros közgyűlése. *Budapesti Hírlap*, 1909. január 21. 13.

¹⁶ A budapesti német iskola. *Budapesti Hírlap*, 1909. február 6. 3.

¹⁷ A budapesti német iskola ügye a német birodalmi gyűlésben. *Budapesti Hírlap*, 1909. április 9. 7.

¹⁸ A budapesti német iskola ügye. *Budapesti Hírlap*, 1909. szeptember 2. 3.

¹⁹ Lutz Korodi (1867–1954) az egyik vezéralakja volt a nagyszebeni székhelyű Szász Néppárt 1890 utáni magyarbarát politikai irányvonalát hevesen támadó – Zöldeknek nevezett – pártion belüli ellenzéknek, mely elégedetlen volt a kiegyezés rendszerével, a megalkuvó szász politizálással, és a nemzetiségektől lojalitás gyanánt önnön nemzeti törekvéseik feladását váró kormányzattal. Ez a tömörülés, szakítva a fősodorral, következetesen kereste az elégedetlenkedő többi nemzetiséggel való kapcsolatot (különösen fontos fejleménye volt ennek a szászok és a románok egymásra találása, a kölcsönös szolidaritásvállalás a sajtóperek kapcsán). Amikor Lutz Korodi a Memorandum-per (1894) során a románok védelmében a nemzetiségi kérdés megfontoltabb kezelését kérte számon, akkor a „nemzetiségi gyűlölködés felszítása” miatt vád alá helyezték, aminek folyománnyaképp 1903-ban inkább elhagyta az országot.

²⁰ A budapesti német iskola. *Budapesti Hírlap*, 1909. szeptember 3. 3.

²¹ A budapesti német iskola és a pángermánok. *Budapesti Hírlap*, 1910. november 12. 11. A lap a jövőre nézve azt jósolja, hogy „[...] a német iskolával ezentúl még több baj lesz, mint lett volna, ha egyáltalán nem is engedélyezik.”

²² Egyesületek. Az Országos Magyar Iskola-Egyesület. *Budapesti Hírlap*, 1910. november 5. 14.

Az iskolaalapítási szándékkal kapcsolatos leplezetlen ellenérzés fórumaként jellemezhető a *Pesti Hírlap* is. *Pángermán öröklődés* című cikkében a lap már évekkal korábban előveszi a kérdéskört. „Talán nincs ország a világon, ahol olyan erőszakosan nyomnának el más nemzetiségeket, mint a német birodalomban, de isten ments, hogy a németeket érje külföldön valami rövidség nyelvük tekintetében, a pángermánok azonnal feljajdulnak. [...] A legújabb »sérelem« az, hogy a budapesti elemi iskolákból a német nyelvet kiküszöbölik.” A berlini *Deutsche Warte* című lap ezért „[...] sürgősen azt ajánlja, hogy Budapesten külön német iskolát állítsanak, német birodalmi alattvalók gyermekei részére, akik Budapesten laknak. Mert különben megeshetnék, hogy a német fiúk Budapesten egészen elmagyarosodnak.” A lap még hozzáfűzi: „Utóvégre ez se volna valami hallatlan injuria, semmi esetre sem olyan hallatlan, mint ahogy a lengyelekkel Posenben elbának.”²³ 1909 tavaszán a lap arról is beszámol, hogy a budapesti német iskola ügye a német birodalmi gyűlésben is terítékre került, s ott a megszólalók nehezményezték, hogy „[...] akkor, mikor a német birodalom hatalmának egész súlyával a szövetséges monarchia mellé állott és fényes példáját adta szövetségesi hűségének, [...] Budapesten a németek egy kérésével szemben ily nagyfokú idegenkedés nyilvánul.”²⁴

A *Pesti Napló* ugyanakkor érzelemmentes (és a neki tulajdonított jelentőséghez szabottan rövid) tudósításban számol be arról, hogy „[...] egy vállalkozó engedelmet kért a közoktatási minisztertől, hogy a fővárosban ideiglenesen megtelepedett porosz, illetőleg német birodalmi alattvalók gyermekei részére német tannyelvű elemi iskolát állíthasson. A miniszter véleményezés végett a fővároshoz küldötte le a kérvényt. A tanács a főváros nevében ma azt az előterjesztést tette, hogy nincs észrevétele az iskola felállítása ellen [...]”²⁵ Nagy Dezső képviselő interpellációs szándékának az Apponyi Albert kultuszminiszterrel való találkozást követő visszavonásáról e lap is beszámol.²⁶

A *Népszava*, aligha meglepő módon, a hisztérikus magyar reakciók sovíniszta motivációit karikírozó, gúnyos hangnemben tudósít a „Szilágyi Károly nevű ifjú városatyá” interpellációjáról: „Az interpelláló szörnyű veszedelmet lát a fölállítandó iskolában és nagy pátosszal, egész koszorúra való szóvirággal iparkodott a hazát ettől a veszedelemtől megmenteni. Hazafias igyekezetét csendes mosolygás jutalmazta a városatyák megritkult sorai közt.”²⁷ A létesítendő német iskolával kapcsolatos gyanakvás általános légkörén túl, kézbe véve immár a korszak hivatalos értesítőit

²³ Pángermán öröklődés. *Pesti Hírlap*, 1902. július 16. 9.

²⁴ A budapesti német iskola ügye a német birodalmi gyűlésben. *Pesti Hírlap*, 1909. április 9. 8.

²⁵ Német iskola Budapesten. *Pesti Napló*, 1909. január 5. 15.

²⁶ Elmaradó interpelláció. *Pesti Napló*, 1909. február 6. 8.

²⁷ A főváros közgyűlése. *Népszava*, 1909. január 21. 6.

is, pontosan végigkövethető a székesfőváros közgyűlésében lezajlott engedélyezési vita és a jogkörök későbbi szélesítésére irányuló ügymenet is (*Fővárosi Közlöny, Belügyi Közlöny, Hivatalos Közlöny*).²⁸

Zichy János kultuszminiszter 1910 szeptemberében aztán hivatalosan is engedélyezte az intézményt, az 1912/13-as tanévről pedig már az első nyomtatott Jahresbericht [éves értesítő] is napvilágot látott. Az iskola az 1910-es évek elejétől jelentette meg évkönyveit, melyek legteljesebb gyűjteményét (kisebb megszakításokkal az 1913/14-es és az 1936/37-es tanévek közti időszak anyagát) az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum őrzi. 1913 tavaszától más külföldi államok német anyanyelvű polgárai is beírást kaptak gyermekeiket²⁹ (a magyarok majd csak 1923-tól,³⁰ külön kultuszminiszteri engedéllyel): a tanulók száma az év végére 90-re ugrott.

Az oktatás ekkor még a német református gyülekezet Alkotmány utca 15. sz. alatti épületében folyt, majd az 1913/14-es tanév kezdetétől a Kálmán utca 10. sz. alatti bérházban. Az iskolát működtető egyesület (Verein „Reichsdeutsche Schule”) hivatalos elismerésével³¹ párhuzamosan, 1917 februárjában végre sor kerülhetett egy saját iskolaépület megvásárlására is a Damjanich utca 4. sz. alatt,³² ahol az év szeptemberében kezdődhetett meg az oktatás.³³ 1929-ben aztán a szomszédos (Damjanich utca 6. sz. alatti) épületet is sikerült megszerezni,³⁴ így azok összenyitása révén végképp

²⁸ *Fővárosi Közlöny*, XX/7. sz. 1909. január 22. 123–124. (Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1909. évi január hó 20-án tartott rendes közgyűlése, Szilágyi Károly interpellációja); uo. XXI/85. sz. 1910. november 15. 1965. (A közoktatási bizottmány f. hó 11-én gróf Festetics Géza tanácsnok elnöklete alatti ülése, Havass Rezső interpellációja, Festetics válasza); uo. XXII/4. sz. 1911. január 13. 60–61. (Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1911. évi január 11-én tartott rendes közgyűlése, Havass Rezső interpellációja). – *Belügyi Közlöny*, XXII/10. sz. 1917. február 25. 285. (Egyleti alapszabályok, A „Reichsdeutsche Schule” Egyesület alapszabályának a belügyminiszter által – 16 184/1917. B.M. sz. alatt – tett láttamozása). – Ugyanerről ld.: *Budapesti Közlöny*, 1917. február 15. 4. – *Hivatalos Közlöny*, XXXII/7. sz. 1924. április 1. 69–71. (A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1923. évi 136 843/V. sz. rendelete, 7. p.: magyar állampolgárságú gyermekek a budapesti „Reichsdeutsche Schule”-ba történő föl vételének engedélyezése miniszteri hatásköréről.)

²⁹ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 2.

³⁰ 1923. évi 136 843/V. VKM sz. rendelet. – Ld. továbbá: K. F. [KEMÉNY Ferenc]: A budapesti német birodalmi iskola. *Magyar Paedagogia*, 1927. 48–51., 49. [A továbbiakban: KEMÉNY, 1927.]

³¹ Az engedélyezés 16 184/1917. B. M. sz. alatt történt meg.

³² A *Fővárosi Közlöny* Ingatlanok forgalma rovatának táblázatából megtudhatjuk, hogy a VII. kerületi 4240/a helyrajzi szám alatti ingatlant mintegy 380 ezer koronás vételáron szerezte meg a „Reichsdeutsche Schule” Egyesület Dalmady Sándornétól és birtoktársaitól. *Fővárosi Közlöny*, 1917. április 20. 727.

³³ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 2–3.

³⁴ *Fővárosi Közlöny*, 1929. július 2. 1448. Az Egyesület 320 ezer pengőért vásárolta meg a 4239/a helyrajzi számú épületet Schwimmer Imrétől és birtoktársaitól. Az összenyitással kapcsolatos átépítési munkálatokhoz megkapott építési engedélyről is ugyaninnen értesülünk. *Fővárosi Közlöny*, 1929. augusztus 2. 1669.

sikerült úrrá lenni a helyszűkén. A 9. évfolyam elindításával, az 1915/16-os tanévtől kezdve középiskolává bővült az intézmény, a tanulószám pedig nemsokára a kétszázat is meghaladta. A forradalmak éve a szénhiánnyal és a spanyolnátha-járvánnyal nemcsak a diákok létszámát felezte meg, de egy csaknem teljesen új tanári kar verbuválására is szükség volt az 1919/20-as tanév kezdetén. A gyors fejlődés nyomán a magyar kultuszminiszter, Vass József és a budapesti német követ, Fürstenberg-Stammheim³⁵ közös megállapodása alapján – az 1921/22-es tanévtől kezdve – a németbirodalmi iskola keretében egy négyosztályos elemi (I–IV.) és egy nyolcosztályos főreáliskola (V–XII.) működött.³⁶ A húszas évek közepére aztán – egyidejűleg a magyar állampolgárságú gyerekek felvételének lehetőségével (1923) és a 12 osztályos „teljes értékű oktatási intézménnyé” válással (1924) – az iskola számára eljött a felemelkedés és a prosperálás időszaka.

1925-ben a tanulók száma átlépte az ötszázat, ugyanebben az évben pedig az intézmény kiállíthatta az első érettségi bizonyítványt.³⁷ Népszerűsége olyan magasra emelkedett, hogy még a borsos tandíj ellenére is évről-évre túljelentkezés mutatkozott, ezért aztán az 1928/29-es tanévben beiratkozott diákoknak az 1939/40-es tanév végén érettségit tett (XII.) évfolyama volt az utolsó, ahol csak egyetlen osztály alkotott egy évfolyamot, az 1929/30-as tanévtől kezdve ugyanis a nagy túljelentkezésre tekintettel már évfolyamonként két osztályt (a és b) indítottak el.³⁸ Mégis nem egyszer kényszerült az iskola a napilapokban közzétenni az éves tanulói létszámkeret beteltét: „A német birodalmi iskola iránt a fővárosi szülők körében az idén olyan nagymértékű érdeklődés volt, amilyen az iskola fennállása óta nem fordult még elő. [...] A német iskola igazgatósága közli, hogy az idén a felvételeket, illetve

³⁵ Egon Graf von Fürstenberg-Stammheim (1869–1925) 1912 és 1922 között állt a német képviselőlet élén, 1921 októberéig (elődeihez hasonlóan) főkonzulként, majd ezt követően (elsőként ilyen rangban) követként.

³⁶ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 4.

³⁷ DEGER, Ernst: Die Reichsdeutsche Schule in Budapest. In: *Deutsche in Budapest*. Szerk. HAMBACH, Wendelin. Budapest, Deutscher Kulturverein, 1999. 272–275., 272. A gyűjteményes kötet a német nyelvű kiadást megelőző évben magyar nyelven is megjelent. Ld.: *Németek Budapesten*. Szerk. HAMBACH Vendel. Budapest, Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. Ugyanakkor a két kötet tanulmányai nem fedik egymást, akadnak, amelyek csak a német, illetve csak a magyar változatban szerepelnek. Az iskola egykori tanáráként személyesen is érintett Deger (akinek neve a német kiadásban hibásan, Degger alakban szerepel) eredetileg német nyelven íródott cikke sajnos meglehetősen pongyola, olykor kifejezetten hibás fordításban került közlésre: Német Birodalmi Iskola (Reichsdeutsche Schule) Budapest. I. m. 188–190. [A továbbiakban: DEGER, 1998.] – A teljes értékű intézmény rangját („Vollanstalt”) 1926. júniusi határozatával a német belügyminisztérium is biztosította számára. KEMÉNY, 1927. 50.

³⁸ Bericht über das 31. und 32. Schuljahr 1938–40. Budapest, 1940. Schülerzahl der einzelnen Klassen. 16.

beíratásokat teljesen befejezték és az iskola nem képes a jelentkezők nagy részét befogadni.”³⁹ Az iskola tanulószámának az alapítás óta eltelt időszakban végbement változásáról (1940-ben már 740 körüli a létszám) az 1938 és 1940 közti két tanév összevont értesítőjében látványos grafikonon tájékoztat.⁴⁰ 1940 májusában elindult a Reichsdeutsche Schule óvodája is (15 gyermekkel), ám számuk – az aktuális Jahresberichte szerint – már 1940/41-ben 90-re, 1941/42-ben pedig 120-ra emelkedett.

E változásokkal olyan kötelezettségek jártak együtt, amelyek a tantervre vonatkozó mélyreható módosításokat tettek szükségessé. Az iskola – magyar nemzetiségű tanulói érdekében – a többi magyar középiskola diákjaiéval azonos mértékű ismereteket kellett nyújtson a magyar nyelv, irodalom, történelem, földrajz területén. Elsősorban a magyar nyelvnek kellett az eddigiekhez képest nagyobb érvényt szerezni, ily módon a magyar mint tantárgy heti óraszámát két és félszeresére (12-ről 31-re) emelkedett,⁴¹ s az évtized során még tovább nőtt. A magyar tematikájú foglalkozásokon részt kellett vegyen az iskola minden osztályának minden tanulója, tehát a nem magyarok is. Ebből – bár az említett tárgyak kivételével a tanítás nyelve természetesen a német volt, s a tankönyvek is német birodalmiak voltak⁴² – az iskola légkörének, szellemiségének átalakulása következett, s a magyar nyelv és kultúra terjesztése fontos faktorrá vált. Az intézményben „a birodalmi német gyermekeket [...] Magyarország régi becses kultúrájában jártassá teszik”, míg „magyar barátaink gyermekei számára iskolánk annak lehetőségét nyújtja, hogy a német nyelvet és kultúrát kényelmesen és jól megismerjék” – tartalmazza az igazgatói jelentés 1930-ban.⁴³

Az iskola precízen vezetett statisztikái és áttekinthetően megszerkesztett éves értesítői (a *Jahresberichte*) alapján pontosan követhetjük az évek során az oktatói gárda összetételével, az iskolai tananyaggal és tantárgyankénti órabontással, a tanulói listákkal és statisztikákkal (tanulószám, anyanyelv, állampolgárság), és a tanév történéseivel kapcsolatos információkat. Ezekből az iskola nemzetközi karakterére következtethetünk.

³⁹ A német birodalmi iskolában már nincs hely. *Budapesti Hírlap*, 1931. június 26. 9.

⁴⁰ *Bericht über das 31. und 32. Schuljahr 1938–40.* Budapest, 1940. Entwicklung der Schule in den Jahren 1908–1940. 15.

⁴¹ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 4.

⁴² KEMÉNY, 1927. 4.

⁴³ *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30.* Szerk. HUBLITZ, Friedrich-Karl. Budapest, 1930. I. Allgemeiner Bericht des Direktors. 1.

Példaként az 1929/30-as tanévet kiragadva (azért épp ezt, mert a saját kutatásaim homlokterében álló neves Délkelet-Európa-történész, Fritz Valjavec⁴⁴ indíttatását vizsgálva az ő itteni érettségiző évfolyamát alaposabban is szemügyre vettem⁴⁵), a statisztika szerint az iskola 12 osztályát 518 tanuló látogatta, szinte pontosan ugyanannyi lány, mint fiú (254/264). 19 nációt, létszámuk szerinti sorrendben magyar, birodalmi német, osztrák, cseh, holland, lengyel, román, svájci, orosz, lett, francia, olasz, görög, angol, dán, jugoszláv, török, bolgár és svéd gyermekeket regisztráltak. Anyanyelvük alapján 278-an tartoztak a német, 240-en a nem német kategóriába. A négy nagyobb létszámú nációt tekintve német anyanyelvű volt a 293 magyar állampolgárból 82, a 107 birodalmi németből 107, a 45 osztrákból 44 és a 31 „cseh”-nek nevezett állampolgárból 28.⁴⁶ A XII. osztály érettségi vizsgára bocsátott 22 tanulójáról (épp a fele magyar, közülük három izraelita) készített összegző táblázat a végzősök személyi adatain túl (születési idő, hely, állampolgárság) vallási hovatartozásukat és édesapjuk foglalkozását is tartalmazza.⁴⁷ A szóban forgó évfolyamra járók szülei közt volt mérnök, orvos, tanár, hivatalnok, katonatiszt, gyáros, nagykereskedő, igazgató, sőt budapesti osztrák követ⁴⁸ is. Az összegzés még arra is figyelmet fordít, hogy az adott év írásbeli érettségi kérdéseinek, illetve feladatainak felsorolásán⁴⁹ túl a végzősök tanulmányi továbbmenetelét is figyelemmel kísérje.

A Reichsdeutsche Schule falai közt működő tanári kar, a 20-as évek legelején megtörtént nagyszabású személyi változások óta jószerével stabilnak és állandónak tekinthető. Az iskola – 25 éves fennállására visszatekintő – jubileumi értesítője erről így ír: „[...] az utóbbi években csupán igen csekély változások következtek be a tanárokat illetően, a német és a magyar tanerők a legszebb harmóniában dolgoznak

⁴⁴ Valjavec tudományos életművéhez és kiterjedt magyarországi kapcsolatrendszeréhez ld.: OROSZ László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Budapest, Ráció, 2014.

⁴⁵ Valjavec később tudományos karriert befutó osztálytársai közt ott volt Magyar Beck Vladimír mezőgazdasági gépészmérnök, az Agrártudományi Egyetem címzetes egyetemi tanára, az Állatorvos-tudományi Egyetem díszpolgára, a Magyar–Orosz Mezőgazdasági Szótár szerkesztője, szakönyvek (Mezőgazdaság és élelmezésügy I–II.) szerzője, továbbá Szentágothai (az iskola érettségizőinek nyilvántartásában még: Shimert) János is, a neves anatómus, az MTA elnöke. *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30. VI. Die Reifeprüfung haben bestanden*. 10. (No. 1 és No. 17.)

⁴⁶ *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30. V. Schülerstatistik*. 9.

⁴⁷ *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30. VI. Die Reifeprüfung haben bestanden*. 10.

⁴⁸ Valjavec osztálytársai közül Marie Agnes Calice-nek volt az édesapja a budapesti osztrák képvisletet 1918 óta vezető (amúgy neves orientalista és egyiptológus) Franz Alfred Heinrich Graf Calice (1875–1935). AGSTNER, Rudolf: *Handbuch der Österreichischen Auswärtigen Dienstes. Band I: 1918–1938. Zentrale, Gesandtschaften und Konsulate*. Wien, Lit, 2015. 244.

⁴⁹ *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30. VII. Die Aufgaben der schriftlichen Reifeprüfung*. 11.

együtt.”⁵⁰ Ami a tanárok nemzeti hovatartozását illeti, erről is pontos kimutatásokkal rendelkezünk. A már említett metszet évében, 1930-ban, 23 tagból állt a tantestület, ebből 9 magyar állampolgár volt, 1 osztrák, a többi 13 pedig – köztük az igazgató, Friedrich-Karl Hublitz – birodalmi német (porosz, szász, hesseni, bajor, württembergi).⁵¹ A tanári kar magyar tagjai közül egyértelmű tekintéllyel bírt Helle Ferenc, aki a legrégebb óta, már 1920-tól tanított az iskolában. Hellének a tantestületen belüli helyét jól jelzi, hogy 1932 októberében, Klebelsberg Kuno korábbi kultuszminiszter gyászszertartásán az igazgató kíséretében ő képviselte az iskolát.⁵² A történész Helle, aki a magyar–német kultúrkapcsolatok kutatója volt (szintetikus igényű, igaz 1945 után indexre tett könyve⁵³ is megjelent a témáról), az iskola tanáráként a magyar nemzeteszme és a magyar államgondolat elkötelezett híveként igyekezett befolyásolni a tanulók szemléletét.⁵⁴

A tantestület német tagjai többnyire nyitott, toleráns gondolkodású pedagógusok voltak, így jellemzik őket a tanítványok későbbi visszaemlékezései is; alkalmasint épp ezért, a Hitler hatalomátvételével beköszöntő átrendeződés előtt a számukra nagyobb szabadságfokot jelentő budapesti intézménybe kerülve próbáltak kivárára berendezkedni.⁵⁵ Politikailag látványosan semlegesek, sőt passzívak voltak: óva-

⁵⁰ Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. In: HUBLITZ, 1933. 5. A jubileumi iskolai értesítő az első nyomtatott „Jahresbericht” óta az iskolában tevékenykedő s így nyomon követhető oktatói állományról is közöl egy listát (évfolyamonkénti bontásban). Uo. IX. Die an der Schule tätigen Lehrer. 15.

⁵¹ *Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30.* III. Das Lehrerkollegium 1929–1930. 7.

⁵² Helle rang- és fizetési fokozatainak emelkedése is nyomon követhető a korabeli közlönyök segítségével. 1938. június 30-án a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére Hellének, „a budapesti Német Birodalmi Iskolához szolgáltatételre beosztott” állami gimnáziumi rendes tanárnak a gimnáziumi igazgatói címet adományozzák (*Budapesti Közlöny*, 1938. július 9. 3.). 1943. július 1-jével mint gimnáziumi igazgatói címmel felruházott állami gimnáziumi tanárt „a VI. fizetési osztály 3. fokozatának megfelelő 10. fizetési fokozatba” léptetik elő (*Budapesti Közlöny*, 1943. augusztus 8. 1.). 1941. július 21-ével pedig a gimnáziumi igazgatói címmel felruházott állami gimnáziumi rendes tanár helyett a tanügyi főtanácsos gimnáziumi igazgatói cím viselésére jogosítják (*Budapesti Közlöny*, 1944. július 28. 2.).

⁵³ HELLE Ferenc: *A magyar–német művelődési kapcsolatok története*. Budapest, Egyetemi, 1942. – Ismertetése A. F. Ch. WIRTHOVEN-től [TAFERNER Antal – O.L.]. *Deutsche Forschungen in Ungarn*, 1944–1985 [Heft 1–4. 1985!]. 394–396; valamint *Néptanítók Lapja*, 1942/20. 1008–1009, ill. *Pesti Hírlap*, 1942. október 10. 6.

⁵⁴ E gondolatkör jegyében általános népnevelői tevékenységet is föl vállalt, egyebek mellett népszerűsítő tudományos előadások tartásával, mégpedig az adott kor viszonyai között a lehető legszélesebb nyilvánosságot biztosító fórumon: „Franz Helle, a budapesti német birodalmi iskola tanára október 20-án németnyelvű előadást tart a rádióban Ungarn in Breslau (Magyarok Boroszlóban) címmel.” *Pesti Napló*, 1938. október 7. 17.

⁵⁵ E motivációjukat érzékeny reléekkel rendelkező diákjaik is hamar megérezték. Markó László egyetemi tanár, akadémikus, az MTA kémiai tudományok osztályának elnöke életútjára (Veszprém díszpolgárává választásakor, 2011-ben) visszatekintve így emlékezett az egykori alma materre:

kodtak a fogadó állam és az itteni német kisebbség közötti (például a kisebbségi iskolák sorvasztása ügyében fellángoló) nemzetiségpolitikai küzdelmekben állást foglalni, továbbá igyekeztek a legkevésbé sem úgy feltűnni, mintha a német birodalmi célok hordozói és előretolt bástyái volnának. Pedig 1933 után észrevehető törés mutatkozik valamennyi külföldi német iskola működésében: ha eddig a nagyszerű német kultúra és tudomány értékeinek közvetítése, ezután már az „új Németország” eszmeiségének propagálása képezte Berlin elvárását. Márpedig ez, különösen ahol nagyobb arányú volt a zsidó diákok jelenléte (így tehát Budapesten is), komoly dilemma elé állította a német iskolák vezetését. A tanulók egy részének eltávolítása ugyanis érzékeny anyagi veszteséget jelentene a kieső tandíjbevételek miatt. Ez volt az oka – nem vitatva a humanitárius megfontolásokat sem –, hogy a leginkább érintett külföldi német iskolák (Isztambul, Thesszaloniki, Budapest) tudatosan fékeztek a radikalizálódást s igen visszafogottan viselkedtek zsidó diákjaikkal.⁵⁶

E mérsékelt szellemiséget vitték tovább Budapesten a Hublitzot felváltó igazgatók is (Peter Rettig 1933–37 között, majd Friedrich Lange 1937-től), amennyiben következetesen ellenálltak Berlin ama elvárásának, hogy az iskolának nemzetiszocialista arculatot adjanak. Tették ezt akkor is, amikor zsidó származású diákjaik jogainak megvédelmezése érdekében akár az intézmény és az NSDAP közötti feszültséget is föl merték vállalni,⁵⁷ de tették fű alatt akkor is, amikor bizonyos ügyekben mégis engedni, alkalmazkodni kényszerültek. Az idomulás jele, hogy már 1934-ben horogkeresztes zászló lobog az iskola Damjanich utcai épülete előtt „a német nép nemzeti ünnepnapjává” átkeresztelt május 1-jén – szúrja ki azonnal a magyar sajtó. „Úgy a német követség, mint a Damjanich-utcai birodalmi iskola előtt horogkeresztes zászló jelezte, hogy az új Németország ünnepét ülik a budapesti német kolónia tagjai és kedden este 400 terítékes ünnepséget rendeztek a Pannónia-szállóban, amelyen a német követség, élén Mackensen követtel, is hivatalosan képviseltette magát.”⁵⁸ Ugyanez a kritikus szemű sajtó hamarosan arról is tudósít, hogy aligha véletlenül épp a Reichsdeutsche Schule épületét ragasztják tele röpcédulákkal a szocdemek.⁵⁹

„Félreértés ne essék, nem náci szellemben neveltek minket. Ennek nagyon egyszerű oka volt: azok a német általános és középiskolai tanárok, akik nem lelkesedtek a náci ideológiáért, szívesen jöttek Budapestre tanítani – így mégis messzebb voltak a tüztől.” <http://vportre.hu/2011-nyar/kuezdoottem-a-provincialis-szemlelet-ellen>

⁵⁶ WAIBEL, 2010. 1, 4.

⁵⁷ DEGER, 1998. 190. – WAIBEL, 2010. 349–350.

⁵⁸ Német május elseje. *Ujság*, 1934. május 2. 7.

⁵⁹ A német követség feljelentésére 400 pengőre ítélték Esztergályos Jánost. *8 Órai Ujság*, 1937. október 27. 2. – Engedély nélküli falragaszok miatt elítélte a rendőrbíróság Esztergályos János képviselőt. *Budapesti Hírlap*, 1937. október 27. 9.

Rendszeresen jelennek meg beszámolók az iskola fölkeresését kitüntetett programként kezelő birodalmi államférfiak budapesti látogatásairól is. Kiemelkedő esemény volt a magyar kultúrpolitikának mindig is jóakarató barátjaként jellemezhető Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszter (1926. májusi) látogatása,⁶⁰ aki a Dunapalotában lévő lakosztályában még a sajtó képviselőit is vendégül látta, s a magyar tudományos élet nagyságai – Goldziher Ignác, Gragger Róbert – iránti régi barátságát méltatva „egyenesen imponáló”-nak nevezte a magyarság kulturális magasba töréséért meghozott áldozatokat. „Szimbolikus jelentőséget” tulajdonított továbbá a budapesti németbirodalmi iskolának, melynek léte az ő szemében azt bizonyítja, hogy „a magyarság – pedig az Ausztriával való kapcsolat sok keserű emléket hagyhatott – még mindig nagyra becsüli a németekkel való kulturális együttműködést”.⁶¹ Beckert a 30-as években már nemzetiszocialista prominensek követik, így 1934 októberében Rust,⁶² 1936 szeptemberében Goebbels,⁶³ 1937 decemberében Schirach,⁶⁴

⁶⁰ Imponáló a magyarság áldozata a kultúráért – mondotta Becker porosz kultuszminiszter. *8 Órai Ujság*, 1929. május 29. 3. – Dr. Becker porosz kultuszminiszter látogatása. *Néptanítók Lapja*, 1926/23–24. 14–17. 14.

⁶¹ *8 Órai Ujság*, 1929. május 29. 3. Ugyanitt elmondta azt is, hogy „[...] mi, németek, nem ismerjük eléggé a külföldi kultúrákat. Így született meg az a terv, hogy a berlini egyetem kötelékében a külföldi kultúrák megismertetésére külön intézeteket létesítünk.” Ami a Berlini Magyar Intézetet illeti, „[...] megállapíthatom, hogy ez az intézmény valószínűleg meg legelőkeltebben azt az ideát, amely a szemünk előtt lebegett.” Látogatása zárásaként előadást tartott a Parlament delegációs termében „Preußisch-deutsche Kulturpolitik nach dem Kriege” címmel. Ennek részletes értékelését ld.: K. F. [KEMÉNY Ferenc]: Szellemi együttműködés Magyarország és Németország között. *Magyar Paedagogia*, 1926. 160–170. [A továbbiakban: KEMÉNY, 1926.] – Becker látogatásáról ld.: UJVÁRY Gábor: Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról. *Lymbus*, 2006. 279–306. – Becker kiváló magyar kapcsolataihoz ld.: UJVÁRY Gábor: Baráti háromszög (Carl Heinrich Becker, Klebelsberg Kuno, Gragger Róbert és a hungarológia megszületése. *Hungarológia*, 2000/3. 99–120, valamint UJVÁRY Gábor: Auswirkungen Preußens auf die ungarische Wissenschaftspolitik in den 1920er Jahren: Friedrich Schmidt-Ott, Carl Heinrich Becker und Graf Kuno Klebelsberg. In: *Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandsaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts*. Szerk. BRUCH, Rüdiger vom. Stuttgart, Steiner, 2002. 180–192.

⁶² A német nevelésügyi miniszter Budapesten. *Pesti Hírlap*, 1934. október 13. 11. – Rust miniszter látogatásai. *Ujság*, 1934. október 13. 9. – Rust német kultuszminiszter Az ember tragédiájának előadásán. *Budapesti Hírlap*, 1934. október 13. 6. – Rust német kultuszminiszter pénteki látogatásai. *Pesti Napló*, 1934. október 13. 12.

⁶³ Göbbels német miniszter Budapesten. *Budapesti Hírlap*, 1936. szeptember 29. 7. – Göbbels német miniszter Budapesten. *Pesti Hírlap*, 1936. szeptember 29. 12. – Göbbels négy órát töltött Budapesten. *Pesti Napló*, 1936. szeptember 29. 11.

⁶⁴ A német birodalmi ifjúsági vezető Budapesten. *Pesti Hírlap*, 1937. december 15. 9. – A kormányzó elsőosztályú Érdemrenddel tüntette ki Baldur von Schirachot. *Budapesti Hírlap*, 1937. december 15. 5. – A kormányzó kihallgatáson fogadta Baldur von Schirachot. *Pesti Napló*, 1937. december 15. 10. – Elutazott Budapestről Baldur von Schirach. *Ujság*, 1937. december 15. 2.

1938 januárjában Bohle.⁶⁵ Utóbbiak nyilván sokak szemében ejtettek foltot az intézmény imázsán.

Pedig az iskola csakugyan gondot fordított arra, hogy a magyar közvélemény szimpátiáját „hazafias magatartás” révén nyerje meg. A kormányzóné nyomorenyhító segélyakcióinak rendszeres adományozói közt a napilapokban közzétett listákon mindig ott találjuk az iskolát,⁶⁶ s 1940 nyarán még az árvízkárosultak javára indult országos gyűjtésbe is adományt tett az iskola Kazinczy önképzőköre.⁶⁷ A magyar és a német kultúra találkozási pontjai köré szervezett iskolai rendezvényekről is rendszeresen tájékoztat a korabeli sajtó. Csak néhány példa ezek közül: német mesedélután gyermekeknek,⁶⁸ Weber-zeneünnep (Klebensberg, Becker és von Schoen követ részvételével),⁶⁹ Goethe-ünnep a Vigadóban (a vendégek közt Károlyi Gyula miniszterelnök feleségével és Berzeviczy Albert Akadémia-elnökkel),⁷⁰ és az iskola szokásos karácsonyi matinéja keretében a „Hazáért és szabadságért” mottó jegyében a Magyar Színházban megrendezett ünnepség, ahol Budavár 250 évvel azelőtti visszavételének tisztelegve a diákszínjátszó kör (tudatosan magyar tematikát választva) Theodor Körner *Zrínyi* című darabját mutatta be.⁷¹ Utóbbi kapcsán a tudósítások kiemelik, hogy a színre vitt művet „[...] a nagy német költő 1813-ban írt[a] azzal a céllal, hogy a nagy magyarnak hősi hazaszeretetével az ébredező német szabadságsszellemre buzdítóan hasson.”⁷²

S végül az iskola fennállásáról a kerek évfordulókon nagyszabású rendezvényekkel megemlékező „jubileumi ünnepségek” is a bizalom és a barátság elmélyítéséhez kívántak hozzájárulni. A 20 éves évforduló megünneplésére a Vigadó nagytermében

⁶⁵ Bohle német államtitkár szerdai napja Budapesten. *Pesti Napló*, 1938. január 27. 5. – A német sajtó Bohle államtitkár látogatásának jelentőségéről. *Budapesti Hírlap*, 1938. január 27. 3. – Bohle államtitkár Széll belügyminiszternél. *Pesti Hírlap*, 1938. január 27. 3.

⁶⁶ A kormányzóné nyomorenyhító mozgalma. *Pesti Hírlap*, 1935. december 22. 4. – Adományok a kormányzóné nyomorenyhító mozgalma. *Pesti Napló*, 1935. december 22. 18. – A kormányzóné segélyakciója. *Budapesti Hírlap*, 1936. január 4. 12. – A kormányzóné nyomorenyhító mozgalma. *Pesti Napló*, 1937. november 23. 12. – Adományok Horthy Miklósné akciójára. *Ujság*, 1937. november 23. 4. – A kormányzóné nyomorenyhító mozgalma. *Pesti Hírlap*, 1937. december 28. 6. – A kormányzóné nyomorenyhító mozgalma. *Pesti Napló*, 1937. december 28. 13.

⁶⁷ Kimutatás az árvízkárosultak javára megindított országos gyűjtés során a Belügyminisztérium 64.100. számú letétszámláján az 1940. évi június hó 4. napján befolyt pénzádományokról. *Budapesti Közlöny*, 1940. június 16. 8.

⁶⁸ Az első német mesedélután a Német Népszínpadon. *Népszava*, 1919. június 17. 8.

⁶⁹ A német birodalmi iskola Weber-ünnepén. [A cikket illusztráló fotón Becker, Klebensberg és Schoen együtt látható.] *Az Est*, 1926. május 30. 14. – Ld. továbbá: KEMÉNY, 1926. 162.

⁷⁰ A budapesti birodalmi németek Goethe-ünnepe. *Pesti Hírlap*, 1932. március 23. 5. – A Goethe-ünnepek. *Ujság*, 1932. március 23. 6.

⁷¹ A budapesti Németbirodalmi Iskola ünnepi matinéja. *Budapesti Hírlap*, 1936. december 6. 10.

⁷² Körner Zrínyi-je a birodalmi német iskola előadásában. *Budapesti Hírlap*, 1936. december 15. 9.

került sor, mégpedig Klebelsberg Kuno kultuszminister (és államtitkára, Petri Pál), valamint von Schön német és Calice gróf osztrák követ jelenlétében. A két kultúra egymáshoz közelebb hozásának tiszta szándékát minden megszólaló kiemelte, s gesztusértékűnek tekinthető az is, hogy Breslau egyeteme, amely képviseltette magát az eseményen, tiszteletbeli diplomát nyújtott át a budapesti német iskolaegyesület elnökének (Schulz Frigyes Ferenc hajógyár-igazgatónak), hangsúlyozva azt, hogy e megtiszteltetés egyben a magyar államnak és a közoktatásügy miniszterének is szól.⁷³ A 30 éves jubileumi ünnepséget a Magyar Színházban rendezték, s megtisztelte azt Teleki Pál kultusz- és Tasnádi Nagy András igazságügy-miniszter, továbbá Erdmannsdorff német (sőt még Sztoilov bolgár) követ is. Beszédében az iskola igazgatója, Friedrich Lange külön kiemelte az intézménye részéről mindvégig tapasztalt bizalmat a magyar állam részéről, s végeredményben a két kultúra és népiség közötti kölcsönös tiszteletet, illetve a megértést és együttműködést előmozdító útépitést jelölte meg az iskola feladatául.⁷⁴

Az efféle imázspítő, jól érzékelhetően a befogadó közegnek szóló baráti gesztusok értékelése kapcsán meggyőződésünk szerint akkor járunk el helyesen, ha e magatartást a korabeli Németország oktatási intézményeinek arculatával vetjük össze. A *Pesti Napló* 1938 novemberében (a Német Távirati Irodára hivatkozva) *Zsidók többé nem járhatnak német iskolába* címmel tudósított a németországi zsidóellenes intézkedésekről. A korlátozások egyfelől érintették a német felsőoktatást: „Rust birodalmi miniszter táviratban utasította a német főiskolák rektorait, hogy zsidóknak tiltsák meg az előadásokon való részvételt, és tiltsák ki őket a főiskolák épületéből. Most készülő törvényjavaslat szerint a jövőben zsidók nem tanulhatnak német főiskolákon.” Ugyanakkor a német iskolarendszer alsóbb fokaira is hasonló szigor sújtott le: „Rust birodalmi népoktatási miniszter az ügy további törvényes rendezéséig azonnali hatállyal elrendelte, hogy zsidóknak tilos német iskolák látogatása. A zsidók csak zsidóiskolákat látogathatnak. Amennyiben ez még nem tör-

⁷³ A budapesti birodalmi német iskola ünnepélye. *Ujság*, 1928. november 16. 8. – A birodalmi németek budapesti iskolájának jubiláris ünnepe. *Pesti Hírlap*, 1928. november 16. 9. – Klebelsberg Kuno résztvett a budapesti német iskola jubileumán. *Pesti Napló*, 1928. november 16. 11. – A birodalmi németek budapesti iskolája. *Budapesti Hírlap*, 1928. november 16. 10. – A birodalmi németek budapesti iskolája. *Néptanítók Lapja*, 1928/45–46, 52–53.

⁷⁴ A budapesti német iskola ünnepe. *Ujság*, 1938. november 29. 10. – Teleki Pál gróf és Tasnádi Nagy András a budapesti német iskola jubileumán. *Budapesti Hírlap*, 1938. november 29. 4. – A budapesti német iskola. *Az Est*, 1938. november 29. 10. – A budapesti német birodalmi iskola jubileuma. *Pesti Hírlap*, 1938. november 29. 19. – A budapesti németbirodalmi iskola. *Pesti Napló*, 1938. november 29. 11.

tént volna meg, azonnal el kell bocsátani az ezidőszerint német iskolákat látogató zsidó tanulókat.”⁷⁵

A Berlin irányából érkező folyamatos nyomást természetesen nem lebecsülve, egy ennek épp ellentmondó, s ezért az iskola beszűkült mozgásterét némiképp árnyaló adalék is rendelkezésünkre áll.⁷⁶ A németiség történelmi felelősségének kérdésében már régóta tartó történészvita (Historikerstreit) egyik közelmúltbeli epizódjaként Joschka Fischer korábbi német külügyminiszter kezdeményezésére Németországban egy – sokak által előítéletektől és prekoncepcióktól fertőzöttnek tartott – „független történészbizottság” alakult abból a célból, hogy feltárja a német „külügy” (az Auswärtiges Amt) felelősségét, közreműködői, sőt „társtettesi” szerepkörét a náci Németország zsidó- és emberiségellenes tevékenységében. A bizottság az életre hívását indokoló előzetes politikai elvárásoknak megfelelő konklúzióra jutott, amit aztán nagy port felverő könyv alakjában meg is jelentetett.⁷⁷

Az ennek megállapításaival – egészében és a legapróbb részletek terén is – polemizálni kívánó ellenvélemények egyik legkoherensebb megjelenítőjének tekinthető az a friss munka,⁷⁸ amelyben a szerző árnyalni kívánja a német külügy szerinte tendenciózusan felnagyított náci fertőzöttségét. Ebben az összefüggésben felhozott példái közt ott találjuk a budapesti Reichsdeutsche Schule esetét is, amelynek hat zsidó származású tanulója 1941 tavaszán azt kérvényezi, „[...] hogy ebben a nyilvánvalóan igen jó német iskolában a magyar szövetséges egyre erősödő faji politikája ellenére is letehessek az érettségit.” Az Auswärtiges Amt kultúrpolitikai osztályának vezetője, Fritz von Twardowski, akit az említett független bizottság jelentése alapján „mélységesen barna”, „súlyosan bűnös” és „a legrosszabb fajtából való náci hivatalnok”-nak tarthatnánk,⁷⁹ 1941. március 14-én a róla feltételezettekhez képest igen meglepő választ küldet a zsidó diákok ügyében. Az irányukban érzett empátia olvasható ki a következő sorokból: „Ha ez az irat a magyar zsidó diákok kérelmével bekerül az Auswärtiges Amt hivatali ügymenetébe, úgy azzal minden bizonnyal megpecsételődik az ottani német iskola 6 zsidó diákjának sorsa, vagyis alighanem azonnali elbocsátásukra utasítanak, s így az érettségit már nem tehetnék le.” Már csak ezért sem kerülhet az irat a hivatal illetékes osztályára, arról nem is beszélve,

⁷⁵ Zsidók többé nem járhatnak német iskolába. *Pesti Napló*, 1938. november 15. 9. – A legelső vonatkozó szabályozás: „Gesetz gegen die Überfüllung deutscher Schulen und Hochschulen” (1933. április 25.).

⁷⁶ Szíves köszönet Ujváry Gábornak, aki felhívta rá a figyelmemet.

⁷⁷ CONZE, Eckart–FREI, Norbert–HAYES, Peter–ZIMMERMANN, Mosche: *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*. München, Blessing, 2010.

⁷⁸ KOERFER, Daniel: *Diplomatenjagd. Joschka Fischer, seine Unabhängige Historikerkommission und Das Amt*. Potsdam, Strauss, 2013. [A továbbiakban: KOERFER, 2013.]

⁷⁹ Kiemelések tőlem, KOERFER, 2013. 79.

hogy az érettségi előtt állók kizárása csak még tovább erősítené a „német szigor” föl-
emlegetésével operáló ellenséges propagandát. A követségnek küldött válasz elkészí-
tésével megbízott ügyintéző ezért inkább bizalmasan azt jelzi, „Twardowski úr ez
okból azt ajánlja Önöknek, hogy a 6 zsidó diákot csöndben szemet hunyva [still-
schweigend] engedjék leérettségizni [...]. Remélhetőleg e javasolt megoldással az
ügy elintéződik!”⁸⁰ Szorult helyzetű zsidók kérését a hivatali ügymenet megkerülése
útján sikerre vinni, s mindezt egy német központi szerv vezető beosztású alkalmá-
zottja, különösen pedig egy a saját hivatalának bürokratikus gyakorlatával tisztá-
ban lévő diplomata bizalmas tanácsára? Mindez – a tényfeltáró bizottság megállá-
pításait cáfoló munka szerint – legkevesbé sem az elvakult náci felső vezetés és
a külügy széles munkatársi gárdája közötti teljes azonosulás teóriáját (mint „a törté-
nésbizottság alaptézisét”) támasztja alá, ehelyett a kérdés sokkal differenciáltabb
megközelítésére sarkall...

Arról, hogy az iskola szellemisége mennyire nem a németországi viszonyokkal
volt konform, valóban a zsidó diákok iránti bánásmód tanúskodik a legbeszédeseb-
ben. S épp ez az, amit az egykori növendékek hálás visszaemlékezései sohasem
mulasztanak el megemlíteni.⁸¹ „Szinte hihetetlennek tűnik – idézi föl Ernst Deger,
az egykori tanár –, hogy még 1944 márciusában is, amikor az amerikaiak már Buda-
pestet bombázták, az iskola sok zsidó származású gyerek számára állított ki érettségi
bizonyítványt. Ezeknek a diákoknak néhány nappal később, a német SS-csapatok
budapesti bevonulását követően már Dávid-csillagot kellett viselniük.”⁸² Az érettségi
vizsga – saját hatáskörben történő – előbbre hozása⁸³ csupán a tanulmányok lezárá-

⁸⁰ KOERFER, 2013. 79–80.

⁸¹ Papp Gábor Zsigmond idézett (2003-as) dokumentumfilmjében a visszaemlékezők szavaiból csak-
nem egyöntetűen kiérződik a hála a zsidó származású diákok mentésével kapcsolatosan. A filmben
megszólalók által elmondottak – német nyelvű – átiratát ld.: Zur Geschichte der Reichsdeutsche
Schule zu Budapest. http://www.humboldt.hu/sites/default/files/reichsdeutscheschule_hintergrund.pdf

⁸² DEGER, 1998. 189.

⁸³ A „rendhagyó érettségire” visszaemlékezve Kende Éva (2014 márciusában) ezt írja: „Már az írás-
beli vizsgák is a megszállt országban zajlottak le, április 1-jén. A szóbeli vizsgák pedig eredetileg
májusra, tehát olyan időpontra voltak kitűzve, amikor Magyarországon a legújabb rendeletek értel-
mében sárga csillagot kellett viselnie minden zsidónak minősülő személynek, ha a lakását elhagyta.
Ezzel a jellel pedig a német iskolában, az un. Reichsdeutsche Schule-ban, amelynek a tanulója volt-
tam, nyilvánvalóan nem lehetett megjelenni. A problémát Dr. Friedrich Lange, az igazgató oldotta
meg. Április 2-án minket, érintetteket (rajtam kívül még hat másik zsidó származású, kikeresztel-
kedett gyerek is érettségi előtt állt) behívott magához az irodájába és megkérdezte (természetesen
németül), hogy ki vagyunk e téve 'légi veszélynek' [...]. Érdekes módon mindnyájan megértettük,
hogy ez egyfajta titkos beszéd – kód – és a sárga csillag viselésére vonatkozik. Igenlő válaszkra
Lange igazgató úr (nyilván a tanári kar aktív vagy hallgatólagos tudomásával) közölte velünk, hogy
vagy megpróbáljuk előzetes felkészülés nélkül másnap (vagyis a kötelező sárga csillag viselése
előtt néhány nappal) elkezdni a szóbeli érettségi vizsgát, vagy tudomásul vesszük, hogy szá-

sának lehetőségét jelentette e diákoknak, az viszont, hogy a beinduló deportálások során (nem kis kockázatot vállalva) az iskola pincéiben bújtattak sokakat, még többet, az életet jelentette néhányuknak.⁸⁴

A '30-as évek legvégén Berlin úgy határozott, hogy a sikeresen működő és tekintélyes budapesti iskolát a Reich presztízszempontjait is kielégítő impozáns új iskolaépületbe költözteti. Az iskola 1939/40-es tanévi *Jahresbericht*-je már arról tájékoztat, hogy megfelelő helyszínt találtak a Vérmezőnél, a Krisztina körúton (a korábban lebontott Karácsonyi-palota hatalmas telkén). Az iskola alapítványának elnökségi ülése 1940. április 2-án döntést hozott annak megvásárlásáról, az Auswärtiges Amt pedig a tervek elkészítésével megbízta Werner March professzort, az 1936-ra átadott berlini olimpiai stadion tervezőjét.⁸⁵ 1941 februárjában már a 125 méteres homlokzatú „iskolapalota” építésének tavaszi megkezdéséről írt a *Népszava*,⁸⁶ a *Tér és Forma* című szaklap pedig az 1942. évi budapesti Őszi Lakberendezési Vásárhoz kapcsolódóan az Országos Iparegyesület által szervezett *A jövő Budapestje* című kiállítás bemutatásakor külön kiemeli a Németbirodalmi Iskola remekbe szabott makettjét.⁸⁷ Az építés a háború későbbi szakaszában azonban már nem valósult meg, sőt 1944. október 10-én egy bombatámadás következtében az iskola Damjanich utcai épülete is megsérült, így a követség utasítására a tanári kar – a teljes berendezés hátrahagyásával – elhagyta az épületet, s a német állampolgárok evakuálására biztosított különvonaton távozott az országból...⁸⁸

munkra elhalasztódik az érettségi. [...] Külön és korán érettségiző kis csoportunk végül is két nap alatt átesett mindenén, a tanárok pedig rövid úton végleges búcsút vettek tőlünk.” KENDE Éva: Az én 1944/45-ös krónikám. <http://www.csillagoshazak.hu/hazak/VII/damjanich49> – Mindezt (még az iskolaigazgató által fölített kérdést is pontosan ugyanúgy visszaidézve) megerősíti egy másik, a Frankfurter Allgemeine Zeitungban (2013 tavaszán) megjelent másik emlékezés is. – VAUBEL, Ulrich O.: Bist Du luftschutzgefährdet? Wie der Direktor der „Reichsdeutschen Schule zu Budapest” seinen jüdischen Maturanden im Frühling 1944 zum Abitur verholfen hat. <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/medien/unsere-muetter-unsere-vaeter/die-leserdebatte/ulrich-o-vaubel-bist-du-luftschutzgefahrdet-12127590.html>

⁸⁴ E – szintén a visszaemlékezésekben dokumentált – bátor kiállás ismeretében nehéz nem észrevenni az összefüggést az iskola által zsidó diákjai védelmében tanúsított magatartás és ama tény között, hogy a '30-as évek végére elmaradtak az iskola korábbi éves értesítőiben még fellelhető felekezeti jellegű adatok a tanulókról.

⁸⁵ *Jahresbericht für das Vereins- und Schuljahr vom 1. September 1939 bis 31. August 1940.* 3. – March kapott megbízást a koppenhágai német iskola épületének felépítésére is. – WAIBEL, 2010. 353.

⁸⁶ A Karácsonyi-palota helyén német birodalmi iskola épül. *Népszava*, 1941. február 22. 5.

⁸⁷ „A jövő Budapestje.” *Tér és Forma*, 1942/11. 184.

⁸⁸ DEGER, 1998. 190. – WAIBEL, 2010. 414.

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

„A LÉLEKZETVÉTELÜNKNEK IS TISZTA SZÁNDÉKUNAK KELLETT LENNIE, HOGY A GYANUNAK ÁRNYA SE ÉRHESSEN BENNÜNKET”

EGY DÉLVIDÉKI (KONCEPCIÓS) KÉMPER REKONSTRUKCIÓJA (1922–1924)

Az 1918–1920 között végbement impériumváltások, az új államok létrejötte, a legyőzöttek jelentős területveszteségei a megnyugvás és a béke helyett az egykori ellenségek közötti bizalmatlanság további mélyülését hozták magukkal.

A vesztes államok – ha az adott időszakban a megváltozott erőviszonyok következtében a hivatalos kommunikációban nem is, de a kulisszák mögött – a számukra igazságtalannak tartott békediktátumok felülvizsgálataért, azok esetleges megváltoztatásáért, revíziójáért szálltak síkra. Ezzel ellentétben, a győztesek – a birtokba vett új területek megtartását tartották fő prioritásuknak. A tárgyalt korban a magyar kisebbséget az új délszláv állam, az Szerb–Horvát–Szlovén Királyság politikai elitje elsősorban az irredentizmus és a revízió prizmáján keresztül szemlélte, ítélte meg.

A magyarság, de a többi nemzeti kisebbség elleni retorziós politika nem csak az iskolapolitikában, vagy az agrárreformban, hanem a korszakban bár nem ismeretlen, de ebben a régióban a hevessege és intenzitása vonatkozásában mégiscsak a felerősödő tendenciát mutató ún. kém- és hazaárulási perekben csúcsosodott ki. Bár a közvetlen bizonyítékok száma csekély, a közvetett dokumentumok és iratok alapján azonban mégis arra lehet következtetni, hogy a korszakban egymást sűrűn váltó magyar kormányok valóban mérlegelték annak lehetőségét, hogy még a békeszerződések megkötése és életbe lépése előtt fegyveres felkelések kirobbantásával változtassák meg a körvonalazódó új határokat.¹

A levéltári kutatások alapján rendelkezésünkre álló dokumentumok azt mutatják, hogy a vizsgált periódusban, tehát 1922-ben Szabadka területén államellenes bűncselekmény, hazaárulás, kémkedés, az alkotmányos berendezkedés megdöntésére tett kísérlet és egyéb politikai bűncselekmények elleni vádpontban összesen 40 letar-

¹ Bővebben lásd: KECIĆ, Danilo: *Forradalmi munkásmozgalom a Vajdaságban 1917–1921 között*. Újvidék, Fórum, 1980. 120 o. – A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. (a továbbiakban: A. SAJTI, 2004.) 38–40. o.

tóztatás történt.² A következő, 1923-as évre is nagyjából hasonló számokról vannak adataink.³

Jelezzük: kémpercek az adott korszakban nem csak a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban voltak. A szabadkai kémperrel szinte párhuzamosan zajlott az ún. temesvári *Levente-per*, amelynek főszereplőjét a 18 éves gimnazista, ifj. Niamessny Mihályt a román hatóságok – akárcsak jelenlegi tanulmányom fókuszában lévő szabadkai Varga-per résztvevőit – kémkedés vádjával tartóztatták le.⁴

A Varga-féle kémper szervesen illeszkedett be a magyarság kollektív megfélemlítését célzó hatósági adminisztratív lépések és a kisebbségek elleni pszichológiai hadviselés sorába. A nagy nyilvánosságot kapott, komoly feszültségeket és érzelmi reakciókat kiváltott tárgyalás ugyanis a regnáló belgrádi kormányökröknek kiválóan megfelelt, sőt még kapóra is a magyarok kollektív irredentizmus-vádjának a demonstrálására.

Ekkorra már ugyanis végérvényesen eldőlt, hogy a kisebbségi sorba került magyarság Belgrád minden ellenkezése és nyomásgyakorlása ellenére az önálló, nemzeti, s nem osztályhelyezet alapú – a szláv pártokba történő betagozással járó – politikai szervezkedés útjára lép. Mutatja ezt magának a pernek az időzítése is, amelynek elsőfokú szabadkai tárgyalása 1922. szeptember 15-e és 1922. szeptember 28-a között került sor,⁵ vagyis gyakorlatilag egybeesett az akkor már gőzerővel formálódó Magyar Párt 1922. szeptember 17-i hivatalos zentai megalakulásával.

A per iránti hatalmas érdeklődést, a közhangulat felkorbácsolódását érzékelteti, hogy az azzal kapcsolatos sajtótudósításokat Szabadka-szerte kiragasztották a nagyobb üzletek kirakataiba és a kávéházak ablakaiba, s ezek előtt késő estig nagy tömegek sorakoztak, hogy elolvashassák a legújabb, aznapi fejleményeket.⁶

² IAS. F.47.1099.IX.9/1923. (IAS: Szabadkai Városi Levéltár, Fondjegyzék: F:047. Gradsko poglavarstvo – Subotica (1918–1941); (1901)1918–1942(1942), F047.1099 Vekiki Župan Grada Subotice, 47.1206–47.1213-ig Ured gradskog velikog beležnika)

³ IAS. F.47.1210.I.1/1923.

⁴ Lásd: BORSI KÁLMÁN Béla: *Ifj. Niamessnyi Mihály és a temesvári Levente-per (1919–1920)*. Budapest, Helikon, 2010.

⁵ A Varga-perrel kapcsolatban lásd még: CSUKA János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, Püski, 1995. 40–47. – A. SAJTI, 2004. 44–45. – MESAROS, Šandor: *Položaj mađara u Vojvodini 1918–1929*. Novi Sad, Filozofski Fakultet, Institut za Istoriju, 1981. 154–155. – DÉVAVÁRI Zoltán: *Új partok felé*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014. 132–133.

⁶ Ítélet a kémkedési perben – Varga Györgyöt 15, Ignác Gyulát 12, Hajdu Józsefet 10, Németh Ignáci 8, Demeter Aladárt, Veresbaranyi Mihályt és Völgyi Jánost 5-5 évi fegyházra ítélte a bíróság – Tizenkét vádlottat felmentettek. *Bácsmegeyi Napló*, 1922. szeptember 28. 1–2.

Varga György életútjáról szinte semmit sem tudni. A vele kapcsolatos levéltári iratokat az idők során kivétel nélkül megsemmisítették.⁷ Az egyetlen kézzelfogható tény, hogy az impériumváltáskor jó nevű, presztízzsel és komoly befolyással bíró ügyvédet – akiről a bírósági per révén tudjuk azt, hogy Apponyi Alberttel⁸ is jó barátságot ápolva még a világháború előtt ismerkedett meg az ügyben is szerepet játszó Huszár Károllyal⁹ – és tizennyolc társát a harminchárom oldalas vádiratban az 1920-as szabadkai vasutas-lázadással¹⁰ összefüggésben felségsértéssel és kémkedéssel vádolták.¹¹ A vádlottak többsége a MÁV egykori alkalmazottja volt, de perbe fogták az állapotos Sára Szabó Krisztina háztartásbelit, s ugyancsak a letartóztatták Völgyi Jánost,¹² a *Bácskai Napló* egykori szerkesztőjét, Szabadka későbbi, az 1941-es impériumváltást követő polgármesterét is.

⁷ Erre a levéltári tárgymutatók alapján következtetünk, ahol több helyen is találkoztunk Varga névével, ugyanakkor a vele kapcsolatos iratok egy esetben sem voltak fellelhetők.

⁸ Apponyi Albert gróf (Bécs, 1846. május 29.–Genf, 1933. február 7.): magyar politikus, Ferenc József tanácsadója, majd ellenzéki vezető, a második Wekerle-kormány kultuszminisztere. Az összeomlást követően Huszár Károly kérte fel a magyar békeküldöttség vezetésére, s ilyen minőségben mondta el 1920. január 16-án híres védőbeszédét.

⁹ Huszár Károly – eredetileg: Schorn Károly (Budapest, 1882. szeptember 10.–Budapest, 1941. október 29) 1910-től volt a Katolikus Néppárt parlamenti képviselője. 1919. augusztus 15-től november 24-ig a második, illetve a harmadik Friedrich-kormány vallás- és közoktatási minisztere volt. 1919. november 24 és 1920. március 15-e között látta el az ún. koncentrációs kormány miniszterelnöki teendőit. A húszas évek második felében visszavonult az aktív politikai közéletből.

¹⁰ 1920. április 18-án a szabadkai magyar vasutasok körében általános lázadás tört ki. A gépfegyverekkel felfegyverzett vasutasok több rendőrsőt is elfoglaltak és rövid időre ellenőrzésük alá vonták Szabadka belvárosának egy részét. Az összecsapások során tíz szerb rendőrt megsebesítettek, hármat megöltek. A túlerőben lévő szerb karhatalom 1920. április 20-án verte le a lázadást. Ezt követően 88 ember tartóztattak le, hatot halálra ítélték. Az ítéleteket végül nem hajtották végre.

¹¹ A kémkedési per főtárgyalásának első napja – Varga György dr. vallomása – Nem tartja törvényesnek a vádat – Nem érzi magát bűnösnek – Összeköttetése a Délvidéki Ligával és Huszár Károly miniszterelnökkel – A kommunisták ellen akarta megvédeni a várost – Hogyan érintkezett a magyar kémiroda vezetőjével? *Bács megyei Napló*, 1922. szeptember 15. 1–3.

¹² Völgyi János (Szabadka, 1880. május 24.–Szabadka, 1944. ősze) A jogász végzettségű Völgyi a világháború kitöréséig a városi közigazgatásban dolgozott. A háborút követően a *Bácskai Napló* keresztény napilap szerkesztője és a (szabadkai) Magyar Olvasókör egyik alapítója volt. A Vargapert követően Magyarországra szökött, ahol Budapesten a miniszterelnökség alatt működő Szent Gellért Társaságnál dolgozott. Az 1941-es visszacsatolást követően áprilisban tért vissza szülővárosába, s augusztus 16-ától vette át a polgármesteri hivatal irányítását. Nevéhez fűződik a polgári közigazgatás megszervezése, az ügyosztályok felállítása. Nyugdíjaztatására 1943. augusztus 31-én került sor. 1944 októberében a bevonuló partizánok letartóztatták és a Zentai úti temetőben kialakított tömeges vesztőhelyen kivégezték. Életrajzát bővebben lásd: Halász Tibor: Völgyi János, Szabadka egykori polgármestere. <https://suistorija.wordpress.com/ex-pannonia/volgyi-janos-szabadka-egykori-polgarmestere/>

Hogy Vargák valóban végeztek-e Magyarország javára kémtevékenységet, ez-
idáig nem sikerült meggyőzően tisztázni. A rendelkezésünkre álló források inkább
azt valószínűsítik, hogy a Varga-féle per alapvetően mégiscsak egy koncepció per
volt, amit az is alátámaszt, hogy a Vargával együtt perbe fogott szabadkai vasutasok
terhére rótt vádak jogilag egészen egyszerűen nem is lehetett bizonyítani, mivel
a kérdéses időszakban – 1919-1920-ban ők még közvetlenül a MÁV, vagyis a magyar
állam alkalmazottjai voltak.¹³

A Stevan Pavlović bírósági elnöklete alatt megtartott tárgyalás vádirata, melyet
Ilija Uskoković ügyész képviselt, azt állította, hogy a vádlottak 1919 végén, 1920
elején (tehát még a trianoni békeszerződés aláírása és ratifikálása előtt) titkos politi-
kai szervezetet hoztak létre, közvetlen kapcsolatot tartottak fenn a magyar kormány-
nyal, személyesen Huszár Károly akkori magyar miniszterelnökkel, valamint az ún.
Délvidéki Ligával¹⁴ – az Ébredő Magyarok¹⁵ által támogatott revizionista szer-
vezettel, amelyet a magyar kormány végül majd csak 1921. július 5-én oszlatott fel.

A vád szerint a vádlottak rendszeresen küldtek beszámolókat a magyar hírszer-
zésnek a jugoszláv hadsereg erejéről, elhelyezkedéséről, annak személyi összetételé-
ről, vasúti kocsipark-állományáról. Az a vád is megfogalmazódott, hogy a konspi-
rációban részt vevők a jelentéseken kívül konkrét szervezkedésbe kezdtek, s az új
állam elleni felkelés kirobbantása céljából a Vajdaság területén számos sejt-szerve-
zetet hoztak létre azzal a céllal, hogy a fegyveres összetűzéseket követően kiero-
szakolják a Bácskának és a Bánságnak Magyarországhoz való visszacsatolását.¹⁶

A számos óvással, ellentmondással tarkított per során viszont kiderült, hogy mind-
ezt a hatóságok semmilyen konkrétummal, bizonyítékkal nem tudták alátámasz-
tani, s az idő előrehaladásával számos más ellentmondás is felmerült.

A per első napjaiban a vádlottak a terhükre rótt vádak tagadása mellett részletesen
beszámoltak letartóztatásuk körülményeiről, illetve arról, hogy a rendőrségi kihall-

¹³ A szabadkai vasút-igazgatóság a fegyverszüneti egyezmény értelmében 1920 januárjáig corpus
separatumot képezett, mivel az lényegében a magyar állam fennhatósága alatt állt, az ott dolgozók
fizetésüket továbbra is Budapestről kapták, ezzel összefüggésben a vasút jövedelmeit is a magyar
államkasszába fizették be, s a kinevezésekről és az előléptetésekről is a MÁV vezetői döntöttek
Budapesten. Bővebben lásd: A. SAJTI, 2004. 20. o

¹⁴ Délvidéki Liga: revizionista szervezet. Vezetője Eöttevényi Olivér nyugalmazott lugosi főispán
volt. A magyar kormány 1921. július 5-én feloszlatta. Helyét a Szent Gellért társaság töltötte be. (Ez
utóbbiról bővebben lásd: A. SAJTI, 2004. 39-41.).

¹⁵ Az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) 1918 decemberében jött létre, tagságát a fajvédő katona-
tisztok alkották. Több terrorcselekmény hajtott végre a baloldali, liberális és zsidó szervezetek,
illetve személyek ellen. A Horthy-rendszerben jelentős befolyással bírt a politikai elitben.

¹⁶ A suboticei kémkedési perben elkészült a vádirat – „Egyik vádlott sem élt kifogással – A főtárgyalást
szeptember első felében tartják meg – Szabady Imrét szabadlábra helyezték. *Bácsmegeyi Napló*,
1922. augusztus 12, 3.

gatások során milyen válogatott tortúrának, kínzásoknak vetették őket alá, amelyek során többek között az állapotos Sári Szabó Krisztina elvetélt.¹⁷

Varga György a vallatásokkal kapcsolatban például a következőket mondta: „[...] Franjo Vukić kapitány kezdte meg a kihallgatást és felszólított, hogy valljak. Én ismét csak arra az álláspontra helyezkedtem, hogy egyszer már vallottam, a törvény értelmében többé kihallgatható nem vagyok. Kértem, hogy kisértesse át a törvényszékre. Erre egy percnyi gondolkodási időt adott. Miután ez eltelt, nem szólt semmit sem, hanem hirtelen odaugrott hozzám, hátulról arcul ütött, azután ököllel vert. Mikor ő abba hagyta a kézzel való verést, azt Slobodan Miladinović folytatta, mikor pedig ő abbahagyta, Vukić botot vett elő és azzal vert hátba. Én a verés következtén sem tettem vallomást. Ezután azt mondták, hogy ha nem vallok, az erősebb dolgok fognak következni. Hogy ki mondta ezt, nem tudom. E kijelentés után hozzám jött Gregoričević kapitány és megparancsolta, hogy üljek le a padlóra és vessem le a cipőmet. Teljesítettem ezt a parancsot. Erre kezemet csuklóban láncsal megkötözte Gregoričević kapitány. Ezután feltolták a kezem közé a térdeimet és a kéz és a térdek között botot nyomtak át, guzsba kötöttek. Erre Gregoričević hanyatt lökött, úgy, hogy lábaim felfelé az égnek álltak. Gregoričević ezután elővett egy erős, két és fél centiméteres somfabotot és ezzel a talpamat addig verte, míg a bot a legapróbb részletekre össze nem tört. Egy botütés a bal lábamat megvérezte, aminek nyomai még most is láthatók. Miután a bot eltörött, Miladinović odaszólt neki, hogy gumit vegyen elő és azzal verjen. Ez azonban nem történt meg. Gregoričević feloldotta lábamat, mire Miladinović arra kényszerített, hogy miután állni nem tudtam, egy székbe kapaszkodva csárdást ugráljak. Ugráltam is, mint a medve. Még ezután sem tettem vallomást. Ekkor elővezették Ignác Gyulát és azt mondták neki, hogy mondja szemembe, hogy én egy izben diktáltam neki levelet. Mikor Ignác feljött, reszketett, sírt, nem tudott állni a lábain és maguk az öt felkísérő detektívek kértek részére szék, amelyre úgy esett le. Ezekután és miután láttam, hogy velem úriemberek ily módon bánnak, féltem attól, hogy ezek az úriemberek ezt az embert nyomorékká teszik. Ekkor kezdtem el vallani. Képzelteti a Tekintetes Törvényszék, milyen vallo-más lehetett ez. A kihallgatás körülbelül reggel 8 órakor ért véget.”¹⁸

¹⁷ A kémkedési per főtárgyalásának második napja – Varga György elmondja megkínzását. *Bács-megyei Napló*, 1922. szeptember 16. 1–3. – A kémkedési per hétfői tárgyalása. *Bács-megyei Napló*, 1922. szeptember 18. 5. – Kihallgatták a kémkedési per nővádloztját – Sári Szabó Krisztina a bíróság előtt. *Bács-megyei Napló*, 1922. szeptember 19..

¹⁸ A kémkedési per főtárgyalásának második napja – Varga György elmondja megkínzását – A fog-ságból kicsempészett levél – A bíróság befejezte Varga György kihallgatását. *Bács-megyei Napló*, 1922. szeptember 16. 2.

Tegyük hozzá: Varga a per során nem tagadta azt, hogy 1920 közepén Budapesten valóban találkozott Huszárral. Úgy vallott, hogy a találkozó során az akkor még formálódó béketervekkel összefüggésben arról beszéltek, hogy a terület esetleges szerb kiürítése után fennáll a veszélye annak, hogy a Bácskában keletkezett hatalmi ürt esetleg a kommunista mozgalmak használnák ki. Ezzel összefüggésben pedig arról tárgyaltak, hogy egy ilyen forgatókönyv esetén hogyan lehetne elejét venni annak, hogy a „[...]” kommunisták ne izgathassanak ezen területen abban az időközben, amíg a megszálló csapatok eltávozása után a magyar hadsereg bevonul.”¹⁹

Az egyik, később fel is mentett vádlott, a pancsovai gyógyszerész, Pálffy Gyula a Délvidéki Ligával kapcsolatban pedig arra utalt, hogy azt a hatóságok a nyomozás során azt a Délmagyarországi Kultúregyesülettel (DMKE) mosták/tévesztették össze: „Ezt a D.M.K.E.-t tévesen a Délvidéki Ligával tévesztették össze a rendőrségen és ezen a néven szerepelt a vádiratban, holott a kettő semmi vonatkozásban sem állt egymással. A D.M.K.E. kizárólag kulturális jellegű egyesület és semmi köze a politikához.”²⁰

Aztán az is kiderült, hogy a kihallgatások szabálytalanul történtek, mert a vádlottakkal nem közölték, hogy a vizsgálóbíró előtt tesznek vallomást, ráadásul azok szerb nyelven, tolmács biztosítása nélkül folytak, amiket a vádlottak nagy része nem is értett, s végül olyan mondatok, kijelentések és állítások is bekerültek a jegyzőkönyvekbe, amiket a vádlottak nem is mondtak. Vagyis: az összes vádat az erőszakkal kikényszerített, a vádlottak nagy része által a nyelvi nehézségek miatt még csak nem is értett beismerő vallomásokra építették. Mindezt már csak tetőzte, hogy a per során a meghallgatott és kirendelt különböző szakértők sorra cáfolták a rendőrségi feljelentésbe foglaltak jó részét.

Az ítéleteket végül Gavran Karakašević főkapitány, Tillinger György főkapitány-helyettes, Borivolje Sretiljković őrnagy, Slobodan Milodanović, Franjo Vukić és Vaso Jovanović rendőrkapitányok szóbeli vallomásaira hivatkozva – jogilag tarthatatlan módon – az 1920. decemberi államvédelemről szóló rendelet, az ún. OBZNANA alapján,²¹ visszamenőleges hatállyal hozták meg.

¹⁹ A kémkedési per főtárgyalásának első napja. *Bácsmegyei Napló*, 1922. szeptember 15. 1–3.

²⁰ A kémkedési perben befejezték a vádlottak kihallgatását – Az ügyész enyhítette a Völgyi János elleni vádat – Pénteken kezdődik meg a tanúk kihallgatása. *Bácsmegyei Napló*, 1922. szeptember 21. 2–3. o.

²¹ Az ún. OBZNANAT, vagyis az Állam védelméről szóló rendeletet a jugoszláv minisztertanács az országos bányászstrájkok leverése után, 1920. december 29-ről 30-ára virradó éjszakáján hoztak meg. Ennek értelmében a kormány betiltotta a kommunista propagandát, betiltott minden kommunista kiadványt, s kilátásba helyezte a külföldi személyek kiutasítását. Az Obznanát eredetileg ideiglenes jelleggel hozták meg, azonban az egészen 1929-ig, a királyi diktatúra bevezetéséig érvény-

Varga György első rendű vádlottat 15, Ignác Gyulát 12, Hajdú Józsefet 10, Némethy Imrét 8, Dömötör Aladárt, Vörösbaranyi Mátyást és Völgyi Jánost 5-5 évi fegyházra ítélte a bíróság. A többi tizenkét vádlottat – Pospék Ferencet, Sárái Szabó Krisztinát, Pálffy Gyulát, Pálffy Istvánt, Nagy Józsefet, Jakab Sámuelet, Szedlár Józsefet, Heim Antalt, Tumbász Bélát, Deák Sándort, Varga Kaiser Imrét és Sebestyén Antalt – a bíróság végül felmentette a vádak alól.²²

Annak ellenére, hogy a bíróság elrendelte a felmentett vádlottak azonnali szabadlábra helyezését, az ügy számukra ezzel még koránt sem ért véget, ugyanis az ügyész élt fellebbezési jogával. Az elítéltek esetében súlyosbítást, míg a felmentetteknél a bűnösség kimondását kérte.

A per két fő vádlottja, Varga György és Ignác Gyula nem sokkal a tárgyalást követően a kihallgatások során elszenvedett bántalmazások okozta belső sérülések és a kegyetlen börtönviszonyok következtében elhunytak. Először, 1923. február 6-án Ignác Gyula halt meg.²³ Nem sokkal később – 1923. február 16-án a per fővádlottja, dr. Varga György is követte a sírba.²⁴

Felesége minderről a következőket mondta: „Hirtelen lett olyan nagybeteg. Február 10-ike körül, keddi nap volt, bementünk, kérdeztük, hogy van? Azt mondták, jól van, már semmi baja. Sokszor volt torokfájása, azt hittük, most se volt komolyabb baja. Azt megengedték, hogy Szántó és Török dr. urak megvizsgálhassák. Mind a ketten azt mondták nekem, hogy szegény Gyuri spanyolbeteg.²⁵ Még aztanp átszállították a kórházba. Ott meglátogattuk. Nem tudott beszélni és nem ismert meg bennünket. Pár nappal előbb láttam, de én is alig ismertem rá, annyira elváltozott, lesoványodott, a fogai úgy kiálltak, hogy ijesztő volt. Egy korty tej nem ment le a torokán. A kórházban az orvosok már meg sem tudták állapítani, hogy mi a betegsége. Ha spanyolbeteg lett volna, nem hiszem, hogy odaengedtek volna hozzá bennünket... Csak azt tudom, hogy amikor meghallotta, hogy szegény Ignác Gyula meghalt – tíz nappal előbb halt meg mint ő, magányos cellájában – akkor egyszerre odalett, s csak annyit mondott: most már nekem is végem van, én is meghalok. Nagyon

ben volt. Bővebben lásd: ČULINOVIC, Ferdo: *Jugoslavija između dva rata I. Jugoslavenske akademija znanosti i umjetnosti*. Zagreb, 1961. 315–321.

²² Ítélet a kémkedési perben. *Bács megyei Napló*, 1922. szeptember 28. 1–2. o.

²³ A Varga-pör halottja – Ignác Gyula meghalt a fogságban. *Bács megyei Napló*, 1923. február 7. 4.

²⁴ A kémkedési pör második halottja – Dr. Varga György meghalt a kórházban. *Bács megyei Napló*, 1923. február 17. 3.

²⁵ A spanyolnátha („La Grippe”) vélhetőleg a madárinfluenza első változata, amely az első világháborút követő években több millió, a tudomány által ma sem teljesen számszerűsített áldozatot követelő járványa volt.

hatott rá szegény Ignác halála, s február 16-án anélkül, hogy beszélni tudott volna velünk utolsó napjaiban, meg is halt.”²⁶

Bár a különböző kémügyek, kémpercek az elkövetkező időszakban, ha nem is napi, de havi szinten vissza-visszatérő hírei, elemei voltak a kor amúgy is igen kiélezett és feszült légkörének, a monstre-perrel kapcsolatban hosszú hónapokra mély hallgatásba burkolódzott a sajtó. Különösen meglepő ez annak ismeretében, hogy az egyik elítélt, Völgyi János, aki a fellebbviteli tárgyalásig tartó időt házi őrizetben töltötte, időközben megszökött, s sikeresen át is jutott az akkori Magyarország területére.²⁷

Nem Völgyi volt egyébként az egyetlen, aki nem várta meg a per folytatását. Az első fokon felmentett, így a szabadlábon védekező vádlottak közül többen is – Sárasi-Szabó Krisztina, Jakab Sámuel, Pálffy Gyula, Pálffy István, Szedlár József, Heim Antal, Tumbász Béla, Deák Sándor – szintén Magyarországra távoztak. A kémperben érintett összes személy közül a másodfokú tárgyaláson végül a letartóztatásban lévő Hajdú József, Vörösbaranyi Mátyás, Demötör Aladár és Németh Imre mellett a szabadlábon védekező Pospék Ferenc, Nagy Gyula és Varga Kaiser Imre jelent meg. Sebestyén Antal bár nem szökött el a hatóságok elől, de a tárgyaláson a közigazgatás hanyagsága miatt nem vett részt, mivel nem kapta meg az idézést.²⁸

A hatalmas érdeklődés mellett megtartott másodfokú eljárást tizenegy hónappal az elsőfokú ítélet kimondását követően, 1923. augusztus 29-én Újvidéken tartották, amelyen a sajtó képviselői a korban szokatlan módon csak előzetes akkreditációval vehettek részt.²⁹ Az újvidéki tárgyaláson Boško Đurđev tanácselnök elnökölt, a bíró tanácsot Rafo Marić és Bogdan Đukić bírák alkották, míg a vádat Jovan Lamaić államügyész képviselte.³⁰ A másodfokú tárgyalás során Varga Kaiser Imre védője hivatalból Hadži Kosta ügyvéd volt, míg a többi vádlottat Zvonimir Piškulić szabadkai ügyvéd védte.

A pontban reggel kilenc órakor kezdődött tárgyalás kezdetén Lamaić főügyész hivatalból kérte a Magyarországra szökött vádlottak esetében a körözés kiadását. Miután ezt a védők sem ellenezték, Rafo Marić táblabíró ismertette az elsőfokú íté-

²⁶ Varga György Özvegyénél. *Hírlap*, 1923. szeptember 1. 2.

²⁷ A Varga-féle kémkedési per a novisadi tábla előtt – Szerdán kezdődik a fellebbezési tárgyalás. *Bácsmegeyi Napló*, 1923. augusztus 29. 2.

²⁸ Felmentették a Varga-pör vádlottjait. *Bácsmegeyi Napló*, 1923. augusztus 30, 1-2.

²⁹ A perről 1923. augusztus 31-én szeptember elsején az összes releváns magyar sajtó részletesen beszámolt. Lásd: A felebbviteli bíróság a szubotikai kémkedési pör összes vádlottját fölmentette. *Hírlap*, 1923. augusztus 31. 3. – Felmentették a Varga-pör vádlottjait. *Bácsmegeyi Napló*, 1923. augusztus 31, 1-2. o, Felmentették a Varga-féle kémkedési pör valamennyi vádlottját. *Torontál*, 1923. szeptember 1. 2.

³⁰ Felmentették a Varga-pör vádlottjait. *Bácsmegeyi Napló*, 1923. augusztus 31. 1.

letet, majd megkezdték a vádlottak kihallgatását. Németh Imre, Hajdú József, Vörösbaranyi Mátyás, Demeter Aladár, Pospek Ferenc és Varga-Keiser Imre, Nagy György ismételten tagadták a vádakát, s itt is részletesen beszámoltak a kihallgatások körüli visszaesszékokról és a bántalmazásokról, sőt Vörösbaranyi mindezt nyomatékosan alátámasztva egyenesen úgy fogalmazott, hogy még „azt is beismertem volna, hogy az édesapámat gyilkoltam meg”.³¹

A kihallgatást követően Zvonimir Piškulović védőügyvéd előbb Miatov Milorad,³² a magyar éra egyik utolsó szabadkai rendőrfőnökének a kihallgatását kérte, amit a bíróság elutasított. Államtitokra hivatkozva a bíróság megtagadta Lamaić ügyésznek a kérését is, amely a hadügyminiszternek a kémkedéssel kapcsolatos jelentését foglalja össze.³³

Az elutasító határozatok után az államügyész vádbeszédében az ítéletek súlyosbítását, az első fokon felmentettek esetében pedig a bűnösség kimondását kérte. Lamaić a súlyosbító körülmények közé sorolta azt is, hogy a vádlottak többsége állami tisztviselőként követett el hazaárulást.³⁴

Zvonimir Piškulović védőbeszéde több mint egy órát tartott. Ebben arra mutatott rá, hogy „[...] feltevések alapján nem lehet senkit sem elítélni, olyan tények pedig nincsenek, amelyre a törvényszék ítéletét alapíthatta volna.” Ugyancsak komoly visszaélésnek minősítette azt az akkorra már mindenki számára egyértelművé vált tény, hogy a kihallgatások során a szabadkai rendőrség a beismerő vallomásokat a nyers erőszak alkalmazásával csikarta ki. A védő beszédében nem mulasztotta el azt is körbejárni, hogy a vizsgálóbíró a rendőrségen hallgatta ki a vádlottakat, magyarul nem tudott, a tolmács pedig nem tett esküt.³⁵

Piškulović szerint emiatt a bíróság kizárólag a főtárgyalás során elmondottak alapján hozhatott ítéletet, márpedig ott az is kiderült, hogy a vádlottak olyan cselekmények elkövetését is magukra vállalták, amelyeket nem is követtek el. Az ügyészsel való rövid konfrontációt követően Piškulović a Délvidéki Ligával kapcsolatban pedig arra mutatott rá, hogy az ügyesség az adott időszakban annak létezéséről semmilyen kézzelfogható bizonyítékkal nem rendelkezett, s mindössze feltevésekre

³¹ Felmentették a Varga-pör vádlottjait – Vörösbaranyi azt is beismerte volna, hogy meggyilkolta az apját. *Bácsmezei Napló*, 1923. augusztus 30. 2.

³² Miatov Milorad életrajzát nem sikerült rekonstruálni.

³³ Számunkra mindez abból a szempontból is releváns információ, mivel arra utal, hogy a belgrádi archívumok mélyén nem kizárt, hogy az ügygel kapcsolatban további iratokat lehet a későbbiekben találni.

³⁴ Mint arra már fentebb utaltunk, ez a vád jogilag nem állta meg a helyét, mert a perbe fogott vasutasok 1920 januárjáig a magyar állam, a MÁV alkalmazottjai voltak.

³⁵ Felmentették a Varga-pör vádlottjait – Piškulović Zvonimir védőbeszéde. *Bácsmezei Napló*, 1923. augusztus 30. 2.

alapozva nem lehet ítéletet hozni. Ezt követően a bírói testület függetlenségére apelált, s végül arra szólította fel a bíróságot, hogy utasítsa el a bíróságra nehezedő utcai nyomásgyakorlást, s kizárólag a jog és az igazság szempontjai alapján hozza meg a döntését. A tárgyaláson hasonló álláspontot képviselt a másik védő, Hadži Kosta is.

Boško Đurđev bíró végül délután fél hatkor folytatta a tárgyalást. Előbb szerbül olvasta fel az ítéletét, amelyet aztán magyarul tolmácsoltatott a vádlottak irányába. Đurđev ebben kijelentette, hogy az újvidéki másodfokú szerv megsemmisítette az elsőfokú bírósági ítéletet és valamennyi vádlottat felmentette. Az indoklásban többek között az állt, hogy „[...] a bizonyítékok oly gyengék és hiányosak, hogy ezeknek alapján marasztaló ítéletet nem lehet hozni. Az ügyészség az indoklás szerint még azt sem tudta bizonyítani, hogy a Délvidéki Liga valóban létezik-e vagy sem. A bíróság nem tudja konstatálni, hogy a vádlottak ártatlanok, de bizonyítékok hiánya miatt kénytelen őket felmenteni és valamennyi vádlottat szabadlábra helyezni.” A tárgyalást követően az addig fogságban lévő vádlottakat immáron bilincsek nélkül kísérték vissza Szabadkára.³⁶

A felmentő ítélet kapcsán a magyar sajtó dicshimnuszokat zengett. Hogy maga a per jóval túlmutatott az egyszerű bírósági pereken, hogy a felmentő ítéleteknek jóval nagyobb súlya volt a kor hasonló tárgyalásainál, kitetszik az ezzel kapcsolatos kommentárokból is. Érdemes ezekből szemezgetni és idézni, mert még több mint kilenc évtized távlatából is plasztikusan érzékeltethető a kisebbségi létet átható korabeli életérzés, a tömegek pszichéjére nehezedő megfélemlítés súlya, de egyben a felmentő ítélettel együtt felszabaduló kollektív megnyugvás, no meg a – naiv – bizakodás elhamarkodott érzése.

A legolvasottabb napilap, a *Bácsmegyei Napló* így fogalmazott: „Amennyi gázdátlan vád, sanda gyanú, ártó rosszindulat nyugtalanította az itt élő magyarság lelki békéjét és testi biztonságát, az mind a Varga-féle kémkedési per adataiból táplálkozott. Hiába mondtuk azt, hogy nem tudunk hinni ezeknek az embereknek a bűnösségében, de ha a bűnügy azzal fog is végződni, hogy a bíróság megállapítja bűnösségüket, ez a megállapítás csak az ő felelősségüket fogja megállapítani, s nem a magyarságét, amelynek még a vád adatai szerint sincs semmi összefüggése azokkal a tényekkel, adatokkal és előzményekkel, melyek a vádlottakat a bíróság elé állították. Főlemelt homlokkal, büszke önérzettel mondjuk most: íme, még arra sincs szükségünk, hogy a felelősség elhárításához segítségül hívjuk az elfogulatlanságot és a tisztánlátást. Íme, nem a tények, amelyek meglátásához még is kell szubjektivi-

³⁶ Felmentették a Varga-pör vádlottjait – Felmentő ítélet. *Bácsmegyei Napló*, 1923. augusztus 30. 2.

tás, maga a bírói ítélet veszi le a vádlottak válláról a keresztet, s a magyarság lehatároló fejről a vádban rejlő ítélet súlyát.”³⁷

A konkurens *Hírlap*, a Magyar Párt szócsöve vezércikkében a magyarság megfélemlíthettségét helyezte a fókuszba: „Annál nyugtalanítóbb volt ránk nézve a Varga-féle kémkedési per, amely annak idején hamis felvetésekre adott alkalmat népünkkel szemben, tápot adott a nacionalista túlzók gyanúsításainak, ürügyet esetleges megtorló intézkedésekre. A magyarság minden érett tagja teljesen átérzi az ilyen tünetek jelentőségét. Mindenki tudja azt, hogy a legcsekélyebb ballépés, amit egy magyar elkövet, kihatással van az egész itteni magyarság sorsára, s mindenesetre csökkenti a teljes egyenlőségért, kisebbségi jogaival elismeréért vívott küzdelem jogosságát, harci erejét és lendületét. [...] A novisadi ítélet kimondta a mi igazságunkat és ítélte dologgá tette az igazsághoz való jogunkat. Öt év egyetlen komolynak látszó vádja összeomlott, tizenöt évi fegyházbüntetéssel terhelten ártatlanul halt meg Varga György és Ignác Gyula. A novisadi ítélet őket is felmentette és velük felmentette az egész magyarságot. Nem csinálunk mártírt a két halottból. Sajnálatraméltó áldozatai ők a világégésnek, amelynek egyik partján heroikus küzdelmet folytat a magyarság, hogy a tüzet eloltani segítsen és csak azt várja, hogy emberi jogaiban ne bántsák.”³⁸

A nagybecskereki *Torontál* vezércikkében egyenesen a tömeghisztéria kisebbségellenes lenyugodását várta a felmentő ítélettől: „A magyarság tiszta lelkiismeretéről lepattant minden sanda gyanúsítás, de hányszor volt kénytelen a magyarság a pör során odakiáltani a vádaskodók felé, hogy ez a pör egyes egyének és nem a magyarság ügye, hogy emberek ülnek a vádlottak padján és nem az ártatlan magyar tömeg, s hogy ebben a pörben csak az arra hivatott független bíróság mondhat ítéletet, de az utca vak elfogultsága, alaptalan gyűlölködése a mi bíránk nem lehet. A novisadi ítélőtábla felmentő ítélete magyar nemzetiséghez tartozó embereknek adja vissza a szabadságot, életük nyugalma és szépségét. De azon túl rávilágít nem egy mestersegesen előidézett vádaskodásra is és ezért a felmentés felett érzett emberi örömmön kívül jogos önérzettel is tölti el a magyarságot, amely ekként megerősödik abban a hitében, hogy ma-holnap el kell oszlania minden megértést gátló gyanuskodásnak, el kell némulnia minden rikoltó rosszindulatnak és hogy el kell érkeznie annak az időnek, amikor a magyar lélek a maga makulátlan tisztaságában áll az egész közvélemény ítélőszéke előtt.”³⁹

A permanens belpolitikai válsággal küszködő, az egyik választásból a másikba csúszó első délszláv államban azonban a magyar kérdésnél a Varga-per ekkor már túl

³⁷ Felmentették a Varga-pör vádlottjait. *Bácsmegyei Napló*, 1923. augusztus 30. 1.

³⁸ A novisádi ítélet. *Hírlap*, 1923. szeptember 1. 1.

³⁹ Felmentett magyarok. *Torontál*, 1923. szeptember 1. 1.

sokat nyomott a latba. Kilenc hónappal később, 1924. május 22-én az egész ügy újra visszakerült az újságok hasábjaira. Igaz, ezúttal a rivaldafény most már elmaradt, s egyben a közhangulat fásultságára is utaló rövid hír tudósított arról, hogy az újvidéki Semmitőszék az ügyesség fellebbezésének helyt adott.⁴⁰

Másnap aztán a Dimić Aleksandar elnöklete alatt működő Semmitőszék megsemmisítette az ítéletábra 1923. augusztus 30-i felmentő ítéletét. Az előző tárgyalások tömegjelenetei, a nagy ívű sajtótudósítások most elmaradtak. A testület gyorsan, néhány perc alatt döntött. A határozat indoklása szerint a fellebbezési bíróság elmulasztotta a tényállás megállapítását, amikor felmentő ítéletét arra hivatkozva hirdette ki, hogy a vádbeli cselekmények nincsenek bizonyítva. A Semmitőszék arra az álláspontra helyezkedett, hogy a vádlottak által kényszer alatt tett, majd visszavont beismerő vallomásokat mégis bizonyítéknak kell tekinteni, s értelmezése szerint az Ítéletábra perrend-ellenesen járt el, amikor ezeket a kényszer alatt tett vallomásokat az ítélethozatalánál mellőzte. A Semmitőszék végül azt is nehezményezte, hogy az Ítéletábra a felmentő ítéletének a meghozatalakor nem mérlegelte azt, hogy a perrel összefüggésben vajon valóban létezett-e a Délvidéki Liga, ha igen, az milyen célból alakult, s annak sem járt utána, hogy a Liga az Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területén folytatott-e bármilyen tevékenységet, kiket szervezett esetlegesen be. A Semmitőszék szerint ezeknek a kérdéseknek, valamint a vallomásoknak a figyelmen kívül hagyása szintén döntő körülménynek számítottak, s mindezt tömören és röviden összegezve, végül megsemmisítette a felmentő ítéletet.⁴¹

*

Eddigi kutatásaink során nem találkoztunk a Varga-perrel kapcsolatos, azzal összefüggésben levő további tudósításokkal, iratokkal. Mindez az elkövetkező évekre vár még. Az általunk eddig hozzáfért és vizsgált korabeli sajtó-, illetve levéltári források alapján azt láthatjuk, hogy az elsőfokú ítélet egy túlfűtött választási harc kelles közepén alapvetően a többségi szláv társadalom és politikai elit elvárásaihoz igazodva a fővádlottak esetében – jogilag tarthatatlan módon – súlyos büntetéseket szabott ki.

Az újvidéki másodfokú judícium azonban arra is rámutat, hogy a kiélezett társadalmi és szociális feszültségek, a korszakban elharapódzó utcai politizálás, sőt a terror légköre ellenére az új állam igazságszolgáltatásának egyes tagjai, ha zökke-

⁴⁰ A Varga-féle kémkedési pör a noviszadi Semmitőszéken. *Bácsmegyei Napló*, 1924. május 22. 4.

⁴¹ Varga György dr. kémkedési bűnpörében a Semmitőszék megsemmisítette a táblai ítéletet. *Bácsmegyei Napló*, 1924. május 23. 3.

nőkkel, kisebb-nagyobb kilengésekkel is, de igyekeztek megőrizni a bírói függetlenséget és a jogi szakma presztízsét. Hogy mindez azonban végeredményben csupán látszatsdemokrácia, egyéni, semmint intézményi lépés volt, hogy az állam nyers hatalmi érdekei és megfontolásai, a kisebbségellenes politikai légkör és hangulat determináltságában írták felül a jogi normákat, az hónapokkal később mindenki számára egyértelmű lett, akkor, amikor az újvidéki Semmitőszék minden szakmai és jogi norma mellőzésével alapvetően az elsőfokú ítéletet hagyta jóvá.

Varga György és társai akaratlanul is egy kor szimbólumává váltak, annak az első impériumváltást követő időszak korszakának, amelyben „[...] az államhatalom egész apparátusa minket figyel és ellenőriz. A lélekzetvételünknek is tiszta szándékunknak kellett lennie, hogy a gyanunak árnya se érhesse bennünket.”⁴²

⁴² A noviszádi ítélet. *Hírlap*, 1923. szeptember 1. 1.

A HORTHY-KORSZAK KULTÚRÉLETÉNEK „GRAND OLD MAN”-JE: BERZEVICZY ALBERT

A két világháború közötti időszak sokszínű, és eredményekben rendkívül gazdag kulturális életének megkerülhetetlen alakja volt Berzeviczy Albert (1853–1936). Az egyik legrégebbi – a XIII. századból eredeztetett – magyar nemesi családból származó Berzeviczyt fiatal kora óta erősen foglalkoztatta a kultúra és a művelődés, ami döntően befolyásolta az 1870-es évektől kezdődő, és közel hat évtizeden át tartó közéleti pályáját.

Gyermekeként magánszorgalomból verseket és prózákat fordított, de megpróbálkozott saját költemények írásával is. Tizenhét éves korában már kisebb novellái jelentek meg a korabeli ifjúsági lapokban. Rendszeresen eljár a színházba és az operába, amatőr színészként több műkedvelő előadásban is fellépett. A kassai Királyi Jogakadémia, illetve a budapesti egyetem jogi karának elvégzése után 1878 és 1881 között jogenciklopédiát, nemzetgazdaságtant, alkotmánytant, továbbá kormányzati politikát oktatott az eperjesi Evangélikus Kollégium jogakadémiáján.

1881-ben a '67-es közjogi alapon álló pártot, a Szabadelvű Párt színeiben szerzett országgyűlési mandátumot az eperjesi kerületben. Parlamenti karrierje egészen 1918-ig, a történelmi Magyarország összeomlásáig tartott. Ez idő alatt elsődlegesen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban töltött be különféle pozíciókat: volt miniszteri tanácsos (1884–1887), államtitkár (1887–1894), pályafutása csúcspontja pedig kultuszminiszter gróf Tisza István első kormányában (1903–1905).

A politikus pálya nyújtotta lehetőségeihez mérten Berzeviczy nem kívánta elhanyagolni az írói, tudományos és tudományszervezői munkásságát sem. 1899-ban jelentette meg az itáliai útirajzeit,¹ három évvel később pedig az érett olasz reneszánszról írt könyvét.² 1898-ban tagjává fogadta őt a rangos irodalmi egyesület, a Kisfaludy Társaság, 1904-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia. Egy évvel később megválasztották az MTA elnökévé is. 1908-ban adta közre a témában mindmáig megkerülhetetlen monográfiáját Aragóniai Beatrix magyar királynéről.³ Az

¹ BERZEVICZY Albert: *Itália. Uti rajzok és tanulmányok*. Budapest, Franklin, 1899.

² Uő.: *A cinquecento festészete és szobrászata. (Tekintet nélkül Velenczére)*. Budapest, Markovits és Garai, 1902.

³ Uő.: *Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1908.

első világháborúig publikálta még az élete első 18 esztendejéről szóló önéletrajzát,⁴ továbbá rövidebb értekezéseit a – kedvenc drámaírója – William Shakespeare színműveiben szereplő természetfeletti elemekről,⁵ és a XVII. századi tájképfestészetéről.⁶ A világháború alatt mindössze egy könyve jelent meg, a görögországi és itáliai útjai alapján írt *Délen. Útirajzok és tanulmányok*.⁷

A háborús összeomlást követő időszakban, a polgári demokratikus forradalom, illetőleg a tanácsköztársaság idején Berzeviczy Albert visszavonultan élt Budapesten. A kommün alatt a „reakciónak” ítélt Akadémia működését a Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. április 14-én rendeletileg határozatlan időre felfüggesztette. A tudós társaság csak 1919 augusztusában, a proletárdiktatúra bukása után kezdhette újra munkáját, miután a kultuszminisztérium hatályon kívül helyezte a működése felfüggesztéséről szóló utasítást.⁸

Az MTA 1919. augusztus 18-ra egybehívott összes ülésén megtartott elnöki jelenlétében Berzeviczy éles szavakkal kárhoztatta a tanácskormányt, amiért az több jövedelemforrásától fosztotta meg az Akadémiát (értékpapírokat kobzott el, akadémiai épületeket foglalt le, akadályozta a könyvkiadást stb.), karhatalmi erővel testületi tagokat tartóztatott le, míg az irodalmi, tudományos és művészi életben a vallásos-erkölcsös, illetve nemzeti-hazafias érzés kiirtására törekedett. Meglátása szerint az Akadémiának mihamarabb tanulnia kell a kommün alatt szerzett nyugtalanító tapasztalatokból, és résen kell állnia „[...] a szellemi téren csak a bomlasztás és rombolás céljait szolgáló szélsőséges destructiv irányzatokkal szemben és hirdetnünk kell az elfogulatlan és pártatlan, a szabad, igaz és tárgyilagos, de a haza-szeretetet és nemzeti érzést soha meg nem tagadó, a társadalom és állam szilárd alapjait agyrémek kedvéért soha fel nem áldozó tudományt.”⁹

A tanácsköztársaság összeomlását követően nemcsak a Magyar Tudományos Akadémia kezdhette meg ismételten a működését, hanem fokozatosan szerveződött újjá az államélet is. Utóbbi feltételrendszerét alapvetően szabta meg az 1920. június 4-én az első világháborút hazánk részéről lezáró trianoni békeszerződés. Mivel a rendkívül súlyos békemegállapodás végleges változata már korábban, 1920 májusának elejére ismertté vált a honi közvélemény előtt, ezért Berzeviczy az Akadémia 1920. május 9-én megtartott közgyűlésén Trianonról és a nemzeti katasztrófáinkról értekezett az elnöki megnyitó beszédében.

⁴ Uő.: *Régi emlékek 1853–1870*. Budapest, Révai, 1907.

⁵ Uő.: *A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben*. Budapest, Franklin, 1910.

⁶ Uő.: *A tájképfestés a XVII. században*. Budapest, MTA, 1910.

⁷ Uő.: *Délen. Útirajzok és tanulmányok*. Budapest, Franklin, 1917.

⁸ *Akadémiai Értesítő*, 1919. 225.

⁹ Elnöki jelentés az Akadémia működésének a múlt hónapok alatti felfüggesztéséről. In: Uo. 219–227.

Előadásában az ország válságos helyzetét az 1241–1242-es tatárjárással, az 1526-os mohácsi vészt követő másfél évszázados török megszállással, valamint az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverése utáni neoabszolutista időszakkal állította párhuzamba. Az aláírásra váró békeegyezményről az volt a véleménye, hogy „a legnagyobb és legsúlyosabb válság, mely életerőnket eddig próbára tette”. Sajnálattal állapította meg, hogy Magyarország, és a gróf Apponyi Albert vezetésével Párizsba küldött magyar békedelegáció a közelmúltban eredménytelenül próbálta meggyőzni „[...] a művelt világot a rajta elkövetett igazságtalanságról, a ráerőszakolt békefeltételek lehetetlenségéről, az ellene szórt vádak alaptalanságáról, a különösen néprajzi és politikai viszonyainkat elferdítő adatok és állítások tarthatatlanságáról”.

Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kelet-közép-európai térség békéjét az elhibázott területi rendezések miatt képtelenség lesz hosszabb távon fenntartani. Mivel pedig nézete szerint a modern kori magyar állam fegyveres hódító háborút sohasem vívott, ezért csakis a magyar „kultúrfölény” segíthet majd visszaszerezni az elszakított országrészeket. „Bizonyos, hogy csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet még egyszer elveszett nagysága magaslatára. [...] Ha valamivel, ezzel a hódító háborúval nyerhetünk vissza mindent, a mit elvesztettünk” – fogalmazott. Intellektuális téren a legtöbb erőforrást a magyar történelemből kívánta meríteni, melyből szerinte népünk önbizalmat, vigaszt, nemzeti érzést és reményt nyerhet. Ezek lehetnek az „egyedüli útmutatóink a rögzös ösvényen, melyre nemzetünket bal-sorsa vezette.”¹⁰

A ’20-as évek első felében a magyar kormányzat számot vetve a nemzetközi viszonyok stabilizálódásával, az ország teljes elszigetelődésével és a hazai gazdaság nélkülözhetetlen kölcsönösükségleteivel, ideiglenesen a versailles-i rendszerbe való beilleszkedésre törekedett. A területi revízió igényéről azonban soha nem mondott le, és ennek érdekében igyekezett nagyhatalmi támogatást elnyerni. Olaszország ebből a szempontból ideálisnak tűnt, mert bár az első világháborúból győztesként került ki, csekély területi nyereségei miatt úgyszintén elégedetlen volt a Párizs környéki békekkel. Ráadásul Francesco Nitti olasz miniszterelnök 1920-ban kiállt a trianoni magyar békefeltételek enyhítése mellett.

Az italoofil Berzeviczy a kezdetektől a magyar–olasz kulturális közeledés vezéralakjának számított. Ennek jeleként 1920. május 2-tól ő töltötte be az újonnan alakult Corvin Mátyás Magyar–Olasz Tudományos, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Egyesület elnöki tisztségét. A Corvin Mátyás Társaság megalapítása Berzeviczy és Vittorio Cerruti olasz diplomata közös kezdeményezésére történt. Az egyesület fő céljaként a két ország közötti tudományos és kulturális kapcsolatok fejlesztését jelölte

¹⁰ BERZEVICZY Albert: Nemzeti katastrofáink. *Akadémiai Értesítő*, 1920. 173–180.

meg, különös tekintettel az irodalomra és művészetekre, valamint a nyelvi képzésre. A Corvin Mátyás Társaság feladatai közé színházi előadások, koncertek, kiállítások, nyelvi kurzusok és tudományos konferenciák szervezése tartozott, továbbá ösztöndíjak adományozása, illetve publikációk és műfordítások anyagi finanszírozása. A Társaság működését a tagok éves tagdíjaiból, koncertek és előadások bevételeiből, valamint adományokból és állami támogatásból finanszírozták. Az egyesület három alosztályra tagolódott, melyek közül a tudományos-irodalmit Berzeviczy, a művészetit Pekár Gyula író-publicista, a társadalmi-jótékonyt pedig Pekár Gyuláné és Miklós Ödön író-mérnök vezette.¹¹

A Corvin Mátyás Társaság 1925-ig félévente, majd 1926 és 1930 között évi egy dupla számban, végül Berzeviczy 1936-ban bekövetkezett haláláig kétfévente jelentette meg a *Corvina* című, olasz nyelvű folyóiratát. Berzeviczy főképpen irodalmi témában publikált a lapban: 1921-ben, Dante Alighieri születésének 600. évfordulóján a világhírű toszkán költőről osztotta meg gondolatait,¹² 1923-ban Petőfi Sándort mutatta be az olasz közönségnek, a költő születésének századik évfordulója alkalmából,¹³ két évvel később pedig Jókai Mór születésének centenáriumáról emlékezett meg.¹⁴

A Magyar Tudományos Akadémia és a Corvin Mátyás Társaság mellett 1923. február 14-től Berzeviczy a Kisfaludy Társaság elnöki tisztségét is betöltötte. Azt követően került az egyesület élére, hogy 1922 áprilisában elhunyt az addigi elnök (aki egyébként Berzeviczy jó barátja volt), a konzervatív szellemiségű irodalomtörténész-esztéta, Beöthy Zsolt. Kegyeleti okokból a Kisfaludy Társaság az elnöki széket hónapokig betöltetlenül hagyta, majd 1923 elején az elnökválasztó közgyűlésen egyöntetűen Berzeviczy mellett határozott.¹⁵

A Kisfaludy Társaság három nappal a közgyűlés előtt rendezte meg a 76. ünnepi közülését, amit Petőfi Sándor születésének századik évfordulója okán a neves költő emlékeztetésére szenteltek. Az eseményen ügyvezető elnökként Berzeviczy tartotta a megnyitó beszédet, melyben Petőfi politikai költészetéről értekezett. Előadásában keményen ostromozta a Tanácsköztársaságot, amelyik Petőfit forradalmi panteonjába kívánta emelni.¹⁶ Szerinte ez Kun Béla és társai részéről „visszataszító kísérlet”

¹¹ SZLAVIKOVSKY Beáta: Korvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesület. In: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei XIII.* Szerk.: TÓTH Péter. Budapest, ELTE, 2007. 325.

¹² BERZEVICZY, Alberto: Le confessioni di Dante. *Corvina*, 1921/2. 7–12.

¹³ Uő.: Per il centenario di Petőfi. *Corvina*, 1923/5. 7–12.

¹⁴ Uő.: Per il centenario di Jókai. *Corvina*, 1925/9. 7–11.

¹⁵ Berzeviczy Albert a Kisfaludy-Társaság elnöke. *Budapesti Hírlap*, 1923. február 15. 5.

¹⁶ A Tanácsköztársaság Petőfi Sándor személyében a radikális forradalmárt, a kommün egyik eszmei előfutárát látta. A költő ezért a proletárdiktatúra alatt nagy népszerűségnek örvendett. Laktanyát neveztek el róla, arcképe bélyegen jelent meg, alakját és munkásságát számos helyen méltatták.

volt, amely szükségessé tette Petőfi Sándor politikai költészetének komoly és elfogulatlan vizsgálatát.

Megítélése szerint a Petőfi politikai témájú verseiben kifejezett eszmékre csak az a politikai irányzat támaszkodhat, amelyik a szabadság és jogegyenlőség demokratikus követeléseinek pártján áll. Úgy vélte ugyanis, hogy nagy költőnk sem a nacionalista, sem a szocialista ideológiákkal nem vállalt közösséget. Felhívta a jelenlévő tagok figyelmét: nincs tudomásunk arról, hogy Petőfi Sándor olvasta volna a *Kommunista Kiáltványt*. Az ő forradalmisága sokkal inkább Jean-Jacques Rousseau-éhoz állt közelebb, akinek a magántulajdonról alkotott véleménye nagy hatással volt a költőre. Amellett érvelt, hogy Petőfi politikai költészetében két „szent fogalom”, a haza illetve a szabadság olvadt egybe, és Petőfit a „[...] lángoló, semmi föltételt nem ismerő hazaszeretete és nemzethűsége megóvjá attól, hogy szabadságszeretete valaha összetéveszthető legyen azokéval, akik a magukét nemzetközi közösségek szolgálatába bocsátják.” Petőfi Sándort mindezekén túl kétségbevonhatatlan istenhite is elválasztotta a „szocializmus anyagias világnézetétől”.¹⁷

Az 1918–1919-es baloldali forradalmakat elítélő Berzeviczy beszédének gondolatmenete azt a (politikai-világnézeti) célt szolgálta, hogy bebizonyítsa, a forradalmiság és a radikális baloldali eszmék távol álltak Petőfi eszmevilágától. Ezt a meglátását egyébiránt osztotta Szerb Antal is, aki az 1934-ben megjelent *Magyar irodalomtörténet* című klasszikus művében úgy fogalmazott, hogy „teljesen naiv dolog lenne Petőfit a marxista eszmék előfutárjának tekinteni”, mivel a költőhöz az „internacionalizmusnak az árnyéka sem férközött hozzá”. A Kisfaludy Társaság elnökével szemben viszont ő arra az álláspontra helyezkedett, hogy Petőfi a szó „általános értelmében” nem volt vallásos. Az ő vallásossága a szabadságimádata volt. Szabadságkultuszának konkrét formáját a republika, a köztársaság eszméjében találta meg. Emellett Petőfi Sándor kiállt a jog nélküli társadalmi osztályok felszabadítása, azaz – Szerb Antal kifejezésével élve – a „népszabadság” mellett.¹⁸

Berzeviczynek nem a fentebbi volt az egyetlen említést érdemlő elnöki megnyitó beszéde a két világháború között Kisfaludy Társaság élén. Merthogy 1927. február 6-án Ady Endréről és a magyar irodalom kettéosztottságáról tartott előadást, amely röviddel az elhangzása után igen súlyos viták keresztüzébe került.

Felszólalását azzal a megállapítással indította, hogy meggyőződése szerint irodalmunkban tagadhatatlanul „bizonyos szakadás van”. Két tábor különül el egymástól, „[...] melyek egymást nehezen értik meg, s melyek egyike konzervatív és a nemzeti

¹⁷ BERZEVICZY Albert: Petőfi politikai költészete. In: *A Kisfaludy–Társaság Évkönyve*. LV. kötet. Budapest, Franklin, 1923. 5–11.

¹⁸ SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, Magvető, 1994. 345–349.

jelleghoz szigorúan ragaszkodik, míg a másik merészen újít s nem szeret különbséget tenni hazai és külföldi befolyás, példa, szellem között.” Ez utóbbi irányzat kétségkívül legkiválóbb képviselője Ady Endre.

Adyt „vérszerinti” magyarnak tartotta, és azt mondta róla, hogy el „kell neki hinnünk, hogy magyarul érzett”. Újító merészsége és a hagyományoktól való elszakadása viszont azok táborába sodorta (és utalt itt Adynak a polgári radikálisokhoz fűződő szoros viszonyára Berzeviczy), akiknek „[...] a felforgatás a felforgatásért kellett, azért, hogy minden, költészetünkben honos ideált feldúljon; akik talán öntudatosan, talán öntudatlanul már akkor készítették elő irodalmi téren azt a forradalmat, mely az országot végül vérbe és gyalázatba fullasztotta. Ezek benne emberükre találtak, annál inkább, mert törzsökös magyarsága kitűnő cégérül szolgált leplezni a hazátlan internacionalizmus céljait. Ezek pajzsukra emelték őt, mértéktelen tömjénezésükkel elkábították, ölelésükkel tolták, vonszolták a szertelenségek lejtőjén lefelé s megtették őt az aranyborjú-imádás költőjévé s ugyanakkor annak a proletárságnak a bárdjává, amely azután a vörös uralomban mutatta meg igazi ábrázatát.”

Ady költői pályájának vége egybe esett a történelmi Magyarország felbomlásával, amikor is egy „kétségbeesett, irányát, lelki egyensúlyát veszített, az életet habzsoló élvezetben feledni igyekvő nemzedék kapva-kap az Ady versein, éppen mert benne látja minden eddigi ideáljainak megtagadóját”. De nem Ady rontotta meg korát, hanem a kor volt annyira romlott, hogy igényelte és megértette Ady költészetét. Berzeviczy Albert szerint Ady Endre ezért „[...] egy gyászos kor szomorú és sajnálatraméltó költőjeként irodalmunkban mindenesetre maradandó helyet fog elfoglalni.”¹⁹

A századvégen és századelőn a magyar irodalom illetve művészet különféle irányzatait a gazdasági, társadalmi és politikai élethez hasonló kettősség, vagy átmenetiség jellemezte. Az irodalomban létezett egy hagyományos népi-nemesi irányzat, ami a konzervatív nemesi-nemzeti társadalmi rétegek ízlésvilágát szolgálta ki, amivel szemben a kapitalista fejlődés során kialakult, javarészt nem magyar eredetű városi polgárság (benne elsősorban a zsidóság) új törekvéseket és új hangokat képviselő irodalma lépett fel az 1890-es évektől kezdődően.²⁰ A magyar irodalom kettéhasadását az első világháborút megelőző években a legifjabb nemzedékek számos kiváló képviselője próbálta meghaladni: Krúdy Gyula, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, vagy éppen Ady Endre. A magyar irodalmi életbe Ady 1906-ban az *Új versek*, 1907-ben pedig a *Vér és arany* című versesköteteivel robbant be. Hívei és

¹⁹ BERZEVICZY Albert: Irodalmunk és a Kisfaludy-Társaság. In: *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. LVII. kötet. Budapest, Franklin, 1928. 76–81.

²⁰ ERDEI Ferenc: A magyar társadalom. In: Uő.: *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémiai, 1980. 355–356.

ellenségei egyaránt a magyar irodalmi modernség úttörőjeként tartották számon.²¹ Költeményeiben még Jászi Oszkárnál, a polgári radikálisok „új Magyarországért” küzdő vezérének is nagyobb vehemenciával és publicisztikai túlzásokkal támadta a magyar vidék elmaradottságát, az úri osztályok műveletlenségét, provincializmusát és konzervativizmusát.²²

A konzervatív esztétikai és irodalmi beállítottsággal rendelkező Berzeviczytól távolt álltak Ady forradalmian új versei. Emellett a '67-es rendszer, valamint a dualizmus korában fennálló társadalmi és kulturális viszonyok rendíthetetlen híveként ismert Berzeviczynek nyilvánvalóan elfogadhatatlanok voltak a költő politikai elképzelései is. S vélhetően az sem tetszhetett neki, hogy az általa különösen nagyra becsült gróf Tisza Istvánt Ady rendszeresen támadta, és egy helyütt – érzésünk szerint túlzóan és igaztalanul – „vad, geszti bolond”-ként jellemezte.

Berzeviczynek a Kisfaludy Társaságban Ady Endréről elmondott szavaiból pillanatok alatt hatalmas botrány kerekedett. Frontális támadás indult ellene az ellenzéki sajtó részéről. Megalapozatlannak és rosszindulatúnak ítélt Ady kritikáját egyebek mellett a *Népszava*²³ és *Az Est*²⁴ publicistái bírálták. Még *Az Ember* című New York-i baloldali emigráns lap is foglalkozott az „értéktelen és közömbös” vélekedéseivel.²⁵ Az *Esti Kurír* nevű liberális napilapban Fenyő Miksa – a *Nyugat* főmunkatársa és mecénása, a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója – pedig egy interjújában úgy nyilatkozott, hogy a Kisfaludy Társaság elnöke nem Ady felett ítélt, „[...] amikor zavaros frázisaival Ady csizmaszárára kapaszkodott, hanem önmaga felett: a meg nem értés, a vakondhorizont, a szempontok nyárspolgári alacsonyossága felett, amelyet Berzeviczy Albert tudományos »kulturája« képvisel.”²⁶

Fenyő Miksával és társaival szemben többen is védelmükbe vették Berzeviczyt. Ifjabb Mikszáth Kálmán, Miskolc város főispánja például egy sajtóhoz eljuttatott táviratában ítélte el Berzeviczy elmarasztalását, akit fényes csillagnak nevezett a magyar kultúra egén.²⁷ Surányi Miklós, a Petőfi- és Kisfaludy Társaságok tagja, a *Nemzeti Újság* című konzervatív napilap munkatársa viszont inkább Fenyő személyének rontott neki, útszéli stílusban. Szerinte Ady Endre mögött „egy csuf és gonosz

²¹ EISEMANN György: Modernitás, nyelv, szimbólum. In: *A magyar irodalom története*. II. kötet. Főszerk.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Budapest, Gondolat, 2007. 689.

²² ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 93.

²³ Berzsenyi, Széchenyi – és Ady. *Népszava*, 1927. február 8. 7.

²⁴ Kedves Berzeviczy. *Az Est*, 1927. február 8. 9.

²⁵ A Petőfi-Társaság felolvasó ülése. *Budapesti Hírlap*, 1927. február 15. 12.

²⁶ Adyt már nem kezdheti ki semmiféle államilag engedélyezett „szépészet” és „műítészet”, mondja Fenyő Miksa. *Esti Kurír*, 1927. február 8. 11.

²⁷ Megbélyegzik Fenyő Miksa támadását. *8 Órai Újság*, 1927. február 11. 4.

kórus áll”, „piszkos és sóvár fantáziájú dilettánsok”, akiknek karmestere „egy lobogó temperamentumu vézna kis öreg, egy irodalmi borraivalókat osztogató pénzemberke a gyáripárosok szövetségéből”.²⁸ Surányinál békülékenyebb és józanabb hangnemet ütött meg a *Pesti Hírlap*ban Rákosi Jenő, aki az Adyról megindult vita kapcsán elérkezettnek látta az időt arra, hogy a magyar irodalomban végre ne az emberek, hanem „[...] az irodalom érdeke győzzön s a szakadék betemetessék, a nagy folyó két ága ismét egyesülve folyjon tovább.”²⁹

1927. február 11-én az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának tanácskozásán Hegedüs Kálmán országgyűlési képviselő napirend előtti felszólalásában a jelenlévők nevében a tagság szeretetét és őszinte nagyrabecsülését tolmácsolta a Csoport elnökének, Berzeviczynek, akit szerinte az „objektív magaslatokon nyugvó kritikája” miatt méltatlan támadások értek.³⁰ Két nappal később a Petőfi Társaság ülésén Pekár Gyula elnök is az egyesület „legteljesebb” szolidaritásáról biztosította Berzeviczyt, míg a drámaírói munkásságának 60. évfordulóját aznap ünneplő Rákosi Jenő a magyar irodalom és sajtó egységére ürítette poharát.³¹ Február 20-án harmincnégy tudományos, irodalmi és művészeti társaság képviselője kereste fel a lakásán Berzeviczyt, hogy kifejezésre juttassák személye melletti kiállásukat. Jelen voltak többek között Ferenczi Zoltán irodalomtörténész az Akadémia képviselőjében; Voinovich Géza, a Kisfaludy Társaság titkára; Lukinich Imre történész, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára; Pekár Gyula, a Petőfi Társaság és Turáni Társaság nevében; illetve Zambra Alajos irodalomtörténész a Corvin Mátyás Társaságtól.³²

A magyar kulturális élet reprezentánsainak látogatása napján Juhász Gyula költő a szegedi *Délmagyarország* című regionális napilapban gunyoros vezércikket közölt, melyben „a konzervatív és reakciós wartburgi dalnokok” vizitálását Berzeviczynél annak tulajdonította, hogy „meghajoljanak a Tekintély élő szobra előtt és ezzel tiltakozzanak a Lángész hatalma és dicsősége ellen”. Juhásznál a „Tekintély” Berzeviczyt, a „Lángész” pedig Adyt takarta, aki szerinte „a legnagyobb magyar zseni, egy elátkozott igaz isten remeke”, kinek fejfája a magyar Pantheon kellős közepén kell, hogy helyet kapjon, közvetlenül Jókai Mór és Blaha Lujza sírja mellett.³³

²⁸ SURÁNYI Miklós: Ady Endre körül. *Nemzeti Újság*, 1927. február 13. 1–2.

²⁹ RÁKOSI Jenő: Értsük meg egymást. *Pesti Hírlap*, 1927. február 8. 1–2.

³⁰ A Magyar Nemzeti Csoport 1927. február 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 604. fond (Az Interparlamentáris Unió magyar csoportja), 14. csomó, Fol. 361.

³¹ A Petőfi-Társaság felolvasó ülése. *Budapesti Hírlap*, 1927. február 15. 12.

³² Irodalmi testületek tiszteltége Berzeviczy Albertnél. *Budapesti Hírlap*, 1927. február 22. 10.

³³ JUHÁSZ Gyula: Két hódolat. *Délmagyarország*, 1927. február 20. 1.

Az Ady Endre és a kettészakadt magyar irodalom kérdései körül kialakult polémiát Berzeviczy a maga részéről 1928. április 22-én zárta le véglegesen, a Kisfaludy Társaság 81. közülésén előadott elnöki megnyitójában. Beszédében leszögezte: az elmúlt év irodalmi harcaiból azt a következtetést vonta le, hogy „a két irodalmi tábor közötti közeledésről [...] még alig lehet szó”. Mindkét oldalon vannak ugyanis olyanok, akik a megbékélést nemcsak lehetetlennek tartják, de nem is szorgalmazzák. Felszólalásában elvetette azt a nézetet, amely szerint Ady irodalmi messiás lett volna, akinek a munkásságára a magyarság (szellemi) jövőjét kellene építeni. Véleménye szerint a költő azáltal, hogy kérlelhetetlenül bírálta a félfeudális és konzervatív régi Magyarországot, voltaképpen igazolását adta a trianoni békeszerződésnek. Ez pedig különösen a határon túli magyarokra jelent veszélyt, akiket az utódállamok területén lévő iskoláikban az új államhatalmaknak csak „[...] Ady jól megválogatott verseire kell rátanítaniok, hogy az megútlálja azt a régi Magyarországot, amelytől a sors elszakította őt és amelybe, ha Adynak hitelt ad, valóban nincs semmi oka visszavágnia. Hiszen a nagynak ismert magyar költő hirdeti, hogy a régi, nagy Magyarország basák uralma volt, urak gazsága, elnyomatás és rabság: örüljön hát az az elszakadt magyar, hogy most új urakat kapott!” Berzeviczy úgy gondolta, hogy az Ady-kultusz azért zsákutca, mert a nemzeti múlt tisztelete és megbecsülése nélkül lehetetlen igaz hittel bízni a magyar jövőben, a szétszakított magyarság egyesítésében.³⁴

Berzeviczyben megvolt a szándék a magyar irodalom megosztottságának meghaladására. 1929. április 28-án a Kisfaludy Társaság debreceni gyűlésén arról értekezett, hogy irodalmunk két oldala egy 1920 után megcsönkített országban már nem engedheti meg magának azt a „fényűzést”, hogy folyamatos harcot vívjon egymás ellen. Azt javasolta, hogy a jövőben se a konzervatív, se a baloldali-progresszív térfélen ne azt nézzék, hogy ki melyik táborból érkezett, csakis a tehetség számítson. Próbáljanak meg örülni minden sikernek, és a jó magyar irodalom barátai alkossanak egy nagy közösséget, amely kivet magából mindent, ami rossz a magyar léleknek és szellemnek. Fontosnak érezte, hogy az egységes magyar irodalom jó kapcsolatokat ápoljon a határon túli irodalommal, melynek képviselői „csodálatraméltó eréllyel és szívóssággal” küzdenek nemzeti kultúrájuk fennmaradásáért, egy olyan „irtóháború” közepette, melynek célja Berzeviczy Albert szerint a magyarság nyelvének, irodalmának és kultúrájának eltörlése a szomszédos országokban.³⁵

Azt, hogy Berzeviczy komolyan is gondolta, amit irodalmunk egységesítéséről mondott, azzal igyekezett bizonyítani, hogy 1929 elején négy tagtársával egyetem-

³⁴ BERZEVICZY Albert: Elnöki megnyitó beszéd. In: *A Kisfaludy-Társaság Évtárlapjai*. LVII. kötet. Budapest, Franklin, 1928. 119–124.

³⁵ Uő.: Egységes magyar irodalom. In: *A Kisfaludy-Társaság Évtárlapjai*. LVIII. kötet. Budapest, Franklin, 1932. 242–245.

ben³⁶ a Kisfaludy Társaság megüresedett költői helyére magát Babits Mihályt, a modern polgári liberalizmus eszmevilágát képviselő *Nyugat* egyik szerkesztőjét jelölte. Vargha Gyula másodelnök tiltakozott Babits bevéasztása ellen, melynek nyomatékossítása céljából lemondott tisztéről. Babits ekkor levelet intézett Berzeviczyhez, melyben megírta, hogy sohasem érezte magát „se innenső, se onnansó írónak”. Mindig is magyar írónak vallotta magát, aki miután nem szeretné, hogy a magyar irodalom meghasonlása után a Kisfaludy Társaság is két részre szakadjon, arra kéri Berzeviczyt, hogy jelölését tekintse tárgytalannak. Berzeviczy tudomásul vette Babits óhaját, és visszavonta a költő ajánlását, amire válaszul Vargha is visszalépett a lemondástól.³⁷ Babits taggá választása előtt végül Vargha 1929 májusában bekövetkezett halála nyitotta meg az utat. 1930-ban Berzeviczy ismét Babits felvételét indítványozta (az előző esztendőben elhunyt Benedek Elek helyére) ami 1930 februárjában ezúttal már különösebb bonyodalmak nélkül ment végbe. Babits október 8-án tartotta meg székfoglaló beszédét Benedek Elekről.³⁸ Az ünnepélyes eseményen Berzeviczy mondott köszöntőt, melyben megnyugvással jelentette ki, hogy Babits megválasztásával azok a küzdelmek, melyek eddig irodalmunkban dúltak, „most szemlátomást enyhültek”.³⁹ A februári tagválasztáson Radó Antal író-műfordító ajánlására Kosztolányi Dezső, a *Nyugat* első nemzedékének egyik emblemikus alakja is felvételt nyert a Kisfaludy Társaságba, úgyszintén az irodalmi megbékélés jegyében.⁴⁰

A modern irodalmi irányzatok képviselői felé történő nyitástól függetlenül Berzeviczy egyéni ízléséhez legközelebb a XVIII–XIX. századi klasszikus magyar írók és költők álltak. A legnagyobb magyar lírai költőnek Petőfi Sándort tartotta, aki szerinte „sivatagban vezérlő tűzoszlop” volt a szabadságért küzdő magyar nemzet számára.⁴¹ Rajta kívül lírai költészetünk másik kiemelkedő alakjának Arany Jánost tekintette.⁴² Kettejük mellett nagyra becsülte Kazinczy Ferencet,⁴³ illetve a romantikus népi-nemzeti költészet neves képviselőjét, Tompa Mihályt.⁴⁴ Nagy íróink közül

³⁶ Ravasz László, Sík Sándor, Voinovich Géza és ifjabb Hegedüs Sándor.

³⁷ „Sem innenső, sem onnansó: magyar író vagyok”. *Az Est*, 1929. február 7. 6.

³⁸ BABITS Mihály: Megemlékezés Benedek Elekről. In: *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. LVII. kötet. Budapest, Franklin, 1928. 203–206.

³⁹ Berzeviczy Albert az irodalmi ellentétek enyhüléséről. *8 Órai Ujság*, 1930. október 10. 5.

⁴⁰ Megválasztották a Kisfaludy-Társaság új tagjait. *Budapesti Hírlap*, 1930. február 5. 9.

⁴¹ BERZEVICZY Albert: Petőfi emlékezete. In: *Az Eperjesi Széchenyi-kör Évkönyve az 1899-ik évről*. Szerk.: HORVÁTH Ödön. Eperjes, Kósch Árpád, 1900. 12.

⁴² Uő.: Megemlékezés Arany Jánosról. *Akadémiai Értesítő*, 1932. 231–237.

⁴³ Uő.: Kazinczy Ferenc emlékezete. *Budapesti Szemle*, 1908/375. 341–354.

⁴⁴ Uő.: Tompa Mihály emlékezete. In: *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. LI. kötet. Budapest, Franklin, 1918. 39–44.

mindenekelőtt Jókai Mórt kedvelte. Elbeszéléseit, melyek a nemzeti-romantikus hagyományt képviselve a hódoltság korától a XIX. század végéig ölelték fel történelmünk főbb eseményeit, világirodalmi színvonalúnak nevezte. Azon a véleményen volt, hogy Jókai egy „félszázadon át királyként uralkodott elbeszélő prózai irodalmunkban”.⁴⁵ A kortárs írók közül Berzeviczy Albert a legkiválóbbnak Herczeg Ferencet, a Horthy-korszak konzervatív irodalmának koronázatlan királyát, ismerte el. Úgy tartotta róla, hogy „elismert vezére, reprezentatív alakja a magyar szépprózának”, továbbá „az írás művésze, ő a legkiválóbb pályatársai között”. Műveit olvasva „mindenkinek meg kell szeretnie a magyar hazát, a magyar múltat és a magyar életet”.⁴⁶

Konzervatív szellemben vezette Berzeviczy a Magyar Tudományos Akadémiát is. Ennek következtében az 1920-as években eltávolodott az intézménytől számos, az akadémiai tudományosság vonzáskörében működő, de a modern követelményeket követni szándékozó szaktudós: Király György filológus, Révay József író és klasszika-filológus, Fülep Lajos művészetfilozófus stb. A fiatalabb akadémikus generációváltozásokat, bizonyos mérvű modernizációt szorgalmazó tagjai (Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Hajnal István, Mályusz Elemér) pedig csak az 1930-as évektől kezdtek befolyásolni az Akadémia légkörét. Ebben a szituációban az irodalmi és művészeti életnek nemcsak a baloldali-progresszív, de a konzervatív oldalán is megnőtt az MTA-n és a hozzá kapcsolódó társaságokon kívüli szellemi fórumok szerepe: 1923-ban Tormay Cécile szerkesztésében elindult, a *Nyugat* ellenpárjának szánt, erősen irodalmi jellegű, ám kritikai illetve tudományos szemlerváttal is rendelkező *Napkelet*, továbbá 1927-ben a szélesebb közvélemény orientálására készült *Magyar Szemle* című folyóirat.⁴⁷ A konzervatív túlsúlyt jól szemléltette, hogy az akadémiai jutalmakat, vagy a Kisfaludy Társaság rangos Greguss-díját néhány kivételtől eltekintve általában mindig konzervatív alkotók nyerték el (Wlassics Gyula, Berzeviczy Albert, Herczeg Ferenc, Vargha Gyula stb.). Az MTA másodelnöki tisztségét pedig hosszú időn keresztül konzervatív szemléletű akadémikusok töltötték be az első világháborút követően, Berzeviczy elnöksége idején: Herczeg Ferenc, Concha Győző, Vargha Gyula stb.⁴⁸

⁴⁵ Uő.: Jókai. In: *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. LVII. kötet. Budapest, Franklin, 1928. 7–11.

⁴⁶ Berzeviczy Albert ig. és t. t. elnök ünnepi beszéde Herczeg Ferenc ig. és t. t. hetvenedik születésnapja alkalmából. *Akadémiai Értesítő*, 1933. 315–318.

⁴⁷ A lapot 1938-ig Szekfű Gyula szerkesztette, kiadója, a Magyar Szemle Társaság pedig gróf Bethlen István elnökle alatt állt.

⁴⁸ LACKÓ Miklós: Akadémia és szellemi élet az 1920-as években. In: Uő.: *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Budapest, MTA TTI, 1994. 57–58.

Berzeviczy Albert két világháború között kifejtett tudományos-tudományszervezői munkásságának bemutatásánál elengedhetetlen, hogy szót ne ejtsünk az 1922 és 1937 között négy kötetben (a negyedik rész szerzője 1936-ban bekövetkezett halála miatt csonkán jelent meg) publikált fő művéről, *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865*⁴⁹ címet viselő munkáról.

Könyveiben a korszakkal foglalkozó tudományos munkák sorában elsőként tett kísérletet arra, hogy osztrák és magyar levéltári forrásokra támaszkodva alapos vizsgálat alá vegye az újabszolutizmus időszakát (a világosi fegyverletételtől a kiegyezésig) és az azzal foglalkozó elméleteket.⁵⁰ A rendkívül adatgazdag könyvsorozat sokáig kánonalkotónak számított, de napjainkig is alaplóműként hivatkoznak rá a korszakkal foglalkozó történészek.

Berzeviczy írásában a neoabszolutizmus időszakát egy jogalap nélküli, valamint céltalan rendszerként jellemezte. Az elnyomatás évei alatt a nemzet legkiválóbbjait börtönbe vetették vagy száműzetésbe kényszerítették, miközben a bécsi kormánykörök megvonták az ország politikai jogait. Az általa tárgyalt időszakból nem igazán sorolt fel előremutató lépéseket könyvében, holott az mindenféleképpen pozitívum volt, hogy ekkoriban egységesítették és modernizálták osztrák minta szerint az oktatási rendszert, a közigazgatási reformok (példának okáért az ösiség eltörlése, az úrbér megszüntetése, az osztrák polgári törvénykönyv bevezetése) pedig az 1848 előtti rendi intézményrendszer helyébe modern állami bürokráciát léptettek. Ha nem is teljes egészében, de megvalósult az igazságszolgáltatás és közigazgatás egymástól való szétválasztása, és az osztrákok igyekeztek felszámolni a nemesi vármegyei közigazgatás olyan széles körökben ismert negatívumait, mint a korrupció és a nepotizmus.⁵¹

Annak ellenére, hogy a neoabszolutizmusról írt műve Berzeviczy Albert tudományos munkásságának csúcscént tekinthető, ő maga valamennyi könyve közel az *Itáliát*, a *Régi emlékeket* és a *Beatrix királynét* kedvelte a legjobban. Saját elmondása szerint közel álltak szívéhez a William Shakespeare-ről írt tanulmányai is.⁵² Említést érdemel, hogy könyveinek és hírlapi cikkeinek sokaságán túl a Horthy-korszakban Berzeviczy gondolatai immáron a rádión keresztül is eljutottak az érdeklődökhöz. A Magyar Rádió műsorsugárzása 1925. december 1-jén indult meg, és Berzeviczy szinte a kezdetektől fogva szerepelt a rádióban. Többnyire magyar nyelven tartott

⁴⁹ BERZEVICZY Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865*. I–IV. kötet. Budapest, Franklin, 1922–1937.

⁵⁰ PAP József: A Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás”. Heves és Külső-Szolnok vármegye politikai elitjének története 1844–1853. *Aetas*, 1998/ 2–3. 161.

⁵¹ DEÁK Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus 1849–1867*. Budapest, Kossuth, 2009. 43–44.

⁵² Tallózás. *Diárium*, 1934/1–2. 27.

felolvasásokat irodalmi, történelmi és esztétikai témákról: Dante műveiről, az 1881–1884-es országgyűlésről, az olimpiai versenyekről vagy Széchenyi Istvánról. Ám előfordult olyan is, hogy olasz nyelven adott elő Beatrix királynéről, 1931-ben pedig franciául beszélt a hadseregek lefegyverzése kérdéséről.⁵³ Hangja idővel rádióhallgatók ezreinek fülében csengett ismerősen, egész alakos portréja 1930 februárjában a Magyar Rádió *Rádióélet* című hetilapjának címlapján szerepelt.⁵⁴

Berzeviczy 1930 októberében az elsők között kapta meg Horthy Miklóstól a Corvin-lánc kitüntetést, ami igen rangos állami elismerésnek számított. Azoknak az íróknak, művészeknek és tudósoknak ítéltek ugyanis oda, akik a magyar művelődés illetve szellemi élet terén kimagasló érdemeket szereztek.⁵⁵

Lánya, Berzeviczy Edit jegyezte fel, hogy atyja a „kötelességtudás és kötelességteljesítés fanatikusa volt.” Fiatalkora óta céltudatosan osztotta be az idejét és a munkáját, így ő kevés dolgot tanult meg hamarabb, minthogy az apja tervszerű, előre meghatározott időbeosztásán változtatni nem lehet. Munkája közben nem zavarta meg szinte senki és semmi, s hiába voltak körülötte családtagjai, gyakorlatilag tudomást sem vett róluk, mialatt dolgozott. Élete alkonyán erősen romló látása miatt már feleségének, Kuzmik Zsófiának mondta tollba utolsó írásait, köztük *Az abszolutismus kora* negyedik részét is. Szóban megadott minden írásjelet, és utólag sohasem javította ki magát, mert olyannyira szabatosan fogalmazott, hogy nyomtatásra kész volt az íromány.⁵⁶

Berzeviczy Edit ott állt atyja mellett 1936. március 21-én is, amikor a 83. életében járó, súlyosan beteg Berzeviczy az Erzsébet körúti New York-palota harmadik emeletén bérelt otthonában haldoklott. A jelenlévők visszaemlékezései szerint elcsukló sóhajai közt a nagy magyar kultúrpolitikus utolsó szavai az alábbiak voltak: „magyar... kultúra... tudomány... győzelme... magyar...”⁵⁷

Berzeviczy Albert másnap, március 22-én hunyt el. Végakaratának megfelelően holttestét először az MTA palotájának márvány borította előcsarnokában ravatalozták fel, március 24-én, majd egy nappal később a berzevicei családi sírboltba szállították. Még halála előtt, 1935 végén az Akadémia ezer pengős honoráriummal megalapította az ún. „Berzeviczy Albert–történettudományi jutalomdíj”-at, amivel

⁵³ Berzeviczy Albert francia nyelvű rádió-előadása a lefegyverzésről. *Pesti Hírlap*, 1931. december 16. 6.

⁵⁴ *Rádióélet*. 1930/6. 1.

⁵⁵ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 070/162–1930. eln. számú rendelete a magyar Corvin-lánc és a magyar Corvin-koszoru tulajdonosaiból álló testület szervezetének és működésének szabályozása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1930. október 25. 6.

⁵⁶ BERZEVICZY Edit: *Berzeviczy Albertről*. Kézirat, az Szalay–Berzeviczy család tulajdona, é. n. 20–21.

⁵⁷ Berzeviczy Albert halála. *Pesti Napló*, 1936. március 24. 10.

a hivatalos indoklás szerint minden évben „nem egy munkát, hanem egy egész élet történetírói munkásságát” kívánták jutalmazni. 1936-ban elsőként e jeles elismerést Angyal Dávid vehette át.⁵⁸ 1937-ben Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter két, évi ezer-ezer pengős tiszteletdíjjal járó kitüntetést hozott létre, négy kiváló (két állami és két nem állami iskolai) tanító jutalmazására. Ezek voltak a „Berzeviczy Albert-jutalomdíj” és a „báró Wlassics Gyula-jutalomdíj”.⁵⁹ Elhunyt elnöke emlékére⁶⁰ 1936-ban a Magyar Általános Köszénbánya Rt. 100 ezer pengős tőkével alapítványt létesített a Magyar Tudományos Akadémián. Az alapítványi tőke kamataiból (3600 pengő) a részvénytársaság „Berzeviczy Albert-jutalom” néven évente díjazta az utolsó három esztendőben megjelent, legkiválóbbnak ítélt tudományos munkákat. A kitüntetést 1937-ben elsőnek Horváth János irodalomtörténész kapta meg *Az irodalmi műveltség megoszlása* című művéért. A másodikat 1938-ban pedig Szekfű Gyula, a Hóman Bálinttal közösen jegyzett *Magyar Történet* általa írt III–V. köteteiért.⁶¹

⁵⁸ A Berzeviczy Albert-történettudományi jutalomtétel bíráló-bizottságának jelentése. *Akadémiai Értesítő*, 1936. 100–103.

⁵⁹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium által jeles magyar tanítók jutalmazására létesített Berzeviczy Albert- és báró Wlassics Gyula-alapítvány. *Akadémiai Értesítő*, 1937. 229–230.

⁶⁰ Berzeviczy Albert 1918-tól 1936-ig volt a Magyar Általános Köszénbánya Rt. elnöke.

⁶¹ Jelentés a Magyar Általános Köszénbánya Részvény-társulat Berzeviczy Albert-alapítványa jutalomdíjának odaítéléséről. *Akadémiai Értesítő*, 1938. 51–57.

HOLLÓSI GÁBOR

A TÖKÉLETES VÁLASZTÓJOG: BERE CZ SÁNDOR VÁLASZTÓJOGI TERVEZETE 1932-BEN

BEVEZETŐ

Az 1930-as évek elején a Bethlen-, a Károlyi-, és a Gömbös-kormány is felvette programjába a választójog reformjának ügyét. A választójog kérdése élénken foglalkoztatta a politikai pártokat is, illetve több köztisztviselőben álló személy, mint Apponyi Albert vagy Berzeviczy Albert is kifejtette nézeteit. A különböző pártállású és végzettségű szerzők tollából, továbbá társadalmi szervezetektől (például Sol Club) számos választójogi tervezet született, melyek közül tanulmányunkban a korszak egyik legjelentősebb választójogi szakírójának, Berecz Sándor igényesen kidolgozott munkáját mutatjuk be. A tervezet egyes részeinek ismertetése előtt felvázoljuk az 1925. évi választójogi törvényben foglalt legfontosabb szabályokat, hogy a megváltoztatni kívánt helyzetről is képet adjunk az Olvasónak. A tervezet egy-egy tematikai egységének ismertetése után pedig arra térünk ki, hogy abból az új, 1938. évi választójogi törvényben (illetve már az 1937. évi ajánlási novellában) mit és milyen formában tartottak érdemesnek megvalósítani. Végül, szólnunk néhány olyan választójogi kérdésről is, melyekben a szerző részben vagy egészben a tervezetén kívül világos álláspontot fejtett ki. Az alábbiakban azonban mindenekelőtt Berecz Sándor életéről és munkásságáról adunk rövid, áttekintő képet, akinek a neve – sajnos – ma már szinte ismeretlen.

KI VOLT BERE CZ SÁNDOR?

Berecz Sándor 1891. november 17-én, római katolikus vallásban született, idősebb dr. Berecz Sándor (1861–?) és Schanowetz Mária gyermekeként, Szentesen.¹ Idősebb Berecz – aki egyházi rendből lépett ki – a budapesti Erzsébet-nőiskola polgári isko-

¹ *Keresztény Magyar Közéleti Almanach*. Szerk. HORTOBÁGYI Jenő. Budapest, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1940. I. köt., 92–93. – GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 1940. II. köt., 1233.

lai tanítónőképzőjének tanára volt, és figyelemreméltó tankönyvíró.² Ifjabb Berecz a Szentesen elkezdett középiskolai tanulmányait már Budapesten fejezte be, a bölcsészkart Budapesten, Lipcsében, Berlinben, Strasbourgban és a párizsi Sorbonne-on végezte. Óriási műveltsége és kiemelkedő nyelvtudása volt: németül és franciául írt és beszélt, illetve értett angolul és olaszul. Berecz 1913-ban Budapesten bölcsész-doktori címet szerzett, értekezése az *Apollonius históriája* címet viselte. Ámbár már középiskolai tanári oklevele megszerzése előtt egy évig a Bulyovszky főreáliskolában tanított, érdeklődése hamar az újságírás felé fordult. Megemlítjük, hogy Berecznek gyorsírást-tanári oklevele is volt.

Mint a Pesti Hírlap párizsi tudósítóját a háború kitörése Franciaországban érte, ahol mint ellenséges állam polgárát internálták, így csak a fegyverszünet után térhetett vissza Budapestre. A '20-as évek elején az *Új Nemzedék* és az *Új Barázda* lapok politikai rovatát vezette, 1923-ban *Az Est* munkatársa lett. Bejárta egész Európát és az Egyesült Államokban is két hónapos tanulmányutat tett. Pozíciókat szerzett különböző sajtószervezetekben: a Külföldi Sajtószindikátus ügyvezető szindikusa volt, a Magyar Újságírók Turista Egyesületének pedig ügyvezető elnöke. A '30-as évek elején különféle külügyi lapoknál dolgozott, majd a *Magyar Tudósító* szerkesztőjeként működött 1936-tól.

Az 1930-as évek elején Berecz életpályája a delelőjére ért. 1931-ben két kötete is megjelent, közülük a fontosabbik egy *Emlékalbum*, melyet Bethlen István miniszterelnökségének tízéves évfordulójára állított össze. Mint tudósító a miniszterelnököt számos külföldi útjára elkísérte, sőt Horthy Miklós is nyilatkozott neki. Szintén 1931-ben jelent meg Berecz *A bibortrónról a vörös határig* című cikkgyűjteménye. Ugyanebben az évben rövid ideig a Földművelésügyi Minisztérium sajtóelőadója volt, ám a helyhez kötöttséget az utazó életmódhoz szokott újságíró valószínűleg nem tűrte jól, illetve kiváló nyelvtudására tekintettel ez az állás számára talán túl nagy szakmai kihívás sem volt.

Így Berecz a budapesti egyetemen jogi tanulmányokba kezdett, hogy kenyerét ügyvédként is kereshesse. Az író azonban nem vészett el benne. 1932 végén megjelent élete főműve: *A tökéletes választójog*,³ amely csaknem húszévnnyi kutatómunkájának az eredménye. Választójogi tervezete e könyvének a része. Emellett a jogi karon egy kisebb dolgozatával is letette a névjegyt: *Az alkotmányjogi bíráskodás*

² Mivel id. Berecz Sándor munkái ma már alig ismertek, említünk tőle néhány művet: *A képzőművészek története*. Gyoma, Kner, [1904]. – *Magyarország művelődésének története*. Gyoma, Kner, 1905. – *Az ókor története*. Budapest, Singer–Wolfner, 1909. – *Magyarország oknyomozó története*. Budapest, Singer–Wolfner, 1909.

³ BEREZ SÁNDOR: *A tökéletes választójog*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1932. (a továbbiakban: BEREZ, 1932).

miképen érvényesül közjogunkban s milyen intézmények, szabályozások vannak e téren a külföldi államokban? című pályaművével elnyerte a kar magyar közjogi pályatételét. A magyar választójog fejlődését később is folyamatosan követte: *A választójogi reform statisztikai anyaga* és *Az 1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról és végrehajtási rendeletei* című munkái bizonyítják ezt.

Berecz 1945 utáni életéről nagyon keveset tudunk, de az 1948-ban megjelent utolsó, *Az új népbíróági törvény (1947:XXXVI. tc.) egységes szerkezetben a hatályos népbíróági rendeletekkel* kötetéből arra következtethetünk, hogy elkerülték a Horthy-korszak jelentősebb szereplőit érő megtorlások. Erre utal az is, hogy Berecz Sándor ügyvéd, újságíró 1959. május 8-án, Budapesten bekövetkezett halálát hírül adta a Népszabadság is.

BERECZ SÁNDOR VÁLASZTÓJOGI TERVEZETE

Javaslat a választási rendszer reformjára

Az 1925. évi választójogi törvény alapján már nemcsak Budapesten és az úgynevezett budapestkörnyéki választókerületben, hanem hét vidéki nagyvárosban is *arányos képviseleti rendszer* szerint, *lajstromosan* (mai kifejezéssel: listán) folyt a szavazás. A lajstromrendszer egyben azt is jelentette, hogy a választópolgárok *titkosan* szavazhattak e helyeken. Ezzel szemben egyéni választókerületekben, *általános többségi rendszerben* és *nyílt szavazással* voksolt az ország lakosságának másik része. Ámbár az 1925. évi törvény az országos lajstromot (listát) is ismerte, az erre vonatkozó rendelkezéseit nem hajtották végre.⁴

Berecz úgy látta, hogy itt a legfőbb ideje a *kizárólag* arányos (listás) választási rendszer megvalósításának.⁵ Egyrészt, mert a nyíltszavazásos rendszer igazságtalan, másrészt, mert az általános többségi rendszer miatt a választási eredmények az ország közvéleményét nem tükrözik vissza. Példaként az 1931. évi letenyei választásokat hozta. Itt a három jelölt közül a győztes a másik két jelölt együttesen megszerzett szavazatainál mindössze kettővel szerzett többet. Mivel az általános többségi rendszerben maradékszavazatok nincsenek (a győztes „visz mindent”), a „kisebbségben

⁴ 1925. évi XXVI. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról (a továbbiakban: 1925 : XXVI. tc.) 12. § és 13. §.

⁵ Vö. Gömbös Gyula szavaival: „Én magam az arányos képviseleti rendszer híve vagyok, amit igazságosnak, okosnak és logikusnak is tartok...” Ezt Gömbös 1925. május 25-én még ellenzéki képviselőként mondta, amikor a Nemzetgyűlés a Bethlen-féle választójogi javaslatot tárgyalta. *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*, XXXII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1925. 153.

maradt” választók nem kaptak megfelelő politikai képviselőt. Országos összesítésben 1931-ben ilyen alapon a szavazatok 36,7%-a a nyíltszavazásos kerületekben elveszett!⁶

Az új választójogi törvény úgy rendelkezett 1938-ban, hogy ezentúl a *vármegyék területei is* egy-egy lajstromos választókerületet alkotnak. Ugyanakkor e törvény szerint minden vármegye területén egyéni választókerületeket is kellett szervezni. Csak a több képviselőt választó törvényhatósági („megyei”) jogú városokban maradt kizárólag lajstromos a választás továbbra is.⁷ A listarendszer – és ezzel együtt a titkos szavazás – tehát országosan be lett vezetve, de nem a Berecz-féle javaslatnak megfelelően. Helyette a listás és egyéni választókerületek *párhuzamossága* valósult meg.

A „részben kötött” lista kérdése

A Horthy-korszak választójoga – listás szavazás esetén – a *kötött listát* alkalmazta, azaz a pártlistákra felvett jelöltek sorrendjén – tehát egy-egy párt jelöltjeinek mandátumszerzési sorrendjén – a választópolgárok nem változtathattak.⁸ Ezt Berecz helytelennek tartotta. Nézete szerint a kötött lista nem más, mint a képviselők *kinevezése*, hiszen a pártok azokat a jelölteket állítják a lista „jó” helyeire (az első két–három „biztos” helyre), akiknek a megválasztása pártérdek.

Berecz helyesnek tartotta volna, hogy ha a választó a jelöltek lajstromon feltüntetett sorrendjével egyetért, akkor a szavazatát az illető lajstromra adja, ha viszont nem, akkor csak a lajstrom valamelyik jelöltjére, akinek így *elsőbbségi* szavazatot biztosítana.⁹ Mindebből viszont következik, hogy a pártra (listára) eső mandátumok (képviselei megbízások) jelöltek közötti kiosztására külön *matematikai rendszert* kellett volna bevezetni. Bizonyára úgy látták az 1938. évi törvény megalkotói, hogy ezzel a választási rendszert szükségtelen tovább bonyolítani. Pedig Berecz javaslatot tett a számítás módjára is.

Úgy gondolta, hogy egy-egy párt listájáról azt a jelöltet kellene megválasztottnak tekinteni, aki a *választhatósági számot* el tudta érni. A választhatósági számot úgy kalkulálta, hogy a pártlistára leadott összes szavazat és a pártlista egyes jelöltjeire

⁶ BEREZ, 1932. 300–301.

⁷ 1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról (a továbbiakban: 1938 : XIX. tc.) 2. § és 3. §. Tehát a törvényhatósági jogú városoktól eltekintve, az 1989/1990. évi rendszerváltás utáni választójogunkhoz hasonló, *kétszavazatos rendszer* lépett életbe.

⁸ „A szavazók által a lajstromon tett változtatást figyelmen kívül kell hagyni.” „A jelölteket a lajstromon feltüntetett sorrendjükben illeti meg a képviselői megbízás.” 1925 : XXVI. tc. 96. § (1), (2). „Az egyes lajstromokra eső megbízások a jelölteket az illető lajstromon feltüntetett sorrendben illetik meg.” 1938 : XIX. tc. 116. § (8).

⁹ BEREZ, 1932. 316.

leadott összes szavazat egybeszámolása után azt a *pártlistát megillető* mandátumok számával, plusz eggyel osztotta. A pártlistán szereplő jelöltek közül – tekintet nélkül a sorrendre – mandátumot az szerzett volna, aki a választhatósági számot elérte a rá eső egyéni szavazatokkal. Ha a pártnál még ezután is maradnának betöltetlen képviselői helyek, a listára adott szavazatokból – „amíg a készlet tart” – a többi jelölt egyéni szavazatainak választhatósági számra való kiegészítése kezdődött volna meg. Ezt a kiegészítést azonban Berecz már a jelöltek listán feltüntetett sorrendjében javasolta, ezért az első helyeken álló jelöltek esélyei a bejutásra jobbak lettek volna.¹⁰ (*Részben kötött lista.*)

Javaslat a választókerületi beosztás megváltoztatására

Az ország aránytalan választókerületi beosztásának elsősorban nem Trianon volt az oka, azt még a dualizmus időszakából örökölte a Horthy-korszak. Habár a trianoni országcsönkítés még aktuálisabbá tette a választókerületi beosztás reformját, talán a területi revízió sikerében is bízva, csak igen vontatottan haladt az újrászabályozás. Jellemző, hogy a kérdést nem rendezte még az 1925. évi választójogi törvény sem, hanem erre vonatkozóan *külön* törvény megalkotását rendelte el, mely azonban sohasem született meg.¹¹ A választókerületek eltérő nagyságából eredő problémákat az általános többségi rendszer tovább fokozta. Berecz kiszámította: az 1931-es választásokon egy független kisgazdapárti képviselő mandátumához *három és félszer annyi* szavazat kellett, mint egy egységes párti mandátumhoz!¹²

Berecz helytelennek tartotta volna, ha az egész ország területéből egy nagy választókerületet alkotnak, azaz ellenzője volt az országos listának. Úgy gondolta, hogy a kis pártok így túlságosan elszaporodhatnak, hiszen az egész ország területén viszonylag könnyen összegyűjthetnek annyi szavazatot, amiből futja egy-két mandátumra. Ugyanakkor viszont óriási apparátust kellene mozgatniuk a nagy pártoknak.

Túl nagynak találta, ezért ellenezte a regionális választókerületek kialakítását is, arra hivatkozva, hogy Magyarországon a választók tömegei – különösen a vidéki választók – képviselőjükben nemcsak egy politikai párt képviselőjét látják, hanem igényeik szószólóját is. Megszokták, hogy egy választókerületnek egy képviselője van, aki többnyire a választókerületben lakik. A képviselő közvetlen kapcsolatát a választóival tehát nem szabad megszakítani. Ha például Észak-Dunántúl alkotna

¹⁰ Uo. 320.

¹¹ 1925 : XXVI. tc. 12. § – A 3.100/1922. M. E. sz. rendelet érvényben volt még a '30-as években is, mely „...tudvalevőleg az 1914:XV tc. alapján megállapított kerületi beosztáson nyugszik...” 1925 : XXVI. tc. 12. §, *indoklás.*

¹² BEREZC, 1932. 302.

egy nagy választókerületet, akkor az érdi választókat ugyanazok képviselnék, mint a községeket, ami lehetetlenné tenné a hatékony képviseletet.

Berecz ugyanakkor óvott a túl kicsiny választókerületektől is, mert pusztán két-három képviselő választása esetén a töredékszavazatok jelentős mennyisége kárba veszik. Ezért nézete szerint a megoldást középúton kell keresni: az ország közigazgatási tagoltságára figyelemmel *minden egyes vármegyéből egy-egy lajstromos választókerületet* kell kialakítani. Berecz – kizárólag választójogi szempontból – a vármegyék területébe *beolvasztotta volna* az ott fekvő *törvényhatósági jogú városokat is*. Ugyanakkor meghagyta volna a „teljesen bevált” budapestkörnyéki választókerületet, Pest vármegyét viszont – „féltékenyen őrzött területi integritás”-ára tekintettel, szintén csak választójogi szempontból – felosztotta volna északi és déli részre. Ily módon összesen harminc lajstromos választókerületet tervezett, ez a szám a huszonöt vármegyéből, Pest vármegye északi és déli, a budapestkörnyéki, illetve Budapest három választókerületéből állt volna össze. Elképzelése szerint a képviselői létszám *három és tizenöt fő között ingadozott* volna az egyes kerületekben, e jelentős eltérés jórészt a területi revízió reményében is halogatott közigazgatási reform problémájával függ össze.

Berecz tervezetében igen figyelemreméltó elem, hogy a maradékszavazatok értékesítése szempontjából a harminc lajstromos megyei választókerületet *országátjak szerint hat nagyobb választókerületi csoportba* foglalja össze. A hat nagyobb csoportot Nagy-Budapest választókerületi csoportja, a Duna-Tisza-köze választókerületi csoportja (székhelye: Szeged), a Tiszántúl választókerületi csoportja (Debrecen), Észak-Magyarország választókerületi csoportja (Miskolc), Észak-Dunántúl választókerületi csoportja (Győr) és Dél-Dunántúl választókerületi csoportja (Pécs) jelentette.¹³

A választókerületi beosztás megállapításánál két előfeltevésből indult ki a tervezet. Az egyik, hogy az új választási rendszer *kizárólag lajstromos* lesz, a másik, hogy *a képviselők számát 245-ről 200-ra szállítják le*, mivel ez „általános kívánság politikai körökben”. Csak érdekességgként említjük meg, hogy akkoriban olyan aránytalan volt az egyes törvényhatóságok (vármegyék és törvényhatósági jogú városok) országgyűlési képviselete, hogy még a csökkentés ellenére is lett volna olyan vármegye, amelyet az addiginál nagyobb képviselői létszám illetett volna meg.

Az 1938. évi választójogi törvény azonban a képviselők számát nem csökkentette, hanem *felemelte 260-ra*. Említettük, hogy ugyanez a törvény a lajstromos és az egyéni választókerületek párhuzamosságát valósította meg, viszont mégis tetten érhető benne Berecz egyik legfontosabb elképzelése: *minden törvényhatóság önállóan*,

¹³ Az ismertetett választókerületi beosztás terve bővebben: BEREZ, 1932. 305–311.

egymagában egy-egy lajstromos választókerület lett. Főszabályként ugyan nemcsak a vármegyék, hanem a törvényhatósági jogú városok is önállóan egy-egy lajstromos választókerületet alkottak, de Baja, Székesfehérvár és Sopron kivételével, mert ezek választójogi szempontból a vármegyéjükhez lettek csatolva. Berecz elképzelésének tehát e tekintetben is van nyoma. Végül, a törvény Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye területét nem kettő, hanem *négy* lajstromos választókerületre osztotta (a budapest-környéki választókerületet is beleszámítva), az országgyűlési képviselők számát pedig Berecz tervezeténél aránytalanabb módon, törvényhatóságonként 2–35 főben szabályozta.¹⁴ A törvény nem hozott létre országtájak szerint választókerületi csoportokat.

Javaslat a mandátumszámítás új szabályaira

Az 1925. évi választójogi törvény szerint a listás kerületekben megszerezhető képviselői helyeket *arányossági szám közbeiktatásával és a legnagyobb maradékok elve alapján* osztották ki. Az arányossági számot úgy határozták meg, hogy a választókerületben leadott szavazatok számát az ott megválasztandó képviselők számával osztották el. A hányadosban szereplő törtet kerekítették egészre. Minden lajstromra (pártra) annyi képviselő jutott, ahányszor az arányossági szám a lajstromra esett szavazatok számában megvolt. (Ez volt az ún. *választási hányados*, amelynek az egész számjegye a párt megszerzett mandátumainak számával volt azonos.) Ha még maradtak betöltetlenül képviselői helyek, azokat a pártok a legnagyobb osztási maradékok sorrendjében kapták meg.¹⁵

Berecz azonban a belga, *D'Hondt-rendszere* kívánt áttérni, *illetve* – tervezete második változataként – német mintára felvetette az *állandó választási osztószám* alkalmazhatóságát is. Az, hogy választókerületi csoportokban gondolkodott, különösen itt, a mandátumszámítással kapcsolatos elképzeléseinél fontos.

Tervezete első változatában még *nem állandó* választási osztószámmal dolgozott, így annak meghatározása az 1925. évi törvény arányossági számával volt azonos. Az említett jogszabály nyomdokán haladt abban is, hogy ezután a *választási bizottságoknak* választókerületenként az egyes pártok választási hányadosát kellett volna megállapítani. A töredékmandátumok szétosztásánál viszont már teljesen más megoldásban gondolkodott.

Egyrészt, mert ezt a választókerületi csoportok székhelyén működő *választási főbizottságok* feladataként tervezte, másrészt, mert eltérő számítási módot tartott

¹⁴ 1938 : XIX. tc. 1. §, 3. § és 4. §.

¹⁵ 1925 : XXVI. tc. 98. §. – Mivel az országos listára vonatkozó rendelkezéseket (ld. 12. §) nem hajtották végre, itt nem foglalkozunk az arról történő mandátumkiosztással sem.

helyesnek. Azt javasolta ugyanis, hogy miután az ugyanazon pártok listáira leadott szavazatokat országtájanként összeadják, ha a lista még nem kapott mandátumot, akkor a szavazatai számát eggyel osszák. Ha viszont már egy mandátumot kapott, akkor kettővel, ha pedig már két mandátumot is szerzett, akkor hárommal, és így tovább. Az így keletkező hányadosokat csökkenő sorrendbe állítva, a töredékmandátumok a *legnagyobb hányadossal* rendelkező pártoknak jutnának. Berecz a kis pártok elterjedését, így a parlament szétforgácsolódásából eredő gyakori kormányváltásokat úgy kívánta megakadályozni, hogy a fenti számításnál mellőzni javasolta az olyan listát (pártot), amely a választási osztószám 66%-át egyetlen választókerületben sem tudta elérni.

Az eljárás befejező lépéseként arról is szól a tervezet, hogy az egyes pártoknak juttatott *töredékmandátumokat miként lehet visszaosztani a választókerületekbe*. Berecz az egyes listák választási hányadosát *minden egyes választókerületben* az ott megszerzett mandátumok számával, plusz eggyel osztotta volna, hogy az így kapott törteket országosan, *pártonként* csökkenő sorba állítsa. A mandátumok kiosztását a törtek sorrendje és a választókerületi hovatarozásuk határozta volna meg. Ha már minden képviselői hely elkelt valamely választókerületben, akkor az oda vonatkozó sorszámot természetesen nem vette volna figyelembe.

Fentebb utaltunk rá, hogy a tervezetben alternatívaként felmerül az *állandó választási szám*. Ez azt jelentette volna, hogy arányossági számként *minden országgyűlési választáson, egyformán 12 000-rel* számolnak. Ezt a számot Berecz úgy kapta meg, hogy 2 977 326 volt a választók száma az 1932. évi névjegyzékben, és mivel kétszáz képviselőt tervezett, egy képviselőre 14 887 választó esett. Mivel azonban országos átlagban 80%-nál több szavazó ritkán vett részt a Horthy-kori választásokon, egy képviselőre kerekítve csak 12 000 választó jutott.

Állandó választási szám alkalmazása során a fentiektől alapjában véve nem különbözött volna a mandátumszámítás. Viszont különleges szabályaival a tervezet ez esetben is a nagy pártoknak kedvezett. A töredékmandátumok szétosztásában ugyanis nem vehettek volna részt azok a pártok, amelyek a választókerületi csoporton belül egy mandátumot sem tudtak szerezni.

Berecz a belga rendszert azért vezette volna be, mert az a jól szervezett, erős pártokat részesíti előnybe, a kis pártokkal és frakciókkal szemben. A Németországban is alkalmazott állandó hányados kapcsán pedig elismerte, hogy az nagyon meggyengíti a pártok képviseletét a választókerületekben, de úgy látta, hogy a töredékszavazatokkal a választókerületi csoportokban az erős pártok megfelelő számú pótmándátumot szerezhetnek.¹⁶

¹⁶ BEREZ, 1932. 312–320.

Az 1938. évi választójogi törvény az állandó választási hányadost nem vezette be, a *D'Hondt-rendszer*t viszont igen. Az arányossági számot ugyanúgy kalkulálta, mint korábban, az első szétosztás szabályai tehát nem változtak. Ha azonban a választókerületben még maradtak betöltetlen képviselői helyek, akkor az egyes lajstromoknak már kiosztott képviselői helyek számához hozzá kellett adni egyet-egyet, és az így kapott számokkal az egyes lajstromokra esett szavazatok számát osztani kellett. A következő képviselői megbízás azt a lajstromot illette, amelynek a legnagyobb volt az osztási eredménye. A belga rendszerre való áttérésnek az volt a hivatalos indoka, hogy a korábbi rendszer az olyan választókerületekben, ahol csak kisszámú képviselői hely kerül betöltésre, igazságtalan.¹⁷

Javaslat az ajánlási rendszer módosítására

Az 1925. évi választójogi törvény úgy rendelkezett, hogy ahhoz, hogy valaki legfeljebb tízezer választót számláló egyéni kerületben képviselőjelölt lehessen, *a választók 10%-ának* az ajánlását (aláírását) kell megszereznie. A több mint tízezer főt számláló egyéni kerületekben viszont *ezer ajánlás* volt szükséges. Ha a jelölendő személy országgyűlési képviselő volt korábban is, akkor elég volt az előírt aláírások számának a felét megszerezni (5% vagy 500 fő). Az ajánlásokat a választás napját megelőző *nyolcadik napon* kellett átnyújtani a választási biztosnak, akinek azok elfogadásáról vagy megtagadásáról főszabályként *48 órán belül* döntést kellett hoznia.

A lajstromos választókerületekben egy-egy pártlista indításához *a választók 10%-ának* az ajánlása volt szükséges, feltéve, hogy ez ötezer főnél többet nem jelentett. Ha igen, akkor csak *ötezer aláírás* kellett. Minden ajánlásban annyi jelöltet kellett ajánlani, ahány országgyűlési képviselőt és pótképviselőt az illető lajstromos választókerületben meg kellett választani. Az ajánlók az ajánlásban egy megbízottat és egy helyettes megbízottat nevezhettek meg, akik képviselték az aláírókat és a jelölteket a választási bizottsággal szemben, mely döntött az ajánlások elfogadása vagy megtagadása felett.¹⁸

A korszak választójogának a leggyengébb pontjai a fenti szabályok voltak. *A maximálisan összegyűjthető aláírások száma ugyanis nem volt meghatározva.* Borsos Endre közigazgatási bíró nagyhatású cikkében hívta fel a figyelmet arra, hogy a jelölt sokszor a kerület összes választójának a nevét a maga ajánlási ívébe hamisítja, de annyit biztosan, hogy az ellenfele már ne tudja összegyűjteni az indulásához szükséges aláírásokat. Így a kerületben csak egyetlen jelölt marad, akit egyhangúan képviselőnek nyilvánítanak. A választási biztos tehetetlen, mert 48 óra nem elég több

¹⁷ 1938 : XIX. tc. 116. § és indoklása.

¹⁸ 1925 : XXVI. tc. 62. § és 93. §.

tízezer aláírás valódiságának az ellenőrzésére. Oly gyakoriak a kettős ajánlások is, hogy emiatt a választók százezzeivel szemben kellene kihágási eljárást indítani.¹⁹ Az 1931-es választásokon 199 nyíltszavazásos választókerület közül 68-ban a választás egyhangú volt. Ellenzéki képviselőt egyhangúan nem választottak meg – hangsúlyozza Berecz.

Aligha meglepő tehát az, hogy tervezetében az ajánlási rendszer reformja óriási hangsúlyt kap. Nézete szerint minden egyes pártlajstromot az illető választókerületben lakó *száz választópolgárnak* kellene ajánlani, az aláírások számával azonban a *százötvenet tilos lenne meghaladni*. A plusz ötven ajánló csak pótajánló lenne, akikkel az elbírálás során esetleg visszautasított ajánlókat azonnal pótolni lehet. Az ajánlók által megnevezett megbízott és helyettes megbízott – akik az ajánlásokat beadják – személy szerint felelnének, a választási biztos felszólítására igazolniuk kellene, hogy az ajánlók tényleg a választókerületben lakó választópolgárok, akik szerepelnek a választói névjegyzékben. Az igazolás úgy történne, hogy az ajánlók előzetesen átadják a szavazóigazolványukat részükre.

Berecz úgy gondolta, hogy a választások napja előtt *tíz nappal* lenne célszerű a választókerület székhelye szerint illetékes járásbíróság vezetőjénél benyújtani az ajánlásokat. A választási biztosnak ugyanis az összes érdekelt párt bizalmijának jelenlétében *24 órán belül* kellene a döntést meghozni. Az ez ellen benyújtott panasz elbírálására *öt napja* lenne közigazgatási bíróságnak. Mivel az érdekeltek az ítéletről *távirati úton* értesítést kapnának, három nappal a választás előtt a szükséges szavazólapok még előállíthatóak.

A tervezet vitatható eleme, hogy az ajánlások beadását *kétezer pengő választási biztosíték* (kaució) befizetéséhez kötötte, abból a célból, hogy „talajjal nem bíró önjelöltek” és töredékpártok ne vehessenek részt a küzdelemben. Ezt az összeget csak akkor kapta volna vissza a pártlajstromot benyújtó megbízott, ha arról legalább egy jelölt bejut, vagy legalább az arányossági szám 33%-ának megfelelő szavazatot szerez a lajstrom. Berecz hangsúlyozta a „hivatásos” politikusok mellőzése érdekében: mindenkit csak egy lajstromon lehessen jelölni és csak egy választókerületben. Megfosztotta volna a mandátumuktól az ezt megszegő képviselőket!²⁰

Az 1937. évi választójogi novella²¹ kizárólag csak a *jelöltajánlás* szabályait módosította, és azt is csak az *egyéni választókerületekre* vonatkozóan. Ekkortól ahhoz, hogy valaki egyéni kerületben képviselőjelölt lehessen, *száz* olyan választó aláírását kellett összegyűjtenie, akik közül ötven a harmincadik életévét már betöltötte. Az

¹⁹ BORSOS Endre: Az ajánlási rendszer hibái. *Magyarság*, 1931. november 14. 1–2.

²⁰ BEREZ, 1932. 303–305.

²¹ 1937. évi VIII. törvénycikk az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról.

ajánlók száma jelöltenként *százötvennél több nem* lehetett. Azokat a személyeket, akik ajánlottak, úgy kellett tekinteni, mint akik leszavaztak a jelöltre, őket tehát nem volt szabad szavazásra bocsátani. Továbbá a képviselőjelöltnek *biztosítékot* kellett letennie, amelynek *kétezer pengő* volt az összege. Ahhoz, hogy visszakapja, legalább egynegyed részét meg kellett szereznie a leadott szavazatoknak. Mindebből jól látható, hogy Berecz jelöltajánlásra vonatkozó elgondolásainak nagy része – igaz, pont az egyéni választókerületekben, amelyekkel tervezetében nem is számolt – megvalósult.

Az 1938. évi választójogi törvény *a lajstromos és az egyéni kerületekben is* megváltoztatta a jelöltajánlás rendszerét. Az új ajánlási szabályok különböztek aszerint is, hogy a jelölt országos párt vagy nem országos párt színeiben kívánt-e fellépni. Ha valaki egyéni választókerületben akart indulni, annak *ötszáz* aláírást kellett összegyűjteni, kivéve, ha országos pártnak volt a hivatalos jelöltje, mert akkor elég volt százötvenet is. Listás kerületben *ezeröttszáz* választó aláírásával lehetett a pártlistát elindítani, országos párt esetében azonban elég volt jelöltenként százötven, de összesen legfeljebb hétszázötven választó ajánlása is. Továbbá bevezetésre került egy területi szabály: legfeljebb egynegyed részig lehetett elfogadni ugyanazon község ajánlóinak aláírását. Az 1938. évi törvény a választójogi novellából átvette az ajánlók korosztály szerinti megosztására és az aláírások hitelesítésére vonatkozó rendelkezést, elvetette azonban, hogy az ajánlókat leszavazottnak tekintsék. Megtartotta viszont a *biztosíték* intézményét: *egyéni választókerületben változatlanul* hagyta, listás kerületben pedig – a betölthető képviselői helyek számától függően – *háromezertől ötezer pengőig* állapította meg az összegét. Az ajánlók száma maximálva volt továbbra is, a megkívánt számokat *csak 50%-kal* lehetett meghaladni. Végül, változatlan maradt a szabályozás abban, hogy az ajánlásokat a választás napját megelőző *nyolcadik napon* kellett átnyújtani a választási biztosnak.²²

BERECZ SÁNDOR GONDOLKODÁSA A VÁLASZTÓJOG MÁS KÉRDÉSEIRŐL

Az alábbiakban azokat a kérdéseket tekintjük át röviden, melyek ugyan nem szerepelnek a választójogi tervezetben, mégis – könyve más részei alapján –, azokban nyilvánvaló az állásfoglalása Berecznek.

²² 1938 : XIX. tc. 75. §–87. §.

Milyen a tökéletes választójog?

Általános, egyenlő és titkos: Berecz szerint ez a tökéletes választójog. Nyomban felhívja azonban figyelmet arra, hogy „100 kommunista a Reichstagban” intő jel azoknak, akiknek a lelkiismeretén fordul meg a magyar választójog reformja.²³ A választójog általánossága és egyenlősége sosem valósult meg a Horthy-korszakban. Az 1925. évi választójogi törvény az aktív választójoghoz szükséges életkort a férfiaknál 24 évben, a nőknél 30 évben állapította meg, és a választójogosultságot iskolai végzettséghez – férfiaknál négy, nőknél hat elemi –, illetve kétévnyi helyben lakáshoz kötötte. Az 1938. évi választójogi törvény ugyan a szavazást mindenütt *titkossá* tette, a választójog korhatárát viszont a férfiaknál lajstromos kerületekben 26, egyéni kerületekben pedig 30 évre növelte. A helyben lakás követelménye hat évre, a műveltségi cenzus is hat elemire emelkedett. E főszabályok alól természetesen mindkét törvényben voltak kivételek, az 1938-asban akár a vagyoni helyzettől függően.²⁴

A „legkegyetlenebb büntetőjogi rendelkezések”

„Drákói szigort a választási visszaélések ellen” – követelte Berecz. Pedig e tekintetben a választójogi törvények számos büntetőjogi tényállást ismertek, úgy, mint a választók névjegyzékének meghamisítását, a választójog szabad gyakorlásának akadályozását és jogosulatlan befolyásolását, a választás és a szavazás meghamisítását és meghiúsítását, illetve a szavazás titkának megsértését, melyek közül az első három bűncselekménynek szabadságvesztés is volt (lehetett volna) a következménye.²⁵ Berecz keserűen állapította meg: „[...] ha ezeket a büntető rendelkezéseket végrehajtották volna, Magyarország valószínűleg mintául szolgálhatna külföldi törvényhozásoknak a választójog büntetőjogi védelmében.” Említi azt is, hogy a közhivatalnoknak tilos (lenne) korteskedni a választójogi törvény szerint. A korban ugyanis a kormánypárt győzelme érdekében közreműködtek a közigazgatás tényezői is. Kár azonban, hogy nem indokolja meg, hogy ezt a rendelkezést miért *törölné el*. Berecz mindenekelőtt a választást vezető (pl. szavazatszedő küldöttségi elnök) büntetőjogi és teljes anyagi felelősségének a szabályozását sürgette, a csalás miatt megismételt új választás teljes költségének a rájuk hárításával is büntette volna őket!²⁶

A „fair play” követelménye

Berecz teljes szabadságot követelt a választási agitáció részére, és hangsúlyozta, hogy mindenképpen módosítandó a törvény választási gyűlések tartására vonatkozó

²³ BEREZ, 1932. 3.

²⁴ 1925 : XXVI. tc. 1. §–8. § és 1938 : XIX. tc. 19. §–29. §.

²⁵ 1925 : XXVI. tc. 171. §–210. § és 1938 : XIX. tc. 140. §–176. §.

²⁶ BEREZ, 1932. 265–269.

része. Bár az 1925. évi választójogi törvény szerint a rendőrhatalóságnak nem volt joga a bejelentett pártgyűlést megtiltani, a közbiztonság vagy a közegészség érdekében kérhette, hogy más helyet vagy időpontot jelöljenek meg a szervezői.²⁷ Erre a rendelkezésre hivatkozva a „nem tetsző” jelöltnek akár hétköznapi déli időpontot is adhattak, amikor az emberek kint, a földjeiken dolgoztak. Berecz sürgette a *plakátcenzúra eltörlését is* – korlátozást kizárólag csak a jó ízlés követelményeinek a betartatására tudott elfogadni –, és úgy vélte, hogy az új választójognak rendelkeznie kell a *rádió pártatlan használatáról is*.²⁸ E javaslatából az 1938. évi választójogi törvényben nem valósult meg semmi.

A tökéletes választói névjegyzék és a gyors szavazatszámolás igénye

Épp, mielőtt Berecz könyve megjelent, az országgyűlési képviselőválasztók névjegyzékének kiigazítására is *új törvény* lépett életbe.²⁹ Eszerint az 1932–1935. években a kiigazítást már a *központi választmány* végezte, e célból többet nem hoztak létre összeíró küldöttségeket. A központi választmány a névjegyzékbe *hivatalból* vette fel azokat, akik a kiigazítás évében – a választójogosultság egyéb kellékeinek birtokában – életkoruknál fogva választójogosultakká váltak. Akiknek pedig más jogcímen nyílt meg a joguk a névjegyzékbe való felvételre (pl. iskolai végzettséget szereztek), felvételüket *kérniük* kellett a választójogosultságuk igazolása mellett.

Habár Berecz úgy látta, hogy „a választójogi törvénynek a névjegyzék összeállítására és kiegészítésére vonatkozó szakaszai tökéletesek”, nem értette, hogy a magyar választópolgár-jelöltek nagy része miért viselkedik közömbösen, és miért sajnálják a fáradságot, hogy ellenőrizzék, felvették-e őket a névjegyzékbe. Különösen a választói korhatárt elért *női választókat* marasztalta el. Pedig a korszakban elharapódzott választási erőszakot tekintve, ezt aligha tarthatjuk meglepőnek. Az 1931. évre érvényes választójogi névjegyzék 2 548 585 választóról tudott, és e szám az említett törvénymódosítás nyomán egy év alatt 2 977 326-ra emelkedett, holott nem terjesztették ki a választójogosultságot. Csak Budapesten csökkent a választójogosultak száma, amely Berecz szerint – más helyekkel szemben – nem az elvándorlásra és a természetes apadásra vezethető vissza, hanem „állítólag más okai vannak”.³⁰

Az 1925. évi választójogi törvény *24 órát* adott arra, hogy – miután a szavazás valamennyi szavazókörben lezárult – a választási elnök és a választási biztos a szavazatok összeszámlálásával *a választás eredményét megállapítsa*. Ezzel szemben

²⁷ 1925 : XXVI. tc. 60. § és 1938 : XIX. tc. 70. §.

²⁸ BEREZC, 1932. 270–272.

²⁹ 1932. évi III. törvénycikk az országgyűlési képviselőválasztók névjegyzéke kiigazításának egyszerűsítéséről.

³⁰ BEREZC, 1932. 329–330.

– említi Berecz – három-négy napig szokott tartani, amíg 80–90 ezer szavazatot egy-egy lajstromos kerületben megszámlálnak Budapesten. A gyors számlálás szükségességére felhívta a figyelmet, de az 1938. évi választójogi törvénybe csak „a választás eredményét a lehető legsürgősebben meg kell állapítani” szabályt vették fel.³¹

Országgyűléssel kapcsolatos javaslatok

A Horthy-korszakban – a nemzetgyűlések időszakát nem számítva – öt év volt az országgyűlési képviselői megbízatás időtartama.³² Berecz felhívta a figyelmet arra, hogy ez a rendelkezés még az 1886. évi I. törvénycikkre vezethető vissza, és pusztán a *jogfolytonosság az oka*. Az országgyűlési ciklus időtartamát az európai minták alapján *négy évre csökkentette volna*. 1932-ig ugyanis – a háború miatt meghosszabbított 1910–15. évi országgyűlés kivételével – az ötesztendős ciklusát egyetlen országgyűlés sem töltötte ki. Két hónappal rövidebb ideig működött az 1927–32. évi országgyűlés is.

Berecz szükségesnek tartotta hangsúlyozni a „különböző kósza hírekkel szemben”, hogy alaptörvényeink az *országgyűlés ülésezéséről* szigorúan rendelkeznek.³³ A kiváló szakíró a történész számára érdekes dolgot hallgat el itt is, vajon Gömbös tekintélyuralmi törekvéseire kívánt ezzel célozni? Mindazonáltal kitért a másik végletre is: az országgyűlés évenkénti ülésezése nem azt jelenti, hogy megszakítás (nyári szünet) nélkül kell ülésezni. Véleménye szerint ezt a kérdést is célszerű lenne intézményesen szabályozni.³⁴

Nézeteinek talán a legvitathatóbb pontja, hogy a *képviselői tiszteletdíjat emelte volna*. A képviselői tiszteletdíj az 1931. évi országgyűlés megnyitásakor 8760 pengő volt, és ehhez még 2204 pengő lakáspénz is járult.³⁵ A képviselők fizetését – a gazdasági világválság hatása alatt – azonban két ízben is csökkentették, és nagyobb mértékben, mint a közalkalmazottak fizetését. Így 1932-ben már „csak” 7000 pengő tiszteletdíj és 2060 pengő lakáspénz járt a képviselőknek. Berecz arra hivatkozott, hogy a tiszteletdíj jelentősége már 1848-ban megfogalmazódott. A képviselőség elvállalását szegényebb sorsú, de értelmi képzettséggel bíró egyénekre nézve nem akarták lehetetlenné tenni, másrészt el kívánták kerülni, hogy a képviselőt meg lehessen vesztegetni. Ugyanakkor erős túlzás, amikor Berecz azt állítja, hogy „[...]”

³¹ 1925 : XXVI. tc. 84. §. – BEREZ, 1932. 330. – 1938 : XIX. tc. 113. §.

³² 1925 : XXVI. tc. 177. § és 1938 : XIX. tc. 10. §.

³³ 1848 : IV. tc. 6. §. – 1867 : X. tc. – 1920 : XVII. tc. 1. §. – 1848 : III. tc. 37. §. – 1897 : XX. tc. 3. §. – 1913 : XVI. tc. – 1926 : XX. tc. 44. §.

³⁴ BEREZ, 1932. 321–325.

³⁵ Ez éves összeg, amit az 1893 : VI. tc. szerint február, május, augusztus és november hó 1-én előre kellett kifizetni négy egyenlő részletben.

Magyarországon az országgyűlési képviselő választóinak valóságos gyámja, ügyvédje és legfőbb protektora.” Úgy vélte, hogy ezt a szerepkört szegényebb sorsú egyén nem töltheti be, mert napi postájának elintézése is csaknem felemésztí egész tiszteletdíját, különösen, ha nagyobb 12–20 ezer választót számláló kerületet képvisel. Ezért javasolta, hogy Magyarországon is nyújtsanak *a tiszteletdíjon kívül* különböző könnyítéseket (pl. költségmentes levelezés, vasúti útiköltség-térítés) a képviselők számára.³⁶

Hogy milyen volt ugyanekkor a vidék helyzete, arról érzékletes képet fest a kisgazda politikus, Nagy Ferenc, szintén 1932-ben megjelent művében: „Pénz a faluban úgyszólván semmi sincs. Amíg a város lakóinak nagy része készpénzben kapja kézhez jövedelmét, addig a faluban a községi alkalmazottak, csőszök, pásztorok, kovács, bába, harangozó, sőt a pap és tanító is, terményben kapják fizetésüket. Ebből következik, hogy a faluban nemcsak az őstermelőnek, hanem még az ún. állásban levő embernek sincs pénze. A dunántúli kis falukon egészen végig lehet menni úgy, hogy nem akad az ember olyan házra, ahol 20 pengő volna együtt, de a legtöbb házban egy pengő sincs. Ha valaki valamiféle különös szerencse folytán pénzhez jut, a világért sem merne szólni, mert előre tudja, hogy a falubeliek megrohanják néhány pengőért és vagy keserves kinnal kaphatja csak vissza, vagy egyáltalán nem. Mert nem a visszafizetési készség hiányzik, hanem eleve ki van zárva, hogy az adós egyszer olyan pénzhez jusson, amiből adósságát visszafizethesse.”³⁷ Így kérdés marad, hogy Berecz a fent kifejtett nézetét miként kívánta összeegyeztetni az általa is javasolt kétezzer pengős választási biztosítékkal...

A BEREZ-FÉLE VÁLASZTÓJOG HELYE

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy hiba lenne, ha a kontextusából kiragadnánk a tervezetet. Berecz könyvének más részei ugyanis egészében is nyilvánvalóvá teszik, hogy a szerző ugyanúgy nem kívánt a kormánypárt szócsövévé válni, mint ellenzéki propagandistaként feltűnni. Munkájával *pártatlanul* azoknak a politikusoknak a segítségére akart sietni, akik a választójog reformjának kérdésével *szakszerűen* óhajtottak (volna) foglalkozni. Jelentősége ebben rejlik.

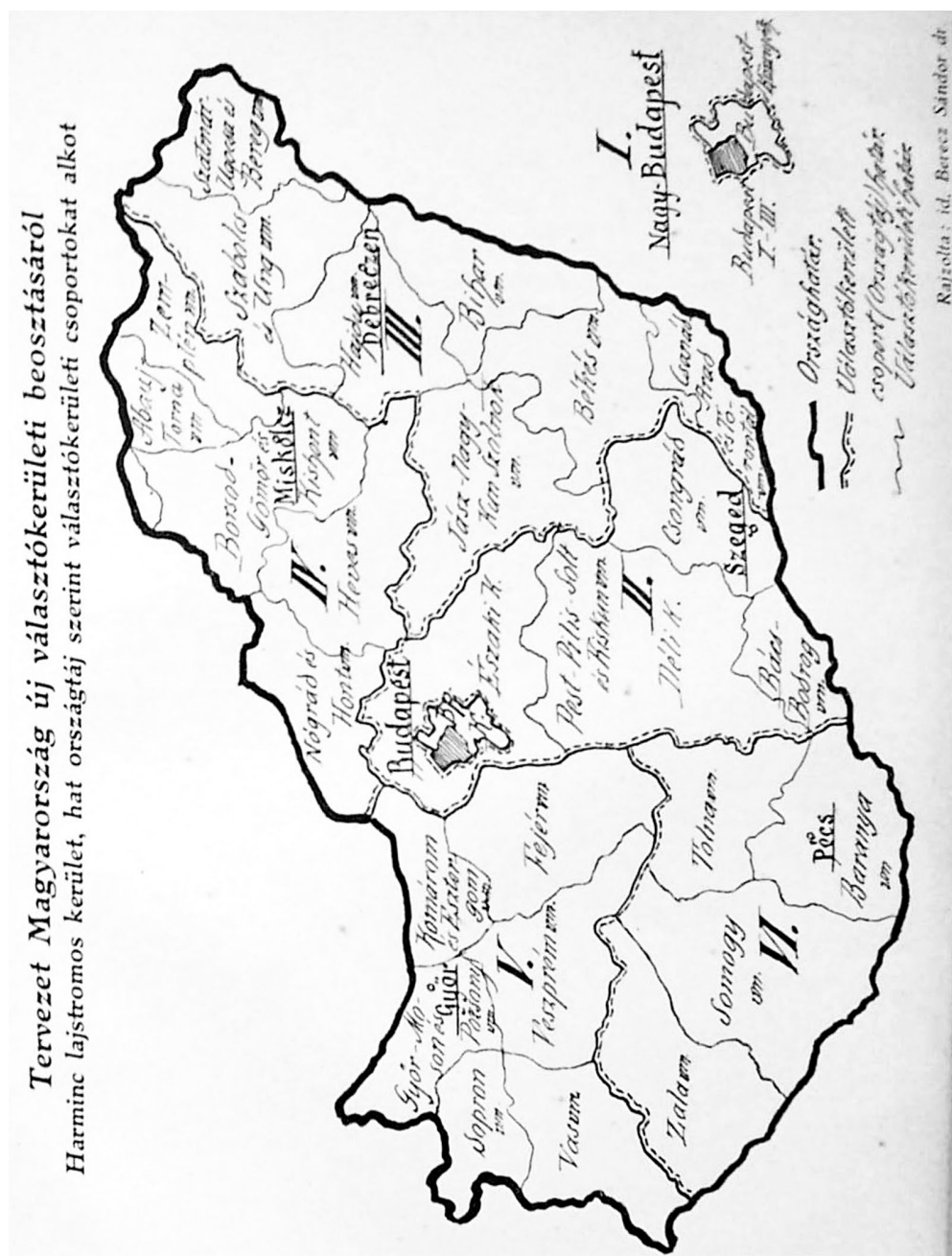
Berecz ötletei nem voltak eredetiek, abban az értelemben, hogy azokat *külföldi mintákból* merítette. Például a választási biztosíték gondolatát az angol, a választó-

³⁶ BEREZ, 1932. 325–328.

³⁷ NAGY Ferenc: 5 millió magyar a Golgotán, 1932. In: Nagy Ferenc – Csillagos órák, sorsfordító magyarok. Közel múltunk közléről, XIV–XV. Szerk. CSICSERY-RÓNAY István. Budapest, Occidental Press, 2003. 44.

Tervezet Magyarország új választókerületi beosztásáról

Harminc lajstromos kerület, hat országtáj szerint választókerületi csoportokat alkot

kerületi csoportok kialakítását a német, a részben kötött lista elképzelését pedig a Mussolini előtti olasz választójogból vette. Tetemes mennyiségű külföldi választójogi anyagot halmozott fel (pl. Memel-vidék), mely könyvét már a maga korában is egyedülállóvá tette.

Berecz elképzelései csak részben és nem az eredeti formájukban valósultak meg. Mindazonáltal tetten érhetők az 1937. évi ajánlási novellában, illetve az 1938. évi választójogi törvényben, mely lajstromos, vármegyék határaihoz illeszkedő választókerületeket hozott létre.

A választójog kérdésein túlmutat, hogy Berecz az országgyűlési ülészakok és a képviselők tiszteletdíjának az ügyét is tárgyalja. Míg a gazdasági világválság idején a képviselők tiszteletdíja mellett érvel, egyáltalán nem foglalkozik az összeférhetetlenséggel. Hallgat más dolgokról is, így például, hogy Budapesten a választójogosultak számának a csökkenését az 1932. évi új szabályozást követően mire lehet visszavezetni. Végül megjegyezzük – ami munkája értékét nem csökkenti –, hogy a listás és az egyéni választási rendszert meg sem próbálta összeegyeztetni, pedig a mai választási rendszerünk is e vegyes megoldáson nyugszik.

Berecz Sándor azonban mindenképp méltó arra, hogy nevét az utókor számon tartsa. Munkánknak is ez volt a célja.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

ISMERETLEN LEVELEK LENDVAI ISTVÁN HAGYATÉKÁBÓL¹

Alábbiakban Lendvai István fajvédő író és politikus, költő és vélhetően a nyilasok által kivégzett mártír hagyatékából adunk közre korábban ismeretlen leveleket, összesen kilenc dokumentumot. A levelek mind Lendvai családi hagyatékából kerültek elő, és azokat a rokonok, mindenekelőtt lánya, szül. Lendvai Klára szíves engedélyével adjuk közlésre. A forrásközlések terén Sipos Péter XX. századi forrásközlésről készült útmutatóját tekintettük mérvadónak.² A szövegek számos helyesírási hibát, illetve régies helyesírási formákat tartalmaznak, melyeket majdnem minden esetben a mai helyesírás szabályai szerint javítottunk. A szövegekben történt korrekciókat szinte minden esetben jeleztük, a beszúrásokat lábjegyzetben közöljük. Az itt szereplők életrajzával kapcsolatban lásd Gyurgyák János vonatkozó munkáját,³ illetve Lendvaival való kapcsolatukhoz Bartha Ákos tanulmányát⁴ és saját korábbi írásomat.⁵

Az első három levél Lendvainak Bajcsy-Zsilinszky Endrével ápolt, gyakran viharos barátságáról szól. Bajcsy-Zsilinszky első levelében hosszasan fejti ki fajvédelemről, zsidó és sváb asszimilációról alkotott nézeteit.⁶ Gyurgyák János magyar fajvédelemről szóló monográfiájában feltette a kérdést, hogy vajon mennyire változtak meg Bajcsy-Zsilinszky korábbi nézetei a negyvenes évekre, nyilván idesorolva

¹ A tanulmány átolvasásáért és fontos korrekciókkal való ellátásáért köszönet illeti Bartha Ákost.

² SIPOS Péter: A XX. századi forráskiadás problémái és ajánlás a forráskiadás szabályzatára. *Fons*, 2000/1. 171–184, különösen 176.

³ GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők*. Budapest: Osiris, 2012. (a továbbiakban: GYURGYÁK, *i. m.*) 87–102, 131–154, 155–168.

⁴ BARTHA Ákos: „Organikus rend” az „önvédelmi övezet”-ben – Bajcsy-Zsilinszky Endre birodalmi regionalizmusa. *Kommentár*, 2016/3. 68–84. Különösen értékes a tanulmány felhasznált forrásanyaga, melyek Lendvai Istvánra is tartogatnak további utalásokat.

⁵ VESZPRÉMY László Bernát: A másik Lendvai. Lendvai István publicisztikája 1936 és 1944 között. In: *Veritas évkönyv 2016*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2017. 185–203. Itt tartom szükségesnek megtenni a következő korrekciókat előző tanulmányommal kapcsolatban: Bajcsy-Zsilinszky már 1938 őszén otthagyta a *Szabadságot*, tehát 1942-ben már nem az ő lapja volt. A *Magyar Nemzetet* pedig 1938-ban alapították, vagyis Lendvai nem publikálhatott 1936-ban a Szellemi Honvédelem rovatban. Köszönet illeti Bartha Ákost, hogy ezekre figyelmemet felhívta.

⁶ Ezekhez bővebben lásd: TILKOVSKY Loránt: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Írások tőle és róla*. Budapest, Kossuth, 1986. 27.

korábbi antiszemitizmusát is.⁷ 1940 végéről származó levele egyértelmű választ ad az utóbbi kérdésre, nem kizárva természetesen, hogy nézetei ezt követően változhattak: „Te meggyőződéses antiszemita vagy velem együtt, ősidők óta” – írja Lendvainak. Különösen érdekfeszítő azonban az antiszemita, mint fogalom ezt követő, Bajcsy-Zsilinszky általi értelmezése. „Tehát vallod, hogy nemcsak egyéni tulajdonságok vannak, hanem faji tulajdonságok is”. Értelmezésében tehát léteznek „faji tulajdonságok”, melyek „ha [...] kiütöknének a zsidóból, nem kétséges, hogy épp így jelentkeznének más fajban: a magyarban is, a németben is”. Vagyis az antiszemitizmus Bajcsy-Zsilinszky-nél – legalábbis ebben a levelében – vállalt fogalom, mely azonban nem a zsidóság iránti ellenszenvet, gyűlöletet jelenti, hanem kvázi „faji kvalitások” létének elfogadását, alkalmazását, és a saját – magyar – „faji kvalitások” megóvását más behatósától. Tételei így nem esnek távol a korabeli fajvédelem meghatározó – mai szemmel bizonyosan antiszemitának tűnő – alapvetéseitől, ám jóval megállnak a zsidóságot jobb esetben csak kirekeszteni, máshol kitelepíteni vagy éppen kipusztítani akaró gondolkodók, politikusok előtt. Tételeinek elemzéséhez a kulcs a nemzet-karakterológia, mely a korszak meghatározó beszédmódja, igaz, nem csak a szélső-jobboldalon, és nem csak Magyarországon.⁸

Szintúgy fontos, hogy Bajcsy-Zsilinszky – a korábbi, fentebb hivatkozott szakirodalom feltételezéseinek is megfelelően⁹ – párhuzamot von a német „kereskedő” jellem, és a zsidóság vélt, hasonló jelleme között. A németiség katonai képességeit, államalkotó („birodalomalkotó”) képességét is vitatja. Mindez azért érdekes, mert a korabeli antiszemita tételekben a zsidóság katonai képessége és államalkotó képessége hasonlóan szkepszis tárgyát képezte. Kiemelendő, hogy ellentétben egyes korabeli antiszemitákkal, akik méltatták a zsidóság disszimilációs törekvéseit (vagyis a cionizmust), mint a magyarságtól való különállás „becsületes, derekas” megvalósítását,¹⁰ addig itt közölt levelének tanulsága szerint Bajcsy-Zsilinszky – a svábság terén – ellenezte a „gaz disszimilánsokat”. Ezek szerint egyrészt ellenezte az asszimilációt (mint a magyarság németekkel való „túltelítését”), másrészt támadta a disszimilációt is: a logikus kérdése, miszerint akkor mit várt volna el a németiségtől, nem felel. Mindazonáltal levele végén tisztázza, hogy „nincs bennem gyűlölség a svábokkal szemben” – majd sokatmondóan hozzáteszi, hogy „általában”. Sorait

⁷ GYURGYÁK, *i. m.* 148.

⁸ V. Ö.: TRENCSENYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum, 2011.

⁹ UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944*. Budapest, Jelenkor–OSZK, 2012. 262.

¹⁰ VESZPRÉMY László Bernát: Ha én zsidó lennék, cionista lennék”. Prohászka Ottokár és a keresztény cionizmus kérdései. *Egyháztörténeti Szemle*, 2017/2. 97–113.

érdemes összevetni Bajcsy-Zsilinszky más, svábkérdésről írt leveivel, melyekben a „disznó sváb kutyákat” „a magyar közéleti undor legfőbb forrásainak” nevezi.¹¹

Faji tulajdonságoknál maradva, Bajcsy-Zsilinszky a népies és a fajvédő oldalon egyaránt piedesztálra emelt magyar paraszt általa ismert képét is bemutatja. A magyar faji tulajdonságokat Bajcsy-Zsilinszky szerint a paraszt őrzi a legjobban, első-sorban az „előkelőséget”. „A magyar paraszt a világ legarisztokratikusabb lényé”. Mindebből következik azon vélekedése, hogy a magyar paraszt (vagy épp kisember, proletár) sokkal többet *érdemelt* a világtól, ám nem kapta meg jussát, örökségéből „becstelenül kisemmizték”. Soraiban Szabó Dezső 1919-es nézetei köszönnek vissza, miszerint a magyar paraszt „elátkozott királyfi-lelkével” „duzzogva kullog félre, mint egy orron ütött kutya”, akit a kegyetlen kapitalizmus versenyében a zsidó és a német kereskedő elnyomott.¹² A fajvédelem egyik alapvető gondolata mutatkozik itt meg: mivel a magyarságban ilyen rejtett erőforrások vannak, ám ezeket nem hagyják külső tényezők érvényesülni, ezért Bajcsy-Zsilinszky úgy döntött, „mértéket tartok erkölcsi ítéleteimben mindenkivel szemben, aki a magyarsághoz tartozónak mondható”.

Kereszténységről és minőségről alkotott nézetei mindenképpen érdekfeszítőek, hiszen alapvetően a konzervatív táborhoz sorolt politikus leveleit elemezzük. Bajcsy-Zsilinszky szerint a kereszténységet „sokkal inkább a germánság számára talál-ták ki”, mint a magyarság számára. Itt nem használ semmilyen degradáló jelzőt a kereszténységre, sőt, annak inkább „finomító” hatását emeli ki, ám fontos megjegyezni, hogy objektíve a kereszténység mindenki számára lett „kitalálva”. Ennek vitatása a keresztényi elvek általános, univerzális jellegét vitatná. Még a fajvédők közé sorolt Bangha Béla esetében is megmutatkozott az általános missziós parancs tétele, a zsidóságra és mindenki másra is kiterjesztve.¹³ Szükséges ezt kiemelni annak dacára, hogy Bajcsy-Zsilinszky nem állítja, hogy a magyarság számára ne lenne „jó” vallás a kereszténység, és hogy levele végén egyértelműen keresztényként azonosítja magát.

Politikusként Bajcsy-Zsilinszky tételesen kifejti Lendvai számára, hogy nem állandóan az erkölcsöt, hanem esetenként a „közösséget, a tömeget, az átlagot” kell szem előtt tartania.¹⁴ A „minőség *versus* mennyiség” örök vitájában, amelyben a konzer-

¹¹ Országos Széchényi Könyvtár, Levelestár, Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kozma Miklósnak, 1939. január 31. és Szörtsey Józsefnek, 1936. június 26.

¹² VESZPRÉMY László Bernát: „Az elsodort falu szerzője [...] nem konjunkturalovag” – Szabó Dezső eszmeiségének következetességéről. *Kommentár*, 2017/3. 44–60, itt 50.

¹³ VESZPRÉMY László Bernát: Egy avított jezsuita antijudaista. Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben. *Történeti Szemle*, 2017/3. 439–462.

¹⁴ Bajcsy-Zsilinszky minőségről alkotott nézeteihez lásd a következő tanulmányt: BARTHA Ákos: Bal vagy jobb? (Németh László minőségszocializmusa és Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa). *Forrás*, 2017/2. 40–57.

vatív oldal talán általánosságban az előbbi preferálja, Bajcsy-Zsilinszky – politikai okokból – az utóbbi mellett dönt. Az egyén azonban nem vész el látókörében. Mint írja, ha beszélhetünk is faji tulajdonságok tömeges megmutatkozásáról, azok a „nemzeti közösségen” belül az „egyénekben” mutatkoznak meg, és csak így hatnak a „tömegre”. A származás egyéni szinten való meghaladását – kissé talán kegyeskedve – lehetségesnek tartja barátja, Lendvai István, illetve a saját esetében, sőt, „harmadárja” származását is felelmeleti. Utóbbi értelmezhetetlen részéről, ha csak nem tekinti „árjának” a békési szlovákságot.

A fentiek után fontos kiemelni Bajcsy-Zsilinszky és Lendvai barátságának rövidesen (1941 januárjának elején) bekövetkező helyreállítását, amelyre itt közölt második levelünk utal. Lendvai heves jellemére utal az itt közölt harmadik levél tervezete. Utóbbi levélre Bajcsy-Zsilinszky más irataiban reflektált.¹⁵ A családi anekdoták szerint barátságuk többször megszakadt, azonban a német megszállás kezdetén bizonyosan tartották a kapcsolatot.¹⁶

Méhely Lajos (4–6) leveleiben fajvédő nézeteinek Lendvai részéről jött kritikákra felelt, feltűnően barátságos hangnemben. Méhely komplett esszéket szentelt a német származású magyarok magyartalanságának bizonyítására, olyasfajta példákkal élve, mint hogy 1912-ben a Fertő-tónál tett látogatásakor a sváb kocsmárosok nem adtak neki szállást (de a zsidó kocsmáros igen).¹⁷ Lendvai az effajta támadásokra saját cikkeiben felelt, melyeket késői munkásságát tárgyaló tanulmányunkban már bemutatunk. Méhely levelei elsősorban a két ember közötti baráti kapcsolat bemutatásáért fontosak: a publicisztikák akár a viszony megromlásáról is árulkodhattak volna, azonban a levelek egyértelműen tanúskodnak a barátság – legalábbis Méhely részéről történt – megtartása mellett.

Az utolsó három levél a nyilas „láthatatlan front” fenyegető üzenetei Lendvainak. Hasonló leveleket, mint arra publicisztikájában utalt, Bangha Béla SJ is kapott nyilasellenes írásaiért.¹⁸ Lendvai máshol egyértelműen utal további levelek erősza-
kos, fenyegető tartalmára is. A leveleket perspektívába helyezi, hogy később nyilas felbujtásra fizikai támadás is érte Budapesten, majd a német megszállás alatt elhur-

¹⁵ Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet Archívuma (Budapest), Vigh Károly hagyatéka. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok, 15. doboz. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Hegedüs Gyulának, 1943. január 11. Köszönöm Bartha Ákosnak, hogy felhívta figyelmemet az irat létre.

¹⁶ A szerző interjúja Lendvai Klárával. Budapest, 2015. június 14.

¹⁷ Méhely Lajos: *Magyarabb Magyarországot. Gratz Gusztávnak válaszul*. Budapest, Stephaneum, 1929. 9.

¹⁸ VESZPRÉMY László Bernát: Keresztesharc a nyilaskereszt ellen (Bangha Béla nyilasellenes publicisztikája, 1936–1940). *Aetas*, 2016/2. 121–132, itt 130.

colták vidéki menedékéből, és minden bizonnyal kivégezték, a fajvédő nemzeti irányzat második mártírává téve őt.

*1. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Lendvai István számára, 1940. december 21.*¹⁹

Független Magyarország

HÉTFŐI POLITIKAI LAP

Budapest: 1940. december 21.

FŐSZERKESZTŐ: BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL:

BUDAPEST, V., VILMOS CSÁSZÁR-ÚT 34.

TELEFON-SZÁM: 113-933.

Kedves Pista!

Nem szeretném, ha a múltkori vitánk során félreértetted volna az én érvelésemet, vagy épen tüske maradt volna Benned. Ezért igyekszem rövid összefoglalni kettőnk ellentétét „erkölcs”²⁰ kérdésében.

Mondottam Neked, hogy én elsősorban magammal szemben alkalmazom a legszigorúbb erkölcsi mértéket. Ezt teszed Te is magaddal szemben s eddig nincs is közöttünk ellentét. De Te tovább mégis és egy kissé germános merevséggel és dogmatizmussal mindenkire ezt a nagyon magas mértéket igyekszel alkalmazni. En ezt nem teszem, mert az az érzésem, igazságtalan volnék ezzel a collstokkal kezemben és az élet elvével is bizonyos mértékig szembekerülnék. Nem erkölcsbíró vagyok, hanem politikus és a közösség, a tömeg, az átlag számára enyhébb erkölcsi mértéket alkalmazok, mint magammal szemben. Mít érnék vele, ha nem ezt tenném? Ezen a ponton válnak el a mi gondolkodásbeli utjaink.²¹

Te meggyőződéses antiszemita vagy velem együtt, ősidők óta. Tehát vallod, hogy nemcsak egyéni tulajdonságok vannak, hanem faji tulajdonságok is. De ha a faji tulajdonságok kiütköznek a zsidóból, nem kétséges, hogy ép így jelentkeznek minden más fajban: a magyar²² is, a németben is. A németiség nagy tulajdonságait, értékeit, képességeit én épen olyan jól ismerem és elismerem, mint Te. De e nagy nép őseredeti gyöngeségeit is. Az a fölfogásom, hogy a kereszténységet sokkal inkább a germánosság számára találták ki, mint a török, a finnugor-féle népek vagy a szlávok

¹⁹ A szöveg öt, géppel írt, számozott oldalon íródott, minden új lap első oldalán az alábbi fejléccel. Bajcsy-Zsilinszky láthatóan több alkalommal is korrigálta a szöveget, lásd a különböző módon tett beszúrákat. A szövegben a többszörös pontozások az eredetiben is így szerepelnek.

²⁰ Tollal beszúrva: és a fajiság

²¹ Tollal beszúrva: először

²² Gépelt beszúrák: ban

számára. Azért, mert mind e népek között a legdurvábbak a germánok, lelkük alapalkatában. Nekik²³ kellett hát a kereszténység szelídítő hatása. Nem mintha ez ősgermán vadság egyenlő volna valami őseredeti katonai képességekkel. Mert szerintem a nagy katona népek a világtörténelem során a rómaiak és a hun-török népek voltak s a nagy népfajok közül a germánok és a szlávok rendkívül kevéssel járultak hozzá akár az ókor, akár a középkor, sőt akár az újkor katonai művelődéséhez. Gondold meg, hogy a rengeteg tömegű germán népek egy félévezred alatt nem tudtak nagyobb embert kitermelni magukból, mint a szegény Arminiust a Teotoburgi erdőben. És Attila fényes emberi és katonai génuszával szemben csak Alarich és Genzerich-féle sunyi lázadókat, rablókat, gyűjtogatókat, tömeggyilkolókat tudtak produkálni, nem hadvezéreket és birodalomalkotókat. A római birodalommal szemben az első és egy fél-ezredév alatt egyetlen birodalomalkotó igény, tehetség, hadvezéri szellem Attila volt, aki sokkal nagyobb hatással egyesítette a maga korában rettentő ökle alatt a különböző germán segédnépeket, mint ahogy az ixlábú propagandista álnapóleon, Hitler most próbálhatja...

Kissé elkalandoztam, de valójában csak azt akarom mondani, hogy kétségtelen, vannak magyar és vannak germán tulajdonságok is. A magyar mindenesetre katonább, mint amennyire kereskedő. A germán önzőbb, földhözragadtabb, kereskedőbb és technikusabb, mint a magyar. De az csak nem vitás, hogy a magyar fajta aránytalanul külön politikai génuszt hordoz magában, a maga nemzeti közösségében csakúgy, mint kiváló egyéneiben, mint a német. Es ezek az őstulajdonságok tömegben átöröklődnek, asszimiláció esetén is. Ha valamikor egy nagyobb tömegű magyarság beolvadna a németiségbe: az a folt termőtalaja volna a német politikai tehetségeknek. Mint ahogy a magyarságba beolvadt németiség sok kiváló iparost, kereskedőt, vállalkozót, szervezőt, technikust, muzsikust, tudóst adott az országnak. Csak épen politikust nem: Wolff Károly²⁴ volt a legnagyobb politikus, vagy a szegény öreg Wekerle,²⁵ akit a németiségtől kaptunk. A politika a gondolkodás finomságának a tudománya, inkább művészete. De ebben a németek általában olyan fanyelvűek és színvakok, mint kissé zavaros kifejező készségű nyelvük kiejtésében: a politikában a d betűt nem lehet összetéveszteni a t-vel, vagy megfordítva, vagy a b-t a p-vel, sem a k-t a g-vel...

Mit akarok ebből kihozni? Azt, hogy előttem tökéletesen tisztázott bizonyosság: középosztályunk árja, főleg német elemekkel való túltelítettsége zuhantotta le olyan rémségesen a magyar politikai kultúrát és a mai magyar politika szellemi színvona-

²³ Tollal beszűrva: igazán

²⁴ Wolff Károly (1874–1936) jogász, kereszténypárti politikus.

²⁵ Id. Wekerle Sándor (1848–1921) pénzügyminiszter, miniszterelnök. Bajcsy „öreg” jelzőjével tesz különbséget fia, ifj. Wekerle Sándor (1878–1963) pénzügyminiszter (1928–1931) között.

lát. De ez nem azt jelenti, hogy Te ne lehetnél egészen magasrendű politikus elme, azért, mert germán származású vagy, vagy hogy én is okvetlenül félemler vagyok a politikában azért, mert - fájdalom - én is fél vagy harmadárja vagyok. De azon csak el kell hogy gondolkozzunk mind a ketten, hogyan van az, hogy a pár százezernyi magyar nemesség amely túlnyomó többségében színmagyar volt, száz évvel ezelőtt annyival különb szellemi és erkölcsi színvonalú középosztályt és elitet képviselt, mint a mai árjasággal, zsidósággal túltelített középosztály.

Vagyis: a túl szigorú erkölcsi mérték alkalmazása elmosza kissé a szellemi mértéket és még inkább a szellemiség mértékeit. Elmosza, a figyelem elől elvonja az egyéb kérdéseket: a nemzet és a társadalom nagy belső betegségeit, a fajbeli magyarság proletár sorsát, szellemi erőinek lefojtottságát, a magyar szellemiség jellegzetességeit, gondolkodásbeli és életformáinak tisztaságát és sugalló erejét. Ha én minduntalan csak az erkölcsi mércét veszem elő, akkor esetleg egy silány okos-közepes²⁶ nyakába ültetek egy talán erkölcsi defektusokkal megvert, de egyébként értékes, színes, alkotó egyéniségnek. Én nem vagyok hajlandó a sok tekintetben kifogásolható erkölcsi magatartású Ady Endrét kicserélni a nagyon tehetséges s a maga erkölcsi-ségére a legszigorúbb kaszinói mértékkel mérve is kényes Herczegh Ferencel. Mégis csak Ady Endre a nagy költő és nem Herczegh Ferenc.

De rendkívül szubjektív vagy abban is, hogy a Magad német származásával egy hajszálnyival sem csorbult őszinte, igaz, mélységes és bensőséges, mondhatni át-szellemült magyarságodat állítod szembe egyes eltévelyedett fajmagyarokkal. Ezen a ponton kifejezetten optikai csalódás áldozata vagy. Mert a Te mélyen átélt magyarságod – fájdalom – a mai elvadult germán önimádat és fölébredt disszimiláció korában elég ritka kivétel, ~~addig~~²⁷ a tősgyökeres magyarság²⁸ jelentkező elaljasodás és a magyarság céljaitól való elrugaszkodás, szintén inkább kivétel, mint általános szabály. Ha annyit érintkeznél manapság hivatalos emberekkel, mint én, látnád, hogy a magyarság ügye mellett óriási nagy többségben a fajmagyarság tart ki középosztályunkban, de népünkben is. Viszont az asszimiláltak között megrendítően sok a²⁹ nem is a nyílt, ~~de~~³⁰ a burkolt disszimiláció. És én nemzetem páratlanul nehéz mai sorsában nem szégyellem annak kijelentését, hogy előttem még mindig kedvezőbb egy erkölcsileg lazább szövetű, de magyarságához ragaszkodó atyafi, mint egy szigorú erkölcsi normák között gondolkodó és cselekvő öntudatos árja vagy gaz disszimiláns.

²⁶ Tollal beszűrva: t

²⁷ Tollal beszűrva: de

²⁸ Tollal beszűrva: ban

²⁹ Tolla beszűrva: ha

³⁰ Tollal beszűrva: hát

De tovább megyek. A magyarság nemcsak abban különbözik többek között a germán és szláv elemektől, hogy több benne átlagban a politikai és katonai tehetség és a szellemi önállóság, hanem abban is, hogy őseredetileg emberségesebb fajta az árjánál. A becsstelen vérszopó Genzerichek és Alarichok germán hordaerkölcsével szemben Attila megállt a Pónál, mert a másik szellemi ember, Szent Leo pápa megállította. Es diadalai teljében visszafordult. És olvasd el Szent Geneviève legendáját, ahol írva van, hogy Attila meghátrált a párisi atyák és a párisi bölcsők előtt. Ilyen történetek és ilyen legendák nem szólnak a germán rablóvezérekről – egészen Hitlerig. A mi népünk erkölcsi húrozatában finomabb, bár idegrendszerében robusztusabb és hatalmasabb minden árjánál. A magyar előkelőség őstulajdonsága a török-finn népeknek. Ezt olvashatod H. G. Wells Világtörténelmében,³¹ ahol Ratzelnek³² a kiváló német keleti népkutatónak írásait idézi. A magyarság racionalistább és misztikumra kevésbé hajlamos, mint akár a germánok, akár a szlávok, de ami a kereszténységben emberség, erkölcsi norma: az a mi népünkben mélyebben él, mint a durva és önző német parasztban. A magyar paraszt a világ legarisztokratikusabb lényé, de ez az előkelőség rettentő hátravetést jelent az élet brutális küzdelmeiben. A magyarságnak veszületett erkölcsi mértéke magasabb, mint az árjájé. Ha tehát egy túl magas és mindenkire érvényes erkölcsi mértéket keresztül akarok erőszakolni, ez csak azt jelentheti, hogy a durvább fából faragott zsidóság és árjaság malmára hajtom a vizet, őket erősítem. Megmagyarázom ezt kissé konkrétebben. Én egész életemben a korrupció ellen küzdöttem, küzdök ma is. De addig, míg a korrupciónak bizonyos mértéke általánosan érvényesülő rendszer, szabály, mondhatni intézmény: addig nem vagyok hajlandó a legmagasabb erkölcsi mértéket éppen a magyarsággal szemben érvényesíteni, hogy az életből máris becsstelenül kismizmizett fajbeli magyarság szociális, gazdasági életnívóját még lejjebb szorítsam. Amíg a korrupció intézmény, addig követem benne a magyarság megfelelő kontingensét, hogy az árja és zsidó nagyobb brutalitás el ne tapossa az én fajtámat. Majd ha kiirtjuk a korrupciót gyökerestül és nem kell félnem a zsidó és árja túlhatalmasodástól, akkor én leszek az az első, aki hóhérbárdot suhogtatok a legkisebb visszaéléssel szemben is. De addig mértéket tartok erkölcsi ítéleteimben mindenkivel szemben, aki a magyarsághoz tartozónak mondható.

³¹ Herbert George Wells (1866–1946) angol író. Itt hivatkozott műve Herbert G. Wells: *The Outline of History. Being a Plain History of Life and Mankind*. London, Newnes, 1919. [Magyarul is megjelent, *A világtörténet* alapvonalai címmel 1925-ben, nyilván erre hivatkozik!]

³² Friedrich Ratzel (1844–1904) német néprajzkutató.

Itt eljutottam szegény Kern Aurélhoz.³³ En nem vagyok hajlandó rá követ dobni, még ha egyben és másban hibás is volna, mert hűségesen kitart a maga magyarsága mellett és mert nem rossz ember. A magyarsághoz való hűségét és nem rossz voltát egyszerre hangsúlyozom. Ha elárult volna bennünket, ütnék rajta. Ha komisz ember volna, üldözne, gyötörne másokat, ártana derék és jó embereknek, vagy a magyar ügynek: akkor is ütnék rajta. De én a magyarsághoz való hűségen túl igenis különbséget teszek kisebb-nagyobb erkölcsi defektusok és emberi gonoszság között. Én is tudok üldözni embereket, de csak akkor, ha érzem és látom, hogy másoknak és a közösségnek árt, hogy tisztességes embereket gáncsol el. Iszonyú erőt tudok befektetni egy-egy népnyzó gaz közigazgatási tényező eltiprásába, aki emberségében, magyarságában és jogaiban megtiporja az én népemet. De a szegény, jóérezsű Kern Aurél ellen viseljek erkölcsi szent háborút, aki a Te tartozásod törlesztésére kapott 50 pengőt pár hétig magánál tartotta? Ezért üssem agyon és mert nem ütöm agyon, magam is bűnös, bűnpártoló, tolvajvédő vagyok? Ugyan, ugyan, Pista, hova teszed Te ilyenkor a magad költői fölényességét? És hova teszed a magad őszinte kereszténységét? Hát mit ér az egész kereszténység, ha abból kihagyjuk a megbocsátás szellemét? Én csak egyszerű lutheránus ember vagyok, nem katolikus, mint Te, tehát az igazhitűek szemében talán nem is teljes értékű keresztény. De én nem volnék képes egy volt barátomat, még ha megtévedt is kisebb mértékben, gyűlölni, üldözni, akkor, amikor tudom, hogy alapjában nem rossz ember az illető. Mert ha gonosz ember, akkor el kell taposni. De ha csupán esendő ember, mint annyi más, akkor kedves Pistám szebb és magyarabb dolog volna, ha egy kis megbocsátással, egy kis elnézéssel, egy kis magyar és egy kis keresztény fölényességgel, kezet nyújtánál volt barátodnak. Ha igaz, amit mondasz, hogy az apja is bélyeges ember, annál inkább nem volna szabad követ dobnod fiára...

Íme az én ellentétem Veled. Nem hiszem, hogy a magam felfogására téríthetlek Téged. De megjutalmazottnak érezném magam, ha egy kicsit elgondolkodnál azon, amiket írtam. Különösen hangsúlyozni kívánom, bennem tudtommal nincs a legkisebb faji elfogultság sem és ha néha kissé el is galoppozom magam szóban, nincs bennem gyűlölség a svábokkal szemben, általában. Téged pedig mindig kiváló, igaz, érinthetetlen magyar embernek ismertelek, tudtalak s ezt vallom ma is. De engedhetnél egy kicsit germános merevségedből, amely nem okvetlenül jelent fölényt a többi emberekkel szemben.

³³ Kern Aurél belügyminisztériumi tanácsos, Bajcsy-Zsilinszky Endre barátja. 1944. március 19. után egy ideig együtt raboskodnak.

Abban a reményben, hogy nem veszed rossznéven e baráti sorokat, vagyok a régi igaz baráti szeretettel

híved:

[aláírás]

2. *Bajcsy-Zsilinszky Endre üdvözlőkártyája Lendvai István számára, 1941. január 3.*³⁴
Kedves Pista! Hálásan köszönöm karácsonyi kedves megemlékezésedet, melyet csak szilveszterkor kaptam meg, mert lent voltam a Balatonon és köszönöm újévi jókívánásaidat és szívből viszonzom azokat egész nagyra becsült családod minden tagjának. Újévkor kerestelek a Délben, de nem felelt a telefon. Nagyon jól esett ma kapott leveled is: all right! Igyekszem mielőbb eljutni asztalodhoz. Kézcsókjaimat jelentve a Nagyságos asszonynak vagyok igaz baráti szeretettel híved:

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE

Bp. 1941. jan. 3.

3. *Lendvai István levéltervezete Bajcsy-Zsilinszky Endre számára, 1943. február 4.*³⁵
Nagyságos

Bajcsy-Zsilinszky Endre urnak

Budapest

Az „Ujság” című napilapban megjelent, személyemmel is foglalkozó cikke³⁶ akkor is az igazi, tehát kölcsönös barátság legelemibb követelményeinek sutbadobását jelentené, ha nem állítana is annyira hamis színben a tájékozatlan olvasó elé, és nem követelne is minden különösebb jogosultság nélkül olyan erkölcsi harakirit tőlem, amilyenre sem okom, sem kedvem, és amilyent az állítólagos jó barát követelhet legkevésbé.

Csak azonban, ahogy megíródott és közzététetett, a cikk egyenesen kényszerít arra, hogy a további barátságot és a vele járó személyes érintkezést megszüntessem. Nem adhatok alkalmat arra, hogy ellenem ilyen, mi megesett, a barátság örve alatt történjen.

³⁴ Nyomtatott névjegykártyán, tollal írt szöveg.

³⁵ Ceruzával írt tervezet, annak elküldésére, későbbi sorsára való utalás nincs a hagyatékban.

³⁶ A vita tárgya Lendvai és Kodolányi János író perre menő vitája, melyben Bajcsy-Zsilinszky mediátorként lépett fel. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Kodolányi János védelmében. *Ujság*, 1943. január 31. 5. Köszönet illeti Bartha Ákost, hogy figyelmemet felhívta a cikkre.

Mikor ezt Nagyságod tudomására adom, a cikkben tárgyaltnak végső eldöntését nyugodtan bízom a nem általam felhívott magyar bíróság és a pártatlan utókor ítéletére.

Kiváló tisztelettel:

Bp. 1943. feb. 4.

L. I.

4. Méhely Lajos levele Lendvai István számára, 1939. július 22.³⁷

Budapest, 1939. július 22.

Kedves Pista Barátom!

Örömmel látom, hogy a Te lelked acélát sem az idő, sem a magyar társadalom legújabb nyavalyája – a konjunktúra epidémiája – nem tudta megrozsdásítani, mert ma is ugyanolyan kíméletlenül bánsz el a kiérdemesült kommunistákkal, mint tettük annak idején, amikor ott a tüköralakú asztal mellett intéztük a haza sorsát, – anélkül, hogy „hazafias érdemeink” (szerintünk kutyakötelességünk) jutalmáért nyomban nyújtogattuk volna a markunkat.

Ámde, kedves Barátom, hagyjunk legyünk következetesek, s ne botránkoztassuk a hazafias újságolvasót azzal, hogy Bartucz-féle³⁸ alakokat dicsőítünk, vagy Supka Géza³⁹ cikkeit közöljük, mert ezeknek az „uraknak” túlságosan sok kommunista-vaj van a fejükön. Ha esetleg közelebbről érdekel a dolog, látogass meg régi egyetemi műhelyemben (Múzeum-körút 4/a), ahol állandóan dolgozom, s elmondom Neked az ő bűnlajstromukat.

A mai postával két legfrissebb dolgozatomat küldtem el címedre; tudom, ki fog elégetni. „Szidor” nevére is küldtem belőle, akivel nagyon egy húron pendülünk. Nagyon érdekelné, ki rejtőzik a név alatt?

Egyébként remélem, jól vagy, s fel sem veszed ezt a cudar kánikulát, mely csak hűvös árnyékba a mi társadalmunk pokoli hőségének.

Meleg parolával

öreg híved

[aláírás]

³⁷ Tollal írt levél, két oldalon.

³⁸ Bartucz Lajos (1885–1966) antropológus, egyetemi tanár.

³⁹ Supka Géza (1883–1956) régész, művészettörténész.

5. *Méhely Lajos üdvözlőlapja Lendvai István számára, 1937. november 18.*⁴⁰

Budapest, 1937. nov. 18.

Kedves Pista Barátom!

Nomád levelét elolvastam s köszönöm, hogy az igazság védelmére kelt. Ritkaság ezekben a züllött időkben! Mondd meg neki, hogy öreg barátja mindig szívesen gondol vissza az egykori közös reggelikre, ott a nagy tükör alatt. A túloldali kis kép is az akkori szellem jegyében mutatja meg az öreg urat, aki a nyáron végigkutatta a kőszegi hegység forrásait és sok új fajt talált.

Meleg parolával:

[aláírás]

[Másik oldalon:]

Nagyságos Lendvai István Úrnak

a Magyarság főmunkatársa

Budapest

II. Hunyadi János-út. 2.

6. *Méhely Lajos üdvözlőkártyája Lendvai István számára, 1939. augusztus 28.*

Kőszeg (Rajniss-utca 6)

1939. aug. 28.

Kedves Barátom! Nem tudom, hogy jutottál arra a gondolatra, hogy haragudhatnám Reád? Aki haragszik, annak nincs igaza, mivel pedig nekem igazam van, ennek tudatában apró kiruccanásaid dehogy is vettem a szívemre. Hogy 77-ik születésnapomról megemlékeztél, az nagyon kedves volt Tőled, s nagyon hálás vagyok érte, ámbár restellem, hogy megtudtad, milyen öreg a Te barátod.

[aláírás]

[Másik oldalon:]

Nagyságos Lendvai István

Úrnak

a Magyar Nemzet főmunkatársának

Budapest

Aradi-utca 10.

⁴⁰ Tollal írva, üdvözlőlap hátára.

7. „A láthatatlan front” ellenséges üzenete Lendvai István számára, 1937. július 29.⁴¹
 „Nomád”-nak Magyarság Tekintetes Szerkesztőségében
 Budapest.

Mi a magyar nemzet tagjai tisztában vagyunk azzal, hogy az idegen fajnak és hitvány bérenceinek nemzet bomlasztó mentalitását és hatalmi túltengését, csak kemény, kitartó, nehéz munkával fogjuk legyűrni. Meg fog történni!

Csekély súlyú elmefuttatásokkal és az idegen faj érdekében kifejtett nemzet bomlasztó magatartással, minket ma már nem lehet bárgyú birkák módjára, sem félre vezetni, sem megfélemlíteni. Ezt végre egyszer már a zsidóknak és hitvány csatlósaiknak is tudomásul kell venniük.

Felpanaszolja mai cikkében, hogy dr. Pálffy-Daun, nem válaszol közvetlenül, támadásaira. Ez csak természetes! Nem tudjuk, hogy Ön kicsoda, zsidó-e, vagy nem zsidó? Magatartásából és cikkeiből azonban azt látjuk, hogy még ez idő szerint is, – megengedjük talán akaratlanul, – fizetésért, zsidó érdekek szolgálatában áll. Az ilyen emberek támadására pedig nem szokás válaszolni, mert ezeknek tetteit, nem meggyőződésük, hanem anyagi érdekek irányítják.

Budapest 1937. július 29. Hazafias üdvözléssel:

A láthatatlan front

8. „A láthatatlan front” ellenséges üzenete Lendvai István számára, 1937. augusztus 18.⁴²
 Nomádnak az „Egységes jobboldalt” című cikk írójának.

Írói neve után ítélve nem tudtuk, kicsoda. Most már tudjuk, hogy nem zsidó, ne haragudjon tehát ránk, ha mint nem zsidót, Testvérünknek tiszteljük meg.

Minket nem vezet senkivel szemben sem gyűlölet, még zsidókkal szemben sem. Ezek ellen is csak elhatározóbb formában, védekezni kívánunk. Éppen azért fejtünk ki, szokottnál erőteljesebb működést, a címben jelzett egyesülés megteremtése céljából. Igyekezetünket Testvérünk cikkeinek tartalma, sajnos sokszor, legkevésbé sem támogatja.

Nem mindenki küzd igazában a „galíciai áfium” ellen, aki csak a címekben emlékezik meg helyesen a küzdelem módjáról, egyébként azonban saját fajtáját tartalmilag, – mihelyt véleménye különbözik testvéreinek véleményétől, – jobban gyűlöli, mint a „galíciai áfiumot”. Testvérünk is sajnos, ebben a „magyar” hibában szenved. Kitartás! Bátorság! Fegyelem!

Hazafias üdvözléssel:

Budapest. 1937. aug. 18.

A láthatatlan front.

⁴¹ Gépelt szöveg, egy oldalon.

⁴² Gépelt szöveg, egy oldalon.

9. „*A láthatatlan front*” ellenséges üzenete Lendvai István számára, 1937. november 9.⁴³

Nomád: „A Galiciánerek ellen” Magyarország 1937.nov.9.

Testvér!

Helyes, nézeteink kezdenek hova-tova megegyezni. A helyzet szerintünk csak akkor lesz megoldva, ha valamilyen célravezető eszközzel, legalább 350.000 zsidó el fogunk innen távolítani. Meg lesz!

Bátorság! Kitartás! Fegyelem!

Budapest. 1937. nov. 9.

Hazafias üdvözlettel:

A láthatatlan front.⁴⁴

⁴³ Gépelt szöveg, egy oldalon.

⁴⁴ Utóbbi három szó zöld pecséttel.

NOSZKÓ-HORVÁTH MIHÁLY

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATTI MUNKASZOLGÁLAT INTÉZMÉNYE A MAGYAR KÁRPÓTLÁSI JOGSZABÁLYOK TÜKRÉBEN

A MUNKASZOLGÁLATTAL ÖSSZEFÜGGŐ KÁRPÓTLÁSI IRATOK

BEVEZETÉS

A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény és a VERITAS Történetkutató Intézet létrehozásáról szóló 373/2013. (X. 25.) Korm. rendelet 2015. év folyamán történt módosításai¹ rendelték el, hogy az egykor kárpótlási hatóságként működő Igazságügyi Hivatal kárpótlási iratokra vonatkozó irattározási, archiválási feladatait a jövőben a VERITAS Történetkutató Intézet fogja ellátni, továbbá az iratanyag maradandó értékű iratainak kezelésére a levéltári törvényben meghatározott állami szaklevéltárat fog működtetni.

A kárpótlási iratok közül mind terjedelmét tekintve, mind a maradandó értékű iratok fontossága miatt kiemelhető a személyi kárpótlási eljárások során keletkezett iratanyag.² A személyi kárpótlási kérelmek, ügyiratok több szempontból is feloszthatóak, de a legáltalánosabb felosztás szerint két nagy csoport létezik: az élet elvesztése, illetve a szabadság korlátozása miatt benyújtott kárpótlási kérelmek iratanyagai. Mind az élet elvesztés, mind a szabadságelvonás miatti ügyek továbboszthatóak a szerint is, hogy mely kárpótlásra jogosító sérelemre vonatkozóan tartalmaznak adatokat. Tehát végezhető olyan vizsgálata is az iratoknak, ahol elkülönítetten rendelkezésre állnak azok a kérelmek, amelyek pl. a második világháborút követő kitelepítésekről szólnak, vagy más kárpótlásra jogosító sérelemről, így a jelen tanulmány témájának alapjául szolgáló második világhégés során teljesített munkaszolgálatra vonatkozó kérelmek/ügyiratok önállóan is kutatás alapjául szolgálhatnak majd.

¹ A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény módosításáról szóló 2015. évi CLIV. törvény, illetve a VERITAS Történetkutató Intézet létrehozásáról szóló 373/2013. (X. 25.) Korm. rendelet módosításáról szóló 298/2015. (X. 14.) Korm. rendelet.

² Az iratanyag részletes felosztását ld. NOSZKÓ-HORVÁTH Mihály: Kárpótlás Magyarországon, a kárpótlási iratok. A VERITAS Történetkutató Intézet Levéltárában található iratanyag bemutatása. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló, 2017. 367–386.

Mint a kárpótlási hatóság korábbi vezető munkatársa, így immár a VERITAS Történetkutató Intézet szaklevéltárában őrzött iratanyag ismerője tanulmányom témájának megválasztásakor olyan területet kerestem, amellyel egyidejűleg bemutatható lehet a magyarországi, személyi sérelmek miatti kárpótlási rendszer, illetve azon belül egy speciális „sérelemtípushoz” kapcsolható jogi szabályozás története is.

Több olyan kárpótlásra jogosító szabadságkorlátozás van – így az általam választott második világháború alatti politikai, vallási, vagy faji okból teljesített munkaszolgálat is –, amelynek történetét már sokan feldolgozták, de igyekszem bemutatni a kárpótlási eljárásokon keresztül, illetve a kárpótlási iratokból (az adatvédelmi szabályok betartása miatt egyelőre csak általánosságban) milyen új lehetőségek, kutatási irányok lelhetőek fel. A rendszerváltoztatás óta megalkotott kárpótlási jogszabályok alapján több tízezer ügyben hoztak helyt adó döntést³ munkaszolgálat kapcsán, illetve az elutasító döntésekben is értékes forrásanyag lehet, így nagy terjedelmű iratanyagból lehet majd a kutatási korlátozások feloldása után adatokat nyerni, újabb összefüggéseket feltárni. Addig csak a kutatási terület lehetséges határait tudom felvázolni, illetve bemutatni, vagyis azt, hogyan alakultak ki a kárpótlási jogszabályok és ehhez hogyan alkalmazkodott a jogalkalmazó, továbbá, hogy milyen iratokat tartalmazhatnak a kérelmek.

A MUNKASZOLGÁLAT A KÁRPÓTLÁSI JOGSZABÁLYOKBAN

A munkaszolgálat miatti kárpótlási igények benyújtására, illetve egyes esetekben e benyújtott kérelmek hivatalból indult felülvizsgálatára az alábbi jogszabályok alapján nyílt lehetőség:

- **1992. évi XXXII. törvény** az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról;
- **1997. évi XXIX. törvény** az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény módosításáról;
- **2006. évi XLVII. törvény** az életüktől és a szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló törvényben meghatározott határidők ismételt megnyitásáról és a kárpótlás lezárásáról.

³ A részletesebb statisztikákat a későbbiekben ismertetem.

AZ 1992. ÉVI XXXII. TÖRVÉNY

A személyi kárpótlás alapjogszabálya az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény. E jogszabály alapján illetve meg kárpótlás a törvényben meghatározott esetekben azokat a személyeket, illetőleg hozzátartozóikat, akiket 1939. március 11.⁴ és 1989. október 23. között az életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak. Valamennyi későbbi jogszabály vonatkozásában hivatkozási pontként ez a törvény szolgál, az eljárás rendjének meghatározása, a jogosulti körök kijelölése, a megítélhető kárpótlási módok kiválasztása kapcsán. A kérelmek jogvesztő beadási határideje a törvényben meghatározott kárpótlási jogcímek legnagyobb részénél 1994. március 15. volt,⁵ és kezdetben a munkaszolgálat miatt benyújtott kérelmek esetén is ezt a határidőt kellett alkalmazni, de a továbbiakban kifejtett jogszabály módosítások következtében egészen 2006. december 31-ig volt lehetőség munkaszolgálat miatt kárpótlást igényelni.⁶

Jogosultak köre, a kárpótlás formája az 1992. évi XXXII. törvényben

A törvényben meghatározott kárpótlási jogosító szabadságkorlátozások esetén a jogosulti körökre, a megítélhető kárpótlás formájára, magára a kárpótlási eljárásra is egységes szabályok vonatkoztak. Kárpótlásra az életben lévő sérelmet szenvedett, halála esetén az volt jogosult, aki a szabadságelvonás idején és a sérelmet szenvedett halálakor vele házasságban élt (a továbbiakban: túlélő házastárs), de túlélő házastársnak kellett tekinteni azt a személyt is, aki a sérelmet elszenvedővel a szabadságelvonás megszűnését követően az első házasságot kötötte és a sérelmet szenvedett halálakor vele házasságban élt. A jogosult választásától függően a kárpótlás járható kárpótlási jegyben vagy életjáradék formájában. Amennyiben az elszenvedett szabadságkorlátozás rövid időtartamú volt, a kárpótlás egyszeri, forintban történő kifizetés volt.

⁴ Az 1939. március 11-ei kezdődátum a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvény kihirdetéséhez igazodik, amelynek 230. cikkelye teremtette meg a munkaszolgálat alapját. A témáról lásd részletesen: *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998.* Szerk. PETRI Edit. Budapest, Napvilág, 1998. (a továbbiakban: PETRI, 1998.) 117.

⁵ 1994. évi II. törvény a kárpótlás iránti kérelmek benyújtásának határidejéről és az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény módosításáról, 1.§.

⁶ 2006. évi XLVII. törvény az életüktől és a szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló törvényben meghatározott határidők ismételt megnyitásáról és a kárpótlás lezárásáról, 2.§ (2) és (3) bekezdése alapján.

A kárpótlásra jogosító munkaszolgálat definíciójának változása és a hozzá kapcsolódó gyakorlat

Az 1992. évi XXXII. törvény 3.§-a az alábbi tartalmú hatályos szöveget tartalmazta 1992. július 2. (a törvény hatálybalépésének ideje) és 1995. február 8-a (*Magyar Közlönyben* történő közzététele az 1/1995. /II. 8./ AB határozatnak, amely a jogszabály több részét alkotmányellenesnek minősítette és megsemmisítette) között:

3. § (1) A 6–8. §-ban meghatározott kárpótlás jár a személyes szabadságot súlyosan, 30 napot meghaladóan korlátozó következő sérelmekért [...]

c) közvetlenül a harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálat.

Ez a bizonyos c) pontban szereplő megfogalmazás indítja el azt a folyamatot, amely ahhoz vezet, hogy a munkaszolgálat miatti kárpótlási jogalkotás, és így az eljárások is eltérőek lesznek a többi szintén kárpótlásra jogosító szabadságkorlátozáshoz kapcsolódó jogalkotáshoz, illetve eljáráshoz képest. A „közvetlenül a harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálat” meghatározás kizárta ugyanis azokat az eseteket a kárpótlási körből, ahol a sérelmet elszenvedett személy nem a fronton vagy annak közelében teljesített szolgálatot. Sőt több olyan eset is előfordulhatott, ahol a sérelmet szenvedett munkaszolgálat több évig tartott, de valamilyen időszakot nem lehetett a kárpótlásnál figyelembe venni, mivel voltak olyan szolgálati idők, amelyek a hátszágban töltött. Az ilyen döntések bizonyára – még ha szűk körben is, de – társadalmi felháborodást válthattak ki.

A jogalkotó megfogalmazása mögött bizonyára nem a diszkrimináció állt, pusztán a kárpótlás szellemiségét átható elvek, amelyeket az Alkotmánybíróság is megfogalmazott határozataiban:

- a személyi sérelemokozás körében történő kárpótlási jogalkotás *ex gratia* jellegű, vagyis az állam méltányosságán alapszik milyen sérelmek miatt és kinek a részére nyújt lehetőséget kárpótlásra, arra nincsen senkinek alanyi joga,⁷

⁷ A kérdéssel több alkotmánybíróági döntés is foglalkozott, pl. a 28/1991. (VI. 3.) AB határozat, vagy az 1/1995. (II. 8.) AB határozat. A méltányosságon alapuló jogalkotásról kimondták, hogy az 1992. évi XXXII. törvény „[...] a jogállami alkotmányt megelőző időre, visszamenőlegesen állapítja meg az állam kárpótlási kötelezettségét a múlt rendszerekben elkövetett személyi sérelemokozásokért, és pedig úgy, hogy a kizárt, elévült és egyéb okból érvényesíthetetlen, illetőleg eredetileg nem is létezett jóvátételi igényeket a semmisségi törvényhozás során kilátásba helyezett kárpótlási kötelezettséggel közös nevezőre hozza, a kifogásolt törvénynek meghatározó jogalapja a méltányosság. Erre a visszamenőleges kárpótlásra ugyanis nincs az államnak alkotmányos kötelezettsége. A személyi sérelemokozásokért járó kárpótlás ezért *ex gratia* jellegű, mert visszamenőleges és egységes jogalapot teremt a személyi sérelemokozások jóvátételére.” 1/1995. (II. 8.) AB határozat, közzétéve 1995. február 8-án a *Magyar Közlöny* 10. számában.

- továbbá az *ország teherbíró képessége határt szab* a kárpótlásra jogosultak körének és a kárpótlás összegének meghatározásakor.⁸

A közvetlenül a harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálat jogcímen 42 165 esetben hozott helyt adó döntést a kárpótlási hatóság.⁹ Bár ez a szám nem volt csekély, de ez sem feleltette azt a problémát, hogy a hátszágban szolgáló munkaszolgálatosok elutasításban részesültek. A téma lelki és persze anyagi oldalán túlmenően felmerült egy jogi probléma is, mivel a törvény 3. §-ában (ahol taxatívén felsorolja a jogalkotó, hogy miért lehet szabadságkorlátozás miatt kárpótlást kapni) megtalálható volt a nem harcoló alakulat kötelékében teljesített munkaszolgálat-hoz sok hasonlóságot mutató sérelem, amiért viszont járt kárpótlás, ez pedig a 3. § (1) bekezdésnek b) pontjában meghatározott: *a magyar bíróság ítélete vagy magyar közigazgatási hatóság határozata alapján végrehajtott, zárt táborszerű fogva tartás*. Volt olyan bírósági döntés, amely kimondta,¹⁰ hogy a nem harcoló alakulatban történő szolgálatteljesítés olyan szabadságkorlátozás, amely 3. § (1) bekezdés b) pontja hatálya alá tartozónak kell tekinteni, de ezek egyedi döntések maradtak és a jogalkalmazói gyakorlat nem követte.

Fentebb vázolt ellentmondásos szabályozás, bírói gyakorlat, és nem utolsósorban az elutasított személyek társadalmi felháborodása oda vezetett, hogy az Alkotmánybírósághoz fordultak jogsérelmük miatt az elutasított munkaszolgálatosok érdekvédoí. Az Alkotmánybíróság az 1/1995. számú határozatával foglalt állást a kérdésben, illetve ezen túlmenően, ahogy korábban is írtam ez volt az a döntés, amely a személyi kárpótlásra vonatkozó alapvető elveket is összefoglalta. Az Alkotmánybíróság indoklását a munkaszolgálat szabályozásához kapcsolódóan szó szerint idézném, mert ebben szerepel valamennyi fontos megállapítás:

„A 3.Kpt. 3. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezés – amint arról már volt szó – a személyes szabadságukban súlyosan, 30 napot meghaladóan korlátozott sérelmet szenvedettek önálló csoportját alkotja meg, ezen belül pedig a törvény a) –e) pontjaiban felsorolt sérelmekért teszi lehetővé a kárpótlást. Az indítványozók ebben a kör-

⁸ „Tekintettel arra, hogy a kárpótlásra fordítható fedezet korlátozott, az ország gazdasági helyzete nem teszi lehetővé, hogy az állam a kárpótlásra jogosultak csoportjainak meghatározásánál minden sérelem-kozára tekintettel legyen. Erre kifejezetten utal a támadott törvény preambuluma, annak kiemelésével, hogy »a nemzetgazdaság teherbíró képessége« a törvény megalkotásának egyik kiemelt szempontja volt. A kedvezményezettek körének kényszerű szűkítése és a juttatások fedezetének eleve korlátozott volta miatt önmagában véve nem önkényes az, hogy a személyi sérelmek orvoslására – tekintettel a sérelmet szenvedettek felmérhetetlen körére is – teljes körűen, általános jelleggel, nem került sor.” 1/1995. (II. 8.) AB határozat, közzétéve 1995. február 8-án a *Magyar Közlöny* 10. számában.

⁹ 1992. évi XXXII. törvény és az újbóli beadási lehetőséget biztosító 1994. évi II. törvény alapján meghozott helyt adó döntések száma. In: PETRI, 696.

¹⁰ A Legfelsőbb Bíróság Kf.II.25.814/1993/3. számú, és Kf.II.25.868/1993/4 számú ítéletei.

ben a diszkrimináció tilalmát megvalósító szabályozásnak tartják azt, hogy a törvény egyes, a személyes szabadságukban korlátozott személyek »al csoportját« a kárpótlásra jogosultságból kirekeszti.

Így a 3. § (1) bekezdés c) pontja körében számos indítványozó sérelmezi, hogy a törvény a nem harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálatosokat a kárpótlás lehetőségétől elüti. Az indítványozók szerint a 3. § (1) bekezdés b) pontjában írt az a rendelkezés, amely szerint a magyar bíróság ítélete vagy magyar közigazgatási hatóság határozata alapján végrehajtott zárt, táborszerű fogva tartás is jogot alapít a kárpótlásra, a különbségtételt nem szünteti meg, mert a munkaszolgálatosok nem bírósági ítélet vagy közigazgatási határozat, hanem katonai behívó alapján »raboskodtak«.

A munkaszolgálatosokat befogadó táborokban a harcoló és a nem harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálat közötti különbségtétel ésszerűtlen és önkényes megkülönböztetés. Nincs alkotmányos alap arra, hogy a törvényhozó a nem hadművelleti területen teljesített munkaszolgálatot a kárpótlásra jogot adó alanyi körből kirekessze, annál kevésbé, mert köztudomású tény, hogy a nem harcoló alakulat kötelékében teljesített munkaszolgálat ténylegesen zárt, táborszerű fogva tartást jelentett, amely szabadságelvonás-típusra a törvény 3. § (1) bekezdés b) pontja kárpótlási jogot alapít. A Legfelsőbb Bíróság Közigazgatási Kollégiuma ezért helyezkedett arra az álláspontra, hogy a munkaszolgálat általában érdemes a kárpótlásra.

A Legfelsőbb Bíróság a Kf.II.25.814/1993/3. számú ítéletében leszögezte: az a tény, hogy a törvényhozó a harcoló alakulatban teljesített munkaszolgálatosok kárpótlási igényét külön nevesítette, nem jelenti azt, hogy azok a munkaszolgálatosok, akik nem harcoló alakulatoknál ugyan, de zárt, táborszerű fogva tartás és kényszerszermunka körülményei között teljesítették a munkaszolgálatot, nem lennének jogosultak kárpótlásra. Esetükben ugyanis a 3.Kpt. 3. § (1) bekezdés b) pontján alapuló, faji, illetve politikai okból elszenvedett szabadságkorlátozásról van szó, így ezen az alapon tartoznak a törvény személyi hatálya alá.

Ezzel azonos álláspontra helyezkedett a Legfelsőbb Bíróság a Kf.II.25.868/1993/4. számú ítéletében, kimondva azt, hogy a zárt, táborszerű fogva tartást elszenvedett és kényszerszermunkát végző munkaszolgálatost a 3. § (1) bekezdés b) pontja hatálya alá tartozónak kell tekinteni, s ennek alapján a szabadságelvonásért kárpótlás őt is megilleti.

Ezzel szemben a Kárpótlási Hivatal és a Fővárosi Bíróság a nem harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálatot nem tekinti a 3. § (1) bekezdés b) pontja alá tartozónak, mert a munkaszolgálat elrendelése katonai behívóval – és nem ítélettel, illetőleg közigazgatási határozattal – történt. A számos – jogerőre emelkedett – elutasító tartalmú kárpótlási határozat, továbbá bírói ítélet folytán a jogalkalmazási

gyakorlat ellentmondásos, a kérdésben egységesen és következetesen alkalmazott »élő jog«-[57/1991. (XI. 8.) AB határozat, ABH 1991, 239, 240.] nem alakult ki, ezért az Alkotmánybíróságnak kellett a törvény alkotmányos tartalmát meghatározni. Eszerint pedig a harcoló és nem harcoló alakulatok, mint nem lényegi különbséget felmutató – ti. faji vagy politikai okból szabadságelvonásnak minősülő – helyzetek szerinti különbségtétel már személyek közötti megengedhetetlen megkülönböztetést jelent, ezért ez a szabályozás az Alkotmány 70/A. § (1) bekezdésébe ütközik, s mint ilyen alkotmányellenes. Az Alkotmánybíróság a „harcoló alakulatokra” vonatkozó alkotmányellenes megszorító rendelkezést ezért az Abtv. 43. § (4) bekezdése alapján – a törvény hatálybalépésének időpontjára visszamenőleges hatállyal – megsemmisítette. Ennek folytán a törvényhozónak meg kell teremtenie azokat az eljárási feltételeket, amelyek keretében a jogszabály kizáró rendelkezése miatt kárpótlási igényt egyáltalában nem érvényesítők, továbbá elutasítást szenvedettek követeléseiket pótlólag még érvényesíthetik. Ezt az Abtv. 43. § (4) bekezdésében rendelt jogbiztonság követeli meg. Ezért az Alkotmánybíróság felhívta a törvényhozót, hogy az utólagos igényérvényesítés feltételeit – legkésőbb a mulasztás pótlásával egyidejűleg – teremtsen meg.”

A fent idézett alkotmánybírói döntés lerakta az alapokat, amelyek mentén a jogalkotónak újra kellett szabályozni az egész munkaszolgálatot érintő kérdéskört: a folyamat végeredménye egy új jogszabály lett, az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény módosításáról szóló 1997. évi XXIX. törvény.

AZ 1997. ÉVI XXIX. TÖRVÉNY ÁLTAL BEVEZETETT ÚJÍTÁSOK

- Új törvényi megfogalmazás: a kárpótlásra jogosító munkaszolgálat definíciója megváltozik, a második világháború alatt (1941. június 27.–1945. május 9.) faji, vallási vagy politikai okból teljesített munkaszolgálat miatt lehet kárpótlásban részesülni, kétfajta eljárás keretében. Egyik eljárásban megítélt kárpótlás viszont kizárta, hogy a másik eljárás során is juttatást kapjon az igénylő.
- Új eljárások lehetősége: újra lehetőséget biztosított a jogalkotó a törvényben meghatározott, megváltozott definíciójú munkaszolgálat miatt kárpótlási kérelmek benyújtására, azok részére, akik addig még nyújtottak be kérelmet, így nem is részesültek kárpótlásban. Tehát míg a többi szabadságkorlátozások legtöbbször¹¹

¹¹ Legtovább a rendszerváltoztatás megelőző törvénysértő elítélések miatti szabadságkorlátozások esetén lehetett kárpótlási kérelemmel élni. Ld. az 1992. évi XXXII. törvény az életüktől és szabad-

az említett 1994. március 15. volt a végső beadási határidő, ennél a sérelemről újra megnyitották a beadási lehetőséget. A kárpótlásra jogosultak körét is kibővítette a törvény, a többi szabadságkorlátozáshoz képest nemcsak a sérelmet elszenvedő és túlélő házastársa, hanem meghatározott feltételek fennállása esetén örököseik is jogosultak voltak kárpótlásra. Megállapítható tehát, hogy eltérően szabályozta a munkaszolgálat miatti kárpótlási kérelmeket a jogalkotó a többi szabadságkorlátozáshoz képest, de ennek az eltérésnek megvoltak az alkotmányos alapjai. Az 1997. évi XXIX. törvény alapján új kérelmekhez kapcsolódó számadatok az alábbi táblázatba foglalhatóak össze:¹²

Benyújtott kérelmek száma munkaszolgálat miatt	Elutasított döntések száma	Helyt adó döntések száma	Megállapított kárpótlás összege (kárpótlási jegy, forint)
23 518	20 462	3056	
		Ebből kárpótlási jegyet megállapító döntés: 1278	261 671 000
		Ebből életjáradékot megállapító döntés: 1558	
		Ebből összegű forint kifizetést megállapító döntés: 220	6 050 000

- Korábbi elutasító döntések hivatalból történt felülvizsgálata: akinek a kérelmét korábban elutasították, nem kellett új kérelmet előterjesztenie, ha az e törvény hatálybalépése előtt benyújtott kérelmét a kárpótlási hatóság részben vagy egészben azért utasította el, mert a sérelmet szenvedett a munkaszolgálatot nem harcoló

ságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról 14.§ a) pontjának a 2011. évi CCI. törvény 56. § (1) bekezdésével megállapított szövege: „[...] a jogosult 2012. március 30-ig kezdeményezett bírósági eljárásban hozott, elítélését törvénysértővé vagy semmissé nyilvánító jogerős bírósági határozat kézbesítését követő 4 hónapon belül nyújthatta be a kérelmét a kárpótlási hatósághoz.”

¹² <http://igazsagugyihivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%201990-2015.pdf> Letöltés: 2017. október 5.

alakulat kötelékében teljesítette. Ez esetben a kárpótlási hatóság hivatalból indított új eljárása során az elutasított kérelemről, illetőleg az elutasított részéről e törvény alapján új határozatot hozott.

A 2006. XLVII. TÖRVÉNY

A 2006. XLVII. törvénnyel a jogalkotó utoljára kívánt lehetőséget biztosítani arra, hogy több, már korábban is a törvényekben szereplő jogcím/sérelem miatt újra kárpótlásban lehessen részesülni. Jogvesztő határidőn belül (2006. december 31.) több élet elvesztés jogcímen kívül¹³ – egyedüli szabadságkorlátozásokként – újra lehetett kárpótlást igényelni a második világháború alatt (1941. június 27.– 1945. május 9.) faji, vallási vagy politikai okból teljesített munkaszolgálat miatt. Nem változott a jogosultak köre, illetve természetesen csak akkor lehetett anyagi juttatást megítélni, ha az arra jogosult korábban ugyanezen sérelem miatt még nem kapott kárpótlást. A törvény előterjesztői az alábbi magyarázatot adták az újabb kárpótlási törvény elfogadása kapcsán: „[...] a törvényjavaslat lényege, hogy a beadási határidő ismételt megnyitásával a kárpótlás iránti kérelmét minden olyan jogosult benyújthatja, aki eddig bármely okból ezt nem tette meg. A határidő négy hónapos megnyitásával lehetővé válik a kérelmek ismételt benyújtása azok esetében is, akiknek kárpótlás iránti igényét a Központi Kárrendezési Iroda határozatával, esetlegesen dokumentumok hiánya miatt már elutasította. Álláspontunk szerint sok érintett korábban azért nem tudta érvényesíteni kárpótlási igényét, mert nem álltak rendelkezésére olyan igazolások, amelyek hitelt érdemlően bizonyították volna a kérelmek jogosságát. Az elmúlt nyolc évben újból megnyíltak Oroszországban az egykori szovjet levéltárak, a levéltári anyagok hozzáférhetővé, kutathatóvá váltak, így egyre több jogosult bizonyíthatja kárpótlási igénye jogosságát, olyanok, akik ezt eddig megfelelő dokumentumok, igazolások hiánya miatt nem tudták megtenni.”¹⁴

Munkaszolgálat miatti kérelmek esetén, fenti magyarázat csak korlátozottan adhatott okot arra, hogy újra megnyissák a beadás lehetőségét e sérelem miatt is.

¹³ Kárpótlásban lehetett részesülni, ha a sérelmet szenvedett kétségkívül a magyar hatóság vagy hatósági személy politikai indíttatású önkénye miatt vesztette életét, valamint ha a deportálás vagy a szovjet kényszermunka ideje alatt halt meg. Ld. 2006. XLVII. törvény 1.§ (1) bekezdése.

¹⁴ http://www.parlament.hu/iromanyok-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth=LRKneaRR&p_p_id=pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcpql%2Fogy_naplo.naplo_fadat%3Fp_ck1%3D37%26p_uln%3D283%26p_felsz%3D326%26p_szoveg%3D%26p_felszig%3D326. (Letöltés: 2017. október 14.)

Feltételezhetően arról volt szó, valamennyi az 1997. évi XXIX. törvényben szereplő kérelemre induló eljárás esetén lehetővé akarták tenni az újbóli beadási lehetőséget, nem akarván ebből a körből kivenni egyiket sem, így a munkaszolgálatot sem. A 2006. XLVII. törvényre vonatkozó statisztikákból viszont az következik, hogy e jogcímen történő újbóli kárpótlás nem váltotta be az előzetesen hozzáfűzött reményeket, ugyanis az új levéltári forrásokon alapuló és így a korábbi bizonyítási problémákat feloldó pozitív döntések nagyobb mértékben nem születtek.

A 2006. évi XLVII. törvény alapján beadott munkaszolgálat miatti kérelmekhez kapcsolódó számadatok az alábbi táblázatba foglalhatóak össze:¹⁵

Benyújtott kérelmek száma munkaszolgálat miatt	Elutasított döntések száma	Helyt adó döntések száma	Megállapított kárpótlás összege (kárpótlási jegy, forint)
30 406	29 875	531	
		Ebből kárpótlási jegyet megállapító döntés: 192	36 579 000
		Ebből életjáradékot megállapító döntés: 269	
		Ebből egyösszegű forint kifizetést megállapító döntés: 70	1 771 000

A kevés helyt adó döntésnek több oka is lehetett: pl. a bizonyítás nehézsége¹⁶ vagy a rossz kommunikáció, amelyre az egyik legjobb példa a Szerbia és Montenegró államszövetségéből beadott több mint 14 000 kérelem.¹⁷ Ezen ügyek döntő többségét olyan szabadságkorlátozások miatt nyújtották be, amelyek vagy sosem (például. hadimunka) vagy sem az 1997-es, sem a 2006-os törvény alapján már nem lehetett

¹⁵ <http://igazsagugyhivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%201990-2015.pdf> (Letöltés: 2017. október 5.)

¹⁶ Mindegyik kérelemre induló személyi kárpótlási eljárás sajátossága, hogy a sérelem elszenvetését, és a sérelmet elszenvedőhöz fűződő rokoni kapcsolatot a kérelmezőnek kellett igazolnia.

¹⁷ www.kimisz.gov.hu/data/cms22721/Binder1.pdf (Letöltés: 2017. szeptember 4.)

kárpótlást kapni (például internálás).¹⁸ A szerb kérelmeken túlmutatóan a más országokból érkező kérelmek esetén is a legnagyobb probléma az volt, hogy az ügyfelek nem voltak tisztában a munkaszolgálat fogalmával. Folyamatosak voltak az elhatárolási problémák: a kényszermunka (amelyet, akár a Magyar Honvédség, akár más ország fegyveres szerve rendelt el) és a munkaszolgálat között, ezt feloldandó a háttározatokba beemelték a munkaszolgálat (kárpótlási hatóság által meghatározott) definícióját: a második világháború alatt (1941. június 27.–1945. május 9.) a Magyar Honvédség keretében, behívó alapján teljesített, harctéren, illetve harctéren kívüli fegyver nélküli katonai szolgálat. Mind a jogalkalmazói, mind a bírósági gyakorlat szerint a kárpótlási jogszabályokban szereplő faji, vallási vagy politikai okból teljesített munkaszolgálat fogalmán kívül esett a nemzetiségi alapon teljesített munkaszolgálat is, ennek az információnak a hiánya is nagyszámú elutasító döntést eredményezett.

A MUNKASZOLGÁLAT ALATTI ÉLETELVESZTÉS KÉRDÉSE

Fentiekben részletezett kárpótlási jogszabályok a munkaszolgálatot, mint szabadságkorlátozást tekintették kárpótlás jogosító sérelemnek. A munkaszolgálat alatti élet elvesztést egyik vonatkozó törvény sem tekintette olyan sérelemnek, amely esetén kárpótlást lehetne megállapítani, ennek oka feltételezhetően azon elv, mely szerint: önmagában az a tény, hogy a sérelmet szenvedett kárpótlásra jogosító szabadságkorlátozás ideje alatt vesztette az életét nem jogosít juttatásra (élet elvesztés miatt). Ennek hátterében a kárpótlási jogalkotás *ex gratia* jellege (az állam dönti el, hogy kinek és milyen kárpótlást állapít meg), továbbá az ország teherbíró képességének korlátai álltak. Így nem járt kárpótlás azért, ha valaki például kitelepítés, internálás vagy munkaszolgálat során vesztette az életét. Csak a jogalkotó által legsúlyosabban ítélt, és a jogszabályokban taxatív felsorolt szabadságkorlátozás alatti elhalálozás miatt tették lehetővé a kárpótlás megállapítását: deportálás vagy szovjet kényszermunka idején, valamint törvénysértő elítélés következtében történt élet elvesztés miatt.

A nem nevesített esetekben csak akkor volt lehetőség kárpótlás megállapításra, ha a kérelmező nemcsak az elhalálozás tényét igazolta, hanem egy további körülményt is: a halált kétségtávol a magyar hatóság, hatósági személy politikai indít-

¹⁸ Az ún. szerb kérelmek oly nagyszámúak voltak, és csak rájuk jellemző sajátosságokat tartalmaztak, hogy a kárpótlási hatóságon belül külön munkacsoport foglalkozott velük. Jelen tanulmány szerzője is ebben a munkacsoportban kezdte pályafutását, így személyes tapasztalatok alapján tud beszámolni a témáról.

tatású önkénye (szándékos és jogellenes magatartása) okozta. Ezt az esetkört az 1997. évi XXIX törvény vezette be, és ennek segítségével sikerülhetett olyan esetekben is kárpótlást megállapítani, ahol korábban erre nem volt lehetőség. Munkaszolgálat esetén az alábbi példákkal lehet szemléltetni a gyakorlatot: önmagában ha valaki munkaszolgálatosként harci cselekmények során elhunyt, hozzátartozóit nem illette meg kárpótlás, de ha sikerült igazolni, hogy a keretlegények brutalitásának lett áldozata a sérelmet szenvedett, a kárpótlás megállapítható volt a magyar hatósági személy politikai indíttatású önkénye miatt.

Kárpótlásra a sérelmet elszenvedő gyermeke, özvegye, szülője, ezek hiányában testvére volt jogosult. Házassági tilalom alá eső egyházi személy esetén, ha nem volt említett élő jogosult, a kárpótlásra – a kárpótlás összegének felével – az az egyházmegye, illetőleg szerzetesrend volt jogosult, ahol a sérelmet elszenvedő utóljára szolgálatot teljesített, illetőleg rendtag volt.

Magyar hatóság, hatósági személy politikai indíttatású önkénye következtében történt élet elvesztés miatt több mint 5000 esetben ítélték meg kárpótlást,¹⁹ de hogy ebből hány eset kapcsolódik a munkaszolgálatához, csak a teljes iratanyag feldolgozását követően állapítható majd meg.

POLITIKAI REHABILITÁCIÓS NYUGDÍJ-KIEGÉSZÍTÉS ÉS A NEMZETI GONDOZÁS

A rendszerváltoztatást megelőzően politikai okból elszenvedett szabadságkorlátozások miatt, így munkaszolgálat miatt is, nemcsak kárpótlást, hanem ún. nyugdíj vagy szociális ellátás kiegészítést is lehetett igényelni. E tárgykörben alapjogszabálynak minősül az 1945 és 1963 között törvénysértő módon elítéltek, az 1956-os forradalommal és szabadságharccal összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjcsökkentés megszüntetéséről, továbbá az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 93/1990. (XI. 21.) Korm. rendelet. A jogszabály elnevezéséből is kitűnik, hogy a kommunista időszakban elszenvedett sérelmek orvoslása volt a célja, felsorolja a juttatásra jogosító sérelmeket, továbbá a juttatásra jogosultak körét, a juttatás összeget, és az eljárás részleteit is meghatározza. Ezeket a kérdéseket a később ugyanilyen tárgykörben keletkezett, de más sérelmekre vo-

¹⁹ <http://igazsagugyihivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%201990-2015.pdf> (Letöltés: 2017. október 5.)

natkozó jogszabályok már nem szabályozzák külön, hanem visszautalnak rá.²⁰ Így jár el a munkaszolgálat miatti juttatásra jogosító az 1938–1945 közötti időszakban faji vagy nemzetiségi hovatartozás, illetőleg a náciizmus elleni magatartásuk miatt deportált, munkaszolgálatot teljesített vagy egyéb személyes szabadság korlátozása alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 74/1991. (VI. 10.) Korm. rendelet is, vagyis az alapkérdések (ki jogosult, milyen juttatásra, az eljárás részletei) tekintetében visszautal az alapjogszabályra.

A juttatás lényege, hogy az elszenvedett szabadságkorlátozás miatt nemcsak havi ellátásban lehetett részesülni, hanem szolgálati időként is elszámolható volt a szabadságelvonás ideje.²¹ Ellátásra jogosult volt a sérelmet elszenvedő vagy özvegye, élettársa vagy a sérelmet szenvedett személy után árvaellátásban részesülő egyenes ági leszármazottja, de csak az részesülhetett ilyen juttatásban, aki rendelkezett Magyarországon valamilyen nyugdíjszerű ellátással. A korábbi fejezetben ismertetett személyi kárpótlási eljárásoktól többek között az is megkülönbözteti ezt juttatást, hogy a közelmúltban történt jogszabály módosítás²² következtében 2017. augusztus 19-től újra lehet igényelni.

E tárgykörben fontos kiemelni, hogy nyugdíj-kiegészítést nemcsak a második világháború ideje alatt teljesített munkaszolgálat miatt lehetett igényelni, hanem az 1951 és 1956 között teljesített katonai munkaszolgálat miatt is.²³ A két szabadságvesztés közötti névbeli, és sok tartalmi hasonlóság sok esetben tévesztésre adott okot, annak ellenére, hogy különböző történelmi korokhoz köthető, eltérő időtartamú – és természetű – szabadságkorlátozásokról van szó. Kárpótlási szempontból a jogalkotó is elfogadta ezeket a különbségeket,²⁴ és feltételezhetően ezzel magyarázható, hogy a második világháború idején teljesített munkaszolgálat miatt járt kárpótlás, nyugdíj-kiegészítés vagy akár a későbbiekben ismertetett nemzeti

²⁰ A szövegben hivatkozott 74/1991. (VI. 10.) Korm. rendeleten kívül két másik jogszabály, amely hasonlóan visszautal az alapjogszabályra: a volt nyugati hadifoglyok hitelutalványaival kapcsolatos pénzkövetelésekről és a nyugdíjuk kiegészítéséről szóló 51/1992. (III. 18.) Korm. rendelet; az 1951 és 1956 közötti időszakban politikai okból hátrányos megkülönböztetéssel járó katonai munkaszolgálatot teljesített személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 174/1992. (XII. 29.) Korm. rendelet.

²¹ A munkaszolgálatban töltött időt a nyugdíj kiszámításakor már korábban is szolgálati időnek ismerték el a társadalombiztosítási jogszabályok. Ld. a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény végrehajtására kiadott 89/1990. (V. 1.) MT rendelet 175.§-át.

²² A totalitárius diktatúrák áldozatai társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló egyes kormányrendeletek módosításáról 236/2017. (VIII. 18.) Korm. rendelet 2.§ (2) bekezdése alapján.

²³ 174/1992. (XII. 29.) Korm. rendelet.

²⁴ PETRI, 1998. 233.

gondozási díj is, míg az 1950-es években teljesített katonai munkaszolgálat miatt „csak” nyugdíj-kiegészítés volt igényelhető.

A nemzeti gondozásról szóló 1992. évi LII. törvény alapján *nemzeti gondozási díjra* az válhatott jogosulttá, aki a személyi kárpótlás körében meghatározott szabadságkorlátozás (így pl. munkaszolgálatot) szenvedett el, és azzal összefüggésben meghatározott mértékű egészségkárosodás is érte. Nemzeti gondozási díjra jogosult volt a sérelmet elszenvedő vagy a törvényben meghatározott hozzátartozója, de csak az, aki Magyarországon él. Az egészségkárosodás mértékét és annak az ok-okozati összefüggését az elszenvedett sérelemmel orvos szakértőnek kellett igazolni. Nemzeti gondozási díjra irányuló kérelmeknek a kárpótlási kérelmekhez hasonlóan szintén volt jogvesztő beadási határideje: 2012. március 30.

Míg a politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítés esetén 333 323 esetben ítélték meg ilyen ellátást, nemzeti gondozási díjat 3523 esetben kaptak az arra jogosultak,²⁵ de hogy ebből hány eset kapcsolódik a munkaszolgálathoz, ahhoz a teljes iratanyag feldolgozása szükséges.

A MUNKASZOLGÁLATTAL ÖSSZEFÜGGŐ KÁRPÓTLÁSI IRATOK

Fentebb felsorolt három juttatási forma (személyi sérelmek miatti kárpótlás, politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítés, nemzeti gondozás) egymástól függetlenül is megítélhető volt, illetve párhuzamosan egyidejűleg több is járhatott munkaszolgálat esetén is. Valamennyi eljárás alapvetően kérelemre indult, és a kérelmezőnek kellett a jogosultság feltételeit igazolni, így legfőképpen olyan iratok vannak a VERITAS Történetkutató Intézet levéltárának birtokában, amelyeket az ügyfelek az eljárások során becsatoltak, a hatóság rendelkezésére bocsátottak.²⁶ Ezek között megtalálhatóak a korabeli sérelem elszenvedését igazoló okiratok, illetve a sérelem elszenvedő személyhez fűződő rokoni kapcsolatot bizonyító okiratok is. A rokoni kapcsolat igazolására a különböző (születési, házassági, halotti) anyakönyvi kivonatokon kívül találhatunk névváltoztatásra vonatkozó okiratokat is. Az iratanyag egyediségét bizo-

²⁵ <http://igazsagugyihivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1lp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%201990-2015.pdf> A vonatkozó statisztika 2017. augusztus 18-ai állapotot tükrözi, mivel a korábban hivatkozott 236/2017. (VIII. 18.) Korm. rendelet alapján 2017. augusztus 19-től újból lehet politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítést igényelni.

²⁶ Előfordultak olyan esetek is, ahol az ügyfeleket segítő a kárpótlási hatóság kereste meg a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárát, hogy igazolja a kérelemben szereplő adatokat. Konkrét kérelmek így ezek a megkereséseket és válaszokat is tartalmazhatják.

nyítja az is, hogy majd minden ügyben megtalálhatók a túlélők visszaemlékezési, élettörténetei, a kérelmekhez csatolt élettörténetekből pedig nemcsak a munkaszolgálat körülményeit, hanem pl. konkrét munkaszolgálatos századok sorsát is megismerhetjük. Az iratok nagyobb részben „csak” másolatok, de nagyszámban megtalálhatóak eredeti dokumentumok is a kárpótlási kérelmekben. Mivel a kárpótlási jogszabályok nem biztosítottak lehetőséget minden korabeli sérelem esetén a kárpótlásra, jelentős számú az elutasító döntéssel zárult ügyek száma. Ilyen esetek a munkaszolgálat alatt történt élet elvesztéses ügyek is, amelyek azonban értékes forrásanyagot tartalmazhatnak.

Milyen jellemző okiratok találhatók a munkaszolgálatához kapcsolódó kérelmekben, amelyekkel az ügyfelek a jogosultságot igazolni szerették volna? Alapvetően három részre oszthatók az iratok, aszerint, hogy valamely korabeli okirattal kívánták-e a sérelmet igazolni, vagy más szervezet által kiadott igazolással, illetve tanú vagy saját nyilatkozattal.²⁷

Korabeli dokumentumok:

- munkaszolgálatos zsoldkönyv, behívó, szabadságot igénylő igazolvány, leszerelési jegy, tábori levelezőlap,
- fotók,
- Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) jegyzőkönyvei, a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság által kiadott igazolványok, Munkaszolgálatban Eltöltött Időt Igazoló Bizottság igazolványai.

Más szervezetek, intézetek által kiadott igazolások:

- Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár és Irattár igazolása,
- Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesületének, Munkaszolgálatosok Országos Egyesületének, Magyar Izraeliták Országos Képviselői Irodájának, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének igazolásai,
- Nemzetközi Vöröskereszt igazolásai,
- Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége általa kiadott igazolások,
- jeruzsálemi Yad Vashem Intézet dokumentumai,
- Magyar Országos Levéltár igazolásai,
- Nemzetközi Keresőszolgálat (International Tracing Service, ITS) igazolása.

²⁷ E felosztás, illetve a felsorolt iratok listája nem teljes, csupán azok a példákat sorolja fel, amelyekkel a szerző az irat keletkeztető kárpótlási hatóságoknál előbb hatósági ügyintézőként, majd vezetőként biztosan találkozott.

Nyilatkozatok:

- Tanúnyilatkozatok:

Legnagyobb bizonyító erővel akkor bírtak, ha több tanú írta alá, és olyan személyek, akiknek személyes tapasztalataik voltak az elszenvedett sérelemről.

- A kérelmező nyilatkozata:

Általában önmagában nem volt elég a sérelem elszenvedésének igazolására, csak abban az esetben, ha benne szereplő tények máshonnan is igazolhatóak voltak, pl. a korszakkal foglalkozó szakirodalomból.

ÖSSZEGZÉS

Amennyiben a VERITAS Történetkutató Intézet szaklevéltárának birtokában lévő kárpótlási iratanyag kutathatóvá válik, álláspontom szerint a második világháború alatti munkaszolgálat esetében is új kutatási lehetőségek nyílnak. Önmagában az a tény, hogy ebből az iratanyagból akár több tízezer visszaemlékezés válhat majd megismerhetővé a munkaszolgálat kapcsán, jelzi, milyen értékes forrásanyagról van szó. Az iratok rendezése és a kutatást segítő adatbázis elkészültét követően lesz lehetőség arra, hogy az adatvédelmi szabályok maximális betartása mellett számos szempontú kisebb vagy nagyobb terjedelmű mű születhessen a témában. De addig csupán arra törekedhetünk, hogy a munkaszolgálatához kapcsolódó kárpótlási eljárásokat, az iratokban rejlő lehetőségeket megismerhessük. Bízom abban, hogy jelen tanulmányommal hozzájárulhattam ehhez a folyamathoz.

KISS DÁVID

A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT „MUNKÁSŐRSÉGÉNEK”, A RENDEZŐ GÁRDÁNAK A MEGSZERVEZÉSE 1945-BEN

Akárcsak a Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdája (SZDP RG), a Magyar Kommunista Párt Rendező Gárdája (MKP RG) is lényeges, ám elfeledett momentuma a XX. századi magyar történelemnek. Mindez nem egyedüli és nem előzmények nélküli, minderről egy korábbi tanulmányomban részletesen írtam.¹ Az akkori és a jelenlegi írásom is több kérdést vet fel az 1945 utáni magyarországi berendezkedéssel kapcsolatban.

MAGYARORSZÁG BELPOLITIKAI HELYZETE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A FEGYVERES SZERVEKRE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

1945. január 20-án Moszkvában írták alá a fegyverszüneti megállapodást, amelynek számunkra lényeges pontja volt, hogy Magyarország a háború hátralévő részében fegyverrel harcol² Németország ellen. A szétrombolt országban be kellett indítani a termelést, újjá kellett szervezni a közlekedést, a lakásállomány jelentős részét lakhatóvá tenni, eltemetni a halottakat...³

Bár a Szovjetunió megtehetette volna, több ok miatt sem erőltette rá azonnal a saját rendszerét az országra. Lényeges volt számára, hogy a békét a nyugati hatalmak által is elismert kormány írja alá. Ezt bizonyítják a '45-ös őszi választások előtti, nagyhatalmak közti diplomáciai pengeváltások is a magyarországi és más kelet-európai parlamenti választások előkészítésével, lebonyolításával, stb. kapcsolatban. A nyugati

¹ KISS Dávid: A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdája 1945–1948 In: *VERITAS Évkönyv 2015*, Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2015. 279–315. (A továbbiakban: KISS, 2015.)

² A fegyverszüneti megállapodás 1/c pontja szerint: az ország kötelezi magát a szovjet hadsereg-főparancsnokság alárendeltségében működő haderő kiállítására. Nyolc nehézfegyverzettel ellátott gyalogoshadosztályt kellett megszervezni. *A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Szerk. FEITL István. Budapest, 2003. Napvilág, 373. (A továbbiakban: FEITL, 2003.)

³ SALAMON Konrád: *Magyar történelem 1914–1990*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993. 161–163.

hatalmak azt hangoztatták, hogy csak abban az esetben ismerik el az új kormányokat, és írnak alá velük békeszerződést, ha tiszta választásokat tartanak. A „Szovjet Birodalom” több esetben adta fel (ideiglenesen) korábbi elképzeléseit,⁴ például Magyarországon a választási törvénnyel kapcsolatban.⁵ Ugyanakkor az MKP-s káderek létszámának a növelése, képzése sem ment egyik napról a másikra. A taktika így nem az ország „lerohanása”, hanem módszeres „partizánharc”, vagyis minél jelentékenyebb számú pozíció megszerzése lett. Mindez fokozottan igaz volt a fegyveres szervek esetében.

A rendvédelemmel kapcsolatban ki kell emelni, hogy a belügyminiszter a titkos kommunista Erdei Ferenc⁶ volt, őt csak MKP-s utódok követték. A rendőrség létszámát kezdetben 30, majd 35 ezer főben szabták meg.⁷ 1946. március 16-án a létszám 38 ezer fő volt, de ebből csak 7–8 ezrenyi felfegyverzett. Májusban ötezer fővel tervezték a létszámot csökkenteni, amit augusztusra akartak befejezni. Szeptemberre a rendőrséget 10 ezer főre csökkentették Szviridovnak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) egyik ülésén tett közlése szerint, ennek során a falvakban lévő rendőri erőt számolták fel.⁸ A tisztikarának egyes források szerint 1946 tavaszán 31%-a volt az MKP tagja, 28, 6% az SZDP-é.⁹ De Rákosi már 1945 márciusában a vezetésben lévő „kommunista monopóliumról” írt Dimitrovnak.¹⁰ A magasabb pozíciókban MKP-sek ültek, például a BRFK vezetője Sólyom László, helyettese

⁴ Erre példa a választási rendszer is. Az 1947-es békeszerződés aláírását követően tartott választásokon már nem tanúsítottak semmilyen önmérsékletet. Az 1947-es manipuláció bizonyos elemei már 1945-ben megjelentek, történtek is visszaélések, de ekkor még nem olyan mértékben mint később. (KISS DÁVID: *Egy majdnem szabad választás*. http://magyarhirnap.hu/cikk/48798/Egy_majdnem_szabad_valasztas)

⁵ Bővebben: BALOGH Sándor: *Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947*. Budapest, Kosuth, 1975. 9–12.

⁶ FÖLDESI Margit *A megszállók szabadsága (a hadizsákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon)*. Budapest, Kairosz, 2002. 193–202.

⁷ A testülettel már 1945-ben gondok voltak, a május 15-i Pártközi Értekezleten a kommunista túlsúlyt és a jelentős számú fizikai erőszakot többen kárhoztatták. (*A magyar rendvédelem története*, Szerk. PARÁDI József. Budapest, Osiris, 1996. 138–139.; *Pártközi értekezletek. Politikai egyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948*. Szerk. HORVÁTH Julianna–SZABÓ Éva–SZÜCS László–ZALAI Katalin. Budapest, Napvilág, 2003. 70–75.) 1945 szeptemberében a fővárosban 10 ezer fős rendőri erő volt, ebből 1000 fő a PRO-hoz tartozott. (*A politikai rendészeti osztályok 1945–1946 PRO*. Szerk. KRAHUCSÁN Zsolt–MÜLLER Rolf, Budapest, ÁBT-L’ Harmattan, 2009. 26–38.)

⁸ FEITL, 2003. 151., 179., 190., 228., 248.

⁹ GYARMATI György: Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. In: *Treza I. A Történeti Hivatal évkönyve*, Szerk. GYARMATI György. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 117. (A továbbiakban: GYARMATI, 1999.)

¹⁰ Rákosi 1945. március 17-i levele G. Dimitrovnak. Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL), 274. fond (a továbbiakban: f.), 10. csoport (a továbbiakban: cs.), 114. őrzési egység (a továbbiakban: ő. e.), (Köszönöm Zinner Tibornak, hogy a dokumentumra felhívta a figyelmemet.)

Kádár János lett, a rendőrségen belül felállított Politikai Rendészeti Osztály (PRO)¹¹ vidéki részlegének a vezetője Tömpe András, a fővárosi Péter Gábor. Tömpénél a 91-ből 30, Péternél a 98-ból 38 személy volt hivatalosan az MKP tagja. Utóbbi egyébként a nem kommunista helyetteseit könnyen el tudta szigetelni. 1946-ban 848 fős lett a budapesti PRO létszáma, ebből 272 volt MKP-tag. A 36 megyei PRO vezető közül 34 volt MKP-s 1945-ben, a megyei rendőrkapitányok közül 16 fő MKP, 6 SZDP és 3 a Nemzeti Parasztpárt (NPP) tagja, kisgazdapárti nem volt.¹² 1947 februárjában a 70 fővárosi politikai rendőrségi vezető 92,8%-a MKP-s vagy SZDP-s volt. A SZEB nyugati képviselői Szviridovnál érdeklődtek is a pártállásukkal kapcsolatban.¹³

A fővárosban a II., a VIII., és a XIV. kerületei rendőrfőkapitányok voltak az SZDP tagjai, hat helyen a rendőrfőkapitányok helyettesei is ők voltak, Pest környékén pedig öt fő. 1947-re Nagy-Budapest¹⁴ területén egyes források szerint 30%-os veszteséget szenvedtek a szocdemek, mivel sokan az MKP-ba léptek át.¹⁵ A rendőrségen belül tehát a kommunista dominancia jelentős volt, de nem teljes.¹⁶ Még egy dolgot ki kell a statisztikai adatok mellett emelni. Nem tudjuk, hogy a más pártokban működő titkos kommunisták kik voltak és pontosan hányan voltak, de az adat-sorok elemzése során ezt a tényt figyelembe kell venni.

¹¹ A politikai rendőrség hatásköre 1950-ig folyamatosan nőtt. 1945-ben a vidéki és a budapesti politikai rendészeti osztályok megalakulását a két osztály összevonása követte. 1947-ben ÁVO néven közvetlen a belügyminiszter alá rendelték és bővítették a feladatait. 1949-ben a Kádár János által vezetett BM-en belül megszervezték a BM Államvédelmi Hatóságát (ÁVH), 1950-ben pedig önálló hatósággá alakították. 1945 és 1950 között több önálló szervezeti egységet, 1950-ben például még a határőrséget is a politikai rendőrségbe olvasztották. 1948 és 1950 között az RG egyes feladatait – pl. pártvezetők, párházak őrzése – és embereit is, átvették. (A politikai rendőrség szervezetéről bővebben: CSEH Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata 1945–1990. Szerk. GYARMATI György. In: *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 73–90.)

¹² PALASIK Mária: A politikai rendőrség háború utáni megszervezése In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban* Szerk. GYARMATI György. Budapest, Történeti Hivatal, 2000. 33–55.

¹³ FEITL, 2003. 310.

¹⁴ Nagy-Budapest a Székesfőváros mellett a következő településeket jelentette a korszakban: Buda-fok, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Újpest megyei városok, továbbá: Albertfalva, Békásmegyer, Budatétény, Csepel, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszent-imre, Pestújhely, Rákoscaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sasahalom, és Soroksár nagyközségek. Ezeket 1950-ben csatolták a fővároshoz, de ekkor még önálló települések voltak.

¹⁵ *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve* Szerk. VARGA Lajos. Budapest, Napvilág, 1999. 149–163.

¹⁶ Azt, hogy ezzel mennyire nem lehettek elégedettek, és mennyire gyanakvóak voltak, bizonyítja, hogy jóval később, és más történelmi helyzetben, amikor 1949 elején 6260 belügyi státusban lévő rendőrtisztet vizsgáltak felül, csak 30,7%-ot tartottak megbízhatónak, 33,5%-ot megbízhatatlannak; ingadozónak, közömbösnek, megnyerhetőnek 35,8%-ot. (GYARMATI, 1999. 117.)

A Magyar Honvédségnél (MH) a fegyverszüneti szerződés értelmében igen korán elkezdődött a hadsereg felszerelése, ugyanis a Harmadik Birodalom ellen Magyarországnak is fel kellett vennie a harcot. Az MKP Katonai és a Karhatalmi Osztálya foglalkozott kezdetben a fegyveres szervek ügyeivel.¹⁷ 1945 májusában 50 ezer fő körüli volt a haderő létszáma, hiányos anyagi ellátottsággal.¹⁸ Októberben már csak 42 071 fős létszám volt, ráadásul 22-én Kondorátov szovjet SZEB katonai szakértő 25 ezres létszámot javasolt, benne egy 5 ezer fős határőrséggel. Október 26-án Vörös János honvédelmi miniszter ennek megvalósításától parancsban rendelkezett, de ezt a későbbiekben felfüggesztették. Az utóda, Tombor Jenő nagyobb haderőt tervezett, részben a svájci milíciához hasonlót.¹⁹ Lényeges, hogy 1946 elején a két munkáspárt közös bizottsága 15 ezer főnyi honvédség kialakítása mellett döntött, a valós indok azonban az volt, hogy ilyen módon teljes mértékben megtisztítsák a hadsereget a nekik nem tetsző személyektől, a létszámát pedig 1947-re 13 477, február 10-ére 12 890²⁰ főre redukálták a SZEB segítségével, amelyből közel 6500 fő az MKP-s befolyás alatt álló határőrség tagja volt.²¹ Más források szerint az SZDP a hadseregben 1947-ig megőrizte 30% körüli befolyását.²²

¹⁷ Rákosi Dimitrovnak írott, március 17-i levelében arról számolt be, hogy a megszervezett hadosztály vezetésében az ő emberei voltak, de a vezérkarba még nem tudtak befurakodni. Értesülése szerint „fasiszta” altiszteket igyekeztek bevonultatni, az antifasiszták és a kommunisták felvételét pedig szabotálni. Április 7-én már arról írt, hogy jól be tudtak épülni a haderőbe, a frontra vonulók 6–7%-a volt párttag. (PIL, 274. f. 10. cs. 114. ö. e.)

¹⁸ A szervezésről bővebben: Kis András: *A Magyar Honvédség újjászervezése (1945)*. Zrínyi, Budapest, 1995. 59–62., 180–181. (A továbbiakban: Kis, 1995) Kis a honvéd nevelőtiszt intézmény MKP-s befolyásoltságáról nem tesz említést. (Kis, 1995. 119–126.) – OKVÁTH Imre: A katonai elit metamorfózisa 1945–1950. In: *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958*. Szerk. OKVÁTH Imre. Budapest, Történeti Hivatal, 2001. 22–50.

¹⁹ A következő védelmi elképzelések voltak. azt gondolták, hogy az ENSZ egy közös haderőt fog fenntartani, ennek Magyarország is tagja kívánt lenni gyorsreagálású egységekkel. Az elképzelések szerint a Magyar Honvédségnek a szomszédok egyenkénti, esetleges együttes feltartóztatására kellett volna képesnek lennie az ENSZ haderő beavatkozásáig. Ehhez korszerű fegyverzetre és hadiiparra volt szükség. Mindehhez 60–70 ezer fős békelétszámmal, általános védkötelezettséggel számoltak. Ugyanakkor területvédelmi „milic-hadsereget” is terveztek. (OKVÁTH Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest, Aquila Könyvek, 1998. 47–70. A továbbiakban: OKVÁTH, 1998.)

²⁰ FEITL, 2003. 291.

²¹ *A demokratikus honvédség megszervezése 1944–1948*. Szerk. SZÁNTÓ Mihály. Budapest, ZMNE Hadtörténeti Tanszék, 2001. 75. – GÁSPÁR László: A magyar határőrizet változásai 1945–1956. *Rendvédelem-történeti füzetek*, 2010/21. sz. 27–42.

²² VARGA, 1999. 149–163.

A békeszerződés aláírása után és a kommunista előretörést követően²³ elkezdődött a létszám növelése, a fegyverzet fejlesztése, előbbi 1950-re 34 198 főre nőtt.²⁴ Mindezek mellett az MKP nagy-budapesti értekezletén, 1946. január 5–6-án a fegyveres szervek megtisztításáról döntöttek, ugyanez a téma az 1946. február 7-i frakcióülésükön is felmerült. Az MKP Politikai Bizottsága (PB) 1946. március 12-én döntött a tömegmozgalmak használatáról a közigazgatás megtisztításával kapcsolatban.²⁵

Röviden összefoglalva: az MKP a háborút követően (1945–1946) sem a hadseregben, sem pedig a rendőrségben nem bízott meg teljes mértékben, annak ellenére, hogy ezekben a szervezetekben a befolyása jelentős volt.²⁶ Ugyanakkor az 1946 folyamán zajló nemzetközi békeelőkészítő tárgyalásokon az amerikaiak szerették volna elérni, hogy a szovjet csapatokat kivonják Kelet-Európából.²⁷ 1946 elején az erőteljesebb expanzió mellett foglaltak állást, aminek meg is lettek a következményei. 1947-re redukálták az MH létszámát, azon belül is az MKP által ellenőrzött határőrség tette ki az állomány létszámának nagy részét. A BM szervein belül is jelentős pozíciókkal rendelkeztek erre az esztendőre. Rákosi azonban 1945–1946-ban nem véletlenül panaszkodott a szovjeteknek. Ezért is lehetett számára lényeges ebben a két esztendőben a Rendező Gárda felállítása, majd létszámának 1947-re 24 ezer főre növelése, ami jóval több volt az MH ez évi állományánál. Ekkor az SZDP gárdájának a nagysága is hasonló volt, ők a pártvezetés részéről ráadásul Szakasits Árpád és Marosán György irányítása alá tartoztak.²⁸ Mindezzel összefüggésben azt is ki kell emelni, hogy a bulgáriai „átmenetet” az ottani népi milícia segítette.²⁹ Az akkori Magyarországon ilyen erővel akár puccsot is lehetett volna szervezni szovjet segít-

²³ 1947. április 29-én Molotov és Rákosi megbeszélést folytatott, ezen az MKP vezetője egy esetleges reakciós hatalomátvétel lehetőségéről beszélt, amelyet szerinte sem a rendőrség, sem az MH nem tudna megakadályozni. Molotov a szovjet csapatok jelenlétével igyekezett Rákosit nyugtatni, aki ekkor már a haderő felfegyverzését szerette volna elindítani. Ezzel szemben a szovjetek ezt csak a hatalom kommunista kézbe kerülését követően szerették volna, ráadásul mindez az ország rossz helyzete miatt sem volt szerintük indokolt. (OKVÁTH, 1998. 50–71.)

²⁴ Uo.

²⁵ KISS Kálmánné–TÓTH József: A Magyar Kommunista Párt katonapolitikája 1946-ban. *Társadalom és Honvédelem*, 2007/2. 91–121.

²⁶ A kommunista ideológia szerint a haderő és az államapparátus birtoklása lényeges volt a hatalom megragadása szempontjából. (ÖTVÖS István: A Vörös János elleni vizsgálatok 1945–1950. In: *Katonai perek 1945–1958*. Szerk. OKVÁTH Imre. Budapest, Történeti Hivatal, 2001. 37–71.)

²⁷ FÜLÖP Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947*. Budapest, Héttorony, 1994. 190–207. o.

²⁸ KISS, 2015. 279–315.

²⁹ SZENTE Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet 1945–2005*. Budapest, Osiris, 2006. 128.

ség nélkül, ezért érdemes ennek a szervezetnek a történetével részletesebben is foglalkozni.

AZ MKP RENDEZŐ GÁRDÁJÁNAK A MEGSZERVEZÉSE, SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE

A szétzilálódott fegyveres szervek újjáalakítása gyakorlatilag azonnal megkezdődött, de érdekes módon az MKP csak 1945. május 4-én döntött saját párthadseregének a felállításáról. Bár rendező gárdisták korábban is voltak, de ezeket alkalmanként vették igénybe, és nem építettek fel országos hierarchiát.³⁰ Velük szemben a szociáldemokraták Pest szovjet kézre kerülését követően azonnal elkezdték a szervezést, igaz, kezdetben spontán módon.³¹ Ugyanakkor mindenképpen meg kell említeni, hogy a debreceni időszakról nem maradt fenn olyan irat, amely az esetleges ottani gárda szervezést tanúsítaná. A késlekedésnek több oka is lehetett. Nem szabad elfelejteni, hogy a Vörös Hadsereg csak 1945 áprilisára foglalta el Magyarországot. A szervezés során nehézséget okozott, hogy kevés gépjármű állt rendelkezésre, nem csak a gárdának, hanem még a PRO-nak is.³² Ugyanakkor a pártokat is meg-, illetve újjá kellett szervezni, ami szintén nem ment könnyen. Az SZDP nyárra „regenerálta” helyi szerveit, a 3200 településből 3000-ben működött alapszervezete. A nagyobb városokban ház- és háztömbbizalmi hálózatot is kiépítettek.³³ Az MKP – más pártokkal ellentétben – már a frontvonal mögött elkezdhette a szerveződést,³⁴ viszont a háború előtt kis taglétszámmal rendelkezett. Gyors talpra állásukat az is segíthette, hogy a szociáldemokraták közreműködésével a Tanácsköztársaság bukását követően az itthon maradt kommunisták a szocdem pártba „integrálódtak”.³⁵

Az MKP RG-nek kisebb és kevésbé használhatóbb iratanyaga maradt fenn, mint a Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdájának. Az első adat az 1945. február 12-i

³⁰ Az MKP Budapesti Területi Bizottsága (BTB) 1945. április 21-én a következő határozatot hozta: „A védőgárda ügyét a központtal tisztázzuk, szervezeti forma, jelvény, egyenruha, stb. kérdésében.” (PIL, 274. f. 2. cs. 25. ő. e. Az MKP KV 1945. május 4-i ülése, PIL, 38. f. 2. ő. e. A Pártvégrehajtó Bizottság (PVB) határozatai 1945. április 21.)

³¹ PIL 274. f. 11. cs. 33. ő. e.

³² 1948-ban a vidéki osztályoknak 10 jeepjük volt. (GYARMATI, 1999. 115–147.)

³³ VARGA, 1999. 81–89.

³⁴ HUBAI László–SZABÓ Éva: A Magyar Kommunista Párt gazdálkodása 1944–1948. In: *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása 1944–1949*. Szerk. Vida István. Budapest, Gondolat, 2008. 47–101.

³⁵ PIL, 283. f. 1. cs. 1. ő. e. Az SZDP XXIV. pártgyűlési jegyzőkönyve 1945. augusztus 18–20., gyorsírói jegyzőkönyv a kongresszus első napjáról.

MKP titkársági ülésről való, amely szerint a pártörség³⁶ létszáma 25 fő, a fizetésük havi 400 pengő és teljes ellátás.³⁷ Az MKP a gárdával kapcsolatban az 1945. május 1-jei ünnep után hozott döntést. A Központi Vezetőség (KV) május 4-én ült össze, az ülés első pontja Rákosi Mátyás beszámolója volt május 1-jéről. Rákosi erősen túlértékelte pártja helyzetét, akárcsak többen a felszólalók közül. Úgy gondolták, hogy az SZDP-nél jelentősebb befolyásuk van, és az emberek inkább miattuk mentek el ünnepelni.³⁸ A legnagyobb május 1-jei megmozdulás Magyarországon volt a pártvezér véleménye szerint, egyébként komolyabban ekkor vetődött fel a választások mielőbbi megtartásának a kérdése is.³⁹

Rákosi után Gerő Ernő az RG-vel kapcsolatban a következőket javasolta: ne legyen tiszta kommunista szervezet a védőgárda – ő ekkor még így nevezte –, az 1000 főből 100 kommunista és 900 szervezett munkás legyen, sőt, azt sem tartotta ördögtől valónak, hogy ha esetleg szociáldemokrata párttag valamelyikük, „de hajlandó a mi vezetésünk alatt résztvenni”. (sic!) Országos szintű szervezést sürgetett, instruktorok kiküldésével, akik mindezt irányítják. A következő felszerelés rendszeresítését javasolta: „talán egyforma sapkával és karszalaggal, esetleg a karszalagon pártjelvénnnyel”. A megalakítással kapcsolatos teendőket a KV szervezési osztályára akarta bízni. Gerő után Farkas Mihály kapott szót, aki az RG-t helyeselte, de az SZDP-s tagok bevétele ellen tiltakozott.⁴⁰

³⁶ A pártörség köré szerveződhetett az RG. 1947-ben Szőnyi Tibort (1946-tól a KV szervezési osztály vezetője) és Olt Károlyt (a KV Káderosztályának a vezetője) megbízta a Szervező Bizottság, hogy Halas Lajossal tárgyalják meg a létszámemelést a pártörségnél. Halas Lajos 1947-ben javasolta a Szervező Bizottságnak (SZB) a pártörség létszámának a felemelését. A Párt két székháza, a Pártiskola és a Szabadság-hegyen lévő üdülő örségét megvizsgálta, és kevésnek találta a létszámukat. Néhány személy leváltását is kezdeményezte. Az Akadémia utcai és a Köztársaság téri épület létszámát 2-2 fővel, Karolina utcai pártiskola létszámát egy fővel, az Akadémia utcai tudakozó létszámát szintén egy fővel javasolta felemelni. (PIL, 274. f. 5. cs. 60. ö. e. Halas Lajos javaslata az SZB-nek a pártörség létszámának felemelése tárgyában, 1947. május 16.)

³⁷ PIL, 274. f. 4. cs. 12. ö. e. MKP Titkárság, 1945. február 12-i ülés

³⁸ „Az ő hívó szavukra” – ahogy Rákosi fogalmazott. Majd a gárdával kapcsolatban megjegyezte: „Egy dolgot tartok fontosnak leszögezni és más megoldást javasolni, ez a rendező gárda. Nem felel meg. A párt 2100 rendező gárdistát mozgósított, ezekhez hozzá kell számolnunk a szakaszvezeteket által mozgósítottakat. A kommunista párt rendezőgárdájának legalább 5000 főnek kell lenni Budapestről és ebből legalább 1-1500-nak komoly előzetes iskoláztatáson kell keresztülmenni, ha azt akarjuk, hogy a legközelebbi tömegtüntetésen ne legyenek nagyobb bajok.” Ugyanakkor a legközelebbi alkalommal a kommunista tribün elé nem csak 100 fős „szavalókórus” beállítását sürgette. (PIL, 274. f. 2. cs. 25. ö. e. A KV a május 1-i ünnepség utáni értekezletének jegyzőkönyve, 1945. május 4.)

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

A KV ülést követően 1945. július 21-én Keszöcze Endrét bízta meg az MDP Titkársága a védőgárda vezetésével.⁴¹ A későbbiekben e köré szerveződött az RG. Szeptemberben már a fővárosi gárda szervezését Rendek András is segítette.⁴² 1945. szeptember 18-ára a következő településeken alakították meg: Budapest, Csepel, Erzsébet, Kispest, Lőrinc, Rákospalota, Rákoscsaba, Pestújhely, Újpest. Buda ekkor volt szervezés alatt.⁴³ Ebben az időszakban 5000 fő volt Budapesten, de ezt ekkor már nem tartották elegendőnek, pedig Rákosi még májusban ennyiben jelölte meg a szükséges létszámot. Az üzemi (al)egységek kiépítését is szorgalmazták. Ugyanakkor a gárda mellett a pártszervezés is lényeges volt.⁴⁴ A kerületi titkári értekezleteken hangsúlyozták, hogy a kádermegbízott és a pártvezetőség együtt szemeljen ki két embert, egyet gárdavezetőnek és egyet helyettesnek. Ezt követően a gárda-megbízottak a pártnapokon felszólaltak, és toboroztak. Amikor egy bizonyos létszám összegyűjtött, a gárda tagsága fegyelmi bizottságot választott, illetve rajokba, szakaszokba, századokba osztották be őket. Elsősorban azokat toborozták a gárdavezetők, akik semmilyen pártmunkát nem végeztek. Az egyenruhájuk kék ing, piros nyakkendő, piros karszalag volt. A későbbiekben a baszk sapkát is tervezték rendszerezíteni.⁴⁵ Erre azonban nem került sor, helyette partizánsapkát kaptak. A baszk sapka ötlete Halas Lajos későbbi RG parancsnok visszaemlékezése szerint a „spanyolok” volt. Ő azt is megemlítette még, hogy eredetileg a vörös ing viseletét tiltották.⁴⁶ Pénz hiányában a párt vezetősége a következőképpen igyekezett az egyenruha kérdését megoldani. „Utasítja a szervezési osztályt, hasson oda, hogy a Rendező Gárda

⁴¹ PIL, 274. f. 2. cs. 64. ö. e. MKP Titkárság, 1945. július 21.

⁴² PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Rendek András jelentése A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.

⁴³ „[...] közlöm azokat a pestkörnyéki helységeket, ahol RG működik: ez a lista azonban nem teljes, mivel mi csak a nálunk jelentkezett RG-ékről tudunk. A közeljövőben pontos kimutatást fogunk készíteni a Budapesthez tartozó összes helységekre vonatkozólag. A vidéki gárdákról csak hosszabb idő múlva fogunk tudni pontos kimutatást nyerni.” Ezek az előzőek mellett: Cinkota, Pestújhely, Mátyásföld, Rákoshegy, Árpádföld, Gödöllő, Kistarcsa, Dunakeszi, Göd, Isaszeg, Budafok, Nagytétény, Budaörs, Csillaghegy, Pécel, Polgár, Enying, Érd. (PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Rendek András jelentése A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.) A gárda szervezése a választási munka egyik feladata lett, amelyet a pártszerveknek kellett elvégezniük. (PIL, 38. f. 13. ö. e.)

⁴⁴ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Rendek András: A MKP Rendező-gárdájának működési szabályzata, 1945. szeptember 24. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.

⁴⁵ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Keszöcze Endre jelentése 1945. szeptember 18-án A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.

⁴⁶ HALAS Lajos: *Az „R” Gárdától a Munkásőrségig*. Budapest, Zrínyi, 1986. 96–130. (A továbbiakban: HALAS, 1986.)

részére készített kék blúzokat, az R. G. tagjai megvásárolják.”⁴⁷ Sok helyről kértek egyenruhát, de az ellátás nehezen ment, így a legtöbb esetben csak karszalagot küldtek.⁴⁸

Feladatuk a pártházak éjjeli őrzése volt. Volt olyan egység is, ahol fegyvert tartottak, de csak a pártházon belül – és ahol az udvarba nem láttak be – gyakorolhattak. Egyes helyeken még énekkart is szerveztek. A pártnapokon karszalagos őrséget adtak, röpgyűléseken is részt vettek. A párt minden felvonulásán kötelesek voltak megjelenni, volt ahol szemináriumokat is tartottak nekik. A kerületi titkártól kaptak utasítást, de ha a kerületükön kívül használták őket, akkor az instruktoroktól. A szervezés szempontjából négy részre osztották a fővárost.⁴⁹

Kezdetben a szervezés mellett a választási demonstrációk előkészítése is a szervezetre és a vezetőire hárult. Az RG a fővárosban a budapesti választások előtti hetekben nyerte el a központi irányítást. Sok gárdaszervezet a kezdeti időszakban túlzottan katonai jellegű volt. A választásokkal kapcsolatban a következő konkrét feladatokat kapták: plakátokat ragasztottak és őriztek, a pártházakat vigyázták, házi agitációkat tartottak. De mindezt az RG tagságának csak egy része végezte. „A tudatosabb elvtársaknak csak kis részét találjuk az RG-ékben, mivel azok a pártmunka más terén munkálkodnak” – hangzott a panasz. Az október 7-i, fővárosi törvényhatósági választásokon való vereséget sokan nem bírták elviselni, ami a pártvezetésnek is problémát okozhatott, ha valamennyire is szalonképesnek próbált látszani. „A budapesti választások után az RG-én belül is felütötte fejét a „baloldali elhajlás”. A területi gárdavezetői üléseken sorozatosan hangzottak el olyan értelmű felszólalások, hogy a párt járuljon hozzá a fasiszta tüntetők fegyveres szétveréséhez.” Így a későbbiekben a gárdavezetői üléseken a kül- és a belpolitikai irányelveket részletesen ismertették.⁵⁰

A szervezés folyamán több probléma adódott. „A gárdavezetők nem lévén eléggé önállóak, ragaszkodnak az írásban foglalt irányvonalhoz, amely felöleli a gárda feladatait s a leglényegesebb elvi és gyakorlati kérdéseket.” Ugyanakkor a szervezet vezetése is megosztott lehetett, hiszen Rendek András a következőket említette a pártvezetésnek írt levelében. „Hivatkoznak arra is, (mármint a gárdavezetők) hogy Keszőce (sic!) elvtárssal sok tekintetben ellentétes álláspontot képviselek.” Rendek nem látta elegendőnek, hogy a gárdát csak a vezetők ellenőrizzék, szükségesnek tartotta az illetékes párttitkárok általi kontrollt is. A Budapest területi titkári értekezle-

⁴⁷ PIL, 274. f. 4. cs. 88. ő. e. A Titkárság 1945. szeptember 25-i ülése

⁴⁸ PIL, 274. f. 16. cs. 39. ő. e.

⁴⁹ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ő. e. Keszőcze Endre jelentése 1945. szeptember 18-án. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.

⁵⁰ Uo.

teken a fővárosi instruktor jelenlétét is lényegesnek vélte. A távolabbi településeken lévő csoportokkal a kapcsolat laza volt, amelynek a már említett tömegközlekedési problémák lehettek a legfőbb okai. Ugyanakkor a gárda munkájában az állomány-nak csak egy része vett részt, így a fegyelem megszilárdítását és az oktatást tartották fontosnak, utóbbit azért is, mivel sokan az alapvető kérdésekkel sem voltak tisztában. „Ilyen körülmények között tudott megerősödni az úgynevezett prolikid-elmélet.”⁵¹ A javaslat készítője – akárcsak az MKP vezetése is – tartott azoktól, akik a párton belül a proletárdiktatúra azonnali kiépítését hangoztatták. Erre jó példa volt Gyömrő és környéke, ahol – miután a várost a szovjetek elfoglalták – részben a volt direktórium tagjai vették kézbe a hatalmat, proletárdiktatúrát próbáltak kiépíteni és gyilkosságokat követtek el, lejárta ezzel az MKP-t is.⁵² Mindebből látható, hogy tartottak attól, elvesztik a kontrollt a gárda felett, és ez az MKP-t akár komolyan kompromittálhatja is. Valószínűleg ezért is javasolhatta Rendek a pártellenőrzés bevezetését.⁵³

A kezdeti időszakban hetente egy alkalommal minden tagnak menetgyakorlatot és tornázást szerveztek. Rendek a vezetők külön kiképzését is felvetette. A gyűlés, felvonulás rendezésének tanítását és a sportot is fontosnak tartotta, ezen belül a bokszot, a birkózást és a kötélhúzást. Több helyen rendeztek kultúrprogramot, mulatságot, amelyek bevételeiből felszerelést vásároltak. „Szükségesnek látom ennek a további engedélyezését, annál is inkább, mivel sok helyi szervezetnél nincs lehetősége a gárda tagjainak a kulturális és a szórakozási vágyainak a kielégítésére.”⁵⁴

Az állomány átrostálása szeptemberben már folyamatban volt, utasítást adtak arra, hogy a jelentkező párttagokat⁵⁵ (tehát csak párttag lehetett gárdista) egy hónap próbaidőre vegyék fel. Gerő javaslata tehát nem érvényesült, miszerint MKP-szimpatizánsokat is toborozhassanak.⁵⁶ Az alsó korhatárral is gondok voltak: ezt 18

⁵¹ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Rendek András jelentése. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.

⁵² A gyilkosságokról bővebben: PALASIK MÁRIA: *Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Budapest, Napvilág, 2010.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A jelentkezőkkel – Rendek értékelése szerint – a következő gondok voltak. „Munkám megkezdésekkor a kapott utasításnak megfelelően pártunkhoz nem tartozó becsületes, pártunkkal rokonszenvező munkásoknak a gárdába való bevonására törekedtem. Gyakorlatban azonban ez keresztülvihetetlennek bizonyult. Ugyanis azok, akik megértik a gárda jelentőségét, s részt kívánnak (sic!) venni annak munkájában, azok már félig-meddig kommunisták. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a párttagokat nehéz bevonni a gárda munkájába, amely + (plusz) munkát és elfoglaltságot jelent számukra.” (PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Rendek András jelentése. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.)

⁵⁶ A Munkásőrségnél ezt 1963 után valósították meg.

évben állapították meg, de sokan ezt még nem töltötték be. Például az érdi gárdának jelentős része kiskorú volt, mivel erről a településről a szovjetek a 18–35 év közötti férfiak nagy részét tavasszal elhurcolták.⁵⁷

1945 szeptemberében a szerveződő milícia struktúrája nem alakult még ki, ezzel kapcsolatban azt tervezték, hogy a főváros 14 kerületének vezetői kéthetente vagy havonta ülésezzenek a budapesti instruktossal, amikor beszámolnának és utasításokat kapnának. A peremvárosok csoportokra lennének osztva, és egyvalaki fogná össze ezeket. A távolabbi településeket az országos instruktor alá rendelnék. A vidékieket minden járásban egy-egy gárdamegbízott irányítaná, őket a megyei RG megbízottakkal tervezték összefogni, akikkel az országos instruktor havonta ülné össze. Három-négy megye megbízottja havonta egyszer ment volna a fővárosba, és a szomszéd megyékről is jelentést tett volna. „Ugyanis ma nincs lehetőség arra, hogy a megyei megbízottak havonta egyszer meghatározott időpontban Pestre utazzanak.”⁵⁸ A későbbiekben közigazgatási egységenként szervezték meg a párthadsereget.

Rendek javaslatának nagy részére rábólintott a vezetőség, így ennek alapján szeptember 24-én kidolgozta a szervezet működési szabályzatát. Ugyanakkor az MKP szervezeti szabályzata szót sem ejtett a gárda létéről.⁵⁹ Az RG a párt védelmi alakulata volt, a struktúrája a következőképpen épült fel: a főváros élén a budapesti instruktor állt. A kerületek és Budapest környéki települések tartoztak hozzá: Csepel, Kispest, Pesterzsébet, Soroksár, Ócsa, Vecsés, Újpest, Rákospalota, Rákosliget, Pestújhely, Pestszentlőrinc, Sashalom. A vezetők kinevezése, és a fegyelmik kirovása az ismertetett módon történt. A kerületi gárdavezetőknek a budapesti instruktossal kellett ülést tartaniuk. A megyei pártvezetőség és a kádermegbízott választotta ki a megyei RG instruktort, akinek a feladata a járásonkénti szervezés lebonyolítása lett. Ezen belül minden pártszervezet vezetősége a kádermegbízottal jelölte ki a helyi RG vezetőt, aki a helyi egységet létrehozta. Az RG szerveket a járási titkárság fogta össze, mellette a kádermegbízott által kijelölt járási RG vezető állt. A járásokat a megyei pártbizottság által kinevezett RG instruktor irányította, rendszeres üléseken keresztül, a megyei instruktorokat pedig az országos. A megyeieknek havonta egyszer be kellett számolniuk az országos Szervezési Osztálynak.⁶⁰

⁵⁷ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Rendek András jelentése. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18–1948. április 22.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ *Munkásmozgalomtörténeti lexikon*. Szerk. VASS Henrik. Budapest, Kossuth, 1972. 50–69.

⁶⁰ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Rendek András: A MKP Rendező-gárdájának működési szabályzata 1945. szeptember 24. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18.–1948. április 22.

A korhatárt 18–35 évben szabták meg. „A gárda tagjai nők⁶¹ is lehetnek, de csakis aktív, odaadó elvtársnők és ha a r. gárdába való bevonásuk nem vonja maga után a fegyelem megbontását.” A gárdáknak hetente meg kellett beszélniük a teendőket, rendszeresen fegyelmező-gyakorlatokat tartottak. „A gárda tagjai(nak) a legoda-adóbb, legöntudatosabb és legtetterkészebb elvtársakból kell kikerülniük.” A helyi propagandaosztálytól kaptak előadókat a nevelő célzatú előadásokhoz. A párt egyéb munkáiba is be kellett kapcsolódniuk, így a választási agitációba, tagtoborzásba, röpiratszórásba, plakátragasztásba, rohammunkába. A párthadsereg, és az elitalkulat jelleget a szabályzatban egyértelműen definiálták.⁶²

Már októberben újabb működési szabályzat készült, valószínűleg a vidéki szervezés megindulása miatt. Mellesleg a fegyelmet is meg akarták szilárdítani, így három indokolatlan hiányzás elvileg kizárást vont maga után. Csak a 20 és 50 éves kor közöttieket lehetett felvenni.⁶³ A szervezeti felépítésben vidéken a legkisebb egység a „félraj” lett volna hat fővel, amelyet tíz fő alatti gárdatagságnál állítottak fel. Ezt a raj, és a szakasz követte, kettő–négy szakasz alkotott egy gárdacsoportot. Gyakorlatilag ez egy századnak felelt meg. Ezeket pedig vidéken járási gárdaosztagba szervezték volna, a megyei gárda fogta volna össze őket. Mindez természetesen túl bonyolult volt, így már decemberben egyszerűsítették a struktúrát. A megyei parancsnok mellett négy helyettest és összekötőket, a járási mellett két helyettest és összekötőket,

⁶¹ Halas Lajos a későbbiekben a gárdista lányokra így emlékezett vissza. „Egyszer Farkas Mihály egy tömeggyűlésen fiatal gárdista lányok vihogására felkapta a fejét. – Lajos, nehogy kuplerájt csináljatok a Gárdából! – mondta, és dühösen végigmért.” (HALAS, 1986. 96–130.)

⁶² „A rendezőgárda a párt védelmi szerve, és mint ilyen a párt irányítása alá tartozik. A gárda tagjának lenni kitüntetés és megtiszteltetés, de a gárda csak úgy tudja hivatását teljesíteni, ha a párt utasításait, határozatait, minden körülmények között végrehajtja, a vállalt munkát mindenkor elvégzi. Magatartásukkal példát kell mutatniuk a többi elvtársaknak és minden dolgozónak. Vasfegyelemnek kell uralkodni a gárdisták soraiban.” A szervezettel kapcsolatban az a cél lebegett a szemük előtt, hogy a gárda az MKP „hatalmas, erős védelmi alakulata.” legyen. (PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Rende András: A MKP Rendező-gárdájának működési szabályzata 1945. szeptember 24. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok 1945. szeptember 18.–1948. április 22.)

⁶³ Az eskü szövege a következő volt. „Én ...a Magyar Kommunista Párt ...i szervezetének tagja, fogadom, hogy pártom utasítását mindenkor megtartom, alávetem magam a szigorú fegyelemnek. A R. G. parancsnokaim, a helyi vezetőség, valamint a Központi Vezetőség utasításait mindenkor vonakodás nélkül végrehajtom. Egész tudásommal, és minden erőmmel szolgálom pártom munkáját, és pártomat minden helyzetben és minden körülmények között megvédek. Tudom, hogy pártom a dolgozók ügyét szolgálja, célja a szocializmus megvalósítása. Fogadom, hogy pártunk célkitűzéseit és utasításait szem előtt tartva a fogadalom szerint élek és dolgozom. Világ proletárjai egyesüljete!” (PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. A Magyar Kommunista párt Rendezőgárdájának feladata és szervezeti felépítése, 1946. október 5. (Olvaszhatatlan aláírás.) A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18. – 1948. április 22.)

továbbá egy parancsnoksegédet akartak beállítani.⁶⁴ A városi parancsnokságok mint járási központok működtek, azaz a nagyobb városokban lévő egységeket fogták volna össze, a járással lettek volna ilyen módon egyenrangúak. A következőket kivéve: Budapest, Szeged, Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs. Távolabbi célként azt jelölték meg, hogy aki RG parancsnok volt, legalább háromhetes gárdaiskolát végezzen. A megyéknek havonta kellett jelentést küldeni, ugyanakkor három óra alatt akarták a megyei szervek mozgósítását biztosítani. Megyei és évente egyszer országos táborozást, utóbbin politikai oktatást és sportfoglalkozást is szerveztek volna.⁶⁵

Az ismertetett szabályzatok nyilván nem feleltek meg a kívánalmaknak, így 1946. január 5-én Rendek András egy újat készített.⁶⁶ Figyelemre méltó, hogy Keszöcze Endre neve a későbbiekben nem szerepel az iratokban, nyilván azért, mivel Rendek vette át tőle a szervezést. Rendek a vezetéshez írott javaslatában kérte a tervezet tárgyalását, hogy a január 12-i RG vezetői ülésen ismertethesse.

Fogadalomtervezetet is kidolgozott,⁶⁷ ebben a „párt elitcsapata” mellett egyfajta „kommunista lovagideál” eszménye is megjelent. Ezt a későbbiekben a sok szempontból az RG mintájára megszervezett Munkásőrségnél is megpróbálták megvalósítani, 1989-ig sikertelenül. Az utasítások végre nem hajtása vétségnek számított, három fegyelmi után még pártból is kizárták az illetőt.⁶⁸

Rendek javaslata a Szervezési Osztályra került, ahol átdolgozták, és a PB elé terjesztették, amit a testület el is fogadott. Nyíltan kimondták, hogy a párt védelmi alakulatának feladata: „[...] örködni pártunk biztonsága felett (pártházak, vezetők,

⁶⁴ A „félrajparancsnok” egy piros csíkot, a rajparancsnok kettőt, a szakaszparancsnok hármat, az osztágcsoport parancsnok egy ezüstöt, a gárdaosztag-parancsnok egy aranyat, a megyei gárda-parancsnok két arany csíkot viselt volna. A rajok alakításánál az egymáshoz közel lakókat akarták egy rajba szervezni, a tagokról nyilvántartást kellett vezetni a képzettségük stb. szerint.

⁶⁵ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. A Magyar Kommunista párt Rendezőgárdájának feladata és szervezeti felépítése 1946. október 5. (Olvashatatlan aláírás.) A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18.–1948. április 22.

⁶⁶ A rajvezetőnek három fekete csík, a helyettesének kettő, a csoportparancsnoknak három ezüst, a helyettesének kettő, a járási parancsnoknak pedig egy járt. A megyeinek három, a helyettesének kettő aranycsíkot határoztak meg. (PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Rendek András levele az MKP Főtitkárságának 1946. január 5. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18.–1948. április 22.)

⁶⁷ A következő volt: „Én ... a MKP ... szervezetének tagja fogadom, hogy alávetem magam a szigorú gárdafigyelemnek. A központi vezetőség, a megyei, járási és helyi vezetőség utasításait a R. G. parancsnokain keresztül mindenkor vonakodás nélkül teljesítem. Egész tudásommal és minden erőmmel szolgálom Pártunk ügyét. Pártunkat és vezetőinket minden helyzetben, minden körülmények között megvédem. E fogadalom szerint élek és dolgozom.” (PIL, 274. f. 16. cs. 38. ö. e. Rendek András levele az MKP Főtitkárságának, 1946. január 5. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18.–1948. április 22.)

⁶⁸ Uo.

párhelyiségek védelme). A Rendezőgárda e célból rendszeres szolgálatot ad, hogy a kommunista szervezeteket mindenfajta támadással szemben megvédje.” Továbbá: a párt rendezvényeinek a biztosítása, kordonállítás, felvonulók irányítása. A szervezeti alapegység a raj volt, amellyel minden MKP alapszervezetnek rendelkeznie kellett, ezeket a budapesti kerületi és a járási RG parancsnokok és helyetteseik fogták össze. A Budapesti Pártbizottság, vidéken a városi pártbizottság és a megyei pártbizottság mellett megszervezték az ötfős RG parancsnokságokat is. A szervező megyei RG instruktorokat az országos parancsnok fogta össze. A párhadsereg kiépítését követően az instruktori pozíciókat meg akarták szüntetni. A parancsadás menetét és az ideális gárdista eszményképet is kidolgozták, illetve meghatározták.⁶⁹ A párttagok 5–10 %-át tervezték felvenni a gárdába, egy raj létszáma minimum tízfős lehetett. A korhatár 20–40 év között volt, a tagok nők is lehettek, elegendő létszám esetén női rajt is felállíthattak. Az MKP pártszervezetek vezetőségei a gárda tagjait eltávolíthatták, ha azok a párt ellen cselekedtek. A tagoknak előadásokra kellett járni és társadalmi munkát végezni, sportolni, fegyvelmező gyakorlatokat tartani, kétheti ülésen részt venni. A szervezet kiépülését követően igazolványt adtak ki az illetékes pártszerv pecsétjével. Kék inget, vörös nyakkendőt és „megkülönböztető jelzést” kellett viselniük.⁷⁰

Az elfogadott javaslatból látható, hogy több pontjában a korábbi elképzelésekre támaszkodott, ugyanakkor a kevésbé bonyolult megoldásokat fogadták el a szervezetre vonatkozóan, és az MKP legfelsőbb szintjén „törvényesítették” a párhadsereg létét. Tehát amíg 1945 májusában egyfajta rendezvénybiztosító szervet akartak felállítani, 1946 januárjára már hivatalosan is áldásukat adták egy párhadsereg megszervezésére, persze a kommunista vezetők nyilván korábban is részt vettek a szervezésben. Ugyanakkor a fegyver viselését nem rögzítették a szabályzatban.

⁶⁹ „Az Rg. Parancsnokai az utasításokat az alapszerv, a kerületi, járási vagy megyei titkártól kapják, és mindenben ezeknek vannak alávetve. A Rg. Parancsnokai kötelesek mindenütt a pártszervezetek vezetőinek, illetve titkárainak utasításait minden ingadozás vagy ellenkezés nélkül azonnal és pontosan végrehajtani. Amennyiben az RG. parancsnokai írásos parancssal fordulnak a RG. tagjaihoz, úgy csak az abban az esetben tekinthető érvényesnek, ha azt a párttitkár is aláírta. [...] A(z) RG. tagjai fegyvelmezett, áldozatkész, a feladatokat önként vállaló, megbízható párttagok lehetnek. A Rg-ben katonás vasfegyelmet kell megteremteni, s úgy kell működni, hogy néhány hónap alatt jó, megszervezett, fegyvelmezett, minden időben és minden munkára mozgósítható, áldozatkész, szervezete legyen a Magyar Kommunista Pártnak. A RG. minden tagja a legszigorúbb pártfegyvelmeknek van alávetve. A RG-tagnak a parancsnok utasítását ellentmondás nélkül kötelessége végrehajtani. Az utasítás végre nem hajtása fegyelmi vétség, három fegyelmi vétség a RG-ből való kizárást vonja maga után.” (PIL, 274. f. 3. cs. 19. ö. e. A Központi Szervezési Osztály javaslata: A Rendező Gárda feladatai és szervezeti felépítése, 1945. december 22. A PB 1946. január 10-én fogadta el.)

⁷⁰ PIL, 274. f. 3. cs. 19. ö. e. A Központi Szervezési Osztály javaslata: A Rendező Gárda feladatai és szervezeti felépítése, 1945. december 22. A PB 1946. január 10-én fogadta el.

A szabályzatok mellett fontos felmérni, hogy 1946 januárjában hány gárdista volt vidéken. Ekkor a keleti országrészben található településeken folyt a szervező munka,⁷¹ a viszonyokat jellemzi, hogy sok helyről nincs létszámadat.⁷² Az alapvető problémát az jelenthette, hogy a megyei pártszerveket nem érdekelte a vidéki gárdák alakítása. Rendek András már 1945 novemberében több megyei vezetővel is beszélt,⁷³ hogy jelöljenek ki gárdavezetőket, de ez igen nehezen haladt. Ugyanakkor több helyen fegyveres kiképzésbe kezdtek, amit megtiltott a központ, ennek ellenére folytatták. Láthattuk, korábban ezt bizonyos keretek közt engedélyezték. Voltak olyan területek, ahol rendben ment a szervezés. Például Diósgyőrben és környékén, vagy Csanád–Torontál megyében az odaküldött megyei bizottsági tag szerint jól végezték a munkát. Abban az esetben küldtek valakit a helyszínre, ha valahol „felütötte a fejét a baloldali elhajlás”. A Mindszenti RG-vel kapcsolatban például megemlégették, hogy leszerelte a „helyi elfajult tüntetést”.⁷⁴

Az utasítások ellenére több helyen még 1946 márciusában a megyei parancsnokságok felállítását és a járási parancsnokok és helyetteseik kijelölését sem hajtották végre, hiába kérték erre már két hónapja a helyi pártszerveket. Így az MKP Központi Szervezési Osztálya a megyei pártbizottságokat ismét utasította erre. Mindez azért vált lényegessé, mivel a rendezvényeken több rendbontás, „elfajulás” is történt.⁷⁵

A fentiekből megállapítható, hogy a gárda szervezése 1946 elejéig igen vontatottan és kaotikusan haladt. A megoldást Halas Lajos személyében találták meg, aki igen energikusan vette kezébe a párthadsereg megszervezésének ügyét, így ettől az évtől az MKP vezetésének kívánalmai szerint alakult a helyzet. Rákosiék nyilvánvalóan saját párthadsereggel akartak rendelkezni arra az esetre, ha a hatalomátvételt önerőből kell megoldaniuk. Az, hogy félelmük mennyire volt indokolt, már más kérdés.

⁷¹ Nyilván azért, mert ez korábban került szovjet kézre, így itt az MKP is előbb szerveződhetett.

⁷² PIL, 274. f. 16. cs. 38. ő. e. Kimutatás a Rendező-gárdáról 1946. január 11. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18.–1948. április 22.

⁷³ Tolnába, Borsodba, Komárom-Esztergomba, Szolnokra és Hajdú-Biharba utazott el. (PIL, 274. f. 16. cs. 38. ő. e.)

⁷⁴ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ő. e. Jelentés a vidéki rendező gárdákról 1946. január 11. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18.–1948. április 22.

⁷⁵ PIL, 274. f. 16. cs. 38. ő. e. A Központi Szervezési Osztály levele a megyei pártbizottságokhoz, 1946. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok, 1945. szeptember 18.–1948. április 22.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1945-ben a szovjetek által megszállt Magyarországon a Magyar Kommunista Párt volt az a politikai erő, amelyet a megszállók favorizáltak. Az MKP lényegesnek tekintette, hogy minél több pozíciót próbáljon megragadni, és különösen igaz volt ez a fegyveres szervekre. De mindez a párt számára nem volt elegendő, így korábbi nemzetközi és hazai mintára saját párthadsereget, úgynevezett Rendező Gárdát állított fel. A gárda létszámának a növelésével párhuzamosan a párt és a szovjetek által dominált Szövetséges Ellenőrző Bizottság arra törekedett, hogy a hadsereg létszámát minél inkább lecsökkentsé, kizárva ennek során azokat a személyeket, akik nem szolgálják ki maximálisan a párt érdekeit.

Ez a folyamat 1947-re oda vezetett, hogy az MKP akár saját fegyveres erővel is átvehette volna az ország fölött a hatalmat. Lényeges kiemelni, hogy a hasonló bulgáriai kommunista párthadsereget a hatalom átvétele során igénybe vették az ottani kommunisták. Az 1947-es párizsi békeszerződést előkészítő tárgyalásokon a nyugati hatalmak arra törekedtek, hogy a szovjet megszálló erőket kivonják a kelet-európai országokból, így nem véletlen, hogy éppen 1946-ban kezdődik meg a gárda fokozott ütemű szervezése. A tanulmány terjedelmi korlátok miatt csak 1946 elejéig foglalkozik az MKP Rendező Gárdájának a történetével, részletesen tárgyalva a szervezet alapjainak a megteremtését.

RÁCZ JÁNOS

A PÁRIZSI BÉKEKONFERENCIA ÉS BÉKEKÖTÉS SAJTÓJA 1946 ÉS 1947 KÖZÖTT

KINEK A BÉKEKONFERENCIÁJA?

A nyugati sajtót és filmhíradókat természetesen érdekelte az 1946 júniusában elkezdődött békekonferencia, ahol elméletileg huszonegy állam döntött a második világháború utáni új világrendről. Ezt a propagandát nevezték párizsi békének.

Kinek a békekonferenciája volt és kinek az akarata érvényesülhetett Párizsban? A négy nagy (USA, Szovjetunió, Egyesült Királyság, Franciaország), vagy a kisebb államok dönthettek a legfontosabb területi és gazdasági kérdésekről, elvekről? A the big 4, azaz a négy nagyhatalom megfogalmazás 1946. június 1 és 1947. február 28 között 125 alkalommal szerepelt a *The New York Times*-ban.¹ A sajtó tehát egyenrangú szereplőként emlegette őket? Vagy ez csak a felelősség átruházása miatt volt így? Inkább utóbbi bizonyulhat igaznak.

Ugyanebben az időintervallumban vizsgálva a The big 3 megfogalmazás ennél jóval kevesebbszer szerepelt, pusztán huszonkét esettel találkozhatunk.² Szuperhatalmakkal mindösszesen két ízben foglalkoztak a lapban.³ A superpowers megfogalmazás, amely csak a Szovjetunióra és az USA-ra vonatkozott, 1946. január 20-án született meg a lapban.⁴ Ám ezt megelőzően 1944-ben, amikor superhatalmakról írtak, még három nagyhatalomra, az Amerikai Egyesült Államokra, illetve Nagy Britanniára és a Szovjetunióra használták.⁵ Ekkor a propaganda szintjén még egyenlő erőnek számítottak ezek az államok.

¹ <https://query.nytimes.com/search/sitesearch/?action=click&contentCollection=TopBar&WT.nav=searchWidget&module=SearchSubmit&pgtype=Homepage#/%22The+big+4%22/from19460601to19470228/allresults/4/> (letöltve: 2017. június 2.)

² <https://query.nytimes.com/search/sitesearch/?action=click&contentCollection=TopBar&WT.nav=searchWidget&module=SearchSubmit&pgtype=Homepage#/%22The+big+3%22/from19460601to19470228/allresults/3/> (letöltve: 2017. június 2.)

³ <https://query.nytimes.com/search/sitesearch/?action=click&contentCollection=TopBar&WT.nav=searchWidget&module=SearchSubmit&pgtype=Homepage#/%22superpowers%22/from19460601to19470228/> (letöltve: 2017. június 2.)

⁴ CRIDER, H. John: Economist fears U.S. *The New York Times*, 1946. január 20. 26.

⁵ PRESCOTT, Orville: Books of Times. *The New York Times*, 1944. április 24. 14.

A brit napilap a *The Times* még az 1950-es években sem használta a superpowers megfogalmazást. Talán nem véletlenül alakult így. A britek nem biztos, hogy a szuperhatalmak korának nyertesei voltak, sokkal inkább a nélkülük megálmodott új világrend irigykedőinek szerepét jutatta számukra a második világháború vége. A *The Times* is a The Big Four megfogalmazást használta a legtöbbet. A vizsgált időszakban 82 alkalommal említették meg. A Big Three pusztán 24, míg a superpowers helyett gyakran használt Big Two-val 13 esetben találkozhatunk.⁶ A The Big Four folyamatos használata jellemzi valamennyi napilapot.

A négy nagyhatalomról olvashatunk a *The New York Times* 1946. augusztus 4-én megjelent írásában. A „Big Four” a négy egyenlő nagy államról szóló jelző folyamatos használata elrejtette a valóságot.⁷ Nem volt olyan, hogy négy nagy, már régen nem. 1943-ban a teheráni konferencián eldőlt, hogy két állam határozhatja meg a világ országainak jövőjét. A Szovjetunióknak és az Amerikai Egyesült Államoknak állt rendelkezésére kellő erő a második világháború lezárásához. A párizsi konferencián azonban azt kellett volna sugallni, hogy minden szövetséges államnak egyformán fontos a véleménye. S közösen együtt döntenek majd Európa és a világ jövőjéről. Egységet és egyenlőséget kellett mutatnia még a nagyhatalmaknak is. Azonban a Szovjetunió s az Amerikai Egyesült Államok, még a propaganda nyújtotta látszattól is eltekintett. A *The New York Times* írásai nem kendőzték el azokat a vitákat, amelyek a döntések előkészítését megelőzték.

A konferencián résztvevő államoknak abban sem sikerült hamar megegyezniük, hogy amennyiben a menetrenddel és napirenddel foglalkozó kérdésekben szavaznak, akkor megelégednek az egyszerű többséggel, ám amennyiben a konkrét szerződésekről, egyes legyőzött államok gazdasági, politikai, területi ügyeiben kellett szavazni akkor kétharmados többség esetén lehetett meghozni a döntést. Külsőleg huszonegy „győztes” és jogállásában egyenlő állam képviselői ültek a párizsi Luxemburg Palota nagytermében. Valójában azt szavatolták, hogy az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió akaratának megfelelő döntések szülessenek. A Szovjetunió mögött felsorakozott Csehszlovákia, Ukrajna, Lengyelország, Jugoszlávia, és Fehéroroszország. Ez az összesen hat szavazat már majdnem elegendő volt arra, hogy Moszkva bármely határozat elfogadását megakadályozza. Tehát a békeszerződések nem önálló államok, hanem a blokkokat, csoportokat vezető szuperhatalmak művei voltak.

⁶ A The Times Archívum internetes honlapja böngészhető az Országgyűlési Könyvtárban is.

⁷ [Név nélkül]: The news of the week in review, Paris Peace Conference. 1946 – The meeting of the twenty-one nations at the Luxembourg Palace. *The New York Times*, 1946. augusztus 4. 71.

A külsőleg demokratikusnak látszó döntés maga is propaganda volt csupán. A *New York Times* és az Egyesült Királyság filmhíradója is megemlítette az ausztrál külügyminiszter Dr. Herbert V. Evatt hozzászólását, aki a „kisebb” nemzetek érdekeit képviselve követelte, hogy a különböző javaslatokat, módosításokat egyszerű többséggel fogadhasák el.

„A béke létrehozásának a joga – tette hozzá Dr. Evatt – mindazon nemzetekhez kell hogy tartozzon, akik részt vettek a közös győzelem elérésében.”⁸ A „kis” nemzeteknek azonban azt sem sikerült elérniük, hogy a konferencia váltakozó elnökeit ne a négy nagyhatalom adja. Evatt nyugodtan mondhatjuk, hogy a kis nemzetek képviselőjét önálló intézményként látta el, hasonló jogokat követelt számukra, mint a nagyhatalmaknak. Többen szimpatizáltak valóban demokratikus elveivel. Evatt egyszerű szótöbbség alapján döntött volna a vitás kérdésekben, s bár az angolszászok hajlottak erre a megoldásra, a Szovjetunió elutasította. Evatt azonban kisebb sztárrá nőtte ki magát. Párizsban vadásztak az autogramjára. Persze az ausztrál politikust teljesen máshogy látták a Szovjetunióban és a Magyar Kommunista Párt napilapjában a *Szabad Népben* is, amelyben reakciónak bélyegezték.⁹

Moszkvából nézve úgy tűnt, hogy Evatt az „apróbb”, de győztes nemzetekből egyiséget kovácsolt a nagyhatalmak, tehát a Szovjetunió ellen is. Aki a Szovjetunió ellen volt, nem lehetett más, mint reakciós és fasiszta. Csak azok számíthattak pozitív elbírálásra a kommunista propaganda olvasatában, akik a Szovjetunió s a másik három nagyhatalom érdekeit is tiszteletben tartották. Ezek a feltételek akkor még összefüggtek egymással. A *Szabad Nép* az alábbi sorokat idézte a *Pravdából*: „Norvégia úgy véli, hogy a békeértekezleten minden államnak, tekintet nélkül területi nagyságára, legfontosabb feladata a négy nagyhatalom közötti egyetértés fenntartásán és erősítésén dolgozni.”¹⁰

Az amerikai liberális napilap rámutatott arra, hogy a kisebb országok csak abban az esetben bizonyultak eredményesnek, amennyiben a négy nagy nem értett egyet valamiben. Ilyen volt a dunai kereskedelmi útvonal kérdése. Az olyan főbb témákban, amelyek Németország háború utáni életét érintették, semmilyen hatást nem fejthettek ki. Ez teljes egészében az Amerikai Egyesült Államok és Szovjetunió meg egyezésén múltott. Az Egyesült Királyság fent akarta tartani a kapcsolatokat az Amerikai Egyesült Államokkal, miközben Franciaország egy olyan erős Európáról álmodott, amely ellensúlyt képezhetne a szuperhatalmakkal szemben.

⁸ [Név nélkül] Evatt Demands Immediate Peace Settlement So Security Council can Do Some Real Works. *The New York Times*, 1946. június 19. 3.

⁹ [Név nélkül]: Komoly nehézségeket kell legyőzni. *Szabad Nép*, 1946. augusztus 6. 1.

¹⁰ Uo.

Vjacseszláv Molotov, a Szovjetunió külügyi népbiztosa sokszor még azzal sem törődött, hogy udvariasan fogalmazzon. Moszkva az erő útját járta, amennyiben céljait szolgálta. A cél pedig az egyhangú döntések meghozatala volt. Ez lett volna a megfelelő eljárás? Kissé cinikusan azt is kifejtette, hogy a kisállamokat itt a konferencián nem szállták meg a nagyhatalmak, nem befolyásolják őket, ezért mindenkinek fel kell áldoznia önös érdekeit. Amúgy is a kicsiknek ugyanazok az érdekei, mint a nagyobb államoknak. Ezért az angolszászok ötlete, az egyszerű többségi döntés támogatása, figyelmen kívül hagyja hétmillió szovjet áldozat emlékét és azt a tényt, hogy az európai háborút a Szovjetunió megnyerte. A kisebbség nem blokkolhatja a többség, azaz Moszkva akaratát.¹¹

Molotov szócátája a *Népszavában* is megörökítésre került. „Molotov azt a kompromisszumos megoldást javasolta, hogy azok a javaslatok, melyek nem érték el a kétharmados szótöbbséget kerüljenek a nagyhatalmak elé, mint az érdekeltek egyéni javaslatai. Kifejtette a továbbiakban, hogy a 21 nemzet közül 9 volt hadiállapotban a csatlós államokkal. Különös volna, ha ezt a kilencet a közvetlenül nem érdekelt 12 állam kisebbségbe szorítaná. Az értekezlet kizárólag a békét szolgálhatja, és nem lehet az a célja, hogy többséget biztosítson egy angol-amerikai tömb számára.”¹²

A valóságban ez a békekonferencia a nagyhatalmak játékterülete volt. A kis államok próbálkoztak becsületből némi nyomást gyakorolni, de a Szovjetunió és az Egyesült Államok akarata a propagandában is érvényesült. A szovjet háborús erőfeszítések, a szovjet áldozatok emlegetése és azok területre, jóvátételre, európai hatalomra fordítása tisztán kiolvasható volt az általuk használt sajtósárgos frazeológiából.¹³ Sztálin külpolitikája reakciónak bélyegezte meg azokat a nemzeteket, akik aláássák a négy, valójában két nagyhatalom döntéseit.¹⁴

A párizsi békekonferenciát annak minden fontossága ellenére a semleges világ érzelmek nélkül figyelte – közölte az *Új Ember* katolikus hetilap. „Különös, de nem volt még a történelemben hasonló összejövétel, amely ennyire szorongó érzésekkel fogott volna teendőihez. [...] A svájci rádió aznap éjjeli adásában azt is hozzáfűzte: nem volt még békekonferencia, amely ekkora közömbösséget, mondhatni: lelki érdektelenséget keltett volna a semlegesek oldalán”¹⁵

¹¹ [Név nélkül]: Komoly nehézségeket kell legyőzni. *Szabad Nép*, 1946. augusztus 6. 1.

¹² [Név nélkül]: Nem szabad két tömbre bontani a békeértekezletet – mondotta a jugoszláv kiküldött. *Népszava*, 1946. augusztus 7. 1.

¹³ [Név nélkül]: Text of Molotov State mention Peace Conference. *The New York Times*, 1946. augusztus 9. 2.

¹⁴ [Név nélkül]: Big Power and Small. *The Times*, 1946. augusztus 1. 3.

¹⁵ [Név nélkül]: Magyarország kilátásai a párizsi békekonferencián Az első nyolc nap mérlegei és tanulságai. *Új Ember*, 1946. augusztus 11. 3.

A magyar sajtótermékekben is időről-időre feltették a kérdést, mi értelme az egésznek, ha csak a nagyhatalmak döntenek Magyarország sorsáról. A Párizsban tartózkodó Boldizsár Iván Magyarország újabb területi veszteségei miatt is joggal kereste a választ.¹⁶ Boldizsár szerint, már az első hetek eljárásjogi vitáiból kiderült, hogy az öt csatlós állammal kötendő békeszerződések kérdése másodlagos. Az egész procedúra nem volt más, mint nemzetközi ürgy, amely két nagyhatalmi csoport együttműködési lehetőségeit, szándékait térképezte fel. A publicista keserűen jegyezte meg, hogy Párizsban korántsem békét kívántak kötni a csatlós államokkal, inkább meg akarták nyerni a békét a győztesek.

Egyesek arra vártak, hogy az Amerikai Egyesült Államok kihasználja az atomfegyverben rejlő haditechnikai fölényét, újabb háborút kirobbantva a Szovjetunió ellen. Boldizsár szerint a legnagyobb haszna azon beszédeknek volt, amelyekből kiderült, hogy nem lesz újabb háború. Egy kis nemzet újságírója számára ez lett volna a legkíváncsiabb eredmény? Sztálin háborúellenes üzenetei valóban a legnagyobb nyereségei voltak a háború lezárásának? Magyarország semmilyen pozitív területi változást nem könyvelhetett el, csak a békekötés ténye bírt némi pozitív üzenettel. Mindeközben a magyar és a kelet-közép-európai sajtó és a moszkvai rádió valamint a *Pravda* is sokat foglalkozott a Wallace üggyel.

Henry Agard Wallace, aki Franklin Delano Rooseveltt amerikai elnök helyettese, majd Harry Spencer Truman elnök kereskedelmi államtitkára volt, nem támogatta a Szovjetunióval szembeni erőteljesebb fellépést, s ennek egy nagyhatású beszédében hangot is adott. Bírálta Truman radikálisabb elképzeléseit, s nem látta szívesen az amerikai atomfegyvereket a katonaság kezében, ehelyett az atomtechnika civil ellenőrzését szorgalmazta. Nem támogatta, hogy hazája egy ilyen pusztító fegyver birtokában a világ agresszora lehessen.

Mindezek következtében nem maradhatott meg a hivatalában. A szovjet propaganda szempontjából az egész ügy felhasználható volt a párizsi békekongresszus apropóján is. Lám – mondhatták –, itt van egy amerikai politikus, aki a béke és a mi barátunk, ám saját hazájában ellenségnek számít.

Ellenben mi a valóság? Truman és Wallace politikai ellentéte már 1945-ben elkezdődött, amikor Rooseveltt elnökhelyettesének posztját szerették volna mindketten megszerezni. Kezdetben Wallace tűnt befutónak, de aztán Truman nyert. Rooseveltt Wallace-t a kereskedelmi államtitkár pozíciójával kárpótolta. A csata Truman és Wallace szempontjából azonban az amerikai elnöki posztért folyt, mivel Rooseveltt

¹⁶ Boldizsár Iván: Mi értelme volt? *Új Magyarország*, 1946. október 22. 3. Béke előkészítő csoport anyaga. A békeszerződéssel foglalkozó újságcikkek, nyomtatványok. HM HIM Honvédelmi Levéltár VIII. 13d/ G 1–9. (Továbbiakban: HM HIM HL VIII. 13d/ G 1–9.)

betegsége már 1944-ben előrevetítette, hogy nem fogja kitölteni a teljes elnöki ciklusát.

Boldizsár Iván mellett, a *Magyar Nemzet* tudósítója Mikes Imre (Gallicus) is hazaküldte színes írásait a párizsi békekonferenciáról. Mikes nem kendőzte el az igazságot, amikor Erdély kérdése kapcsán tájékoztatta az olvasóit: „A mai ülés tehát, ahol nem egy kellemes szó hangzott el Magyarország vonatkozásban, inkább lehangoló és szomorú perspektívákat vet előre”.¹⁷

S hogy milyen körülmények között dolgozott a sajtó? Nagy volt a felfordulás, a rendezők sem álltak mindig a helyzet magaslatán. Gallicus egy olyan érdekes esetről tájékoztatta a magyar olvasókat, amelyből kitűnt, hogy bizony akadtak gondok a nyilvánosság kezelése kapcsán.

„Miután azt, hogy mit szabad, mit lehet és mit nem lehet, mi tilos és mi nem a párizsi konferencián nemcsak a nézők, hanem még a szereplők sem tudják pontosan, megesett, hogy a magyar-csehszlovák albizottság szombati nyílt üléséről kirekesztették, zárt ülésre pedig odabocsátották az újságírókat. A szó, amelyet alkalmazunk, helyénvaló: nem beeresztették, csak odabocsátották. Miután nyílt ülésre nem tudtak bejutni, a zárt ülés folyamán módot adtak nekik arra, hogy ablaknyílásokon és ajtóréseken át el-elkapjanak egy-egy mondatfoszlányt. Ez az értekezlet, amely állítólag a békét és az emberiség boldogulását hivatott biztosítani általában zavarban van a nyilvánossággal. A folyósók és az ivók tárva-nyitva állanak a sajtó részére, de a szalónokba és az üléstermekbe bejutni már a kezdettől fogva is jobbadán reménytelen vállalkozást jelentett. Miként a nyugtalan lelkű orthodoxok a fal felé fordítják az ikonokat, hogy a szelíd szentek ne láthassák a család bűnös szégyenét, olyanképpen a párizsi értekezlet is fal felé fordította az Atlanti Charta kinyilatkoztatásait, az Egyesült Nemzetek alapokmányának eszméit és a világ közvéleményének kutató pillantását...”¹⁸

A kinek a békekonferenciája volt kérdése nem hagyta nyugodni Dobossy Lászlót sem. Midőn a barátai beszámoltak neki a tárgyalóteremben tapasztaltakról bizony nagyon elkeseredett. A követek, a békeküldöttek – magyarok számára olykor sorsdöntő kérdések idején is – képeslapokat nézegettek, vicclapokat olvastak. Dobossy számára a vitákat figyelve nem tisztázódott, hogy egyáltalán a csehszlovákok tudatában voltak-e az egész eljárás számukra is megalázó jellegének. „Szégyellnünk kellene, hogy nem tekintjük egymást és önmagunkat is elég nagynak ahhoz – írta –, hogy magunk rendezzük el közös dolgainkat és hogy magunk teremtsünk boldog

¹⁷ MIKES Imre (Gallicus): Határozat Erdélyről. *Magyar Nemzet*, 1946. augusztus 23. 1. HM HIM HL VIII. 13d/ G 1–9.

¹⁸ MIKES Imre (Gallicus): Párizsi tudósítónk hétfő esti telefonjelentése a békekonferenciáról. *Magyar Nemzet*, 1946. szeptember 17. 1.

békét egymásra utalt országaink között”. A magyar tudósítók, ha burkoltan is, de érzékeltették, hogy a kis nemzetek feje felett, helyettük döntenek a jövőjükéről. A nagyhatalmi érdekek Párizsban is felülírták a propaganda által sugallt tetszetős békeelveket.¹⁹

A nemzetközi és magyar sajtóban a párizsi békekonferencia hírei mellett többször is megtalálhatóak a nürnbergi perről tudósító publicisztikák is. A *The Times* 1946. július 29-én megjelent – Párizssal foglalkozó – cikke mellett arról közöltek hírt, hogy a háborús főbűnösök perében elhangzottak a végső vádbeszédek.²⁰ Párizs és Nürnberg története összekapcsolódott a médiában. Bűn, büntetés és béke, de mind-ezt úgy, ahogy azt a szuperhatalmak akarták.

A MÚLT KÍSÉRTŐ ÁRNYAI

Több ízben is kötöttek békét Párizsban, s nem érezték egyértelműnek, hogy az 1919-ben történetekhez képest tartósabb békemű jöhet létre. Végül is minden békeszerződés legillékonyabb illúziója szerint: a történelemben soha sem fog megisméltódni a háború. Ám mindez soha el nem érhető idea. Nem lehetett sem akkor, sem most eltekinteni attól a tényről, hogy a versailles-i–washingtoni kettős békerendszer nem volt sikeres, s rengeteg nyitott kérdést hagyott maga után, amely 1946 nyarán kísértette huszonegy nemzet küldöttségét.

Hogyan lehetne jobb békét kötni? Ez a kérdés visszhangzott George Bidault, a francia ideiglenes kormány miniszterelnökének a konferenciát megnyitó beszédében is.²¹ Francia politikusként nem kívánt értekezni arról, hogy hazájának milyen felelőssége volt az I. világháborút lezáró békékben. Figyelmen kívül hagyta a tények makacs kényszerítő erejét. Bár maga sem tekinthetett volna el attól, hogy Párizs az első világháború után már egyszer otthont adott a szövetségesek békekonferenciájának. Még harminc év sem telt s a győzteseknek ismét össze kellett ülniük. Mi garantálhatta volna, hogy még egyszer nem fognak megbotlani? Nem létezett olyan felelős politikus, aki ilyen múlt mellett nem jutott volna hasonló következtetésre. Bidault azonban nem kívánt a történelemmel vitatkozni, hagyta, hogy az ítéletet majd a jövő hozza meg.

A maga részéről sajtáságosan indokolta, hogy az 1919-es versailles-i konferencia után kevesebb, mint húsz évvel újabb és pusztítóbb háború sújtotta a világot. Akkor

¹⁹ Uo.

²⁰ [Név nélkül]: Last Words At Nuremberg. *The Times*, 1947. július 29.5.

²¹ [Név nélkül]: Bidault's Welcome to Conference. *The New York Times*, 1946. július 30. 4.

– állította Bidault –, két nagyhatalom is kimaradt a béke megvalósításából. Az Egyesült Államokra és a Szovjetunióra, a II. világháború valódi győzteseire gondolt.

Az Egyesült Államok azért hagyta ott az első világháború utáni békekonferenciát, mert nem adtak esélyt számára, hogy meghatározza az új Európa jövőjét. Wilson elnök nem tudta érvényesíteni akaratát Franciaországgal és az Egyesült Királysággal szemben, miközben Oroszország a bolsevik hatalomátvétel után a nemzetközi élet közellenségének számított. Bidault a valódi győztesek, a szuperhatalmak 1919-es felelősségéről beszélt, miközben saját hazája és az Egyesült Királyság alakította azt a békét, amely hozzájárult a második világháború kitöréséhez.

A francia miniszterelnök úgy vélte, többeknek sem szimpatikus, hogy a javasolt békeszerződéseket a négy nagyhatalom előzetesen egyeztette. Ez nem volt demokratikus, de ki gondolhatta volna, hogy a szélsőjobboldali diktatúrák ellen vívott háború után a nemzetközi kapcsolatok rendező elve a demokrácia lesz. Ám Bidault, mint a konferencia házigazdája és a négy nagyhatalom egyik képviselője a demokráciáért és a békéért aggódó politikus köntösét öltötte magára. Demokratikus békeszerető nemzetek koncertjének nevezte a párizsi konferenciát.²²

Mindeközben a két szuperhatalom csak a színpalak mögött kívánt élni a történelem által nekik rendelt döntőnők hatalmával, s eljátszották, hogy több nemzet, a „győztesek” közösen határoztak a jövőről. Egy diktatúra elleni harcot mégsem fejezhettek be nyílt diktátumokkal. Az túlságosan emlékeztetett volna 1919-re. A bosszú békéje helyett ezért igazságról beszéltek. James Francis Byrnes amerikai külügyminiszter megértette, hogy a kis nemzeteknek nem szimpatikus, hogy a béketerveket a nagyhatalmak fogalmazták meg, de úgy érvelt, hogy nélkülük ezek el sem készülhettek volna.²³ Megfogalmazta az egykori amerikai izolációs politika tarthatatlanságát.

A londoni *The Times* is vizsgálta a történeti párhuzamokat. A brit napilap úgy vélte, a párizsi békekonferencia sem a versailles-i sem a bécsi kongresszusra nem hasonlított.²⁴ A párizsi békemű megalkotása – a *Times* szerint – pusztán a világ legnagyobb háborújának folyamánya, amely után újabb fejezetek következnének. Egyébként is, a bécsi kongresszus a nagyhatalmak kongresszusa volt, Versailles-ban öt vagy inkább négy, sokszor csak három nagyhatalom döntötte el, hogy mi fog történi. A békekonferencia előtt a négy nagyhatalom határozott a szerződéstervezetekről. Ezeket vizsgálhatták huszonegy nemzet képviselői. A kisebb nyertesek nem vállalták a kockázatát annak, hogy a jól kiegyensúlyozott tervek megváltoztassák.

²² [Név nélkül] The Welcome to delegates. M. Bidault's speech. *The Times*, 1946. július 30. 4.

²³ [Név nélkül] Speeches by prime minister and Mr. Byrnes. *The Times*, 1946. július 31. 4.

²⁴ [Név nélkül] The Peace Conference. *The Times*, 1946. július 29. 5.

A *The Times* számára láthatóan gondot okozott felismerni, hogy a 21 nemzet békekonferenciájának leple alatt az történt, amit a nagyhatalmak, köztük Nagy-Britannia is akartak. S volt-e a békekonferenciának bármilyen tétje? A *The Times* olvasatában nem arról volt szó, hogy milyenek lesznek a határok, s mi történik Magyarországgal. Sokkal lényegesebb volt, hogy a nagyhatalmak töretlen együttműködését hirdesse a második világháború utáni békemű.²⁵ Az összehasonlítást azonban más sajtótermékekben sem tudta a párizsi békekonferencia elkerülni, mert voltak olyanok, akik mind az 1919-es, mind az 1946-os békekonferencián részt vettek.²⁶

P. J. Philip, a *The New York Times* újságírója talált néhány ilyen embert. Dr. Raoul Fernandez mindkét békemű megszületésénél Brazíliát képviselte. Véleménye szerint az 1946-os tárgyalások középpontjában már nem Európa állt. Mivel az európai államok – állította – darabokra szakadtak, s az öreg kontinens szelleme is megtört. A skandináv országokat, amelyek olyan sokat tettek az emberi jogokért, pusztán csak az a Norvégia képviselte, amely a Szovjetunió árnyékában él. A neolatin nyelvű európai államok közül csak Franciaország volt jelen. A német nyelvű országok sem voltak jelen. „Igazán semmilyen európai nincs a konferencián kivéve az angolokat. Ez a szlávok és az amerikaiak konferenciája, alig tartalmaz valamit az európai szellemiségből”.²⁷

Frank H. Theron vezérőrnagy, aki annak idején még 1919-ben a briteket képviselte, 1946-ban kommentátorként, újságíróként dolgozott. Szerinte a nagyhatalmak nem azon dolgoztak, hogy helyreállítsák az európai szellemiséget. Ehelyett az erővel kikényszerített békét akarták a jog és a szellemiség igazolta fegyvernagyvással szemben.

Harold Nicolson, aki szintén a brit delegáció követe volt 1919-ben, kommentátorként dolgozott 1946-ban, miközben a bécsi és az 1919-es párizsi konferenciával foglalkozott történészként. Azt állította, hogy Wilson elnök 14. pontjából 1919-ben nyolcvan százalékot sikerült elfogadtatni, miközben 1946-ban az Atlanti Chartának talán három százalékát alkalmazták. Rámutatott arra, hogy az 1814 és 1815-ben ülésző bécsi konferencia óta a második világháborút lezárására összehívott párizsi volt a legkevésbé demokratikus.²⁸

Az 1919-es békemű problémáival 1946-ban a francia tudósok is aktívan foglalkoztak. Le akarták vonni a tanulságokat. Ez feltűnt a Párizsban 1938 óta tartózkodó

²⁵ Uo.

²⁶ PHILIP, Percy. J. :1919 Diplomats Dubious on 1946; Fears of Peace by Force' Voiced Brazilian, a Delegate at Both Conferences, Finds 'Nothing of Europe' at Paris and sees Little Chance for Small Nations. *The New York Times*, 1946. augusztus 7. 2.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

Dobossy László irodalomtörténésznek, aki egyébként a háborúban a francia ellenállókkal együtt harcolt a náci Németország ellen. Három különböző művet mutathattott be a magyar újságolvasóknak.

Pierre Rain, aki a francia Politikai Tudományok Főiskoláján tanított, *A versailles-i Európa* című műve volt az első. Rain véleménye szerint az új békemű legyen kevésbé laza, kevésbé bizonytalan, fokozottabban vegye figyelembe a gazdasági és néprajzi valóságot. Egyik oldalon történelmi elvekkel, míg másik oldalon, az államhatár megvonásánál gazdasági szempontokkal érveltek – vélte Rain. A magyarok nem népszavazhattak. Közép-Duna-medencei állam helyett, életképtelen országok jöttek létre. A magyarokkal nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia miatt voltak bizalmatlanok, hanem azért is, mert egy antidemokratikus, arisztokratikus rendszert hoztak létre a Horthy-korszakban. A történelem ismétli önmagát, időnként ugyanazok a dolgok esnek meg, spirálisan halad előre a jövőendő.

Dobossy László ellentmondott a tudósnak. A Szovjetunió új hatalomként lépett Európa színpadára, Németországot tönkrevverte – állította. Bízni kell benne, hogy ezért az 1946-os párizsi békekonferencia más, eredményesebb megoldást kínál majd. A korszellem alapján bízott Magyarország megszállóiban.²⁹

Az irodalomtörténész másodsorban az E. Beau De Loménie *A versailles-i béke becikkelyezésének vitája* című kötetét ajánlotta olvasóinak. Loménie, bölcsészdoktor volt, s a könyvében elítélte az 1919-es politikusokat. Kérdés volt Dobossy számára, hogy az 1946-ban dolgozó kollégáik vajon milyenek lesznek.

A cikk utolsóként Maurice Baumont *A béke csődjé (1918–1939)* című munkájára kereste a válaszokat. A szerző a magyar történelemmel kifejezetten megértő volt, nem igazán tekintette felelősnek az országot. Dobossy Sieyès abbét idézte, s a tétlen létezés bűnéről filozofált, amivel arra akart utalni, hogy a passzívan viselkedő magyarság is felelős a második világháborúban történekeért. Miközben a franciák nem tették felelőssé a magyarokat, s kifejezetten az első világháborús békerendezésből vezették le a történeket, a nagyhatalmak politikai felelősségével foglalkoztak, addig a könyveket elvetve Dobossy Sieyès abbé gondolataira támaszkodva úgy vélte, hogy a magyarok mindenbe beletörődően éltek, miközben inkább cselekedni kellett volna a jövőért.³⁰ Dobossy véleményét furcsán ellenpontosította egy különös karikatúra, amit a szöveg közepére szerkesztettek. A béke angyalát ábrázolta, aki éppen egy szállítógépből akart leszállni a Földre, azonban megtorpanni látszott. Most ugorjon vagy ne? Legyen-e béke? Van-e egyáltalán értelme? Az egész világ az szeretne volna tudni,

²⁹ Dobossy László: Miért buktak meg az 1919-es békék, Három új francia könyv vallomása, tanúságtétele és útmutatása. *Új Magyarország*, 1946. május 23. 1. In: HM HIM HL VIII. 13d/ G 1–9.

³⁰ Fél szegényke kiugrani?... *Új Magyarország*, 1946. május 23. 2. In: HM HIM HL VIII. 13d/ G 1–9.

hogy ez olyan béke lesz-e, ami után nem lesznek hasonló háborúk. Ám e kérdésekre senki sem tudott válaszolni.

MAGYARORSZÁGON A BÉKEKONFERENCIÁRÓL

Miről lehetett beszélni és miről nem? Milyen békére számíthatott Magyarország mint a náci Németország egykori szövetségese? Lehetett-e bármely nagyhatalom a pártfogója? Kiben bízhatott s milyen propagandát folytathattak politikusai az ország érdekeiért?

Nem létezett az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások során mandátumot szerzett pártok között egyetértés ezen kérdésekben. Nem értettek egyet abban sem, milyen is a jó béke. Kezdetben a kisgazdapárti politikusok, különösen Sulyok Dezső, azt sugallták, hogy a békekonferencián lehetőség kínálkozik a „néprajzi” határok érvényesítésére. S ezt kellene képviselni.³¹

A Magyar Kommunista Párt más utakon járt. Révai József, a *Szabad Nép* főszerkesztője kifejtette, hogy a magyar békeszerződés ügyének sokat ártott a belső reakció.³² Az MKP korántsem csak az utolsó csatlós, azaz Magyarország mint az utolsó náci szövetséges mítoszát használta fel az egész Horthy-korszak felelősségének bizonyítására, hanem azt kommunikálta, hogy a belső reakció – azaz mindazok, akik a kommunisták ellen voltak s vannak – okozta azon nehézséget, amiért hátrányos külpolitikai helyzetbe került Budapest.

Mi lett volna szerintük a teendő? Egy olyan propagandát építettek fel, amelyben aki nem ért egyet a kommunistákkal, reakciós, s felelősnek tekinthető, amennyiben a békeszerződésben Magyarországot sújtják. A hatásos propaganda szerint erről nem a Szovjetunió tehetett, hiszen látták, hogy a magyar reakciósok, a kisgazdák kerültek hatalomra. Akkor miért segítenének? Ám ha a magyar kommunisták vezetnék Magyarországot, akkor minden másként lenne. Amíg ez be nem következik, a realpolitika az egyetlen lehetőség. Azon kell dolgozni, hogy a kommunista párt legyen a legerősebb.

A *Szabad Nép* közölte Losonczy Géza Nemzetgyűlésben elmondott beszédét is. Losonczy megbélyegezte mindazokat, akik a trianoni békeszerződéshez képest bármilyen Magyarország javára történő határmódosítást forszíroztak, majd felhívta a figyelmet arra, hogy a múlt bűneiért valamennyi pártnak meg kell fizetnie. Helye-

³¹ ROMSICS Ignác: *Az 1947-es Párizsi békeszerződés*. Osiris, Bp. 2006. 142. 151.

³² [Név nélkül]: Nagybudapesti pártszervezetünk egységesen sürgeti a teljes kormányprogram végrehajtását - a reakció ellen is! *Szabad Nép*, 1946. január 8. 1.

selte Gyöngyösi János külügyminiszter prágai kijelentését, azaz nem akadhat nálunk olyan józan ember, aki helyeselné a revizionizmus kérdését. Főként Sulyok Dezsőt és az FKgP-t támadta. Így lett a külpolitikából belpolitika. Azok, akik felvetettek bármilyen Magyarország javára szóló határkiigazítást, egyből megkapták a reakció bélyegét a kommunistáktól.³³

A felelősség azonban olyan kifejezés volt, amelytől a baloldali propaganda szabadulni szeretett volna. Schiffer Pál szociáldemokrata képviselő a nemzetgyűlési interpretációjában azt javasolta, hogy bizonyítsák be külföldön, hogy a háborúért a felelősség a múlt rendszert terheli, a Horthy és Szálasi korszakok politikusait. Eközben a baloldali propaganda belföldön azt szerette volna megértetni a magyar néppel, hogy itthon mindenki felelős mindazért, ami a második világháborúban történt.³⁴ Ám az új magyar, immár demokratikus politikai elitet nem terhel semmiféle felelősség. Ezért a békeszerződés előre látható negatív következményeiért sem ők tartoznak politikai felelősséggel.

Minden pártban akadtak olyan személyek, akik hajlandóak voltak követni a magyar kommunisták céljait. A *Szabad Nép* 1946. március 5-i számában arról számoltak be, hogy az MKP VI. kerületi szervezete vitaestet rendezett.³⁵ Előadó volt: Andics Erzsébet (MKP), hozzászóltak: Ortutay Gyula (FKgP), Darvas József (Parasztpárt) és Szalai Sándor (SzDP). Érdekes beszélgetés lehetett, hiszen mindhárom hozzászóló támogatta a kommunista elképzeléseket. Joggal feltételezhetjük, hogy – a komoly vitát elkerülendő – azt akarták bizonyítani, hogy teljes az egyetértés.

Az állítólagos vita eredményét Andics elvtársnő foglalta össze. Hangsúlyozta, hogy a békeszerződések alakulása nem egyszerűen a hatalmi tényezőktől függött. Azok a nemzetek, amelyek a népek szabadságharcában az elnyomás ellen küzdöttek vagy legalább is idejében szembefordultak a német imperializmussal, előnyösebb békefeltételekre számíthattak.³⁶

Lassan azért körvonalazódott, hogy a magyar törekvéseket, csak Romániával szemben, Észak-Erdély kapcsán lehet érvényesíteni. Ezért Nagy Ferenc miniszterelnök Moszkvába utazott, hogy Joszif Visszarionovics Sztálin támogatását elnyerje. Ma sokan azt gondolják, hogy Nagy Ferencet átverte Sztálin, hogy Nagy Ferenc valóban elhitte, hogy segíteni fognak a szovjetek Romániával szemben, miközben már 1944 augusztusában megegyeztek velük Erdély sorsáról.

³³ [Név nélkül]: A magyarság életérdekeinek védelmében Losonczy Géza elvtárs beszéde a Nemzetgyűlésben a sovinizta, klerikális és fasiszta izgatás ellen. *Szabad Nép*, 1946. február 4. 1.

³⁴ [Név nélkül]: Vállalni kell a felelősséget a múltért is. *Szabad Nép*, 1946. február 28. 1.

³⁵ [Név nélkül]: Rövid Hírek. *Szabad Nép*, 1946. március 7. 4.

³⁶ [Név nélkül]: A sovinizmus és a béke előkészítése. Andics elvtársnő előadása. *Szabad Nép*, 1946. március 12. 2.

A kommunista kézben lévő Magyar Filmhíradó ott volt 1946 áprilisában, amikor a kiskazda miniszterelnök, Gyöngyösi János külügyminiszter és Rákosi Mátyás az MKP főtitkára hazaérkeztek a tárgyalások után. Nagy Ferenc a következőket nyilatkozta: „Felejtethetlen benyomásokkal jöttünk vissza Moszkvából. Mondhatom, nem találok szavakat annak az érzésnek a kifejezésére, amely eltölt, amikor visszagondolok a moszkvai látogatásra. Úgy fogadtak bennünket Moszkvában, mint egy szabad, független állam képviselőit. És azok a tárgyalások, amelyek közöttünk folytak, amellet, hogy a legszívélyesebb légkörben folytak, komoly eredményeket is hoztak a számunkra. Egy kétségtelen; ez a látogatás a Szovjetunió és Magyarország közötti jó viszonyt nagymértékben megszilárdította, és a magyar közvéleménynek csak egy feladata van, hogy ezt a barátságot ápolja tovább”.³⁷

A probléma csak az, hogy a derűs szöveg mögött egy összetört embert vett fel a kamera, aki mosolygás nélkül beszélt. Nagy miniszterelnök maga elé bámult, miközben síri hangon ecsetelte moszkvai reményeit. A háttérben lassan szólt a himnusz, mindez ellenpontozta az elmondott szöveget. A miniszterelnök előadásmódja a pozitív üzenet negatív változata. Nagy talán megpróbálta eljátszani, hogy elégedett a tárgyaláson történetekkel, talán direkt akart kibeszélni a számára biztosított keretből – nem tudhatjuk, mindez a korszak ellentmondásainak a része. Mégis, mi mást tehetett volna? Reménykedni kellett abban, hogy a békeszerződés aláírása után a szovjet csapatok elhagyják Magyarországot.

Nagy Ferenc és a kiskazdapárt azonban nem akarta elfogadni az 1946 májusában Párizsból érkezett híreket, amelyek egyértelműen jelezték, hogy Magyarországot hivatalosan is a Trianonban megállapított határai közé szorítják vissza. Eljátszották, hogy bíznak a nagyhatalmakban, a Szovjetunióban és a Nyugatban. Ezért Nagy az alábbi gondolataival írta felül a könyörtelen valóságot. „A napokban egy híradás jött Párizsból, amely szerint döntöttek a magyar–román kérdésben és első pillanatban úgy volt értelmezhető és úgy ismételtette a magyar közvélemény, hogy egész Erdélyt végkép odaadták a románoknak. A helyzet az, hogy a párizsi külügyminiszteri értekezlet előkészítése a békekonferenciának, előkészítő tevékenység, amelynek nyilvánvalóan lesz hatása a békekonferencia döntéseire, de döntései semmiképpen sem véglegesek és megmásíthatatlanok. — Kérem a nemzetgyűlést és ezen keresztül az egész országot, hogy ezekben a napokban tanúsítson józan és higgadt magatartást.”³⁸

³⁷ Mafilm Híradó, 1946. április. <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6135> (letöltve: 2017.június 4.)

³⁸ NAGY Ferenc: Az ország ezekben a napokban józan és higgadt magatartást tanúsítson A párizsi döntés nem végleges és megmásíthatatlan. *Makói Népszág*, 1946. május 10. 2.

Az Kisgazdapárt azt sem kommunikálhatta hivatalosan, hogy Moszkvára egyáltalán nem számíthat Magyarország. Az amúgy sem szovjetbarát közvéleményt nem akarták feleslegesen a Szovjetunió ellen hangolni. Érthető módon tovább kellett játszani, hiszen az MKP propagandistái árgus szemekkel figyelték minden lépésüket. Miközben megpróbáltak nyugati segítséget szerezni, a Magyar Filmhíradó a kisgazdák székesfehérvári nagyülésén arról tudósíthatott, hogy a kormány elméletileg legerősebb pártja továbbra is a moszkvai út jelentőségét hangsúlyozta.³⁹

Ugyanebben a műsorban láthatjuk Rákosi Mátyást is, aki Várpalotán és Szombathelyen is beszédet tartott a témában. Jó béke kell – hangsúlyozta Rákosi –, és ez úgy érhető el, ha fellépnek a belső összeesküvők ellen. A pozitív békeszerződés az MKP sajtóságos értelmezése szerint továbbra is az állítólagos belső reakció elleni sikeres harc függvénye maradt.⁴⁰

A magyar propaganda mégis vakvágányra futott a kommunista frazeológia szerint egységesen békecéloknak nevezett célkitűzések elérésében. Nem volt egységes propaganda. Ezért amikor rádöbbenek a politikusok, hogy Moszkva segítségére nem lehet számítani, a nyugati világban kerestek segítséget. Semmilyen sikert nem tudtak elkönyvelni, de a kommunista propaganda ezúttal is feltalálta magát.

Ezt az utat értékelte a Zeneakadémia Nagytermében Rákosi Mátyás, akinek előadását a Magyar Filmhíradó is közvetítette. Rákosi szerint nagy, sőt óriási eredmény, hogy a magyar államférfiakat valamennyi nagyhatalom fogadta. „A modern magyar történelemben először fordul elő, hogy a kormány vezető férfiai két hónap leforgása alatt ellátogattak a négy nagyhatalom fővárosába, és közvetlenül ismertették velük a magyar békecélokat és a magyarság helyzetét”.⁴¹

Nem tagadhatjuk: a MAFIRT az MKP-val sokkal többet foglalkozott ebben a kérdésben is. Nagy Ferenc miniszterelnök beszédeiből jóval kevesebbet idéztek. Megjegyezhetjük, hogy egyetlen szót sem vesztegettek a filmekben a magyar békecélokra vagy Erdélyre. Nem derült ki az sem, pontosan mit jelent az, hogy „jó benyomást tettek” a nyugati hatalmakra.

Több érdekes megállapítást is tehetünk a Párizsban aláírt magyar békeszerződéssel kapcsolatban elkészült filmhíradókról. Alig szerepelt bennünk Nagy Ferenc miniszterelnök. Jobbára Gerő Ernő és Rákosi Mátyás a főszereplők. Legtöbbször a külföldre látogató magyar delegációk hazatéréséről tudósítottak, minden konkrétum nélkül. Semmilyen alternatív véleménynek nem adtak helyt a magyar békeszerződés kapcsán. Amennyiben csak a képanyagból akarnánk véleményt formálni, úgy

³⁹ OSZK Történeti Interjúk Tára, MAFIRT, 1946. 27.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ MAFIRT KRÓNIKA, 30. 1946. július. Filmhíradók <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6182> (letöltve: 2017. június 5.)

értékelhetjük, hogy a magyar békeszerződés ügyében nem volt semmilyen probléma a pártok között. Közösén döntöttek arról, hogy elviselik, amit rájuk mért a sors. S amennyiben mégis megszólaltak a kamerák előtt, akkor is elsősorban a Szovjetunió dicséretét zengték vagy az állítólagos belső reakció került említésre.

A témában egyetlen komolyan vehető MAFIRT által készített felvétel a kisgazdapárt bicskei gyűléséről készült, amelyen Nagy Ferenc miniszterelnök is megjelent. A miniszterelnök a magyar békeszerződés feltételeiről beszélt. „Egyik szomszédunk se állítson fel velünk szemben olyan brutális követelést, – mondotta többek közt – amely a magyar nép életlehetőségeit bénítaná meg. Történelmi sorsunk és hivatásunk, hogy saját szenvedéseink árán is szerepet töltsünk be az európai népek életében.”⁴²

Az MKP számára egy idő után kínos lett, hogy a *Kis Újság*-ban megjelentek olyan hírek, amelyek támogattak a Magyarország számára kedvező, de józan határmódosítási elképzeléseket. A magyar kommunistákat sokszor bélyegezték nemzetietleneknek, hazafiatlannak. Ezért is tenniük kellett valamit, amely azt bizonyította, hogy ezek a vádak igaztalanok.

A polgári radikálisok lapja, a *Haladás*, Fogarasi Béla *Társadalmi Szemlében* közölt, ellentmondásos publicisztikáját helyezte górcső alá. A kommunista tudós szerint nem antidemokratikus kérés valamivel jobb nemzeti határokat elérni a békekonferencián. Különösen akkor nem, ha más demokratikus állam szinte korlátlan lendülettel követel a maga számára olyan területeket, amelyek soha nem tartoztak hozzá. Ugyanakkor bűnnek stigmatizálta, „[...] hogy a magyarság sóhajtozzon az után, hogy etnikai alapon valamit visszakapjon, ami valaha az övé volt.” Úgy vélte, hogy minden kérdésben a lehető legkedvezőbb feltételeket kell elérnünk, ám ez – a nemzetközi körülmények és a magyar társadalom háborús felelőssége miatt – nem jelentheti a maximumot. „Minimumra kell törekednünk, mert egy reális minimum többet ér, mint a maximum a holdban [sic!].”⁴³ Ez a minimum azonban jóval kevesebb volt, mint az etnikai határok.

AZ 1947-ES BÉKEKÖTÉS MARGÓJÁRA

Mi történt tulajdonképpen, miért ilyen béke kötött? A magyarázatoknak okvetlenül kellett a felelősség kérdésével foglalkozniuk. Kié a felelősség? A magyar politiku-

⁴² MAFIRT KRÓNIKA, 33. 1946. augusztus.: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6208> (letöltve: 2017. június 5.)

⁴³ [Név nélkül] Kommunista tudós a revízióról. *Haladás*, 1946. április 25. 3.

soké, a magyar népé, vagy a nagyhatalmaké, a békemű szerzőié? Jogos kérdések, amelyek a propagandában is megjelentek.

A magyar politikai elit aláírta és elfogadta a békét, ezért egyetlen célja maradt csak, hogy otthon is elfogadtassa. Milyen eszközökkel? Millok Sándor szociáldemokrata képviselő, a Fővárosi Közgyűlésben, az alábbi szavakkal ecsetelte a történeteket: „Súlyt helyezünk azonban arra, hogy a magyar társadalom méltányolja ezt a békeszerződést. Szemben az előző korszakokkal, nem a békeszerződés fájdalmas részét fogjuk kihangsúlyozni, illetve nemcsak ennek fájdalmas pontjait fogjuk a magyar köztudatba belepréselni, hanem rajta leszünk, hogy a magyar társadalom méltányolja azt a gesztust, amelyet a győztes hatalmak a magyarsággal szemben tanúsítottak.”⁴⁴

A legnagyobb pozitívum – folytatta Millok –, amely a békéből következett, hogy általa jöhetett létre polgári közigazgatás Magyarországon. Egyedül Lénárt Iván kiskgazdapárti képviselő tudott valóban pozitív ügyet említeni. Eszerint mivel a békét aláírták, rendeződhet a még Szovjetunióban lévő magyar foglyok (hadifoglyok) ügye is.

A legtöbbet a békeszerződés megkötése után történetekkel a *Szabad Nép* és a kommunista sajtó foglalkozott. Több mint 180 cikkben szerepelt a magyar békeszerződés. A kommunista napilap cikkei érdekes sematizmust mutattak. Becsmérelték az általuk magyarországi reakciónak tartott „békebontókat”, a magyar közösség pere kapcsán pedig alkalmuk nyílt arra, hogy bemutassanak olyan állítólagos fasisztákat, akik a béke ellenségei voltak. S nem utolsósorban, hálás szívvel beszéltek a Szovjetunióról, mint a magyar béke megteremtőjéről, amely már azelőtt nagy számban engedte haza a magyar hadifoglyokat, mielőtt a béke megkötetett.⁴⁵ Azt természetesen elhallgatták, hogy nemcsak hadifoglyok, hanem civilek, magyar nők és gyermekek is a szovjet kényszerszolgálatok foglyai voltak. A „nagy hazaengedés” mítosza az MKP politikájának a része volt.

A béke ratifikációja is kínált politikai propaganda lehetőséget, s ezt a *Szabad Nép* főszerkesztője Révai József maradéktalanul kihasználta. Arra mutatott rá, hogy egyes kiskgazdapárti politikusok csak kényszerből tekintik Magyarországot barátjának a Szovjetuniót, s azt remélik, hogy miután az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ratifikálta a békeszerződést, a Szovjetunió is meg kell tennie. Végül ki kell vonniuk majd a csapataikat az országból.⁴⁶ Révai arra az álomra utalt, hogy a béke meg-

⁴⁴ [Név nélkül]: A közigazgatási bizottság ülése február 10-én. *Fővárosi Közlöny*, 1947. február 27. 168.

⁴⁵ Lásd erre vonatkozóan: Bizottság utazik Moszkvába a hadifoglyok hazaszállításának előkészítésére. *Szabad Nép*, 1947. május 15. 1.

⁴⁶ RÉVAI József: Kétkulacsosság. *Szabad Nép*, 1947. május 15. 3.

kötése után – a szovjet csapatok kivonásával, – valódi demokrácia lesz. Révai biztosította az illúziót kergetőket, hogy a Szovjetunió nem adja fel a magyarországi „demokrácia” építését. A szovjet hadsereg maradni fog – olvashatjuk a sorok között.

Mindszenty József, a magyar katolikus egyház feje, Magyarország hercegprímása, közvetlen üzenetet küldött a budapesti francia követségnek 1947. február 10-én, azzal a szándékkal, hogy azt jutassák el a párizsi békekonferenciához. Írásában jelezte, hogy a békekötés semmit sem ér erkölcsi alapelvek nélkül. Az emberi és a kisebbségi jogok mellőzésével, csak „papír és szájbéke” születhet – emelte ki. „Amíg a népek sorsának felelős intézői üléseznek és aláírnak, a Duna mentéről a szudéták közé életpusztító nagy hidegben a borzalmak borzalmával deportálnak, önálló egzisztenciákból szolgálkká aljasítanak százezreket, akiknek a világ nemzetei tegnap emberi jogokat ígértek, de a helyi érdekű nemtelen emberüldözés – bizonyára a békeszerzők elítélésével – önkívületben tobzódik az emberi jogok felett. Sem az angol–amerikai, sem a lenini–sztálini elveknek nem felel meg három és félmillió magyarnak más államokhoz csatolása. Világ bírái, igazsággal, emberséggel, a félelmetesen nagy problémák mélyére hatoló vizsgálattal hárítsatok el Közép-Európában és mindenütt az újabb világiszonyatnak békeművetekre rávetődő éjsötét árnyékát. Esengő kéréssel: Mindszenty bíboros, Magyarország hercegprímása”.⁴⁷

S, hogy mennyire érdekelte az angolszász országokat a csatlósokkal kötött béke? A *The Times* tudósítója egy 524 szóból álló rövidhírben közölte, hogy az egykori ellenségek aláírták a békét. Az egyetlen bulvár megjegyzés a cikkben az volt, hogy a lengyel külügyminiszter nem érkezett meg időben a dokumentum aláírására, mivel a vonata késett. Ezért délelőtt nem tudta aláírni az olasz békeszerződést. Bidault kénytelen-kelletlen közölte a megrökönyödött delegátusokkal, hogy a lengyel külügyminiszter délután szignálja azt, amikor a kisebb vesztes államokkal írják majd alá a szerződést...⁴⁸ Komédiába illő befejezése volt ez a világtörténelem egy újabb színjátékának.

⁴⁷ [Név nélkül]: A hercegprímás a békekonferencia elnökségéhez. *Új Ember*, 1947. február 23. 5.

⁴⁸ [Név nélkül]: Simple Scene At Quai D'orsay, Poles Delayed. *The Times*, 1947. február 11. 4.

ZINNER TIBOR

CIONIZMUS A VÁDLOTTAK PADJÁN

1945–1953

Pontosan egy esztendő telt az ország német megszállásától, amikor az amerikai és jugoszláv segítséggel Svájcból hazatért néhány magyar kommunista vezetője, dr. Szőnyi (Hoffmann) Tibor – később a kommunista párt szívének, a káderosztálynak a vezetője – Szegeden készített beszámolójában papírra vetette, hogy 1944-ben, a Németországon át „Svájcba szállított 2000 menleveles [magyar] zsidó (főleg cionista) közül felvettük a kapcsolatot a kevés jó elemmel”.¹ Ez különösen rosszul hangzott utóbb, 1949 kora tavaszán.² A kozmopolitizmus elleni küzdelem ekkor tombolt a Szovjetunióban. „Az 1946-ban hozott párthatározatok” – amelyek a művészetek majd minden ágának feladatait körvonalazták – „nyomán indult meg [...] az egész szovjet szellemi életre kiterjedően egy nagy forrongás – lelkesedett dr. Molnár Erik, moszkvai magyar nagykövet –, a kozmopolitizmus tehát összefoglalja mindazt, ami ellen a párt már 1946 óta folytatja a küzdelmet.”³ És belefért mindaz Magyarhonban, amit bele akartak magyarázni, követve a szovjet mintát.

A '49-ben és utóbb történetek nem érthetők az előzmények nélkül. A Szövetségek egyetértésével, de megszálló szovjet jelenlét alatt indult meg az újjászerveződés Magyarországon. Úgy, hogy a megfélemlítő, megtorló akciókat már a Magyar

¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 2.1. V – 142 675/1. 29–33. Rövid beszámoló, 1945. március 19.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), M – KS – 276. f. 65/114. őrzési egység (a továbbiakban: ő. e.). 95. Jelentés, 1949. május 5. – Kiss József volt államvédelmis feljegyzése a Rajk László és Lazar Brankov nevével fémjelzett büntetőügy kezdeteiről, 1984. Dr. Zinner Tibor birtokában. „[...] felvetődött a nemzetközi cionizmus kompromittálása is. Szalait [Andrást] vallatták ebben az irányban. Utána Moic Milos zsidó származásával kapcsolatban nyomozást folytattak Szimics Ilonánál /:Moic volt szeretője:/ [...] amikor Szimics Ilona már hajlandó volt jegyzőkönyvbe mondani, hogy a szeretkezésnél látta, hogy Moic körül van metélve, tehát zsidó származású volt, [M. I.] Belkin [szovjet állambiztonsági altábornagy] (Szücs [Ernő, államvédelmi ezredes] és Décsi [Gyula, államvédelmi alezredes] kíséretében) megjelent Princz [Gyula, államvédelmi őrnagy] alosztályán, ahol a jegyzőkönyv készült – azt a gépből kirántotta, szétépte, és a szemétkosárba dobta, miközben Szücsnek oroszul valamit mondott”. Kiss ugyanezzel a végeredménnyel, de nem a magyar, hanem a szovjet tanácsadók kezdeményezéseként magyarázva is megírta a történetet. Kiss József: ÁVO-s voltam, ÁVO-sok vertek IV. rész. <http://betiltva.com/2011-2013/kiss-jozsef-avo-s-2012>. május 23. v. ő. SZABÓ Róbert: A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon 1945–1956, Budapest, Windsor, 1995. (A továbbiakban: SZABÓ, 1995.) 153.

³ MNL OL, M – KS – 276. f. 65/114. ő. e. Dr. Molnár Erik jelentése a „kozmpolitizmus elleni harcról a Szovjetunióban”, 1949. május 5.

Kommunista Párt (MKP) irányította. Az ország lakossága különbözőképp érzékeltette ezt: az új helyzet, a Hitler-barát rendszer világháborús veresége sokak számára a felszabadulást jelentette, viszont nem kevesen voltak, akik számára a szovjet katonai-rendőri jelenlét azt mutatta, hogy az 1944. március 19-i megszállás most más szüroonyok alatt folytatódik. Április 4-e a „vödör ünnepévé” vált: a nemzet csöbörböl vödörbe esett – miként ezt a korabeli budapesti bonmot érzékelteti.

A külügyi tárcák vezetői által Magyarország számára kedvezőtlenül módosított '44. októberi ún. érdekszféra-egyezményt, J. V. Sztálin és W. S. L. Churchill kvázi megállapodását időben hamarosan követték Magyarországon a december eleji szegedi, majd debreceni állami aktusok. Ezek a legfelsőbb moszkvai vezetés által jóváhagyott, esetenként módosított magyar kommunista elképzelések megvalósulását jelezték. A honi munkáspártok és útítársaik olyan hatalomra tettek szert, amely megfelelt Moszkva kívánalmainak. A „háború megváltozott természetéről” vallott sztálini felfogás eltért az antifasiszta nagykoalíció angolszász hatalmainak elképzelésétől, és a Vörös Hadsereg által teremtett lehetőség kiaknázására biztatott. Épp ezért minden olyan politikai erőcsopott, amelynek más elképzelései voltak a jövőbeli kibontakozás irányáról, előbb ellenfélnek, utóbb ellenségnek minősült. Ide illett, hogy azok a nem magyar, de Magyarországon az idő tájt élt diplomaták, egyházi vezetők, akik a Berlin felé robogó szovjet csapatok mögött maradtak – még ha Moszkvában tudtak korábbi múltjukról és magyarországi tevékenységükről – akaratuk ellenére nem ember-, illetve zsidómentőnek számítottak, hanem előbb-utóbb ellenséggé váltak az új megszállók szemében. Ha pedig konkrét információkkal is bírtak esetleges angolszász vagy egyéb hírszerzői tevékenységükről – mert a nyugati világban komoly pozíciókat szerzett szovjet hírszerzők jelentettek is róluk, miként R. Wallenbergről és társairól –, sorsuk hamarosan megpecsételődött.

Az 1945. február 2-án létrejött budapesti politikai rendőrség nem csupán azért szerveződött, hogy kizárólagos feladata a „nyilasok, fasiszták lefogása, néptörvényszék elé állítása, a demokratikus Magyarországgal szemben álló mindennemű szervezkedés és mozgalom likvidálása” legyen. 1945 márciusára ugyanis már ellenőrzése alá vonta a gazdasági élet jelentős részét. Beépült a frissen létrejött koalíciós pártokba – a Kisgazdapártba felső szinten. A különböző nemzetközi segélyszervezetek – így például a JOINT⁴ – sem kerültek el figyelmét.⁵ Még Magyarországon tartózkodtak a Wehrmacht vagy az SS utolsó fegyveresei, amikor április 5-én féloldalmnyi terjedelmű, aláírt feljegyzés készült „jelentés a JOINT-nál tapasztaltakról”.

⁴ A segélyszerv pontos neve: American Jewish Joint Distribution Committee.

⁵ ZINNER Tibor–SZAKÁCS Sándor–BALOGH Margit–HABUDA Miklós–MARKÓ György–SVÉD László–SZOMSZÉD Imre: Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése. Budapest, Zrínyi–Új Magyarország, 1991. (A továbbiakban: ZINNER, 1991.) 16–17. .

Az is olvasható benne, hogy „a JOINT-nak a Népjóléti Minisztérium alá helyezése ellen az egész vezetőség különböző vonalon indít akciót. Stöckler [Lajos], a Hitközség elnöke [...] ezt úgy akarja áthidalni, hogy a Hitközség nevére írják át a JOINT-ot”.⁶

Az üzemi bizottság feljelentette, majd július 30-án népellenes bűntett elkövetésével gyanúsítva letartóztatta a koncentrációs táborból épp hazatért dr. Geyer Albertet, a Danubia Biztosító Rt. megbízott igazgatóját, a zsidó hitközség alelnökét, a Cionista Szövetség elnökét. Stöckler közbelépett a valótlan vádakkal megrágalmazott érdekében, és Péter Gábornak, a politikai rendőrség vezetőjének utasítására a nyomozást megszüntették.⁷ Pár héttel később, augusztus 10-én már azzal vádolták a JOINT-ot, hogy a Szociáldemokrata Párt külügyi titkársága az Ideiglenes Nemzeti Kormány külügyminiszterét, Gyöngyösi Jánost „a hét végén összehozta” dr. Dénes Bélával, a cionista vezérrel. Ennek az aláírás nélküli összefoglalónak igazi értékét jelzi, hogy ebben már kitapinthatók olyan mozzanatok, amelyek előbb 1949 decemberében I. G. Jacobsonnal, a JOINT magyarországi igazgatójával és társaival szemben indított, fiascoval végződött, majd ’53 elején a magyar ún. zsidó orvosokkal szemben kezdeményezett büntetőeljárásokhoz vezettek. Miről írtak benne: a JOINT vezetősége igen megijedt a vádaktól, mert attól tart, hogy a „[...] pártok el akarják venni a JOINT-tól az amerikai zsidó összegek feletti intézkedési jogot politikai okokból. Azt állítják, hogy dr. Benedek László, a Zsidó Kórház igazgatója akar kormánybiztos lenni és ő mozgatja a háttérből a JOINT elleni támadásokat. A JOINT vezetősége [...] azt állítja, hogy Benedek [...], ki Vas [az egykori Weinberger Zoltán] polgármesterrel való rokonságát akarja illetéktelenül kihasználni, hogy újabb hatalomhoz jusson, miután már két kórházat igazgat”.⁸

A kritikus hangvétel érzékelhető volt azokkal szemben is, akik ezeket a jelentések megkapták. A főállamügyész-helyettes arról a tájékoztatta a Szövetséges Ellenőrző Bizottság Pest megyei Kirendeltségét 1945 szeptemberében, hogy a budapesti politikai rendőrség állományába olyanok is bekerültek, akiket a nemtelen indulatok és a bosszúvágy, valamint a „kapzsi kereseti lehetőség, a szadisztikus ösztönöknek és hajlamoknak a kielégítése” vezetett.⁹ Egy korabeli beszervezés arról tudósít december 1-jéről, hogy a JOINT raktárában dolgozó személy „azonnal hajlandó volt elvállalni a megbízást [...] miután a Bethlen téri¹⁰ központi irodában sok tisztviselő jó ismerőse, a manipulációkról, a külföldi összeköttetésekről fog folyamatosan

⁶ ÁBTL, 2.1. O – 195. JOINT, jelentés a JOINT-nál tapasztaltakról, 1945. április 5.

⁷ Uo. 2.1. V – 101 890. 63, 65, 94 és 112. I. G. Jacobson büntetőügye.

⁸ Uo. 2.1. O – 195. JOINT, vádak a JOINT ellen, 1945. augusztus 10.

⁹ ZINNER, 1991, 17.

¹⁰ Budapest, VII. Bethlen Gábor tér 2.

beszámolni”. Azért lehetett a múltjával zsarolva őt beszervezni – a román társszervtől származó információ alapján –, „mert alaposan gyanúsítható azzal, hogy Gestapo besúgó volt Nagyváradon”.¹¹

A politikai rendőrség által a népügyészségek, majd népbíróságok elé állított gyanúsítottak, vádlottak vallomásai – nem csupán Magyarországon, hanem szinte mindenütt, ahol a nácik létrehozták – ráterelték a gyanút a Zsidó Tanácsokra. Vagy azokra a zsidókra, akiket azzal gyanúsítottak, hogy együttműködtek a megszállókkal, kollaboráltak velük. Több, kivégzéssel zárult népbírószági tárgyalást követően a budapesti titkosrendőrség a nyomozást rendelt el Stern Samu és társai, a Magyarországi Zsidó Tanács tagjaival és beosztottaival – dr. Boda Ernő, Büchler Bertalan, Kasztner Rezső, dr. Munkácsi Ernő és dr. Wilhelm Károly – szemben.¹²

A népbírák elé – különböző jogszabályok alapján – egyre több olyan vádlottat állítottak, aki semmiféle büntetést nem követtek el. Megkezdődött a vallásos érzelmű állampolgárokkal, egyházakkal szembeni hajsza. Még nem a zsidóság a fő célpont, de Berend Béla, volt szigetvári rabbi kálváriája – elsőfokú eljárásban, 1946. november 23-án tízévi fegyházbüntetés, másodfokon, 1947. április 11-én azonnali szabadlábra helyezéssel felmentő ítélet – jelezte, hogy az igazságszolgáltatás függetlensége miként rendelődik alá a politikai kívánalmaknak. Sőt, az antiszemita jelenségek – kunmadarasi, miskolci pogrom mellett az ún. népítéletek – mögött kitapintható az MKP vezetésének ezzel kacérkodó politikája.

Az ösztűz ez idő tájt főképp a hercegprímásra és egyházára zúdult 1948 karácsonyáig. A nem hívő és vallásos érzületű zsidóság egyes képviselőivel, cionistákkal, a JOINT-tal szemben folyamatosan gyűjtött terhelő adatok ugyanakkor azt mutatták 1946-tól, hogy a titkosrendőrség belső- és kémelhárítása vigyázó szemét róluk sem vette le. Az MKP vezetése az is megtudhatta egy 1946. április 11-én kelt jelentésből, hogy a JOINT bécsi kirendeltségének vezetője szoros kapcsolatot tart fenn a magyar kormányfővel – és mindennek bizonyítéka, hogy Dombóvári Ödön és Nagy Ferenc „egy faluból származnak és lakásuk is egészen közel fekszik egymáshoz”.¹³

A JOINT-tal, a cionistákkal szemben táplált ellenérzések fokozódtak a világ két táborra szakadása, ennek 1947 őszi deklarálása után. Ez idő tájt jelent meg a jelentésekben a szeptember 8-án Budapestre érkezett, majd az óév végétől új magyarországi igazgató, Jacobson neve is. Október 2-án már összegezték ellenőrzésének eredményeit, és meghatározták a jövő feladatait. A bekövetkezett politikai fordulattal, a Moszkva követelte és hathatós, esetenként törvénytelen beavatkozásával, erőteljes

¹¹ ÁBTL, 2.1. O – 195. JOINT, jelentés, 1945. december 1.

¹² Budapest Főváros Levéltára, XXV.2.b. A Budapesti Népügyészség büntetőperes iratai 3704/1948. Stern Samu és társai büntetőügye.

¹³ ÁBTL, 2.1. O – 195. JOINT, jelentés, 1946. április 11.

közreműködésével végrehajtott „vonalba” állítással az addig is egyház- és vallásellenes politika felerősödött, immár az anticionizmussal kiegészülve. Kezdetét vette a sztálini praxis alapján a cionisták föld alá szorítása. A JOINT-ról készített 1948. augusztus 25-ei összefoglalóban már „kapcsolatként” említették Sík Endre, washingtoni magyar követet, Kisfaludy Stróbl Zsigmond szobrászművészt, a JOINT-nak segítő Olt Károlyt, a népióléti tárca vezetőjét és Vas Zoltánt (őt emiatt majdnem letartóztatták 1953 elején). Az MDP részéről a cionistákkal kapcsolatot tartó Szirmai István, a Szervező Bizottság Titkárságának vezetője javaslatot készített az MDP KV Titkárságának. Szirmai maga is cionista volt évtizedekkel korábban, ezért ő foglalkozott pártjában ezekkel az ügyekkel. Javaslat tartalmazta a Magyar Cionista Szövetség tervezett kongresszusának betiltását, szervezeti működésük színtereinek bezárását, a húsz, útlevéllal rendelkező, kereskedőnek álcázott ügynökük kitiltását és hivatalos feloszlásukat. Felsőbb utasításra 1949. március 13-án a Magyar Cionista Szövetség kimondta az önkéntes feloszlását.¹⁴

Az orosz és szovjet hagyományokon egyaránt alapuló, 1949 elején Moszkvában meginduló anticionista, zsidóellenes akciósorozat kihatott Magyarországra is. Szirmai javaslatára, a Magyar Cionista Szövetség és a Magyar Palesztina Hivatal „önkéntes” feloszlása, Rákosi Mátyás édestestvérének, Bíró Zoltánnak, az MDP KV Oktatási Osztálya vezetőjének május 29-i cikke a Szabad Népből, „*Imperialista kozmopolitizmus*” címmel és Kádár Jánosnak az MDP KV 1949. június 11-i ülésén elmondott beszámolója egy folyamatot jeleztek.

A belügyminiszter a Rajk–Brankov-ügyről az MDP KV zárt ülésén, 1949. június 11-én tartott beszámolójában váratlanul váltott, és Rajk belügyes, külügyes múltjának feltárása után Szalai Andrást, az MDP KV Káderosztályának lefogott helyettes vezetőjét vesézte ki. Ő „társadalmi tevékenységét cionistaként kezdte” – közölte Kádár (erre később még egyszer utalt), majd egy Szalaitól származó, kényszerből tett beismerő vallomással személyében már horthysta rendőrügynököt érzékeltetett. 1935 őszén egy detektívfelügyelő „annak ellenére, hogy zsidó vagyok, ajánlatot tett, hogy bejuttat a Műegyetemre, ha én a rendőrségnek szolgálatot teszek, és tájékoztatom őt politikai, illetőleg kommunista szervezkedésekről”. Természetes – Kádár szerint –, hogy beszámolt. A cionista vonulat megjelenése nem volt véletlen az államvédelmi vizsgálat során.

¹⁴ A titkosrendőrség hatósági osztálya felülvizsgálta a Magyar Cionista Szövetséget. Nem sokkal agóniája után, jelentésében akképp értékelte a MIZRAT nevű szervezetet 1949. március 17-én, hogy az egy új formációja lenne, mert ez „a zsidó egyház védőszárnyai alatt fejtené ki működését, a Cionista Szövetség megszűnése után átveszi az összes szakosztályok és az ifjúsági átképző központ teljes tagságát és irattárát és feltehetően vagyonát”. In: MNL OL, 342. D. 6. Az információért köszönet Novák Attilának.

A „nézetekről, politikai platformokról” szóló Kádár ugyanis az eljárás ideológiai háttérét is igyekezett megvilágítani. Először a cionizmust ültette a vádlottak padjára, mert a „leleplezett kémcsoport tagjai közül feltűnő nagy számban vannak cionisták, illetve olyanok, akik közszereplésüket cionistaként kezdték. [...] A cionista mozgalom [...] szívesen használt fedőszerve az imperialisták javára kémkedő csoportoknak”. Erről az ideológiai elemről sem a KV ülésén, sem utóbb, érdemben már nem esett szó. Magyarán: P. F. Jugyin, moszkvai ideológus tudtul adta Bukarestben – 72 órán belül –, hogy a Szovjetunióban visszafogják a kozmopolitizmus örve alatt folyó szélsőségeket. Budapesten, e téren ezért ekkor idáig juthattak.¹⁵ Majd ekképp folytatta Kádár: „a provokátoroknál és a kémeknél frázisokban baloldali és radikálisabb emberek nem voltak”. Jelezte, hogy mind az illegalitásban, mind utána ebben nincs változás. Kádár szerint a tanulság mindebből az, hogy „számukra [...] a lételem a szovjetellenesség, a nacionalizmus, a trockizmus és helyenként elég vastagon az antiszemizmus volt”.

A határozati javaslatot Rákosi terjesztette elő, aki Kádár beszámolójához hozzáfűzte, hogy „feltétlenül szigorúbban kell kezelni a volt frakciósokat, a pártból kizártaikat, visszavetteket és volt cionistákat”.¹⁶ A magyar diktátor soha nem beszélt a levegőbe. Tudta, hogy a titkosrendőrség megállapította, hogy a cionistáknak csupán Budapesten néhány tucat ifjúsági szervezete, hat vagy hét különböző elnevezésű pártja, klubja, ún. Palesztina Hivatala működött, ezért kezdetét vette az illegális kivándorlás felgöngyölítése. Büntetőeljárást indítottak azokkal szemben, akik az ország északi határát illegálisan átlépő, főként cionista fiatalok távozásában közreműködéssel, embercsempészéssel voltak gyanúsíthatók. A határnál elfogottakat internálták Kistarcsára. A letartóztatottak közül nyolc személyt május utolsó hetében már át is kísértek az államügyészségre. Három nap alatt a pártsajtó is támadásba lendült, a *Szabad Nép* 1949. május 29-én az imperializmus ügynökeinek, híveinek a „talajtalan kozmopolitizmus” prókátorainak állította be őket. A politikai kirakat-

¹⁵ Ezzel szemben Prágában, 1952 novemberében dr. J. Urvalek főügyész záróbeszédében már azt fejtette, hogy egyrészt „[...] a vádlottak között a cionista szervezetek 11 neveltje van, akik az amerikai imperializmus szolgálatába léptek. Másrészt azért, mert ez a bűnper az összes kommunista- és munkáspártoknak megmutatja a cionizmusnak mint az amerikai imperializmus ügynökségének veszélyességét. A cionista szervezeteket mindig az osztályérdekek ezernyi szála fűzte a világkapitalizmushoz, és mint ilyenek veszedelmes ellenségei voltak a munkásosztály felszabadító harcának.” Rudolf Slánský és az államellenes összeesküvő-központ vezetőinek bűnpere, Budapest, az I. M. kiadása, 1953. 521.

¹⁶ Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez (a továbbiakban: Iratok) 5. Budapest, Közgazdasági és Jogi (a továbbiakban: KJK), 1996. 253–306. Szerk. HORVÁTH Ibolya–SOLT Pál (a szerkesztőbizottság elnöke)–SZABÓ Győző–ZANATHY János és ZINNER Tibor. Jegyzőkönyv az MDP KV 1949. június 11-én tartott üléséről. 269.

pernek szánt ún. cionista büntetőper, a dr. Dénessel és társaival szemben indított büntetőügy június 18-án kihirdetett első-, majd a decemberi másodfokú elmarasztaló ítélete a Rajk–Brankov-ügy kipattanása miatt háttérbe szorult a határokon belül.¹⁷ Jelzi ugyanakkor azt is, hogy a moszkvai példa teret nyert, mert a cionizmussal, a kozmopolitizmussal szemben indított, ugyan kisebb mértékű hajsza nem maradt el Magyarországon, de nem képezte még kezdeti fázisként sem részét a jugoszláv-ellenes kirakatpernek.

Már korányáron Rákosi utasítására a B. M. ÁVH által összeállított listái alapján „nagyon bizalmasan és minden lárma nélkül” elkezdődött az MDP korábban cionista tagjainak vizsgálata. A direktíva szerint fontosabb pozícióba nem kerülhet az, akit nem zárnak ki a pártból. Kommunista és cionista egyszerre senki sem lehetett. 109 személyt hamarosan eltávolítottak az MDP-ből.¹⁸ Ehhez is kötődhetett, hogy Rákosi már úgy fogalmazott az MDP KV PB tagjai előtt 1949. június 30-ai ülésén, hogy „[...] Szőnyi és Rajk között volt egy igen érdekes munkamegosztás. Rajk például a nacionalistákra, sovínisztákra, fasisztákra specializálta magát, Szőnyiék nagy gondnal keresték ki a cionistákat, a deményistákat, a legkülönbözőbb frakciósokat”.¹⁹

Napokkal később már a cionista kapcsolatokat részletezte a július 7-én lefogott deményista Gimes (Gischitz) Endre vallomásaiban, akinek végleges jegyzőkönyvét július 19-ére készítették el. Az abban is említett személyek meghurcolása hónapokon belül kezdetét vette.²⁰ A Weisshaus Aladár és Demény Pál, a két frakciónak minősített politikus közötti kapcsolatról is tartalmazott adatokat Gimes jegyzőkönyve, főként Weisshaust elmarasztalva.²¹ Rákosi mindezek alapján Sztálint kívánta orientálni. A leírtak azt illusztrálhatták, hogy Demény „az SZDP-t a frakció fedőszerveként használhatja majd fel a Párt ellen folytatott tevékenység során, a két munkáspárt egyesülése után pedig, így bejutva a Kommunista Pártba, a Párton belül kísérelhetik meg a vezető pozíciók elfoglalását, a Párt bomlasztását”. Mindez azonban kevés volt a dokumentum rendelójének, mert az utolsó bekezdés minden eddigi koholmányt felülmúlt: „tudomásom volt arról, hogy a Demény-frakció vezető tagjai cionistákkal

¹⁷ SZABÓ, 1995. 183–188.

¹⁸ ÁBTL, 2.1. O – 195/2. JOINT, 233–238.

¹⁹ MNL OL, M – KS – 276. f. 30. ö. e. 1. napirendi pont (a továbbiakban: np.), Rákosi Mátyás szóbeli beszámolója a „kémkedési” ügyről. Idézi PÜNKÖSTI Árpád: Rákosi a csúcson 1948–1953, Budapest, Európa, 1996. 209.

²⁰ ZINNER Tibor: Az 1953-as „cionista” per. In: 1100 éves együttélés. A magyar és a magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában (a továbbiakban: 1100 éves együttélés). Budapest, Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001. S. a. r. és szerk. PÜSPÖKI Nagy Péter. (A továbbiakban: ZINNER, 2001.) Javaslat dr. Szücs Géza és társai letartóztatására, 1949. december 27. 231.

²¹ ÁBTL, 2.1. V – 88 000/2. 142–144. Demény Pálra vonatkozó, Gimes-féle tanúvallomás, 1949. július 19.

és weisshausistákkal tárgyaltak és kapcsolatot tartottak fenn. A Demény-frakciónak ilyen irányú tevékenysége politikailag azonos irányú volt a trockista Justussal [Pállal] való együttműködésben, ezt helyeseltem, mert a cionisták és weisshausisták pártellenes, szovjetellenes beállítottságuknál fogva felhasználhatóknak látszottak a Demény-frakció céljaik elérésére (sic!).”²²

Moszkva ügynökének, Szücs ezredesnek, Péter egyik helyettesének és megbízójának tevékenysége nyomán keletkeztek Demény és társai jegyzőkönyvei. A feljegyzések, a tanúvallomások jelzik, hogy a „vizsgálók” miként képzeltek el a fokról fokra kifejeződő büntetőeljárás terebélyesebbé tételét. Rákosi ekképp óhajtott igazolni Moszkvában azt, hogy ő kemény harcot folytat mindennemű trockista, frakciós behatolási kísérlettel, a szovjet fővárosban már ellenséggént nyilvántartott Justusszal szemben. A jegyzőkönyvek, feljegyzések biztosíthatták egyfelől a lehetőséget Pálffy György altábornagy (majd utóbb katonatársai), másfelől nem csupán a szociáldemokrata Justus, hanem a frakciónak bélyegzett Demény és társai, jórészt az 1948 őszi Szücs-féle, ún. trockista jelentésben szereplő személyek, valamint a Deménnyel és társaival valóban kapcsolatot tartó cionisták meghurcolására, a Moszkvában már leállított kozmopolitákkal szembeni, cionistaellenes kampány egyfajta utózöngéjeként.

Miután, 1949. június közepén M. A. Szuszlov jelezte Sztálin J. B. Titóról és elvtársairól alkotott véleményének megváltozását Bukarestben, várható volt a következő. Ha ők Sztálin szerint még trockistáknak sem jók, akkor Budapesten ejteni kellett a trockista elhajlás ügyét, no azért nem teljesen, nehogy kárba vesszen az addig végzett munka. Ezért az oly sok műgonddal, és nem kevés szadizmussal épülő „vizsgálat” sok-sok koholt jegyzőkönyve között szelektálni kellett. Rákosi és köre nem minden tekintetben fogadta meg a Szuszlov útján közvetített sztálini óhajt. Ha nem jó a trockizmus, akkor nem lesz jó a nacionalizmus sem. Következményét a szovjet szakértőkkel is közölte Rákosi július 2–4-én.

A magyar diktátor július 22-én – nem Sztálin dolgozószobájában, mert akkor a vendégekről vezetett napló megőrizte volna az utókor számára, így mindmáig nem tudjuk, hogy hol – megbeszélést folytatott Sztálinnal a Rajk–Brankov-ügyről. Nála voltak az államvédelmisek által összeállított listák mindazokról a külföldi személyekről is, akiknek nevei előfordultak a vallomásokban.²³ A tanácskozásukon volt ami-ben Rákosi támogatást kapott Sztálintól. „A lelkemre kötötte – így Rákosi –, hogyha valamit tudunk a szomszéd pártokra, nehogy azon ülünk, és ne közöljük a szomszéd

²² Uo. 2.1. V – 88 000/1. Feljegyzés, 1949. július 19.

²³ El nem égetett dokumentumok I. Szerk. KOLTAY GÁBOR–BRÓDY PÉTER, Budapest, Szabad Tér Kiadó, 1990. Mi az igazság? PÉTER GÁBOR beadványa a börtönben, 1956. július 10. (a továbbiakban: PÉTER, 1956.) 21.

pártokkal [...]”.²⁴ Ezért alighogy visszaérkezett találkozójáról, az összegyűjtött anyagok további sorsáról intézkedett. Ahogy Péter emlékeztetett rá: „vigyázni kell, hogy a cseheknél kinek adja át az ember, még nem lehet tudni ki az ellenség. Majd átadom [K.] Gottwaldnak, a többi az ő dolga”.²⁵ Mindez nem volt véletlen. Rákosi – nem is rejtette véka alá – ez idő tájt már úgy vélte, feltételezte, hogy „létezik egy egységes ügynöki hálózat a népi demokratikus országokban és mindenekelőtt Csehszlovákiában”.²⁶ Rákosinak a Rajk–Brankov-ügy magyarországi gyanúsítottakból álló körének terebélyesebbé tételét célzó, Sztálinnal történt első találkozása részben fiaszkóval végződött. A Gazda nem járult hozzá, hogy a frakciónak minősítettekkel és az MDP KV PB-ből letartóztatandó szociáldemokratákkal bővített kirakatperré váljon a Rajk–Brankov-ügy. A magyar diktátor sikeresebb volt a határon túli kezdeményezésében.

Amikor szeptemberben ismét Kádár tájékoztatta az MDP KV tagjait, úgy, hogy nem mondta meg nekik, hogy a Rajk–Brankov-ügy vádiratát ismerteti meg velük, beszámolójában gyakorta cserélgette a meghurcolásra kiszemelt Szalai nevét annak korábbi, névmagyarosítás előtti változatával, Lendler Ervinnel. Ennyi maradt a korábbi koncepcióból. Ugyanakkor mutatja a beszédét írók és az előadó korabeli politikai attitűdjét, mert – mint mondta – „érdekes megemlíteni, hogy 1946-ban – anélkül, hogy a Szalai puritánságát és forradalmiságát csodáló elvtársak észrevették volna – képes volt arra is, hogy a katolikus hitre térjen át, hogy keresztnévét Andrásra változtathassa meg”. Nem volt elég, hogy beszédében a korábbiakban szólt Pálffy né Sarány Katalin zsidó származásáról, az antiszemita mozzanatokat így lehetett fokozni...

A fővárosi VIII. kerületi Magdolna utca 5–7. alatt, a Vasas Székházban a Rajk–Brankov-ügy harmadik tárgyalási napján dr. Szőnyit vallomása után a népügyész, dr. Alapy Gyula is vallatta. Itt ismét Rákosi aktivitását érzékelhetjük a háttérben. Miután Kádár az MDP KV júniusi ülésén Szalai kapcsán úgy beszélt a cionizmusról, mint az amerikai titkosszolgálatral együttműködő mozgalomról, most ennek felelevenítésével lehetett a kihallgatások sorrendjében áttérni a következő vádlottra, Szalaira. A vádlott kijelentette, hogy „általában a cionista mozgalom igen szorosan

²⁴ ACZÉL György és NÓGRÁDI Sándor beszélgetése Rákosi Mátyással, I. köt. piszkozat, 24. Néhai Gyurkó László bocsátotta rendelkezésemre 1990-ben. (Nyomtatásban – de már szerkesztve és nem teljesen szöveghűen: Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai 1962. DVD-mellékletben a lehallgatások hanganyaga. Budapest, Napvilág–ÁBTL. Szerk. BARÁTH Magdolna–FEITL István.)

²⁵ PÉTER, 1956. 21.

²⁶ MURASKO, Galina Pavlova: Néhány ecsetvonás Rákosi Mátyás politikai portréjához. Múltunk, 1999/2. 162.

együttműködött az amerikai titkosszolgálatlal”. Dr. Szőnyi még azt is elmondta, hogy ilyen háttérű csoportról tud Csehszlovákiában, név szerint G. Pavlikot említette meg, valamint azt, hogy Pavlik Svájcban annak idején szoros kapcsolatban állt a londoni emigránsok ottani képviselőjével. Sőt, utalt arra is, hogy a lengyeleknél és a németeknél is tud ilyen cionista indíttatású csoportról. A németeknél a dr. Szőnyi által említett Fräulein Politzer név mögött Pavlik felesége, Heller Sári húzódott meg, itt tehát egy újabb baki történt, de ezúttal sem vette észre senki. Utolsó kérdéseivel azután kutakodott a népügyész – miként dr. Jankó Péter tanácsvezető Rajk névma-gyarosításánál –, hogy miként lett Hoffmannból Szőnyi? Megtudhatta, hogy közvetlen a világháborús harcok elülte után belügyminiszteri engedéllyel.²⁷

Justus vallomása végén – miután a tárgyalás előző szünetében Rákosi üzenhetett dr. Jankónak – a tanácsvezető azt tudakolta tőle, hogy nem volt-e tagja cionista szervezkedésnek. Dr. Jankó tudta előre, hogy nemleges lesz a válasz, de trükközött. Azért, hogy ezután Szalaiától is megkérdezhesse mindezt, mert Rákosi erre utasította. Szalai nem tagadhatta ezt, közölte, hogy „1930-tól 1932-ig”. A tárgyalási nap a Magdolna utcából távozóknak és – vélhető, hogy a rádiót hallgatóknak – ezzel a sulykolt antiszemita felhanggal zárult.²⁸ Az annak idején soha, utóbb 1993 közzétett ítéletben mindössze egyetlen helyen szerepelt a cionizmus. Szalainál, aki „1930–1932. években a cionista szervezetnek volt a tagja”.²⁹

Folytatva a B. M. ÁVH által nyáron megkezdett előzetes felmérést, 1949 decemberében, miután az MDP KV Szervezési Osztály Nyilvántartási Alosztálya megszerezte a felosztatott szövetség tagnyilvántartását, kiderült, hogy a kb. 37 ezer cionista kb. 33%-a, 12 275 személy – 3948 vidéki és 8327 fővárosi –, korábban az MKP, 9000 személyről, hogy az MDP tagja. Az MDP KV Titkárságának december 14-én tartott ülésén Kristóf István tartott erről tájékoztatót.³⁰ Az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága ez idő tájt készített utasításában a cionizmus nacionalizmusként, a marxizmus–leninizmussal szembenállóként rögzült. A cionisták eleve megtévesztették az élcsapatot, akik pedig hithű módon követik Mózes vallását, azok okkal gyanúsíthatók cionizmussal. Ezért azonnal ki kell zárni az MDP-ből az aktív cionistákat, az

²⁷ MNL OL, XIX-A-24-b. 180. doboz, Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala, TÜK-ből visszaműsített iratok. Rajk-per, 3. nap. 111–121. Gyorsírói változat, javításokkal. – Uo. 39–44. tisztázott változat. – *Rajk László és társai a népbírók előtt. 40 év távlatából.* Az ún. „Kék Könyv” hasonmás kiadása (a továbbiakban: Kék könyv, 1989.). Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség, 1989. 135–138. A bevezető tanulmányt írta ZINNER Tibor.

²⁸ Uo. 227–230. Gyorsírói változat, javításokkal; – Uo. 96. tisztázott változat; – Kék könyv, 1989. 170.

²⁹ Iratok, 2. köt. Budapest, KJK, 1993. 397. A Budapesti Népbírók ítélete Rajk László és társai ügyében, 1949. szeptember 24.

³⁰ MNL OL, 276. f. 54/77. ö. e. 27–29. Feljegyzés a párttagok sorában lévő cionistákról, 1949. december 5.

egyszerű tagokat személyenként kell vizsgálni, míg azokat, akik korábban – főként az SZDP-ben – voltak párttagok, megfigyelés alá kell vonni.³¹ A cionista szál kibontása ezt követően, 1949-ben vette kezdetét. A Rajk–Brankov-ügy „vizsgálata” ugyanis nem fejeződött még be az elsőfokú ítélet kihirdetésével. Hátra volt a többi őrizetes sorsáról való intézkedés: bíróság elé kerülnek-e vagy internálják őket. Az első ún. mellékper, Marschall László és társai hadbíróági tárgyalása után megtört az államvédelmisek lendülete, kivéve az utóbb perújrafelvétel során halálra ítélt, majd kivégzett Deszkás Jánossal szembeni újabb büntetőeljárás előkészítését.

Jött ugyanis az államvédelmisek jelentős részének munkaidejét lekötő cionistákkal és JOINT-tal szembeni, kudarcra végződött fellépése, amelynek vizsgálata során a maradék őrizeteseik közül 1949. december 20–21-én vallomást tett dr. Kálmán András orvos, Varga Endre, a népjóléti tárca volt államtitkára és dr. Villányi András, a gazdasági rendőrség volt vezetője,³² valamint az ún. Standard-szabotázs ügyében november 18-án letartóztatott két amerikai pénzügyi ellenőr, E. Sanders és R. Vogeler. Varga vallomásának utolsó bekezdésében olvasható, hogy „[...] Stöckler párt-szerűtlen munkájával kapcsolatban eljuttattunk egy feljegyzést Szirmai Istvánhoz, melyet [...] Benedek és én is aláírtunk. Ebben Szirmai egyes tevékenységét is kifogásoltuk. Erre nem kaptunk választ.”³³

Ez a decemberi első attak december 28-án zárult, Jacobsonnak, a JOINT december 15-én letartóztatott magyarországi igazgatójának kényszerű szabadlábra helyezésével és kiutasításával, Bécsbe távozásával. Az amerikaiak kém- és embercsempésztetévkénységgel gyanúsították. A neki feltenni szándékolt kérdések közül az utolsó, az 54. jelzi a kötődést a Rajk–Brankov-ügyhöz: „Noel Field és Joe [Joseph] Schwartz milyen kapcsolatban álltak egymással?” Az Unitárius Segélybizottság³⁴ és a JOINT európai osztályának igazgatója közötti kapcsolat következményéről Jacobson december 23-án, utolsó, szájába adott vallomásában azt kényszerült vallani, hogy Schwartz „küldte Jugoszlávián keresztül az OSS³⁵ utasítására Magyarországra dr. Szőnyi Tibor vezetése alatt álló magyar csoportot, hogy azok az amerikaiak részére kémkedjenek”. A JOINT magyarországi igazgatójának jegyzőkönyvei tartalmazták (a Rajk–Brankov- és a JOINT-ügy koncepcióinak összefüggéseit érzékeltetve) azt is, hogy dr. Szébenyi Endre, a volt belügyi államtitkár miként támogatta a romániai

³¹ SÁGVÁRI Ágnes: Zsidó közösségek sorsa a proletárdiktatúra rendszerében. (A továbbiakban: SÁGVÁRI, 2001.). In: *1100 éves együttélés*, 200.

³² ZINNER, 2001. 229. – ÁBTL, 2.1. V – 101 840/3. – Uo. O – 195/2. 208. JOINT.

³³ Uo. 2.1. V – 101 890/3. – Uo. O – 195/2. 208. JOINT. A magyarok „vallomása” december 20–21-én, az amerikaiaké november 23–24-én, december 7–8-án és 14-én készültek.

³⁴ Unitarian Service Committee, USC = Unitárius Segélybizottság

³⁵ Office of Strategic Services, OSS = Stratégiai Szolgálatok Hivatala

zsidók Magyarországon át történő emigrációját, hogy „Rajk Lászlóné több ízben fordult a JOINT-hoz különböző kérelmekkel”, hogy Vargának, a Népjóléti Minisztérium volt államtitkárának „rendes havi fizetést adtunk”.³⁶

Mi történt? A magyar titkosrendőrség korábbi, november végi összefoglalójában már megállapította, hogy a JOINT hétszáz magyar állampolgárt foglalkoztat és nyolc amerikai irányítója van. A magyar vezetőségi tagok „[...] nagyrészt a fasiszmus idején kompromittált személyek [...] a Csehszlovákiában [...] leleplezett amerikai kémkedésben szereplő személyek szoros kapcsolatot tartottak fenn a JOINT magyarországi vezetőjével [...] a JOINT vezetése – különösen egyes vidéki szervek – döntően cionista kezekben voltak.” A summázat: „[...] a JOINT egész tevékenysége kettős jellegű. Legálisan mint a demokráciát támogató segélyszerv működik, valóságban azonban az amerikai nagytőkések egyik hírszerzőszerve, amely minden hírszerzőszervvel kapcsolatot tart fenn”.³⁷ December 13-án azt tervezték, hogy lefogják Jacobson két titkárnőjét, Clara Schurt (aki Dél-Afrikából érkezett) és Biener Alfrédét, személyi titkárát, Faragó Tamást, az Országos Zsidó Segítő Bizottság főtisztviselőjét, Eisenbach Jenőt, a JOINT pénzügyi osztályának vezetőjét, dr. Szücs Gézát, az Országos Zsidó Segítő Bizottság alelnökét, aki egyúttal a JOINT elnöki osztályát is vezette, valamint Popper Alajost, aki a JOINT rekonstrukciós osztályán dolgozott.³⁸

Az őrizetbe vett Jacobson a vallomásában kémkedéssel kényszerült megvádolni számos személyt. Így dr. Szücsöt, valamint dr. Benedeket, a JOINT gyógyszerosztályának vezetőjét, a Pesti Izraelita Hitközség Zsidókórházának főorvosát; Kahán-Frankl Samut, az Ortodox Hitközség elnökét; dr. Geyert, a Danubia Biztosító Rt. megbízott igazgatóját, a Magyar Cionista Szövetség volt elnökét, a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozatának elnökét; Weisz Jenőt, a JOINT vidéki osztályának vezetőjét. Két hitközségi elnököt, Süssmann Alfrédet Miskolcra – a helyi Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség 1945. január 21-én tartott újjáalakuló közgyűlésén lett elnök – és Csengeri Leó gazdálkodót Debrecenből. Továbbá az „információkat” kiadó Görög Tibort, a JOINT rekonstrukciós osztályának alkalmazottját, stb.³⁹ A Jacobsonnal szemben indított büntetőeljárás azonban balul sült el: az amerikai nyomás hatására a szovjet illetékesek utasították a magyar titkosrendőrséget arra, hogy tizenhárom napi őrizet után engedje őt szabadon, Jacobson pedig Bécsben elmondhatta megtörésének mozzanatait.⁴⁰

³⁶ MNL OL, M – KS – 276. f. 54/64, 54/77 és 54/79. ö. e. 27–29 és 49–50. 1949. december 14–28.

³⁷ ÁBTL, 2.1. V – 101 890/3. Összefoglaló jelentés, 1949. november 26.

³⁸ Uo. 2.1. V – 101 890/3. Feljegyzés, 1949. december 13.

³⁹ Uo. 2.1. V – 101 890/2. 92–100. és 250–254.

⁴⁰ Uo. 2.1. V – 101 890/6-a.

Az államvédelem lendülete ennek ellenére sem tört meg, mert a felhalmozott adatok birtokában folytatta a törvénytelen büntetőeljárást a JOINT vezetőivel szemben. Elkészült két, december 27-ei és 1950. január 24-i őrizetbe vételi javaslat, előbb dr. Szücs, dr. Benedek László és dr. Reiner Imre ügyvéd (a Budapesti Ortodox Hitközség elnökhelyettese), utóbb mellettük dr. Geyer, Popper, Görög és Kahán-Frankl neve szerepelt benne.⁴¹ Közben az MDP KV Titkárságának, december 30-án, Rákosi távollétében Gerő Ernő elnöklésével zajló ülésén Kiss Károly, az MDP KV KEB elnöke már azt javasolta, hogy vizsgálják felül és zárják ki a cionistákat az MDP-ből.⁴² Az államvédelmisek február elején azt is papírra vetették, kik lesznek az „amerikai kémek” ügyében az előállítók, a házkutatásokat végzők, a kihallgatók, elkészítették dr. Reiner és dr. Szücs esetében a felteendő kérdéseket stb.⁴³ Mindebből ekkor azonban semmi sem lett. Ennek okai sokrétűek, de főképp az államvédelmisek felülvizsgálata során eltávolított kémelhárító főnökök, Rákosi rokona, Dékán István (akkor alezredes, utóbb végül vezérőrnagy) időleges bukásával függött össze.

Jacobson történetéről és a JOINT-ról 1950. február 10-én a Budapesten tartózkodó elsőszámú szovjet állambiztonsági tanácsadó, Sz. Ny. Kartasov ezredes – akit a tények kevésbé zavartak, és aki önvédelmét is okkal fontosnak vélte – tájékoztatta felettesét, V. Sz. Abakumov állambiztonsági minisztert. Egyes megállapításai mind hírforrásait, mind őt minősítik. Eláztatta Farkas Mihályt és Vast, a két zsidót – mint „az amerikai kémhez, magyar zsidóhoz, doktor Benedekhez közelálló embereket” –, akiket a JOINT volt magyarországi igazgatója vallomásában kompromittált. A főorvos az ő révükön ismerte meg az MDP KV PB titkos határozatait. „Magyarországon szembeötlő az a körülmény, hogy a párt Központi Vezetőségében és az államapparátusban a vezető posztokon sok a zsidó” – szögezte le az ezredes, ezért „ezt a kérdést nem véletlenül vetem fel”. Magyarországon jelentős számú zsidó él, és ez a „[...] zsidó polgári közeg jelenleg bizonyos befolyást gyakorol több zsidó származású ingadozó munkatársra, akik nem ritkán felelős tisztségeket töltenek be a párt és állami szervekben, többek között az ÁVH-nál is. Ezt a körülményt az amerikai hírszerzés széleskörűen kihasználja”. Mindezt a JOINT példájával szemléltette, hozzáfűzve, hogy az amerikai hírszerzésnek ez a fedőszerve még az államvédelmiseket is támogatta s „így maga az ÁVH bizonyos mértékben a JOINT költségén élt”.

Kartasov ezért nem tartotta meglepőnek, hogy noha voltak anyagok a JOINT kémtevékenységére, az ÁVH nem lépett az MDP KV tilalmára hivatkozva. A magyarázat azonban, ami mindezt követte, már a Jacobsonnal szembeni fellépés siker-

⁴¹ Uo. 2.1. V – 101 890/3. Javaslatok őrizetbe vételre, 1949. december 27. és 1950. január 24.

⁴² MNL OL, M – KS – 276. f. 54/79. ö. e. 5. np. Javaslat a cionisták kivizsgálására és eltávolítására, 1949. december 30.

⁴³ ÁBTL, 2.1. V – 101 890/3. Javaslat őrizetbe vételre, 1950. február 1.

telenségének okát az annak bekövetkezéséért – szokásához híven – másokat hibáztató Rákosinak az újabb meséjével támasztotta alá. A főtitkár – az állambiztonsági ezredes és társa előtt – a JOINT bomlasztó tevékenységéről szólva „megjegyezte, hogy amint azt neki a PB-tag Gerő elmondta, ez a szervezet nagy bevételt jelent Magyarországnak”.⁴⁴ Rákosit ez hidegen hagyhatta – vajon konzultált-e valakivel, netán Kartasovval –, mert utasítására mégis letartóztatták Jacobsont. Az amerikai a kihallgatásán megerősítette a JOINT kémtevékenységét, és „meg is nevezett számos kémeket a magyar zsidók közül”, továbbá „vallott zsidóknak Magyarországról történt illegális átszállításáról” különböző országokba. A tanácsadó szerint figyelemre méltó, hogy „az egyik fő kém, Benedek szoros kapcsolatot tartott [...] Farkassal, Vassal és az MDP KV más tagjaival”. Őt – Péternek a kijelentése szerint – „a PB hosszú ideig felhasználta, mint szakértőt a zsidó kérdésben”. Kartasov hallgatva az erőteljes és főképp eredményes tiltakozó amerikai fellépésről, amely Jacobson cellaajtáját kinyitotta, Rákosi önmentő, másokat hírbe hozó, rágalmazó manőverét készpénznek vette, mert így saját felelősségét is csökkenthette, lévén Belkin és csapata távozása után Kartasov Moszkva – igaz titkos, de – első embere maradt Magyarországon. Az állambiztonsági ezredes ezért le is írta, hogy „nyilván nem véletlen, hogy Farkas, Kádár és Gerő döntése alapján, Rákosi elvtárs távollétében Jacobsont sietve kiszabadították és kiutasították az országból, a vallomásában megnevezett kémek letartóztatását, többek között Benedekét a belügyminiszter, Kádár utasítására megtiltották. A JOINT kartotékait, amelynek alapján meg lehetett volna állapítani több kémkedéssel vádolt személyt, nem kobozták el. Ily módon, a JOINT szervezet fedése alatt tevékenykedő amerikai kémek leleplezése megghiúsult.”⁴⁵ Kommentár felesleges, mert a balul sikerült akcióról szóló, Moszkvának szánt töredelmes beismerés éppoly hazug volt, mint maga az eljárás.

Mindezek ellenére a JOINT a tűrhetetlen állapotot felmérve 1950. április 13-án beszüntette magyarországi tevékenységét, amit egy diplomatikusan megfogalmazott levélben Vas Zoltánnak, az Országos Tervhivatal elnökének adott tudtára.⁴⁶ Vas azonnal tájékoztatta erről Rákosit, Gerőt, Farkast és Kádárt. Gerő öt nappal később Farkashoz fordult. Kézzel írott feljegyzésében megállapította, hogy ez a megszüntetés „[...] azt jelenti, hogy a Magyar Izraeliták Országos Irodájába és az alája tartozó

⁴⁴ ZINNER, 2001. 246–247. Négy esztendő alatt 82 millió USD, valamint egyéb értékek érkeztek Magyarországra a JOINT és a magyar kormány közötti megállapodás alapján.

⁴⁵ www.betekinto.hu/sites/default/files/2008_4_barath.pdf. BARÁTH Magdolna: *Szovjet tanácsadó feljegyzése Magyarországról, 1950*. A Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának tanácsadója Magyarország Államvédelmi Hatóságánál – Sz. Ny. Kartasov ezredes – jelentése, 1950. február 10. 5–7.

⁴⁶ SÁGVÁRI, 2001. 201. A JOINT-ot 1953-ban tiltották ki Magyarországról.

szervezetekbe már alaposan beépültek.”⁴⁷ Ez azt vonta maga után az éberség korában, hogy bővült azoknak a köre, akiket árgus szemekkel és fülekkel, ügynökökkel figyeltettek. Amivel Kartasov egyetértett...

A Gerőhöz 1950. július 29-én, Péterhez szeptember 15-én és Ratkó Anna népjóléti miniszterhez szeptember 26-án küldött feljelentő levelek is célt tévesztettek, holott bennük éles támadás volt a „Stöckler–Szücs–Benedek–Steiner [nyilvánvaló elírás, dr. Reiner neve helyett] féle konzorcium” esetében.⁴⁸ Amikor Dékán visszatérhetett egyfajta száműzetéséből ’53 elején, nem történt más, mint a megkezdett munka befejezése, „realizálása” – azokkal szemben, akik még akkor éltek. Ugyanis dr. Szücs, a politikai rendőrség által 1948 óta folyamatosan figyelték ikertestvérével, dr. Szücs Józseffel – aki a hitközség jogtanácsosa, és a Magyar Izraeliták Országos Irodájának főtítkára is volt – és a háztartásukat vezető nagynénjükkel együtt 1951. augusztus 11-én a halálba menekült. Az ikrek szabadkőművesek, a Balassa József nevét viselő páholy tagjai voltak.

Amíg 1946-ban a hatalomra törő MKP még azt fuvolázta, hogy az átalakulás, a „népi demokratikus forradalom” során megszűnik a „zsidókérdés”, addig 1949/1950-re gyökeresen megváltozott álláspontja. Vezetői a vészkorszakot túlélte honi zsidókban potenciális cionistát, magyarellenenes cionistát vélelmeztek, és az anticionista büntetőperек során a „zsidókérdés” immár nem vallási, hanem jórészt ideológiai, külpolitikai hangsúlyt kapva az amerikai imperializmusról alkotott ellenséggé egyik domináns elemévé vált, a nemzetközi zsidó összeesküvés rémképeként. Történt mindez félévtizeddel százazrek drámája után, és a túlélőkben ismét azt az érzést keltette – okkal –, hogy visszatért az állami szintre emelt antiszemitizmus. Rákosi és köre a drákói „igazságszolgáltatást” a kitelepítéssel és egyéb, súlyos anyagi következményekkel járó közigazgatási intézkedésekkel még fokozni is tudta, Mózes-valásúak újabb ezreit is sújtva.

1952. május 5-én ismét letartóztatták dr. Dénest, társával, dr. Gálos Henrikkal együtt bíróság elé állították, a Fővárosi Bíróság azonban 1954. február 2-án felmentette a kémkedés vádjá alól, és elrendelte azonnali szabadlábra helyezését. A Legfelsőbb Bíróság 1954. június 23-án hatályon kívül helyezte a határozatot, és új eljárás lefolytatását rendelte el. A budapesti bírák 1954. augusztus 6-án egyévi és hat havi börtönbüntetésre ítélték dr. Dénest, ezt másodfokon 1954. november 17-én egyévi

⁴⁷ MNL OL, M – KS – 276. f. 65/41. ö. e. 53–55. A. Berkovitz levele Vas Zoltánhoz, 1950. április 13. és Gerő Ernő feljegyzése Farkas Mihályhoz, 1950. április 18.

⁴⁸ Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, XI. Budapesti Hadbírószag iratai 1056/1950.

börtönbüntetésre enyhítették. 1952–1953-ban ártatlan zsidók tucatjait jelentették fel, hurcolták meg, marasztalták el törvénytelenül Magyarországon.⁴⁹

Dr. Benedekkel és társaival szemben a titkosrendőrség 1950 elején még nem léphetett nyíltan fel. Ám tudott, hogy (Moszkvában a Zsidó Antifasiszta Bizottság részvevőivel szemben 1949 elején) Magyarországon a Zsidó Tanács vezetőivel és tagjaival szemben 1945–1946-ban kezdett vizsgálatot időlegesen leállították, később egyértelmű törvénytől jelleggel – odakint 1952-ben, Magyarországon 1953-ban – újra elkezdték, és ekkor a kihallgatások már az újabb koholmányok bizonyítását is célozták. Ezt a koncepciógyártó leleményt jelzi 1953. május 26-áról egy „csoportos vizsgálati terv”, amelyben szigorú határidőkkel kívánták feltárni az 1945–1946-ban történeteket. Azzal, hogy az őrizeteket ismételt és részletesen kihallgatták, és kiterjesztették a következő vádpontra: „IV. Raoul Wallenberg meggyilkolása. A politikai gyilkossággal kapcsolatban külön vizsgálati tervet készítünk, amelynek alapján folytatjuk le a vizsgálatot.”⁵⁰ Ezt vetették papírra, holott a legfelsőbb szovjet politikai vezetésnek a svéd diploma letartóztatásáról utólag(!) hozott határozatát Ny. A. Bulganyin, a Szovjetunió honvédelmi népbiztosának helyettese 1945. január 17-én – több mint nyolc esztendeje – rejteltáviratban közölte a 2. Ukrán Front parancsnokával, R. J. Malinovszkij marsallal, valamint Abakumovval, a SZMERS főnökével. Wallenbergnek azonban már január 13-án nyoma veszett...

A prágai Slánský és társai büntetőeljárás után, valamint az épp aktuális moszkvai „orvos-per” idején felerősödtek a magyarországi cionistákkal szembeni fellépések. Ez idő tájt már az ÁVH birtokában volt a 42 894 tagot számláló egykori szövetség tagjainak névsora, közülük 2587 személyt meg is vizsgáltak. A vidéken élő kb. hét-ezer tag, valamint a fővárosiak feltérképezése után 629 személyt potenciális ellenségévé minősítettek, gyorsított eljárásba kezdtek velük szemben.⁵¹

Az 1953. januári letartóztatások összetett folyamat eredményei voltak. Nem csupán a moszkvai „orvos-per” hazai megfelelőjéhez vették őrizetbe dr. Benedek Lászlót, valamint társait, hanem a velük együtt letartóztatott hitközségi vezetők és mások sorsának alakulása is az egyéb okokból lefogott államvédelmis irányítókéhoz kötődött. Dr. Székács (Schönberger) Istvánt, a Magyar Tudományos Akadémia Biokémiai Intézetének a vezetőjét például azért tartóztatták le január 11-én – és tartották fogva szeptember 3-ig –, mert Péter Gábor diplomáciai útlevéllal küldte ki 1949 őszén az Amerikai Egyesült Államokba, hogy elmebeteg rokonát, Eisenberger Samut hazahozza. Az 1953. február 19-i őrizetbe vételi javaslata alapján letartóztatott

⁴⁹ ZINNER, 1991, 111–113.

⁵⁰ Iratok, 1. köt, Budapest, KJK, 1992. 391–396.

⁵¹ ZINNER, 1991, 106.

dr. Beneschofsky Ilona május 9-i összefoglaló jelentése már azt tartalmazta, hogy büntetőügye Péter és társai „politikai bűncselekményéhez nem tartozik”. A budai rabbi, Beneschofsky Imre húga a Cionista Szövetség titkára volt 1947–1948-ban, és 1948-ban, négy héten keresztül a Zsidó Világkongresszus főtitkára is volt. 1947-től folytatott demokráciaellenesség, „cionista tevékenység és hírszerzés” gyanújával tartóztatták le, amit az Izraeli Követség számára folytatott. Az ugyancsak lefogott dr. József Andrást (aki 1902-ben Tarpán Fisch Adolfként született), az újlipótvárosi, egykori Csáky⁵² utcai rabbi testvérét, a Magyar Izraeliták Országos Irodájának hitközségi tanfelügyelőjét július 3-án tartóztatták le. Összefoglaló jelentése már azt tartalmazta, hogy az „ügyét leválasztani Péter Gábor és társai ügyétől és Stöckler Lajos és társaival együtt a további vizsgálatra a VI. Főosztálynak átadni”.⁵³

Mindez nem csupán azért következett be, mert tizenegy embert kivégezték Csehszlovákiában, és kilenc orvost letartóztattak Moszkvában. A történetek főképp azzal magyarázhatók, hogy a magyarországi katasztrófa-politikáért, a börtönvilág bekövetkeztéért, a nemzetet ért tragédiáért – a jól bevált gyakorlatnak megfelelőképp – bűnbakokat kellett találni. Ha Moszkvában lefogták előbb Belkin altábornagyot (majd hónapokkal később L. P. Beriját), Péter és köre sem maradhatott szabadon. Ha ott „Berija és bandája”, akkor Budapesten „Péter és bandája” alkotta azt a bűnös társaságot, akik az általuk „félrevezetett” diktátorok és lakájaik helyett a vádlottak padjára kerültek. Lehet, hogy Belkin azt vallotta Péterről, hogy a CIA⁵⁴ ügynöke, sejtjük, hogy „vallomása” miképp keletkezhetett, és Rákosi csalárd módon ezt miképp támasztotta alá elvtársai előtt fotóval.⁵⁵

A Péterrel és társaival szemben indított hajtóvadászatról Rákosi előbb az MDP KV Titkárságát 1953. január 7-én, majd az MDP KV PB-t január 22-én, végül az MDP KV-t február 26-án tájékoztatta. A hatalma csúcsán lévő diktátor az ismertett büntetőeljárásokkal összefüggve emelte ki, hogy „Péter körül – azonkívül, hogy rendőrspiclik voltak – ezeknek a rendőrspicliknek a túlnyomó többsége vagy cionista volt, vagy aktív nyilas, Gestapo-ember, és ezek az emberek már a felszabadulás előtt vagy Horthynál vagy a Gestapónál dolgoztak”. Utalt többször arra, hogy a cionisták kémtevékenységére vonatkozó iratokat Péter és munkatársai megsemmisítették vagy elrejtették, Stöcklert Gestapo-kémként aposztrofálta.

⁵² Napjainkban Budapest, XIII. Hegedűs Gyula utca.

⁵³ ÁBTL, 2.1. V – 150 306. Dr. Székács István büntetőügye, feljegyzés, 1953. január 11. – Uo. 2.1. V – 105 748, 192. Dr. Beneschofsky Ilona büntetőügye, összefoglaló jelentés, 1953. május 9. – Uo. 2.1. V – 111 788, 152–154. Dr. József András büntetőügye, összefoglaló jelentés, 1953. július 3.

⁵⁴ Central Intelligence Agency, CIA = Központi Hírszerző Ügynökség

⁵⁵ ZINNER, 2001. 235.

A katolikus, Mindszenty József irányította korábbi kémvonalat a cionista váltotta fel. Az MDP KV „feszítsd meg!” hangulatú ülésen többeket kizártak a pártból, Vast – elmozdítva az Országos Tervhivatal éléről – Komlóra, Kovács Istvánt (az egykori Rosner Jenőt) Miskolcra száműzték, alacsonyabb párttiszségekbe helyezve őket. Rákosi – szokásához híven – továbbfejlesztette a nemzetközi előzményeket, beszédében felvázolta az MDP 1949–1952 közötti politikájának a zsidósággal összefüggő elemeit, hogy elfogadtathassa elvtársaival az erőteljes fellépés szükségességét. Nyolcvan személlyel szemben indítottak vizsgálatot. Ennek alaptalanságát jelzi, hogy – Moszkva közbelépését követően – hatvan esetben megszüntették az eljárást. A „vizsgálat” kiterjedélyesedése előtt két személy, Juhász László és Száberszky József már öngyilkosságot követett el, félve a letartóztatástól, Péter egyik lánytestvérét, Eisenberger Katót elmeógyógyintézetbe zárták, a férjét, a faesztergályos Lusz-tig Gyulát agyonverték. A vizsgálati fogság alatt meghalt vagy szabadságvesztését töltő négy személy esetében Legfőbb Ügyészség megszüntette az eljárást.⁵⁶ Pétert és tizenhét társát hadbírák elé állították, a részben törvénysértő elsőfokú elmarasztalást 1953. december 24-én, a hasonlóképp részben törvénysértő, Pétert és öt társát sújtó másodfokú határozatot 1954. január 15-én hirdették ki. Péter és nyolc társa büntetőügye a perújrafelvételt követően, 1957. június 15-én zárult le.

Az ’53 eleji koncepcióból – a lefogottak egy nemzetközi kémszervezet tevékenyen működő tagjai – júniusra semmi sem maradt. Sztálin halála, Rákosi hatalmának megnyirbálása s a szovjet állambiztonsági tiszteknek az államvédelmis vizsgálatba való beavatkozása után Moszkva elvetette az eredeti tervet. A Gazda elhunytával elhalt a cionizmusellenesség. Azt mással pótolták: az elképesztő méretű és változatosságú borzalmak bekövetkeztéért a felelősséget a pártvezérek meghatározott köréről maroknyi államvédelmisre hárították. A kezdeti amerikai, cionista, majd jugoszláv kémvadás eltűntek, noha Rákosi még azt írta fel a jellegzetes kis papírdarabjaira a honvédelmi miniszternek, hogy válaszokat vár koncepciójához Pétertől, hogy például „az izraeli hírszerzés felderítésére mit tett, milyen eredménnyel”.⁵⁷ 1953. július 1-eje után nem maradt semmi a ’49-ből felmelegített „cionista szál” mellett a Wallenberg halálával összefüggő koholmányból sem. Sőt, a december 24-ei ítéletben is egyetlen alkalommal fordult elő a cionista jelző, miszerint Péter Gábor „1945-ben szabadlábra helyeztette Geyer Albert cionista tőkést, aki ellen népellenes bűncselekmény miatt eljárás”.⁵⁸

⁵⁶ ZINNER, 1991, 110.

⁵⁷ Iratok, 3. köt. Budapest, KJK, 1994. 333–335.

⁵⁸ Uo. 358. A Budapesti Hadbírószág ítélete Péter Gábor és tizenhét társa büntetőügyében, 1953. december 24.

Az '53 eleji, tavaszi letartóztatások során a '49-es koholmányok életre keltésekor őrizetbe vették, sorrendben: Stöckler Lajost (január 15-én), dr. Benedek Lászlót (január 16-án), Csengeri Leót (február 4-én), dr. Beneschofsky Ilonát (március 1-jén), dr. József Andrást (március 1-jén), Domonkos Miksát, a Budapesti Izraelita Hitközség volt főtítkárárt (március 5-én) és Bartók Ervin volt rendőr főhadnagyot (március 17-én). A sornak még nem volt vége.⁵⁹ Gerő, a Rákosihoz 1953. március 2-jén írott feljegyzésében úgy értékelte az addigi kihallgatásokat, hogy azokból világossá vált, „[...] hogy a két világháború közti Zsidó Tanács tagjai valamennyien Gestapo ügynökök voltak. [...] A tárgyaláson majd ki fog derülni, hogy nem antiszemitizmusért tartóztattuk le őket, hanem mert Gestapo ügynökként a szegény zsidók gyilkosai és amerikai imperialista kémek.”⁶⁰ Ebből is fakadhatott, hogy Wallenberg gyilkosai az 1944-es Zsidó Tanács tagjai közt keresendők.

Tény, hogy Wallenbergnek három utolsó vacsoravendége volt 1945. január 12-én, a Svéd Királyi Követség épületében, a XI. Gyopár utca 8. alatt.⁶¹ Dr. Fleischmann Ottó orvos-pszichológus, Szabó Károly⁶² irodagép-műszerész és Szalai Pál⁶³ könyvkereskedő, Szabó egykori iskolai osztálytársa; mindhárman hónapok óta a zsidók mentésében jeleskedtek. A nyilaskeresztes tevékenysége miatt a '30-as évek második felében elmarasztalt Szalai, az egykori ifjúsági vezető együtt raboskodott Szálasi Ferencsel Szegeden, aki őt, október 15-e után kinevezte pártja és a fővárosi rendőrség közötti összekötő tisztnek. Wallenberg a vacsorát követő napon felvette a kapcsolatot a Vörös Hadsereggel, többé nem szabadult. A budapesti rádióban március 8-án már azt mondatták be, hogy Wallenberget a Debrecenbe vezető úton a nyilasok vagy a Gestapo ügynökei meggyilkolták. Dr. Fleischmann utóbb Bécsbe távozott, nem tudták letartóztatni. Szalait viszont többször őrizetbe vették. Előbb 1945. április 14.–május 30. között tartották fogva, ám 1945. október 24-én a Budapesti Népbíróság felmentette a vádak alól (ítélete jogerőssé vált 1947. július 2-án). Ugyanakkor 1949. január 21-én ismét kihallgatták, ekkor háborús bűntett elkövetésével gyanúsították. 1952 augusztusában az államvédelmisek elhurcolták, hónapokon át kínozták.⁶⁴

⁵⁹ Népszabadság, 1988. november 25. 18. – Uo. december 3. 12. A honvédelmi miniszter, Farkas hozzájárult március 22-én a néphadsereg fősebeszének, dr. Szántó György ezredesnek a letartóztatásához, miként őrizetbe vették a Központi Katonai Kórház osztályvezető szemész főorvosát, dr. Grósz Istvánt (és menyasszonyát), a kórházparancsnokság titkárnőjét, dr. Vadász Gyulát, a kórház parancsnokát, dr. Zádor Imre ideggyógyászt és így tovább.

⁶⁰ MNL OL, M – KS – 276. f. 56/184 ő. e.

⁶¹ Napjainkban Budapest, XI. Minerva utca.

⁶² ÁBTL, 2.1. V – 150 302 Szabó Károly.

⁶³ Uo. 2.1. V – 150 303 Szalai Pál.

⁶⁴ MNL OL, M – KS – 276. f. 65/52. ő. e. 243. Dr. Ruzsnyák Istvánnak, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének kiegészítései életrajzához [6.], 1952. szeptember 9. Arról is ír, hogy miképp

Szabót 1953. április 8-án, az utcán fogták el, családjá hét hónapig semmit nem tudott róla, november 5-én szabadult.

A visszaemlékező, a zsidómentésben tevékeny részt vállalt Szalai szerint a Wallenberg-gyilkosság koholmányával az orosz tervezők azt szerették volna elérni, hogy a budapesti amerikai követség épületében a Stöckler Lajos és Domonkos Miksa által meggyilkolt diplomata el sem indult végzetes útjára, Debrecen felé. Erről kényszerült vallani.⁶⁵ E hihetőnek tűnő verzió azonban levéltári dokumentumokkal nem támasztható alá, mert a vonatkozó iratokat bezúzták, a két érintett, Domonkos (aki halálos betegen szabadult 1953. november 13-án, hetekkel később elhunyt), Stöckler pedig 1960-ban halt meg.

A valótlanságok garmadájának ismertetése helyett – amelyeket szadisztikus módszerekkel kicsikart vallomásokkal értek el az őrizeteseknél – arra szorítkozunk, hogy a Wallenberggel összefüggő koholmányokat idézzük fel. Noha Sztálin halála után – a *Pravda* április 4-i híradásából ismert – kiszabadultak a Moszkvában lefogatott, kiváló orvosok, a május 14-én, Budapesten, dr. József ügyében készített vizsgálati tervben mégis az olvasható, hogy Wallenberget ő „honnan ismeri”, „mit tud róla”, „hol, mikor látta utoljára” és végül, „miért tűnt el és mikor”? A terv szerint ezekre a kérdésekre vártak feleletet. Miképp hangzottak el végül ezek és a válaszok még ugyanezen a napon?

„Mit tud Raoul Wallenberg Magyarországra kerülésének körülményeiről és itteni tevékenységéről?

Magyarországra kerülésének körülményeiről nem tudok. Az itteni tevékenységéről hallomásból tudom, hogy a nyilasok és Gestapo által Duna-partra hurcolt üldözötteket megmentett a kivégzéstől.

Milyen volt Wallenberg kapcsolata a Zsidó Tanáccsal, mint a németeket kiszolgáló szervvel?

[...] nem tudom, hogy bármilyen kapcsolat lett volna Wallenberg és a Zsidó Tanács között. [...]

Mit tud Wallenberg eltűnésének körülményeiről?

[...] amikor még harcok voltak Pesten, véletlenül áldozatul esett. [...]

Ezt honnan tudja és hol esett áldozatul?

Wallenberg eltűnését 1945 tavaszán hallottam [...], de arra nem tudok válaszolni, hol halt meg és hogyan.

került kapcsolatba 1944. július után a Svéd Királyi Követséggel, a munkatársak között név szerint is felsorolva Wallenberget. „Másfél évi késéssel” küldte meg Horváth Mártonnak. Vajh, volt-e oka annak, hogy Szalai letartóztatása után mégis elkészítette?

⁶⁵ Magyar Nemzet, 1990. május 26. 11.

Mit tud még Wallenbergről előadni?

Más mondanivaló nincsen.⁶⁶

A Stöckler Lajossal és társaival szemben indított büntetőeljárás végül négy személyre szűkült. A felesége hozományából csipkegyárat alapító elsőrendű vádlott és három társának büntetőügyében 1954. február 24-én a Budapesti Hadbíróság, majd március 19-én a Katonai Felsőbíróság hadbírái hirdettek ítéletet. Az elsőfokú eljárás bírái elvetették a hűtlenség vádat Stöckler, dr. Benedek László és Csengeri Leó esetében. A budapesti hitközségi vezetőt devizagazdálkodás szabályainak megsértése címén mindkét fokon háromévi börtönbüntetésre ítélték. Dr. Benedeket előbb felmentették a hűtlenség vádja alól, de másodfokon kétévi börtönbüntetésre ítélték hivatali titoksértés elkövetése címén. A debreceni hitközségi elnököt, Csengerit az elsőfokú hadbíróság felmentette, de a hadbírák másodfokon elmarasztalták, egyévi és hat havi börtönbüntetésre ítélték, hivatali titoksértésben megállapítva bűnösségét. Az elsőfokú hadbíróság Bartók Ervint a közellátás érdekét veszélyeztető büntett elkövetése miatt kétévi és hat havi börtönbüntetésre ítélte, ez hatályban maradt a másodfokú ítélettel.

Csengeri az elsőfokú ítélet kihirdetését megelőző napon, 1954. február 24-én, dr. Benedek – aki az 1953. évi 11. tvr. alapján mentesült a büntetés további letöltése alól (noha letartóztatása korábban történt, egy év és kilenc napot számított be a hadbíróság) – február 25-én, Bartók (akinek büntetése feleződött) június 10-én, míg Stöckler (akinek büntetését harmadolták) december 7-én szabadult. A törvénytelen, tarthatatlan elmarasztalások miatt a legfőbb ügyész perújítás indítványt terjesztett elő 1956. október 13-án, az ártatlanul meghurcoltakat november 30-án a Legfelsőbb Bíróság felmentette a vádak alól. Mindez azért húzódott éveken át, mert az alapkoncepció kötődött a Rajk–Brankov-ügyhöz, valamint a Péterrel és körével szemben indított büntetőeljáráshoz. Amíg a megismételt büntetőügy le nem zárult, illetve az államvédelmisek esetében az érdemi előkészítés a perújításhoz meg nem kezdődött, addig Stöckler és társai büntetőperéhez nem nyúlhattak.

Sztálin halálával a cionista koncepció – ha nem is azonnal, de – sírba szállt. Mindez azt mutatja, hogy ezekben a büntetőeljárásokban nem a cionizmus, hanem a sztálinizmus lepleződött le. Ez akkor is igaz, ha Péter Gábor, valamint Stöckler Lajos és társai jogerős elmarasztalásakor Magyarország kormányfője – Moszkva ideiglenes bizalmából – Nagy Imre volt.

⁶⁶ ZINNER, 2001. 245.

SÁRINGER JÁNOS

KÜLPOLITIKA VERSUS KÜLKAPCSOLATOK MAGYARORSZÁGON 1947 ÉS 1955 KÖZÖTT

PROBLÉMAVÁZLAT

A dolgozat kiindulópontja a szuverenitás jogi és történetírói megközelítésének – még ha vázlatos – párhuzamba állítása, amelynek alapján a külpolitika és a külkapcsolatok terminus alkalmazását vizsgálom a jelzett időszak Magyarországon. Probléma-vázlat, amelyben a terjedelmi korlátok következtében a kérdésekre adott lehetséges válasz, válaszok részletes kifejtésére nincs mód. Ennek ellenére úgy vélem, hogy talán nem érdektelen a kérdések megfogalmazása és az azokra adható feleletek számbavétele. A címben felvetett problémát korábban már jeleztem,¹ de úgy érzem, hogy a *Gondolatok Magyarország nemzetközi kapcsolatairól. Egy VERITAS-Est margójára* című dolgozatomban foglaltakat néhány ponton szükséges kiegészítenem és pontosítanom.

1945. január 20-án az aláírt fegyverszünetben többek között rögzítették, hogy annak végrehajtását a szovjet parancsokság vezetésével a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) végzi, így ez a szerv ellenőrizte a magyar külügyeket és a diplomáciát egyaránt. A SZEB engedélyére volt szükség az állandó diplomáciai képviselők fogadására és küldésére egyaránt.

A szovjet hadsereg a német megszállás után, 1944 végétől új megszállóként foglalta el hazánk területét. Jelen írásomban a kezdőpont 1947, mert az Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália, Csehszlovákia, a Dél-afrikai Unió, a Fehérorosz Szocialista Szovjet Köztársaság, India, a Jugoszláv Szövetséges Népköztársaság, Kanada, Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyság, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság, Új-Zéland és Magyarország²

¹ SÁRINGER János: *Gondolatok Magyarország nemzetközi kapcsolatairól. Egy VERITAS-Est margójára*. In: *Historia lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapjára*. Főszerk. MARI-NOVICH Endre. Szerk. ANKA László–HOLLÓSI Gábor–TÓTH Eszter Zsófia–UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2016, III. köt. 15–20. – 2017. október 13-án jeleztem a problémakört *A Külügyminisztérium működése és a magyar kulturális diplomácia néhány sajátossága az 1950–60-as években* című előadásomban. Elhangzott a *Kinek szolgálatában? Diplomácia és állambiztonság* című konferencián, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az Eötvös Loránd Tudományegyetem szervezésében.

² Magyarország részéről Gyöngyösi János (1893–1951) külügyminiszter (1944. december 22.–1947. május 31.) írta alá a békeszerződést.

képviselői február 10-én írták alá a második világháborút lezáró békeszerződést, amely annak ratifikálásával szeptember 15-én lépett életbe.³ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság utolsó ülésén, 1947 szeptemberében feloszlatta magát.⁴ A dolgozatom végpontja 1955. december 14-e, Magyarország teljes jogú tagságának kezdete az Egyesült Nemzetek Szervezetében (ENSZ).

A szuverenitásnak⁵ nincs egyetemesen megfogalmazott, elfogadott definíciója.⁶ A szakemberek nagy része abban megegyezik, hogy vegytiszta szuverenitásról nem beszélhetünk egyetlen állam esetében sem. Vannak, akik ennél is tovább mennek és tagadják a szuverenitást. Mások azt igyekeznek bizonyítani, hogy „a klasszikus szuverenitás, a maga különböző változataiban, és modern állami rendszerek és a nemzetközi politikai szervezetek szuverenitása és azok magyarázata nem összeegyeztethető”⁷. Stephen D. Krasner a szuverenitás négy jelentését különbözteti meg: 1. a klasszikus belső szuverenitást, az államok egyenrangú entitását; 2. a vesztfáliai szuverenitást, azaz a hatalom gyakorlását egy adott terület felett; 3. a nemzetközi jogi szuverenitást, amely egyben politikai legitimáció, önrendelkezési jog, nemzeti függetlenség, illetve a kormányzás és az alkotmányosság függetlensége; 4. a kölcsönös függésen alapuló, úgynevezett interdependenciát, amely a vesztfáliai szuverenitás érvényességét kérdőjelezi meg.⁸

Úgy tűnik tehát, hogy a nemzetközi joggal foglalkozó szakemberek között jelenleg nincs egyetértés és egységes álláspont a szuverenitás kérdéséről. Mégis, egyesek szerint Magyarország 1947 és 1955 között szuverénnek volt tekinthető. Érvelésük között szerepel többek között, hogy Magyarországon kihirdették az 1947. évi XVIII.

³ Lásd a 11800/1947. (X. 15.) számú Kormányrendeletet.

⁴ A Szövetséges Ellenőrző Bizottságra lásd *Magyar Törvénytár 1943–45. évi törvénycikkek*. Szerk. VINCENTI Gusztáv–GÁL László. Budapest, Franklin Társulat, 1946. 73–77. – FÖLDESI Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon*. Budapest, Ikva, 1995. – *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Szerk. FEITL István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003.

⁵ Jean Bodin 1576-ban megjelent *Les six livres de la République* című munkájában elemezte a szuverenitást és kísérletet tett a modern állam hatalmi struktúrájának leírására. A szuverenitás kezdetben a legfőbb törvényhozó eszméje volt, később az államot főhatalommal felruházó elvvé vált. Az államot úgy értelmezték, mint ami a jog felett áll, és alapvetően a természetjogban (Hobbes) gyökerezik.

⁶ Ld. pl. NAGY Károly: *Nemzetközi jog*. Budapest, Püski, 1999. – SHAW, Malcolm N.: *Nemzetközi jog*. Budapest, Osiris, 2002.

⁷ BIHARI Mihály: *A modern szuverenitás elméleti alapjai. Kísérlet egy funkcionista rendszerszemléletű szuverenitáselmélet alapjainak kidolgozására*. http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2014_51_Bihari.pdf

⁸ KRASNER, Stephen D.: *Sovereignty. Organized Hypocrisy*. Princeton, Princeton University Press, 1999. – V. ö. BAYER József: A szuverenitás politikaelmélete. *Magyar Tudomány*, 2013/4. 374–382. – VARGA Gergely: A vesztfáliai szuverenitás érvényessége a nemzetközi kapcsolatokban. *Nemzet és biztonság*, 2015/1. 30–38. (A továbbiakban: VARGA, 2015.)

törvényt, a második világháborút lezáró békeszerződést. Magyarország és a magyar kormányok képviselői bizonyos értelemben teljes értékű és jogú tagjai lettek a nemzetközi tárgyalásoknak. Eközben 1947 és 1955 között harminchat álmalmal létesített diplomáciai kapcsolatot, amely a nemzetközi elfogadás egyik formája is.⁹

Emellett célszerű röviden áttekinteni a nemzetközi kapcsolatok elméleti iskoláinak (realista, neorealista, konstruktivista) vélekedését a szuverenitásról. A realista felfogás (Kenneth N. Waltz) a vesztfáliai rendszert elfogadva éppen az államok szuverenitásából indul ki. Eszerint a nemzetközi kapcsolatok struktúrákon alapulnak, és a nemzetközi viszonyokat a nemzeti érdekek megfelelő racionális választások határozzák meg. A külpolitikai tevékenység racionális választások sorozata: az anyagi struktúrákon alapuló, a hatalom növelését jelentő nemzeti érdekek megfelelő célracionális választások egymásutánja. Eszerint az államok racionálisan cselekszenek, abban az értelemben, hogy cél-eszköz számítások alapján a várható nyereséget maximalizálni, a veszteséget minimalizálni kívánják. Ezen elmélet szerint a külpolitikában felmerülő alternatívák közül a választást optimalizálni kell, ezért a nemzetközi politika résztvevői érdekmaximalizáló magatartást tanúsítanak. Mindezekből következően a nemzeti érdekként felfogott, a hatalom növelésére irányuló cselekvés racionális, tehát egyrészt ez a tevékenység tekinthető külpolitikának, másrészt a hatalom maximalizálásával egyidejűleg külpolitikának tekinthető a hatalmi egyensúly fenntartásának, létrehozásának politikája is. A neorealista iskola szerint a szuverenitás a nemzetközi rendszeren belül a biztonság és a konfliktusok kontextusában értelmezhető.

A nemzetközi kapcsolatok konstruktivista elmélete (Peter J. Katzenstein) a kulturális tényezők, a nemzeti normák, identitások, nemzetközi intézmények és a nemzetközi jog külpolitikára és biztonságpolitikára gyakorolt konstruáló hatására helyezi a hangsúlyt. A megközelítésük alapvetően belpolitikai központú, amelynek lényege, hogy véleményük szerint az államok viselkedése belső berendezkedésüktől függ. Ebből következően a demokratikus berendezkedés, annak elterjedése egyben a nemzetközi béke és biztonság elterjedése is. Minél inkább nő a nemzetközi együttműködés, a nemzetközi kapcsolatok is átalakulnak (ők az optimisták), s így a jólét, a béke és az igazságosság feltételeinek megteremtésével mind nagyobb emberi szabadság valósul meg. A nemzetbiztonság kultúrájaként is ismert konstruktivista koncepció

⁹ 1945-ben az Amerikai Egyesült Államok, Svédország és a Szovjetunió. 1946-ban Ausztria, Ecuador, Franciaország, Lengyelország, Olaszország, Svájc és Törökország. 1947-ben Albánia, Belgium, Bulgária, Csehszlovákia, Egyesült Királyság, Egyiptom, Hollandia, Jugoszlávia, Norvégia, és Románia. 1948-ban Dánia, Finnország, India, Izrael, és Korea. 1949-ben Argentína, Kína, Luxemburg, Német Demokratikus Köztársaság. 1950-ben Vietnám és Mongólia. 1951-ben Irán. 1952-ben Bolívia. 1954-ben Szíria. 1955-ben Indonézia és Izland.

szerint egy nemzet biztonságának kérdései nincsenek meghatározva, az egyes államok érdekei társadalmi konstrukciók, társadalmi kölcsönhatások eredményei. A külpolitikára (a nemzet biztonságára) nem az ideológiai tényezők, hanem inkább a széles értelemben felfogott kultúra hat. A konstruktivisták a szuverenitást társadalmi konstrukcióként, közös normaként és értéként értelmezik.

A realisták a hatalmi menedzsment eszközeit, tehát a hatalmi egyensúlyon, a hatalmi egyetértésen alapuló világrendet részesítik előnyben. A konstruktivisták a formális szabályokon (nemzetközi jog), formális intézményeken (nemzetközi szervezetek) alapuló nemzetközi együttműködésre helyezik a hangsúlyt.¹⁰

A jogi megközelítés és a nemzetközi kapcsolatok elméletei után célszerű a történeti aspektusát is áttekinteni a szuverenitásnak, amely bizonyos értelemben függetlenséget is jelent. E szerint az állam (monarchia, demokrácia, diktatúra és ezek változatai) önállóan intézi a belügyeit és a külügyeit egyaránt. A függetlenség ellentéte a hódoltság, amely azt is jelenti, hogy egy meghatározott területet egy külső hatalom tart politikai és/vagy katonai ellenőrzés alatt. Egy független állam külpolitikája külső és belső helyzetének megszilárdítására és az állam érdekeinek védelmére irányuló tevékenységként is értelmezhető. A nemzetközi kapcsolatok racionalista (a szuverenitást elfogadó) megközelítése szerint a nemzetközi politika résztvevő államai (aktorai) érdekmaximalizáló magatartást tanúsítanak, amely koncepció éppen a hidegháború éveiben erősödött meg.

Az európai kontinenst tekintve a vesztfáliai rendszer, a szuverenitáson alapuló nemzetközi struktúra a 17. század közepétől a 19. századra teljessé vált ki, ekkor alapvetően meghatározta az európai államok viszonyrendszerét. Emellett az első világháború után is a vesztfáliai rendszer volt az alapja a nemzetközi kapcsolatoknak – hiszen továbbra is fontos a hatalom gyakorlása egy terület felett –, amelyhez új elemként kapcsolódott a Nemzetek Szövetsége, amelynek célja a wilsoni-elvek alapján az újabb világméretű összecsapás elkerülése volt.

A második világháború után a győztesek és vesztesek logikájával párhuzamosan a nemzetközi rendszerben új alá-, fölé- és mellérendelési viszonyok jöttek létre. Az új európai architektúrában az államok nemzetközi szuverenitásának elve megmaradt ugyan, azonban a hatalom gyakorlása egy adott terület felett (a vesztfáliai-elv) csorbát szenvedett. A nyugati blokk országaiban az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez (NATO – 1947) csatlakozás és a Római Szerződés (Közös Piac – 1957), majd Európai Közösség létrejöttében is megvalósult. A keleti blokk országaiban a Közös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST – 1947) és a Varsói Szerződés (VSZ

¹⁰ Az elmondottakra lásd Kiss J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Osiris Kiadó. Budapest. 2009.

– 1955) kialakításában ez ugyanígy megnyilvánult.¹¹ Míg azonban a NATO, a Közös Piac és az Európai Közösség önkéntes szerződés, ezzel szemben a KGST és a Varsói Szerződés a tagállamok részéről nem önként vállalt integrációs forma volt. A Varsói Szerződésben a biztonságpolitikai együttműködés alapja a rendszeridentitás közösége volt, szovjet dominanciával. Egyedüli tartalma a katonai szövetség, amely együttműködést a KGST nem tudta megszilárdítani, és egy másik, gazdasági síkra áthelyezni. A Kreml a Varsói Szerződés létrehozása mellett nem azért döntött, mert 1947-ben létrejött a NATO, sokkal inkább Európa megosztásának és megosztottságának a megerősítéseként tette ezt, illetve a Moszkva vezette keleti blokk országainak együttműködését magasabb szintű integrációval akarta erősíteni. Az ENSZ Alapokmányának elfogadása többek között a béke, a biztonság és a jólét céljait fogalmazta meg, illetve az államok egyjogúságának az elvét. Ezzel együtt az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjai – és azoknak bizonyos kérdésekben kapott vétőjoga – a nemzetközi rendszer hierarchikus felépítését erősítették.

Vajon független állam volt Magyarország 1947 és 1955 között? Másképpen fogalmazva: A magyar kormányok önállóan döntöttek a külügyekről ebben az időszakban? Ennek megválaszolása nem egyszerű feladat, mert Moszkva a magyarországi kommunista vezetők részére az elvárásokat gyakran informális módon, a hivatalosnak tekinthető írásos, dokumentálható csatornákat kerülve fogalmazták meg, illetve előtérben voltak a titkosszolgálati eszközök. Emellett a magyar kommunista vezetés figyelemmel kísérte a moszkvai híreket és azokat követve hozta meg a döntéseit.¹²

Baráth Magdolna jól dokumentálva¹³ állapította meg, hogy amikor Vörös Hadsereg Magyarország határai felé közeledett, Vas Zoltán, Gerő Ernő és Farkas Mihály a frontra utaztak, hogy propagandatevékenységet folytassanak. Rákosi Mátyás Moszkvában maradt, hogy a szovjet vezetéssel közvetlen kapcsolatot tartson. Magyarországra 1945 januárjában érkezett. Ekkortól a kommunisták és a Moszkva közötti kapcsolattartás több csatornán történt, de nem minden esetben volt közvetlen. A magyarországi kommunistáknak információszolgáltatási kötelezettségük volt Moszkva felé. Emellett a szovjet és a magyar kommunista párt vezetőinek személyes

¹¹ V. ö. VARGA, 2015.

¹² A témában többek között Ivánfi Miklós végez kutatásokat, aki szerint az MDP Külügyi Bizottság több apróbb, nem igazán jelentős ügyet tárgyalt, de azok esetében gondosan kerültek a moszkvai utasítások látszatát, így azok konkrétan nem, legfeljebb csak utalások formájában jelennek meg az iratokban. Ivánfi Miklós különösen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M-KS-276. 80. csomó 1–22. öregységre hívta fel ezzel kapcsolatban a figyelmem.

¹³ A következőkben rövid összefoglalást adunk BARÁTH Magdolna: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Budapest, Gondolat, 2014 című munkájából. (A továbbiakban BARÁTH, 2014.)

találkozása jelentette a kapcsolattartás legfontosabb formáját. A két párt közötti érintkezésben lényeges fordulatot hozott a szklarszka-porebai találkozó, a Tájékoztató Iroda 1947. szeptemberi létrehozása. Ekkorra nyilvánvaló lett, hogy a második világháborúban győztes hatalmak együttműködése illuzórikus, és elkerülhetetlen a két tábor szembenállása. Úgy tűnik, hogy a Kominform megalapítása a Kreml koncepciójának egyik eleme volt, s ennek alapján a kikristályosodó hidegháborúban „a Nyugat fenyegetésével szemben jól irányítható, homogén (mind gazdasági, mind politikai, mind ideológiai téren) egységes csoportosulás kialakítására törekedett”¹⁴. 1947-ig a Kreml eltűrte, esetenként támogatta a szocializmushoz vezető nemzeti utak létét, azonban a Tájékoztató Iroda létrehozásával párhuzamosan a kommunista pártokon belüli különböző áramlatokat egységesítették, és megkezdődött a pártok vezetésének megtisztítása (pl. koncepciók perekkel). A szovjet tanácsadók a hatalom és az irányítás legmagasabb szintjén voltak pozícióban, elvi javaslatokat fogalmaztak meg. Az üzemekben és különböző intézményekben látták el feladataikat, leginkább a napi operatív végrehajtás szintjén vettek részt a szovjet minta átvételében. A szovjet diplomácia képviseltek munkatársai pedig közvetlen befolyást gyakoroltak a Szovjetunió által megszállt területek döntéshozatali mechanizmusában.

Sztálin halála után a magyar–szovjet kapcsolatok továbbra is leginkább pártvonalon valósultak meg, gyakran a vezetők „konzultációi” formájában. Emellett 1953 tavaszától a Kreml a csatlós államokkal, így Magyarországgal is a kontaktusok hivataltal alapokra helyezésére törekedett. A hagyományos diplomáciai kapcsolatok jelentősége nemcsak a Kelet és Nyugat, hanem a keleti blokk államai között is megnőtt. Magyarországon a külügyek pártirányítása Rákosi kezében volt aki – Baráth Magdolna megállapítása szerint – „Sztálin halála után is magának igyekezett fenntartani a szovjet vezetéssel való kapcsolattartás monopóliumát. Az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztályát a fontos ügyekbe egyáltalán nem vonták be, az NKO tevékenységének javarészét a pártfunkcionáriusok csereüldetésével kapcsolatos teendők alkották. [...] Nem volt igazán súlya a moszkvai magyar nagykövetnek sem.”¹⁵

Nyilvánvaló, hogy az idő tájt a Moszkva vezérelte táboron belül – és kívül – érvényesülő követelményektől a hazai párt- és kormányzati vezetők nem térhettek el, és nem is kívántak eltérni. Szigorúan ellenőrzött keretek közé szorították a külkapcsolatok világában tevékenykedőket, érdemi mozgásteret nem biztosítottak a magyar diplomaták számára. Mi több, egyéb feladatokat is rájuk „bízta”. Ezeket a hazai

¹⁴ Uo. 99. Vö. LIPKOVICS Károly: A Tájékoztató Iroda létrehozása. Fordulat kezdete a kommunista mozgalomban. *Múltunk*, 1989/3–4. 30–57.

¹⁵ BARÁTH, 2014. 137–138.

közvélemény és a befogadó állam előtt ugyan külkapcsolatoknak tüntették fel, valójában azonban a diplomáciai fedéssel számos olyan államvédelmi feladatot is elláttak, amelyek a szűkebb pátria vagy az egész „tábor” céljait szolgálták. A Magyar Dolgozók Pártjának legfelsőbb vezetése – beleértve a rendelkezésére álló pártkereteket – a mindenkori „vonalhoz” igazodott, attól nem térhetett el. Elég itt csupán Belgrád és Moszkva ismert konfliktusára és annak drámai következményeire utalni.¹⁶

A hidegháború során a két tábor közötti enyhülés Sztálin halála után, 1953-ban kezdődött, amellyel összefüggésben a Washington és Moszkva közötti dialógus módjában és jellegében bizonyos változások következtek be. A két nagyhatalom képviselői már nem csupán a New York-i ENSZ székházban találkoztak, hanem hajlandóak voltak engedményekre és kompromisszumok megkötésére is. 1955. május 9-én a Németországi Szövetségi Köztársaságot felvették a NATO-ba, május 14-én létrejött a Varsói Szerződés, május 15-én megszületett az osztrák államszerződés, mely a független és önálló Ausztria újjáalakulását jelentette. Az enyhülés jegyében a második világháborúban győztes négy nagyhatalom vezetője¹⁷ 1955. július 18. és 23. között Genfben tárgyalóasztalhoz ül. A csúcstalálkozón az érdekütközések és a viták ellenére megerősítették Európa kettéosztottságát, a befolyási övezetek határait és ezzel együtt az fennálló európai status quo-t.

Ennek újabb megszilárdítását jelentette, hogy 1955. december 14-én Magyarország az ENSZ teljes jogú tagállama lett. Előzetes megállapodás alapján Kanada képviselője tizennyolc ország felvételét ajánlotta, köztük Európából Albániát, Ausztriát, Bulgáriát, Finnországot, Írországot, Magyarországot, Olaszországot, Portugáliát, Romániát és Spanyolországot. A távol-keleti országok közül Japán és Mongólia is a javasolt országok között volt. Ez utóbbi kettő felvételét Csang Kaj-sek képviselője – Kínát ekkor Tajvan képviselte a Biztonsági Tanácsban – megvétőzte. A szovjet–amerikai megállapodás alapján, bizonyos „árulkapcsolási-elvet” is követve létrejött javaslatot a Biztonsági Tanács elfogadta, és újabb a tizenhat ország lett az ENSZ tagállama.¹⁸ Magyarország ENSZ tagságát így Washington és Moszkva hidegháborús kooperációjának eredményeként értelmezhetjük.

A Kreml vajon úgy tekintett a magyarországi a kommunista vezetőkre, mint a szovjet eurázsiai birodalom érdekeit képviselő „helytartókra”? Bizonyos értelemben

¹⁶ ZINNER Tibor: „*A nagy politikai affér*” – a Rajk–Brankov-ügy. Budapest, Saxum, 2013–2014. I–II. köt.

¹⁷ A genfi csúcstalálkozó Nyikolaj Alekszandrovics Bulganyin, a Szovjetunió miniszterelnöke, Nyikita Hruscsov a Szovjetunió Kommunista Pártjának első titkára, Dwight David Eisenhower, az Amerikai Egyesült Államok elnöke, Robert Anthony Eden brit miniszterelnök és Edgar Faure francia miniszterelnök részvételével zajlott.

¹⁸ Albánia, Ausztria, Bulgária, Ceylon–Sri Lanka, Finnország, Írország, Jordánia, Kambodzsa, Laosz, Líbia, Magyarország, Nepál, Olaszország, Portugália, Románia és Spanyolország.

választ adtunk már a kérdésekre az 1956-os szuezi válság és az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc párhuzamos vizsgálata során: „[...] a magyarországi beavatkozással kapcsolatos, Kremlben zajló vitára és Hruscsov döntésének végkiemenetelére a források szerint közvetlenül nem hatott a szuezi krízis. Sokkal inkább az, hogy a magyar kormányok október végétől nem tudtak úrrá lenni az eseményeken, amelyek a többpártrendszer létrejötté felé mutattak. A kilépés a Varsói Szerződésből és a semlegesség deklarálása pedig szembe ment a hidegháborús érdekszférendszer ismertettét játékszabályaival, miközben az enyhülés jegyében a győztes nagyhatalmak a tárgyalóasztal mellett kölcsönösen erősítették az európai érdekszférákat.”¹⁹

A leírtak alapján feltehetjük a kérdést: Magyarország esetében használható-e a külpolitika kifejezés 1947 és 1955 között?

Megfogalmazhatjuk a külpolitika jelentését úgyis, mint a független államoknak az a tevékenysége, amely külső érdekeik védelmére, külső és belső helyzetük megszilárdítására, értékeik megtartására, megismertetésére és fejlesztésére irányul. A külpolitika egy állam más államokhoz és a nemzetközi környezethez való viszonyában, kapcsolataiban megnyilvánuló érdekek, motivációk, célok, elvek és ezek alapján tanúsított magatartások és tevékenységek összessége is, és egyike a kormányzati szakpolitikáknak. Az egységes kormánypolitika egyik elemét, a külpolitikát részben befolyásolják és korlátozzák más szakpolitikák (pl. belpolitika, gazdaságpolitika, agrárpolitika) céljai és törekvései. Az állam kormány szinten meghatározza a legfőbb külpolitikai irányelveit és stratégiáját. A külpolitikai célok elérésének lehetnek békés (pl. diplomácia) és nem békés (pl. háború) eszközei.

Napjaink megközelítése szerint a nemzetközi kapcsolatok fogalma kiterjed a nemzetközi élet valamennyi szereplőjére, azaz az államokra, a szövetségi rendszerekre, a szervezetekre (nemzeti és transznacionális vállalatok, kormányközi és nem-kormányzati nemzetközi szervezetek) és az egyének közötti minden fajta (politikai, gazdasági, kulturális, civil, stb.) érintkezésre. A határokon átnyúló interakciók általános meghatározása szerint az államok közötti kapcsolatok két fő válfaja a szembenállás (nézeteltérés, vita, viszály, konfliktus, háború) és a békés együttműködés.

A külkapcsolatok az államok, állami szervek más államokkal, állami szervekkel kialakított politikai, gazdasági, kereskedelmi, kulturális, tudományos és humanitárius kapcsolatrendszerre. E kapcsolatrendszerben az állam és az állami szervek a külpolitikai alapelvekkel és a külpolitikai célokkal összhangban tevékenykednek.

¹⁹ *A szuezi válság és Magyarország – 1956. Diplomáciai iratok a magyar forradalom és szabadságharc, illetve a szuezi válság történetéhez.* Szerk.: MARINOVICH Endre–DÉVAVÁRI Zoltán–FÖLDVÁRYNÉ KISS Réka–SÁRINGER János–Soós Viktor Attila. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2017. 47.

A külkapcsolatokat az állam és az állami szervek más államokkal, állami szervekkel közvetlenül, valamint a diplomáciai és a konzuli kapcsolatok keretében tartják fenn.²⁰

A leírtakat figyelembe véve talán szerencsésebb lenne Magyarország esetében 1947 és 1955 között a külkapcsolatok terminus használata a külpolitika kifejezés helyett.

A fentiekkel szoros összefüggésben egy újabb kérdésre szeretném felhívni a figyelmet. A klasszikus és a modern diplomácia rendszere szoros összefüggésben áll a szuverenitás kérdéskörével.²¹ A 17. századtól a 20. század közepéig megjelent mértékadó francia nyelvű diplomáciatörténeti munkák az állandó és az ad hoc diplomáciai képviselők küldését és fogadását minden esetben a szuverenitáshoz – még ha annak egységes definíciója nem is volt – kapcsolták.²² Az említett kötetekben egyetlen szerző sem kötötte a (nagy)követ megbízásának és elismerésének kritériumát egy állam vélt vagy valós nagyhatalmi státuszához, sokkal inkább a szuverénhez, illetve a szuverén nemzetközi „presztízséhez”. Louis Ernest Pradier-Fodéré a nemzetközi

²⁰ A külkapcsolatok kifejezést Lemák Ella határozta meg.

²¹ Említhetjük a *Dictionnaire de droit internationale public*. Sous la direction de SALMON, Jean. Bruxelles, Bruylant, 2001, illetve a *Dictionnaire de la diplomatie*. Par PANCRADIO, Jean-Paul. Paris, Dalloz, 2007. munkákat. – Vö. SÁRINGER János: A diplomáciai rangok eredete és használata a középkortól napjainkig. *Külgügyi Szemle*, 2016/1. 3–33. (A továbbiakban SÁRINGER, 2016.)

²² WICQUEFORT, Abraham de: *L'Ambassadeur et ses fonctions par Monsieur de Wicquefort, dernière édition, augmentée des réflexions sur les mémoires pour les Ambassadeurs*. De la réponse à l'Auteur et du discours historique de l'élection. Paris, Tom. I–II. 1682. – A francia Louis Rousseau de Chamoy (1645–1711) diplomáciai szolgálatát húsz évesen kezdte Stockholmban, majd a német Birodalmi Gyűlésen és német területen képviselte XIV. Lajos (1643–1715) francia királyt. Emlékirata a francia Külügyminisztérium levéltárába került, amelynek második kiadását az A. Pedone kiadó rendezte sajtó alá 1912-ben. CHAMOY, Louis Rousseau de: *L'idée du parfait Ambassadeur*. Paris, A. Pedone, 1912. – Emer de Vattel (1714–1767) svájci filozófus és jogtudós Baselben végezte a tanulmányait. 1747-ben III. Ágost szász választófejedelem titkos tanácsossá nevezte ki. 1758-ban jelent meg VATTEL, Emer de: *Droit des Gens ou principes de la loi naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des Nations et des Souverains* című munkája, amely a nemzetközi jog alapművének számít. (A továbbiakban VATTEL, 1758.) – Említhetjük GARDEN, M. Le Comte de: *Traité complet de diplomatie out héoriegénérale des relations extérieures des puissances de l'Europe*. Strasbourg, Librairie de Treuttel et Würtz, 1833. Tom. II, illetve MARTENS, Le baron Charles de: *Guide diplomatique*. Paris, J. P. Aillaud, 1837. – Paul Louis Ernest Pradier-Fodéré nemzetközi jog témakörében írt nyolc kötetes munkája enciklopédikus jellegű és korában egyedülálló volt, amelynek első része a diplomáciát tárgyalja: *Cours de droit diplomatique à l'usage des agents politiques du Ministère des Affaires Étrangères des États Européens et Américains. A compagné de pièces et documents proposés comme exemples des offices divers qui sont du ressort de la diplomatie*. Par PRADIER-FODÉRÉ, Paul Louis Ernest. Paris, A. Durand et Pedone–Lauriel Éditeurs, 1881. Tom. I. (A továbbiakban PRADIER-FODÉRÉ. 1881.) – A 20. században megjelent munkák közül például GENET, Raoul: *Traité de Diplomatie et de Droit Diplomatique*. Paris, A. Pedone, 1931. Tom. I.–II.

jog témakörében, 19. század végén megjelent enciklopédikus munkájában²³ a külföldön szolgálatot teljesítő állami alkalmazottak között különbséget tett. Véleménye szerint az első kategóriába tartoznak a diplomáciai képviselők, a politikai képviselők és a diplomáciai küldöttek, akiknek állami jellegük van. A második kategóriába tartoznak azok, akik meghatározott ügyben járnak el külföldön, azonban nem rendelkeznek állami jelleggel. A harmadik kategóriába tartoznak a biztosok, akik képviselők ugyan, de nem tárgyalnak közvetlenül a fogadó ország államfőjével vagy minisztereivel. Az első kategóriába tartozó politikai képviselők a szuverén személyét vagy a küldő ország kormányát, míg a diplomáciai képviselők a szuverént és az államot képviselik a fogadó országban. Emer de Vattel 1758-ban megjelent kötetére hivatkozva²⁴ értelmezi az uralkodót, akinek a nagyköveti szintű képviselete a monarcha méltóságán alapszik. Pradier-Fodéré szerint a nagykövetek testesítik meg – a küldő szuverén jogai és érdekei mellett – a szuverén méltóságát, nagyságát és fenségét is.²⁵ Véleménye szerint a „nagy” köztársaságok követték a szuverének példáját, ezekben az államformákban maga a nemzet a szuverén. „A Francia Köztársaságot nagykövet, meghatalmazott miniszter vagy rendkívüli követ képviseli.”²⁶ A koronás fő, a szuverén fejedelmek és a nagy köztársaságok (Franciaország vagy Velence) – írta Pradier-Fodéré – az első osztályba tartozó nagykövetet küldenek más államba, mert ők testesítik meg a szuverén presztízsét.²⁷

A 20. század második felétől, az ENSZ Alapokmányának elfogadása után általánossá vált a nagyköveti rangú állandó diplomáciai képviselő küldése és fogadása a nemzetközi kapcsolatokban, amelyet már nem a szuverénhez kötöttek a fogadó és a küldő államok. Felmerül a kérdés, hogy egyes történeti munkákban kik és miért kapcsolták a nagyhatalmi státuszhoz a nagyköveti rangú állandó és ad hoc diplomáciai képviselő küldését és fogadását? Az egyik lehetséges magyarázat szerint a nemzetközi rendszer résztvevői között – talán a szokásjog alapján – hallgatólagos megállapodás volt érvényben a nagykövet megbízásának és elismerésének szabályozásakor.

Egy másik lehetséges magyarázat szerint a válasz a szovjet történetírásban keresendő. 1917-től az oroszországi kommunista vezetők, majd a szovjet államigazgatás alkalmazta a külügyi népbiztos kifejezést, egyrészt a külügyeket irányító személyre (kvázi külügyminiszter), illetve a más államokba küldött állandó és ad hoc diplomáciai képviselőkre, akiknek a megbízólevelén fel volt tüntetve az 1815-ös rangsorolás

²³ PRADIER-FODÉRÉ, 1881.

²⁴ VATTEL, 1758, Tom. III. 231.

²⁵ PRADIER-FODÉRÉ, 1881, Tom. I. 272.

²⁶ Uo. 275.

²⁷ Uo. 280. – V. ö. SÁRINGER, 2016.

is. A szovjet külképvisleteken működő népbiztosokat azonban a fogadó államban az állandó ügyvivő után, azaz az utolsó helyen rangsorolták. A Szovjetunió 1941-től nem alkalmazta a külképvisletek vezetői esetében a népbiztos megnevezést.²⁸ Feltehetjük tehát, hogy a hivatalos szovjet, illetve a Kreml csatlós államainak marxista történetírása terjesztette el a nagykövet küldésének és fogadásának nagyhatalmi státuszhoz kötését, hogy a Szovjetunió nemzetközi presztízsét erősítse.

A dolgozatban leírtak talán túl is mutatnak a felvetett kérdéseken. Úgy tűnik, a nemzetközi jog tételei és a történetírás megállapításai között néhány esetben eltérések mutathatók ki (pl. szuverenitás–függetlenség–hódoltság). Bizonyos problémák árnyalt vizsgálata igényelheti a több szempontú, interdiszciplináris megközelítést (pl. jog- és társadalomtudományok) és ezek eredményeinek párhuzamba állítását.

²⁸ Vö. *Az újkori diplomácia története (1919–1939). A diplomácia a második világháború előkészítésének periódusában.* Szerk.: PATYOMKIN, V. P. Budapest, Szikra, 1950. 810–811.

JOÓ ANDRÁS

„TALÁN MÉG EMLÉKSZIK RÁM...”

ANDORKA RUDOLF TÁBORNOK 1954-BEN ÍRT JELLEMZÉSEI
BRIT DIPLOMATÁKRÓL

Az állambiztonsági iratok között gyakorta bűvárkodó kutatók számára az alábbiakban közölt, akár külföldi akár pedig hazai személyiségekről írott rövidebb-hosszabb jellemzések sajátos „műfaja” nem ismeretlen.¹ Ezek a feljegyzések rendszerint súlyos kényszerek, valamint az egyéni sors felett érzett mély aggodalmak hatásai alatt születtek. A feljegyzéseket papírra vető személyek vizsgálati fogságban, valamely ítéletre, utóbb – mint az alábbi esetben is – annak felfüggesztésére várva, vagy ítéletük megsemmisítésében reménykedve (később sokszor már kényszerrel beszervezett ún. hálózati személyekként) kényszerültek megnyilatkozni, folyamatos pszichológiai nyomás mellett. Ezek a dokumentumok tartalmuk tekintetében – keletkezésük körülményei ellenére – mégis egyedülálló forrást jelentenek. A hírszerzésre, illetőleg a különféle típusú titkosszolgálati relációkra, a bizalmas diplomáciai küldetésekre és üzenetekre vonatkozólag – az egykorú források nagyarányú pusztulása vagy értelemszerű szűkszavúsága miatt – gyakran szinte kizárólag ezekre az utólagos visszaemlékezésekre támaszkodhatunk. Ma már publikált kötet formájában olvashatók Ujszászy Istvánnak az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Ujszászy tábornokkal személyekre (katonákra és diplomátákra) vonatkozó jellemzéseket is szép számmal írtak, mialatt rövidebb időre ismét Magyarországon volt őrizetben, majd egyszerűen visszaküldték a Szovjetunióba.²

Nem tudták elkerülni sem a magyar állambiztonsági szervek érdeklődését, sem pedig az elnyomó kommunista államgépezet kíméletlen fellépését azok a hírszerzés- és kémelhárítással a 2. vkf. osztály állományában egykor foglalkozó tapasztalt vezérkari főtisztok, akik az országot 1945-ben nem hagyták el, vagy hosszabb szovjet fogság után térhettek haza. A berendezkedő rendszer államvédelmi vezetői ugyanis, más céljaik mellett (így például az egyszerű megfélemlítésen túl), alaposan fel kívánták térképezni az elődszervezetek működését és egykori hálóit, bel- és külföldön egyaránt. A hírszerzés és elhárítás korábbi szakembereinek szervezeti

¹ *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.* Szerk. HARASZTI György. Budapest, Corvina – ÁBTL, 2007. (továbbiakban: UJSZÁSZY, 2007.)

² UJSZÁSZY, 2007. 443–464., 472–480.

ismeretei és kapcsolatai mélységükben is érdekelték tehát a kommunista állambiztonság tisztviselőit, ennek eredményeképpen pedig számos rövidebb-hosszabb tanulmányt, visszaemlékezést készíttettek el az egykori Vkf-2-es tisztekkel.³ A magyar „*Deuxième Bureau*”-t egykor (1943-tól) vezető Kádár Gyulának az emlékiratai az 1970-es évek végén – az Aczél György nevéhez fűződő akkori kultúrpolitika céljaihoz illeszkedő tálalásban – sokszor az eredeti szöveghez toldott, külön nem jelölt módosításokkal, elhagyásokkal, csonkításokkal jelenhettek meg végül. A visszaemlékezések eredeti szövegrészei még jóval korábban készültek állambiztonsági „megrendelésre”.⁴

Hasonlóan Kádárhoz az egykori szófiai, majd törökországi katonai attasé Hatz (Hátszeghi) Ottó is folyamatos kapcsolatba került az állambiztonsági szervekkel (Kádár fedőneve „Késmárki”, utóbbi „Balatoni” volt), így őket hosszabb időn át „foglalkoztatták” hálózati neveik alatt, miközben részükről önkéntes együttműködésről egyáltalán nem volt szó.⁵ Az említett személyekéhez hasonló módon, de korábban és némiképp eltérő körülmények közt keletkeztek a „Marczel Viktor” fedőnévhez tartozó állambiztonsági dosszié iratai is, amelyeknek a margójára számos kérdőjel írható, főleg abban a tekintetben, hogy miképpen szándékoztak a tartalmukat felhasználni.

Az alábbiakban közölt, brit vonatkozású személyi jellemzések – világosan azonosítható módon – Andorka (Rezső) Rudolf⁶ nyugalmazott vezérőrnagytól, a magyar katonai hírszerzést és kémelhárítást irányító kiemelkedő katonatisztől származnak és egy „K” jelzetű, vagyis úgynevezett kutatódossziében maradtak fenn. A „K” betűjellel ellátott dossziék rendszerint olyan személyek anyagát tartalmazzák, akik-

³ Ld. HARASZTI György: Vallomások a túlélésért. Az Ujszászy-feljegyzések keletkezéstörténete. In: UJSZÁSZY, 2007. 9–37., ill. pl. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL), 4.1. A-863, *Tanulmány a VKF/2. osztályról*.

⁴ KÁDÁR Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. I-II. köt. Budapest, Magvető, 1978. (továbbiakban: KÁDÁR, 1978.) – V.ö. ÁBTL, 4.1. A-862. *Kádár Gyula visszaemlékezése*, ill. ld. a következő jegyzetet.

⁵ ÁBTL 3.2.1 Bt-262/4, „Balatoni” ügynök H-5629 sz. „B” dossziéja, 35-36. lap: a Belügyminisztérium (BM) II/3-C Alosztály szigorúan titkos feljegyzése, 1962. január 22. TABAJDI Gábor–UNGVÁRY Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy, a politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, 1956-os Intézet–Corvina, 2008. 262–284. – Ld. még Kádár: ÁBTL, 3.2.1. Bt-262/3, *Jelentés „Késmárki” fedőnév alatt*, 1958. október 6.

⁶ Andorka (Rezső) Rudolf (1927-ig Fleischhacker) dr., vitéz (Sopron, 1891. november 8.–Budapest, 1961. március 30.), gyalogsági tábornok, diplomata, államtudományi doktor. Pályafutására ld. a további jegyzeteket, ill.: SZAKÁLY Sándor: *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945*. Budapest, Magyar Napló–VERITAS Történetkutató Intézet, 2015. 68–69. (továbbiakban: SZAKÁLY, 2015.) Hivatali közlönyökben a Rezső névváltozat szerepelt, írásaiban ő maga a Rudolf nevet használta.

ről valamely operatív cél érdekében (például szervezési céllal) gyűjtöttek adatokat. A jelen forrásközlés eredeti szövegét tartalmazó K-dossziéra rávezették a rejtélyes hangzású – Andorka életéhez aligha társítható – „Marcel Viktor” (néhol egyszerűbben „Marcel”-ként írt) fedőnevet.⁷

A dosszié végén jelzett halálozási dátumból (1961. március 30.), továbbá a katonai vezetőként, majd madridi követként végzett tevékenységére⁸ vonatkozó (következőtől egyes szám első személyben írott) mondatokból állapítható meg – kétséget kizáróan –, hogy a feljegyzéseket valóban Andorka Rudolf készítette.⁹ A teljes egészében írógéppel írott anyag 1954 nyarán és őszén készült, tehát a korábban interwint, majd csak évek múltán elítélt tábornok szabadlábra kerülése utáni hónapokban. Az úgyszólván teljességgel a múltba (főként az 1930-as évekre és a második világháború idejére) vonatkozó jellemzések egymást követik, anélkül, hogy az oldalakon az iratot közelebbről meghatározó hivatali jelzet lenne, így például akár iktatószám, akár típusmegjelölés szerepelne, vagy esetleg egyéb, az egyszerű áttekinthetőséget szolgáló, numerikus tagolás segítené az olvasót. Az egyes elkészült részek végén (egy-egy kivételtől eltekintve) tollal írva szerepel a dátum és a fedőnév, mintegy a jelentéstevő „Marcel” hitelesítő kézjegyeként.¹⁰ Fontos rámutatni itt arra, hogy noha a hálózati név szignálása révén még sajtószerű aláírás is szerepel, de mégsem beszélhetünk minden tekintetben autentikus szövegekről, hanem – vélhetően Andorka előzetes szóbeli közlései vagy előbb elkészített kéziratos feljegyzései alapján véglegesített – tisztázatokról, így az sem kizárható, hogy a gépet szövegek megfogalmazásában az állambiztonsági tisztak maguk is valamelyest közreműködtek.

Andorka felett az előző év őszén a Budapesti Megyei Bíróság ítélt. A legképtelenebb vádak alapján kapott 4 évi börtönbüntetést (pl. a nyilasok hatalomra segítését rótták fel, miközben a tábornok 1944 őszén már a mauthauseni koncentrációs tábor lakója volt). Büntetését, tekintettel a hosszú fogsága alatt megromlott egészségére, ideiglenesen függesztették fel, s 1954 szeptemberében vissza kellett volna térnie Vácra, a börtönfalak közé. Hátralévő büntetését „kegyelemből” engedték el 1955 tavaszán, majd a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága 1956. december 17-én

⁷ A fedőnévnél a dosszié fedőlapján szereplő „Marcel” írásmódot vettük alapul itt.

⁸ 1939. május 8.–1941. június 22. Ld.: SZAKÁLY, 2015. 69.

⁹ ÁBTL 3.2.4. K-1493, „Marcel Viktor” fedőnév alatt, egyéb szám nélkül. A BM II/I Csoportfőnökség I-A alosztályának 1963. július 29-én kelt szigorúan titkos jelentése szerint Andorka esetében keletkezett korábban M-dosszié, azaz munkadosszié, illetőleg B-dosszié, tehát egy ún. szervezési dosszié is. Ezek nem lelhetők már fel, így tartalmuk és a bennük lévő iratok mennyisége is kérdéses. Az M-dosszié teljes átrendezésre került, a B-dossziét pedig bizonyosan megsemmisítették, mivel a benne fekvő anyagok „operatív értéket” nem tartalmaztak.

¹⁰ Uo. a 67. lap.

tartott ülésén az Andorka Rudolf és társai elleni (B. III. 0537/1953-4. sz.) ítéletnek, reá vonatkozó részét hatályon kívül helyezte.¹¹

A fent említett Ujszászy és Andorka pályafutásában párhuzamok fedezhetők fel, kettejük kapcsolata pedig a háború éveiben is rendszeres és eléggé szoros is maradt, miután Andorka Madridból, ahol 1941 júniusáig működött követként, hazatért és nyugállományba került. Találkozásai alkalmával kötetlen, szakmai tárgyú eszmecsereket folytattak. Ujszászy, mint a 2. vkf. osztály, utóbb pedig az Államvédelmi Központ vezetője – noha szemléletük és személyiségük eltérő volt – nagyra becsülte elődjét és feltehetőleg sokat adott annak szavára.¹² A háború után Ujszászy a következő jellemzést adta Andorkával kapcsolatban: „zseniális, intelligens, olvasott”, továbbá kiemelte, hogy „helyzetmegítélései precízek”, az elhatározásai pedig „megmászhatatlanok”. A „zárkózottságra hajló” Andorka a nácikat, Ujszászy szerint, „gyűlölte”. Negatívumként kizárólag azt emelte ki, hogy egykori felettese „kissé a kényelmességre hajló ember”. Ez a jellemrajz egyébként más beosztottak vélekedésével is egybehangzó, amennyiben erős jellemű és rokonszenves, ám a hivatali aprómunkát és kööttségeket nehezen tűrő emberként írták le. Sigaretter Vikornak, Andorka segédtisztjének (aki 1953-as koncepció perének másodrendű vádlottjaként szerepelt) 1950 őszén – még a korábbi vizsgálat ideje alatt – tett vallomása szerint, felettese nyugodt természetű, de az ügyeket gyakorta beosztottjaira ráhagyó vezető volt, akinek politikai felfogásáról sokat elárult egy-egy kijelentése. Az Anschluss kapcsán például így szólt beosztottjához: „szegény osztrákokat nem irigylem, mert ahova a porosz csizma beteszi a lábát, ott nem terem fű”. Amíg a brit és francia katonai attasék mindig szívesen látott vendégek voltak a 2. vkf. osztály vezetőjénél, addig a német katonai és légügyi attasék többnyire nem Andorkához mentek, hanem akkori helyetteseként Ujszászy foglalkozott velük.¹³ Már madridi követként, 1939 nyarán Andorka tábornok erős érzelmi töltetű bejegyzést tett naplójába, egy franciaországi kirándulása után: „Boldog, gazdag Franciaország! Ezek nem totalitárius álla-

¹¹ A periratokat ld.: Budapest Főváros Levéltára, Fővárosi Bíróság iratai; Titkos ügykezelés alól kivont perek iratai, XXV. 4. f. 0537/53. Az eljárást elévülés miatt megszüntetették. Az állítólagos „háborús bűncelekmények” hiányát tehát nem ismerték el. Andorka 1954. június 30-án, 5783. szám alatt adott be kegyelmi kérvényt.

¹² Kovács Zoltán András: A Janus-arcú tábornok. Adalékok Ujszászy István vezérőrnagy pályaképehez. In: UJSZÁSZY, 2007. 79., 91. – ANDORKA Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig*. Budapest, Kossuth, 1978. (továbbiakban: ANDORKA, 1978.) 212. Híreit Ujszászy rendszeresen megszította korábbi főnökével. Ld. uo. 223., 235., 296–297., 304–305., 310.

¹³ Sigaretter Viktor Győző (Beszterce, 1893. február 2. –?), ezredes, 1935–1943 a 2. vkf. osztály mindenkori vezetőjének segédtisztje. Lásd: ÁBTL 3.1.9. V-168, 11-50074-1950. sz. dosszié, Sigaretter 1950. március 13-án adott vallomása, 15. számozott oldalon, ill. 1950. március 22-án kelt saját kézzel írott vallomása Andorkáról a 86. számozott oldalon.

mok, ahol a mosolyt is az ember szájára fagyasztják”.¹⁴ Amellett, hogy a németeknél jobban becsülte a briteket vagy a franciákat, a híres Wilhelm Canarist, a német katonai hírszerzés fejét kifejezetten kedvelte, és e rokonszenv minden bizonnyal kölcsönös is volt.¹⁵

Az itt bemutatott, korábban brit diplomáciai posztokon működő jelentékeny személyiségekről, akik ekkoriban (1954) életben voltak (egyikük kivételével) vagy aktív szolgálatban is lehettek, feltehető volt, hogy valamilyen közéleti és nemzetközi súlyal és befolyással bírnak még. A jellemzések ismertebb, a hírszerzési vagy politikai megfontolások alapján érdekesnek minősíthető személyek bemutatására terjedtek ki, akiknek szerepe jelentős volt a második világháború idején.

A kidolgozottság mértéke és tartalmi szempontok alapján is eltérő a dossziében található szövegek minősége. Andorka tábornoknak még a 2. vkf. osztály vezetőjeként egyes brit diplomatákról, követségi attasékról kialakult benyomásait, egyes esetekben részletesebben, máskor viszont csak elnagyoltan rögzítő vázlatait találjuk a K-jelzetű (ÁBTL) anyagban. Az érdemi információkat rögzítő, történeti értéket hordozó résznek az elején – amelyekbe többször ékelődnek ellentmondásos információk is magyar személyiségekről – négy hosszabb személyi jellemzés található, amelyeket itt eredeti sorrendjükben közlünk. Ezekhez közvetlenül csatlakozik még néhány rövidebb, kevésbé kidolgozott leírás, amelyeknek csak egyetlen érdekes megállapításához kapcsolódik e bevezetőben bővebb kommentár.

A brit személyek ismertetésének végén, egy újabb bekezdésben – formai átmenet vagy tematikus lezárás nélkül – a szerző hirtelen áttér a szerinte „legismertebb” Angliában élő magyar emigránsnak, Baranyai Lipótnak, a Nemzeti Bank volt elnökének a bemutatására. A továbbiakban (43–64. kézzel számozott oldalakon) hosszabb jellemzések szerepelnek, így például Bartók László diplomatáról, Dessewffy Gyula kisgazda politikusról, Hardy Kálmán altábornagról, Utassy Loránd katonai attaséról, Ullein-Reviczky Antal volt sajtófőnökről és diplomatáról, az ismert Barcza György volt londoni követről és másokról. Érdemes kiemelni a két utolsó jellemzést: Deák Ferencről¹⁶ (azaz Francis Deákról, aki mellett, hogy tudós nemzetközi jogász volt, a világháború alatt hírszerzőként és titkos diplomáciai megbízatással is dolgozott Lisszabonban) és az iparmágnás család tagjáról, Kornfeld Móricról. Egy kevésbé tagolt igen vegyes részt (amelynek az elején található a négy brit diplomata

¹⁴ ANDORKA, 1978. 145.

¹⁵ UJSÁSZY 2007, 454–455. ÁBTL 3.1.9. V-168, 11-50074-1950. sz. dosszié (Sigaretter), Sigaretter 1950. március 13-án kelt vallomása, 15., – V.ö. ANDORKA, 1978, 151. – KÁDÁR, 1978. II. köt. 570–571.

¹⁶ Deák Ferenc (1899–1972) jogász, egyetemi tanár, amerikai ezredes. 1943-tól az Egyesült Államok katonai hírszerzésének tisztje.

itt közölt jellemzése)¹⁷ az egymástól jól elhatárolható, jobban kidolgozott és életrajzi részletekben is bővelkedő jellemzések sora követi, amelyekből e sorok írója korábban hármat (Bartók, Utassy, Barcza) már közölt.¹⁸ A kevésbé tagolt részen belül Andorka foglalkozik még a német katonai hírszerzésnek számára ismert és magyar ügyekben érdekelt személyiségeivel is.

A forrásban bemutatott három jelentős brit diplomata közül az első Samuel John Gurney Hoare, főnemesi titulusa szerint Viscount Templewood (London, 1880. február 24.–London, 1959. május 7.) minden téren kivételesen jelentős közéleti személyiség volt, aki hazáját a legkülönbözőbb magas posztokon szolgálta. Pályája korábbi szakaszában nem csupán a politikában, hanem a háborús hírszerzésben is szerzett tapasztalatokat. Hoare az első olyan személy volt, aki miniszter lehetett egy brit kabinetben, jóllehet elhárító és hírszerzőtisztként működött korábban, így az első világháború idején tagja volt az MI 5-nak (*Secret Service*), majd az MI 6-nek (SIS, *Secret Intelligence Service*) is. Chamberlain belső köréhez tartozott, aki az 1930-as évek során a megbékéltetési politika nézetrendszerét a leghatározottabban képviselte. Jó képességekkel megáldott diplomata volt, jóllehet külügyminiszterként rövid idő alatt kudarcot vallott, utóbb mégis, immár Churchill irányítása alatt, nagy sikerrel képviselte a brit érdekeket Franco tábornok Spanyolországában. Missziójának legfontosabb célja az volt, hogy Francót távol tartsa a háborútól.¹⁹ Ujszászy feljegyzései alapján is gyanítható, hogy Hoare madridi követségén keresztül létrejöttek rejtett kommunikációs csatornák Magyarország és a britek között.²⁰ Itt, későbbi érdekes összefüggések miatt, érdemes egy 1943 eleji eseménysorra kitérni.

Az itt közölt négy hosszabb jellemzése után Andorka még néhány mondatot szentelt a vele egyidőben Madridban szolgáló brit katonai attasé személyének is. William Wyndham Torre Torr ezredest (1942-től tábornok, 1890. július 7.–1963. október 30.), olyan személyként említette, akivel a magyar követ „őszinte viszonyba” került küldetése alatt.²¹ Miután Andorka 1941 júniusában hazatért, korábbi kapcsolatai a madridi brit nagykövetség tagjai irányában valószínűleg nem szakadtak meg teljesen.

¹⁷ A vegyes tartalommal bíró részt ld. uo.: kézzel számozott 27–39. oldalakon.

¹⁸ Joó András: „Sisak” és „cilinder” háborúban, diktatúrában: Bepillantás egy állambiztonsági kutatódoszsiéba. Id. Andorka Rudolf jellemzései 1954-ből két diplomatáról és egy katonai attaséről. In: *Fejezetek a hadtörténelemből* 4. Szerk. BENE Krisztián–DÁVID Ferenc–SÁRLÓS István. Pécs–Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság, 2016. 111–134.

¹⁹ ANDREW, Christopher: *Defend the Realm. The Authorized History of MI5*. New York, Alfred A. Knopf, 2009. 104. *The Maisky Diaries. Red Ambassador to the Court of St James's 1932–1943*. szerk. Gabriel GORODETSKY. New Haven–London, Yale University Press, 2015. 92., 94., 148.

²⁰ UJSZÁSZY, 2007. 270.

²¹ Torr 1939 júliusától 1946-ig folyamatosan katonai attaséként tevékenykedett Madridban.

Peter Boughey²² alezredes az SOE titkosszolgálati szervezetének – többek közt magyar ügyekben is illetékes – kulcsszemélyisége Lisszabonba és Madridba látogatott 1943 elején. Utazásának fő célja volt, hogy megragadva minden lehetőséget, megbízható kommunikációs és hírszerző csatornákat építsen ki Budapestre, beleértve ebbe rádió adókészülékek eljuttatását éppúgy, mint a magyar és más követségek angolbarát tisztviselőinek lehetőség szerinti megnyerését. Magyarország ugyanis egyre inkább jelentőséget nyert, egyrészt mint a lengyel titkos hadsereg műveleteinek bázisa, másrészt pedig úgy, mint a jugoszláv területek felé irányuló tevékenységek egyik lehetséges színtere. A londoni SOE központ mindenképp rádióadót (a megfelelő személyi háttérrel) kívánt működtetni Magyarországon.²³ Torr attasé közölte Bougheyval, hogy Andorka távozása után is kapcsolatban maradtak a volt magyar követtel, aki utóbb egy (név szerint számunkra ismeretlen) személyen át üzent neki, választ azonban nem küldtek. A madridi brit nagykövet (Hoare) jóváhagyását kérték ahhoz, hogy (akár a lisszaboni vagy madridi magyar követségek megnyerhető beosztottjai révén) választ küldjenek Budapestre.

Közben Boughey felvette a kapcsolatot a horvátok követével, Gróf Pejácsevics Péterrel²⁴ is, aki teljes mértékben nyitottnak mutatkozott az együttműködésre. Végül a gróf és budapesti rokonai révén sikerült rádióadó készüléket eljuttatni Budapestre, és idővel az SOE kijelölt ügynöke (KLEMENT alias biz. Vajda Lajos ?) – aggasztó késéssel – szintén megérkezett a lengyel határon át. Fogadása tekintetében Andorka személye is felmerült, akivel a Pejácsevics-család révén végül kapcsolatba léptek.

Brit részről ezalatt tudtak arról, hogy a Törökországba titkos misszióval (Kállay Miklós tudtával) kikerkező Szent-Györgyi Alberttel személyes jó viszonyban áll Andorka, így jelentősnek ítélték ezt a csatornát a rádióadó későbbi sorsa szempontjából is. Andorka fennmaradt naplójegyzetei mellett, a brit SOE háborús műveleteit a releváns táviratok alapján összegző londoni, ún. „Háborús napló” is alátámasztja, hogy a volt madridi követ úgy Szent-Györgyi küldetésének előkészületeiről, mint annak eredménytelen végkimeneteléről első kézből tudott. Bár Kállay politikájában Andorka egyáltalán nem bízott, a Nobel-díjas tudóst óvatosságra és a kormányfővel

²² Boughey, Edward Peter Fletcher (1911. november 27.–1986. június 20.), alezredes, később sikertelen magyarországi küldetésen is járt.

²³ The National Archives (továbbiakban: TNA) HS 7/268, *SOE War Diary* 45, 524., ill. uo. HS 7/267, *SOE War Diary* 44, 211–212.

²⁴ Petar Pejačević (Pejácsevics Péter), verőcei, gróf (Abbázia, 1908. január 3.–Buenos Aires, 1987. február 15.), 1941-től a független horvát állam követségét irányította Madridban. A háború utáni horvát emigráció kiemelkedő személyisége. Magyarul jól beszélt és szoros kapcsolatot ápolt a magyar arisztokráciával. Angolbarátként Ante Pavelićet is megkísérelte befolyásolni. (a közölt adatokhoz Ivan Hrstić horvát történész nyújtott segítséget)

való együttműködésre intette, világosan látva, mi szolgálhatja hazánk javát ezen a téren, és a magyar próbálkozások mennyire hozhatók összhangba a britek – jobbára taktikai és operatív – céljaival. Mindeközben a titkos kapcsolatok terén feltételezhetően némi hallgatólagos „jövahagyásra” is számíthatott felsőbb szintről.²⁵ Kontaktusairól (azok értelemszerű kockázata miatt) naplójában nyilván nem kívánt értekezni, amiképp a háború után sem volt feltétlenül tanácsos számára a Madrid–Budapest–Isztambul háromszög részleteit felidézni.

Hoare elődje a madridi nagyköveti posztton a nála jóval szürkébbnek tűnő – alább másodikként bemutatott – Sir Maurice Drummond Peterson (1889. március 10.–1951. március 15.) volt, aki 1913-ban lépett külügyi szolgálatba. Egész pályafutása alatt fontos beosztásokban és kiváltképp jelentős állomáshelyeken szolgált. Követ volt Bulgáriában (1936–1938), utóbb Madridba került, majd 1944 végén Ankarába, végül pályája legkiemelkedőbb állomásaként, kinevezték moszkvai nagykövetnek, így a Szovjetunióban szolgált a hidegháború kezdeti éveiben, de 1949-ben betegség miatt lemondott és visszavonult.

A harmadikként jellemzett Sir Geoffrey George Knox (Sidney, 1884. március 11.–Tobago, 1958. április 6.) 1906-tól állt brit diplomáciai szolgálatban. Bukarestben, Berlinben és Konstantinápolyban is dolgozott. Pályafutása egyik legjelentősebb állomásaként 1932 áprilisától 1935. február 28-ig a Saar-vidéket igazgató brit-francia bizottság elnöke volt, s ezután került Budapestre. Működése során beosztottjaiban – és mint alább kiténik Andorkában is – pozitív kép alakult ki róla, noha nézeteiből fakadó követi ténykedése Magyarország szempontjából nem volt kedvező, s végül visszahívását is részben (gyenge egészségén túl) az magyarázta, hogy egy a magyar törekvések iránt megértőbb diplomata kerüljön Budapestre, ami jobban megfelelt az akkori brit elgondolásoknak is.²⁶

Alvary Douglas Frederick Gascoigne (1893. augusztus 6.–1970. április 18.) a negyedik bemutatott személy. A később ismertté és elismertté váló brit diplomata már George Russell Clerk nevezetes missziójával is járt Budapesten 1919-ben. 1938-ban, akkori főnökénél, az említett Knox követnél megértőbb, egyben – felettesei meglátása szerint – tárgyilagosabb és éleslátóbb is volt a magyar külpolitikáról alkotott íté-

²⁵ TNA HS 7/268, *SOE War Diary* 45, 528–529. – ANDORKA, 1978. 286–287., 291., 294., 297–298., 303. – V.ö. még UJSZÁSZY, 2007. 272., 473. – Ld. még: SCHANDL, Catherine Eva: *The London-Budapest Game*. Lulu Books–Catherine Eva Schandl, 2007. 18–19.

²⁶ FÜRJ Orsolya: *A brit diplomáciai jelenlét Magyarországon 1924 és 1941 között. A British Legation szervezete és működése*. Doktori (Ph.D.) értekezés, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi kar, 2017. (továbbiakban: FÜRJ, 2017.) 33., 37–38. – BÁN D. András: *Hungarian-British Diplomacy, 1938–1941: the attempt to maintain relations*. London–Portland, Frank Cass, 2004. (továbbiakban: BÁN D., 2004.) 77–78.

leteiben. 1941-ig Gascoigne igen hosszú időt töltött el Magyarországon követségi elsőtitkárként, majd 1945-ben ismét visszatért Budapestre. Kevésbé volt pesszimista a magyar politikában tapasztalható erős németbarát tendenciák tekintetében, mint felettese (Knox).²⁷

A szövegben mindenütt, ahol külön nincs feltüntetve, a mai helyesírás szabályait alkalmazzuk, lehetőleg meghagyva az eredeti bekezdéseket és tagolást. Remélhetőleg az alábbiak hozzájárulnak az Andorka 1978-ban kiadott naplójában foglaltak jobb megértéséhez, kiegészítve azt, s pótolva is valamelyest a hiányt, amit a naplófüzetek nagyobb és érdekesebb részének eltűnése okozott.²⁸

FORRÁS

Sir Samuel Hoare /Jelenleg Lord Templewood/

Hoare 1940 júniustól egészen a háború végéig volt Anglia nagykövete Spanyolországban, s akkor, mint a még semleges Magyarország követe kerültem vele hivatalos érintkezésbe. Hoare nyilván politikai célszerűségi okokból – de talán személyi simpatíát is érezve – találkozásainkkor mindig kitüntető szívéllyességgel bánt velem, s minden alkalommal igyekezett bennem megerősíteni azt az érzést, hogy a fasiszta²⁹ hatalmak egy hosszúra nyúló világháborút végül is a teljes összeomlásukkal fogják [sic!] befejezni.³⁰ Magyarország tehát egy végzetes hibát követne el, ha a fasiszta hatalmak oldalán a háborúba lépne. Hoare többször hangsúlyozta előttem, hogy az angol kormány teljes mértékben tudatában van annak, hogy Magyarország földrajzi helyzete folytán milyen súlyos helyzetben van, s ezért meg is érti, ha Magyarország kénytelen mezőgazdaságával és iparával a németeket támogatni. Csak egyet kerüljön el minden körülmények között a magyar kormány, hogy semlegességét feladja és a németek oldalán háborúba lépjen.

Nekem, mint magyar követnek az volt a kormányutasításom – Teleki Pál miniszterelnök³¹ és Csáky külügyminiszter részéről –, hogy igyekezzem minden körülmé-

²⁷ FÜRJ, 2017. 115, 164. ill. BÁN D., 2004. 41. – 1945–46-os működésére ld.: HARASZTI–TAYLOR, EVA: *„Dear Joe”. Sir Alvary Frederick Gascoigne, G.B.E. (1893–1970): a British Diplomat in Hungary After the Second World War: A Collection of Documents from the British Foreign Office.* Nottingham, Astra Press, 2005.

²⁸ Joó, 2016. 112–113.

²⁹ Az eredetiben *fasista* ismétlődően idegen, de nem olasz írásmóddal, mindenütt ma használatos helyesírásra változtatva.

³⁰ V. ö.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL), K 64 1941–41. tétel, 17/res.pol., *Andorka a külügyminiszterhez*, 1941. január 8.

³¹ Az eredetiben rövidítve: min.elnök.

nyek között „az ablakot a Nyugat felé nyitva tartani, hogy legyen még egy rés, amin a magyar kormány a nyugati világ felé érintkezést tud tartani”. Ennek a nagy szempontnak a figyelembevételével törekedtem arra, hogy Hoare-nak a velem szemben mutatott megértő és jóindulatú magatartását meg is tartsam. Ezt sikerült is elérnem egészen 1941. júniusig, mikor is saját kérésemre a magyar kormányelnök /Bárdossy/ követi beosztásom alól felmentett és nyugdíjba mehettem.³²

/Itt szabadjon közbevetnem – bár ez nem tartozik ebbe a tárgykörbe –, hogy hasonló jó viszonyban voltam Pétain tábornaggal, az akkori francia nagykövettel, s ezen a réven Teleki Pál több akkor igen fontosnak látszó ügyben³³ kérte közreműködésemet Pétain tábornagy közvetítése révén.³⁴

Madridból való távozásomkor, midőn Hoare-nál búcsúlatogatást tettem, ő újból kért arra, hogy figyelmeztessem a magyar kormányt, hogy minden eszközzel tartsa meg a semlegességét. Érezte velem, hogy ez Churchillnek az üzenete [*sic!*]. Budapestre érve erről beszámoltam a kormányzónak és Bárdossy miniszterelnöknek,³⁵ de mindketten egy kézlegyintéssel intéztek el. Hangsúlyozom, hogy ez 1941. június közepén történt, a német-szovjet háború kitörése előtt néhány nappal.³⁶

Hoare nem az angol született főnemesi vagy földbirtokos család ivadéka. A család már régebben a londoni City egyik jó nevű és becsült bankárfamíliája. Tehát a nagykapitalizmusnak egyik sarja. Nem tudok róla, hogy ennek a családnak egy másik tagja is játszott volna kiemelkedő szerepet az angol politikai életben.³⁷

Hoare öccse³⁸ folytatta a bankári tevékenységet, s úgy hallottam, hogy 1930 körül próbálkozott az akkoriban pénzügyi nehézségekkel küzdő Hitelbankkal³⁹ valamilyen kapcsolatba jutni. Hogy ennek a próbálkozásnak mi volt a lényege és a célja és

³² 1939 májusában került a madridi követi posztra, visszatérése után került nyugállományba.

³³ Az irat margóján kézírással szerepel: „*Milyen ügyek voltak ezek? (csak szóban)*”

³⁴ Philippe Pétain (1856. április 24.–1951. július 23.), Franciaország marsallja, 1939 márciusától francia nagykövet Madridban, 1940–1944 között a Vichy-Franciaország elnöke. Andorka kiváló kapcsolatot ápolott vele. Ld.: ANDORKA, 1978. 144., 163., 175. Teleki 1939 nyarán külön eligazításban kötötte Andorka lelkére, hogy pl. a Romániával kapcsolatos magyar törekvésekkel kapcsolatban a mérsékelt területi igényeket hangsúlyozza Pétainnek. 1942 áprilisában Andorka meleg hangú méltatást közölt a marsallról a *Novelle Revue de Hongrie*-ban.

³⁵ Az eredetiben rövidítve: min.elnök.

³⁶ 1941. június 22-ig tartott hivatalosan követi megbízása, 1941. június 30-tól nyugállományban.

³⁷ A Hoare család nem az ősi nemesi famíliák közé tartozott, azonban tagjai, szolgálataik és házasságok révén is, a politikai elit, majd az arisztokrácia tagjainak sorába emelkedtek. A C. Hoare & Co. ma az egyetlen a XVII. század vége óta folyamatosan fennmaradt magán letéti bank (*private deposit bank*). Samuel Hoare apja bárói rangot nyert és a konzervatívok egyik fontos politikusa lett.

³⁸ Oliver Vaughan Gurney Hoare (1882. július 18.–1957. május 6.)

³⁹ Az eredetiben aláhúzva. „Hitelbank” alatt (bár más bankok nevében is szerepelt, pl. Jelzáloghitelbank) a Magyar Általános Hitelbank értendő, amely a 20-as évek pénzügyi konszolidációja idején a londoni bankházakra támaszkodott. Hoare öccsére (vagy a családi bankház magyar kapcsolata-

hogy milyen szempontok játszottak itt szerepet, arról nincs tudomásom. Mintha Sir William Goode-nak⁴⁰ is lett volna itt valami szerepe. Goode a Bethlen-kormány alatt volt a külföldi hitelezők bizalmi embere és a magyar pénzügyek ellenőre. Állítólag teljesen beállott a magyar kormányok érdekeinek a szolgálatába és a kormánytól állandó anyagi juttatásban is részesült azután is, hogy hivatalos funkciója megszűnt és az angol politikai életbe tért vissza.⁴¹

Hoare felesége ugyancsak nagykapitalista családból származik.⁴² Gyerekük nincs.

Az első világháború alatt Hoare vezetője volt egy angol missciónak, amely az akkori Oroszországban dolgozott s amely az angol Intelligence Service-nek volt egy expozitúrája.⁴³ 1918-ban hasonló feladattal Olaszországban dolgozott.⁴⁴ Ezen működéséről a háború után egy könyvet⁴⁵ is jelentetett meg, amely azonban /érthető okokból/ inkább színtelen és unalmas olvasmány. 1920 után több ízben járt Csehszlovákiában, s ott több ízben volt Masaryk⁴⁶ elnök vendége. Elöttem Masarykról mindig a legnagyobb elragadtatással beszélt, Benešről⁴⁷ már langyosabb volt a véleménye. Magyarországot állítólag nem ismerte, s magyar politikai személyekkel soha kapcsolatba nem jutott.

Az angol politikai életben merészen ívelő pályát futott be. Volt az indiai ügyek minisztere, több ízben repülésügyi miniszter s az olasz–abesszin háború idején kül-

ira) adat nem áll rendelkezésünkre. Ld. még: TOMKA Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947*. Aula, 2000. 98., 107.

⁴⁰ Az eredetiben: *Good*. Helyesen: *Goode*. Sir William Athelstane Meredith Goode (1875–1944), pénzügyi szakember, újságíró, az első világháború utáni európai segélyalapok egyik brit irányítója (1919. február–június).

⁴¹ Goode szerepe a népszövetségi kölcson és a magyar gazdasági stabilizáció terén volt jelentős. A magyar kormány pénzügyi tanácsadója és lobbistája volt hosszú ideig, amiért fizetésben részesült. Ld. PETERECZ Zoltán: *Jeremiah Smith, Jr. and Hungary, 1924–1926: the United States, the League of Nations, and the Financial Reconstruction of Hungary*. London, Versita, 2012. 92., 167., 197.

⁴² Lady Maud Lygon, Viscountess Templewood (1882. július 5.–1962. december 27.), a neves Beauchamp grófok családjából származott, akik inkább a politikai életben tűntek ki. Férje főrendi ága kihalt.

⁴³ Az eredetiben: *expositura*, lat. jelentése: kirendeltség, ügynökség. Utalás a brit MI 6-re, a titkos hírszerzés szervezetére (SIS, azaz teljes nevén: *Secret Intelligence Service*).

⁴⁴ Hoare elhárító és hírszerzőtisztként működött korábban. ANDREW, 2009. 104. Hoare 1917 és 1919 között Rómában szolgált fontos hírszerző posztton, ld.: CORNWALL, Mark: *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. Macmillan–London, New York, St. Martin’s Press, 2000. 245. 66. jegyzet.

⁴⁵ Oroszországi működéséről írt műve: HOARE, Sir Samuel: *The Fourth Seal: The End of a Russian Chapter*. London, Heinemann, 1930.

⁴⁶ Az eredetiben Masaryk szerepel, javítva.

⁴⁷ Az eredetiben egyszerű írásmóddal szerepel: Benes.

ügyminiszter lett.⁴⁸ Neve az úgynevezett Hoare–Laval féle egyezmény révén lett igen ismert, amikor is ezen kompromisszumos megoldás révén igyekezett az angol és francia kormány /Laval külügyminiszter/ az abesszin háborúnak véget vetni.⁴⁹ Ebbe Hoare bele is bukott, s csak 1940 tavaszán jutott megint külpolitikai szerephez, amikor a francia összeomlás után Hoare-t küldték Madridba nagykövetnek azzal a feladattal, hogy Francót a háborúba való belépéstől távol tartsa. Hoare ezt a feladatát kitűnően oldotta meg. Nagyköveti működésnek első évében magam is helyszínen láthattam tevékenységét. A világháborúnak ebben a legreménytelenebb időszakában, amikor alig mert valaki is abban hinni, hogy a németek és olaszok a háborút el is veszíthetik, Hoare személyes kvalitásainak volt köszönhető, hogy a fasiszta hatalmak csúcsponton álló befolyása Francóéknál ellensúlyozható volt, s Spanyolország ebben a csábító helyzetben megtartotta a semlegességét.

Hoare ma – úgy tudom – mint Lord Templewood az angol Lordok Házának⁵⁰ a tagja. Bizonyára erős konzervatív, bár nem hiszem, hogy Churchillnek és Edennek, akik annak idején a külügyminiszteri székből kibuktatták, erős személyes híve lenne.

Kérdés az, hogy ez a nagytekintélyű politikus vajon tudna-e a hasznára lenni a magyar törekvéseknek?

Talán még emlékszik rám, aki vele szemben mindig korrekt és megfelelő magatartást tanúsítottam.

Sir Maurice Peterson⁵¹

Peterson angol követségi titkárral 1924–25-ben szolgáltam együtt Prágában.⁵² Akkor egy felületes, inkább csak szalonismertség volt közöttünk. 1939-ben Spanyolországba érkezve, ott, mint angol nagykövetet találtam. Régi prágai ismeretségünk alapján némileg közelebb kerültem hozzá, azonban ez a közeledés is inkább csak az

⁴⁸ Hoare külügyminiszteri kinevezését, nem várt fordulatként, 1935. június 7-én jelentették be, noha a posztra egy ideig már Anthony Eden mutatkozott esélyesnek. Előzőleg valóban az India ügyeit irányító minisztérium (*India Office*) élén állt (*Secretary of State for India*), repülésügyi miniszter 1922 októberétől 1924. január 22-ig, 1940-ben rövid ideig ismét betöltötte e posztot.

⁴⁹ A Hoare és Pierre Laval francia miniszterelnök nevével fémjelzett (olykor paktum néven említett) terv, amely – békéltető engedmények árán – Etiópia területi integritásának sérelmére, az olasz igények kielégítése mellett (ua. megőrizve Abesszínia függetlenségét) tett volna pontot Mussolini abessziniai háborújának végére. A népszövetségi támogatás elmaradt, a brit és a francia közvélemény szembefordult a tervvel, ami mindkét politikus bukásához vezetett.

⁵⁰ Az eredetiben kisbetűkkel szerepel.

⁵¹ A név az eredeti szövegben szaggatott vonallal (gépelt) aláhúzva és hibásan szerepel „*Petersen*”-ként.

⁵² Andorka, még Fleischhacker Rezső néven, 1923 februárjától egészen 1926. július 20-ig volt követségi attasé Prágában, illetőleg (1923. december közepétől) II. osztályú követségi titkárként, ún. katonai szakelődő (mivel hivatalos katonai attasékat ekkoriban Magyarország nem delegálhatott követségei mellé).

udvariassági formákban jutott kifejezésre. Peterson még az angol életben megszokott szófukarságot is odáig tudta fokozni, hogy egy morgásszerűen kiejtett igent vagy nemet is alig lehetett tőle hallani. Ez nála nem a bizalmatlanság kifejezője volt, hanem egyéni adottsága. A többi semleges kis országok követei csodálkozva néztek rám, hogy nekem néha sikerült megszólalásra bírni. De ilyenkor sem mondott semmi lényegeset. 1940 tavaszán Ankarába helyezték át⁵³ nagykövetnek, majd 1945-ben ugyanilyen minőségben Moszkvába került.⁵⁴

Előttem, de azt hiszem mások előtt is, örök rejtély maradt, hogy ezt a végtelenül merev, néma, minden rugalmasságot nélkülöző diplomatát hogyan lehetett ilyen fontos posztokra állítani sorsdöntő időkben? Ha olyan rejtett kvalitásai voltak, amelyek csak az angol külügyminisztérium előtt voltak ismertek, úgy ezeket igen jól rejthette el, mert ebből mi, a követtársai és a spanyol külügyminisztérium emberei nem láttunk semmit.

Nem tudom, hogy ma, moszkvai szereplése után, mit csinálhat, de nem hiszem, hogy a magyar érdekek szempontjából a legcsekélyebb figyelemre is érdemes volna.⁵⁵

?? Knox⁵⁶

1938–39-ben⁵⁷ volt Budapesten angol követ. Nőtlen ember volt, gyenge tüdejével inkább visszavonultan élt és nem igen vett részt az akkori Budapestnek igen nagyarányú társadalmi-diplomáciai életében. Politikai felfogásában inkább merev volt, legalábbis az akkori magyar külpolitikai törekvések terén /akkor zajlott a magyar–csehszlovák határrevízió kérdése/, s nem mutatott megértést az akkori magyar törekvések és követelések iránt. Távirati jelentéseiben is ezeket a nézeteket vallotta, ahogy azt akkor a rejtjelezett angol táviratok megfejtése révén láthattuk. De legalább megvolt az az elismerésreméltó tulajdonsága, hogy a magyar kormány előtt sem akart szép színben feltűnni.⁵⁸

⁵³ Téves közlés: Peterson 1940-től Londonban dolgozott, 1942 és 1944 között a *Foreign Office*-ban, csak ezután kapott rendkívüli és meghatalmazott nagyköveti kinevezést Ankarába, 1944. október 1-jei hatállyal.

⁵⁴ Moszkvába a világháborús dokumentumokból ismert Archibald Clark Kerr utódjaként került, 1946 májusában.

⁵⁵ Peterson ekkoriban már nem volt az élők sorában.

⁵⁶ A név előtti kettőzött kérdőjel azt mutathatja, hogy Andorka a keresztnévre és a titulusra már nem emlékezett biztosan, az eredeti szövegben Sir Geoffrey George Knox neve is szaggatott vonallal aláhúзва szerepel.

⁵⁷ Helytelen a megjelölt időszak. Knox csaknem négy esztendeig vezette a brit követséget, fontos időszakban, 1935. október 12. és 1939. április 25. között. Lásd az ő és más Budapestre akkreditált brit diplomaták működésének pontos adatait: FÜRJ, 2017. 25. (1. táblázat)

⁵⁸ Knoxnak kezdettől meggyőződése volt, hogy Magyarország „elkerülhetetlenül” a Berlin–Róma tengely mellett áll majd. BÁN D., 2004. 32., 51–52. – FÜRJ, 2017. 115. – *Roosevelt követe Budapesten*.

Engem több ízben meghívott asztalához – mindig társaságban –, s ilyenkor igen kedves és barátságos tudott hozzám lenni.

Az osztrák Anschluss után az angol hadügyminisztérium megszüntette a budapesti angol katonai attasé⁵⁹ állását és a római⁶⁰ angol katonai attasét bízta meg a teendők ellátásával. Ez annyit jelentett, hogy ez a római⁶¹ attasé évente egyszer–két-szer ellátogat Budapestre, s különben nem látjuk. Akkor a vezérkar főnökének⁶² és a külügyminiszternek⁶³ a tudtával felkerestem Knoxot és a saját személyemet tolva előtérbe /utasítás szerint/ elégikus hangon elpanaszoltam neki, hogy mennyire bántja a hiúságunkat és az önérzetünket az a tény, hogy az angol kormány még egy katonai attaséra sem méltat minket.

Knox pénzügyi okokra hivatkozott, de ígérte, hogy az általam előadottakat jeleníteni fogja. Rá néhány hónapra tényleg megtörtént egy önálló budapesti katonai attasé kinevezése.⁶⁴ Knox ezt örömmel közölte velem, s hozzátette, hogy nagyban az ő támogatása révén sikerült az angol hadügyminisztériumot erre rábírn.

Knoxról az volt a benyomásom, hogy nagyban és egészben merev maradt mindennemű politikai érveléssel és meggyőzési kísérlettel szemben, másrészt azonban igen érezhetően reagált – talán tudat alatt – az érzelmi benyomásokkal szemben. Ha a társalgó vagy tárgyaló partnere emberileg szimpatikus volt a számára, ez sokkal nagyobb hatást tudott elérni, mint a legbriliánsabb politikai okfejtés. Az információ-szerzésnek azt az átlátszó, ravaszkodó formáját, amit akkoriban a diplomaták olyan sűrűn és általánosságban alkalmaztak, Knox nem használta. Ezt valószínűleg alárendeltjeire hagyta. Ő megmaradt az előkelő, rezervált⁶⁵ magatartású követnek.

John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941. kiad. FRANK Tibor. Budapest, Corvina, 2002. 151–152.

⁵⁹ Az eredetiben franciás írásmód szerepel: *attaché*. Mindenütt magyar helyesírássra javítva.

⁶⁰ A gépelt szövegben belgrádi attasé szerepel, amelyben a „belgrádi” jelzőt kézzel áthúzták és fölé írták tollal az állomáshely korrigált megnevezését: *római*.

⁶¹ Ugyancsak (ld. a megelőző lábjegyzetet) az állomáshelyre utaló jelző „belgrádi” áthúzva és javítva.

⁶² Keresztes-Fischer Lajos.

⁶³ Kánya Kálmán.

⁶⁴ Karl Vere Barker Benfield (1892–1969) tüzérőrnagy. Magyarországra, Ausztriába és Svájcba akkreditált katonai attaséként 1935-től működött a követség mellett, így minden bizonnyal az ő megbízatásának lejártát (1938 májusa) követően nem neveztek ki egy ideig attasét. Barker Benfield utódja Maximilian Carden Despard lett a haditengerészetől, aki képzett hírszerző tiszt volt. A háború alatt Barker Benfield tábornoki rangra emelkedett és a katonai hírszerzés egyik irányítója lett, fontos kiemelni, hogy 1943 folyamán, Kairóban az ún. *Force 133* feje lett az SOE szervezetén belül, amely a Magyarországra irányuló műveletekért is felelős volt. A dossziében róla is van rövid jellemzés.

⁶⁵ Az eredetiben régies, a korábbiakban még megszokott írásmóddal szerepel a szó: *reservált*.

Budapestről Brazíliába helyezték át, hogy azután mi történt vele, azt már nem tudom.⁶⁶ Úgy hiszem, hogy emlékezhetik még a személyemre, s talán kellemesen is, mert azon kevesek közé tartoztam, akik iránt emberi szimpátiát mutatott.

Ha Knox még létezik, úgy szerintem, egy megfelelő modorú személy révén talán kapcsolatba lehetne vele kerülni, s esetleg a magyar törekvések számára hasznos eredményt is lehetne elérni.⁶⁷

?? Gascoigne⁶⁸

Gascoigne 1938–39-ben mint követségi titkár a budapesti angol követségen szolgált.⁶⁹ Az angol katonai attasé Budapest mellett Bécsben is akkreditálva volt, s azokban a zavaros időkben inkább Bécsben tartózkodott. Mint az akkori vkf. 2. osztály vezetője⁷⁰ én voltam megbízva avval, hogy a katonai attaséknak a szükséges információkat megadjam, mindig a vezérkar főnökének és a külügyminiszternek az általános irányelvei alapján.

Az angol katonai attasé helyett, ha ez Bécsben volt, Gascoigne keresett fel. Természetesen igyekezett belőlem minél több használható és megbízható értesülést kiszedni. Ezt nem is vehettem neki rossz néven, mert a többiek is hasonló módon jártak el. Gascoigne észrevehette, hogy nem igyekszem őt becsapni vagy félrevezetni, mert az első egy-két beszélgetés után kezdeti bizalmatlansága eltűnt és maga is nyíltabban beszélt velem. Nagyon érdekes volt az, amikor másnap az angol követség rejtjeles jelentéseit megfejtettük és olvashattam, hogy Gascoigne nagyon korrektül adta tovább mindazt, amit tőlem információként hallott. /Más katonai attasék képtelen dolgokat jelentettek néha, amit állítólag tőlem hallottak, s amiket én soha nem mondtam./

Ilyenformán Gascoigne és köztem egy soha nem mondott, de kölcsönösen érzett megbecsülés fejlődött ki.

⁶⁶ Knox 1939-től 1941-ig Brazíliában volt nagykövet, utóbb aktív pályája lezárult. 1943-ban könyvet publikált. Ld.: KNOX, Geoffrey G.: *The Last Peace and the Next*. London, Hutchinson & Co., 1943.

⁶⁷ Ehhez az utolsó bekezdéshez kézzel írott, rosszul olvasható margójegyzet tartozik: „levél esetleg...”

⁶⁸ A név előtti kettőzött kérdőjel – a fentebbiekhez hasonlóan – azt mutathatja, hogy Andorka a keresztnévre és a titulusra már nem emlékezhetett, az eredeti szövegben ez a név szintén szaggatott vonallal aláhúzott.

⁶⁹ Gascoigne 1936-tól 1938-ig Knox mellett volt a budapesti követség első titkára, majd ugyanebben a pozícióban folytatta működését az utód, Owen St. Clair O'Malley időszaka során, egészen 1941-ig.

⁷⁰ 1937. augusztus 1. és 1939. május 1. között volt Andorka vezérkari ezredesként a Honvédelmi Minisztérium VI-2. osztályának, illetőleg a 2. vkf. osztálynak a vezetője.

Gascoigne-t 1940 elején Tangerbe⁷¹ /Spanyol Marokkó/ nevezték ki főkonzulnak. Egyszer Madridban járva engem ott meglátogatott s ezúttal már őszintén tudtunk beszélni a világháború nagy kérdéseiről.⁷²

Gascoigne tudta, hogy nem vagyok a hitleristák és nyilasok híve és minden lehetőségemmel dolgozom a magyar semlegesség fenntartása mellett. Tudta azt is, hogy ezért a magatartásomért a madridi német nagykövetség igen rossz szemmel néz rám.⁷³ Gascoigne akkor igen sok és értékes információval látott el engemet, amik természetesen mind az angol politika célkitűzéseibe voltak csomagolva. De ha ezt a csomagolást lefejtettem, úgy nagyon használható képet tudtam adni a magyar politikai vezetés számára.

Mauthauseni fogságom után visszatérve feleségemtől⁷⁴ a következőket hallottam:

Minthogy családom hosszú idő óta nem tudott rólam semmit, feleségem a magyar hatóságoknál és a budapesti szovjet és angol misszióknál is bekopogtatott, hogy rólam valami értesülést szerezzen. Legnagyobb meglepetésére az angol missziónál Gascoigne-t találta. Gascoigne megígérte, hogy a németországi koncentrációs táborokban kerestetni fog engem. Ígéretének eleget is tett, mert később visszaérkezettől hallottam, hogy tényleg kerestek engem a különböző táborokban. Közben én megérkeztem, s erről Gascoigne-t néhány sorban értesítettem, megköszönve a támogatását. Ezután Gascoigne feleségemmel együtt egy ebédre hívott meg magához, amit visszautasítanom nem lehetett. Ebéd közben a társalgás inkább az én mauthauseni élményeimről folyt. Gascoigne eléggé élénken bírálta a volt magyar kormányok elhibázott politikáját és nagyon elismerően nyilatkozott a szovjet csapatok magatar-

⁷¹ A földrajzi név előtt javítás látható, az eredeti szó erősen átgépett, nem kiolvasható. Tanger jelentős kikötőváros Marokkóban a Gibraltári-szoros nyugati végénél. 1923-tól nemzetközi felügyelet alatt állt, önállóan igazgatott területként. Csak 1940-től a második világháború végéig állt spanyol katonai megszállás és igazgatás alatt, valójában nem képezte (csak átmenetileg) részét Marokkó spanyol területeinek ebben az időszakban. Gascoigne-t 1939 augusztusában nevezték ki főkonzulnak az ún. Tanger Zónába és egyúttal Marokkó spanyol protektorátus alatt álló részébe.

⁷² Andorka naplójegyzeteinek spanyolországi vonatkozású részeiben feltehetőleg többször is szerepelt, a fennmaradt és publikált részekben, a névmutató alapján (amely sajnos lehet itt hibás is!) találkozásukra nem található utalás.

⁷³ Andorkát madridi működése során negatívan ítélték meg Berlinben. Ld.: Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolffal (készült az 1956-os Intézet Oral History Archivuma /OHA/ részére). *Száadvég*, 2006/39., ill. 2006/40. sz. Letölthető: <http://andorkaweb.tarki.hu/eletrajz.html> (letöltés ideje: 2016. szeptember 3.) – V.ö. MNL OL K 64 1941-41. tétel 856/res.pol., a külügyminiszter levele Andorkához, 1940. december 27. A kéziratot fogalmazványban a miniszter „baráti oldalról” érkezett figyelmeztetés nyomán, intő tónusban hívja fel a követ figyelmét arra, hogy „ne nyilatkozzon pesszimistán” a tengelyhatalmak győzelmi esélyeiről.

⁷⁴ verebélyi Verebély Judit (1908–?), a neves sebészprofesszor Verebély Tibor leánya. Andorkát Mauthausenbe azt követően hurcolták el, hogy 1944. március 22-én letartóztatták, annyi más német szempontból megbízhatatlannak ítélt politikushoz és katonatiszthez hasonlóan.

tásáról és a Budapesten levő szovjet misszió tevékenységéről. Akkor nagyon szovjet-barátnak mutatta magát. /Ez 1945 augusztusában volt./ Az ebéd után Gascoigne kért, hogy máskor is látogassam meg. Azonban ennek nem tettem eleget, mert jól megfontolt elhatározásom az volt, hogy mindenféle idegen missziótól távol tartom magamat és semmiféle politikai tevékenységben többé részt nem veszek.⁷⁵

Úgy hallottam, hogy Gascoigne-t kb. egy⁷⁶ év múlva Japánba helyezték át.⁷⁷ Hogy most merre lehet, azt nem tudom.

Azt hiszem, hogy kellemes emlékeket hagytam benne, s ha a sors szeszélye megint összehozna bennünket – ami kizártnak látszik – talán a magyarságnak egy őszinte barátját találnám benne.⁷⁸

⁷⁵ A bekezdés mellett a baloldali margón függőlegesen húzott vonallal jelzett kiemelés.

⁷⁶ A számnév után javítás látható, az erősen átgépett, alig kivehető szócska valószínűleg szintén „egy”.

⁷⁷ 1946-tól 1951-ig Gascoigne ún. „politikai képviselő”-ként (*Political Representative*) látta el diplomáciai misszióját az ázsiai szigetországban (Japán állami szuverenitását a győztesek felfüggesztették), ahogy 1945-ben Budapesten is.

⁷⁸ Az utolsó bekezdés mellett kézzel írott, nem kiolvasható és nem értelmezhető rövid margójegyzet látszódik.

GECSÉNYI PATRICIA

KÖZÖS KIÚTKERESÉS – VÁLTOZÁSOK A MAGYAR– OSZTRÁK KAPCSOLATOKBAN 1953–1956

AZ ENYHÜLÉS KEZDETEI 1953–1955

Noha a nemzetközi történeti szakirodalomban még ma is eltérően vélekednek arról, hogy a Sztálin által a nyugati világgal szemben meghatározott szovjet külpolitika mikor kezdett megváltozni, abban egyetértenek a történészek, hogy az érdemi fordulatra a diktátor 1953 márciusában bekövetkezett halálát követően került sor.¹ Annál is inkább, mert az új szovjet vezetés által nyíltan meghirdetett enyhülési politika elsődlegesen a csatlós országok belső viszonyaira gyakorolt hatást és csak hónapok múltával mutatkoztak apró jelei annak, hogy a változások csekély mozgásteret tesznek lehetővé a külkapcsolatokban (és nem a külpolitikában!) is. Magyarországon a Nagy Imre miniszterelnök nevéhez fűződő ún. korrekciós politikai irányvonal ezen a téren – érthetően – nem is irányzott elő változásokat. Az új kormány programját is ez jellemezte, miközben 1953 augusztusában a nyugati országok külképviseletei felé történő nyitásról a bécsi követséghez intézett minisztériumi utasítás erre a programra hivatkozott.²

A változások egyértelmű jele volt, hogy a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) 1954. májusi III. kongresszusán, majd júniusban, a parlamentben, a költségvetési vitában szó eshetett a magyar–osztrák viszony lassú javulásáról, ami Magyarország számára kiemelt fontossággal bírt.

Ezzel a két ország között kezdetét vette az enyhülés verbális szintű korszaka. Ezt tükrözte a külügy 1954 áprilisában a bécsi külképviselethez intézett leirata, amely kiemelten hangsúlyozta a két ország viszonya javításának, a fennálló vitás kérdések megoldásának fontosságát.³

A diplomáciai kapcsolatokban előrelépés ezzel párhuzamosan következett be. Az osztrák kormány 1954. június 22-ei ülésén hatalmazta fel a külügyminisztert, hogy

¹ Ld. BÉKÉS Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében. 1945–1990* Budapest, Gondolat, 2004. 132–134.

² *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1945–1956.* Vál., szerk., jegyzetekkel ellátta és a bev. tanulmányt írta GECSÉNYI Lajos. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2007. (a továbbiakban: *Iratok*), 60. sz. dokumentum (184–185.)

³ Uo. 72. sz. dokumentum 217–218.

készítse elő Magyarországgal és Lengyelországgal a normális viszony helyreállítását. 1954. július 14-én azután megszületett a megállapodás arról, hogy a követi rangú ügyvivők helyébe kölcsönösen tényleges követeket neveznek ki.⁴ Ezt követően a július 26-ai minisztertanács budapesti követé nevezte ki Olivier Rességuier addigi ügyvivőt,⁵ aki 1954. november 24-én e minőségében bemutatkozó látogatást tett Nagy Imre miniszterelnöknél, majd néhány nap múlva átadta megbízólevelét Dobi Istvánnak, az Elnöki Tanács elnökének.⁶ Bécsben néhány hónappal később ugyancsak az addigi ügyvivő, Szeri Lénárd, adta át követi megbízólevelét.

1954 májusában Bécsben, majd szeptember 1. és 17. között Budapesten került sor kereskedelmi tárgyalásokra. Szeptember 17-én aláírták az 1954–1955. évre szóló árucseré-forgalmi egyezményt és jegyzőkönyvet.⁷ Ennek értelmében valamelyest bővült az áruforgalom; míg Magyarország szinte kizárólag mezőgazdasági termékeket exportált, Ausztriából az import acél- és hengerelt vasárut, gyógyszer- és vegyi alapanyagokat, fát foglalt magába.⁸ Osztrák részről a forgalom élénkítésére egymillió dolláros hitelt ajánlottak fel fogyasztási cikkek vásárlására.⁹ Meghatározó jelentőségű volt, hogy magyar–osztrák határ mentén, 1954 folyamán fokozatosan enyhült a feszültség, csökkent a határincidensek száma.¹⁰

Az osztrák kormány számára fontos, korábbról függően maradt kérdések rendezésében, mindenekelőtt a kettős állampolgárságú személyek áttelepülésének az engedélyezése, még inkább a vitás vagyoni jogi kérdések megoldása terén viszont alig történt előrehaladás. Az utóbbiak több témakört érintettek. Így a potsdami konferencia határozata értelmében a német vagyon részeként szovjet (majd később magyar) tulajdonba került osztrák tulajdonú vállalatokat, az osztrák állampolgárságot szerzett kitelepített németek hátramaradt vagyonát, a határon átnyúló osztrák birtokok dolgát, s végül a háború utolsó hónapjaiban osztrák területre került magyar értékeket. A megbeszélések, melyeket az osztrákok az államközi kapcsolatok rendezése egyik legfőbb céljának tekintettek, 1954 januárjában a várakozások ellenére a magyar fél halasztó magatartása miatt nem folytatódtak. Budapesten, miután kiderült, hogy

⁴ *Szabad Nép*, 1954. július 15. 3.

⁵ Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Bundeskanzleramt, Aussere Angelegenheiten (a továbbiakban ÖStA, AdR, BKA/AA), Pol. II. Ungarn 2. GZ 201. 932/1954.

⁶ *Szabad Nép*, 1954. november 27. 4.

⁷ *Szabad Nép*, 1955. szeptember 23. 4.

⁸ *Iratok*, 75. sz. dokumentum 222–223.

⁹ MNL OL M-KS 276.f.65/218.ö.e. Rubin Péter főosztályvezető feljegyzése. 1955. július 6. és MNL, OL, XIX-J-1-j 53. doboz 25/c 003032/I/1955. szig. biz.

¹⁰ Az országgyűlés költségvetési vitájában Parragi György újságíró, képviselő 1954. június 16-án kifejezetten kiemelte ezt a tényt. Nyilván a pártvezetés előzetes egyetértésével. *Iratok*, 29. 58. lábjegyzet.

a tárgyalások sértenék a Szovjetunió és Csehszlovákia érdekeit, formálisan arra hivattak: Ausztria még nem teljesen szuverén állam, így bizonyos államközi megállapodásokat csak a megszálló nagyhatalmak egyetértésével köthet.¹¹

Magyar vezető – Hegedüs András miniszterelnök-helyettes – szájából a viszony normalizálásáról az első nyilvános bejelentés végül 1954. december elsején hangzott el, talán nem is véletlenül Moszkvában, az európai béke és biztonság kérdéseivel foglalkozó értekezleten, amelyen a nyugati országok távolmaradása miatt csak a szovjet blokkhoz tartozó országok képviselői vettek részt. A Német Szövetségi Köztársaság szuverén államként történt elismerése, az Észak-Atlanti Szövetséghez történő esetleges csatlakozása és felfegyverzésének lehetősége határozta meg a tanácskozáson képviselt szovjet álláspontot, ami egy védelmi szervezet létrehozásának lehetőségét vetette fel.¹² Hegedüs András a kormányülésén tartott beszámolójában többek között elmondta: „Külön beszéltünk az osztrák kérdésről, tekintve, hogy Ausztria és Magyarország szomszédos országok és a mi külpolitikánkban az osztrák kérdés az egyike a legfontosabb kérdéseknek. Kifejtettük, hogy Nyugat-Németország felfegyverzése Ausztria bekebelezésének veszélyét is jelenti, s hogy ebben a kérdésben Ausztrián keresztül a nyugatnémet imperializmus erősen veszélyezteti a magyar nép békés építő munkáját is. Ebben az esetben Magyarország a ráháruló kötelezettségeket meg fogja tenni.”¹³

Ez a megfogalmazás akár előre is vetíthette azokat a folyamatokat, amelyek néhány hónappal később az osztrák államszerződés aláírásához és a Varsói Szerződés megalakításához vezettek. Az 1955 februárjában bekövetkezett látszólag váratlan fordulat, az osztrák államszerződésre vonatkozó tárgyalások megkezdésének bejelentése, a magyar kormányzat számára, azután végképp zöld utat adott a kapcsolatok rendezése felé. Mi több, a szovjet csapatok várható ausztriai kivonulásának és az ottani közvetlen szovjet érdekérvényesítés visszaszorulásának fényében nyilvánvalóan kifejezetten új feladatokat is jelentett a magyar pártvezetésnek. Egyszerre kellett – mint látni fogjuk – a kapcsolatokat javítani, segíteni a közvetett szovjet politikai befolyás fenntartását, közvetlen gazdasági, kulturális, hírszerzési összeköttetést biztosítani nyugat felé, valamint a „vasfüggönnyel”, a fokozott ellenőrzéssel megakadályozni a határ átjárhatóságát.

A változások – legalábbis a bejelentések szintjén – 1955 áprilisában kezdődtek, amikor mind az állami, mind a párttiszségeket betöltő magyar politikusok sorra álltak ki a nyilvánosság előtt az Ausztriával való jószomszédi viszony helyreállítása

¹¹ *Iratok*, 77. sz. dokumentum 230–235.

¹² URBÁN Károly: Magyarország és a Varsói Szerződés létrejötte. *Társadalmi Szemle* 1955/11. 78.

¹³ A Minisztertanács 1954. december 10-i jegyzőkönyvéből: uo. 78.

mellett. Rákosi Mátyás, a Magyar Dolgozók Pártja első titkára 1955. április 3-án, a „felszabadulás” 10. évfordulója alkalmából rendezett operaházi díszünnepségen többek között bejelentette, hogy a különböző társadalmi rendszerek békés egymás mellett élése szellemében Magyarország javítani kívánja a kapcsolatait Ausztriával.¹⁴ Hegedüs András április 18-i miniszterelnöki expozéjában üdvözölte a moszkvai megállapodásokat.¹⁵ Hasonlóképpen foglalt állást pár nap múlva parlamenti felszólalásában Boldoczki János külügyminiszter.¹⁶ Az új irányok magukkal hozták a bécsi követség megerősítésének szükségességét is. Márciusban az alig néhány hónapja Stockholmban működő egykori pártfunkcionáriust, Puja Frigyet nevezték ki bécsi követté. Puja dinamikusan látott munkához, és arra törekedett, hogy minél szélesebb és gyümölcsözőbb kapcsolatokat alakítson ki.

A moszkvai osztrák–szovjet tárgyalások után pár nappal, 1955. április 23-án az MDP Politikai Bizottsága – miután meghallgatta Rákosi Mátyás beszámolóját a szovjet fővárosban aláírt megállapodásról – határozatot hozott arról, hogy az államszerződés aláírása esetén ki kell dolgozni a politikai, gazdasági, kulturális és katonai kérdésekkel kapcsolatos tennivalókat. Az utóbbiakat a szovjet tanácsadók bevonásával.¹⁷ Nyilvánvalóan annak a fényében, hogy milyen lépéseket kell tenni Ausztriát illetően a Varsói Szerződésben meghatározott feladatok ellátására. Az államszerződés aláírását követő másfél hónapon belül – még ha egy rövid megbicsaklással is – a Politikai Bizottság részletes határozatot hozott a magyar–osztrák viszonyról. Első ízben június 23-án került a Politikai Bizottság elé a külügyminisztérium 22 pontos, a kapcsolatok minden szféráját érintő javaslata, ám rövid vita után levették a napirendről, arra hivatkozva, hogy az érintett minisztériumokkal előzetesen egyeztetni kell az előterjesztést.¹⁸ A valódi ok azonban nyilván nem ez volt, hanem a Moszkvából érkezett figyelmeztetés, miután egy héttel később június 30-án a Politikai Bizottság, immár „A nemzetközi helyzet és az ebből adódó feladataink” c. napirend részeként – Jugoszláviával és Nyugat-Németországgal együtt – mégiscsak megtárgyalta Boldoczki külügyminiszter jelentését. A határozat Ausztriára vonatkozó pontjai olyan lényeges politikai, gazdasági és kulturális teendők sorát tartalmazták, amelyek egyértelműen az enyhülés, a rendezés felé mutattak. Így többek között az osztrák és a kettős állampolgárok kiutazásának engedélyezését, elítélt osztrák állampolgárok kegyelemben részesítését, a vagyoni jogi tárgyalások lefolytatását, az áruforgalom bővítését, a köz-

¹⁴ *Szabad Nép*, 1955. április 4. 2.

¹⁵ *Szabad Nép* 1956. április 19. 2.

¹⁶ *Szabad Nép*, 1955. április 23. 1.

¹⁷ MNL, OL, M-KS 276. fond 53/227.ö.e. Az MDP PB 1955. április 23-ai ülésének jegyzőkönyve.

¹⁸ MNL, OL, M-KS 276. fond 53/238. ö.e. 138–139. lap Boldoczki János külügyminiszter előterjesztése 1955. június 17. A határozat uo.

lekedési és mezőgazdasági együttműködés erősítését, közös kulturális munkaterv összeállítását a magyar kulturális intézet ismételt megnyitását. az irodalmi, művészeti, tudományos kapcsolatok bővítését, mi több az 1926-ban az egykori közös állami adminisztráció iratainak tulajdonjogáról kötött badeni levéltári egyezmény alapján egy magyar levéltári megbízott bécsi kiküldetését.¹⁹ A magyar kormány – úgy mond jó szándékát és az ügy iránti elkötelezettségét bizonyítandó – június 27-én diplomáciai úton közölte Béccsel: az ősz folyamán készek felújítani az 1953 őszén megszakadt vagyoni jogi tárgyalásokat,²⁰ és meghívták az osztrák parlament küldöttségét egy magyarországi látogatásra.

Ausztria vezetői 1955. április-májusban az államszerződéssel kapcsolatos tárgyalásokkal foglalkoztak, így nem reagáltak a magyar nyilatkozatokra.²¹ Tárgyalási készségüket azonban az államszerződés aláírását követően – az 1955. július 3-án hivatalba lépett Julius Raab vezette kormány programnyilatkozatában – ismételten megerősítették. Többek között felvetették a gazdasági kapcsolatok bővítésének, a kulturális együttműködés létrehozásának a lehetőségét.²²

1955. július 6-án – 12 nappal a nagyhatalmak genfi csúcstalálkozója előtt – Rákosi Mátyás pártfőtitkár fogadta Karl Braunias osztrák követet. Első alkalommal került sor találkozóra egy osztrák (egyáltalán egy nyugati) diplomata és egy magyar pártvezető között. A jó légkörben lezajlott beszélgetésen Braunias felvetette a kétoldalú kapcsolatokat érintő összes lényeges kérdést, elsősorban az osztrákokat legjobban érdeklő ügyeket, a kettős állampolgárságú személyek helyzetének és a vagyoni jogi kérdéseknek a rendezését, valamint a magyar–osztrák határon uralkodó háborús állapotok normalizálását. Emellett sürgette azt is, hogy magyar részről enyhítsenek

¹⁹ A június 28-án kelt előterjesztést lásd *Iratok*, 82. sz. dokumentum 243–249., a határozatot lásd uo. 83. sz. dokumentum 250–251.

²⁰ Az MDP KV Politikai Bizottsága már június 11-én jóvá hagyta a tárgyaló küldöttség névsorát. MNL, OL, M-KS 276. fond, 53/236. ö.e. 100–101. lap.

²¹ Gellért Andor, ekkor a Szabad Európa Rádió magyar osztályának vezetője, Bakách-Besseney Györgyhez a New York-i Magyar Nemzeti Bizottmány külügyi vezetőjéhez intézett levelében (1955. május 6.) Bruno Kreiskyt, aki ekkor államtitkári posztot töltött be, idézte: „Magyar szomszédaink az első időben bizonyára nagyon csatlakozni fognak bennünk. Ebben az időben minden törekvésünket arra kell koncentrálnunk, hogy teljes semlegességünket minden eszközzel dokumentáljuk.” MNL, OL, P 2066, 72. dosszié 39–40. (Köszönöm édesapámnak, Gecsényi Lajosnak, hogy ezt az adatot átengedte nekem.) Kreisky sok évvel később maga is így írt erről emlékirataiban: „a magyar felkelésig – kevés figyelmet szenteltem a magyarországi fejlődésnek, és az ottani viszonyoknak”. Lásd: KREISKY, Bruno: *Im Strom der Politik. Erfahrungen eines Europäers*. Wien, Goldmann, 1988. 226.

²² Puja Frigyes követ jelentése 1955. július 7. Lásd *Iratok*, 86. sz. dokumentum 255–258. Ld. továbbá BIELKA, Erich: Österreich und seine volksdemokratischem Nachbarn In: *Die Ära Kreisky. Schwerpunkte der österreichischen Aussenpolitik*. Hg. BIELKA, Erich–JANKOWITSCH, Peter–TJALBERG, Hans. Wien, Europa, 1983. 200–201.

a vízümpolitikán, mert további fenntartása esetén a gazdasági, kulturális és sport kapcsolatok nem fejlődhetnek. Javasolta, hogy nyissanak újabb határátkelőhelyeket. Rákosi kijelentette, hogy az államszerződés megkötése és a semlegesség törvénybe iktatása után magyar részről számos lehetőséget látnak a két ország viszonyának normalizálására, s több alkalommal nyomatékosan hangsúlyozta, hogy magyar hivatalos szervek mindent meg fognak tenni a magyar–osztrák kapcsolatok javítása és elmélyítése érdekében. Felhatalmazta vendégét, hogy kijelentéseit közölje az osztrák kormánnyal. Ígéretet tett a felmerült problémák rendezésére, a hangsúlyt azonban a gazdasági kapcsolatok bővítésére helyezte, s külön is érdeklődött a villamos áram importjának és a faimport bővítésének lehetősége iránt. A beszélgetés hangulatára jellemző volt, hogy a kommunista vezető szóba hozta: szívesen utazna Bécsbe, ahol fiatalkorában gyakran megfordult.²³

A rendezésre tett javaslatokkal egy időben – bevallottan az államszerződés után előállt új helyzetre való tekintettel – a magyar pártvezetés súlyos intézkedéseket tett a magyar–osztrák határszakasz katonai megerősítésére. Erről a Politikai Bizottság július 7-én hozott határozatot. Ez szerint a 354 kilométer hosszú magyar–osztrák határszakaszon a 4047 főnyi határőrséget a déli, a keleti és az északi határvonáról átvezényelt 1011 fővel kellett megerősíteni, 11 új határőrsőt kellett létesíteni, azaz a határőrizet súlypontja még erőteljesebben a nyugati határra került.²⁴

A kétarcú politika jegyében néhány héttel később Kárpáti József külügyminiszter-helyettes magához kérette az osztrák ideiglenes ügyvivőt és tájékoztatta, hogy az államszerződés aláírása után mód nyílik nemcsak a jószomszédi, hanem a közvetlenebb, baráti viszony megteremtésére is. A kulturális és tudományos kapcsolatok élénkítése mellett miniszterek kölcsönös látogatását, küldöttségek cseréjét javasolta. Kifejezésre juttatta a magyar kormány készségét az osztrák részről megfogalmazott kívánságokat, mindenekelőtt a kettős állampolgárok kiutazásának engedélyezését és az új határátkelők megnyitását illetően. Kijelentette, hogy magyar részről az osztrák javaslatokat komolyan veszik, s annak a reményének adott hangot, hogy Ausztria és Magyarország között hasznos együttműködés alakulhat ki.²⁵

1955 őszén a két ország viszonyának rendezése valóban lendületet vett. Szeptember–október folyamán a magyar hatóságok fokozatosan enyhítettek a be- és kiutazási engedélyek kiadásának korábbi szigorú előírásain. 1955. október 16-án a 100. magyar–osztrák labdarugó mérkőzésre 4000 szurkoló érkezett Bécsből, többen, mint ahány osztrák a megelőző öt évben Budapestre jött. Együttműködés alakult ki a Bar-

²³ *Iratok*, 85. sz. dokumentum 253–254.

²⁴ MNL, OL, M-KS 276. fond 53/240. ö.e. 26–28. Az előterjesztés május 31-án kelt.

²⁵ *Iratok*, 87. sz. dokumentum 259–260.

tók és a Mozart évforduló megünneplésében,²⁶ magyar küldöttség vett részt a bécsi Opera és a Burgtheater megnyitásán, az őszi bécsi vásáron Mekis József, a Politikai Bizottság póttagja, a minisztertanács elnökhelyettese és Bognár József miniszter jelentek meg. Osztrák részről azonnal nyugtázták az első komolyabb engedményeket.

Az osztrák–magyar határon 1955 őszére a helyzet sokat javult, a magyar határőrség beszüntette a provokatív lövöldözést. Annak ellenére, hogy hónapról hónapra emelkedett a határátlépési kísérletek száma, amelyeknek egy része sikeres volt.²⁷ Az aknazár léte azonban továbbra is súlyos aggodalmakat okozott osztrák oldalon. Októberben a magyar határőrök által Luisling/Lovásznánál elkövetett súlyos határsértés²⁸ után magyar javaslatra közös ad hoc bizottságot állítottak fel az ügy kivizsgálására. A korrekt szellemű tárgyalás során eredményre nem jutottak, de osztrák kezdeményezésre megállapodtak abban, hogy mindkét küldöttség javasolni fogja kormányának egy állandó vegyes bizottság felállítását a határincidensek kivizsgálására.²⁹

Budapesten jó visszhangot váltott ki Julius Raab kancellárnak a semlegességi törvény benyújtásakor, 1955. október 26-án az osztrák parlamentben elmondott beszéde, amelyben elismerően szólt a magyar–osztrák (és csehszlovák–osztrák) kapcsolatok alakulásáról.³⁰ Bécsben kedvezően fogadták, hogy Budapest viszonylag gyorsan reagált Ausztria örökös semlegességének törvénybe iktatására, s a Szovjetuniót és más országokat megelőzve, ötödikként ismerte el Ausztria örökös semlegességét. A *Szabad Nép* belső vezércikkben méltatta a semlegességi törvényt. A lelkesedés még a pártlap cikkírójának a tollát is félrevitte, amikor a következőket írta: „A magyar nép különös örömmel üdvözli a semleges Ausztriát. [...] nem közömbös az, hogy nyugati szomszédja független, semleges állam-e, vagy olyan ország, amelynek területén idegen csapatok állomásoznak és idegen katonai támaszpontok vannak.”

²⁶ A Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett Mozart emlékkiállításon Peinsipp osztrák követ mondott megnyitó beszédet, amit a *Szabad Nép* részletesen ismertetett. *Szabad Nép*, 1956. május 16. 4. Napjaink együttes ünneplése bizonyosság: emberileg ismét közelebb kerülünk egymáshoz.

²⁷ MNL, OL, XIX-B-10 IV/8-10 1956 186. (01704.) A Határőrség Országos Parancsnokságának összefoglalója szerint 1955-ben 619 fő kísérelte meg nyugat felé illegálisan elhagyni az országot, ebből 15,6% volt sikeres, 1956 január–augusztus folyamán 1250 próbálkozott, ebből 13,8% sikeresen.

²⁸ MNL, OL, XIX-J-1-j Ausztria IV.32. KüM 009166/1955.

²⁹ *Szabad Nép*, 1955. december 24. 4., 1956. január 4. – A Belügyminisztérium elkészítette az állandó vegyes bizottság felállítására vonatkozó egyezmény magyar tervezetét, amelyet Piros László miniszter a Politikai Bizottság döntése alapján a kormány elé terjesztett. MNL, OL, M-Ks 276.f. 53/275. ö.e. Az MDP PB 1956. március 9-i ülésének jegyzőkönyve.

³⁰ CSÁKY, Eva-Marie: *Der Weg zu Freiheit und Neutralität. Dokumentation zur österreichischen Aussenpolitik 1945-1955*. Wien, Österreichische Gesellschaft für Aussenpolitik und internationale Beziehungen, 1980. 442.

Elfeledkezve arról, hogy a legnagyobb ausztriai megszálló erőt a szovjet alakulatok jelentették.³¹

Az osztrák kormány és a pártok, amelyeket ezekben a hónapokban elsősorban az államszerződés utáni rendezés foglalt le, a magyar kezdeményezéseket pozitívan nyugtázták, ám láthatóan lényegi áttörést vártak az elképzelések megvalósításában. Vélhetően ezért halogatták a parlamenti küldöttség látogatása időpontjának a kitűzését, ezért tért ki Franz Thoma földművelésügyi és Heinrich Drimmel oktatási miniszter a budapesti meghívások teljesítése elől.

Tény viszont, hogy Karl Braunias követ, aki 1955. márciusától szűk egy esztendő működése idején óriási erőfeszítéseket tett a két ország közötti viszony holtpontról történő kimozdítására,³² 1956 januárjában tíz témacsoportban 44 problémakört foglaltatott össze, amelyekről megbeszélések folytak az előző hónapokban. Ezek között szerepelt az utazási (vízum) rendelkezések felülvizsgálata, a vagyoni jogi tárgyalások folytatása, új határátkelőhelyek létesítése, a közúti és légi közlekedés, a postai forgalom, a telefonösszeköttetés javítása, fejlesztése, a legkényesebb kérdés: az államhatáron uralkodó állapotok normalizálása, a politikai és a diplomáciai kapcsolatok további élénkítése, a kulturális csere valamint az egyes szakterületek együttműködésének megalapozása.³³ Mindezeket az előzményeket aligha lehet figyelmen kívül hagyni, amikor a két ország viszonyának alakulását vizsgáljuk az 1956 tavaszától ősziig tartó hónapokban. A gazdag tematikából a leglényegesebbek realizálásában ugyanis 1956 első feléve hozta meg a fordulatot.

EGY KÜLÖNLEGES KAPCSOLATRENDSZER KÖRVONALAI 1956

Puja Frigyes bécsi követ 1956 első napjaiban váratlan lépést tett, amikor felkereste Burgenlandot, ahol találkozott a tartományi kormány vezetőivel, járt Felsőpulyán, Alsó- és Felsőőrön. Elégedetten állapította meg, hogy a tartományi vezetők, tekintet nélkül politikai pártállásukra, szorgalmazzák a Magyarországhoz fűződő viszony javítását, a kishatár-forgalom helyreállítását, a szorosabb gazdasági kapcsolatokat.³⁴

³¹ MÁTÉ Sándor: A semleges Ausztria *Szabad Nép*, 1955. október 28. 3.

³² A szovjet külügyminisztérium egyik diplomatája a túlzott aktivitással hozta összefüggésbe Braunias idő előtti visszahívását. Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rossziszkoj Federacii, Moszkva (a továbbiakban AVP RF) 077. fond 37. opisz 190 papka 37. gyelo 92–101. Köszönöm Baráth Magdolnának, hogy moszkvai kutatási eredményeiből a témát érintő dokumentumok felhasználását lehetővé tette a számomra.

³³ *Iratok*, 93.sz. dokumentum 282–288.

³⁴ Uo. 91. sz. dokumentum 267–270.

Megbeszéléseket folytatott az alsó-ausztriai tartományi politikusokkal is, akikkel a két ország közötti idegenforgalom kiszélesítéséről tárgyalt.³⁵ Január 23-án megkezdődtek Bécsben a vagyoni jogi tárgyalások is, amelyen a kezdeti szakaszban a magyar küldöttséget Sík Endre, a külügyminiszter első helyettese vezette.³⁶

Miközben a belügyminisztérium vezetői újabb és újabb intézkedéseket hoztak a magyar–osztrák határ őrizetéről, alig két héttel az Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának befejezését követően, március 9-én, látható előzmények nélkül, a Politikai Bizottság Piros László belügyminiszter előterjesztésére három, a magyar–osztrák kapcsolatokat érintő nagy jelentőségű kérdésben hozott elvi döntést. Elsődlegesen a nyugati határon lévő műszaki akadályrendszernek („a vasfüggönynek”) a felszámolásáról, a drótsövény és a taposóaknák eltávolításáról, azzal, hogy kívánatosnak tartja a munkák befejezését az év végéig.³⁷ Másodsorban egy magyar–osztrák állandó vegyes bizottság létrehozásáról a határincidensek kivizsgálására, és végezetül a 16 éven aluli határsértők kicseréléséről szóló bilaterális egyezmény előkészítéséről. Mindhárom esetben a minisztertanács elé utalták a konkrét javaslatok elbírálását.³⁸ A továbblépés tehát megtörtént, még ha annak nincs is nyoma, hogy a kormány napirendre tűzte volna a témákat.³⁹ 1956. április 7-én viszont egyezményt írtak alá a vízgazdálkodásról és a határvidék vizeiről. Egy olyan szakmai megállapodást, amely tekintettel a folyó és állóvizek jelentőségére az ország-

³⁵ Uo. 94. sz. dokumentum 288–290.

³⁶ *Szabad Nép*, 1956. január 24. 4. – MNL, OL, XIX-J-1-j, Ausztria 23/j. A magyar–osztrák pénzügyi tárgyalások jegyzőkönyvei 1956. február 24.–június 8. ill. Szita János pénzügyminiszter-helyettes összefoglaló jelentése: *Iratok*, 107. sz. dokumentum 339–343. Ettől kezdve a tárgyalások szüneteltek, a megállapodást csak 1964-ben írták alá.

³⁷ Abban, hogy a műszaki zár állapotának milyen szerepe volt a döntésben, nem szólnak a források. 1954. júliusában az 1. számú határőrkerület állapotáról a BM Kollégiuma elé terjesztett jelentésben arról számoltak be, hogy a műszaki zár állapota gyenge és elavult, a aknamezők elavultak. Az ún. határőrizeti főirányokban 1953/54 fordulóján új aknamezőket telepítettek. Lásd: *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956*. 2. köt. Összeállította, a jegyzeteket készítette és a bevezető tanulmányt írta KAJÁRI Erzsébet. Szerk. GYARMATI György–S. VARGA Katalin. Budapest, Történeti Hivatal, 2001. 820.

³⁸ MNL, OL, M-KS 276. fond 53/275. ö.e. 6–7

³⁹ Úgy tűnik, a magyar vezetők maguk sem tudták, hogyan kezeljék a kérdést. Amikor Walther Peinsipp osztrák követ a Hegedűs András miniszterelnöknél tett bemutatkozó látogatása során, március 26-án szóba hozta az aknaövezet megszüntetésének kérdését (hangsúlyozván: tudja, ez magyar belügy), Hegedűs sokat sejtetően, közölte: „ezen a kérdésen gondolkodunk és reméljük fogunk olyan megoldást találni, amely kielégítő lesz mindkét fél számára”. Megemlítette továbbá a vegyes bizottság létrehozását is, mondván ez is egy fontos lépés lesz. MNL, OL, XIX-J-1-j, Ausztria, 4/af 1956 szám nélkül. Gergely Miklósnak, a protokoll munkatársának március 27-én kelt 298/út/56. sz. feljegyzése)

határ térségében, a folyamatos és állandó együttműködés megalapozását biztosította, mégpedig csakis az aknák eltávolítását feltételezve.⁴⁰

Két hónapos halogatás után, 1956. május 7-én a Politikai Bizottság hirtelen fordulattal megerősítette korábbi döntését a nyugati országhatáron húzódó aknamező és drótakadály eltávolításáról. Az ülésen Rákosi Mátyás ismertette Ausztria Kommunista Pártja vezetőinek levelét, amelyben kérték a határzár felszámolását. Úgy tűnik, hogy ezt a pozitív döntést az osztrák kommunisták, akik nyilvánvalóan tudtak a korábbi magyar szándékról, szerették volna felhasználni az éppen aktuális parlamenti választási propagandájukban. Rákosi bejelentette, hogy valóban be kell jelenteni a munkák megkezdését. Ezt a bejelentést azonban előzze meg az *Österreichische Volksstimme*, az osztrák pártlap és a *Szabad Nép* cikkváltása. Hegedűs András, Gerő Ernő és Piros László (sajnos nem rögzített) felszólalásait követően a PB egyetértett a megoldással.⁴¹ Másnap a minisztertanács Hegedűs András miniszterelnök javaslatára formális határozatot fogadott el a munkálatok beindításáról.⁴² A *Volksstimme* és a *Szabad Nép* egymást követő három napon – május 8–10. között cikkeztek a témáról.⁴³ Ezzel számottevően csökkent a bejelentés súlya. Mind a hazai külügyesek, mind a márciusban érkezett Walther Peinsipp követ sajnálkozásuknak adtak hangot az „ügyetlenség” miatt.

Az minden esetre megállapíthatatlan, hogy a lépést megelőzték-e konzultációk a többi párttal, mindenekelőtt a szovjet vezetéssel. Hegedűs András miniszterelnök így írt erről az emlékirataiban: „Igen nagy vitát váltott ki az az intézkedésünk, amellyel elrendeltük az osztrák–magyar technikai határzár felszedését. Ma is magam előtt látom az emiatt dühösen bíráló Siroky csehszlovák miniszterelnök lángvörös arcát. Május 10-én megkezdődött a határzár eltávolítása. Ez az egyoldalú intézkedés joggal sértette a csehszlovák vezetést. Mi úgy véltük, hogy a határzár akadályozza a jószomszédi viszony kialakítását Ausztriával, amit mi viszont igen fontosnak tartotunk.”⁴⁴ Figyelemre méltó, hogy a szovjet külügyminisztérium I. Európai osztályán 1956. május 12-én a magyar–osztrák kapcsolatokról készült leíró jellegű áttekintés – miközben hangsúlyozottan méltányolta és kiemelte, hogy a magyarok jelentős aktivitást tanúsítottak az osztrák kapcsolatok rendezésében, fejlesztésében – nem emlí-

⁴⁰ Uo. XIX-J-1-f „A” 7.

⁴¹ Uo. XIX M-Ks 276. fond 53/285 ö.e. 1-3., 11. A PB 1956. május 7.-ei ülésének a jegyzőkönyve.

⁴² Uo. XIX-A-83-a B-1423/TÜK/1956.

⁴³ *Österreichische Volksstimme*, 1956. május 8. 1, Jetzt kann der Stacheldrat fallen. – *Szabad Nép*, 1956. május 9. 3. Az osztrák-magyar barátság erősítéséért. (MNL, OL, XIX-J-1-u Külügyminiszter-helyettesek iratai. Sebes István iratai, 9/se/1956.)

⁴⁴ HEGEDŰS András : *A történelem és a hatalom ígézetében. Életrajzi elemzések*. Budapest, Kossuth, 1988, 258.

tette a műszaki zár felszámolásának kérdését.⁴⁵ Ez legalábbis azt jelezte, hogy alacsonyabb diplomáciai szinten a szovjet apparátus nem volt képes.

A „vasfüggöny” eltávolításáról szóló döntés mind a határőrség állománya, mind a lakosság körében széleskörű visszhangot váltott ki. A határ mentén élők nem titkoltan abban reménykedtek, hogy visszatérnek a korábbi szabályok, hamarosan meglátogathatják Ausztriában élő rokonaikat, visszaállhat a kishatárforgalom.⁴⁶ A Politikai Bizottság május 24-én tartott ülésén a meghívottként jelen lévő Gábris Mihály a belügyminiszter első helyettese és Hortobágyi János a Győr–Sopron megyei Pártbizottság első titkára egyaránt beszéltek erről a várakozásról, amelyre véleményük szerint megoldást kell találni. Szalai Béla PB-tag az útlevél-kiadás és a kivándorlás szabályainak enyhítését hozta szóba, Hegedüs András is egyetértett ezzel. A határozatban helyet is kapott a kivándorlás kötöttségeinek felülvizsgálata, illetve a tiltott határátlépésekre vonatkozó magyar–osztrák egyezmény előkészítésének a kérdése.⁴⁷

Talán ebben az új helyzetben is kereshetjük a magyar semlegesség esélyeiről a hazai közvéleményben 1955-ben ismét feltámadt illúziók továbbélésének egyik magyarázatát.⁴⁸ Hiszen, ha a Szovjetunió belenyugodott Magyarország nyugati határán az akna felszedésébe, akkor egyszer akár ki is engedheti az országot a hatalmi övezetéből – vélhette az utca embere.

Az Államvédelmi Határőrség tisztjeit, akik jórészt értetlenül hallgatták az új helyzetre vonatkozó eligazításokat, elsősorban az aknamentes határ őrzéséből adódó feladatok nyugtalanították, mert ahogyan haladt előre az akna eltávolítása, úgy növekedett a határ felé igyekvők tömege, akik azt hitték, hogy a megváltozott állapotok közepette sikerül átjutniuk az áhított nyugati világba.⁴⁹

Azt, hogy az új helyzet milyen további változásokkal járhat, a magyar pártvezetés valójában nem tudta felmérni. Az aligha lehetett kétséges, hogy a magyar–osztrák viszony fejlődésére, feltételezhetően már középtávon, a döntés kedvező hatást gyakorol. Miután a „vasfüggöny”, az aknazár, a drótsövény nem csupán lélektanilag teremtett nehezen elviselhető helyzetet a határ túloldalán élők számára, de igen gyakran súlyos, halállal végződő baleseteket okozott az osztrák polgári lakosság körében, erősen megnehezítette a határ menti földek művelését, az osztrák kormányzat

⁴⁵ AVP FR, 077. fond 37. opisz 190. papka 37. gyelo 92–101.

⁴⁶ *Szabad Nép*, 1956. május 21. 4.

⁴⁷ MNL. OL. M-KS 276. fond 62/99. ö.e. Gyorsírási jegyzőkönyv

⁴⁸ V.ö. többek között RAUCHENSTEINER, Manfred: Die Performance war perfekt. In: *Die Ungarnkrise 1956 und Österreich* Hg. SCHMIDL, Erwin A. Wien, Böhlau, 2003. (a továbbiakban: RAUCHENSTEINER, 2003.) 143.

⁴⁹ MNL, OL, XIX-B-10 I-4-66. Jegyzőkönyv a 4. határőrkerületi parancsnokság tiszti gyűléséről 1956. május 31. 3.

számára ennek a megszüntetése – különösen az államszerződést követően – fontos kérdést jelentett. Másfelől az aknák és a drótakadályok eltávolítása meghatározta az októberi forradalom és szabadságharc idején kialakult helyi barátkozások, majd a forradalom leverését követő tömeges menekülés körülményeit is.

A változás azonban korántsem jelentette azt, hogy megszűnt a határőrizet, hogy akadálytalanná vált a közlekedés a két ország között. Miközben a néphadsereg műszaki egységei rohammunkában több helyen már május 10-én megkezdték az akna-mentesítést⁵⁰ (amit szeptember 20-ig a teljes határszakaszon be is fejeztek),⁵¹ a Politikai Bizottság május 24-én ismét a nyugati határ őrzésének megerősítéséről döntött. Az előterjesztés és a határozat első ízben komplex módon foglalkozott a kérdéssel. Miközben bírálta a rendőrség és a határőrség munkáját, arról is szólt, hogy németül beszélő tiszteket vezényeljenek az őrsökhöz, hogy tegyenek intézkedéseket a határ menti települések áruellátásának, lakásviszonyainak, kulturális és sportéletének a javítására. Felhívták a belügyminisztériumot, hogy a rokonlátogatások megkönnyítésére vizsgálja meg az alkalmi „útillapok” (úti okmányok) kiadásának a lehetőségét, a kivándorlásra vonatkozó szabályok enyhítésének a kérdését.⁵² Rákosi az ülésen éppenséggel arról beszélt, hogy „[...] egy év múlva nem lesz határőrizet. Látni kell, hogy merre halad a fejlődés.”⁵³ Azt, hogy mire gondolt, amikor ezt mondta, legfeljebb csak találgathatjuk.

A határozat alapján kiadott különböző szintű parancsok részletesen rendelkeztek – sok egyéb mellett – a határon kiépítendő ún. rejtett technikai megfigyelő rendszerről, a határ felé vezető utak és vasutak forgalmának állandó ellenőrzéséről, a határőrség fegyelmének erősítéséről, a határ menti helységek ellátásának javításáról, az állambiztonsági felderítő tevékenység kiterjesztéséről. A belügyminiszter első helyettese május 29-én 21 pontban határozta meg a műszaki zár felszedését követően foganatosítandó intézkedéseket. A parancs azt sugallta, hogy várhatóan növekszik a Magyarország elleni kém-, terror-, diverziós és romboló tevékenység, az áru- és az embercsempészet. A miniszter két héttel később többek között a fegyveres erőktől történő szökések megakadályozásáról, a polgári lakosság körében az ügynökhálózat bővítéséről, az emigránsok itthon élő hozzátartozóinak fokozott figyelé-

⁵⁰ *Szabad Nép*, 1956. május 12. 1. Megkezdték a műszaki zár eltávolítását az osztrák határ mentén. A lap tudósítója és néhány osztrák újságíró kereste fel a műszaki alakulat katonáit Kemenestarródfa határában. Az alakulat parancsnoka a munkák megindítását a vízügyi egyezményrel indokolta, amiben rögzítették a Pinka folyó szabályozását.

⁵¹ MNL, OL, XIX-B-10-1956 IV.8-10. Jelentés a műszaki záruk felszedésének helyzetéről. 1956. szeptember 1.

⁵² MNL, OL, M-KS 276. fond 53/288. ö.e. 5–6., 62–78. A határozat dátuma 1956. május 31. Az előterjesztéshez képest keményebb hangot ütött meg.

⁵³ Uo. 62/99. ö.e. Gyorsírással jegyzőkönyv. 233.

séről rendelkezett.⁵⁴ Iscsenko altábornagy, a BM szovjet főtanácsadója egy augusztusi feljegyzésében a határ ügyében Magyarországra nehezedő nyugati nyomást, a szaporodó osztrák provokációkat, a „disszidensek” számának növekedését tette szóvá. Miközben nem titkolta, hogy elégtelennek tartja a határsértőkkel szemben alkalmazott intézkedéseket.⁵⁵

A külügyminisztérium által képviselt folyamatos előrehaladás szellemét tükrözte viszont a minisztérium kollégiumának 1956 júliusában elfogadott állásfoglalása, amelyhez előzetesen a bécsi követség 26 pontból álló „ötletbörzét” terjesztett elő. Az állásfoglalás nem sokkal maradt el ettől, amikor az általános politikai, gazdasági és kulturális teendők körében – adott helyzetben nem csekély illúzióval – többek között Julius Raab kancellár vezetésével kormányküldöttség meghívását, az osztrák kormánypártokkal történő kapcsolatletteremtést, a határ menti területek közötti együttműködés létrehozását, kereskedelmi egyezmény kötését, a tudományos, a művészeti és a sportkapcsolatok erősítését és különböző szakegyezmények előkészítését vették programba.⁵⁶ A bő kívánságlistából egyelőre a Bécs–Budapest közötti repülőjárat valósult meg, melynek első gépe – a légiforgalmi egyezmény aláírása előtt – június 5-én leszállt a schwechati repülőtérre.⁵⁷

A szándékokat tekintve figyelmet érdemelt, hogy az augusztusi követi értekezleten Gerő Ernő, az MDP újonnan megválasztott első titkára a további nyugati irányú külpolitikai nyitásról szólva „rendkívüli fontosságú”-nak nevezte az Ausztriához fűződő viszonyt, amelyben még „igen nagy kiaknázatlan lehetőségek” rejlenek.⁵⁸ Ez láthatóan azt jelezte, hogy a magyar pártvezetés – a belpolitikai merevség furcsa paradoxonaként – változatlanul kiemelten kezeli a korábbi bezárkózás felszámolását. Amikor Julius Raab kancellár szeptember első napjaiban nyilatkozatot adott a *Szabad Nép* és Magyar Rádió munkatársainak, a központi pártlap szerkesztőségi vezércikkben méltatta ennek a jelentőségét.⁵⁹ Az osztrák követ az interjú visszhangjáról szólva azt jelentette, hogy „[...] ez a lakosság és a fővárosi vezető körök számára ténylegesen a napi beszélgetések tárgyát jelentette, hiszen Ausztria divattá vált, és

⁵⁴ *Iratok*, 106. sz. dokumentum 335–339.

⁵⁵ AVP RF, fond 37. opisz 191. papka 36. gyelo. Iscsenko és Kozicsev jelentése a Magyar Népköztársaság nyugati határán lévő helyzetről.

⁵⁶ *Iratok*, 108. sz. dokumentum 344–357.

⁵⁷ A gépet az osztrák közlekedési minisztérium képviselői fogadták. Az egyezmény megkötésére, noha a minisztertanács június 11-én ehhez hozzájárult, az osztrák hatóságok késlekedése miatt október közepéig nem került sor. *Iratok*, 119. sz. dokumentum 386.

⁵⁸ A felszólaláshoz készített vázlat MNL, OL, M-KS 276. fond 66/134 ő.e.

⁵⁹ *Szabad Nép*, 1956. szeptember 8. Jó szomszédokhoz méltón.

a lakosság minden egyes jó szót a határ túloldaláról a magyar néppel szembeni barátság jeleként értelmez.⁶⁰

Az osztrák közvélemény, amelyet nem kevésbé leptek meg a magyar lépések, a kezdetektől figyelemmel kísérte az aknák eltávolítását, és alapvetően megnyugvással nyugtázta a fejleményeket. A munkálatok távolabbi településekről, elsősorban azonban Bécsből számos kíváncsi érdeklődőt vonzottak a helyszínre, akik megkísérelték – sokszor nem is eredmény nélkül –, hogy barátkozzanak a magyar műszaki katonákkal és a határőrökkel. Nem egyszer előfordult, hogy csokoládét, italokat adtak a katonáknak. Az *Österreichische Neue Tageszeitung* tudósítója egész oldalas határ menti helyszíni beszámolóját azzal zárta, hogy az öröm mellett az éremnek van másik oldala is: félő, hogy jelentősen megnövekszik a nem kívánatos menekültek száma, ismét kialakul a csempészség. Ám, ha ténylegesen normális állapotok lesznek a határon, akkor néhány csempészbe beletörődnek – írta az újságíró.⁶¹ Ilyen értelemben beszélt még hónapokkal később a határzár felszámolásának következményeiről Peinsipp követ is Sebes István miniszterhelyettesnek.⁶² A szocialista *Arbeiter Zeitung* arra figyelmeztetett, hogy a magyarországi belpolitikai helyzetben, az ország nemzetközi kötődésében nem történtek változások. A szerveződő osztrák hadsereg stratégiái is változatlanul a keleti irányt tartották a legveszélyesebbnek. Az 1956 júliusában elfogadott harcászati utasítás két lehetséges változatot rögzített, mindkettő a Magyarország felől fenyegető támadást valószínűsítette.⁶³ Ennek a fényében nem meglepő, hogy a burgenlandi lakosság között riasztó hírek keringtek. Ők is attól féltek – mint a *Die Presse* napilap beszámolt erről –, hogy Magyarország felől támadás éri az országot.⁶⁴

A kormányzat és a politikai pártok megnyugvással, de figyelemmel az ország bonyolult bel- és külpolitikai helyzetére alapvetően inkább óvatos várakozással értékelték a változásokat. A legfontosabb az volt, hogy megszűnt egy akut veszélyforrás. Ezt tükrözte Raab kancellár említett szeptemberi nyilatkozata is, amikor hangsúlyozta, hogy a határzár eltávolítása „lényegesen hozzájárult” a kapcsolatok javulásához, és segít a további normalizálási folyamatban. Manfred Rauchensteiner osztrák történész, a téma kiváló ismerője – talán eltúlozva – úgy véli, hogy a forradalom előtt nem csupán Bruno Kreisky külügyi államtitkár (miként azt emlékirataiban írta), de sok más politikus, sőt Ausztria nagy része is érdektelenséggel viseltetett a magyar-

⁶⁰ ÖStA, AdR, BKA/AA, Ungarn 2. 511049/Pol/1956.

⁶¹ *Österreichische Neue Tageszeitung*, 1956. május 31. Der eiserne Vorhang hat ausgedient.

⁶² MNL, OL, XIX-J-1-u Külügyminiszter-helyettesek iratai. Sebes István iratai. 53/se/1956.

⁶³ RAUCHENSTEINER, 2003. 240–241.

⁶⁴ *Die Presse*, 1956. május 16. 3.

országi események iránt.⁶⁵ Azaz – ellentétben a katonákkal – a politika nem érdeklődött a szomszéd ország iránt. Ezzel szemben tény, hogy Kreisky egy június elsején Sebes István külügyminiszter-helyettessel és Marjai József főosztályvezetővel folytatott megbeszélésén hangsúlyozta: „[...] külpolitikai síkon a szocialista párt is arra fog törekedni, hogy együttműködést létesítsen Magyarország és Ausztria között gazdasági és részben, ahol megy kulturális vonalon is.” Ám hozzáfűzte: „[...] neki meggyőződése, hogy az a fordulat, amely most Magyarországon végbemegy, illetőleg, amely a mi táborunkban végbemegy, komoly dolog. A pártban vannak még ilyen emberek, mint ő, de nagyon sokan az egészet csak színháznak, kirakatnak tartják.”⁶⁶

Kétségtelen, hogy az osztrák politikusok többsége a bekövetkezett változások stabilizálására, úgymond bizonyításra várt. A fontolva haladás jegyében halogatták a parlamenti küldöttség látogatását, udvariasan elhárították Julius Raab meghívását. Másfelől arra is ügyeltek, hogy a magyar emigráció politikai szervezeteit távol tartásuk az osztrák fővárostól. Így megakadályozták az emigráns csúcsszervezet, a Magyar Nemzeti Bizottmány áttelepülését New Yorkból Bécsbe.⁶⁷

A kelet–közép-európai országokban szolgálatot teljesítő osztrák követek és nagykövetek szokásos nyári konferenciáján, ahol az SZKP XX. kongresszusa nyomán bekövetkező változások, a szovjet–jugoszláv viszony javulása és a poznani események várható kihatásai álltak az általános politikai tájékozódás és tájékoztatás középpontjában, a magyar–osztrák viszony érdemben nem is került szóba. A magyarországi helyzetről Peinsipp követ lakonikus rövidséggel állapította meg, hogy a magyar belpolitikára a szovjet változások csupán másodlagos hatást gyakoroltak. A központi kérdés itt Rákosi pártvezető bukása vagy maradása – hangsúlyozta a diplomata.⁶⁸

Noha a követ csupán bő három hónapja állt a budapesti osztrák képviselő élén, a rendelkezésére álló információk alapján ennél bizonyára árnyaltabb és részletesebb beszámolót is tarthatott volna. Legalábbis ezt feltételezhetjük ama terjedelmes jelentések alapján, melyeket júliusban a magyarországi „írlóladásról” és az ellenzék szerveződéséről a Ballhausplatzra, a külügyminisztériumba küldött. Itt a sokoldalú tájékoztatók egyikét július folyamán külön feljegyzésben kivonatoltatták a minisztérium apparátusa, illetve a külképviseletek számára. Olyan összefoglalót készítettek, amelyben a hangsúlyt a Petőfi Körben tömörülő ellenzéki erők tevékenységének bemutatására helyezték. Úgy ítélték meg, hogy mindez csupán a kommunista párton belüli csoportoknak a vezetéssel szembeni „felkelését” jelenteti, ami

⁶⁵ RAUCHENSTEINER, 2003. 243–244.

⁶⁶ *Iratok*, 105. sz. dokumentum 332–335. Az idézet 334.

⁶⁷ Az interjú: *Szabad Nép*, 1956. szeptember 7. 1. A kommentár: *Szabad Nép*, 1956. szeptember 8. 3.

⁶⁸ ÖStA, AdR, BKA/AA, Österreich 2 GZ 516346/Pol/1956.

nem áll összefüggésben a poznani eseményekkel. Az értelmiségnek az ellenzéki mozgalomban játszott vezető szerepével kapcsolatban kiemelték, hogy a sajátos magyar viszonyok következtében a polgári réteg csekély és elégtelen bármiféle ellenzéki tevékenységhez, a munkásság viszont korántsem olyan elszánt és harcra kész, mint Lengyelországban.⁶⁹

A nyári holt szezont követően október első felében Peinsipp követ, aki érezhetően mind szerteágazóbb kapcsolatokat épített ki a budapesti polgári körökkel, elsősorban Nagy Imre személyének gyors előtérbe kerüléséről, népszerűségének növekedéséről küldött információkat. A Rajk László és társai temetésén lezajlott tömegdemonstráció hatása alatt a magyar fejlődést illető véleménye érezhetően módosult, amikor rámutatott a nyugtalanság növekedésére, a szovjetellenes propaganda számottevő erősödésére. „Tájékozott személyek nagyon félnek attól, hogy az ellenzék híjával van az okosságnak és szabad folyást enged érzelmeinek” – sommázta következtetését.⁷⁰

A forradalmi események kezdetéről Bécsbe küldött október 24-i távirata, majd a magyar hatóságok által elrendelt hírzárlat következtében csak alkalmilag leadott telefonjelentései közvetlenül már nem befolyásolták az osztrák politikai élet irányítóit a magyar események megítélésében. Számukra a meghatározó információs források a magyar és a nemzetközi tömegkommunikáció jelentései, illetve a szomszédságból adódó közvetlen tapasztalatok lettek.

A magyar–osztrák kapcsolatokban a következő napok, hetek és hónapok új fejezetet nyitottak.⁷¹

⁶⁹ ÖStA, AdR, BKA/AA, Ungarn 3 GZ 511190/Pol/1956.

⁷⁰ Peinsipp jelentései. GECSÉNYI Lajos: Osztrák diplomaták Nagy Imre szerepéről és tevékenységéről 1953–1956. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések IV.* Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2006. 223–233.

⁷¹ A forradalmi események idején, majd azt követően a kapcsolatok alakulására ld.: *Osztrák külügyi iratok Magyarország történetéhez 1956. október–november* [A dokumentumokat fordította és közléteszi GECSÉNYI Lajos]. *Múltunk* 1996/2. 157–206.

FARKAS JUDIT ANTÓNIA

„ELMONDTÁK CIKKEIKBEN, AMIT ELMONDHATTAK, A TÖBBIT ELHALLGATTÁK”

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC A BUDAPESTRŐL
TUDÓSÍTÓ OLASZ KOMMUNISTA ÚJSÁGÍRÓK SZEMÉVEL II.*

Mint arra tanulmányunk első részében a *l'Unità* két Budapesten tartózkodó különtudósítója, Adriana Castellani és Alberto Jacoviello cikkeinek ismertetésekor rámutatunk, az Olasz Kommunista Párt (a továbbiakban: OKP) központi napilapja – jóllehet október végén néhány napig némileg finomított a hangnemen – a legkisebb mértékben sem tért el a pártvezetés magyar forradalommal szembeni dogmatikus álláspontjától.¹ A párt vezetői azt azonban nem minden esetben tudták megakadályozni,

* A tanulmány alapjául szolgáló olaszországi kutatásokat az 1956-os forradalom és szabadságharc 60. évfordulójára létrehozott Emlékbizottság támogatta. A kutatás során nyújtott segítségért Giuseppe Liannak, az idézetek fordításáért Gulyás Andrásnak tartozom köszönettel. Az idézet forrása: MONTANELLI, Indro: *1956 Budapest. A Corriere della Sera kiküldött tudósítója jelenti. (Válogatás Indro Montanelli 1956-ban írt cikkeiből.)* [Ford. PARCZ Ferenc.] Budapest, Püski, 1989. 28.

¹ FARKAS Judit Antónia: „Elmondták cikkeikben, amit elmondhattak, a többi elhallgatták” Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc a Budapestről tudósító olasz kommunista újságírók szemével. I. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2017. (A továbbiakban: FARKAS, 2017.) 291–309. – Az OKP-ról és az olasz kommunista sajtóról: ARGENTIERI, Federico: A „széplelkek” emlékiratai. Az 1956-os olasz kommunista pártellenzék visszaemlékezéseiből. In: *Évkönyv. 2. 1993*. Szerk. biz. BAK János–HEGEDŰS B. András–LITVÁN György–S. VARGA Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 117–124. – WALCZ, Amarylisz: *La rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia*. Roma, Ambasciata della Repubblica di Ungheria, 2001. – MELIADÒ, Valentina: *Il fallimento dei "101". Il PCI, l'Ungheria e gli intellettuali italiani*. Roma, Liberal Edizioni, 2006. – PANKOVITS József: 1956 és az olasz kommunisták. *Múltunk*, 2007/1. 26–57. – HORVÁTH Jenő: Magyarország olasz szemmel (1945–1989). *Limes*, 2008/2. 129–142. – ROSSELLI, Alessandro: Il Partito Comunista Italiano e la rivoluzione ungherese del 1956: una ricerca sulla stampa comunista. In: *La crise des empires Suez – Budapest 1956. Actes du colloque international Szeged, les 29–30 septembre 2006 Université de Szeged. Université de Szeged Département d'histoire moderne et d'études méditerranéennes*. Szerk. J. NAGY, László–FERWAGNER, Péter Ákos; előszó J. NAGY, László. Szeged, JATE Press, 2007. (A továbbiakban: ROSSELLI, 2006.) 13–33. – FRIGERIO, Alessandro: *Budapest 1956. La macchina del fango. La stampa del PCI e la rivoluzione ungherese: un caso esemplare di disinformazione*. Előszó MIELI, Paolo. Torino, Lindau, 2012. (A továbbiakban: FRIGERIO, 2012.) – JUHÁSZ, Balázs: La rivoluzione del 1956 e il Partito comunista italiano. In: *La rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia*. Szerk. FEJÉRDY András. Soveria Mannelli, Rubbettino, 2017. (A továbbiakban: *La rivoluzione ungherese*, 2017.) 47–57.

hogy a kommunista sajtó más fórumain ne jelenjenek meg „kritikus” hangok, olyan cikkek, cikkrészletek, amelyek a hivatalos állásfoglalással ellentétben objektívabb képet igyekeztek adni az olvasóknak a magyarországi eseményekről. Míg Indro Montanelli találó jellemzése szerint Jacoviello: „Olyannak tűnt [...], mint aki szerzetesi fogadalmát letéve, érzi magában az eretnokség erősödő erejét, de nem tud kitörni”,² addig a „megvilágosodott” Sergio Perucchi, a *Vie Nuove* című kommunista képes hetilap és Giorgio Bontempi, a kommunista közeli *Il Paese* című római napilap Magyarországra küldött tudósítói – pártjuk szemében „eretnek” módon – a kendőzetlen valóságot igyekeztek leírni cikkeikben. Arról számoltak be, amit Magyarországon láttak, és az olasz kommunisták mindenáron igyekeztek meghamisítani vagy elhallgatni. A párt ortodox álláspontjától eltérő megnyilatkozások azonban nem maradtak következmények nélkül.

Kollégái megvilágosodásának folyamatát Jacoviello már Magyarországra érkezésekor, a november 4-i második szovjet beavatkozást követő napokban érzékelt, ezért írta visszaemlékezésében – nyilván saját büntudatát is leplezve – hogy „[...] Bontempi az *Il Paese*től és Perucchi a *Vie Nuovétól* gyanakodva néznek rám: alighogy megérkeztem Budapestre, és attól félnek, hogy a valóság sematikus vízióját akarom rájuk kényszeríteni.”³ Tanulmányunk második részében Sergio Perucchi, a harmadik, befejező részben pedig Giorgio Bontempi magyarországi benyomásait mutatjuk be: azt, amit a látottak alapján lejegyeztek, és ami ebből nyomtatásban megjelent. Mindeközben rámutatunk arra, hogy a kommunista pártvezetés milyen módon és eszközökkel próbálta félretájékoztatni az olvasókat.

A *VIE NUOVE* CÍMŰ KÉPES HETILAP BUDAPESTI KÜLÖNTUDÓSÍTÓJA: SERGIO PERUCCHI

Sergio Perucchi (1925–2013) az 1950-as években – a televízió tömeges elterjedéséig – virágkorát élő képes hetilapok, magazinok jellegzetes műfajának, a fotókkal kísért riportáznak volt a képviselője.⁴ Az tette magyarországi különtudósítói tevékeny-

² AJELLO, Nello: *L' incontro con Montanelli nella Budapest in rivolta*. http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1996/03/03/incontro-con-montanelli-nella-budapest-in.html?refresh_ce.

³ JACOVIELLO, Alberto: *La coesistenza difficile: otto anni di viaggi attraverso la diplomazia dell'Est e dell'Ovest*. Milano, Feltrinelli, 1961. 76.

⁴ Perucchihoz ld.: PERUCCHI, Sergio: Ahol a világ lelke lakott. (Részlet). Ford. WALCZ Amarylisz. *Limes*, 2006/4. (Európai szemmel. Nemzetközi visszhang II.) (A továbbiakban: PERUCCHI, 2006.) 77 (1. jegyzet). Vö. MONTANELLI, Indro: Un partigiano a Budapest. In: *Ungheria 1956. La cultura si interroga. La rivoluzione patriottica e democratica d'Ungheria nello specchio di letteratura*,

ségét felettebb érdekessé, hogy nemcsak íásaival, hanem fotóival is dokumentálni kívánta mindazt, aminek szemtanúja volt Magyarországon. Összesen három fotókkal kísért cikke látott napvilágot a *Vie Nuove* című kommunista képes hetilapban az 1956-os magyar forradalomról.⁵ Azt, hogy mit látott Perucchi és tudósításainak mely részeit cenzúrázták, egykori jegyzetei, fotói és negyven évvel később közreadott visszaemlékezése alapján próbáljuk meg rekonstruálni.⁶

Közel egy héttel a Budapestet lerohanó szovjet tankok bevonulását követően, 1956. november 10-én látott napvilágot az a lapszám, amelyben Perucchi első Budapestről küldött tudósítása megjelent, és amelyet már a frissen kinevezett igazgató, Maria Antonietta Macciocchi (1922–2007) állított össze. Macciocchitól, aki a *l'Unità* magyarországi különtudósítójának, Alberto Jacoviellónak volt ekkoriban a felesége, és éveken át a *Noi Donne* című kommunista közeli női magazint szerkesztette, azt várták, hogy új rétegeket nyerjen meg, és különösen a nők felé nyitva növelje a lap népszerűségét. Újításai közé tartozott egy populárisabb profil kialakítása, aminek az új arculat (tipográfia, több fotó), új rovatok, a megnövekedett, mintegy 40 oldalra bővült terjedelem, a cikkek nyelvezetének egyszerűsödése és ismert baloldali értelmiségiek – köztük például Pier Paolo Pasolini – írásainak rendszeres közlése is részét képezte. A lap ennek ellenére nem igen tudott kitörni az elsősorban férfiaknak szóló pártlap béklyójából.⁷

storia, pubblicistica, politica, diplomazia, economia, arte. Szerk. RUSPANTI, Roberto. Soveria Mannelli, Rubbettino, 1996. (A továbbiakban: MONTANELLI, 1996.) 189–192. – RUSPANTI, Roberto: *Un caso di coscienza: Sergio Perucchi, un corrispondente italiano nella tragedia ungherese del 1956.* In: *La rivoluzione ungherese*, 2017. 59–70.

⁵ PERUCCHI, Sergio: L'Ungheria senza porta di casa. *Vie Nuove*, 1956. november 10. (A továbbiakban: PERUCCHI, 1956a.) 6–8. – Uő.: Le giornate del terrore. *Vie Nuove*, 1956. november 17. (A továbbiakban: PERUCCHI, 1956b.) 10–14. – Uő.: Arrivederci, Budapest! *Vie Nuove*, 1956. november 24. (A továbbiakban: PERUCCHI, 1956c.) 8–11. Vö. ROSSELLI, 2006. 29–33. Rosselli szintén idéz a tudósításokból.

⁶ PERUCCHI, Sergio: Dove abitava l'anima del mondo. In: *Ungheria 1956. La cultura si interroga. La rivoluzione patriottica e democratica d'Ungheria nello specchio di letteratura, storia, pubblicistica, politica, diplomazia, economia, arte.* Szerk. RUSPANTI, Roberto. Soveria Mannelli, Rubbettino, 1996. (A továbbiakban: PERUCCHI, 1996.) 161–188. A szövegből magyarul is napvilágot láttak részletek: PERUCCHI, 2006. 65–78. – Vö. CSETE ÖRS: *1956 személyesen. Forradalmi portrék.* Szerk., előszó, fotók CSETE ÖRS. Budapest, Püski, 2017. (A továbbiakban: CSETE, 2017.) 206–207.

⁷ Giancarlo Pajetta, a párt sajtó- és propaganda ügyeinek vezetője minden előzetes indoklás és magyarázat nélkül váltotta le a lap éléről az előző igazgatót, a hetilap alapítóját, Luigi Longót, aki az OKP-nek volt a főtítkárhelyettese és Fidia Gambettit, a helyettesét. Az általuk szerkesztett utolsó számban már megjelent egy cikk a magyarországi eseményekről: LONGO, Luigi: Ai lettori. *Vie Nuove*, 1956. november 3. 2. – GIUCCIARDINO: I giorni dell'Ungheria. *Vie Nuove*, 1956. november 3. 5–7. – *Vie Nuove*: Saluto a Luigi Longo. *Vie Nuove*, 1956. november 10. 3.; – MACCIOCCHI, MARIA ANTONIETTA: Dagli avvenimenti ungheresi alla guerra in Egitto. *Vie Nuove*, 1956. november 10. 3. (A továbbiakban: MACCIOCCHI, 1956.) – Lettere al giornale. *Vie Nuove*, 1956. december 1. 2–3.

Macciocchi pályájára visszatekintve a magyar forradalmat tekintette „politikusi élete” egyik legkritikusabb szakaszának. Évtizedekkel később publikált önéletrajzában részletesen leírta, hogy miként kapott utasítást a pártközponttól, hogy budapesti tudósítójának írásait a pártvezetés útmutatása alapján átírják, meghamisítsák, az újságíró szövegébe beillesszék a kommunista propaganda valótlan híreszteléseit.⁸ A forradalom eseményeinek leírásához és értékeléséhez a *l'Unità*-ban megjelent cikkek szolgáltatták a mintát.

Az új lapigazgató az arculatában is megújult képes hetilap november 10-i számában egy szerkesztőségi cikkel debütált, amelyben a különtudósítók jóvoltából bő terjedelemben tárgyalt és fotókkal kísért két legfontosabb külföldi eseményt, a magyar forradalmat és a szuezi válságot párhuzamba állítva azt a végkövetkeztetést vonta le, hogy „[...] a szocialista front minden gyengülése feljogosítja, megkönnyíti, lehetővé teszi az imperialista agressziót.”⁹ Ezt követően Perucchi cikkének címével *L'Ungheria senza porta di casa* (Magyarország bejárati ajtó nélkül) és a leaddel – különösen a „fehérterror” és a lincselések említésével – egyértelművé tette, hogy a lap nem kíván eltérni az OKP hivatalos álláspontjától a magyarországi forradalom megítélését tekintve.¹⁰

Perucchi első, telefonon továbbított riportjában Magyarországra érkezésének részleteiről és első benyomásairól számolt be.¹¹ Az újságíró 1956. október 29-én a reggeli órákban Hegyeshalomnál lépte át a határt két olasz kollégájával együtt. Az országba való bejutás ekkor már simán ment; azoknak az újságíróknak is sikerült belépniük, akiknek nem volt vízumuk. Perucchi beszámolója szerint mindenütt nemzetiszínű és fekete zászlókkal fellobogózott házakat láttak, sapkájukon vagy kabátujjukon nemzetiszínű szalagot viselő emberekkel találkoztak. Első útjuk a forradalmárok teherautóján Győrbe vezetett. Perucchi akárcsak Jacoviello a győri tapasztalatait is megosztotta az olvasókkal. Amikor a városba ért éppen gyűlést tartottak a Városháza

– GUNDLE, Stephen: *Between Hollywood and Moscow: The Italian Communists and the Challenge of Mass Culture, 1943–1991*. Durham – London, Duke University Press, 2000. 95–96.

⁸ MACCIOCCHI, Maria Antonietta: *Duemila anni di felicità*. Milano, Mondadori, 1983. (A továbbiakban: MACCIOCCHI, 1983.) 260. Macciocchit arra is megkérte Ingrao, a *l'Unità* római szerkesztőségének igazgatója – tanulmányunk első részében tévedésből főszerkesztőként utaltunk rá –, hogy telefonon bírja jobb belátásra Budapestről tudósító férjét a magyar eseményekkel kapcsolatban. VÖ. FRIGERIO, 2012. 111–112.

⁹ MACCIOCCHI, 1956.

¹⁰ „Miközben a központi hatalom ezer ellenőrizhetetlen helyi hatalomra aprózódott, a határok pedig szélesre tárultak a legveszélyesebb vendégek előtt, úgy tűnik, egyedül a magyar dolgozók kijelentése nyújt reményteli vigaszt: »Nem fogjuk visszaadni a gyárakat, nem mondunk le a földről.« De a fehérterror tombol Magyarországon, és a kommunisták borzalmasan megkínzott félmeztelen teste a fákról lóg Budapesten.” PERUCCHI, 1956a. 7.

¹¹ Uo. 6–8. A tudósítást két fotó kísérte.

előtt. A cikk szerint a felszólalók beszédeiből neheztelés áradt; a Rákosi-rendszer jogos bírálatai mellett antiszemita és más gyűlölködő, vádaskodó megnyilvánulások is elhangzottak. Ez derült ki az egyik idézett győri lakos véleményéből is, akivel Perucchi beszédbe elegyedett. A Vörös Csillag Szálló fiatal zenésze „[...] a zsidókat hibáztatta Magyarország nehézségeiért, és a biztonsági szervek által elkövetett bűnökért.” A férfi ugyanakkor aggodalmát fejezte ki, hogy az „[...] anarchisták és az alvilági elemek miatt kompromittálódik a *mozgalom*.”¹² Perucchi cikke ugyanakkor azt is megemlíti, hogy Nagy Imre barátja, Szigethy Attila, a frissen megválasztott győri Nemzeti Tanács elnöke állt a város élén, akinek a megválasztását széleskörű konszenzus övezte. Szigethy mértéktartó szerepével kapcsolatban kiemelte, hogy a politikus nem osztotta azoknak a tüntetőknek az álláspontját, akik a Horthy névvel fémjelzett korszakot sírták vissza. Az Perucchi győri tapasztalatainak összegzéséből is kitűnik, hogy a látottakról – a szerkesztői beavatkozás ellenére is – a tudósítás jóval objektívebben, visszafogottabban tájékoztatta az olvasókat, mint Jacoviello két nappal később megjelent cikkében a *l'Unità*-ban, amelyben káoszt és ellenforradalmat emlegetett: „Ilyen volt Győr, egy lázadó magyar város: forradalmárok, akik egy szocialista és demokratikus országot akartak, kispolgárok, akik egy angolszász típusú demokráciára gondoltak, velük együtt pedig olyanok, akik egyszerűen és simán vissza akartak térni a múlthoz. Figyelemre méltó tény, hogy a munkások, parasztok, katonák és értelmiségiek »Tanácsait« spontán elfogadta mindenki a hatalom egyedüli formájaként. Az új magyar társadalmi valóság továbbra is életük alapja lesz. A tucatnyi állampolgár közül, akikkel Győrben beszéltünk, senki sem tartotta lehetségesnek, hogy visszaadják a gyárat a magántulajdonosoknak.”¹³

Perucchiék Győrben egy burgonyát szállító gépkocsira szálltak és Budapest felé vették az irányt. A cikk további részében a fővárosban látott és hallott tapasztalatok összegzése következett. A tudósítás az államvédelmisek és kommunisták meglincseléséről is említést tett. Először a Köztársaság téri pártszékház védőinek meggyilkolására tért ki. Perucchi az október 30-i ostromot követő napokban járt a téren, ahol szemtanúja volt a borzalmasan összeroncsolt és megcsonkított, földön heverő és a fára felakasztott holttestek látványának. Ezt követően a kommunista propaganda kommunistavadászatról szóló rémhírei következtek. A szerkesztői manipulációt mi sem bizonyítja ékebben, mint az, hogy Macciocchiék Orfeo Vangelista egyik jóval korábbi, *l'Unità*-beli cikkének valótlan híresztelését fokozták tovább és emelték be Perucchi szövegébe: „November 3-a éjszakáján és egész 3-án egyre inkább a fehér-

¹² Uo. 7. (Kiemelés tőlem–F. J. A.) Perucchi cikkeiben a „movimento” (mozgalom) kifejezést használja, amikor a forradalomra utal.

¹³ PERUCCHI, 1956a. 7. Vö. JACOVIELLO, Alberto: Viaggio da Sopron a Gyor a Budapest durante i tragici giorni vissuti dall'Ungheria. *L'Unità*, 1956. november 13. 1., 7. – FARKAS, 2016. 301.

terror kerekedett felül, a régi fasiszta terror, amelyet a magyarok 1919-ben már megismertek. Házzól házzá keresték a párttagokat, rugdosva, hajuknál fogva húzták ki őket házaikból, és az utcán lötték le őket feleségeik és gyermekeik szeme láttára.”¹⁴ Nem véletlen, hogy a lap éppen a második szovjet beavatkozás előtti napra időzítette az állítólagos „fehérterror” rémségeinek említését, amikor köztudottan nyugalom, vihar előtti csönd volt érzékelhető a fővárosban. Meg kellett indokolni az olvasóknak, hogy a kommunisták elleni „féktelen erőszak” és az országban uralkodó „anarchia” miatt volt szükség a másnapi szovjet beavatkozására.

A folytatásban az ismert filozófus, az 1956. október 26-án népművelési miniszterré kinevezett Lukács György értékelése következett, akivel október 31-én készített interjút Perucchi.¹⁵ Lukács munkásságát igen nagy elismerés övezte az olasz baloldali értelmiség körében. A filozófus fél évvel korábban hat hetet töltött Olaszországban, aminek kapcsán szintén sokat foglalkozott vele a sajtó. Előadásairól többek között a *l'Unità* és a *Vie Nuove* is beszámolt, és mindkét lap közölte Renato Nicolai vele készült interjúját is. A filozófus már akkor nyíltan bírálta Rákosi politikáját és kijelentette, hogy Rákosi és hívei egyre inkább elszigetelődtek és eltávolodtak a tömegektől, miközben egyre súlyosabb hibákat, bűnöket követtek el.¹⁶ A *Vie Nuove* képes hetilap a magyar származású Marinka Dallos jóvoltából augusztus elején egy kétoldalas, fotókkal kísért tudósítást közölt a Petőfi Kör június 14-i filozófus vitájáról, amelyben Lukács felszólalását is hosszan idézték.¹⁷

Lukács olaszországi ismertsége és nemzetközi elismertsége nagymértékben közrejátszott abban, hogy Perucchi felkereste a rövid időre politikussá avanzsált filozófust Duna parti lakásában, hogy riportot készítsen vele.¹⁸ Lukács újra megerősítette, hogy Rákosi és köre szektás politikája vezetett a változást követelő tömegek elégedetlenségéhez, majd nyíltan megnevezte a forradalom és a fegyveres harcok kirobbanásának, a konfliktus eszkalálódásának felelőseit: „»Múlt kedden, az elején még ártatlan és lojális diáktüntetést a hatóság úgy kezelte, hogy áradattá dagadt. Ezután a párt régi vezetői, Gerő és Hegedűs kérték a szovjet csapatok beavatkozását, és így néhány óra alatt kibontakozott egy nagy, országos méretű mozgalom, amely a függetlenséget követelte. Mindez néhány napon át tartott. Az összes jó dön-

¹⁴ PERUCCHI, 1956a. 7. Vö. VANGELISTA, Orfeo: Gli avvenimenti. Dal nostro corrispondente. *L'Unità*, 1956. október 24. 1. – FRIGERIO, 2012. 50.

¹⁵ Az interjú pontos időpontját a visszaemlékezésből ismerjük: PERUCCHI, 2006. 162. A Lukácsal kapcsolatos rész: uo. 161–165.

¹⁶ PERUCCHI, 1956a. 8.

¹⁷ DALLOS, Marinka: Successo al Circolo Petőfi. *Vie Nuove*, 1956. augusztus 4.; 8–9. – SZABÓ Péter: Lukács Itáliában –1956. *Kritika*, 1989/1. 29–30.

¹⁸ Lukács György az V. kerületben a Belgrád rakpart 2. számú ház ötödik emeletén lakott.

tés késve érkezett, ami pedig még jó lett volna kedden vagy szerdán, vasárnapra már kevésnek bizonyult. Sajnos csak pénteken és szombaton tették ki Rákosi körét. Így abban reménykedem, hogy a lázadók erői és a koalíciós kormány meggyógyíthatják Magyarországot sebeit.»¹⁹ Az idézet utolsó mondata szintén jelzésértékű. Lukács bízott abban, hogy Nagy Imre 1945-ös platformokhoz visszatérő koalíciós kormánya a korábbi hibákat korrigálva demokratikus útra tereli a politikát. Arra a kérdésre, hogy elképzelhető-e visszatérés az 1945 előtti gazdasági és politikai berendezkedéshez, Lukács a következőt válaszolta: „»A torzulások és a hibák ellenére kétség nem férhet hozzá, hogy Magyarország, amikor elragadta a földet a földbirtokosoktól, véget vetett a feudalizmusnak. Így a parasztok nem fogják visszaadni a földet a régi földbirtokosoknak, a munkások pedig nem fogják visszaadni a gyárakat. Nehéz jóslatokba bocsátkozni, de biztos, hogy egyetlen párt sem hagyhatja figyelmen kívül ezt a valóságot.«”²⁰

Perucchi évtizedekkel későbbi visszaemlékezését olvasva, gyanítható, hogy a Lukácsal készült beszélgetés szövegén csak kis mértékben változtattak. Érdemes viszont megemlíteni, hogy egy fontos momentum kimaradt a tudósításból.²¹ Amikor az újságíró megérkezett a filozófus lakásába, észrevette a Lukács mögötti könyvespolcon „Sztálin *Összes művének* az olasz kiadáshoz oly hasonlatos kötetei[t].” Ezt követően így folytatta visszaemlékezését Perucchi: Lukács: „[...] elkapta a tekintetemet, és ravaszul rám kacintott. Így szólt: »Fent kell megváltoznia... fent, a Szovjetunióban.«”²²

A Lukácsnál tett látogatást követően Perucchi részben a filozófussal részben a másokkal folytatott beszélgetések alapján cikkében tömören és objektívan összefoglalta azokat az okokat, amelyek a népfelkelésben tetőződő elégedetlenségi hullámhoz vezettek. A fő okok között Rákosi szektás politikáját és a titkosrendőrség túlzott hatalmát említette meg, amelytől az egész ország szenvedett, és amely miatt

¹⁹ PERUCCHI, 1956a. 8.

²⁰ Uo.

²¹ Utólag már nem lehet megállapítani, hogy ez be se került vagy szándékosan húzták ki a riportból.

²² PERUCCHI, 2006. 162. (Kiemelés az eredetiben.) Egy másik alkalommal, amikor Walcz Amarylisz készített vele interjút, Perucchi így emlékezett vissza a Lukácsnál tett látogatásra: „Lukács [...] is az elmúlt idők emlékműve volt. [...] Sokat és hosszan beszélgettünk. Ha össze kéne foglalnom, végül is nem volt egy fellelkesülő típus, de a hazafiak oldalán állt. Amikor a születő nemzetőrsegről beszélt, azt mondta, hogy ők a rendfenntartó erők, rajtuk a sor, hogy rendet tartsanak. A Rákossival kapcsolatos véleménye is könyörtelen volt, meg az egész helyzetről: azt mondta, hogy ez egy senkit nem képviselő rendőrállam. Azt mondta, hogy egy diáktüntetésből, amely kezdetben ártalmatlan és tisztességes volt, néhány nap alatt megszületett egy nacionalista tömegmozgalom, amely függetlenséget követel. És nem úgy tűnt, mintha ez idegen volna a számára. Leadtam ezt az interjút, amely később bejárta a világot, mert Lukácsnak nagy tekintélye volt, leginkább az egyetemeken.” CSETE, 2017. 206. (Az interjú-részletet Andreidesz Gábor fordította magyarra.)

„a szocializmus legalapvetőbb vívmányai kerültek veszélybe”. Perucchi kiemelte, hogy a „szocialista demokráciáért” küzdő „mozgalomban” a munkások mellett a fiatalság, a nyolcvan százalékban munkás és paraszti származású egyetemisták játszottak vezető szerepet. Az ő szerepüket az újságíró – saját lengyelországi benyomásai alapján – párhuzamba állította a lengyel diákságéval.

Feltehetőleg a szerkesztői beavatkozás miatt a cikkben több ízben elhangzott az a retorikai kérdés, hogy ki gyakorolta a hatalmat. A vezető hatalom hiányának és Nagy Imre gyengeségének visszatérő sugalmazása feltűnően kilógott és ellentmondásba került a tudósítás többi részével. A cikk máshol is tartalmazott ehhez hasonló inkoherens, a félretájékoztató és riogató egyértelmű szándékával hozzáadott részeket. Ilyen volt például, amikor Kovács Bélának a reakciós erőktől való egyértelmű elhatárolódását kommentálta az írás: „»Se a bárók, se a hercegek, se a bankárok ne gondolják, hogy még visszatérnek Magyarországra.« Véleményét minden bizonnyal nem osztja azonban néhány régi vezető és fasiszta emigráns, aki Bécsben várakozik a hazatérésre. Idejével Budapest az eddigi mozgatóerőknél bizonyára sokkal heterogénebb erők középpontjává fog válni.”²³

Perucchi a következő alkalommal nem tudott telefonon kapcsolatot teremteni Rómával, így egyik kollégáját kérte meg, hogy vigye magával tudósítását Bécsbe, és jutassa azt el a római szerkesztőségnek. Mindez az 1956. november 17-én megjelent cikk elé írt rövid megjegyzésből derül ki. Perucchi írásának a címe *Le giornate del terrore* (A terror napjai) és a lead szövege is egyértelművé tette, hogy az előző írással ellentétben itt már az „ellenforradalom” taglalásáról lesz szó.²⁴ Az is előre vetítette az események értékelésének hangnembeli módosulását, hogy a lap címlapjára került két fotó közül a nagyobbik a magyar felkelés olasz belpolitikai vonatkozása-ira reflektált. Az *I lavoratori italiani respingono i fascisti* (Olasz dolgozók visszaverik a fasiszták támadását) felirattal ellátott képen tüntetőket tepernek le a földre. A harmadik oldalon a címlap fotójának kreditjénél az is kiderül, hogy az incidens azt követően történt, hogy néhány olasz „fasiszta” tüntető a magyar nép iránti szolidaritásból meg akarta támadni az OKP vezetőségének épületét, amit az olasz dolgozók megghiúsítottak. A borítón található ominózus kép alatti *I giorni del terrore a Budapest* (A terror napjai Budapesten) című felirattal és a felirat melletti képpel, amelyen emberek láthatók, amint körbevesznek egy földön fekvő, megkínzott holttestet, a külföldtudósító fotókkal illusztrált tudósítását harangozták be. A lap elején található név nélküli szerkesztőségi cikk azt emelte ki, hogy Perucchi tudósításában a „fasiszta

²³ PERUCCHI, 1956a. 8.

²⁴ PERUCCHI, 1956b. 10. A tudósítást a címlapon szereplő képpel együtt hat fotó, fotórészlet kíséri.

bandákról”, az „ellenforradalomról”, a „»fehérterror«” és a kommunisták elleni embervadászat szörnyű epizódjairól lesz majd szó.²⁵

Perucchi második tudósítása arra keresi a választ, hogy mikor vált egyértelművé az emberek számára, hogy a „szocialista demokráciát követelő forradalom” „ellenforradalomba” fordult át. Az október 23-át követő bő egy hétről szólva – az előző cikkben leírtakhoz hasonlóan – az írás megjegyezte, hogy a „szocialista demokráciáért” küzdők mellett „[...] voltak olyan csoportok, amelyek a »jelzők nélküli demokráciát«, avagy a polgári demokráciát követelték.” A folytatás azonban egyértelműen jelezte az ortodox kommunista álláspont megjelenését: „[...] de az is igaz, hogy kevesen vagy senki sem vette észre, hogy ez utóbbiak voltak gyakorlatilag az egyedüli szervezett csoportosulások, mégpedig határozott felforgató programmal.”²⁶ Az „aggasztó” jelenségek ellenére a cikk hangsúlyozta, hogy az emberek többsége ekkor még bízott abban, hogy Nagy Imre kormánya helyreállítja a rendet. Ellenben november első napjaiban –, amikor a miniszterelnök bejelentette, hogy az ország kilép a Varsói Szerződésből és az újjáalakult pártok által delegált politikusok részvételével megváltoztatja kormánya összetételét, – az emberek tudatára ébredtek, hogy fokozatosan „ellenforradalom” alakult ki az országban. Ezen a ponton a tények elferdítésével és a párt központi napilapjának legszélsőségesebb hangnemű és tartalmú szövegeihez hasonló hazugságokkal próbálta bizonyítani a cenzúrázott tudósítás, hogy miért volt szükség a második szovjet beavatkozásra. „November elseje körül vált világossá a lakosság többsége előtt, hogy »a szocialista demokráciáért zajló forradalom« lassan és biztosan ellenforradalommá kezdett válni. Ekkor azonban már túl késő volt ahhoz, hogy a tisztességes demokraták pusztán saját erejükből reagáljanak: a *kommunisták lemeszárlása* ekkor már *gigantikus* méreteket öltött, a szakszervezeteket elsöpörték, a szövetkezeteket tönkretették, a felkelők bizottságai világosan a *Dudás típusú fasiszták* kezébe kerültek; a központi kormány már csak papíron létezett; az *állam kezdett teljesen szétesni*; az egyetlen törvény pedig a fegyverek törvénye volt. A fegyverek az *ellenforradalmárok* birtokában voltak. Ekkor tértek vissza a szovjetek, akiket a Kádár által megalakított új szükségkormány hívott be. Nem csak azért tértek vissza, hogy megállítsák a *véres orgiát*, hanem azért is, hogy *megmentsék* a magyar államot. Nem fogom a továbbiakban leírni azokat a *meszárlásokat*, amelyek ezt a beavatkozást megelőzték. Nem hittem volna, hogy *ennyiféleképpen lehet megkínózni emberi teremtményeket a gyilkoláshoz: túl felkavaró volt, erőm sincs, hogy beszélni tudjak róla: legyen elég az a kevés fotódokumentáció, amelyet küldök.*”²⁷

²⁵ *Vie Nuove*, 1956. november, 17. 1. – *Vie Nuove*: Due righe per i lettori. Uo. 2. – La copertina. Uo. 3.

²⁶ PERUCCHI, 1956b. 10.

²⁷ PERUCCHI, 1956b. 11., 14. (Kiemelések tőlem – F. J. A.)

A tudósítást öt fotó, illetve fotórészlet kísérte. Az újságíró visszaemlékezéséből tudjuk, hogy fényképfelvételeit, amelyeknek csak egy töredéke jelent meg a hetilapban, egy „öreg”, „szörnyen megviselt állapotú” Rolleiflex fényképezőgéppel készítette.²⁸ Magyarországi fotóriporter tevékenységére Perucchi így emlékezett vissza: „Én nem vagyok hivatásos fotós, a fényképet, mint eszközt, az írott oldal segítőjeként használom. Azokban a napokban a filmre is gondolnom kellett, amelyet Bécsben hagytam [...]. Egy diák azonban nekem ajándékozott egy pár Kelet-Németországban gyártott tekercset, kitűnő minőségűt, ahogy azt később megállapíthattam.”²⁹ Az 1956. november 17-i számban közölt fotók helyszínét a képaláírások nem tartalmazzák. Egy részük feltehetően a Köztársaság téren a pártház elleni ostrom utáni napokban készült.³⁰ Ezeken a felvételeken más-más szögből fotózott, szétroncsolt és megkínzott holttestek láthatók a földön vagy a fára felakasztva. A halottakat döb-bent tekintetű, gyászoló, illetve kíváncsiskodó emberek veszik körül. Az egyik képen dühödt emberek láthatók, amint egy meglincselt férfi holttestét lábánál fogva felakasztják a fára.³¹

A cikk a folytatásban olyan vidéki és fővárosi incidensekről számolt be, amelyeknek a szörnyű látványt nyújtó képekhez és a hozzájuk csatolt képaláírásokhoz hasonlóan szintén az volt a céljuk, hogy bemutassák, hogy milyen káosz uralkodott, és milyen rémtetteket követtek el a felkelés napjaiban. A felkelők erőszakos és embertelen cselekedeteinek súlykolásával a kriminalizálásukon és lejáratásukon volt a hangsúly. A cikk szerint Perucchi állítólag egy ízben szemtanúja volt egy olyan epizódnak, amelynek során a forradalmárok kifosztottak egy élelmiszerboltot. A bolt előtt rengeteg nő állt sorba türelmesen, amikor hirtelen egy felkelővel teli teherautó érkezett a helyszínre és a bejáratot eltorlaszolta. A részeg, felfegyverzett férfiak berontottak, és kifosztották a boltot, mindent szétdobálták, majd a kijövetelkor egy kézigránátot dobtak az üzletbe: „[...] kiabáltak és annyira magukon kívül voltak,

²⁸ PERUCCHI, Sergio: Az utolsó felvétel. Emlékezés Pedrára, a Paris Match fotóriporterére, aki a világ összes forró pontján megfordult. Ford. SÁRKÖZY Júlia. *Népszabadság*, 1998. október 22. 13. Perucchi olasz nyelvű visszaemlékezését nyolc, korábban nem közölt fotóval együtt adták közre: PERUCCHI, 1996. borító, 86., 160., 188., 196., 224., 282., 388.

²⁹ PERUCCHI, 2006. 65. A szöveget, ahol ezt külön nem jelezzük, a továbbiakban Walcz Amarylisz fordításában közöljük.

³⁰ A *Vie Nuove* hasábjain megjelent tudósítások nem térnek ki a mosonmagyaróvári sortűzre, pedig – mint azt Perucchi egyik később publikált, *Magyaróvár gyászban a mészárlás után* című fotója is alátámasztja – feltehetően járt a városban. PERUCCHI, 2006. 76. A fotó első megjelenése: PERUCCHI, 1996. 188. – Mosonmagyaróváron is volt lincselés, az egyik tisztet, Stefkó Józsefet október 27-én agyonverték és lábánál fogva felakasztották. SZAKOLCZAI Attila: *1956. Forradalom és Szabadságharc Győr-Sopron megyében*. Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára 2006. 35–39.

³¹ *Vie Nuove*, 1956. november 17. 1. – PERUCCHI, 1956b. 10–11.

mintha egy szovjet tankot semmisítették volna meg.”³² A cikk szerint számos ehhez hasonló incidens történt az országban. Ennek azonban ellentmond, hogy a legtöbb külföldi tudósító éppen azt emelte ki, hogy a forradalom során nem fosztották ki a betört kirakatokat. Perucchi is erről írt visszaemlékezésében a Bécsben hagyott filmtekercek kapcsán: „[...] nyilván nem vehettem ki egy optikai szaküzlet kirakatából, ahol az üveg a robbanások következtében kitörtött. Senki sem merészelt rátenni arra a kezét, még a tolvajok is sztrájkoltak.”³³

A cikk a folytatásban további, híreszteléseken alapuló, eltúlzott vagy kitalált történetről is beszámolt. Ezeket is vélhetően Macciocchiék adták hozzá a szöveghez. Ilyen volt az a jelenet is, amely egy tűzoltóval történt, aki segíteni akart egy lángoló ház harmadik emeletén rekedt nőnek. Miután a tűzoltó megragadta az egyik bábáskodó felkelő gallérját, hogy rávegye, hogy segítsen eloltani a tüzet, társai lefogták, szájába tették a tűzoltócsövet és kinyitották a vízcsapot. Az említett történetekkel szintén az volt a cél, hogy a szovjet beavatkozás szükségességét és jogosságát alátámasszák. „Senki sem mondhatja meg, mi történt volna, ha a szovjet beavatkozás nem állította volna meg ezt a *felforgató örületet*, ezt a *véres orgiát*. Talán egy adott pillanatban a lakosság erőt merített volna a reménytelenségből, hogy fellázadjon a lázadókkal szemben, hogy kiragadják kezükből a fegyvereket: egyes helyeken sikerült volna nekik, másutt nem. A *legsörnyűbb polgárháború* lett volna, amelyet egy ország valaha is látott. Nem pusztán egy államellenes mozgalom és egy állam között, a kormányon levők és a kormányellenesek között, hanem ember és ember közt, elvek nélkül, azzal az egyetlen céllal, hogy felülkerekedjenek a túlélés érdekében. Már a szovjet csapatok visszatérése előtti utolsó napokban így volt ez.”³⁴

Perucchinak 1956. november 24-én jelent meg az utolsó magyar vonatkozású cikke *Arrivederci, Budapest!* (Viszlát Budapest!) címmel.³⁵ Perucchi a november 4-e után Budapesten rekedt olasz különtudósítókkal együtt november 10-én hagyta el a fővárost, és másnap dél tájban érkezett meg Bécsbe.³⁶ Bár a cikk megjelenésekor már közel két hete Rómában tartózkodott, a riport olvasásakor egyértelműen kitűnik, hogy ezt a cikkét is átírták, kihúztak belőle és hozzáadtak részeket. Ha nem is olyan militáns módon, mint azt Castellani és Jacoviello tudósításaiban olvashattuk, itt is

³² Uo. 10–11. A történet hitelességét utólag már nehéz ellenőrizni. Furcsa azonban, hogy míg az újságíró korábban mindig megadta a pontos helyet és dátumot, az interjúalanyok (kereszt)nevét vagy foglalkozását, itt elég homályosan fogalmazott a helyszínnel kapcsolatban. Az epizódról csak annyit írt, hogy az valahol Budapest külvárosban egy kis nyugodt téren történt.

³³ PERUCCHI, 2006. 65.

³⁴ PERUCCHI, 1956b. 14. (Kiemelések tőlem – F. J. A.)

³⁵ PERUCCHI, 1956c. 8–11. A tudósítást négy fotó kísérte.

³⁶ PERUCCHI, 2006. 76–77.

megjelentek a kommunista propaganda magyar forradalommal kapcsolatos legfontosabb állításai. Perucchi utolsó cikke a november 3-a utáni napok személyes élményeit összegezte, miközben röviden kitért a második szovjet beavatkozást megelőző politikai fejleményekre és a Dudással való rövid találkozására; bemutatta Kádár portréját és azt, hogy miként folytatódott az élet a harcok befejezését követően.

A tudósítás egy Éva nevű lány képével nyitott, aki a kihalt utcán éppen kenyeret vitt a Képzőművészeti, valamint a Film- és Színművészeti Főiskolán tanuló kollégiumi diáktársainak. Mindez november 4-én történt, amikor már javában folyt Budapest megszállása. Perucchi követte a lányt a Vorosilov (ma Stefánia) út 97. szám alatti diákszállóba,³⁷ ahol nemcsak Évával, hanem a képzőművész hallgatók egy kisebb csoportjával, köztük a tizennyolc éves Antallal, a húszéves Józseffel, a huszonhárom éves Zoltánnal és a huszonnégy éves Sándorral is megismerkedett és elbeszélgetett. A tudósító, aki már első cikkében kiemelte a diákok vezető szerepét a demokratizálódási folyamatban, a kollégiumban tartózkodó fiatalok véleményére is kíváncsi volt. A velük folytatott beszélgetésből egy lényeges mozzanat került be a cikkbe. A négy fiú közül a legfiatalabb, Antal megkérdezte Perucchit, hogy mit gondolnak az olasz munkások a magyar eseményekről, majd mielőtt még az újságíró válaszolni tudott volna, a következőt mondta: „»Remélem, nem tekintenek minket fasisztának.«”³⁸ A beszélgetés rövidesen félbemaradt, mert a diákok sietve távoztak a Sztálin tér felé, hogy tovább harcoljanak a szovjet megszállók ellen.

Negyven évvel későbbi visszaemlékezésében az olasz újságíró számos további érdekes részletet osztott meg a rendszer visszasságait nyíltan bíráló diákokkal folytatott beszélgetéseiből. A színházi rendezőnek tanuló [Móricz] Éva, a festő szakos Komondi Sándor és Csűrös Zoltán, valamint a szobrásznak készülő Kovács József és Bódis Antal diáktársaikkal együtt MEFESZ tagok voltak, részt vettek az október 23.-i tüntetésen, azonosultak és támogatták a forradalmat. Többen közülük a harcokban is részt vettek.³⁹ Perucchi visszaemlékezésében a négy képzőművész hallgató

³⁷ A diákszálló éppen az olasz követség épülete mellett állt, ahol az olasz tudósítók közül többen menedéket kerestek november 4.-e után. PERUCCHI, 2006. 67–68., 71. – FARKAS, 2017. 296 (14. jegyzet). A diákszállón több olasz tudósító is járt. Giuseppe Lian szíves közlése.

³⁸ PERUCCHI, 1956c. 8.

³⁹ PERUCCHI, 2006. 70–75. – Vö. *A Magyar Képzőművészeti Főiskola részvétele az 1956-os forradalom és szabadságharcban*. Szerk. CSIZMADIA Zoltán–SZÖNYI István. Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2001. (A továbbiakban: *A Magyar Képzőművészeti Főiskola részvétele az 1956-os forradalom és szabadságharcban*. 2001.) – CSIZMADIA Zoltán–CSIZMADIA Zoltánné: *’56 magyar ifjúsága*. Budapest, magánkiadás, 2016. (A továbbiakban: CSIZMADIA Zoltán–CSIZMADIA Zoltánné, 2016.) – Kő András: „Fényképezzen csak, legalább látszik, hogy még létezőnk.” Találkozás ötvenegy év után. *Magyar Nemzet*, 2007. november 2. https://mno.hu/migr_1834/fenykepezzen-csak-legalabb-latszik-hogy-meg-letezunk-418086.

halálára is kitért, és megemlítette, hogy Évától tudta meg, hogy úgy ölték meg őket, hogy fegyvertelenek voltak. A legfiatalabb Bódis Antalról a vele folytatott beszélgetések alapján azt is elmesélte, hogy ő sose vett a kezébe fegyvert, és elmondása szerint még egy ávóst se tudott volna megölni.⁴⁰ A Képzőművészeti Főiskola egykori diákjainak beszámolóiból ma már tudjuk, hogy milyen körülmények között vesztette életét a négy fegyvertelen diák és katona. A november 6-ról 7-re virradó hajnalon a szovjetek tankokkal körbevették a főiskolát, hogy az intézményben és a közeli lakóépületek pincéiben rejtőző ellenállókkal leszámoljanak. Komondi Sándor és Csűrös Zoltán a főiskola épületében halt meg: mindkettőjükkel több golyólövés végzett. Kovács József és a négy katona a szomszédos Izabella utca egyik lakóházának pincéjébe menekült, ahol megpróbáltak civil ruhába átöltözni és elvegyülni a lakók között. Amikor csizmájuk alapján rájuk találtak a szovjetek, mind az öt személyt kivégezték. Bódis Antalt szintén a főiskola közvetlen közelében, egy Hunyadi téri ház pincéjében lötték agyon.⁴¹

Perucchi visszaemlékezésének előbb említett mozzanatai – más érdekes epizódokhoz hasonlóan – nem jelentek, jelenhettek meg a kommunista hetilap hasábjain. A cikkből csak annyi derült ki, hogy az újságíró Évától tudta meg, hogy mind a négy diák életét vesztette az egyik utolsó véres ütközetben, és hogy november 9-én szállították el az áldozatok koporsóit a főiskola épületéből. A gyászmenet a szovjet tankok és a halottaikat összeszedő szovjet betegápoló kocsik között haladt, a felek nem tekintettek egymásra gyűlölettel, közösen takarították el a törmeléket az útról. Annak fényében, hogy a szemtanúk szerint a halottakat még aznap a helyszínen eltemették, feltételezhető, hogy a gyászmenetre vonatkozó részt utólag tették be a cikkbe.⁴²

A tudósításba más olyan részletek is bekerültek, amelyekkel vélhetően nem tudott azonosulni a szerző. E tekintetben a leglátványosabb a szovjetek szerepének – a Castellani és Jacoviello cikkeiből már ismert – pozitív értékelése, a fegyveres beavatkozás miatti felelősségük relativizálása volt. Mindemellett a militáns kommunista értékelésnél objektívebb, jóval kritikusabb megjegyzések is elhangoztak. Például az, hogy a munkások, diákok és a munkásszármazású katonák reménytelen eltökéltséggel szálltak szembe a Vörös Hadsereggel a második szovjet beavatkozás során. Ennek kapcsán a cikk Lukácsnak a forradalom kirobbanásával kapcsolatos

⁴⁰ PERUCCHI, 2006. 70–71., 75.

⁴¹ *A Magyar Képzőművészeti Főiskola részvétele az 1956-os forradalom és szabadságharcban*. 2001. 65–69. – A képzőművész hallgatók forradalmi tevékenységéről, a négy diák és a négy katona mártírhaláláról Kisfaludy András készített dokumentumfilmet *Elárultak bennünket* címmel 2006-ban. A Képzőművészeti Egyetem 1956-os vértanúinak emlékét egy márványtábla őrzi az Andrássy úti épület első emeletén.

⁴² PERUCCHI, 1956c. 9. – CSIZMADIA Zoltán–CSIZMADIA Zoltánné, 2016. 33., 65–66., 190.

kijelentését ismételte meg: „[...] néhány óra alatt nemzeti tömegmozgalom alakult ki, amely függetlenséget követelt.» Most is ugyanaz történt, de talán nagyobb intenzitással.⁴³ De ami talán ennél is fontosabb, Perucchi azt a burkolt kritikáját és kétélyét sem hallgatta el, hogy Kádárnak nehéz lesz visszanyernie azok bizalmát, akik a négy képzőművészeti főiskolás hallgatóhoz hasonlóan harcba szálltak a szovjet megszállókkal.

Perucchi visszaemlékezésében nem tért ki cikkeinek cenzúrázására. Macciocchi memoárjából tudjuk, hogy amikor tudomást szerzett arról, hogy Budapestről továbbított tudósításait távollétében átírták, azonnal benyújtotta felmondását. Hogy felháborodásának nyomatékot adjon, nem Macciocchival, hanem a párt vezetőségével közölte elhatározását. Végül mégis maradt egy rövid ideig. 1958-ban, Nagy Imre kivégzését követően távozott az orgánumtól.⁴⁴

Arra, hogy a szovjet elnyomókkal harcba szálló magyar hazafiakkal való azonosulása milyen elementáris eufóriát és gyötrő lelkiismereti válságot okozott Perucchinak, Indro Montanelli 1956. december 20-án a *Corriere della Sera*-ban publikált, *Un partigiano a Budapest* (Egy partizán Budapesten) című publicisztikájából derül fény.⁴⁵ Montanelli 1945-ben, közvetlenül a háború befejezését követően Bellunóban ismerte meg a fiatal Perucchit. Amikor több mint egy évtizeddel később Budapesten újra találkozott vele, gyökeresen megváltozott a róla kialakult korábbi, előítéleteken alapuló negatív véleménye, és tisztelni kezdte kollégáját emberi hozzáállásáért. Montanelli szerint a kommunista Perucchi éppen a németek ellen harcoló partizán múltja miatt tudott teljes mértékben azonosulni a magyar forradalmárokkal, és lelkesedni a magyarok szabadságtörekvéseért. Amikor viszont meg kellett írni lapjának a látottakat, szemmel láthatólag szörnyű gyötrődésen ment keresztül: „Abba a párbeszédbe, ami közte és a fehér lap között zajlott bekapcsolódott egy harmadik félnek a hangja, aki úgy tűnik mélyen zavarta őt.”⁴⁶

Befejezésképpen álljanak itt Montanelli sorai: „Perucchi sokkal nagyobb veszélynek tette ki magát. [...] Budapesten egy kommunista hetilap különtudósítójaként tartózkodott.² És már ez elegendő lett volna, hogy bajba kerüljön, legalábbis szakmai szempontból. Mert azok a tények, amelyekről be kellett számolni, nem olyanok voltak, amelyeket szabadon lehet értelmezni. [...] Össze lehetett téveszteni egy Lajost egy Sándorral vagy egy Bélát egy Imrével. De mind a négyet, akármelyik oldalról is nézte az ember őket, jobbról vagy balról, nem lehetett összetéveszteni: aki nem munkás volt az egyetemista, egy munkás fia; és aki se ez se az, az paraszt vagy kézmű-

⁴³ PERUCCHI, 1956c. 10.

⁴⁴ MACCIOCCHI, 1983. 263.

⁴⁵ Újraközölve: MONTANELLI, 1996. 189–192.

⁴⁶ Uo. 192.

ves volt. Egyikünk sem találkozott »burzsoával« és még kevésbé »fasisztával«. De ehhez a drámához, amelyben két párttársával, Bontempivel és Jacoviellóval osztozott, – akik meg kell, hogy mondjam nagyon stílusosan viselték ennek a terhét – Perucchi számára egy másik is hozzáadódott: ő ugyanis korábban partizán volt, valóban küzdött a hegyekben a németek ellen, és ezt a számára meghatározó élményt [...] itt egy az egyben újra átélte csak a szovjetek, pártja védelmezői kapcsán. [...]

Ki tudja, napközben mennyit szenvedhetett az én Sergióm azért, hogy nem csatlakozhatott a fiúkhoz, akik annyira hasonlítottak egykori harcostársaihoz Belluno hegyein. Éjszaka pedig azért, hogy tanácsokat adott nekik, miként okozzanak kellemtelenséget a munkásosztály fegyveres kifejeződésének, az egész világ kommunisztáit irányító állam védőbástyájának. Vajon hány alkalommal kérdezhetette magától, hogy ambivalens viselkedése elárulja-e a pártot és elvtársait az ellenállásból. Két olyan dolgot, amelyet eddig egylényegűnek tekintett. [...] Mindezt Perucchi természetesen nem mondta el, legalábbis nekem nem. De biztos kitűnhetett cikkeiből, amelyeket, ha igaz, mint megtudtam, a hetilap kidobott. Aláírásával visszaélve teljesen más cikkek jelentek meg, ezeket olyanok írták vagy gyártották a szerkesztőségben, akiknek mivel nem voltak Budapesten, és talán a németek ellen sem harcoltak, minden bizonnyal semmilyen kétellyel nem kellett megküzdeniük. Kár. Szívesen elolvastam volna őket, mármint a valódi cikkeket. És biztos vagyok benne, hogy nem okoztak volna csalódást. Akinek olyan arca és tekintete van, mint Sergiónak, talán nem mondta volna el az egész igazságot, de biztos, hogy nem hazudott volna. [...] azt a Perucchit, akivel Budapesten találkoztam, a hazafiak iránt érzett lelkesedés és a párttal kapcsolatban érzett lelkiismeret furdalás között őrlődve, nagyon emberinek láttam. Olyannyira, hogy ha az összes partizán hozzá hasonló lett volna, aki a maga részéről oly nagyon hasonlított a magyarokra, már-már sajnálnám, hogy nem tartoztam közéjük.”⁴⁷

⁴⁷ Uo. 190–192.

MIKLÓS PÉTER – TÓTH ESZTER ZSÓFIA

VARGA LÁSZLÓ KERESZTÉNYDEMOKRATA POLITIKUS ÁLLAMBIZTONSÁGI MEGFIGYELÉSE AZ USA-BAN, AZ 1960-AS ÉVEK ELEJÉN

Varga László kereszténydemokrata politikus volt a rendszerváltozás után a magyar kereszténydemokrata mozgalom nagy megújítója. 1939-ben, 29 évesen diplomázott jogászként, 1943-ban tette le az ügyvédi vizsgát. 1937-től a Józsefvárosi Keresztény Munkásifjak Egyesületének elnöke volt. 1944-ben részt vett a németellenes ellenállásban, a Nyilas Számvevőszék letartóztatta. Lakásán alakult meg a Demokrata Néppárt, amelynek színeiben 1947–48 között országgyűlési képviselőként tevékenykedett. A Magyar Kommunista Párt folyamatosan támadta, így a várható letartóztatás elől 1948-ban emigrált. Előbb Svájcban telepedett le, 1950-től az USA-ban. A magyar emigráció meghatározó személyisége volt, előbb a Szabad Európa Rádiónál, majd ügyvédként tevékenykedett. A Szabad Magyar Jogászok Világszövetségének alapítójaként harcolt azért, hogy az ENSZ napirenden tartsa az 1956-os magyar forradalom kérdését. A rendszerváltás után tért haza. 1994–1997 között a Kereszténydemokrata Néppárt, 1997-től 2003-ban bekövetkezett haláláig a FIDESZ országgyűlési képviselője volt. Hosszú és eredményes pályájának azt a részét tekintjük át, amikor amerikai emigrációban élt: a magyar titkosszolgálat megfigyeltette és megpróbálta ügynöknek beszervezni, azonban e kísérletük sikertelen maradt.

Az ÁBTL két dossziében őrzi azokat az iratokat, amelyek Varga László politikus, amerikai életének megfigyeléséről keletkeztek.¹ Az iratanyag tartalmaz a politikussal kapcsolatos feljegyzéseket, jelentéseket, kérdőjegyeket, 1956-os környeztetanulmányt édesapjáról és sógoráról. Mindez önmagában is érdemessé teszi a forrásokat az alaposabban elemzésre. Igazán különlegessé azért válnak a kutató számára, mert az állambiztonság emberei Varga László levelezését nemcsak felbontották és ellenőrizték, hanem le is másolták. E levelek rendkívül gazdag források Varga László mindennapi életére, érzéseire, gondolatvilágára, rokoni és baráti kapcsolatrendszerére vonatkozóan. Varga László állambiztonsági nyomozása „Mickey B” fedőnéven

¹ ÁBTL, 3.2.4-K-1799/, 1799/2. Az e szövegben idézett források innen származnak. – Az állambiztonság és a külpolitika kapcsolatáról részletesebben ld.: BENEDEK Márta: Az állambiztonság és a külpolitika kapcsolata Magyarországon 1945-1990 között. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 2016/2. 111–138. – A politikai és gazdasági hírszerzés történetéről TÓTH Eszter: A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete. *Betekintő*, 2011/2. http://www.betekinto.hu/2011_2_toth_e

zajlott. A dossziékban találhatóak jelentések mind magyarországi, mind külföldi ügynököktől Varga László személyére vonatkozóan: emigrációs időszakáról és korábbi életéről is.

E tanulmány célja kettős: bemutatni, hogyan működött az állambiztonság megfigyelési gépezete olyan politikus esetében, aki emigrálni kényszerült. Másrészt az állambiztonság által összegyűjtött források – elsősorban magánlevelei – alapján ábrázolni tudjuk a politikust mint magánembert is: nyitottságát a világra, gondoskodását, szociális érzékenységét. Varga László 1948 novemberében emigrált, előbb Grazban, majd Salzburgban élt, innen került Svájcba, végül az Egyesült Államokban telepedett le.

A Belügyminisztérium II/3 B alosztályának 1961. január 11-i feljegyzése az első, melyet a dosszié tartalmaz. Eszerint dr. Csikós Imre rendőr százados ellenőrizte, hogy Varga László azonos-e azzal a dr. Varga Lászlóval, aki 1947-ben a Demokrata Néppárt színeiben indult az országgyűlési képviseléválasztáson. A rendőr százados felkereste Varga László korábbi lakhelyét, ahol 1944. május 23–1948. április 14 között élt, a Budapest, IV. kerület Galamb utca 4-es számú házat. Ott elbeszélgetett Berényi János elvtárrsal, aki a Magyar Horgász Szövetség főtitkára volt. Ő csak halványan emlékezett Varga ügyvédre, azonban ismerőse, dr. Janitsári Miklós, aki akkoriban a ház gondnoka volt, információkkal is szolgált. Úgy jellemezte, hogy Varga a házban folytatta ügyvédi praxisát, ami „igen jól ment”. Külföldre távozásáról a szintén a házban lakó dr. Konkolytól értesült, aki hamarosan szintén – a kor szóhasználatával élve – disszidált. Az intézkedési terv szerint jellemzést írtattak Varga Lászlóról két olyan ügynökkel, akik egykoron a DNP tagja voltak, és felkutatták Varga édesapját, Varga Gézát,² akit az Útlevélosztály segítségével találták meg: 1960. szeptember 7-én három napra utazott ki Bécsbe és ott találkozott fiával. Az állambiztonság hibának tartotta, hogy az édesapa kiutazását nem akadályozták meg.

Az édesapa azzal az indokkal kért látogató útlevelet, hogy kint élő nagynénjét keresi fel, és beteg szemét egy bécsi specialistával kívánja megnézetni. Meghívólevelet Gustav Cernytlől kapott. Bár Varga kérelmében megjelölte, hogy fia kint él, az állambiztonság ezt nem ellenőrizte, és nem derült ki, hogy ő egy jelentős emigráns személy hozzátartozója. Ezen a gyakorlaton változtatni kívántak az állambiztonságiak.³ Amit az állambiztonság kudarcnak ítélt meg, nagy örömet szerzett Varga Lászlónak, aki a szép emléket 1961. június 13-i levelében idézte fel: „Minden héten visszagondolok a bécsi szép napokra és hálát kell adnunk a jó istennek, hogy ilyen

² ÁBTL, 3.2.4-K-1799/, 1799/2. Feljegyzés. Budapest, 1961. január 11 dr. Varga László ügyében. BM II/3 B alosztály.

³ Uo. Feljegyzés Varga László ügyében, Budapest, 1961. január 14.

szép napokat adott nekünk. Igazán szép volt, kedves volt és nem lehetett a részemre nagyobb örömet adni, mint együtt lenni ezeken a napokon. Nem mindennapi kegy és nem mindenkinek adatik meg, hogy még egyszer lássák egymást azok, akik szeretik, értékelik egymást.”⁴

Dr. Csikós Imre egyúttal olyan feljegyzést írt, amely megalapozta azt, hogy Varga Lászlót mint a Magyar Népköztársaság ellenségét megfigyeljék. Ez azt jelentette, hogy életrajzi tényeit e koncepciónak megfelelően csoportosították, illetve ferdítették el: „Varga László egyike volt azoknak, akik nyíltan fejtettek ki demokrácia-ellenes propagandát hivatalos beszédek alkalmával. [...] Parlamenti tevékenysége a fasiszták internálásának és halálra ítéelésének megakadályozására irányul.”⁵ A jelentés írója idézett Varga László beszédeiből. 1947. augusztus 16-án: „általános ma már, hogy piros tagsági könyvvel rendelkező emberek leinternáltatnak és elhurcoltatnak becsületes embereket.” Ez ráadásul igaz is volt, hogy ártatlan embereket hurcoltak el.⁶ Az 1961. január 18- feljegyzés szerint: „tevékenységét a nyílt kommunistaellenesség jellemezte. Beszédében állandóan amnesztiát követelt a fasiszták részére. Igyekezett minden eszközzel menteni az elítélt háborús bűnösöket. Képviselői tekintélyét erre a célra használta.”

Az I-es dossziében találhatóak Varga László rokoni, baráti körére vonatkozó kérdőjegyek is. A kérdőjegy a hálózati nyilvántartás naprakész állapotához szükséges egyik nyomtatványforma volt, személyes adatokat tartalmazott. Varga László környezetéből az alábbiaknak van kérdőjegye iratanyagában: édesanyja, Varga Gézané, édesapja Varga Géza, anyósa, Sebesta Ottóné, apósa, Sebesta Ottó,⁷ barátja Bollobás Béla, Pozsonyi Emma, Pozsonyi Ferenc, Pozsonyi Ferencné, Zdánszky Oszkár.

⁴ Uo. Varga László levele édesapjának, 1961. január 13.

⁵ Uo. Feljegyzés. Budapest, 1961. január 11 dr. Varga László ügyében. BM II/3 B alosztály. Ez egy szó szerinti kivonat volt az 1948. december 16-i jelentésből.

⁶ BANK Barbara–GYARMATI György–PALASIK Mária: „Állami titok”. *Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953*. Budapest, L’ Harmattan, 2012.

⁷ Sebesta Ottóra így emlékezett vissza dédunokája: „Sebesta Ottó a dédapám volt, meglehetősen érdekes személyiséggel. Egy Nyitra megyei szlovák lakosságú városkában, Holicban született az ottani cipész fiaként, és katolikus papnak tanult, majd állt. Sok minden érdekelt, a nyelvek, a természettudományok, a filozófia. Tizenkét nyelven beszélt, köztük szlovákul, magyarul, németül, latinul, görögül, héberül, angolul, franciául, eszperantóul. Érdekes korabeli romantikus történet lehetett, amikor egymásba szerettek egy fiatal bárólánnyal, Naményi Ilonával, Ottó papa otthagytá az egyházat, összeházasodtak, született három gyermekük, akik az unokáikhoz hasonlóan ógörög neveket kaptak: Ichór, Niké és Ofélia. (...) Az említett filozófiai jellegű könyve mellett természettudományos könyveket is írt, pl. fizika tankönyvet „a felső kereskedelmi iskolák számára”. <http://www.theseecret.hu/node/10298#comment-143622> Kötete: SEBESTA Ottó: *Sokan vannak a hivatottak, kevesen a választottak*. Budapest, kiadó nélkül, 1933.

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1957. október 29-én fogadta el az operatív nyilvántartás felülvizsgálatát és kategóriáit. Az MSZMP KB Titkársága 1959. szeptember 8-i ülésén tárgyalta az erről szóló jelentést. A II/11-es osztály 1959. augusztus 19-i dátumú jelentése szerint kutató nyilvántartásba került 107 645 fő, és továbbra is a nyilvántartásban maradt 191 277 személy.⁸

Alapnyilvántartásban tartották nyilván mindazokat, „[...] akik a fennálló társadalmi rendszer ellen bármilyen tevékenységet kifejtettek, vagy a rendszerrel szembeni ellenséges viszonyuk feltételezhető volt. Itt tartották nyilván például az államellenes bűncselekmények elkövetőit, az ellenzéki csoportosulások szervezőit és hangadóit, a rendszerellenes vallási mozgalmak vezetőit, az ellenséges emigráns szervezetek tagjait, az 1956-os forradalom tevékeny résztvevőit, de az 1945 előtti államigazgatás vezető tisztségviselőit is.”⁹

1963. április 30-án Varga állambiztonsági K ellenőrzését meghosszabbították, azzal a céllal, hogy megpróbálják ügynöknek beszervezni, azonban ez a kísérlet sikertelen maradt.¹⁰ A K ellenőrzés azt jelentette, hogy az állambiztonsági szervek a bizalmas nyomozás alatt álló személy postai küldeményeit felbontották, illetve esetenként elkobozták.¹¹

Gyermekkoráról Varga így írt sógorának: „Valóban a fiatalság szele üdén és éltezően viszi a problémákat. Igazán szegény környezetben nőttem fel, Fecske u. 34. szám alatt, ahol egy szobában aludtunk (mama, papa, bátyám, aki 1924-ben meghalt és én). Mégis soha nem éreztem, hogy szegény vagyok, mert szépnek találtam a körülöttem forgó világot, még akkor is, ha láttam a hibákat. Sport, színház, könyv, lányok annyi izgalmat és szépet adott, hogy nem volt időm megállapítani, hogy volt olyan tél (1924), amikor nem volt télikabátom. Jó anyámat én vigasztaltam, hogy ne írjon, nem kell nekem télikabát. Igaz, hogy az utcán szaporán kellett szednem a lábamat, hogy ne fázzak... szóval az ember megelégedettséget, egyensúlyát magában hordozza és bár a körülmények óriási hatással vannak az emberre, talán a legnagyobb az maga az ember.”¹²

Az USA-ban újra el kellett végeznie az egyetemet: „Újból kezdtem hivatásomat, beültem nyolc évvel ezelőtt az egyetem padjaiba és végig csináltam ismét a jogot. Ugyanis itt semmi kedvezményt nem adnak arra, hogy már ügyvéd voltál. Napköz-

⁸ BARÁTH Magdolna: *Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése*. <http://www.rev.hu/rev/html/hu/ugynok/aktak/barath.html>

⁹ <http://www.abtl.hu/node/334>

¹⁰ ÁBTL, 3.2.4-K-1799/, 1799/2. Feljegyzés 1963. április 30 Mickey B fedőnevű jelölt ügyében, 5/4. sz. utasítás Washingtonba. Budapest 1962. április 16.

¹¹ <http://www.abtl.hu/szakszavak/>

¹² ÁBTL, 3.2.4-K-1799/, 1799/2. New York, 1965. január 28.

ben dolgoztam, este tanultam és letettem az ügyvédi vizsgát is, ami kegyetlenül nehéz itt, sokkal nehezebb, mint otthon.”¹³

Utazásairól beszámolt apósának és anyósának írott leveleiben. Nagyon érdekes, hogy látta az egyes országokat, településeket. Panamáról írt beszámolója 1961. november 25-i magánlevelében: „A nyelv spanyol, a szokások erősen Észak-Amerikaiak. A külső is. Benzinállomások, étkezés, restaurant már nem őrzött meg semmit a régi időkből. A csatorna viszont lenyűgöző. Kb. egy napot vesz igénybe, amíg a hajók az egyik járatból a másikba, víztöltések művészetén áthaladnak. Térképre nézve bizony sok időt takarít meg a csatorna. Amikor ott álltam a zöld pázsiton, kellemes tengeri szélben két hajó ült a zsilipeken, várva leeresztésüket, hogy azután tovább cammoghassanak a zsilipeken, várva leeresztésüket, hogy aztán továbbcammoghassanak.”

Elmélkedett a háztartások gépesítéséről, a technikai haladásról is: „Én is érzem, hogy a technikai könnyítés valami oknál fogva nem adja meg azt a pihenést, amit a feltalálók vélelmeztek. Amerikában elbűvölik a háziasszonyokat azzal az ezer és ezer szerrel, készítménnyel, ami megkönnyíti a főzést, mosogatást, törülgetést, takarítást és mindent. Mégsem hiszem, hogy a világon van annyi fáradt háziasszony, mint itt. A repülő is sok tekintetben hasonlít. Azt elismerem, hogy óriási „haladás”, ha a tengeren nem hetekig, vagy napokig, de órák alatt át lehet repülni. Sok esetben ez nagy előnye az emberiségnek. A kérdés azonban az, hogy mit nyerünk a megtakarított idővel? Hasznos dologra, magunk vagy a világ, ami összefügg használjuk-e fel, vagy pedig az egyik rohanásból a másikba vágódunk. Úgy látom, hogy néha-néha az embertől még azt az időt is elvették, amit a hajón, vonaton töltött, amit kénytelen volt pihenni. A technokráciának megvannak az óriási lehetőségei, főleg azon a vonalon látom, hogy a dolgozóknak itt Amerikában nem kell olyan erőt kifejteni, mint régen nálunk, mert mindent a gép intéz. Tehát a fizikai kimerültség csökken. ha azonban az így nyert erőtből nem jól használják fel és főleg nem belső elmélyülésre is, akkor a fejlődést lényegében nincs meg, mert a nyert szabadidőt rosszra, fejlődést gátló cselekményekre használják fel.”¹⁴

Columbiában lesújtotta a mélyszegénység látványa: „A főváros, Bogota 3000 méteres magasságban fekszik a tengerszint felett. Amikor a gép leszáll, úgy érzem magad, mintha valamelyik ázsiai fennsíkon volnál. Kopár, szeles, vad. Nem is tudja az ember, a gép miként szállt le a hegycsúcsokkal körülvett fennsíkon. A város szegény, a nép még inkább. Sok a rongy az embereken, kevés a ruha. ételek silányak. Nagy a különbség az osztályok között. Egy pár nagyon gazdag ember és nagyon sok

¹³ Uo. New York, 1963. február 11.

¹⁴ Uo. New York, 1961. június 21.

szegény. A szegénység és az éhség feszülő ereje ott van a levegőben. [...] Egész Dél-Amerikában itt volt legmegrázóbb élményem. [...] Elmentem kb. 40 kilométerre Bogotától egy indián piacot megnézni, ahová a környékről szamarakon, meztláb jönnek az indiánok, hogy adjanak vagy vegyenek. A legnépszerűbb áru a kabátot helyettesítő gyapjúkendő vagy inkább panyóka, amit a fejen áthúznak és a vállalt borítja. Esőben, napban, hidegben kitűnő. A népművészet egyik-másik darabja nagyon szép. [...] Azután következő lacipecsenyét, rossz szagú hurkákat a meztlábás kis gyerekek tátott szájjal nézik és igyekeznek a párolgó gőzből annyit beszippantani, amennyit csak tudnak. Ez ugyan csak az étvágyukat növeli, de a tiltott szippantás még így is örömet okoz.”¹⁵

Kajmán-szigeteki utazásáról így számolt be 1961. december 20-án anyósának és apósának: „Az egész sziget ilyen apró kis korálokkal, gyöngyszemekkel van körülvéve, küldök belőle egy kis mutatót a levélbe tett kis csomagban. Érdekességét akkor látjátok, ha vízbe teszitek és meglátjátok, hogy megőrzi önállóságát, egyéniségét, nem olvad, nem társul semmihez. Olyan a korál, mint a tiszta, egyenes jellemű ember, akit akárhová dob a sor, akárhová hajítják, nem vegyül, nem társul, mert értéke anyagfeletti és magasabb régiókba tartozik. A korál már magában hordja belső értékét, nem kell rajta változtatni, már csak ad, de el kell fogadni, ahogy van, értékelni, becsülni kell, de rajta már nem szükséges változtatni. Ilyen korál anyag volt a Niké, de ilyenek vagytok ti is.”

Beszámolt az utazásokkal kapcsolatos nehézségekről, a fáradtságról is: „Mióta megjöttem, nyakamba szakadt minden. Amennyit pihenek utazás közben (ha ugyan pihenés 50 nap alatt 26-szor le és felszállni, ami nemcsak a fizikai fel- és leszállást jelenti, de ugyanannyiszor be- és kicsomagolni, repülőtereken várni, vámvizsgálatokon átmenni – mindenki gyanús, aki él – 40–50 fokos melegben primitív repülőtereken, nem egyszer egy korty víz sincs topogni és nem tudni, hogy a gép egy óra múlva megy vagy egy nap múlva megy, mert Dél-Amerikában mindent nagy »Lamagnana« – holnap köpönyegével takarnak be (szóval mégis, amennyit az ember pihen, vagy inkább felfrissül a sok új élmények hatására, annyi energia elvész az érkezés után a várakozó feladatok következtében.) Sok mindent kell tennem és ha ez nem is fáraszt, szétforgácsol.”¹⁶

Mindennapjairól barátjának, Zdánszky Oszkárnak is beszámolt, többek között arról, hogyan nem sikerül főznie magának: „Mindenesetre az biztos, hogy a világon én főzöm a legdrágább ételleket. Ha egy évben egyszer–kétszer elhatározom, hogy főzök magamnak (különben a magyar férfiak itt remek szakácsok) és felteszem az

¹⁵ Uo. New York, 1961. július 20.

¹⁶ Uo. New York, 1961. május 26.

edényt az étellel, már jó előre élvezem, hogy végre »home made« – otthon készült friss ételt eszem, nemsokára haraggal gondolok a szomszédra, hogy furcsa szagú ételeket főz és áthatol az illat a falakon is. Nemsokára azt hiszem, hogy valami ég a lakásban, mert miközben olvasok tele füsttel a szoba. Azután rájövök, most már nem tudom, hányadszor, hogy semmi más nem történt, mint a drága edényem elégett, feketévé, szénné vált, mert elfelejtkeztem, hogy feltettem valamit. Azután kiszámítom, hogy a Waldorf Astoriában olcsóbban ehettem volna, ha beleszámítom a nyersanyagot és az edényt.”¹⁷

Munkájáról írta anyósának: „Tizenegy óra felé jár az idő, de még mindig az irodában vagyok. Így van ez, még a jóléti Amerikában is. Biztos, ha valaki azt vallja bárkitől, hogy »amerikai ügyvéd«, rögtön rózsaszín dollárok és vastag jólét jut eszébe, de nem a küszködés, amin itt keresztül kell rágnunk magunkat.”¹⁸

Honvágýáról: „Haza mindig vágyok és a bensőmben ez a láng sohasem alszik ki, csak ha én is végleg elaludtam. Ugyanis kinti életem első hónapjaiban felállítottam magamnak egy szabályt, amit sok embernek elmagyaráztam: úgy gondolkozni, mintha holnap hazamennék, és úgy dolgozni, mintha soha. Ez az egyensúly titka, de sokszor magam elé képzelem mindazt, ami oly csodálatosan szép és kedves volt, mulatságos és színes, vonzó és lendítő, de arra is gondolok, hogy csak talán korunk termékei voltak és hiába keresem őket, már én sem vagyok, az, aki voltam.”¹⁹

Az amerikai életről: „Az előrejutásnak itt ugyanis nem alaptörvénye a kihalási rendszer, hanem hogy ki képes az érdekelt intézményt eredményesebbé, hasznot hajtóbbá, a nép részére vonzóbbá tenni. Ennek forrása az ötlet, amely új ruhába öltöztet mindent. Én ezt az egész világot az ötletek kontinensének tartom, mert itt nagy karrierék és gazdaságok alapja, hogy valaki azt mondja a másíknak, hogy »uram, ön nem jól csinálja üzletét, hasznosabb lenne, ha ezt és ezt tenné«, vagy »uram, van egy jó színdarabom, a közönség ömleni fog«, vagy »remek könyvem van, a közönség enni fogja.« [...] A könyvek ezreit tartják eléd és okvetlenül veszel egyet. A színházi élet vonzó tálalása akkor is elvisz valamelyikbe, ha különben nem mennél, moziról nem is beszélek. Ez áll a koncertokra (sic!) és a száz és száz kiállításra. De ez áll gasztronómiai élvezetekre. Hazafelé menet megveheted a kész sült csirkét (1 dollár 30 cent), úgy szintén a felvágott kenyeret, a kész salátát, a tört krumplit, amit otthon két perc alatt elkészítheted a kész porból és a süteményt frissen kiveszed a celofánból. A bevásárlás 15 perc, elkészítés, pontosabban kicsomagolás pár perc és kész a vacsora. No persze az ízekben messze vagyunk jó anyám csirkéjétől és mindentől.

¹⁷ Uo. New York, 1961. június 12.

¹⁸ Uo. New York, 1962. október 30.

¹⁹ Uo. II. kötet 100. dátum nélkül.

De az időmegtakarítás miatt lemondasz az otthoni pepecselésről, amire az átlag amerikai embernek nincs ideje, de tehetsége sem. (Ezért tanulnak meg itt a magyar férfiak főzni, hogy néha jó vörösbor mellett magyaros ízeket csúsztassunk le ízekre vágyó gyomrunkba.)”²⁰

A messzi távoból is igyekezett gondoskodni szeretett hozzátartozóiról: „Édes anyus, küldtem neked karácsonyra egy szokott csomagot, míg a kislányoknak egy szokott édességeket tartalmazó csomagot. A telekre vonatkozóan ne legyen gondod, el kell adni, legyen, és elszámoljuk, ti a vételárat Öcsivel elosztjátok. Írjál anyus, hogy mit küldjek a ti alapotokból, anyagi nehézségek enyhítésére, elvégre ezért van.”²¹

Édesapjának írt levele: „Remélem, az ünnep ma is szép és barátságos otthon. Küldtem édesapának karácsonyra egy csomagot, amiben egy kis kávé, tea, itóka lesz. Édesapa mondja meg Schneiderné asszonynak, hogy a kis fiúnak küldtem egy kis édességet, amiben egy kis csokoládé meg konyakos meggy és egyéb apróságok lesznek. Ez megérkezik karácsony előtt.”²²

Elhunyt felesége²³ emlékét is ápolta, vele kapcsolatos gondolatait is megosztotta annak szüleivel: „Niké mintha tudta volna, hogy ma írok neked, mert tegnap ismétleten vele álmodtam. Beszélgettünk, derültünk. Én évente négyszer-ötször álmodok, vagyis ezekről tudok, mert azt mondják az okosak, hogy minden éjjel álmodunk, de nem tudunk róla sok esetben. Álmaim majdnem mindig Nikével történnek. Olyan jó őt így is visszalátni. Gondolom, azért álmodtam vele, mert amerikai ügyvédkollegámnak tegnap este sokat beszéltem arról az amerikai körutunkról, amit Nikével 1954-ben tettünk és életünk egyik legszebb utazása volt és amelyről 16 mm-es mozgó filmem is van, de az elmúlt négy évben nem volt lelkirozm levetíteni. Talán az idén.”²⁴

Kedves vigasztaló szavakat írt itthon rokonoknak, barátoknak családtagjuk elvesztése esetén: „Mivel régen eljöttem hazámból, előttem még az egészséges, délcég Gyuri bácsi van, aki hetykén sétált és vidáman tréfálkozott. Mivel előttem egy erőteljes ember emléke áll, bizony nem könnyű beleképzelnem magam a szomorú helyzetbe. Nem akarok vigasztaló szavakat írni, mert egy hűséges férj elvesztésénél és apa távozásánál ennek nincs ereje. Inkább csak annyit akarok írni, hogy a Jóisten

²⁰ Uo. II. 98. dátum nélkül.

²¹ Uo. New York, 1961. november 25.

²² Uo. New York, 1961. november 25.

²³ Sebesta Niké 1957-ben, 37 évesen hunyt el. Édesapja Sebesta Ottó (1871–1962), édesanyja Naményi Ilona (1890–1986) volt. Testvérei: Sebesta Oprys (1914, Mendelényi Miklós felesége, gyermekei: Mendelényi Alán és Mendelényi Zoárd) és Sebesta Ichor (1914–1976) voltak.

²⁴ ÁBTL -3.2.4-K-1799/, 1799/2. New York, 1961. június 20.

megadta neki, hogy szép házaseletet élt, derék gyerekeket nevelt fel, így földi életét becsülettel teljesítette, és az ismeretlen világban odaát meg fogja kapni érte a jutalmát.”²⁵

Ismeretlen emberek is segítséget kértek Varga Lászlótól, hogy külföldre szakadt hozzátartozójuk felkutatásában segítsen: „Nagy kéréssel fordulok önhöz, mint ismeretlen. Fiunk, Szilágyi Gyula 1956. november 19-én kiment Kanadába. 1957 óta Toronto Ontarióban telepedett le. 1959. június 23-án kaptuk tőle az utolsó levelet, azóta semmi pozitívat nem tudunk róla. Barátjával érintkezésbe léptünk, írtunk neki, Kubik József nevű barátjának, ő azt a választ adta, ő úgy tudja, hogy Mountain Hamilton Ontario Canada tudószanatóriumába vitték, mink írtunk oda, semmi választ nem kaptunk, barátjától sem. Nagyon szépen megkérjük a doktor urat, ha lehetséges, a kanadai Vöröskereszt útján érdeklődni, hogy az által megtudhassuk, él-e vagy mi van vele.”

1960 decemberében emigráns magyar lapok számára írt levelet Varga László, annak érdekében, hogy a magyar delegáció mandátumát továbbra is utasítsák el az ENSZ-ben.²⁶ Varga hangsúlyozta, hogy 1956 óta négy esetben hoztak döntést a magyar delegáció mandátumáról,²⁷ azt sem elutasítva, sem elfogadva, tehát megtűrt helyzetben tartva a magyar delegációt. Varga hangsúlyozta, hogy a forradalomnak ez jogi eredménye volt. Az ENSZ Közgyűlés 1957. szeptember 14-i határozata megállapította, hogy: „A Szovjetunió az Egyesült Nemzetek Alapokmányát megszegve Magyarországot megfosztotta szabadságától és függetlenségétől, a magyar népet pedig attól, hogy alapvető emberi jogait gyakorolhassa. A jelenlegi magyarországi rendszer a szovjet fegyveres erejétől kapta hatalmát, a jelenlegi magyar tényezők meggátolják, hogy a magyar nép gyakorolhassa emberi jogait.” 1960-ig a magyar ügyben a közgyűlés 22 határozatot szavazott meg, ezeknek lényegi elemei voltak: „1. a szovjet kormány Magyarországról vonja ki csapatait, 2. Magyarországon a képviselőház és a kormány a magyar nép szabad választása révén alakuljon meg. 3. A magyarországi rendszer tartsa tiszteletben a magyar nép alapvető jogait.”²⁸

²⁵ Uo. New York 1961. december 14.

²⁶ A magyar kérdés az 1956-os magyar forradalom eltiprása miatt egészen 1962-ig az ENSZ napirendjén volt. Részletesen ld. erről: *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben 1956–1963.* szerk. BÉKÉS Csaba és KECSKÉS D. Gusztáv. Budapest, Magyar ENSZ Társaság, 2006. <http://mek.oszk.hu/12900/12960/12960.pdf>. Mint közismert, Povl Bang-Jensen tragikus halála is a magyar ügyhöz köthető. LIDEGAARD, Bo: *A legmagasabb ár - Povl Bang-Jensen és az ENSZ.* Budapest, Magyar Könyvklub, 2000. – NAGY András: *A Bang-Jensen ügy – '56 nyugati ellENSZélben.* Budapest, Magvető, 2005.

²⁷ ÁBTL -3.2.4-K-1799/, 1799/2. 1957. február 21, 1957. december 10., 1958.. december 13., 1959. december 10.

²⁸ Uo. 1960. december (nap megjelölése nélkül).

Kerekes fedőnevű ügynök 1962. április 6-i jelentése – melyet a II/3-B alosztálynak adott – az amerikai emigráció meghatározó alakjaként mutatja be Varga Lászlót. Azok közé tartozik, akiket úgyszólván soha egyik frakció részéről sem ér támadás. Döntő szerepet játszott az emigráció által szövegezett valamennyi nemzetközi jogi diplomáciai síkon előterjesztett tervben, memorandumban.

Tanulságos áttekinteni, hogyan próbálta meg a magyar hírszerzés sikertelenül beszervezni Vargát.²⁹ Felkeresték édesapját, mintha a Magyarok Világszövetségének képviselői lennének. Az apával levelet írtak a Magyarok Világszövetségének, melyben kérte a szövetséget, keressék fel fiát és tájékoztassák a konzuli útleveiben rejlő lehetőségekről. Ezt a levelet átvették az apától és hivatalos iktatószámmal látták el (Magyarok Világszövetsége és Külügyminisztérium). A levél birtokában a New Yorkban levő, a Külügyminisztérium alkalmazásában álló állambiztonsági megbízott, Szücs elvtárs feladata az volt, keresse fel Varga Lászlót New York-i lakásán 1962 májusában, mely egyúttal ügyvédi irodájaként funkcionált.³⁰ Közölje vele, hogy a Magyar Népköztársaság diplomáciai testületének tagja és édesapja kérelmére keresték őt fel. Bár időközben az édesapa elhunyt, így a titkosszolgálati munkatárs feladata volt részvétét is kifejezni. Ezután adja át a levelet Varga Lászlónak és biztosítsa arról, hogy a hazalátogatás lehetősége továbbra is fennáll számára. A titkosszolgálat embere javasolhatja neki édesapja sírjának meglátogatását, sírkőállítást is.

Ha ezekre Varga László pozitívan reagált volna, akkor beszélgetniük kellett volna a konzuli útlevelel adta előnyökről: haza tud vele látogatni és utána vissza tud térni külföldre (nem tartják Magyarországon).³¹ Ha Varga László kifejezte volna szándékát arra vonatkozóan, hogy konzuli útlevelet kér, de fél hazautazásának következményeitől, akkor az állambiztonság alkalmazottjának közölnie kellett volna vele, hogy agggodalmi természetűek, de a Külügyminisztérium nevében biztosítja őt arról, hogy a látogatás zavartalan lesz. Ha negatívan reagált volna, akkor azt kellett volna mondania a titkosszolgálat emberének, hogy ezzel megszűnik a hazalátogatási lehetősége. Édesapja gondozónőjét, Schneiderné is tájékoztatni fogják arról, hogy Varga már nem gondol édesapjára, elfelejtette, sírjához kimenni nem akar. Amennyiben

²⁹ Uo. 5/4. sz. utasítás Washingtonba. Budapest 1962. április 16. 278.

³⁰ 121. E. 31 St., Apt. 6-D New York 16 New York.

³¹ KRAHULCSÁN Zsolt: *A be- és kiutazások állambiztonsági- és pártellenőrzése (1956–1964)*. In: Betekintő. 2010/1. <http://www.betekinto.hu/en/node/8> – Az Elnöki Tanács 6/1961. számú határozata alapján a Kormány határozatot hozott a konzuli útlevelek kiadásáról és a disszidens hozzátartozók kiutazásának engedélyezéséről. *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1961*. Közvettes az Igazságügy Minisztérium közreműködésével a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány Titkársága. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962, 179.

ennek hatására pozitívan reagál, akkor tájékoztassa arról, hogy hazautazási terveiről senkinek nem beszélhet.

Azonban konkrét időpontot nem mondhat, a látogatásnak váratlannak kell lennie. Az 1962. július 11-i feljegyzés szerint a kapcsolatfelvétel nem sikerült, bár kétszer is megkísérelte az állambiztonság tisztje a kapcsolatfelvételt, mivel „erős figyelés alatt volt”.³² Sebesta Ottó, Varga László apósa is elhunyt, erről szintén készített egy feljegyzést a titkosszolgálat, hogy a titkosszolgálat alkalmazottja ezt is vegye figyelembe, amikor megkérnyékezi Vargát.³³ Végül 1962. július 13-én Szücs találkozott Varga Lászlóval. Ekkor Varga azt mondta, hogy a konzuli útlevél érdekelné, de titokban nem tarthatja hazautazási szándékát, mivel arról barátai tudnak.³⁴ A találkozóról részletes jelentés is készült, melyben a titkosszolgálat megállapította, hogy Varga Lászlót nem lehet beszervezni: „[...] mint embertípus, nem látszik alkalmasnak, hogy vele konspiratív kapcsolatot létesítsünk, talán nem korai annak megállapítása, hogy politikai és egyéb vonatkozású ellentétei velünk szemben igen erősek és nem valószínű, hogy hazalátogatása lehetőségéért hajlandó lesz arra, hogy velünk konspiratív kapcsolatot létesítsen.”³⁵ A jelentésben így ábrázolták életkörülményeit: „[...] lakása elhelyezéséről ítélve közepes, berendezését látva eléggé jómódban él. Felesége halála óta egyedül él, sokat dolgozik, mint praktizáló ügyvéd és mint a Nemzetközi Jogászszövetség vezetője. Külsőre nevezett jó megjelenésű, mintegy 45 évesnek kinéző úriember. Választékos, udvarias modora van.”³⁶

A találkozó körülményeit is érdemes felidézni. 11 órakor hagyta el Szücs a szállodát, és ment Varga László lakására. A liftkezelő mondta neki, hogy délután 13–14 óra között érdemes próbálkozni, Varga László akkor tartózkodik otthon. Varga konyakkal fogadta az ügynököt és elbeszélgetett vele. A magyar titkosszolgálat nem mondott le beszervezéséről és még 1963 májusában is napirenden tartották a kérdést.³⁷ Annak ellenére történt ez így, hogy Varga nem volt hajlandó személyesen találkozni az állambiztonság emberével, aki: „Rövid telefonbeszélgetés elején meghívta nevezett aznap ebédre, mire az azt válaszolta, hogy szívesen elfogadná a meghívást, de nem tudja ezt megtenni, mert épp csomagol és egy fél óra múlva indul vakációra, ahonnan csak a Labor Day (szeptember 3.) után jön vissza.”³⁸

³² Utalás az amerikai titkosszolgálat embereire.

³³ ÁBTL, 3.2.4-K-1799/, 1799/2.1962. július 13-i feljegyzés.

³⁴ Uo.1962. július 21-i feljegyzés.

³⁵ Uo. Jelentés, Washington, 1962. július 18.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo. Jelentés, Budapest, 1963. június 22.

³⁸ Uo. Jelentés, Washington, 1962. augusztus 20.

Az 1962. szeptember 22-i feljegyzés tanúsága szerint: megkísérelték Varga Lászlót rávenni egy kapcsolatfelvételi találkozóra. Az ebédmeghívás elől kitért a telefonbeszélgetés során. „Az elvtársak kérdésére kijelentette, hogy még nem tudja a választ megadni konzuli útlevélérés ügyében.”³⁹

Varga László magyarországi baráti köréből is beszerveztek ügynököket. Az 1963. április 22-i feljegyzés tanúsága szerint: „K ellenőrzés során megállapítottuk, hogy Mickey B fedőnevű jelöltünk levelezőkapcsolatban áll a III/III. Csoportfőnökség 3/B alosztálya által foglalkoztatott Roberto fedőnevű ügynökkel. Roberto Mickey gyermekkori barátja, együtt nevelkedtek, kapcsolatukat Mickey disszidálása után is fenn tartották, illetve tartják. Mickey bizalommal van iránta. Robertot 1956 tavaszán a Budapesti Rendőrfőkapitányság Államvédelmi Főosztályának 5-ös alosztálya szervezte be, a belső reakció vonalán foglalkoztatta. Eredményes munkát végzett, több beszerzés előkészítésében vett részt. Roberto közismert orvosi szaktekinély, több, külföldön megrendezett orvos kongresszuson vesz részt, illetve vett részt. Ezt a lehetőséget felhasználva csoportfőnökségünk egy alkalommal Párizsba, két alkalommal Svájcba, egy alkalommal Ausztriába utaztatta, feladatokkal bízta meg. Feladatait jól végrehajtotta, írásos anyagokat adott az emigrációról és más tudományos munkakörben dolgozó személyekről.” Az ügynököt szintén arra szerették volna használni, hogy Varga László beszervezését elősegítse, de eredménytelenül. Mivel Varga László ügyvédi praxisa során kivándorló magyarok örökösödési ügyeit is intézte, így azzal is megpróbálkozott az állambiztonság, hogy az ehhez szükséges okiratokhoz is csak úgy juthasson hozzá, ha ezért ügynöki ellenszolgáltatást tesz, de ez a próbálkozás is eredménytelen volt.

Az állambiztonság számára az szolgáltatott ürügyet, hogy Varga László ügyvédi munkája során magyar állampolgárok letelepedési ügyeivel, kettős állampolgársági ügyekkel, hagyatéki ügyekkel foglalkozott. Egy ilyen ügy kapcsán 1963. január 10-én kérelemmel fordult Tamási település Tanácsához. B. Anna örökbefogadási okiratait kérte, melyet Lippai József közjegyző megtalált és engedélyt kért az Igazságügyi Minisztériumtól, hogy azt elküldhesse. Azt a választ kapta, hogy az Igazságügyi Minisztérium felkérte a Külügyminisztériumot, hogy az okmányok meglétéről értesítse a kérelmezőt. Az állambiztonság ezt az esetet reális lehetőségnek gondolta arra, hogy Varga Lászlóval ismételten megpróbálják felvenni a kapcsolatot. A terv a következő volt: a Külügyminisztérium utasításának vétele után Vándor József⁴⁰ elvtárs keresse fel Varga Lászlót, közölje vele, hogy a Magyar Népköztársaság washingtoni nagykövetségének beosztottja. A Külügyminisztérium utasításának vég-

³⁹ Uo. Feljegyzés, Budapest, 1962. szeptember 22.

⁴⁰ Vándor József (1909-?) a Külügyminisztérium I. osztályú titkára volt.

rehajtójaként érkeznek, mivel az igazságügyminisztérium válaszát hozta B. Anna örökbefogadási ügyében. Közölje vele, hogy ilyen okmányokat csak külügyminisztériumi engedéllyel kaphat. Hozza tudomására az Igazságügyminisztérium válaszát és kérdezze meg tőle, pontosan milyen okmányokra van szüksége, és a jövőben is segítenek neki.⁴¹ Vándor Józseffel végül 1963. május 17-én találkozott.⁴² Miközben beszélgettek, Vargát több ügyfele is kereste telefonon, köztük Karády Katalin is, de ügyfele volt Zilahy Lajos író is.

Zilahy Lajos alakját így jelenítette meg Varga László: „Az ember bizonyos koron túl (ő, Uram, már 50 elmúltunk) már csak a tiszta értékek felé vonzódik. Annál inkább, mennél kevesebb van bennünk. Barátaimmal és ismerőseimmel töltött esték néha a reggelbe nyúlnak, csak ezért érdekesek. Jó szakembernek nem nehéz lenni, de embernek igen. A világban egyre több a jó szakember, de egyre kevesebb az ember. Tegnap Zilahy Lajossal töltöttem egy estét és ezekről a problémákról elmélgedtünk, amelyet azonban mindig felold Zilahy anekdotázó kedve, mert a végén két-három storyt mond, hogy még reggel is nevetek rajta. Úgy látszik, a magyar írók mind egyformák. Zilahy is, mint Bernard Shaw vagy Molnár, teleaggasztják magukat napi problémákkal és miközben emiatt panaszkodnak vagy nyögnek, izzadják ki az irodalmi gyöngyszemeket. Zilahy is állandó nagy problémája között írta meg regényét (Bíborszázad), amely már spanyolul is megjelent s történelmi érdekessége mellett humortól sem mentes.”⁴³

Ugyanebben a levélben megemlékezett Karády Katalinról is: „Minden problémája mellett ezért becsülöm egy másik ügyfelemet, Karády Katalint is, mert önmagát adja. Nem celofán mögül kukucskál ki, és nem kő alól lesi a hatást.”

E levélben kitér arra is, hogy miért nem óhajtott még Magyarországra hazatérni, és beszámolt a nála tett állambiztonsági látogatásról is, azonban azt vagy nem realizálta, hogy állambiztonsági látogatás volt vagy a levélben nem írta meg. Tegyük hozzá, az állambiztonság készített magánleveleiről másolatot is. „Sokat gondolkodom, hogy hazalátogassak. Erre még félhivatalosan is felkértek, de úgy érzem, még korai. Nem mintha bármitől félnék, vagy csak aggódnék is, de álmaimat nem akarom széttörni. Nekem még a haza sokat jelent, a vérkeringésemben minden magyar. Az elmúlt 15 évben teljes szabadságban éltem és élek, magam is rendíthetetlen híve voltam az emberi jogoknak. Azt hiszem, ebben az átítatott énemben még korai volna a hazalátogatás. De érzem, hogy eljön majd az idő. Életem hátralevő részét otthon szeretném eltölteni, persze nem tudom, mikor következik be és örökké hálás leszek

⁴¹ Uo. 3/2/3. sz. utasítás Washington. 1963. március 9.

⁴² Uo. Jelentés, Washington, 1963. május 27.

⁴³ Uo. Levél Bollobás Bélának. 1963. augusztus 8.

a Nyugatnak és Amerikának, amely nélkül nehéz megérteni az új embert, az új világot és az egység felé törő mindenséget.⁷⁴⁴

Az élet értelméről: „Az nem érdekes, hogy megöregedtünk, vagy nem, mert a természet rendje ellen csacsiság volna védekezni, vagy lázongani. A kérdés, hogy életünket hasznosan töltjük-e és belső nyugalommal, egyensúlyozottságunkkal, alkotó légkört teremtünk-e magunk körül vagy sem. Tovább, hogy szakmánkban, tudományos vagy szellemi világunkban újat alkotunk-e vagy elősegítünk valamit. Ha igen, nem éltünk hiába.”⁷⁴⁵

Nyomon követte a futball világot is. „Turay József haláláról olvastam. Ő is korán halt meg. Bár sok ferencvárosi mérkőzést láttam, őt azonban nem sokat. Különben sem volt az ideálom, mert robotjátékos volt.”⁷⁴⁶

Olvasott magyar szépirodalmat is: „Tekintve, hogy állandóan olvasom, Németh László, Illyés Gyula, Tamási Áron, Veres Péter munkáit. [...] Én különben is Illyést szeretem a legjobban, mert ő nemcsak író, de költő is. Akárhol nyitom ki könyvét, két-három sor után ott vagyok, ahova fantáziája, színes képzelete elvisz. Önmagát adja, Nem takar, nem burkol, őszinte. Szép a nyelve is. [...] Tamási Áron álmodozásai, Veres Péter rusztikuma, Déry Tibor problémái, Zelk Zoltán versei, Féja Géza új területe, Rónay György novellái mind nemcsak kellemes percek, de sok tanulságot ad nekem.”⁷⁴⁷

Gyermekkori barátját, a Roberto fedőnevű ügynököt az állambiztonság szerette volna kiutaztatni Varga Lászlóhoz, ezért találkoztak vele 1963. augusztus 31-én. Az ügynök, úgy tűnik, húzódozott a feladat teljesítése előtt: „Roberto elmondta, kiutazása csak kombinációval lehetséges. Jelenlegi munkahelyéről, közbejött akadályok miatt – a főorvos távolléte – szabadságra csak valamilyen orvosi kongresszusra szóló meghívó felmutatása ellenében jöhet el. Problémát jelent feleségének itthonhagyása is, ugyanis a turista utat, amint azt már jelentettem, közösen tervezték. Roberto viszont Mickey levelének hatására – az előző találkozón bemutatva – feleségét feltétekenységből nem hajlandó magával vinni. Így utazása esetén távollétét legalizálni kellene.”⁷⁴⁸ Ezen érvek hatására az állambiztonság elállt a kiutaztatási tervtől. Az állambiztonság a dossziét lezárta, Varga Lászlót nem sikerült ügynöknek beszervezniük. A történet mindenestre tanulságos: sokszor felvetődő kérdés a szocialista időszak ügynökügyeinek vizsgálata kapcsán, lehetett-e ellentmondani beszerzési

⁴⁴ Uo. Levél Bollobás Bélának. 1963. augusztus 8.

⁴⁵ Uo. Levél Bollobás Bélának. 1963. augusztus 8.

⁴⁶ Uo. Levél Bollobás Bélának. 1963. augusztus 8.

⁴⁷ Uo. Levél Bollobás Bélának. 1963. augusztus 8.

⁴⁸ Uo. Jelentés, Budapest, 1963. szeptember 2.

kísérletnek. Úgy véljük, döntő tényező volt a konkrét ügy és az adott személyiség is, de mint Varga László esete is példázza, lehetett ellentmondani és tiszta embernek maradni.

RESUMES

KÁLMÁN ÁRPÁD KOVÁCS

EXTRACTS FROM THE PROTESTANTS AND THE SUPREME PATRONAL RIGHT OF HUNGARIAN KINGS

This study is the only edited and footnoted version of my presentation *Franz Joseph the Apostolic King* given at the *From "Usurper of the Throne" to Constitutional King* conference organized by the VERITAS Research Institute for History, the Institute and Museum of Military History and the History Institute of Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary on December 13th, 2016. In a few words I scrutinized the relationship among four legal institutions: the right of the supreme patron; the autonomy of the Church; the equality among religious denominations and the obligation of the state. The study determined that supreme patronage was a feudal institution whose essence could be felt throughout Hungarian history until 1945. At heart it was an endeavor that organized, maintained, led and oversaw the Church. Although less known, the Protestant Church, too, had its own variation. Supreme patronage referred to external issues only, not those of a dogmatic or non-moral nature. Supreme patronage was a state sovereignty right from which all the other patrons in the country originated and over which its authority spanned. As it related to Church policy of the Dualist Era, *supremus patronatus* was mostly associated with Catholic aspirations of autonomy. As such, its significance would lie on the pivotal determination of the state – church dynamic, where it would have simultaneously necessitated a positive definition of Hungarian Catholic Church independence from the Holy See, the Hungarian State and questions related to national minorities which posed a danger to the principle of Hungarian statehood. Despite a Catholic numerical majority, Hungarian society at the time was religiously diverse along ethnic lines. In general, one's religious belief corresponded to his ethnicity. Because of Hungarian Catholicism's status as state religion and society's paramount interest in inter-confessional matters, Protestant public opinion paid close attention to the Hungarian kings' actions as they related to supreme patronage Church policy. The Hungarian State of the Dualist Era failed to take necessary legislative action concerning wealth management, the most significant element of *supremus patronatus*. Political will went missing, so much so that certain interests benefited from the issue remaining legally unresolved. Thus supreme patronage's positive and fostering attributes were ultimately

overshadowed by negative, restrictive and supervisory ones. As a result the legal standing of the other established and recognized denominations in the country could not be accommodated. Supreme patronage thus remained an element of a disaffected political system (*wohl temperierte Unzufriedenheiten*).

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER

ON THE LEADING EDGE OF FRANZ JOSEPH'S PERSONALIZED EMPIRE

Franz Joseph passed away at Schönbrunn Palace on November 21st, 1916, after ruling for sixty-eight years. In the minds of nearly everyone his name is synonymous with the Austro-Hungarian Monarchy. Austrian writer and poet Karl Kraus asked in his 1920 poem *Franz Joseph* whether the emperor had shaped the country, or rather the country him.

It is generally accepted that Franz Joseph – among other reasons – agreed to the 1867 Compromise and that given form of Dualism because he was able to maintain absolute control of foreign policy and the military thanks to his extensive authority as the sovereign; moreover, in reality he enjoyed supreme political power in both Austria and Hungary. The Austro-Hungarian Monarchy consisted – in theory – of two sovereign states, with two capitals and two governments. But with one ruler. Franz Joseph could not be “divided and separated”; he himself personified the strongest link between Hungary and Austria.

The ruler exercised power via the Cabinet Chancellery (*Kabinettskanzlei*), which acted as a liaison among the Austrian, Hungarian and common state bureaus. Various imperial documents were sent to the Cabinet Chancellery, which then relayed the decisions and orders of the ruler. The leadership of the Cabinet Chancellery and the heads of department responsible for Hungary were made up of the ruler's consultants. In numerous cases, Franz Joseph had final say; his ministers would send him four thousand memorandums on average per year. He worked from early morning to night, all hours of the day devoted to state affairs.

The Austro-Hungarian Monarchy, including the working mechanism of Hungary, bore the traits of his personality. To deal with a multiplicity of mundane issues required a leader like Franz Joseph, who had a deep sense of vocation, diligence and workmanship, and desired to actively participate in state affairs. Although in his old age he often complained about fatigue and his large quantity of work, he had been the one who had purposely designed the dualist system to function in that very manner, and he was in no way inclined to change it thereafter. Strictly speaking the Austro-Hungarian Monarchy was Franz Joseph's personalized empire.

TIBOR KLESTENITZ

FROM ZEALOUS LOYALTY TO ROYAL DISPARAGEMENT:
THE DEPICTION OF FRANZ JOSEPH BY THE HUNGARIAN PRESS
DURING THE ERA OF THE DUAL MONARCHY

The objective of the study was twofold: to determine to what extent the Hungarian press deviated from the officially sanctioned conception of Franz Joseph as the “most constitutional king” during the Era of the Dual Monarchy, when freedom of speech made it possible in practice; and to identify the means by which critical opinion was shared with the public.

For a long time the press enjoyed significant flexibility in how it covered the king and his policies, the main guarantor of which was trial by jury. Criticism of Franz Joseph could be aired publicly, even in the form of sarcastic caricature. The legal environment changed, however, in 1913, when trial by jury was removed as the means for deciding a so-called royal defamation lawsuit.

The press portrayal of Franz Joseph was in no way static. The representation of a pro-Hungary and constitutional ruler that best typified most press products was not a consequence of fear of authoritative oppression or criminal charges. On the other hand, it stemmed from the king more or less honoring the Compromise between the two sides. However, if it seemed that the king would renege on his constitutional responsibilities and change his demeanor, like, for example, in the case of the army declaration of Chlopy in 1903, then the opinion of the press likewise changed, often voicing sharp criticism. Juries valued freedom of the press over and above censorship of royal disparagement. So the idea of fealty to the king shown in the press did not mean a spiritual double standard and a denial of national traditions. Newspaper publishers only wished to align the idea of fealty to the king, which they considered a state interest, with the grassroots tradition of independence in which so many Hungarians believed.

RÓBERT HERMANN

THIRTY-FIVE YEARS LATER – THE REHABILITATING DOCUMENT
OF GENERAL ARTÚR GÖRGEI, MAY 30TH, 1884

In 1884 Artúr Görgei, the onetime commander of the Hungarian Revolutionary Army in the 1848-1849 Hungarian Revolution and the Minister of War during the Szemere administration, turned 66 years old. Over the course of that spring several former Army officers began a movement to rehabilitate General Görgei's reputation. Out of their meetings came an official statement in which the officers insisted that the surrender at Világos on August 13th, 1849, was not an act of treason, but rather an inevitable consequence of the situation on the ground. The officers then agreed to seek out as many of their brother in arms as they could and have them sign the statement, which was crafted on May 30th, 1884. News of the officers' movement quickly spread, and the pro-Independence Party press aggressively agitated to hamper its efforts. In almost every edition the newspaper *Függetlenség* (Independence) wrote about the movement, readily allowing detractors to pen articles. Simultaneously some *Honvéd* veterans associations crafted an anti-rehabilitation statement.

By the time the pro-rehabilitation statement was handed over, 207 individuals had signed the statement, including György Klapka and András Gáspár, two former generals of the 1848-1849 Hungarian Revolution. Several other high-ranking Army officers had also been among the signatories. Following the turnover of the statement, an additional thirty signatures were collected. The statement itself appeared in the press on November 23rd. German and French translations were also prepared. Also on November 23rd, a delegation called on Görgei, who took possession of the statement and thanked his supporters in a speech.

The movement, however, was only a partial success. Part of the public could not be swayed, and ultimately, at the national meeting of *Honvéd* veterans associations on March 9th, 1885, Görgei's rehabilitation was rejected. This also marked the last great debate in the press on the merits of the general's endeavors. In the ensuing years anti-Görgei manifestations became less common.

ÁKOS KÁRBIN

THE ROLE OF AUSTRIAN FINANCE MINISTERS IN THE 1892
CURRENCY REFORM OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY
JULIAN DUNAJEWSKI VS. EMIL STEINBACH

The Monarchy used a silver monetary system whose obsolescence had already been officially acknowledged at the time of the signing of the 1867 Austro-Hungarian Compromise. Initially there was no consensus between the experts of the Austrian and Hungarian finance ministries on the specifics of how to regulate the currency. We are quite well informed about reform preparation by the Hungarian side; however, the role of the Austrian side was equally as important, if not more so, since the Monarchy used a unified and common currency. The Austrian grand coalition government led by Eduard von Taaffe held the upper hand on the “Iron Ring” political parties and implemented policies favored by the Crown. Thus our study focuses on the role that Austrian finance ministers played in reform preparation.

The Hungarian Ministry of Finance had a consensus point of view regarding currency regulation, mainly thanks to the efforts of Minister of Finance Sándor Wekerle. His Austrian counterpart Julian Dunajewski, on the other hand, did not support the plan to reform the outdated silver monetary system, which was in reality paper-based. This led to numerous difficulties. Dunajewski concentrated on federalization and politics rather than on monetary affairs. The emperor, however, had certain expectations that, if Dunajewski remained in power, were not guaranteed to be fulfilled. The government, pressed for solutions, was in need of a non-confrontational individual who focused on finance. Thus in January 1891, succession planning came to the fore: Franz Joseph, on the recommendation of Friedrich von Schönborn, the Minister of Justice in the Taaffe administration, appointed Emil Steinbach as Minister of Finance instead of Dunajewski. Our work wishes to examine this process.

LÁSZLÓ ANKA

WHY IS THE LABORER ACT OF 1907 REFERRED TO AS THE “DERES LAW”?

The law that set guidelines for estate owner – laborer relations was Act XLV of 1907, the famous (or infamous) “Deres* Law”, also known as the Laborer Act. Based on the work of Marxist historians István Dolmányos and Péter Simon, during the Communist Era the origins and essence of this law were portrayed as the means by which the Hungarian ruling class had oppressed the poor, landless and servile peasant class.

In the study the author makes no attempt to support or refute that conjecture. Instead he shares the background story of how the *deres* law moniker arose during the formative stages of the act and examines whether use of such a name was justified, i.e. physically punishing a laborer for mistakes committed and/or in what form the act limited such punishment.

The author discloses answers that would otherwise remain obscured to the reader unfamiliar with legalese or the ways of the law. While earlier versions of the law (Act XIII of 1876 and Act II of 1898) enabled the estate owner to physically abuse any of his laborers in the interests of maintaining domestic discipline, the 1907 “Deres Law” laid down restrictions: Only laborers under the age of 18 years could be corporally punished. Even as several representatives (agrarian socialists and national minority legislators) reminded the governing majority that modern pedagogy had earlier rejected corporeal punishment, supporters similarly invoked pedagogical studies in favor of the act.

Thus the study also shines a light on the prevailing attitude of Hungarian parliamentary representatives – of “we Hungarian estate owners” (as the Minister of Agriculture referred to them during the debates surrounding the bill) – in regard to the issue of corporeal punishment.

* A *deres* was a wooden bench-like structure on which the laborer lay as he was being whipped.

LÁSZLÓ L. LAJTAI

ONE THOUSAND YEARS: A LATE DUALIST ERA ELEMENTARY SCHOOL HISTORY TEXTBOOK AND STATE-INSPIRED PATRIOTISM

In 1908-1909 six editions of an elementary school history textbook and a history reader were published by Elek Benedek, an already well-known writer, publicist and collector of folktales. Albert Apponyi, Minister of Religion and Public Education, personally requested Benedek to write a textbook that would be translated into the native tongue of each of Hungary's largest ethnic minorities. Benedek, a Protestant of humble Szekler origins, was not only a trusted confidante of Apponyi, the scholarly and polyglot Catholic aristocrat who had led the political opposition before 1906, but had also been a fellow party member. Even after the conclusion of Benedek's political phase, Apponyi would remain his role model, both in life and in politics, until the end of Benedek's life. Behind Apponyi's preliminary request to Benedek to assist in implementing his new public education laws ("Lex Apponyi"), we may presume were professional considerations, for despite his not being a qualified historian, Benedek had nonetheless earned the respect of both the historian profession and the educated readership of Hungary with his monumental monograph of the history of the Hungarian people, published on the fiftieth anniversary of the 1848 Hungarian Revolution. With this work, Benedek specifically regarded the strengthening of *national unity*, which was dearly coveted, as his objective. He presented the political emancipatory aspirations of the people (specifically the lower social classes) without whitewashing social conflicts, and put it in proper historical perspective, portraying social reconciliation in the interests of national unity. Regarding textbooks from that period, Benedek, like many others, was unsatisfied with their quality, overabundance and licensing practices. To popularize historical knowledge, he wanted to put a major emphasis on domestic constitutional endeavors and patriotic spirit. Thus in his new textbook he gave the notions of *national independence*, *unity* and *assimilatory results* pronounced positions, while composing in such a way as to portray Magyar and non-Magyar interaction in a positive light (of course with the former always in the dominant role) at every historical turning point. Although his history reader was soon banned due to its anti-dynastic tone, his textbook remained and had a significant influence on the text of the readers intended for use in ethnic minority schools. Although the "Lex Apponyi" language requirements were unrealistic, the textbook's bilingualism and its receptiveness of a new historical narrative on the historical role of Hungary's ethnic minorities proved to be experimental tools for education policy in the late stages of the Era of Dualism.

DÁVID LIGETI

THE PRINCES OF PEACE? FRANZ JOSEPH I, CHARLES I AND THEIR THOUGHTS ON WAR

In my study I examine how the two last Austro-Hungarian monarchs felt and thought about war. Both Franz Joseph I and Charles I were referred to as “princes of peace” or “emperors of peace” since their expressed goal was to avoid war and make peace.

In the first part of my work, I dwell on the historical background of the phenomenon of the “prince of peace”, from the antecedents of the Bible to the New Era. I point out that the Habsburg rulers wanted to rule in peace, which originated from their Catholicism.

In the second part I analyze Franz Joseph from that perspective. Between 1848 and 1866 the emperor fought many wars, but subsequently ruled in peace for half a century. His mentality was strongly influenced by the 1848 Hungarian Revolution. In that critical situation his main and ultimate support was the Imperial-Royal Army. Nevertheless, he had a great but not exclusive role in the unleashing of WWI. In that one conflagration, he waged war for the same number of months (until his death on November 21st, 1916) as he had in all of his earlier wars together. However, the combined casualties of his 19th century wars were dwarfed by his WWI losses.

In the third part, I examine the role of Charles I in WWI. In his case the use of the “prince of peace” appellation is more appropriate than in case of his predecessor. I present in detail his humane acts and the history of his most important peace-making intention, the so-called “Sixtus Affair”. Despite Charles I wanting to end the war with a separate peace, the Entente dealt with him as a war criminal.

In addition to articles by the Austro-Hungarian press, I rely on personal accounts and recollections from the period. After rethinking the possible aspects of the last two emperors of the Monarchy, I see the use of the “princes of peace” appellation as valid, even if neither one could be referred to as a pacifist. In crucial situations maintaining the territorial integrity of the Monarchy and preserving their own honor were their ultimate concern.

ORSOLYA BÜKY

COUNTRY TOWN RESIDENT OR LANDED GENTRY:
BÁLINT HÓMAN AND THE DARÁNYI FAMILY

The objective of the study is to outline the two possible alternatives for Hungarian embourgeoisement in the 19th century, using the maternal side of Bálint Hóman's family, the Darányis, as the example. In the last few decades, no historian has attempted to systematically research Hóman's family background; as a result information that could help us to better understand his career has remained shrouded in mystery; for example, information which could help explain Hóman's obvious ambivalence towards his various scope of activities.

Although his persona, primarily of course his role as politician, has been the focus of heated political debates now and again, Hóman the individual has been but a symbolic aspect in these. The discourse that revolves around the anti-Semitism of the Horthy Era is in actuality about the professional assessment of the problems associated with 19th century Hungarian modernization and embourgeoisement. In my study I wish to contribute to a better understanding of a question that still remains with us today by familiarizing the reader with the markedly different life strategies of Ignác Darány Sr. and his son Ignác Darány Jr.

LÁSZLÓ OROSZ

“[...] THE OLD GERMAN SPIRIT OF MORALITY WITHOUT THE NEW GERMAN MISTAKES.” THE BUDAPEST SCHOOL OF THE GERMAN EMPIRE DURING THE INTERWAR ERA

A popular and distinguished school during the Interwar Era was the Budapest-based *Reichsdeutsche Schule* (School of the German Empire), which the distinguished writer Frigyes Karinthy appraised as seen in the title snippet above in one of his *Pesti Napló* writings. Originally founded as a school for the children of German citizens temporarily based in Hungary for business or diplomatic reasons, children of other nationalities were soon allowed to enroll, including Hungarian children from the beginning of the 1920's. The school became extremely popular among the bourgeois families of Budapest, and the Jewish residents of the city also preferred sending their children there. The institution, which was characterized by its international atmosphere, tolerant spirit and complete lack of political extremism, taught its students European perspectives and ways of thinking, in addition to providing an acknowledged high quality Hungarian education. The numerous graduates who would go on to leave their mark in a variety of fields were a fitting testament to the high educational standards of the school. The teaching staff consisted mainly of open-minded and tolerant pedagogues (according to later descriptions by students), so much so that when education reforms were introduced following Hitler's transition to power, German teachers requested transfer to the Budapest-based school, where they would enjoy greater academic freedom and try to stay until better times. Moreover, they consciously sought to avoid acting and behaving as point men for the German Reich. Their treatment of Jewish students provided the best testimony to what degree their thinking did not conform to circumstances in Germany. On more than one occasion the school found itself in open conflict with the leadership of Nazi Germany. For example, in 1944, on the heels of the German occupation of Hungary, the school bravely stood up in defense of its Jewish students (by administering matriculation exams early and by hiding students in the basement of the school building). Such conduct had contradicted the smear campaigns that occurred after WWII. The 2004 Hungarian Film Festival awarding-winning documentary film about the school was a step in rehabilitating its reputation [Gábor Zsigmond Papp: *The School of the Empire* (2003, 57 minutes)].

ZOLTÁN DÉVAVÁRI

“WE BARELY DARED TO BREATHE, FOR FEAR OF FURTHER
CRIMINAL ACCUSATIONS...” THE RECONSTRUCTION
OF A YUGOSLAV HUNGARIAN SPY (SHOW) TRIAL (1922–1924)

The study puts the so-called “spy trials” under the microscope. These legal proceedings were one of the long-lasting reprisals, a tool of psychological warfare from the period, that was employed against the Hungarians of the *Délvidék* (Southlands), who went into minority status during the 1918–1920 handover of the region to the Kingdom of Yugoslavia. The study focuses on the most well-known such case, which would come to be known as the Varga-György and Associates Spy Trial.

The study uses the drawn-out multiyear legal case against lawyer György Varga and his associates as a tangible representation of the proceedings and deliberations that these cases involved while also providing a sense of the public mood at the time. Although their case may have been the most publicized, there were many other similar spy trials taking place.

Yugoslav authorities accused Varga and his associates of spying for Hungary and of laying the groundwork for an insurrection. During the lengthy trial, however, no actual, factual evidence was brought against them, so the first-instance verdict was based on the testimony of the accused, which had been coerced through merciless brutality. Shortly after the verdict, both György Varga and Gyula Ignácz died as a result of brutal torture and merciless prison conditions.

Although the first-instance verdict in Szabadka (Subotica) was nullified by the Novi Sad Appeals Court a few months later, the Yugoslav Court of Cassation – primarily because of political considerations – reversed the appeals court and upheld the first-instance verdict.

Although the *monstre* trial made use of the accessories and techniques of a show trial, to this day it is impossible to ascertain the validity of the accusations. However, what is certain is that this trial and the others like it were one of the most effective psychological weapons employed against the minority Hungarians in the Kingdom of Yugoslavia and provided the means of demonstrating the accusation of collective Hungarian irredentism to Slavic society.

MÁTÉ GALI

“THE GRAND OLD MAN” OF CULTURAL LIFE IN THE HORTHY ERA:
ALBERT BERZEVICZY

Albert Berzeviczy (1853–1936) was one of the leading figures in the culturally diverse and rich Horthy Era. He led the Hungarian Academy of Sciences from 1905 until his death; he was the founding president of the Mátyás Corvin Hungarian–Italian Scientific, Literary, Artistic and Social Association in 1920; and he also became head of the Kisfaludy Society, a prestigious literary association, in 1923.

In the interests of defending his generally conservative literary and esthetic values, Berzeviczy came forth with an interpretation of Hungarian poet Sándor Petőfi’s politically-themed poems following the fall of the Republic of Councils in Hungary. The (political-ideological) objective of his line of thinking was to prove that the great Hungarian poet neither believed in revolutionism nor held radical leftwing beliefs. In the 1920’s he spoke about the division in Hungarian literature and about the works of poet Endre Ady. He was convinced that a “definite break” existed in Hungarian literature, consisting of a conservative-patriotic side and a liberal-international one. According to Berzeviczy, Ady Endre was undoubtedly the most outstanding representative of the latter. Although leftwing writers attacked Berzeviczy for this opinion, as president of the Kisfaludy Society he endeavored to fix the rift between the two sides.

Berzeviczy led the Hungarian Academy of Sciences in a conservative spirit. During the Interwar Era, academic awards and the prestigious Greguss Award of the Kisfaludy Society were almost always given to conservative writers, with only a few exceptions. For a long time during his tenure, the role of deputy director was filled by conservative academics exclusively.

Berzeviczy was considered as a genuine polymath who, over the course of his long life, wrote important works on Queen Beatrix of Aragon, the Italian Renaissance, and between 1922 and 1937, a four-volume set on the Neoabsolutist Era. For a long time, this latter series of books was considered as a foundational canonical work, and to this day experts on the era refer to it as a definitive work.

That Albert Berzeviczy was one of the first recipients of the prestigious Corvin Chain (awarded by Regent Miklós Horthy) in October 1930 shows that his roles as both an academic and academic promoter were greatly appreciated during the Horthy Era. For the Corvin Chain was so prestigious an award that only writers, artists and scientists whose contributions to Hungarian art or science were of the highest merit were considered.

GÁBOR HOLLÓSI

THE PERFECT ELECTORAL LAW:

SÁNDOR BERECS'S 1932 ELECTORAL LAW DRAFT

At the beginning of the 1930's, the Bethlen, Károlyi and Gömbös administrations all included electoral law reform in their programs. Writers from all over the political spectrum and various social organizations produced numerous electoral law drafts, one of which was a remarkable model springing from the pen of Sándor Berecz, one of the preeminent thinkers on electoral law of the era. The focus of our study is this model, which was made public in 1932.

As an introduction we provide a brief but comprehensive look at the life and works of Berecz, whose name – unfortunately – is little known today. Before familiarizing the reader with a given essential element of his draft, we examine corresponding parts in the 1925 Electoral Law Act in order to better understand what points Berecz's draft wished to improve. After breaking down a given thematic unit of the draft, we jump ahead to 1938 (and 1937, to a modification of nomination rules) to see how it was implemented in the new electoral law act. Finally we discuss a few electoral law issues that Berecz partially or wholly addressed outside of his draft. In the concluding chapter, we analyze the authenticity of Berecz's ideas and try to determine his place on the political palette of the era.

LÁSZLÓ BERNÁT VESZPRÉMY
NEVER-BEFORE-READ LETTERS FROM THE COLLECTION
OF ISTVÁN LENDVAI.

In the following work, we shine a light on nine never-before-read letters from the collection of István Lendvai, who was a racist writer, politician, poet and, according to one account, martyr executed by the Arrow Cross. All of the letters were in the possession of the Lendvai family, and we have published them with the permission of the family, above all that of Klára Lendvai, the daughter of István Lendvai. In regard to the publication of sources, we consider Peter Sipos' 20th century guide as authoritative. The sentences contain numerous grammatical errors and archaic spelling, which we have left unchanged. In almost every instance, any editing of the sentences has been indicated; in-text citations have been footnoted. For biographical information on the individuals in the letters, the reader should check János Gyurgyák's related work. For information on their relationship to Lendvai, the reader should see historian Ákos Bartha's study and my earlier writings.

MIHÁLY NOSZKÓ-HORVÁTH

THE INSTITUTION OF MILITARY LABOR CONSCRIPTS DURING
WWII IN THE LIGHT OF HUNGARIAN RESTITUTION LAW /
RESTITUTIONARY DOCUMENTS ON MILITARY FORCED LABOR

In the wake of the System Changeover, providing legal (both ethical and monetary) restitution to the victims and / or the heirs of the victims of the earlier dictatorial regime became a possibility in the newly democratic Hungary. Eligible for restitution were individuals whose property had been seized, whose personal freedoms had been curtailed or who had lost a loved one at the hands of the political system. Although many cases qualifying for restitution – including of individuals conscripted to military labor service because of their political / religious beliefs or their ethnicity during WWII – have already been processed and looked at, their stories cannot, for the time being, be presented on a case-by-case basis (only spoken of in generalities) due to the torpid pace of the restitutionary process itself and information privacy laws. In addition to describing the characteristics of restitution as it relates to WWII-era military labor conscripts, the study examines the history of personal injury restitution legislation.

DÁVID KISS

THE FORMATION OF THE “WORKERS’ MILITIA”, THE ORGANIZING GUARD, OF THE HUNGARIAN COMMUNIST PARTY IN 1945

In Soviet-occupied Hungary in 1945, the Hungarian Communist Party (HCP) was the political power that the occupiers favored. From the beginning, the HCP considered it crucial to seize as many positions of power as possible, especially in the armed organizations. Nonetheless these moves proved insufficient for the needs of the party, so using earlier international and Hungarian organizational designs, the party formed its own militia, the so-called Organizing Guard (OG). Working together with the Allied Commission, which was dominated by the Soviets, the party strived to increase membership in the OG while simultaneously working to decrease the number of soldiers in the army, discarding anyone who did not maximally serve the interests of the party.

By 1947 the process had led to the point that if the HCP had been so inclined, it could have seized control of the entire country with its own fighting force! In Bulgaria, the communists had indeed utilized their militia, which was similar to the OG, when they took over the country. During the preliminary negotiations at the 1947 Paris Peace Treaties, the Western powers sought a Soviet withdrawal from the Eastern European countries, so it was no coincidence that the formation of the OG advanced at an increased pace throughout 1946. Due to space constraints, the study does not go through the history of the HCP Organizing Guard beyond the beginning of 1946, but does analyze the formation of the foundation of the unit in detail.

JÁNOS RÁCZ

MEDIA COVERAGE OF THE PARIS PEACE CONFERENCE
AND NEGOTIATIONS IN 1946 AND 1947

In June 1946, as in 1919, France played host to the victors of the world war. Several French scientists feared that poor decisions would be repeated. The Anglo-American media had not anticipated that the number of great powers would be halved, that the Soviet Union and the United States of America alone would decide the fate of the smaller states. Instead of referring to the two great powers, or superpowers as they would be known, the Anglo-American media were more inclined to report on France, Great Britain, the Soviet Union and the United States working together. They suggested that those four countries were equally responsible for the post-WWII arrangement. Moreover, they reported that the Soviet Union rebuffed attempts by the smaller powers to modify preliminary arrangements at the Paris conference. Australian Minister of External Affairs Herbert Vere Evatt, referred to as the spokesman for the “small victors” in the media, was treated sympathetically by the Anglo-American great powers, but the Soviet *Pravda* and the Hungarian *Szabad Nép* communist dailies gave him the role of anti-peace imperialist reactionary. All Evatt had asked for was to use a simple majority voting system at the conference, which would have given the smaller nations greater say on the proceedings.

Among Hungarian correspondents, Iván Boldizsár considered the greatest accomplishment of the peace conference to be that war had been avoided between the superpowers. The two sides had been able to cooperate. Boldizsár’s thinking was in line with Anglo-American opinions. Communist overrepresentation prevailed in Hungarian newsreels. Hungarian Prime Minister Ferenc Nagy, who had traveled to the Soviet Union but had also met with the leaders of the Western powers prior to the start of the conference, was shown only a few times. Of particular interest was that upon the return of the Hungarian delegation, which had been led by Nagy, from Moscow in April 1946, Nagy gave a speech with optimistic and convincing overtones; nonetheless his rhetoric made a contradictory impression. Thus it seemed that Josef Vissarionovich Stalin had not misled the Hungarian politician. For the sake of appearances, Nagy had simply played the role of a politician who had put his trust in Moscow.

Hungarian Communist Party ideologue József Révai published a piece on May 15th, 1947, that crushed the illusions of the Smallholders Party. He implied that Soviet troops would not be withdrawing from Hungary even after the ratification of the peace treaty. In other words, the Soviet Union would continue building “democracy” in Hungary.

TIBOR ZINNER

ZIONISM BEFORE THE LAW IN HUNGARY, 1945–53

By March 1945, the newly organized secret police had assumed control over much of Hungarian economic life, infiltrating high levels of the newly established parties of the coalition and becoming interested in various international relief organizations like, for example, the JOINT. It considered these organizations partly as legal supporters of democracy and partly as sources of intelligence for American capitalist circles. The last troops of the Wehrmacht and the SS were still fighting on Hungarian soil when a half-page report was drafted on April 5th “on the phenomena observed in connection with the JOINT”. This was the beginning of intelligence work concerning Hungarian Jewish representatives of political and economic life as well as representatives of foreign relief organizations that practically lasted until the 1956 Hungarian Revolution erupted.

The present study deals with the attacks against Zionism as the “outpost of American imperialism”, against leaders of the JOINT, and against certain leading Hungarian Jewish individuals up to summer 1953 when the Rákosi – Gerő regime was at least partially eliminated by Moscow. Following the end of the war, the persons accused of collaboration were the first to be put to trial. While in 1946 the Hungarian Communist Party, wishing to assume power, declared that the “Jewish question” would be solved automatically in the course of the “people’s democratic revolution”, by 1949–50 its standpoint had changed dramatically. Its leaders considered the Jewish survivors of the Holocaust as potential Zionists, as enemies of the Hungarian people. During the “anti-Zionist” trials of the day, the “Jewish question” was no longer a religious one but had a political and ideological bias, becoming a dominant element of the ideology about an international Jewish conspiracy supporting American imperialism. All this occurred a mere five years after the catastrophe that had befallen hundreds of thousands. The survivors reasonably concluded that anti-Semitism was returning on the state level. The strict legal measures were completed by similarly strict administrative ones like the relocation of families and other measures involving serious financial losses. Thousands of Hungarian Jews were inflicted by them as well.

Following the failure of the JOINT case in late 1949, the Zionist trials of 1953 served to support the scapegoat theory even during the so-called New Phase. The concept of sinful Zionism ended only after Stalin’s death, though not immediately. All in all, these trials exposed the vices not of Zionism but of Stalinism itself.

Translated by Zinnerné Bodó Judit

JÁNOS SÁRINGER

FOREIGN POLICY VS. FOREIGN RELATIONS IN HUNGARY: 1947–1955
ISSUE OUTLINE

Sovereignty has no universally accepted definition. Most experts agree that no state has perfect sovereignty. Some deny that sovereignty exists, while according to others, classical sovereignty and systems of the modern state are incompatible. The various schools of theory of international relations vary in their understanding of sovereignty. Westphalian sovereignty starts with the belief that each state enjoys sovereignty.

Looking at the European continent, the Westphalian system, the international structure based on a foundation of sovereignty, evolved from the middle of the 17th century to the 19th century, by which time it had come to define the system of relations among the European states. Following WWII, in parallel on both the victorious and vanquished sides, new unequal relationships (leading, subordinate and aligned) came into existence in the international system. In the new European architecture, even as the theory of international sovereignty among the states remained, the exercising of power over a given territory (the Westphalian principle) nonetheless was curtailed.

From a historical perspective, sovereignty in a certain sense is synonymous with independence, which means that the state (monarchy, democracy and dictatorship, including its various offshoots) freely conducts both its domestic and international affairs. The opposite of independence is subjection, which means that an external power holds political and/or military control over a defined territory.

Moscow conveyed its demands to the Hungarian communist leadership via informal means, often bypassing officially written documentation. In the forefront were tools of intelligence, and the Hungarian leadership often would make a decision after hearing the news from Moscow. On those occasions within (and outside) the bloc ruled by Moscow, the domestic party and the government leadership could not disregard the relevant demands put on them, nor did they wish to. Those individuals toiling in foreign relations were kept within a strictly controlled framework; Hungarian diplomats did not enjoy any meaningful flexibility. The highest level of leadership in the Hungarian Working People's Party – including the available party framework – towed the immutable "line"; there was no leeway.

Foreign relations is the management of relations (political, economic, commercial, scientific and humanitarian) for states and state organizations with other states and state organizations. This system of relations aligns the state and state organizations with the objectives and principles of foreign policy. Foreign relations among states

and state organizations is maintained via diplomacy and within a consulate framework. Perhaps a more accurate word to describe the case of Hungary between 1947 and 1955 would be foreign relations instead of foreign policy.

Closely related to the issue of sovereignty and foreign policy is sending and receiving protocol of ambassadors. Among reviewed diplomatic historical works published in French between the 17th and 20th centuries, sending and receiving protocol for both permanent and ad hoc diplomatic representatives was consistently tied to sovereignty; moreover, not a single author tied it to a state's putative or real status as a great power.

ANDRÁS JOÓ

“PERHAPS HE STILL REMEMBERS ME...”

GENERAL RUDOLF ANDORKA'S 1954 WRITTEN ASSESSMENT
ON FOUR BRITISH DIPLOMATS

The staff officers of the onetime VFK-2 Division, i.e. the Hungarian “Deuxième Bureau”, who were involved in military intelligence and counterintelligence but did not flee Hungary following 1945 could not avoid the watchful eye of the state security organs of the Communist regime. The leaders of state security in the newly established system wished to detail the workings and former network of their earlier counterparts. The officers of state security under the Communist regime were interested in the knowledge and relationships of the previous intelligence and counterintelligence experts; as a result the former officers of the VFK-2 Division were forced to make numerous analyses and shorter reminiscences. These were written under severe duress and/or with fear for one's own prospects. General Rudolf Andorka's assessments were written under similar conditions in 1954 and collected in a so-called “research” dossier. Andorka had been the head of Hungarian military intelligence and counterintelligence from August 1937 to May 1939, after which he became the Hungarian minister in Madrid. The general enjoyed the good graces of Prime Minister Pál Teleki, who authorized him to lobby the British and French on behalf of Hungary, and – as Andorka had said about his assignment – “to keep the window to the West open”.

The source material that follows the introduction of the study thus comes from a state security dossier and contains brief bios on four distinguished British diplomats whom Andorka had gotten to know more closely while still in Budapest (as head of intelligence and counterintelligence) or as the Hungarian minister in Madrid. The longest of these bios concerns Sir Samuel Hoare, the distinguished statesman and diplomat who had been sent to Madrid as ambassador during WWII. Andorka wrote a shorter profile on Hoare's ambassadorial predecessor Sir Maurice Peterson, while also writing tersely on the activities of Sir Geoffrey George Knox, envoy to Budapest. Finally he profiled in some length Alvary Douglas Frederick Gascoigne, First Secretary of the British Legation in Budapest, who had served for a long time in Hungary, where he would be once again commissioned in spring 1945. Only two of General Andorka's valuable diaries had survived, which were published in 1978. The source material and the dossier that contained it, if only modestly, compensate for some of the missing pages of the lost diaries

PATRÍCIA GECSÉNYI

FINDING A WAY OUT TOGETHER: CHANGES IN AUSTRO-HUNGARIAN RELATIONS 1953–1956

Following the conclusion of WWII, Austro-Hungarian relations appeared to be increasingly normalizing, but then bottomed out between 1950 and 1952, a period referred to as the Ice Age of the Cold War. Many months later, tentative signs of change between the two countries began to appear in Budapest, as an aftereffect of easement in the Soviet Union begun following the death of J. V. Stalin. Not only were diplomatic relations restored to the embassy level in 1954, the mention of somehow mending relations between the two countries came up time and again at party and state events.

The Hungarian side was driven by economic interests, i.e. the potential opportunities offered by the West, while the Austrian side was interested in mitigating tensions along their shared border, where the danger of armed conflict was real, and in settling questions related to property law. The breakthrough finally occurred in spring 1955 following the signing of the Austrian State Treaty, when the Hungarian government, on the basis of the decision of the Communist Party leadership, let loose a hodgepodge of token proposals on the Austrian government in the hope that fundamental changes could occur in a short matter of time. These included allowing individuals with either Austrian or dual citizenship (previously illegal) who resided in Hungary the right to leave the country, granting clemency to convicted Austrian citizens, continuing property law negotiations, strengthening cooperation in transportation and water resource management and bolstering commercial, literary, artistic and scientific ties.

On July 7th, 1955, Hungarian Communist Party leader Mátyás Rákosi met the Austrian ambassador for a lengthy discussion to find solutions to these issues. In the ensuing months, significant progress occurred: entry and exit admittances were issued, Hungarian ministers were invited to Vienna and tensions along the border subsided. All these were but an overture for what was to come after spring 1956, and offered the possibility for the formation of a unique relationship model.

In March 1956 the political committee of the Hungarian Communist Party passed a resolution authorizing the removal of the mine field and barbed wire fence (the “Iron Curtain”) that lay along the two countries’ common border. Two months later, the work was begun. Working at a fast pace, by the middle of September all mines had been cleared away and the border opened, which of course did not mean free travel for all, even as flights were reestablished between the two capitals. Austrian

political leaders observed the changes with caution. In a statement made to a Hungarian newspaper, Federal Chancellor of Austria Julius Raab remarked that the Hungarian measures had significantly contributed to the prevailing favorable mood and advanced the cause of normalization. The events of the 1956 Hungarian Revolution, however, would overwrite all earlier initiatives and open a new chapter between the two countries.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

“WHAT THEY WERE ALLOWED TO SAY THEY SAID; THE REST
THEY CENSORED.” THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION THROUGH
THE EYES OF BUDAPEST-BASED CORRESPONDENTS OF ITALIAN
COMMUNIST NEWSPAPERS – PART II

As I pointed out in the first part of this study when analyzing the articles of two Budapest-based correspondents of *l'Unità*, the flagship daily of the Italian Communist Party, the newspaper in no way deviated from the dogmatically anti-revolutionary stance of the Italian communist leadership. Even so, the leadership was not able to prevent the communist media from airing “critical” voices on their other forums: articles and article excerpts that, unlike the official party stance, tried to paint a more objective picture of the events in Hungary. The case of Sergio Perucchi is a good example. The special correspondent for the communist weekly *Vie Nuove* spent almost two weeks in Budapest. Having witnessed the reality of the situation, he wrote about what he had seen instead of parroting the party line, the consequence of which was revision of his articles. Nonetheless, alongside the demonstrably false and extremist depictions and reports, some heterodox details and opinions found their way into *l'Unità*. Three of Perucchi's articles, illustrated with photographs he had taken, on the 1956 Hungarian Revolution were published. Using his notes, photographs and his memoir published forty years later, we have tried to reconstruct how he really felt about the events that had unfolded before him. We look at his writings and compare them to what was published, namely what parts of his reporting were censored. We also look at the methods the Communist Party leadership used to misinform the readers of the weekly. In the next (and concluding) part of the study, I analyze the articles of Giorgio Bontempi, the fourth communist correspondent.

PÉTER MIKLÓS – ESZTER ZSÓFIA TÓTH
HUNGARIAN STATE SECURITY SURVEILLANCE OF CHRISTIAN
DEMOCRAT POLITICIAN LÁSZLÓ VARGA IN THE UNITED STATES
IN THE 1960'S

Using heretofore concealed state security sources, we analyze the life of László Varga, a distinguished Christian Democrat politician and one of the prominent figures of the Hungarian Diaspora, in the United States. He became president of the Józsefváros Christian Youth Workers Association in 1937. Having participated in the anti-German resistance in 1944, he was arrested by the Arrow Cross State Audit Office. In the confines of his flat the Democratic People's Party had been founded, and between 1947 and 1948, he served in the National Assembly as their MP, where the Hungarian Communist Party attacked him relentlessly. Anticipating his imminent arrest, he emigrated in 1948.

Hungarian State Security (HSS) kept László Varga under surveillance and monitored his letters. The surviving documents are a rich source of information on the everyday life of the politician. HSS tried to recruit Varga when he lived in the United States, but the attempt was unsuccessful. That Varga had declined to work with HSS was proof of his integrity and allegiance. Unfortunately the same could not be said of Varga's childhood friend in Hungary, who was turned. Through Varga's letters, his life in the United States unfolds: we read about his travel adventures, his thoughts on technological advancements, domestic life and travel weariness. Even from thousands of miles away, he tried to tend to the needs of his loved ones. We also learn new information about such Hungarian émigrés as Lajos Zilahy and Katalin Karády.

ZUSAMMENFASSUNGEN

KÁLMÁN ÁRPÁD KOVÁCS

BEITRÄGE IN BEZUG AUF DAS RECHT DER REFORMIERTEN UND DER UNGARISCHEN KÖNIGE ALS OBERSTE PATRONEN

Die vorliegende Studie ist eine ausführliche, redigierte und mit Notizen versehene Version eines einzigen Abschnittes aus einem Vortrag zum Thema *Der apostolische König Franz Joseph*. Den Vortrag hielt ich auf einer Konferenz, die von dem VERITAS Institut für Geschichtsforschung, dem Institut und Museum für Militärgeschichte des Landesverteidigungsministeriums und dem Institut für Geschichtswissenschaften der Universität der Reformierten Kirche Gáspár Károli mit dem Titel *Vom Usurpator zum konstitutionellen König* am 13. Dezember 2016 organisiert wurde. Die wenigen Sätze befassten sich mit dem Verhältnis von vier Institutionen des Rechts zueinander: dem Patronatsrecht, der Kirchenautonomie, der Gleichheit zwischen den Konfessionen und der staatlichen Fürsorge. In der Studie stelle ich fest, dass das Patronat eine Institution feudaler Herkunft war, das in der ungarischen Geschichte bis 1945 bestand. Grundsätzlich war es eine Tätigkeit zur Organisation, Erhaltung, Verwaltung und Kontrolle der Kirche. Es entstand auch eine weniger bekannte protestantische Form davon. Das Patronat bezog sich lediglich auf Angelegenheiten von außen, die somit nicht von dogmatischer oder moralischer Natur waren. Es war in dem Sinne ein Recht der staatlichen Souveränität, dass jegliche Patronatsmacht im Lande, auf die sich auch seine Kontrollmacht erstreckte, davon stammte. Im Bereich der dualistischen Kirchenpolitik war das *supremus patronatus* am ehesten mit dem Fragenkomplex katholischer Autonomiebestrebungen verflochten. In dieser seiner Eigenschaft hätte sein Wesen auf der fundamentalen Bestimmung des Verhältnisses zwischen Staat und Kirche beruht, wobei die Unabhängigkeit der ungarischen katholischen Kirche vom Heiligen Stuhl in Rom, dem ungarischen Staat und der für die ungarische Staatsidee gefährlichen Nationalitätenfrage gleichzeitig auf positive Weise hätte definiert werden müssen. Die zeitgenössische ungarische Gesellschaft zeigte nämlich trotz des zahlenmäßig katholischen Übergewichts ein multireligiöses Bild, wobei die Zugehörigkeit nach der Religion in vielen Fällen auch mit der nach der Nationalität verflochten war. Die protestantische Öffentlichkeit verfolgte die kirchenpolitischen Schritte im Zusammenhang mit dem Obersten Patronat ungarischer Könige auch wegen des Charakters des ungarischen Katholizismus

als Staatsreligion und der interkonfessionellen Verhältnisse mit lebhafter Aufmerksamkeit, denn die gesamte Gesellschaft war an diesen Fragen besonders interessiert. Im Nachhinein können wir sagen, dass der ungarische Staat es in der Epoche des Dualismus auch in Bezug auf das wichtigste Element des supremus patronatus, das Vermögensmanagement, versäumte, die entsprechenden Gesetze zu erlassen. Es fehlte dazu der politische Wille, mehr noch: Es knüpfte sich Interesse daran, die Frage juristisch in Dunkel zu hüllen. Auf diese Weise traten schließlich nicht die positiven, fürsorglichen, sondern genau im Gegenteil: die negativen, einschränkenden sowie kontrollierenden Merkmale des Obersten Patronats hervor. Folglich konnten ihm auch die Rechtsstellung und die Rechte der im Landesmaßstab hergebrachten und anerkannten übrigen Konfessionen nicht angepasst werden. Das Oberste Patronat ist ein Element des politischen Systems wohl temperierter Unzufriedenheiten geblieben.

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER

FRANZ JOSEPH AN DER SPITZE DES AUF IHN ZUGESCHNITTENEN REICHES

Franz Joseph starb nach 68 Jahren Regentschaft am 21. November 1916 in seinem Schloss Schönbrunn. Sein Name war für jeden mit der Österreichisch-Ungarischen Monarchie verbunden. Der österreichische Schriftsteller und Dichter Karl Kraus stellt in seinem Gedicht *Franz Joseph* aus dem Jahre 1920 die Frage: „Formte das Land ihn? Formte er das Land?“

Nach der allgemeiner Auffassung stimmte Franz Joseph dem Ausgleich und der gegebenen Form des Dualismus – unter anderem – deshalb zu, weil er seine als absolutistisch zu betrachtende Macht in den gemeinsamen auswärtigen und militärischen Angelegenheiten dank seiner weitreichenden Hoheitsrechte wahren konnte, ihm aber darüber hinaus die höchste politische Macht in Österreich und Ungarn in der Tat erhalten blieb. Die Österreichisch-Ungarische Monarchie bestand aus zwei souveränen Staaten, sie hatte zwei Hauptstädte und zwei Regierungen, allerdings nur einen Herrscher. Franz Joseph konnte nicht „geteilt und getrennt“ werden: Die stärkste Bindung zwischen Ungarn und Österreich bedeutete er selbst.

Der Herrscher übte seine Hoheitsrechte durch die Kabinettskanzlei aus: Dieses Amt unterhielt den Kontakt mit den österreichischen, den ungarischen und den gemeinsamen Staatsorganen, hier trafen die verschiedenen Akten ein, von hier aus wurden die Entscheidungen und Anordnungen des Kaisers und Königs vermittelt. Auch seine Berater kamen aus den Reihen der Leiter der Kabinettskanzlei und deren ungarischen Abteilungsleitern. Franz Joseph behielt sich in zahlreichen Fällen das Recht auf die endgültige Entscheidung vor; alljährlich bekam er von seinen Ministern etwa viertausend Vorlagen. Vom frühen Morgen bis zum Abend arbeitete er, die Staatsangelegenheiten füllten sein Leben aus.

Der Funktionsmechanismus der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, darunter Ungarns, war von Franz Josephs Persönlichkeitsmerkmalen geprägt: Eine Vielzahl oft bedeutungsloser, jedoch von der Entscheidung des Herrschers abhängiger Angelegenheiten erforderte von vornherein einen Herrscher a la Franz Joseph, mit Sendungsbewusstsein, Fleiß und Arbeitsmoral hohen Grades, der aktiv an den staatlichen Angelegenheiten teilnehmen *wollte*. All das war freilich kein Zufall, denn im hohen Alter beklagte er oft, dass es viel zu tun gab und er müde war, aber all das hatte er schon zu Beginn des Ausbaus des dualistischen Systems so gestaltet, und er war auch später nicht gewillt, das zu ändern. Die Österreichisch-Ungarische Monarchie war eigentlich das auf ihn, Franz Joseph, zugeschnittene Reich.

TIBOR KLESTENITZ

VON DER HYPERLOYALITÄT BIS ZU DEN MAJESTÄTS-BELEIDIGUNGEN. FRANZ JOSEPHS DARSTELLUNG IN DER UNGARISCHEN PRESSE DES ZEITALTERS DES DUALISMUS

In meiner Studie wird untersucht, inwieweit sich die ungarische Presse in der Epoche des Dualismus, als die auch in der Praxis zur Geltung gelangende Pressefreiheit dies ermöglichte, von dem offiziellen, vom Hof und von der Regierung erwarteten Franz-Josephs-Bild, dem Image des „konstitutionellsten Königs“, getrennt hatte und wie die kritischen Meinungen vor der Öffentlichkeit erschienen waren.

Die Presse hatte lange Zeit einen bedeutenden Spielraum, was die Kritik an der Person und Politik des Königs anging. Wichtigster Garant dafür war die Geschworenengerichtsbarkeit. Kritiken an Franz Joseph durften an die Öffentlichkeit kommen, sogar auch in spöttischer Form. Das rechtliche Umfeld änderte sich erst 1913, als eine Gesetzesmodifizierung die Prozesse wegen sogenannter Majestätsbeleidigung der Zuständigkeit der Schwurgerichte entzog.

Das Franz-Josephs-Bild in der Presse war in der Zeit der Doppelmonarchie überhaupt nicht statisch. Das Image, das die Mehrheit der Presseerzeugnisse generell kennzeichnete und den ungarnfreundlichen und konstitutionellen Herrscher würdigte, basierte nicht auf der Angst vor der Unterdrückung durch die Macht und vor strafrechtlichen Folgen, sondern vielmehr darauf, dass der Herrscher den Ausgleich zumeist wirklich respektierte. Wenn es aber so schien, dass der König gegen die konstitutionellen Erwartungen verstößt und sein Verhalten ändern wird, wie zum Beispiel 1903 im Fall des Kriegsbefehls von Bauerhufen/Chłopy, änderte sich auch die Einschätzung in der Presse, die oft sehr radikale Meinungen veröffentlichte. Die Schwurgerichte hingegen hielten die freie Meinungsäußerung in der Regel für wichtiger als das Verbot der Majestätsbeleidigung. Der Gedanke der Treue zum Herrscher ging in der Presse also nicht unbedingt mit irgendeiner Doppelzüngigkeit, dem Anspruch auf Verweigerung nationaler Traditionen einher. Die Redakteure waren eher darum bemüht, sich den Realitäten anzupassen und die Idee der Königstreue, deren Wahrung sie für ein Staatsinteresse gehalten haben könnten, mit der von breiten Volksschichten vertretenen Tradition der Unabhängigkeit zu vereinbaren.

RÓBERT HERMANN
IN FÜNFUNDREISSIG JAHREN
REHABILITIERUNGSDOKUMENT FÜR DEN HONVED-GENERAL
ARTÚR GÖRGEI, 30. MAI 1884

Der einstige Oberbefehlshaber der Armee des Freiheitskampfes 1848–1849 und Kriegsminister der Szemere-Regierung, Artúr Görgei, trat 1884 in sein 66. Lebensjahr ein. Im Frühjahr starteten mehrere einstige Honved-Offiziere eine Bewegung zur Rehabilitierung des Generals. Als Ergebnis der Unterredungen formulierten sie eine Erklärung, in der sie zum Ausdruck brachten, dass die Kapitulation von Világos am 13. August 1849 nicht als Verrat, sondern als gesetzmäßige Folge der Kriegssituation zu betrachten sei. Laut Erklärung kamen sie überein zu versuchen, immer mehr Kameraden für die Unterzeichnung der am 30. Mai angenommenen Erklärung zu gewinnen. Die Nachricht über die Bewegung verbreitete sich bald, und die Presse der Unabhängigkeitspartei setzte eine lebhaft Agitation in Gang, um die Bewegung zu verhindern. Die Zeitung *Függetlenség* (Unabhängigkeit) beschäftigte sich fast in jeder Ausgabe mit der Bewegung und veröffentlichte mit Freude Beiträge der Gegner. Gleichzeitig nahm ein Teil der Honved-Vereine eine Erklärung an, die die Rehabilitierung ablehnte. Schließlich wurde die Erklärung bis zur Übergabe von 207 Personen unterschrieben, darunter auch von zwei einstigen Generälen des Freiheitskampfes, György Klapka und András Gáspár. Außer ihnen waren auch mehrere hochrangige Honved-Offiziere unter den Unterzeichnern. Nach der Übergabe wurden noch weitere dreißig Unterschriften gesammelt. Die Erklärung selbst ist am 23. November in der Tagespresse erschienen, und sie wurde auch ins Deutsche und Französische übersetzt. Am selben Tag suchte eine Abordnung Görgei auf und übergab ihm die Erklärung, wofür sich der General in einer Rede bedankte.

Die Bewegung erreichte ihr Ziel nur annähernd. Ein Teil der öffentlichen Meinung ließ sich nicht überzeugen, so dass schließlich auch die Landesversammlung der Honved-Vereine die Rehabilitierung ablehnte. Zugleich war dies die letzte große Pressedebatte im Zusammenhang mit der Tätigkeit des Generals, die feindlichen Momente sind in den darauf folgenden Jahren immer seltener geworden.

ÁKOS KÁRBIN

ROLLE DER ÖSTERREICHISCHEN FINANZMINISTER BEI DER
VALUTAREGULIERUNG DER MONARCHIE 1892.
JULIAN DUNAJEWSKI VS. EMIL STEINBACH

Die Monarchie verfügte über ein veraltetes Silbergeldsystem, auf dessen Reform der Anspruch bereits im Ausgleich festgehalten wurde. Anfangs gab es kein Einvernehmen zwischen den Experten des österreichischen und des ungarischen Finanzministeriums in den Detailfragen der Valutaregulierung. Was die ungarische Seite angeht, wissen wir ziemlich viel über die Vorbereitung der Reform, aber die Rolle des österreichischen Partners war mindestens genauso wichtig, wie die der ungarischen Akteure, da das Reich ein einheitliches Geld, eine gemeinsame Währung, benutzte. Die von Eduard von Taaffe geführte Regierung einer großen Koalition, der „Eisenring“, stand über den Parteien und konnte eine der Krone gefällige Politik betreiben. In dieser Arbeit analysiere ich die Rolle des österreichischen Finanzministers bei der Vorbereitung der Valutareform.

Das ungarische Finanzministerium hatte einen einheitlichen Standpunkt in Bezug auf die Regulierung der Valuta, was größtenteils Finanzminister Sándor Wekerle zu verdanken war. Der österreichische Minister Julian Dunajewski unterstützte nicht den Plan, die überholte Silber-, in Wirklichkeit Papierwährung zu reformieren, was zu zahlreichen Schwierigkeiten führte. Dunajewski stellte die Föderalisierung, die Politik und nicht die Finanzen in den Mittelpunkt. Der Herrscher hatte jedoch Erwartungen, die er, sollte Dunajewski in der Regierung bleiben, nicht gesichert sah. Um die Aufgabe zu lösen, brauchte die Regierung eine Person, die nicht die Konfrontation suchte, sondern sich auf die Finanzen konzentrierte. Im Januar 1891 musste man sich also um seinen Nachfolger kümmern. Auf Vorschlag des Justizministers der Taaffe-Regierung, Friedrich von Schönborn, ernannte Franz Joseph Emil Steinbach zum Finanzminister anstelle Dunajewskis. In meiner Arbeit will ich diesen Vorgang darlegen.

LÁSZLÓ ANKA

WARUM HEISST DAS „GESINDEGESETZ“ AUS DEM JAHRE 1907 „PRÜGELBANKGESETZ“?

Das Gesetz Nr. XLV aus dem Jahre 1907 *über die Regulierung des Rechtsverhältnisses zwischen Landwirt und Wirtschaftsknecht*, das berühmt-berüchtigte „Prügelbankgesetz“ wird mit einem anderen Namen „Gesindegesetz“ genannt. Sein Entstehen und Inhalt stellte man in den Jahrzehnten des Sozialismus laut der marxistischen Historiker István Dolmányos und Péter Simon als Hauptmittel der ungarischen herrschenden Klasse zur Unterdrückung der armen, besitzlosen Bauernmassen mit Gesinde-Dasein dar.

Als Autor dieser Studie will ich dies grundlegend weder bestätigen noch widerlegen, sondern aufzeigen, wie und warum die Bezeichnung „Prügelbankgesetz“ um die Entstehung des Gesetzes auftauchte, und wie weit das Gesetz es ermöglichte, dass ein Knecht für einen von ihm begangenen Fehler körperlich misshandelt wurde oder in welcher Form es dies beschränkte.

Es stellt sich heraus, wie die Antwort auf die Frage lautet, die dem in der juristischen Fachsprache und in der Rechtsgeschichte unkundigen Leser verborgen bleibt. Während die früheren Gesetzesartikel (Nr. XIII. aus dem Jahre 1876 sowie Nr. II. aus dem Jahre 1898) es ermöglichten, dass die Landwirte ihre Knechte – ihr Recht auf Hausdisziplin nutzend – körperlich misshandelten, wurde dies durch das „Prügelbankgesetz“ aus dem Jahre 1907 eingeschränkt und lediglich gegenüber Knechten unter 18 Jahren die Anwendung körperlicher Züchtigung erlaubt. Während mehrere Abgeordnete (Agrarsozialisten und die von Nationalitäten) die regierungsparteiliche Mehrheit darauf aufmerksam machten, dass schon die moderne Pädagogik die körperliche Bestrafung in Schulen ablehnte, bestanden auch deren Unterstützer darauf eben unter Berufung auf die Erfahrungen der Pädagogik.

Daraus folgend erläutert die Forschung auch, welche Mentalität in den Reihen der Abgeordneten des damaligen ungarischen Parlaments – „bei uns ungarischen Landwirten“ (wie sie vom Minister für Ackerbau in der Diskussion über den Gesetzesvorschlag angesprochen wurden) – vorherrschte, welche Einstellung sie zum Fragenkomplex der körperlichen Züchtigung hatten.

L. LÁSZLÓ LAJTAI
TAUSEND JAHRE
EIN GESCHICHTSLEHRBUCH FÜR DIE UNGARISCHE VOLKSSCHULE
IM ZEITALTER DES SPÄTDUALISMUS UND DER STAATLICH
SUGGERIERTE PATRIOTISMUS

In den Jahren 1908–1909 sind das Geschichtslehrbuch und das historische Lesebuch für die Grundschule in sechs Ausgaben unter dem Namen Elek Benedek erschienen, der damals schon einem breiten Kreis als Schriftsteller, Publizist und Sammler von Volksmärchen bekannt war. Der damalige Minister für Religion und Unterricht, Albert Apponyi, hatte den Autor aufgefordert, die Lehrbücher zu verfassen, die in die Sprachen aller zahlenmäßig starken Nationalitäten Ungarns übersetzt wurden. Der in einer reformierten Szekler-Familie mit bescheidenem finanziellem Hintergrund geborene Benedek war nicht nur Vertrauter des populären und gebildeten polyglotten katholischen Aristokraten Apponyi, der vor 1906 lange Zeit als Anführer der Opposition galt, sondern eine Zeitlang auch sein Parteikollege, der ihn nach Ende seiner aktiven politischen Tätigkeit bis zum Lebensende als menschliches und politisches Vorbild betrachtete. Im Hintergrund des Auftrages zur Förderung der Umsetzung der neuen Gesetze für den Volksunterricht („Lex Apponyi“) sind auch fachspezifische Gründe zu vermuten, da Benedek, obwohl er weder fachgebildeter Historiker war noch Geschichte studiert hatte, mit seiner großangelegten Monografie über die Geschichte des ungarischen Volkes, die anlässlich des 50. Jubiläums der Revolution von 1848 erschien, dennoch die Anerkennung sowohl des Berufsstandes der Historiker als auch der gebildeten Lesergemeinschaft erkämpfte. In dieser Arbeit setzte er sich die Festigung der ersehnten nationalen Einheit zum Ziel. Er vertrat die politischen Emanzipationsbestrebungen der Menschen (vor allem der unteren Klassen), ohne die gesellschaftlichen Konflikte zu übertünchen, die er in eine entsprechende historische Perspektive stellte. Damit zeichnete er ein Bild der gesellschaftlichen Aussöhnung im Interesse der nationalen Einheit. Wie andere war auch Benedek unzufrieden mit dem Niveau der zeitgenössischen Lehrbücher, mit deren Überangebot und der Praxis ihrer Zulassung. Bei der Popularisierung von Geschichtswissen dachte er einer immer effektiveren Durchsetzung von konstitutionellen Bestrebungen und patriotischem Geist im Lande erstrangige Priorität zu. Daher stellte er in seinem Lehrbuch deutlich die Frage nach *nationaler Unabhängigkeit, Einheit und Assimilationsleistung* in den Vordergrund, während er bemüht war, so zu formulieren, dass bei jedem möglichen Wendepunkt der ungarischen Geschichte auf die positiven Züge des Verhältnisses zwischen dem Ungartum und den nationalen Minder-

heiten, selbstverständlich bei steter Dominanz des Ersteren, hingewiesen wurde. Sein Lesebuch wurde wegen dynastiefeindlicher Schärfe bald verboten, sein Lehrbuch konnte jedoch weiter verwendet werden und wirkte sich auch auf Texte in anderen Lesebüchern massiv aus, die für die Nationalitätenschulen bestimmt waren. Die sprachlichen Anforderungen des „Lex Apponyi“ waren zwar unreal, die bilinguale und für die historische Rolle der Nationalitäten empfängliche neue historische Erzählweise war jedoch ein wichtiges experimentelles Mittel der Bildungspolitik des späten Dualismus.

DÁVID LIGETI

FRIEDENSFÜRSTEN? FRANZ JOSEPH I., KARL I. UND DER KRIEG

In meiner Studie untersuche ich das Verhältnis der beiden letzten Herrscher der Österreichisch-Ungarischen Monarchie zum Krieg. Sowohl Franz Joseph I. als auch Karl I. wurde oft Friedensfürst oder Friedenskaiser genannt, weil es ihr ausgesprochenes Ziel war, Kriegen vorzubeugen und Frieden zu schließen.

Im ersten Teil der Arbeit gehe ich auf den historischen Hintergrund des Begriffes Friedensfürst ein, auf die biblische Vorgeschichte bis zur Neuzeit. Dabei wird darauf hingewiesen, dass die Herrscher aus dem Hause Habsburg infolge ihres Katholizismus aktiv bestrebt waren, in Frieden zu regieren.

Der zweite Teil analysiert Franz Joseph unter diesem Aspekt. Zwischen 1848 und 1866 kämpfte er in mehreren Kriegen, anschließend aber war seine Regentschaft fast ein halbes Jahrhundert lang von Frieden gekennzeichnet. Besonders wichtigen Einfluss übten die ungarische Revolution und der Freiheitskampf 1848/49 auf seine Geisteshaltung aus, denn die größte, mehr noch: die letzte Stütze seiner Macht bildeten die kaiserlich-königlichen Truppen. Der Herrscher, der bei Ausbruch des Ersten Weltkrieges eine große, jedoch keine ausschließliche Verantwortung trug, war von Kriegsbeginn bis zu seinem Tode am 21. November 1916 annähernd so viele Monate lang in Kriege involviert, wie während seiner Herrschaft insgesamt. Im Vergleich zu den Verlusten im sog. Großen Krieg war die Zahl der Opfer der Kriege im 19. Jahrhundert jedoch verschwindend gering.

Der dritte Teil befasst sich mit der Rolle Karls IV. im Ersten Weltkrieg. In seinem Fall ist der Gebrauch des Begriffes Friedensfürst noch mehr begründet als bei seinem Vorgänger. Dabei gehe ich ausführlich auf seine humanen Maßnahmen sowie auf seine wichtigste Absicht zum Friedensschluss ein, d.h. die Geschichte der Sixtus-Affäre. Karl wollte den Krieg mit den beteiligten Seiten meist durch einen Sonderfrieden beenden, dennoch wurde er von der Entente als Kriegsverbrecher behandelt.

In meiner Analyse stütze ich mich außer Artikeln der österreichisch-ungarischen Presse auf zeitgenössische Memoiren. Nach Erwägung der möglichen Gesichtspunkte halte ich die Benutzung des Begriffes Friedensfürst im Fall der beiden letzten Herrscher für begründet, obwohl keiner von beiden Pazifist genannt werden kann: In entscheidenden Situationen genoss die Wahrung der territorialen Integrität und der Ehre der Monarchie Priorität.

ORSOLYA BÜKY
BÜRGER EINER MARKTGEMEINDE ODER ADELIGER
MIT BESITZUNGEN
BÁLINT HÓMAN UND DIE DARÁNYIS

In meiner Studie versuchte ich, zwei mögliche Alternativen der ungarischen Verbürgerlichung im 19. Jahrhundert am Beispiel der mütterlichen Linie der Familie Bálint Hómans, der Darányis, aufzuzeigen. In den letzten Jahrzehnten nahm es kein Historiker auf sich, Hómans familiären Hintergrund methodisch zu erforschen. Deshalb konnten zahlreiche zum Verständnis seiner Laufbahn erforderliche Informationen im Dunkeln bleiben, die die Ambivalenz erklären könnten, die unter den verschiedenen Tätigkeitsbereichen Hómans eindeutig entdeckt werden. Obwohl seine Person, in erster Linie natürlich seine Rolle als Politiker, in den Mittelpunkt hitziger politischer Debatten geriet, die den Rahmen fachspezifischer Diskussionen sprengten, war er selbst lediglich deren Symbolfigur. Im Diskurs, der sich um den Antisemitismus der Horthy-Ära dreht, geht es in Wirklichkeit um die fachliche Einschätzung der Modernisierung im Ungarn des 19. Jahrhunderts und der Probleme der ungarischen Verbürgerlichung. Durch Darlegung der voneinander markant abweichenden Lebensstrategie von Ignác Darányi dem Älteren und dem Jüngeren wollte ich zur Möglichkeit der Abklärung der auch heute äußerst aktuellen Frage beitragen.

LÁSZLÓ OROSZ

„[...] GEIST ALTER DEUTSCHER TUGENDEN, OHNE DIE NEUEN DEUTSCHEN FEHLER.” DIE REICHSDEUTSCHE SCHULE IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT IN BUDAPEST

Die Budapester *Reichsdeutsche Schule* war in der Periode zwischen den beiden Weltkriegen eine populäre und angesehene Schule, die der namhafte Schriftsteller Frigyes Karinthy in einem seiner Beiträge im Tagblatt *Pesti Napló* mit den in der Überschrift zitierten Worten würdigte. Diese Einrichtung wurde ursprünglich für die Ausbildung von Kindern deutscher Staatsbürger gegründet, die in Ungarn vorübergehend – auf wirtschaftlichen oder eben diplomatischen Posten – ihrem Dienst nachgingen. Von Anfang der 20er-Jahre an durften sich auch ungarische Kinder einschreiben. Die Schule erfreute sich außerordentlicher Popularität bei der bürgerlichen Elite von Budapest, und auch die jüdische Bevölkerung der Hauptstadt bevorzugte sie. Neben der auf anerkannt hohem Niveau vermittelten ungarischen Bildung konnte man sich in der Einrichtung von internationalem Charakter und tolerantem Geist, die sich von extremen politischen Meinungen distanzierte, europäischen Horizont und europäische Sichtweise aneignen. Vom Niveau des Unterrichts zeugen zahlreiche berühmte Schüler, die später auf den unterschiedlichsten Gebieten des Lebens Spuren hinterließen. Der Lehrkörper bestand vorwiegend aus offenen Pädagogen mit tolerantem Denken, wie das auch in den späteren Memoiren der Schüler zu lesen ist. Die deutschen Mitglieder des Lehrkörpers wollten eigentlich gerade deshalb vor den mit Hitlers Machtantritt eingetretenen Veränderungen in die Budapester Einrichtung fliehen, die ihnen eine größere Freiheit bedeutete. Dort wollten sie günstigere Zeiten abwarten. Sie waren bewusst darum bemüht, sich am wenigsten so zu verhalten, als ob sie Träger und vorgeschobene Basteien deutscher Reichsziele gewesen wären. Wie sehr ihre Mentalität mit den Verhältnissen in Deutschland nicht übereinstimmte, davon zeugt am beredtesten, wie sie die jüdischen Schüler behandelten. Die Schule geriet nicht selten in offenen Konflikt mit der Führung Nazi-Deutschlands. Sogar 1944, zur Zeit der deutschen Besatzung Ungarns, trat sie mutig zum Schutz dieser Schüler ein (vorgezogene Reifeprüfung, Unterschlupf in den Kellern der Schule). Diese Haltung begründet kaum die nach dem Zweiten Weltkrieg unternommenen Versuche, das Andenken der Schule zu besudeln. Der auf dem Ungarischen Filmfestival 2004 preisgekrönte Dokumentarfilm über die Schule wird als wichtiger Schritt der Rehabilitierung gewertet (Gábor Zsigmond Papp: *Die Schule des Reiches*, 2003, 57 Min.).

ZOLTÁN DÉVAVÁRI

„SELBST UNSER ATMEN MUSSTE VON REINER ABSICHT SEIN,
DAMIT UNS NICHT EINMAL DER SCHATTEN EINES VERDACHTS
TREFFEN KONNTE“. REKONSTRUKTION EINES SPIONAGE-
PROZESSES (SCHAUPROZESSES) IN DER VOJVODINA (1922–1924)

In dieser Studie habe ich mich mit den sogenannten Spionageprozessen befasst, einem – in der damaligen Zeit – üblichen Mittel der permanenten Retorsion und psychologischen Kriegsführung gegen die Ungarn in der Vojvodina, denen nach dem Imperiumswechsel zwischen 1918–1920 ein Schicksal in der Minderheit zuteil wurde. Im Mittelpunkt meiner Arbeit steht die Verhandlungsreihe, die das größte Echo auslöste und unter der Bezeichnung Spionageprozess György Varga und Komplizen Berühmtheit erlangte.

Durch die Erforschung des Prozesses gegen den Anwalt György Varga und seine Mitstreiter, der sich jahrelang hingezogen hatte, kann man all die Vorgänge und Erwägungen sowie die Stimmung der zeitgenössischen Öffentlichkeit plastisch darstellen, die ähnliche Prozesse der damaligen Zeit kennzeichneten, jedoch weniger Publizität bekamen. Zu diesen Mitteln gehört als Beweis auch das Zitat in der Überschrift, das zu den Schlüsselsätzen des Kommentars zählte, der am 1. September 1923 in der Zeitung *Hirlap* in Maria-Theresianopel/Szabadka/Subotica mit dem Titel Das Urteil von Neusatz/Ujvidék/Novi Sad erschien.

Die jugoslawischen Behörden legten Varga und seinen Mitstreitern Spionage zugunsten des ungarischen Staates und die Vorbereitung eines Aufstandes zur Last. Im Laufe der langwierigen Verhandlung konnten allerdings keine wesentlichen, konkreten Beweise geliefert werden. So kamen die Urteile in erster Instanz durch Geständnisse zustande, die mit gnadenloser Brutalität erzwungen worden waren. György Varga und Gyula Ignác starben wegen der brutalen Folter und der furchterlichen Verhältnisse im Gefängnis kurz nach Verkündung des erstinstanzlichen Urteils.

Obwohl das Gericht höherer Instanz in Újvidék die in Szabadka gefällten erstinstanzlichen Urteile einige Monate später für nichtig erklärte, annullierte ein Revisionsgericht die Freisprüche und bestätigte die Urteile der ersten Instanz.

Wenn auch der Monster-Prozess nicht frei war von Mitteln und Techniken der Schauprozesse, kann man auch heute nicht mit Gewissheit in der Frage Stellung nehmen, ob die Anschuldigungen realistisch oder konstruiert waren. Soviel ist hingegen ganz sicher, dass dieser und ähnliche Prozesse als wichtiges Mittel der psychologischen Kriegsführung gegen das in die Minderheit geratene Ungartum eingesetzt wurden und zugleich auch der Demonstration der Anschuldigung des kollektiven Irredentismus der ungarischen Minderheit in Richtung slawische Gesellschaft dienten.

MÁTÉ GALI

ALBERT BERZEVICZY: „GRAND OLD MAN”
DES KULTURELLEN LEBENS DER HORTHY-ÄRA

Albert Berzeviczy (1853–1936) war eine unumgängliche Gestalt im vielfarbigen und an Ergebnissen außerordentlich reichen kulturellen Leben der Horthy-Ära. Von 1905 bis zu seinem Tod stand er der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (MTA) vor, 1920 wurde er Gründungsvorsitzender des Ungarisch–Italienischen Vereins für Wissenschaft, Literatur, Kunst und Gesellschaft Matthias Corvinus, und ab 1923 leitete er auch die Kisfaludy-Gesellschaft, einen namhaften Literaturverein.

Er vertrat grundlegend konservative literarische und ästhetische Werte, für deren Schutz er den Versuch unternahm, nach dem Sturz der Räterepublik die politische Dichtung Sándor Petőfis zu interpretieren. Ziel seines Gedankenganges (in Bezug auf Politik und Weltanschauung) war es zu beweisen, dass Revolutionismus und radikale linke Ideen der Gedankenwelt des großen ungarischen Dichters fern waren. Berzeviczy erhob seine Stimme auch in Verbindung mit der gespaltenen ungarischen Literatur und dem Schaffen des Dichters Endre Ady. Er war nämlich überzeugt, dass es in der ungarischen Literatur „einen gewissen Riss“, d.h. eine konservativ-nationale und eine liberal-internationale Tendenz gab und Endre Ady zweifelsohne der herausragendste Vertreter der Letzteren war. Wegen dieser seiner Meinung wurde Berzeviczy seitens der Linken mehrfach kritisiert; als Vorsitzender der Kisfaludy-Gesellschaft war er darum bemüht, diese Spaltung zu überwinden.

Auch die MTA leitete Berzeviczy in konservativem Sinne: Die akademischen Auszeichnungen oder der niveauvolle Greguss-Preis der Kisfaludy-Gesellschaft wurden in der Zwischenkriegszeit bis auf einige Ausnahmen immer konservativen schöpferischen Akteuren zuerkannt. Darüber hinaus hatten während seiner Präsidentschaft lange Zeit Akademiemitglieder mit konservativer Gesinnung den Posten des Zweitpräsidenten der MTA inne.

Berzeviczy war als echter Polyhistor zu betrachten, der in seinem langen Leben wichtige Werke verfasst hat: über Königin Beatrix von Aragón, die italienische Renaissance sowie in den Jahren zwischen 1922 und 1937 in vier Bänden über die Zeit des Neoabsolutismus. Diese Buchreihe gehörte lange Zeit zum Kanon: Experten, die sich mit dieser Epoche beschäftigten, beziehen sich bis heute darauf als Grundwerke.

Für die Anerkennung von Albert Berzeviczys Rolle in der Wissenschaft und als Wissenschafts- Organisator in seiner Ära ist es kennzeichnend, dass er im Oktober 1930 als einer der Ersten die Auszeichnung Corvin-Kette vom Reichsverweser Mik-

lós Horthy bekam, die als eine hochangesehene staatliche Anerkennung galt. Sie wurde nämlich Schriftstellern, Künstlern und Gelehrten zuerkannt, die herausragende Verdienste auf den Gebieten der ungarischen Bildung und des geistigen Lebens erwarben.

GÁBOR HOLLÓSI

DAS VOLLKOMMENE WAHLRECHT – WAHLRECHTSENTWURF 1932 VON SÁNDOR BEREZCZ

Die Regierungen Bethlen, Károlyi und Gömbös haben alle Anfang der 1930er-Jahre die Sache der Reform des Wahlrechtes in ihre Programme aufgenommen. Es gab zahlreiche Wahlrechtsentwürfe von Autoren unterschiedlicher Parteizugehörigkeit und Schulbildung sowie von gesellschaftlichen Organisationen. In diesem Beitrag behandle ich das anspruchsvoll ausgearbeitete Werk eines der bedeutendsten Wahlrechts-Experten der Epoche, Sándor Berecz. Vor allem geht es darin kurz um das Leben und die Tätigkeit von Berecz, dessen Name heute leider fast unbekannt ist. Vor der Darlegung der einzelnen Abschnitte seines Entwurfes werden auch die einschlägigen wichtigsten Regeln des Wahlrechtes 1925 aufgezeigt, damit sich der Leser über die zu verändernde Situation vorab ein Bild machen kann. Nach Beschreibung der jeweiligen thematischen Einheit des Entwurfs gehe ich darauf ein, was davon man in welcher Form in dem neuen Wahlrechtsgesetz 1938 (oder vielmehr schon in der Empfehlungsnovelle 1937) für realisierenswert hielt. Schließlich werden einige Fragen des Wahlrechts erwähnt, in denen der Autor teilweise oder gänzlich einen klaren Standpunkt außerhalb des Entwurfes einnahm. Im abschließenden Kapitel suche ich den Platz von Sándor Berecz auf der politischen Palette der Epoche und analysiere die Echtheit seiner Ideen.

LÁSZLÓ BERNÁT VESZPRÉMY

UNBEKANNTE BRIEFE AUS ISTVÁN LENDVAIS NACHLASS

In diesem Beitrag mache ich früher unbekannte Briefe – insgesamt neun Dokumente – aus dem Nachlass des vermutlich von den Pfeilkreuzlern hingerichteten Märtyrers István Lendvai, des Rassenschützers, Schriftstellers, Politikers und Dichters publik. Die Briefe stammen alle aus dem Nachlass von Lendvais Familie und werden mit der werten Zustimmung der Verwandten, vor allem seiner Tochter geb. Klára Lendvai veröffentlicht. Was die Quellenangaben angeht, hielt ich den Leitfaden von Péter Sipos über die Quellenmitteilungen vom 20. Jahrhundert für maßgebend. Die Texte beinhalten zahlreiche Rechtschreibfehler oder veraltete Rechtschreibformen, die ohne Veränderung wiedergegeben werden. Die in den Texten vorgenommenen Korrekturen werden fast in jedem Fall gekennzeichnet, Einfügungen in den Fußnoten angeführt. In Bezug auf die Biografien der hier behandelten Personen siehe die einschlägige Arbeit János Gyurgyáks sowie die historische Studie Ákos Barthas und meine früheren Arbeiten über deren Verbindung zu Lendvai.

MIHÁLY NOSZKÓ-HORVÁTH

DAS INSTITUT DES ARBEITSDIENSTES WÄHREND DES ZWEITEN
WELTKRIEGES IM SPIEGEL DER UNGARISCHEN
ENTSCHÄDIGUNGSGESETZE; ENTSCHÄDIGUNGSAKTEN IM
ZUSAMMENHANG MIT DEM ARBEITSDIENST

Nach der Wende eröffnete sich im demokratischen Ungarn durch das Institut der Entschädigung die Möglichkeit, den Opfern früherer diktatorischer Systeme oder ihren Angehörigen moralische und materielle Rehabilitierung zuteil werden zu lassen. Entschädigung konnte zustehen auch im Fall der Enteignung von Privatvermögen, der Einschränkung der persönlichen Freiheit oder auch wegen Verlustes eines Familienangehörigen. Zu den zur Entschädigung berechtigenden Freiheitseinschränkungen gehörten einige – darunter auch der aus politischem, religiösem oder rassistischem Grund geleistete Arbeitsdienst während des Zweiten Weltkrieges –, deren Geschichte schon von vielen bearbeitet wurde. Durch die Darlegung der Entschädigungsvorgänge und zur Einhaltung der Datenschutzregeln können aus den Entschädigungsakten vorläufig neue Möglichkeiten und Forschungstendenzen lediglich im Allgemeinen entdeckt werden. Bei Bekanntgabe der Entschädigungsbezüge des Arbeitsdienstes während des Zweiten Weltkrieges gehe ich in der Studie zugleich auch auf die Geschichte der rechtlichen Regulierung des Entschädigungssystems wegen persönlichen Unrechts ein.

DÁVID KISS

DIE ORGANISATION DER ORDNUNGSKRÄFTE, DER „ARBEITER-KAMPFGRUPPEN“ DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI UNGARNS, 1945

In dem von den Sowjets besetzten Ungarn ist die Kommunistische Partei Ungarns (MKP) jene politische Kraft gewesen, die die Okkupanten favorisierte. Die MKP erachtete es als wesentlich, von Anfang an zu versuchen, so viele wie möglich Positionen an sich zu reißen. Das traf insbesondere auf die bewaffneten Organe zu. All das reichte allerdings für die Partei nicht aus, so dass sie nach einem früheren internationalen und ungarischen Muster eine eigene Parteiarmee, die sogenannten Ordnungskräfte aufstellte. Parallel zur Erhöhung des Personalbestandes dieser Garde war das von der Partei und den Sowjets dominierte Revisionskomitee der Alliierten darum bemüht, die Armee immer mehr abzubauen, wobei all die Personen ausgeschlossen wurden, die nicht maximal den Parteiinteressen dienten.

Dieser Vorgang führte 1947 praktisch dazu, dass die MKP die Macht über das Land sogar mit eigenen bewaffneten Kräften hätte übernehmen können! Es ist wichtig hervorzuheben, dass die ähnliche bulgarische kommunistische Parteiarmee von den dortigen Kommunisten bei der Machtübernahme in Anspruch genommen wurde. Auf den Verhandlungen zur Vorbereitung des Pariser Friedensvertrages 1947 war es das Bestreben der Westmächte, die sowjetischen Besatzungskräfte aus den osteuropäischen Ländern abzuziehen. So war es kein Zufall, dass die Organisation der Garde genau 1946 in intensivem Tempo begann. Wegen des beschränkten Umfangs der Studie befasse ich mich mit der Geschichte der Ordnungskräfte der MKP lediglich bis zu Beginn des Jahres 1946, wobei die Schaffung der Grundlagen der Organisation ausführlich erörtert wird.

JÁNOS RÁCZ

DIE PRESSE DER PARISER FRIEDENSKONFERENZ
UND DES FRIEDENSSCHLUSSES 1946/1947

Wie 1919 war im Juni 1946 ebenfalls Frankreich Gastgeber der Sieger des neuen Weltkrieges. Mehrere französische Wissenschaftler befürchteten eine Wiederholung schlechter Entscheidungen. In der angelsächsischen Presse rechnete man nicht damit, dass die Zukunft der kleineren Staaten bei weitem nicht mehr von vier, sondern nur von zwei Großmächten, der Sowjetunion und den Vereinigten Staaten von Amerika, bestimmt würde. Statt der beiden Großmächte oder der sogenannten Supermächte wurden eher Frankreich, Groß-Britannien und die Vereinigten Staaten zusammen erwähnt. Man suggerierte, dass diese vier Länder in gleichem Maße für die Regelung nach dem Zweiten Weltkrieg verantwortlich seien, während aus den Publikationen ebenfalls hervorging, dass die Sowjetunion es ablehnte, dass die kleineren Mächte die von ihnen unterstützten vorherigen Entscheidungen auf der Pariser Konferenz modifizieren. Australiens Außenminister Herbert Vere Evatt, der als Fürsprecher der „kleinen Sieger“ in der Presse genannt wurde, fand bei den angelsächsischen Großmächten Sympathie. In den kommunistischen Tageszeitungen wie in der sowjetischen *Pravda* und dem ungarischen *Szabad Nép* wurde ihm die Rolle des Friedensbrechers und imperialistischen Reaktionärs zugedacht. Evatt forderte nur, dass außer den Großmächten auch die kleineren Nationen, die über eine einfache Mehrheit auf der Konferenz verfügten, bei der Entscheidung von Streitfragen mitsprechen sollten.

Unter den ungarischen Berichterstatlern war es Iván Boldizsár, der es für das größte Ergebnis des Friedens hielt, dass kein Krieg unter den Supermächten ausbrach. Die Zusammenarbeit blieb erhalten, und dies stimmte auch mit den angelsächsischen Meinungen überein. In der ungarischen Wochenschau kam das kommunistische Übergewicht zur Geltung. Selten zeigte man Ministerpräsident Ferenc Nagy, der vor der Pariser Konferenz sowohl in die Sowjetunion als auch zu den westlichen Großmächten gereist war. Besonders interessant ist die Tatsache, dass Ministerpräsident Nagy nach der Heimkehr der von ihm geleiteten ungarischen Delegation aus Moskau im April 1946 eine Rede hielt, die aufgrund des Inhaltes zuversichtlich erschien, nach ihrer Rhetorik hingegen eher als negativ bezeichnet werden kann. Wie es scheint, ließ sich Ferenc Nagy von Josef Wissarionowitsch Stalin nicht irreführen, er spielte nur den Politiker, der Moskau vertraut.

Der Ideologe der KP Ungarns, József Révai, rechnete in seiner Publizistik vom 15. Mai 1947 mit den Illusionen der Kleinlandwirte ab. Indirekt formulierte er die

Ansicht, dass die sowjetischen Truppen Ungarn auch nach der Ratifizierung des Friedensschlusses nicht verlassen, d.h. die Sowjetunion weiter den Aufbau der ungarischen „Demokratie“ fortsetzen würde.

TIBOR ZINNER

ZIONISMUS AUF DER ANKLAGEBANK 1945–1953

Die neu organisierte Budapester Geheimpolizei hatte bis März 1945 bereits den bedeutenden Teil des Wirtschaftslebens unter ihre Kontrolle gebracht. Auf der oberen Ebene unterwanderte sie die gerade entstandenen Koalitionsparteien. Auch die verschiedenen internationalen Hilfsorganisationen – wie zum Beispiel JOINT – entgingen nicht ihrer Aufmerksamkeit. Und zwar aus dem Grund, weil sie ihrer gesamten Tätigkeit einen Doppelcharakter unterstellte: zum einen als legal die Demokratie unterstützendes Hilfsorgan, in Wirklichkeit aber als einen der Nachrichtendienste der amerikanischen Großkapitalisten. Noch hielten sich die letzten bewaffneten Angehörigen der Wehrmacht oder der SS in Ungarn auf, als am 5. April eine unterzeichnete „Meldung über die Erfahrungen bei JOINT“ mit einem Umfang von etwa einer halben Seite verfasst wurde. So begann es, und so setzte es sich bis zur Revolution '56, mal mit weniger mal mit mehr Getöse fort.

Meine Studie begleitet die Geschichte der Attacken gegen den Zionismus, die vorgeschobene Kolonne des „amerikanischen Imperialismus“, gegen die einzelnen Führungskräfte von JOINT und einzelne ungarische Vertreter des Judentums bis zu der durch die Moskauer Führung beschlossene und vollzogene teilweise Aufgabe und Umgestaltung des Rákosi–Gerő-Systems im Sommer 1953. Darin wird heraus gearbeitet, dass nach Ende des Weltbrandes zunächst diejenigen einem Verfahren unterzogen wurden, denen man Kollaboration vorwarf und die man zur Verantwortung zu ziehen bemüht war. Während die nach der Macht strebende KP Ungarns 1946 noch vorgaukelte, dass im Verlaufe der Umwandlung und der „volksdemokratischen Revolution“ „die Judenfrage“ abgeschafft würde, veränderte sich ihr Standpunkt bis 1949–1950 radikal. Ihre Anführer vermuteten in den ungarischen Juden, die die Epoche der Grausamkeiten überlebt hatten, potentielle, ungarnefeindliche Zionisten, so dass die „Judenfrage“ im Laufe der antizionistischen Strafprozesse nunmehr keinen religiösen, sondern zumeist einen ideologischen und außenpolitischen Nachdruck bekam und als Schreckbild der internationalen Judenverschwörung zu einem dominanten Element des Feindbildes vom amerikanischen Imperialismus wurde. All das ereignete sich ein halbes Jahrzehnt nach dem Drama von Hunderttausenden und erweckte in den Überlebenden erneut das Gefühl – und zwar berechtigt –, dass der auf staatliche Ebene gehobene Antisemitismus zurückgekehrt sei. Rákosi und sein Kreis konnten die drakonische „Justiz“ durch Aussiedlungen und sonstige, mit schwerwiegenden finanziellen Folgen verbundene Verwaltungsmaßnahmen sogar noch steigern, mit denen weitere tausende Anhänger von Moses' Religion betroffen waren.

Nach dem Fiasko des sog. Falls JOINT Ende 1949 gingen die zionistischen Strafverfahren 1953 im Laufe des „neuen Abschnittes“ auf die Art und Weise zu Ende, dass sie in den Dienst der Suche nach einem Sündenbock gestellt wurden. Durch Stalins Tod stieg die zionistische Konzeption – wenn auch nicht gleich – ins Grab. In diesem Strafverfahren wird also nicht der Zionismus, sondern der Stalinismus entlarvt.

JÁNOS SÁRINGER

AUSSENPOLITIK VERSUS AUSSENBEZIEHUNGEN ZWISCHEN 1947
UND 1955 IN UNGARN PROBLEMSKIZZE

Für Souveränität gibt es keine allgemein formulierte und akzeptierte Definition. Ein Großteil der Experten ist sich darin einig, dass man bei keinem einzigen Staat von einer völlig reinen Souveränität sprechen kann. Manche bestreiten die Souveränität, während andere meinen: Klassische Souveränität und moderne Staatssysteme seien nicht vereinbar. Die verschiedenen theoretischen Schulen der internationalen Beziehungen interpretieren die Souveränität unterschiedlich. Die realistische Auffassung geht – indem sie das westfälische System akzeptiert – von der Souveränität der Staaten aus.

In Bezug auf den europäischen Kontinent hat sich das westfälische System, die auf der Souveränität beruhende internationale Struktur, die zu dieser Zeit das Verhältnissystem der europäischen Staaten grundlegend bestimmte, von der Mitte des 17. Jahrhunderts an bis ins 19. Jahrhundert voll entfaltet. Nach dem Zweiten Weltkrieg kamen im internationalen System – parallel zur Logik von Siegern und Verlierern – neue Unter-, Über- und Gleichordnungsverhältnisse zustande. In der neuen europäischen Architektur blieb zwar das Prinzip der internationalen Souveränität der Staaten erhalten, die Ausübung der Macht über ein gegebenes Territorium (westfälisches Prinzip) wurde jedoch beeinträchtigt.

Beim historischen Herangehen bedeutet Souveränität in gewissem Sinne auch Unabhängigkeit, wonach der Staat (Monarchie, Demokratie, Diktatur und deren Varianten) seine inneren und auswärtigen Angelegenheiten gleichermaßen selbständig erledigt. Der Gegensatz von Unabhängigkeit ist Herrschaft, die ebenfalls bedeutet, dass eine ausländische ein bestimmtes Territorium unter politischer und/oder militärischer Kontrolle hält.

Moskau formulierte seine Erwartungen an die kommunistischen Führer in Ungarn auf informellem Wege und mied oft die als offiziell zu betrachtenden schriftlichen und dokumentierbaren Kanäle. Im Vorfeld gab es Mittel des Geheimdienstes, und häufig traf die ungarische Führung ihre Entscheidungen durch Befolgen der Nachrichten aus Moskau. Es ist offensichtlich, dass die ungarischen Führungskräfte von Partei und Regierung damals von den innerhalb und außerhalb des von Moskau gesteuerten Lagers geltenden Anforderungen nicht abweichen durften und das auch nicht wollten; die Akteure in der Welt der Auslandsbeziehungen wurden in einen streng kontrollierten Rahmen gedrängt, ein tatsächlicher Spielraum wurde den ungarischen Diplomaten nicht gewährt. Die oberste Führung der Partei der Ungarischen

Werk tätigen – einschließlich der verfügbaren Parteikontingente – richtete sich nach der jeweiligen „Linie“, von der sie nicht abweichen durfte.

Außenbeziehungen sind ein politisches, wirtschaftliches, kommerzielles, kulturelles, wissenschaftliches und humanitäres Verbindungssystem von Staaten und staatlichen Organen mit anderen Staaten und staatlichen Organen. In diesem Verbindungssystem sind der Staat und die staatlichen Organe im Einklang mit den außenpolitischen Grundprinzipien und Zielen tätig. Der Staat und die staatlichen Organe unterhalten ihre Auslandsbeziehungen mit anderen Staaten und staatlichen Organen unmittelbar sowie im Rahmen diplomatischer und konsularischer Beziehungen. Vielleicht wäre es im Fall Ungarns im Zeitabschnitt von 1947 bis 1955 glücklicher, statt des Begriffs Außenpolitik den Terminus Außenbeziehungen zu gebrauchen.

Eng verbunden mit dem Fragenkomplex von Souveränität und Außenpolitik ist die Regelung der Entsendung und Aufnahme von Botschaftern. Französischsprachige Arbeiten über die Geschichte der Diplomatie, die vom 17. bis Mitte des 20. Jahrhunderts erschienen, knüpften die Regelung zur Entsendung und Aufnahme ständiger und ad-hoc-Diplomaten in jedem Fall an die Souveränität, und kein einziger Autor verband sie mit dem vermeintlichen oder wirklichen Großmachtstatus eines Staates.

ANDRÁS JOÓ

„VIELLEICHT ERINNERT ER SICH NOCH MEINER...“

GENERAL RUDOLF ANDORKAS CHARAKTERISIERUNGEN
BRITISCHER DIPLOMATEN AUS DEM JAHRE 1954

Oberoffiziere des Generalstabs, die sich in der einstigen Abteilung Vkf. 2 d.h. im Personalbestand des ungarischen „Deuxième Bureau“ mit Nachrichtendienst und Spionageabwehr beschäftigt und das Land nach 1945 nicht verlassen hatten, konnten dem ständigen Interesse der Staatssicherheitsorgane des kommunistischen Regimes nicht entgehen. Die Leiter der Staatssicherheit in dem sich etablierenden neuen System wollten das Tätigkeitsfeld und die einstigen Netzwerke der Vorgängerorganisationen erfassen. Die Beamten der kommunistischen Staatssicherheit interessierten sich für die Kenntnisse und Verbindungen der früheren Fachkräfte des Nachrichtendienstes und der Abwehr. Als Ergebnis ließen sie von den einstigen Offizieren der Vkf. 2. zahlreiche Studien und kürzere Memoiren erstellen. Diese Aufzeichnungen entstanden in der Regel durch schwerwiegende Zwänge sowie aus Sorge um das persönliche Schicksal. Unter diesen Umständen schrieb Rudolf Andorka 1954 die Charakterisierungen nieder, die in einem sog. Forschungsdossier gesammelt wurden. Andorka hatte den ungarischen militärischen Nachrichtendienst und die Spionageabwehr vom August 1937 bis Mai 1939 geleitet, anschließend war er Ungarns Gesandter in Madrid. Der General genoss das Vertrauen von Ministerpräsident Pál Teleki und vertrat auf seinem Posten die ungarischen Interessen gegenüber den Briten und den Franzosen. Kern seiner Mission war nach seiner eigenen Formulierung, „das Fenster zum Westen offen zu halten“. Die nach der Einführung angegebene Quelle stammt also aus einer Akte der Staatssicherheit und skizziert kurz das Porträt von vier herausragenden britischen Diplomaten, die der General entweder noch in Budapest (als Chef des Nachrichtendienstes und der Spionageabwehr) oder später, nun als Gesandter in Madrid, näher kennen gelernt hatte. In der längsten Beschreibung geht es um Sir Samuel Hoare, den herausragenden britischen Staatsmann und Diplomaten, der in den Jahren des Zweiten Weltkrieges eine besondere Mission in Madrid hatte. Eine kürzere Charakterisierung lieferte Andorka über Hoares Vorgänger an der Spitze der Botschaft in Madrid, Sir Maurice Peterson; ebenfalls etwas wortkarg beschrieb er Momente des Budapester Wirkens des Gesandten Sir Geoffrey George Knox. Schließlich stellte er die Person des Ersten Sekretärs der Botschaft, Alvary Douglas Frederick Gascoigne, erneut ausführlicher vor, der längere Zeit in Ungarn gedient hatte, wohin er im Frühjahr 1945 mit einem neuen Mandat zurückkehrte. Von den Tagebüchern General Andorkas, die wertvolle Informationen umfassen,

sind lediglich zwei erhalten geblieben und nach ihrer Publikation 1978 bekannt geworden. Die veröffentlichten Quellen und die Akte, in denen sie sich befinden, ersetzen – wenn auch in noch so bescheidenem Maße – einige wenige der fehlenden Blätter dieses Tagebuches.

PATRÍCIA GECSÉNYI

GEMEINSAME SUCHE NACH AUSWEGEN – VERÄNDERUNGEN IN
DEN UNGARISCH-ÖSTERREICHISCHEN BEZIEHUNGEN 1953–1956

Die ungarisch-österreichischen Beziehungen, die sich nach Ende des Weltkrieges immer mehr normalisiert hatten, sanken in der Eiszeit des Kalten Krieges (1950–1952) völlig auf den Tiefpunkt. Bescheidene Anzeichen einer Änderung im Verhältnis der beiden Staaten zeigten sich durch die Entspannung, die nach dem Tod J. W. Stalins in der Sowjetunion in Gang gekommen war, in Budapest erst nach langen Monaten. 1954 kam es nicht nur zur Regelung der diplomatischen Beziehungen und zur Anhebung der Auslandsvertretungen auf die Ebene von Gesandtschaften, sondern auf immer mehr Veranstaltungen von Partei und Staat wurde angesprochen, dass die Beziehungen der beiden Staaten geregelt werden müssen. Von ungarischer Seite war das durch wirtschaftliche Interessen, die Schaffung der Möglichkeit einer Öffnung zum Westen begründet, von Seiten Österreichs dagegen durch die andauernden Spannungen an der gemeinsamen Staatsgrenze, die Gefahr eines militärischen Konflikts und den Anspruch auf Regelung vermögensrechtlicher Fragen. Der Durchbruch trat schließlich im Frühjahr 1955 ein, als die ungarische Regierung aufgrund der Entscheidung der kommunistischen Parteiführung die Regierung Österreichs nach der Unterzeichnung des österreichischen Staatsvertrages mit einer Unmenge an Vorschlägen überschüttete, die als Geste zu deuten waren, und damit rechnete, dass es dadurch innerhalb kurzer Zeit zu grundlegenden Veränderungen kommen würde. Versprochen wurden unter anderem die Genehmigung der (bis dahin verbotenen) Ausreise von Bürgern mit österreichischer und doppelter Staatsbürgerschaft, die sich in Ungarn aufhielten, die Begnadigung verurteilter österreichischer Staatsbürger, die Aufnahme vermögensrechtlicher Verhandlungen, die Verstärkung der Zusammenarbeit im Verkehrs- und Wasserwesen und die Erweiterung der Beziehungen in den Bereichen Handel, Literatur, Kunst und Wissenschaft. Der Führer der kommunistischen Partei, Mátyás Rákosi, empfing am 7. Juli 1955 den österreichischen Gesandten und führte mit ihm ein langes Gespräch über die Lösung der Probleme. In den weiteren Monaten war ein beachtlicher Fortschritt bei der Ausstellung von Ein- und Ausreisegenehmigungen zu verzeichnen; ungarische Minister besuchten Wien, und an der Staatsgrenze entspannte sich die Situation. All das war jedoch nur die Ouvertüre der Wende im Frühjahr 1956, die die Möglichkeit der Entstehung eines besonderen Systems der Beziehungen signalisierte. Im März 1956 beschloss das Politbüro der kommunistischen Partei, das Minenfeld und den Drahtzaun (den „Eisernen Vorhang“) an der Staatsgrenze zu entfernen. Zwei Monate spä-

ter, im Mai, entschied die Regierung, mit der Arbeit zu beginnen. In angespanntem Tempo wurden bis Mitte September die Minen geräumt, so dass die Staatsgrenze frei wurde. Dies bedeutete freilich nicht die Schaffung des freien Verkehrs, auch wenn Linienflüge zwischen den beiden Hauptstädten aufgenommen wurden. Die österreichischen Politiker beobachteten vorsichtig die Veränderungen. Bundeskanzler Julius Raab schätzte die Lage in einer Erklärung für eine ungarische Zeitung so ein, dass die ungarischen Maßnahmen wesentlich zum Entstehen einer günstigen Atmosphäre beigetragen hätten, was bei der Fortsetzung der Normalisierung half. Die Ereignisse der Revolution in Ungarn eröffneten in der weiteren Entwicklung der Beziehungen allerdings ein neues Kapitel, in dem alle früheren Initiativen zunichte wurden.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

„IN IHREN ARTIKELN ERZÄHLTEN SIE, WAS SIE ERZÄHLEN
DURFTEN, DEN REST VERSCHWIEGEN SIE.“

DIE REVOLUTION UND DER FREIHEITSKAMPF UNGARNS 1956 AUS
DER SICHT DER AUS BUDAPEST BERICHTENDEN ITALIENISCHEN
KOMMUNISTISCHEN JOURNALISTEN. TEIL II.

„In ihren Artikeln erzählten sie, was sie erzählen durften, den Rest verschwiegen sie“, schrieb Indro Montanelli am 25. November 1956 in seinem Artikel in der meist-gelesenen italienischen Tageszeitung *Corriere della Sera*. Wie ich im Teil I. meiner Studie bei der Analyse der Artikel der zwei 1956 in Budapest weilenden Berichterstatte von *l'Unità* feststellte, war das Zentralorgan der Italienischen Kommunistischen Partei nicht im Geringsten vom dogmatischen Standpunkt der Parteiführung gegenüber der ungarischen Revolution abgewichen. Die Führer der Partei konnten allerdings nicht in jedem Fall verhindern, dass in anderen Foren der kommunistischen Presse „kritische“ Stimmen, Artikel und Auszüge von Beiträgen erschienen, die im Gegensatz zur offiziellen Stellungnahme den Lesern ein objektiveres Bild über die Ereignisse in Ungarn liefern wollten. Ein Beispiel dafür ist der Fall Sergio Perucchis, der sich als Sonderkorrespondent des kommunistischen Wochenblattes *Vie Nuove* fast zwei Wochen lang in Ungarn aufhielt, wo ihm alles klar wurde, so dass er seine Berichte aufgrund des Gesehenen, nicht aber nach den Erwartungen der Partei verfasste. Das hatte natürlich die Folge, dass seine Artikel überarbeitet wurden. Trotz dieser Tatsache erschienen neben den unwahren und extremistischen Beschreibungen und Wertungen auch weniger orthodoxe Details und Stimmen. Drei, mit eigenen Fotos illustrierte Artikel des Journalisten wurden über die ungarische Revolution und den Freiheitskampf veröffentlicht. Wie er die Geschehnisse einschätzte, was er schreiben durfte und was davon erschien, welche Details seiner Berichte der Zensur zum Opfer fielen, versuchte ich anhand seiner einstigen Notizen und Fotos, verglichen mit seinen 40 Jahre später veröffentlichten Memoiren und Artikeln zu rekonstruieren. Dabei verweise ich auch darauf, auf welche Art und Weise und mit welchen Mitteln die kommunistische Parteiführung die Leser der Wochenzeitung falsch informieren wollte. Im nächsten und abschließenden Teil der Studie will ich Artikel des vierten kommunistischen Korrespondenten, Giorgio Bon-tempi, analysieren.

PÉTER MIKLÓS – ESZTER ZSÓFIA TÓTH

DIE OBSERVIERUNG DES CHRISTLICH-DEMOKRATISCHEN POLITIKERS LÁSZLÓ VARGA DURCH DIE STAATSSICHERHEIT ANFANG DER 1960ER-JAHRE IN DEN USA

In der Studie analysieren wir aufgrund bisher unerschlossener Quellen der Staatssicherheit das Leben des herausragenden christlich-demokratischen Politikers, einer maßgebenden Gestalt der Emigration, László Varga, in Amerika. Von 1937 an war er Vorsitzender des Vereins der Christlichen Arbeiterjugend in der Budapester Josefstadt. 1944 nahm er am antideutschen Widerstand teil, er wurde vom Rechnungshof der Pfeilkreuzler verhaftet. In seiner Wohnung kam die Demokratische Volkspartei zustande, in deren Farben er zwischen 1947 und 1948 als Parlamentsabgeordneter tätig war. Von der Kommunistischen Partei Ungarns wurde er ständig angegriffen, so dass er vor einer zu erwartenden Verhaftung 1948 emigrierte.

László Varga wurde von der Staatssicherheit observiert, seine Briefe wurden kontrolliert. Das erhalten gebliebene Aktenmaterial ist auch in Bezug auf sein Alltagsleben eine reiche Quelle. Die ungarische Staatssicherheit versuchte, den Politiker in den USA für sich zu gewinnen, aber dieser Versuch schlug fehl. Seine Geradlinigkeit und Standhaftigkeit sind der Beweis dafür, dass man dem Versuch der Anwerbung widersprechen konnte. Leider ging László Vargas Freund aus Kinderzeiten in Ungarn nicht so vor: Er wurde Agent. Aus den Briefen László Vargas entfalten sich die Alltage seines Lebens in Amerika: Wir können seine Reiseerlebnisse in Amerika, seine Meinung über den technologischen Fortschritt, seinen Haushalt und seine Reisestrazen kennen lernen. Er war bemüht, sich um seine geliebten Familienangehörigen auch aus der Ferne zu kümmern. Wir können auch über andere ungarische Emigranten, wie den Schriftsteller Lajos Zilahy und die Schauspielerin Katalin Karády neue Informationen erhalten.

NÉVMUTATÓ

- A. Sajti Enikő 189, 192
A. Szála Erzsébet 119
Aág Mihály 149
Aág Mihályné, ld. Darányi Erzsébet
Abakumov, Viktor Szemjonovics 311, 314
Aczél György 307, 334
Adam, Albrecht 131
Ady Endre 207–211, 241, 411, 437
Aehrenthal, Alois Lexa von 133
Agstner, Rudolf 179
Ajello, Nello 368
Alapy Gyula, dr. 307
Alarich 240, 242
Alnoch, Alois von Edelstein 131
Andics Erzsébet 292
Andorka (Rezső) Rudolf 334–336, 338, 344, 348
Andrássy Emma 54
Andrássy Gyula, ifj. gr. 27, 29, 99, 142
Andrássy Gyula, id. gr. 133
Andreidesz Gábor 373
Andrew, Christopher 338, 343
Angyal Dávid 146, 216
Anka László 5, 20, 97, 101, 106, 113, 133, 321, 405, 431
Apáthy István 59, 63
Apponyi Albert, gr. 20, 101, 105–106, 110, 113–116, 119–122, 126–127, 174–175, 191, 205, 217, 406, 432
Apponyi György 116
Aragóniai Beatrix 203, 214–215, 411, 437
Arany János 212
Argentieri, Federico 367
Arminius 240
Arneth, Alfred von 33
Árpád fejedelem 116, 124
Arz, Arthur von Straussenburg, br. 35, 136–138
Asbóth Lajos 16
August Antal br. 27
Aulich Lajos 69
Ausch Ede 49
Babádi (Madas) Sándor, ld. Babádi Sándor
Babádi Sándor, babádi 155
Babádi Madas Károly, ld. Madas Károly
Babarczy ld. Schwartzter Ottó
Babits Mihály 208, 212
Bacquehem, Olivier de, márki 88
Bácskai Tamás 73
Baczoni Lajos 16, 20
Badeni, Kasimir von 90
Bajcsy-Zsilinszky Endre 235, 237–239, 243–244
Bak János 367
Bakách-Bessenyei György 355
Bakács István 150
Bakody Tivadar 59–60, 63, 70
Balassa József 313
Balaton Géza 113
Balatoni, ld. Hatz Ottó
Balla Tibor 35
Ballagi Mór 59, 63
Balogh Jenő 53–54
Balogh Margit 300
Balogh Sándor 266
Bán D. András 340–341, 345
Bánffy Dezső 13, 21
Bangha Béla 237–238

- Bang-Jensen, Bovl 391
Bank Barbara 385
Baranyai Lipót 337
Baráth Magdolna 307, 312, 325–326, 358, 386
Barcza György 337–338
Bárdossy László 342
Bartha Ákos 235, 237–238, 243, 413, 441
Bartha Béla 13–15
Bartók Ervin 317, 319
Bartók László 337–338
Bartucz Lajos 245
Bátori Sulcz Bódog 61
Baudisz József 58
Baumgart, Winfried 79
Baumont, Maurice 290
Bayer József 322
Beauchamp-család, gr. 343
Beck, Georg 88
Becker, Carl Heinrich 182–183
Beck-Rzikowski, Friedrich von, gr. 35
Békés Csaba 351, 391
Beksics Gusztáv 11, 17, 20
Belkin, Mihail Iljics 299, 312, 315
Beller, Steven 137–138
Bencze László 132
Benczúr Gyula 42
Bene Krisztián 338
Benedek Elek 113–119, 122–127, 212, 406, 432
Benedek László, dr. 301, 309–312, 314, 317, 319
Benedek Marcell 126
Benedek Márta 383
Benedek Szabolcs 114
Benedek-család 114
Beneschofsky Ilona, dr. 315
Beneschofsky Imre 315
Beneš, Edvard 343
Benfield, Barker Karl Vere 346
Beöthy Zsolt 206
Berchtold, Leopold, gr. 133
Berecz Ágoston 120
Berecz Sándor, id. 217–218
Berecz Sándor, ifj. 5, 217–224, 226–231, 233, 412, 440
Berend Béla 302
Berényi János 384
Berényi Zsuzsanna Ágnes 114
Berija, Lavrentyij Pavlovics 315
Berkovitz, Aaron 313
Bernáth György 152
Bernáth László 172
Bernáth Ottó 49
Bernáth Terézia 152
Bertényi Iván, ifj. 29, 32, 146
Berzeviczy Albert 121–122, 127, 139–140, 183, 203–217, 411, 437
Berzeviczy Edit 215
Berzsenyi Dániel 209
Bethlen család 150–151, 158
Bethlen István 213, 217–219, 343, 412, 440
Bibl, Viktor 28
Bidault, George 287–288, 297
Bielka, Erich 355
Biener Alfrédné 310
Bihari Mihály 322
Bihari Mór 127
Biliński, Leon von 76, 90
Bíró Zoltán 303
Bismarck, Otto von 79–83
Blaha Lujza 210
Blazowska, Antonia de 75
Bocskai István 124
Boda Ernő, dr. 302
Bodin, Jean 322

- Bódis Antal 378–379
 Bogdan Đukić 196,
 Bogičević, M. 136
 Bognár József 357
 Bohle, Ernst Wilhelm 183
 Böhm von Bawerk, Eugen 76
 Bokányi Dezső 102
 Boldizsár Iván 285–286, 416, 444
 Boldoczki János 354
 Bolfras, Arthur von, br. 35, 137
 Bollobás Béla 385, 395–396
 Bona Gábor 57
 Bontempi, Giorgio 368, 381, 423, 454,
 Borbás Barna 145
 Borosy András 166
 Borsi Kálmán Béla 190,
 Borsos Endre 225–226
 Böszörményi László 44
 Boughey, Peter Edward Fletcher 339
 Brankov, Lazar 299, 303, 305–307, 309,
 319
 Braun, Adolf Karl von, br. 35
 Braunias, Karl 355, 358
 Bródy Péter 306
 Bruch, Rüdiger von 182
 Büchler Bertalan 302
 Bucsay Mihály 173
 Buday Barna 105
 Büky Orsolya 5, 146, 152, 169, 408, 435
 Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics
 314, 327
 Búsbach Péter 42
 Buza János 165
 Buzáth Ferenc 106
 Byrnes, James Francis 288
 Calice, Franz Alfred Heinrich, gr. 179, 184
 Calice, Marie Agnes 179
 Canaris, Wilhelm 337
 Caprivi, Leo von 79, 83, 90–93
 Carden Despard, Maximilian 346
 Castellani, Adriana 367, 377–379
 Cerruti, Vittorio 205
 Chamberlain, Neville 338
 Chamoy, Louis Rousseau de 329
 Charles, I. ld. Károly, IV.
 Chertek, Emil von 76
 Churchill, Sir Winston Spencer Leonard
 338, 342, 344
 Cini ld. Karinthy Ferenc
 Clark Kerr, Archibald 345
 Clemenceau, Georges 141
 Clerk, George Russell 340
 Concha Győző 213
 Conrad, Franz von Hötzendorf, gr. 131–
 133, 135–136
 Conrad, Gina von Hötzendorf, gr. 132
 Conze, Eckart 185
 Cornwall, Mark 343
 Corvin Mátyás, ld. Mátyás, I.
 Crider, H. John 281
 Csáky Albin, gr. 11, 16, 21, 31, 34
 Csáky István 341
 Csáky, Eva-Marie 357
 Csang Kaj-sek 327
 Csány László 64
 Cseh Gergő Bendegúz 267
 Csemegi Károly 103
 Csengeri Leó 310, 317, 319
 Csete Örs 369, 373
 Csibi Norbert 34
 Csicsery-Rónay István 231
 Csikós Imre, dr. 384–385
 Csizmadia Andor 103
 Csizmadia Zoltán 378–379
 Csizmadia Zoltánné 378–379
 Csorba László 17

- Csöszi Mihályné, sz. Darányi Erzsébet 163
Csuka János 190
Csűrös Zoltán 378–379
Czedik, Alois von 76
Czernin, Ottokar von, gr. 140
Čulinović, Ferdo 195
D'Hondt, Victor 223, 225
Dallos, Marinka 372
Dalmady Sándorné 176
Damjanich János 125
Dante, Alighieri 206, 215
Darányi Balázs 164
Darányi Béla 159–162
Darányi Bertalan 163
Darányi Borbála, ld. Hóman Ottóné
Darányi Erzsébet 149, 160, 168
Darányi Erzsébet, ld. Csöszi Mihályné 163
Darányi Ferenc (Kecskemét) 166
Darányi Ferenc (képviselő) 162–163
Darányi Ferenc (Ócsa) 164
Darányi Ferenc (ügyvéd) 162
Darányi Gergely 165
Darányi Gyula 155, 160–161
Darányi I. György 165, 167
Darányi Ignác 34
Darányi Ignác 99–105, 107, 109, 111
Darányi Ignác, id. 148–161, 166–168
Darányi Ignác, ifj. 147–149, 151–159, 161–162, 164, 166, 168–169
Darányi Ignácné 150, 152, 159–161
Darányi II. György 166
Darányi III. György 166
Darányi István 149
Darányi IV. György 167–168
Darányi János (főorvos) 163
Darányi János (Kecskemét) 166
Darányi János (Ócsa) 164
Darányi János (Ung megye) 149, 162
Darányi József 149
Darányi Julianna 149
Darányi Kálmán (miniszterelnök) 148
Darányi Kálmán 160, 161
Darányi Lukács 164
Darányi Márton 165
Darányi Mihály 165
Darányi-család 149–150, 163, 168–169
Daruváry Géza 36
Darvas Iván 171–172
Darvas József 292
Dávid Ferenc 338
Deák Ágnes 214
Deák Ferenc 11, 19, 27, 41–42, 102, 337
Deák Sándor 195,
Deak, Francis, ld. Deák Ferenc
Décsi Gyula 299
Deger, Ernst 177, 181, 186–187
Dékán István 311, 313
Demény Pál 305–306
Demeter Aladár 190, 195, 197
Dénes Béla, dr. 301, 305, 313
Dénes Iván Zoltán 147
Dénes Miklós 172
Déry Tibor 396
Dessewffy Gyula 337
Deszkás János 309
Dévavári Zoltán 190, 328
Dickinger, Christian 137
Dimić Aleksandar 200
Dimitrov, Georgi Mihajlov 266, 268
Diószegi István 75
Dobi István 352
Dobossy László 286, 289–290
Dóczy Lajos, br. 38
Dolmányos István 99, 111, 120, 405, 431
Domanovszky Sándor 146
Dombovári Ödön 302

- Domonkos Miksa 317–318
 Dömötör Aladár 190, 195–197
 Drimmel, Heinrich 358
 Dudás József 375, 378
 Dunajewski, Julian 73–86, 88–92, 95, 96, 404, 430
 Dunajewski, Simon 75
 Durandin, Catherine 99
 Đukić, Bogdan 196
 Đurđev, Boško 196, 198
 Eden, Robert Anthony 327, 344
 Eisemann György 209
 Eisenbach Jenő 310
 Eisenberger Kató 316
 Eisenberger Samu 314
 Eisenhower, Dwight David 327
 Ekert Mária 120
 Ember Károly 127
 Endrei Walter 172
 Engel, August 91
 Eöttevényi Olivér 192
 Eötvös József 121
 Eötvös Károly 19, 46
 Erdei Ferenc 208, 266
 Erdmannsdorff, Otto von 184
 Erdődy Gábor 75
 Erős Vilmos 147
 Erzsébet királyné 38
 Estreicher, Maria 75
 Esztergályos János 181
 Evatt, Herbert Vere 283, 416, 445
 Fabró Henrik 163
 Faragó Tamás 310
 Farkas Judit Antónia 6, 367, 423, 454
 Farkas Katalin 72
 Farkas Mária 120, 122
 Farkas Mihály 271, 276, 311–313, 317, 325
 Faure, Edgar 327
 Fazekas István 33, 35–36
 Fehér György 99, 109, 147–148, 150–151, 158–159, 161
 Feigl, Erich 142
 Feitl István 147, 265, 307, 322
 Féja Géza 396
 Fejérdy András 367
 Fejérváry Géza, br. 36
 Felkai László 116, 120, 121
 Fényes Elek 161
 Fényes László 51
 Fenyő Miksa 209
 Ferdo, Čulinivić 195,
 Ferenc, I. 19
 Ferenc József, I. 9, 13, 25–39, 41–43, 44–51, 54–56, 76, 88–89, 95, 131–143, 148, 155–156, 191, 401–402, 404, 427–428, 430, 434
 Ferenc József, unitárius püspök 49
 Ferenczi Zoltán 210
 Fernandez, Raoul 289
 Ferwagner Péter Ákos 367
 Festetics Géza, gr. 176
 Field, Noel Haviland 309
 Finaly István, kendi 148–151, 156–158, 164, 167–168
 Fisch Adolf ld. József András
 Fischer, Joschka 185
 Fischer, M. H. 77
 Fleischhacker Rezső, ld. Andorka (Rezső) Rudolf
 Fleischmann Ottó, dr. 317
 Fliegl Béla 51
 Fogarasi Béla 295
 Földes Géza 113
 Földesi Margit 322
 Földváry Borbála, ld. Darányi Ignácné
 Földváry Cecília 15

- Földváry Gábor 150, 152
Földváry Pál 150, 152
Földváry Róza 150
Földváry Zsófia 150
Földváry-család 159
Földváryné Kiss Réka 328
Franco, Francisco 338, 344
Frank Tibor 346
Franz Joseph ld. Ferenc József, I.
Frei, Norbert 185
Frigerio, Alessandro 367, 370, 372
Fritz, Wolfgang 84, 86–88, 90
Fülep Lajos 213
Fülöp Mihály 269
Fülöp, IV. 131
Fürj Orsolya 340–341, 345
Fürstenberg-Stammheim, Egon von, gr.
177
Gaal Gaszton 108–109
Gábri Mihály 361
Gál László 322
Galgóczy Károly 151–152
Gali Máté 121, 140, 411, 438
Gálos Henrik, dr. 313
Gambetti, Fidia 369
Garden, M., gr. 329
Gascoigne, Alvary Douglas Frederick
340–341, 347–349, 420, 450
Gáspár László 268
Gazda István 119
Gebei Sándor 146
Gecsényi Lajos 351, 355, 366
Geiringer-Winterstein, Friedrich von 84,
95
Geiserich 240, 242
Gellért Andor 355
Genet, Raoul 329
Genzerich ld. Geiserich
George, Lloyd 141
Gergely András 98
Gergely Miklós 359
Gergely, VII. 18
Gerő András 26, 44, 55
Gerő Ernő 271, 294, 307, 311–313, 317,
325, 360, 363, 417, 446
Gerő József 156
Geyer Albert, dr. 301, 310–311, 316
Geyr, Géza Andreas von 91
Ghyczy Kálmán 16
Giesswein Sándor 107–108
Gimes (Gischitz) Endre 305
Gimes Miklós 171
Glaise-Horstenau, Edmund 35
Glatz Ferenc 145–146, 163
Godoy y Álvarez, Manuel de Faria 131
Goebbels, Joseph 182
Goethe, Johann Wolfgang von 183
Goldberger György 172
Goldberger István 172
Goldziher Ignác 182
Gołuchowski, Agenor 75
Gömbös Gyula 217, 219, 230, 412, 440
Goode, Sir William Athelstane Meredith
343
Görgei Artúr 57–58, 62–65, 67–69
Görgey István 58, 62, 64, 66
Görgey Istvánné Dedinszky Aurélia 62
Gorodetsky, Gabriel 338
Görög Livia 61
Görög Tibor 310–311
Gottwald, Klement 307
Gragger Róbert 182
Gregoričević kapitány 193
Greguss Ágost 30, 213, 411, 437
Grósz István, dr. 317
Gruber von Menninger, Ignaz 84, 91, 95

- Grupp, Peter 77
Gulyás András 367
Gulyás Pál 127, 217
Gundle, Stephen 370
Günther Antal 18
Gyáni Gábor 101, 145
Gyarmati György 266–267, 359, 385
Gyöngyösi János 292–293, 301, 321
Györffy Iván 113
Gyulai Ferenc, gr. 132
Gyulai Pál 60, 63
Gyurgyák János 235–236, 413, 441
Gyurkó László 307
Habsburg Ottó 130
Habuda Miklós 300
Hajdu József 190, 195–197,
Hajnal István 213
Halas Lajos 271–272, 276, 279
Halász Előd 171
Halász Gábor 147
Halász Tibor 191
Hamann, Brigitte 38
Hambuch Vendel 177
Hámori Péter 100
Hanák Péter 28, 32, 100, 111, 120, 131
Hansemann, Adolph von 91–92
Hantsch, Hugo 28
Haraszti György 333–334, 341
Haraszti–Taylor, Éva 341
Hardinge, Charles, Sir 133
Hardy Kálmán 337
Harkányi Frigyes 59
Hátszeghi Ottó, ld. Hatz Ottó
Hatz Ottó 334
Havass Rezső 176
Haydn, Joseph 42
Hayes, Peter 185
Hegedüs András 353–354, 359–361, 372
Hegedüs B. András 367
Hegedüs Kálmán 210
Hegedüs Sándor, ifj. 212
Heim Antal 195–196
Helle Ferenc 180
Heller Farkas 105
Hemetsberger-Koller, Hildegard 90
Hentzi, Heinrich von Arthum 125, 131
Herbst, Eduard 79–80
Herczeg Ferenc 52, 213, 241
Herger Csabáné 13
Hermann Ottó 46
Hermann Róbert 57–60, 62, 64, 66, 68,
70, 72
Hitler, Adolf 180, 409, 436
Hoare, Oliver Vaughan Gurney 342
Hoare, Samuel John Gurney, Sir 338–
344, 420, 450
Hoare-család 342
Hobbes, Thomas 322
Hohenlohe-Schillingsfürst, Fürst Chlod-
wig zu 90
Hollósi Gábor 5, 217, 230, 232, 321, 412,
440
Holstein, Friedrich von 77
Hóman Bálint (miniszter) 145–149, 164,
166–169, 213, 216
Hóman Bálint (tisztartó, gazdatiszt) 159
Hóman Ottó 148, 151, 156–159, 161
Hóman Ottóné, ld. Darányi Borbála 148,
156, 158, 160,
Horánszky Nándor 21
Hornyik János 167
Horthy István 34
Horthy Miklós 145, 203, 214–215, 218,
291–292, 315, 371, 411, 437–438
Horthy Miklósné 183
Hortobágyi János 361

- Hortobágyi Jenő 217
Horváth Ibolya, dr. 304
Horváth János 216
Horváth Jenő 367
Horváth Julianna 266
Horváth Lajos 127
Horváth Márton 318
Horváth Ödön 212
Hrستیć, Ivan 339
Hruscov, Nyikita Szergejevics 327–328
Hubai László 270
Hublitz, Friedrich-Karl 171, 173, 176–178, 180–181
Hudi József 155
Hunyadi János 125
Huszár István 63
Huszár Károly 191–192, 194
Huszár Vilmos 117–118
Ignác Gyula 190, 193, 195–196, 199, 410
Illésy János 162
Illyés Gyula 396
Ingrao, Pietro 370
Irányi Dániel 44
Iscsenko, Fjodor 363
István, I. (Szent) 11, 17, 42
Ivánfi Miklós 325,
Ivánka Imre 62, 70
Iványi Emma 31
Iványosi-Szabó Tibor 163, 165–168
Izajás (Ézsaiás) 130
J. Nagy László 367
Jacobson, Israel Gaynor 301–302, 309–311
Jacoviello, Alberto 367–371, 377, 379, 381
Jakab Sámuel 195–196,
Janitsári Miklós, dr. 384
Jankó Péter, dr. 308
Jankowitsch, Peter 355
Jászi Oszkár 209
Javorniczky István 348
Jenks, William A. 74
Jensen, Povl Bang 391
Jézus Krisztus 130
Jókai Mór 113–114, 206, 210, 213
Joó András 133, 338, 341, 420
Jósika Sámuel 148
Jovan Lamaić 196–197
Jovanović, Vaso 194
József, II. 23, 123
József András, dr. 315
Jugyin, Pavel Fjodorovics 304
Juhász Balázs 367
Juhász Gyula 210
Juhász László 316
Juraszek Ferenc 63
Justus Pál 306, 308
Kacskovics László 151
Kádár Gyula 334
Kádár János 266–267, 303–304, 307, 312, 375, 378, 380
Kahán-Frankl Samu 310–311
Kajári Erzsébet 359
Káldy-Nagy Gyula 164
Kállay Béni 36
Kállay Miklós 339
Kálmán András, dr. 309
Kalmár Antal 50
Kálnoky Gusztáv 82, 86, 88, 90–91
Kánya Kálmán 346
Karády Katalin 395
Karakašević, Gavran 194
Kárbin Ákos 73, 77, 404, 430
Karinthy Ferenc 171
Karinthy Frigyes 171–172, 409, 436
Karinthy Márton 172

- Karl I. ld. Károly, IV.
Károly, IV. 129–131, 133, 135, 137, 139,
143, 407, 434
Károlyi Gyula, gr. 217, 412, 440
Károlyi Melinda, gr. 183
Kárpáti József 356
Kartasov, Szergej Nyikolajevics 311–313
Kászonyi Dániel 60
Kasztl Bernát 155
Kasztner Rezső 302
Katann, Oskar 89
Katona Tamás 59
Katus László 27–28, 30, 120
Katz Lajos 155
Katzenstein, Peter J. 323
Kautz Gyula 93
Kazinczy Ferenc 183, 212
Kecić, Danilo 189
Kecskés D. Gusztáv 391
Keil, Martha 86
Keiper, Gerhard 77
Keipert, Maria 77
Kemény Ferenc 176–178, 182–183
Kempelen Béla 162
Kende Éva 172, 186–187
Kende Péter 171
Kendi ld. Finaly István
Kerekes Imre 165
Kerepeszki Róbert 148
Keresztes-Fischer Lajos 346
Kéri Katalin 120
Kern Aurél 243
Késmárki, ld. Kádár Gyula
Keszőcze Endre 272–273, 277
Ketterl, Eugen 35, 38
Khuen-Héderváry Károly, gr. 36, 52
Kielmansegg, Erich von 90, 91
Király György 213
Kis András 268
Kisfaludy András 379
Kisfaludy Stróbl Zsigmond 303
Kiss Anita 166
Kiss Dávid 6, 265–266, 415, 443
Kiss Endre 166
Kiss Ernő 69
Kiss Erzsébet, (Darányi IV. Györgyné) 167
Kiss István, 167
Kiss J. László 324,
Kiss József 299
Kiss Kálmánné 269
Kiss Károly 311
Kiss-család 168
Klapka György 59, 61, 65–66, 70
Klar, Richard 173
Klauzál Gábor 153
Klebensberg Kuno 146, 180, 182–184
Klement, ld. Vajda Lajos
Klemm, ? 173
Knox, Sir Geoffrey George 340–341, 345–
347, 420, 450
Kő András 378
Koerber, Ernest von 137
Koerfer, Daniel 185–186
Kolbensteiner, Wilhelm 84
Koltay Gábor 306
Komondi Sándor 378–379
Kondorátov, Anatolij Nyikolajevics 268
König Károly, br. 34, 36
König, Wilhelm 89, 91
Kónyi Manó 38
Könyves Kálmán 124
Koppi Emil 156
Korizmics Antal 153
Kornai János 171
Körner, Theodor 183
Kornfeld Mór 337

- Kornfeld Zsigmond 81
Korodi, Lutz 174
Körösy László 61
Kosáry Domokos 57, 146
Kossuth Ferenc 101
Kossuth Lajos 34, 44, 46–49, 56, 62, 68, 152
Kosta, Hadži 196, 198
Kosutány Ignác 18, 20
Kosztolányi Dezső 208, 212
Köte Sándor 121
Kovách László, visontai 57–59, 63
Kovács Áron 13
Kovács Béla 374
Kovács István 316
Kovács József 378–379
Kovács Kálmán Árpád 5, 9, 21, 133, 399, 425
Kovács M. Mária 145
Kovács Sándor 17
Kővári/Kőváry László 59
Kövér György 73, 101
Kozári Monika 30, 32, 76
Kozma Sándor 47–48
Krahulcsán Zsolt 266, 392
Krasner, Stephen D. 322,
Kraus, Karl 32, 74, 401, 427
Kray István 33
Kreisky, Bruno 355, 364
Kriegs-Au, Adolf 76
Kristóf István 308
Krisztus Id. Jézus Krisztus
Krivácsy József 61
Kröger, Martin 77
Krones von Marchland, Franz 33
Krúdy Gyula 208
Kubik József 391
Kun Béla 206
Kun Ilona, (Darányi III. Györgyné) 167
Kun Pál 167
Kun-család 168
Kurucz Ágnes 130
Kuttner Sándor 113
Kuzmik Zsófia 215
L'Allemand, Conrad 131
Lackó Miklós 213
Lajos, I. (Nagy) 124
Lamaić, Jovan 196–197
Lándor Tivadar 139
Láng Lajos 78–79, 85
Lange, Friedrich 181, 184, 186
László, IV. (Kun) 123
Lauka Gusztáv 152
Laval, Pierre 344
Lázin Miklós András 145
Leiningen-Westerburg Károly, gr. 69
Lénárt Iván 296
Lendler Ervin Id. Szalai András
Lendvai István 235, 237–239, 241, 243–248, 413, 441
Lendvai Klára 235, 238, 413, 441
Lengyel Miklós 113
Lengyel Tamás 59
Lenin, Vlagyimir Iljics 297
Leó, I. (Szent) 242
Lepsényi Miklós 46
Leutner Károly 63
Lian, Giuseppe 367, 378
Lichnowsky, Karl Max von 90
Lidegaard, Bo 391
Lieben, Richard von 83–84
Ligeti Dávid 5, 35, 129–130, 132–134, 136, 140, 142, 407, 434
Lipkovics Károly 326
Lippai József 394
Lipthay Béla, br. 64, 70

- Liszt Ferenc 29
Litván György 367
Loménie, de Emmanuel Beau 290
Longo, Luigi 369
Lorenz, Reinhold 141
Losonczy Géza 291–292
Lovász László 145
Lucaciu, Vasile 15
Lukács György 372–373, 379
Lukács László 30
Lukinich Imre 210
Lumniczer Sándor 63
Lusztig Gyula 316
Lygon, Maud, de Templewood, márk 343
Macciocchi, Maria Antonietta 369–371, 377, 380
Mackensen, Hans Georg von 181
Madas de Babák Károly, ld Madas Károly
Madas Károly 154–156
Magyari Beck Vladimír 171, 179
Majláth Gusztáv Károly 23
Makkai Béla 133
Malinovszkij, Rogyion Jakovlevics 314
Mályusz Elemér 147, 213
Maniu Gyula 108
Mann Miklós 147
March, Werner 187
Marczali Henrik 33, 101, 113
Marczel (Marcel) Viktor, ld. Andorka (Rezső) Rudolf
Margitai József 127
Mária Antónia főhercegnő 140
Mária Terézia 18, 123
Máriássy János 58
Marić, Rafo 196
Marinovich Endre 328,
Marjai József 365
Márki Sándor 113, 117–118
Markó György 300
Markó László 171, 180
Markos Gyula 46
Márkus Dezső 103
Marschall László 309
Martens, Charles de, br. 329,
Masaryk, Tomáš Garrigue 343
Máté Sándor 358
Matuska Szilveszter 135
Mátyás, I. 123, 205–206, 210
Mauhart, Beppo 76
Mayer Miksa 113
Méhely Lajos 238, 245–246
Mekis József 357
Meliadó, Valentina 367
Menczel B. Adolf 63
Mendelényi Alán 390
Mendelényi Miklós 390
Mendelényi Zoárd 390
Mesaroš, Šandor 190
Mezei Barna 151
Mezőfi Vilmos 107, 109
Miatov Milorad 197,
Mieli, Paolo 367
Mihalicska János 127
Mikár Zsigmond 59, 64, 70
Mikes Imre 286
Miklós Ödön 206
Miklós Péter 383, 424, 455
Mikszáth Kálmán, id. 47, 114
Mikszáth Kálmán, ifj. 209
Miladinović, Slobodan 194
Milán, I. 43
Millok Sándor 296
Mindszenty József 297, 315
Mock, Alois 74
Moić, Milos 299
Molnár Attila Károly 120

- Molnár Erik, dr. 299
Molnár János 108
Molnár Péter 73
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 269, 283–284
Montanelli, Indro 367–369, 380, 454
Montenuovo, Alfred, hg. 37
Monts, Anton von 77, 81–83, 93
Móricz Éva 378
Móricz Zsigmond 208
Moser, Alois 84
Mózes 308, 313
Mühlbeck Károly 116
Münch, Hermann 92
Munkácsi Ernő, dr. 302
Murasko, Galina Pavlova 307
Mussolini, Benito 233, 344
Mutschlechner, Martin 25
Nagy András 391
Nagy-család 168
Nagy Dezső 174–175
Nagy Ferenc 231, 292–295, 302
Nagy Imre 319, 351–352, 366, 371, 373–375, 380
Nagy Iván 149–150, 162, 168–169
Nagy József 195–197
Nagy Károly 322,
Nagy Péter Tibor 146–147
Naményi Ilona 385
Napóleon, III. 132
Németh Ignác 195
Németh Imre 190, 195–197
Németh László 396
Niamessny Mihály, ifj. 190
Nicolai, Renato 372
Nicolson, Harold 289
Niebauer, Anton von 77, 79–80, 82–84, 91, 93, 95
Nitti, Francesco 205
Nógrádi Sándor 307
Noszkó-Horváth Mihály 249
Novák Attila 303
Nyáry Pál 70
O'Malley, Owen St. Clair 347
Okváth Imre 268–269
Olt Károly 271, 303
Oltványi Ambrus 70
Opitzky János 63
Ormos Endre 53
Ormos Mária 146
Orosz László 5, 171, 179, 409, 436
Ortutay Gyula 292
Ötvös István 269
Paar, Eduard von, gr. 35, 137
Pajetta, Giancarlo 369
Paksa Rudolf 146
Palasik Mária 267, 274, 385
Pálffy György 306
Pálffy Gyula 195–196
Pálffy István 195–196
Pálffyné Sármány Katalin 307
Pancraccio, Jean-Paul 329
Pankovits József 367
Pap József 214
Pápay István 33, 36
Pape, Ilse 173
Papp Ferenc 63
Papp Gábor Zsigmond 172–173, 186, 409, 436
Papp Károly 155
Parádi József 266
Parcz Ferenc 367
Parragi György 352
Pasolini, Pier Paolo 369
Patay Géza 94
Patyomkin, V. P. 331

- Pavelić, Ante 339
 Pavlik (Politzer), G. 308
 Pavlik, Gézáné (Heller Sári) 308
 Pavlović, Stevan 192
 Pedrazzini, Jean-Pierre 376
 Peinsipp, Walther 357, 359–360, 364–366
 Pejáchevics Péter, gr. 339, 343
 Pejáchevics-család 339
 Pejačević, Petar, ld. Pejáchevics Péter, gr.
 Pekár Gyula 206, 210
 Pekár Gyuláné 206
 Perjámosi Sándor 119
 Perlaky Lajos 137
 Perucchi, Sergio 368–381, 423, 454
 Pétain, Philippe 342
 Péter Gábor 267, 301, 306–307, 312–316, 319
 Peterecz Zoltán 343
 Peterson, Maurice Drummond, Sir 340, 344–345, 420, 450
 Petőfi Sándor 206–207, 212, 411, 437
 Petri Edit, 251, 253, 261
 Petri Elek 155
 Petri Pál 184
 Petrovay Ákos 59, 70
 Petschar, Hans 25
 Philip, Percy J. 289
 Piros László 357, 359, 360
 Piškulović, Zvonimir 196–197,
 Plener, Ernst von 81, 86, 88–89
 Poeltenberg Ernő, lovag 69
 Pók Attila 75
 Pölöskei Ferenc 29, 98
 Polzer-Hoditz, Arthur, gr. 136, 139, 141
 Popper Alajos 310–311
 Pordán Imre 160
 Pospek Fenec 195–197
 Pozsonyi Emma 385
 Pozsonyi Ferenc 385
 Pozsonyi Ferencné 385
 Pradier-Fodéré, Paul Louis Ernest 329–330
 Pražák, Alois 88
 Prescott, Orville 281
 Pressburger, Siegfried 77–78
 Princz Gyula 299
 Puja Frigyes 354–355, 358
 Pulszky Ferenc 70
 Pünkösti Árpád 305
 Purgly Magdolna ld. Horthy Miklósné
 Purjesz Lajos 52
 Püspöki Nagy Péter 305
 Puttkamer, Joachim von 120
 Raab, Julius, 355, 357, 363–365, 422, 453
 Rácz István 10
 Raczyński, Clemens 75
 Radetzky, Joseph Wenzel von Radetz, gr. 74, 131
 Radó Antal 212
 Rain, Pierre 290
 Rainer M. János 146
 Rajk László 299, 303, 305–309, 319, 327, 366
 Rajk Lászlóné 310
 Rákóczi Ferenc, II. 123, 125
 Rákosi Jenő 52, 110, 174, 210
 Rákosi Mátyás 266–269, 271–272, 279, 293–294, 303–308, 311–312, 315–317, 325–326, 354–355, 360, 362, 365, 371–373, 417, 421, 446, 452
 Rampolla, Mariano 15
 Ratkó Anna 313
 Rauchensteiner, Manfred 140, 361, 364–365
 Ravasz László 212
 Redlich, Joseph 28, 134

- Reiner Imre, dr. 311, 313
Reinöhl, Fritz 35–37
Reményi Antal 63
Rendek András 272—277, 279
Rényi Péter 171
Ressèguier, Olivier 352
Rettig, Peter 181
Reuss, Heinrich VII., hg. 79–81, 90–92
Révai József 291, 296
Révay József 213
Révész T. Mihály 55
Rezat, Georg 173
Rich, Norman 77
Rieder, Heinz 142
Rill József 11–12
Romsics Ignác 98, 146, 209, 291
Rónay György 396
Rónay János 63
Roosevelt, Franklin Delano 285
Rosner Jenő ld. Kovács István
Rosselli, Alessandro 367, 369
Rothschild-család 82
Rousseau, Jean-Jacques 207
Rubin Péter 352
Rubinek Gyula 99
Rudolf, II. 123
Ruspanti, Roberto 369
Rust, Bernhard 182, 184
Rusznay István, dr. 317
S. Varga Katalin 359, 367
Ságvári Ágnes 309, 312
Salamon Ferenc 59
Salamon Konrád 265
Salmon, Jean 329
Saly Noémi 99
Sanders, E. 309
Sándor Ernőné, 147
Sándor ld. Komondi Sándor
Saposnyikov, Borisz Mihajlovics 136–137
Sárai Szabó Krisztina 191, 193, 195–196
Sáringer János 328–330, 418, 448
Sárközy József 149
Sárközy Júlia 376
Sarlós István 338
Sarnyai Csaba Máté 13, 23
Sattler Tamás 171
Say Móric 59
Schandl, Catherine Eva 340
Schanowetz Mária 217
Schenk, Josef 75–76, 86, 88
Schiessl, Franz 35
Schiffer Pál 292
Schirach, Baldur von 182
Schlauch Lőrinc 11, 19–20
Schmetterer, Christoph 25
Schmidl, Erwin A. 352
Schmidt Albert, földvári 64, 70
Schmidt-Ott, Friedrich 182
Schoen, Hans von 183–184
Schönborn, Friedrich von 88–90, 95, 404, 430
Schönborn, Johann Phillip von 130
Schratt, Katharina (Katalin) 37–38
Schulda, Karl 35
Schulz Frigyes Ferenc 184
Schur, Clara 310
Schwarczwölder Ádám 5, 25, 34, 36, 133, 401, 427
Schwartz, Joe [Joseph] 309
Schwartz Ottó, babarcsi 155
Schwimmer Imre 176
Sebes István 360, 364–365
Sebesta Ichor 385, 390
Sebesta Niké 385, 390
Sebesta Ofélia 385, 390
Sebesta Oprys 390

- Sebesta Ottó 385, 390, 393
Sebesta Ottóné 385
Sebestyén Antal 195–196
Sebesztha Károly 113
Seffer László 47
Seidel Pál 113
Sellyei György 167
Shakespeare, William 204, 214
Shaw, Bernard 395
Shaw, Malcolm N. 322
Sieyès, Emmanuel Joseph 290
Sigetter Viktor 336–337
Sík Endre 303, 359
Sík Sándor 212
Simor János 15, 29
Sinkó György 50–51
Sipos András 147
Sipos Péter 235, 413, 441
Siroky, Wiliam 360
Sisi ld. Erzsébet királyné
Sixtus, Bourbon-Parma von 140–141
Slánský, Rudolf 304, 314
Smith, Jeremiah, ifj. 343
Solt Pál, dr. 304
Sólyom László 266
Somogyi Éva 26–27, 29, 35–37
Somogyi Gréta 59
Sondhaus, Lawrence 136
Soós Viktor Attila 328
Sörös Béla 155
Spitzmüller, Alexander 91
Sretiljković, Borivolje 194
Starčević, Ante 21
Stefkó József 376
Steinbach, Emil 73, 86–96, 404, 430
Steinbach, Robert 87
Steinitz, Eduard von, lovag 136
Stern Samu 302
Stöckler Lajos 301, 309, 313, 315, 317–319
Stöckler Lajosné 319
Stone, James 79
Strossmayer, Josip Juraj 15, 20–21
Sueß, Eduard 76–77
Sugár István 58
Sulyok Dezső 291–292
Supka Géza 245
Surányi Gyula 148
Surányi Imre 148
Surányi Miklós 209–210
Süssmann Alfréd 310
Suter, Erns 91
Svarovsky, Eduard 89
Svéd László 300
Szabady Imre 192
Száberszky József 316
Szabó Attila 166
Szabó Dezső 237
Szabó Éva 266, 270
Szabó Győző, dr. 304
Szabó Károly 151, 317–318
Szabó László 45
Szabó Péter 372
Szabó Róbert 299, 305
Szakács Sándor 300
Szakály Ferenc 163, 168
Szakály Sándor 321, 334–335
Szakolczai Attila 376
Szalai András 299, 303, 307–308
Szalai Béla 361
Szalai Miklós 99
Szalai Pál 317–318
Szalai Sándor 292
Szálasi Ferenc 292, 317
Szalay–Berzeviczy-család 215
Szántó György, dr. 317

- Szántó Judit 99
Szántó Mihály 268
Szántó, dr. 195,
Szapáry Gyula, gr. 76, 94
Szappanos Sándor, dr. 169
Szappanos-család 169
Szarka László 120
Szász Károly, id. 57
Szebenyi Endre, dr. 309
Szebenyi Péter 120
Széchenyi István 152, 215
Széchényi Pál 76
Szedlár József 195–196
Szegedy-Maszák Mihály 209
Széher Mihály 160
Székács (Schönberger) István, dr. 314
Székely Éva 171, 173
Székely József 64
Szekfü Gyula 110–111, 146–147, 164, 213, 216
Széll József 183
Széll Kálmán 26, 29, 36, 38
Szemere Bertalan 43, 57, 403, 429
Szemecz Emil 46
Szent Genovéva (Geneviève) 242
Szent István ld. István, I. (Szent)
Szent Péter 42
Szentágothai (Schimert) János 171, 179
Szente Zoltán 30–32
Szent-Györgyi Albert 339
Szerb Antal 207
Szeri Lénárd 352
Szigethy Attila 371
Sziájtó Zsigmond 59
Szilágyi Dezső 94
Szilágyi Gyula 391
Szilágyi József 50
Szilágyi Károly 174–176
Szilágyi Sándor 59, 117–118
Szimics Ilona 299
Szinyei József 150–153, 163
Szirmai István 303, 309
Szita János 359
Szlavikovszky Beáta 206
Szögyény-Marich László 81
Szomszéd Imre 300
Szőnyi (Hoffmann) Tibor, dr. 299, 305, 307–309
Szőnyi István 378
Szőnyi Tibor 271
Szöts Farkas 13, 21–23
Sztálin, Joszif Visszarionovics 284–285, 292, 297, 300, 305–307, 316, 318–319, 326, 351, 373, 378, 417, 421, 447, 452
Sztarcsevics, ld. Starčević
Sztóilov, Sztóil 184
Szücs Ernő 299, 306
Szücs Géza, dr. 305, 310–311, 313
Szücs József, dr. 313
Szücs László 266
Szuszlov, Mihail Andrejevics 306
Szviridov, Vlagyimir Petrovics 266–267
Taaffe, Eduard von 73–76, 78, 80, 85–86, 88–89, 94–95, 404, 430
Tabajdi Gábor 334
Tafferner Antal 180
Tamási Áron 396
Tarján Tamás 120
Tasnádi Nagy András 184
Tasnády Gyula 63
Taylor, A. J. P. 29
Tefner Zoltán 75
Telek József 167
Teleki Józsefné 151, 158
Teleki Pál 184, 341–342
Teleki Sándor, gr. 61

- Teleki-család 150–151, 158
Templewood, ld. Hoare, Samuel John Gurney
Thalberg, Hans 355
Thallóczy Lajos 89
Theron, Frank Henry 289
Thököly Imre 124, 164
Thoma, Franz 358
Thun, Leo von 75
Tillinger György 194,
Tímár Lajos 147
Timon Ákos 10
Tisza István, gr. 47, 51, 53, 203, 209
Tisza Kálmán, 42, 57, 76–79, 81–82, 133, 156–158
Tisza László 57
Tisza-család 150–151, 158
Tito, Joszip Broz 306
Tőkéczki László 147
Tombor Jenő 268
Tomka Béla 343
Tompai Mihály 212
Tömpe András 267
Tormay Cécile 213
Török János 151
Török, dr. 195
Torr, William Wyndham Torre 338–339
Tótfalusi Ágnes 99
Tóth Eszter Zsófia 321, 383, 424, 455
Tóth János 63
Tóth József 269
Tóth Lajos 19
Tóth Péter 206
Trefort Ágoston 159
Truman, Harry Spencer 285
Tumbász Béla 195–196
Turay József 396
Twardowski, Fritz von 185–186
Üchtritz Emil, br. 70
Ugron Gábor 19
Ujlaki János 163
Ujszászy István 333–334, 336–338, 340
Ujváry Gábor 133, 145–147, 182, 185, 249, 321, 367
Ullein-Reviczky Antal 337
Ungváry Krisztián 334
Unterreiner, Katrin 25
Urbán Károly 353
Urvalek, Josef, dr. 304
Uskoković, Ilija 192
Utassy Loránd 337–338
Vadász Gyula, dr. 317
Vadnay Károly 63, 70, 72
Vajda Lajos 338
Vajk 42
Valjavec, Fritz 179
Vándor József 394–395
Vangelista, Orfeo 371–373, 376
Varga Endre 309–310
Varga Gergely 322, 325
Varga Géza 385
Varga Gézáné 385
Varga György 190–191, 193, 195, 199–201, 410
Varga István 145
Varga Kaiser Imre 195–197
Varga Lajos 267
Varga László 383–397
Vargha Gyula 212–213
Vargyas Endre 113
Vári András 153
Várossy Károly 156
Vass Henrik 275
Vass József 177
Vaszary Kolos 13, 20
Vattel, Emer de 329, 330

- Vaubel, Ulrich O. 187
Vendrei (Aschermann) Ferenc 59, 63, 69
Verebély Judit 348
Verebély Tibor 348
Veres Péter 396
Veresbaranyi Mihály 195
Veresmarti Judit, (Darányi II. Györgyné) 166
Veszprémy László 6, 235–238, 240, 242, 244, 246, 248, 413, 441
Villányi András, dr. 309
Vilmos, I. 133
Vilmos, II. 54, 77, 135–136
Vincenti Gusztáv 322,
Vocelka, Karl 25, 43
Vocelka, Michaela 25
Vogeler, Robert 309
Voinovich Géza 210, 212
Völgyi János 190–191, 194–196
Vonyó József 146
Vörös János 268–269
Vörös Katalin 34
Vörösbaranyi Mátyás 190, 195, 197,
Vukić, Franjo 193–194
Waibel, Jens 172, 181, 187
Walcz Amarylisz 367–368
Wallace, Henry Agard 285
Wallenberg, Raoul 300, 314, 316–319
Waltz, Kenneth N. 323
Weber, Carl Maria von 183
Weinberger Zoltán 301, 303, 311–313, 316, 325
Weisshaus Aladár 305
Weisz Jenő 310
Weitowitz, Rolf 90
Wekerle Sándor, id. 73, 77–83, 85, 86, 88, 91–96, 101, 191, 240, 404, 430
Wekerle Sándor, ifj. 240
Wenckheim Béla 157
Wicquefort, Abraham de 329
Wigand, Otto 59
Wild, Karl 131
Wilhelm Károly, dr. 302
Wilson, Thomas Woodrow 288–289
Winkelhofer, Martina 25, 33, 35, 37
Wirthoven A. F. Ch. 180
Wlassics Gyula, br. 21, 33, 119, 122, 213, 216
Wolf, Gustav 173
Wolff Károly 240
Xavér, Bourbon-Parma von 140
Zádor Imre, dr. 317
Zalai Katalin 266
Zámbelly Lajos 60–61
Zambra Alajos 210
Zanathy János, dr. 304
Zarándy Gáspár 47–48
Zdánszky Oszkár 385, 388
Zelk Zoltán 396
Zellenberg, Ulrich E. 74
Zellner, Ingrid 37
Zeyk József 158
Zibolen Endre 147
Zichy János 176
Zilahy Lajos 395
Zimmermann, Mosche 185
Zinner Tibor 266, 299–301, 304–305, 308–309, 312, 314–316, 327, 417, 446
Zinnerné Bodó Judit 417
Zita királyné 140, 142
Zlinszky János 151
Zöllner, Erich 74
Zrínyi Ilona 123
Zrínyi Miklós 125, 183

FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA

- Abesszínia, ld. Etiópia
Albánia 323, 327
Albertfalva 267
Alsóőr 358
Alsódabas 155
Amerikai Egyesült Államok 110, 218,
281–283, 285, 321, 323, 337, 386–397
Ankara 340, 345
Arad 58, 68–69, 86, 131, 163
Argentína 323
Árpádföld 272
Ausztrália 321
Ausztria 15, 22, 25–29, 119, 123, 172,
182, 323, 327, 346, 351, 394, 401, 427
Ausztria–Magyarország 15, 143
Babocsa 164
Bácska 192
Bad Ischl 38, 94
Baja 223
Balaton 244
Balkán 53–54
Bánság 192
Baranya megye 164
Bars megye 161
Bázel 131
Bécs 25, 33–35, 37, 43, 49, 54, 75, 79–83,
85–87, 89, 92, 94, 110, 123, 130–131,
136–137, 141–142, 157, 172, 214, 288–
289, 302, 309–310, 317, 347, 351–352,
355–357, 359, 363–366, 374, 376–377
Békásmegyer 267
Békés 150
Belgium 140–141, 323
Belgrád 327, 346
Belluno 380–381
Beregszász 34
Berlin 80, 91, 175, 181–182, 185, 187, 218,
340, 345, 348
Berzevice 215
Bicske 295
Bogota 387
Bolívia 323
Borsod megye 279
Bosznia-Hercegovina 43
Brassó 64, 70
Brazília 289, 347
Breslau 180, 184
Bruxelles ld. Brüsszel
Brünn 142
Brüsszel 329
Buda 38, 152–153, 160, 272
Budafok 267, 272
Budaörs 272
Budapest 12–13, 25–26, 28–33, 35, 38,
42, 45, 49, 56–66, 68–70, 76, 82, 93,
98–102, 110–111, 113–114, 116–117,
120–122, 126–127, 131–137, 139–140,
163, 171–177, 179–187, 192, 203–204,
217–219, 222, 229–231, 233, 235–236,
238–239, 244–248, 265–278, 291, 297,
300–302, 304, 306–308, 311, 315, 317–
319, 321–322, 325, 328, 335, 339–342,
345–349, 352, 356–357, 363, 367–371,
374, 377–378, 380–381, 385, 391, 396,
409, 421, 423, 436, 454
Budatétény 267
Bukarest 140, 304, 306, 340
Bulgária 323, 327, 340

- Canossa 141
 Ceylon – Sri Lanka 327
 Charlottesvile 74
 Chlopy 45, 48–49, 55, 402, 428
 Cinkota 272
 Columbia 387
 Csanád-Torontál megye 279
 Csehország 134–135
 Csehszlovákia 282, 307–308, 310, 315, 321, 323, 343, 345
 Csepel 267, 272, 275
 Csillaghegy 272
 Dalmácia 124
 Dánia 323
 Darány 149, 164
 Darány puszta 162
 Debrecen 10, 58, 150, 211, 222, 263, 270, 277, 300, 310, 317–319
 Dél-Afrika 310
 Dél-Afriakai Unió 321
 Dél-Dunántúl 98, 164, 222
 Délvidék 125, 189, 410
 Diakovár 15, 20
 Diósgyőr 279
 Duna 283, 290, 297, 318
 Dunakeszi 272
 Dunántúl 149, 221–222
 Duna-Tisza köze 222
 Ecuador 323
 Egitto ld. Egyiptom
 Egyesült Államok ld. Amerikai Egyesült Államok
 Egyesült Királyság ld. Nagy-Britannia
 Egyiptom 323, 369
 Elzász-Lotaringia 140
 Enying 272
 Eperjes 203
 Érd 272, 275
 Erdély 13, 21, 22–24, 59, 61, 64, 286, 292, 294
 Erzsébet ld. Pestszenterzsébet
 Észak-Amerika 11
 Észak-Dunántúl ld. Dunántúl
 Észak-Magyarország ld. Magyarország
 Esztergom 13, 16, 18, 20
 Etiópia 344
 Európa 11, 218, 282–285, 288–290, 295, 309, 325, 327
 Fehérorosz Szocialista Szovjet Köztársaság 321
 Fehéroroszország 282
 Felső-Magyarország ld. Magyarország
 Felsőpulya 358
 Felsőőr 358
 Felvidék 164
 Finnország 323, 327
 Fiume 54
 Franciaország 15, 218, 281, 283, 288–289, 323, 330, 336, 342
 Galícia 48, 75
 Gebhartsdorf 70
 Genf 327,
 Geszt 158, 209
 Gibraltár 348
 Göd 272
 Gödöllő 38, 272
 Görögország 204
 Göttingen 77
 Graz 136, 141, 384
 Gyoma 218
 Gyöngyös 163
 Győr 222, 277, 370–371
 Győr-Sopron megye 376
 Habsburg Birodalom 131–132, 134
 Hajdú-Bihar megye 279
 Hajdúság 155

- Havasalföld 132
 Hegyeshalom 370
 Heidelberg 131
 Heves vármegye 214
 Hollandia 323
 Hollywood 370
 Horvátország 21
 India 321, 323
 Indonézia 323
 Innsbruck 25
 Irán 323
 Írország 327
 Isaszeg 272
 Istvándi 164
 Isztambul 181
 Itália, ld. Olaszország
 Izland 323
 Izrael 323
 Japán 327, 349
 Jász-Nagykun-Szolnok megye 34
 Jeruzsálem 263
 Jordánia 327
 Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság ld.
 Jugoszlávia
 Jugoszlávia 282, 309, 321, 323, 410,
 Kairó 346
 Kajmán-szigetek 388
 Kambodzsa 327
 Kanada 321, 327, 391
 Kassa 203
 Kecskemét 149, 154, 162–167
 Kelet-Európa 133
 Kelet-Közép-Európa 205, 285
 Kelet-Németország ld. Német Demokra-
 tikus Köztársaság
 Kenderes 34
 Keszthely 150
 Kína 323, 327,
 Királyhágó 22
 Kispest 267, 272, 275
 Kistarcsa 272, 304
 Kolozsvár 49, 148, 158–161
 Komárom 61
 Komárom-Esztergom megye 279
 Komló 316
 Konstantinápoly 340
 Koppenhága 187
 Korea 323
 Köln 25
 Königgrätz 134, 136
 Kőszeg 222, 246
 Közép-Európa 133
 Krakkó 75
 Kunmadaras 302
 Külső–Szolnok vármegye 214
 Lajta 43
 Laosz 327
 Leipzig, ld. Lipcse
 Lemberg 75
 Lengyelország 282, 323, 374
 Letenye 219
 Liberec 135
 Líbia 327
 Limanova 42
 Lipcse 35, 131, 218
 Lisszabon 337, 339
 London 38, 70, 308, 337–339, 342, 345
 Lovászd 357
 Lőrinc ld. Pestszentlőrinc
 Luising 357
 Luxemburg 323
 Madrid 335–336, 338–340, 342, 344, 348,
 420, 450
 Magenta 136
 Magyar Királyság 129, 132, 134, 139–
 140

- Magyarország 9, 11, 13–19, 22, 24–29, 32, 34, 36, 38–39, 41, 43, 45–46, 50, 98, 100–103, 105, 110, 113, 116, 118–121, 123, 127, 139, 142–143, 146–147, 149–151, 163, 174, 182, 186, 191, 205, 208–209, 211, 214, 222, 228, 231, 261–262, 265–271, 280, 299–303, 305, 307, 309–312, 314, 318–319, 321–323, 325–329, 333–334, 338–341, 343–346, 367–371, 373–374, 376, 401, 409, 414, 417, 427, 436, 442, 446
- Magyaróvár ld. Mosonmagyaróvár 376
- Marokkó 348
- Mátyásföld 267, 272
- Mauthausen 335–336, 348
- Memel-vidék 233
- Mezőgyánt 155
- Milánó 368, 370
- Milano ld. Milánó
- Miskolc 209, 222, 277, 302, 310, 312, 316
- Mohács 205
- Moldva 99, 132
- Mongólia 323, 327
- Mór 57
- Morvaország 142
- Moscow lásd Moszkva
- Mosonmagyaróvár 151, 376
- Moszkva 265, 282–285, 292–294, 296, 299–300, 302–306, 314–316, 318–319, 325–327, 340, 345, 353–354, 370, 417
- München 25, 120, 130–131, 139, 141–142
- Mürzsteg 75, 148
- Nagy Britannia 133, 140, 281, 321, 323
- Nagybecskerek 127
- Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyság ld. Nagy-Britannia
- Nagy-Budapest ld. Budapest
- Nagykálló 44
- Nagyszeben 174
- Nagytétény 267, 272
- Nagyvárad 20, 69, 302
- Német Birodalom 133, 135
- Német Demokratikus Köztársaság 323, 376
- Németország 15, 171, 173–174, 181–182, 184–186, 224, 265, 283, 290–291, 299, 409, 436
- Németországi Szövetségi Köztársaság 327
- Nepál 327
- Neubau 87
- New York 209, 327, 365, 387–389, 392
- Niederweiden 25
- Norvégia 283, 289, 323
- Nowy Sącz 75
- Nürnberg 287
- Nyírség 98
- Nyugat 281, 293–294
- Ócsa 151, 275
- Olaszország 15, 20–21, 131, 136, 138, 141, 203–205, 214, 323, 327, 343, 367, 372
- Ontario 391
- Oroszország 15, 132–133, 135, 257, 288, 343
- Osztrák–Magyar Monarchia 25, 28, 39, 129, 135, 140, 401, 427, 434
- Ökörirtó 54
- Paderborn 77, 79
- Panama 387
- Párdány 127
- Páris ld. Párizs
- Párizs 6, 70, 205, 218, 281–297, 329, 394
- Pécel 272
- Pécs 20, 27, 34, 120, 222, 277
- Pest 30, 267, 270, 275, 318
- Pest megye 153, 301
- Pesthidegkút 267

- Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 166, 222–223
 Pestszenterzsébet 267, 272
 Pestszentimre 267
 Pestszentlőrinc 267, 272, 275
 Pestújhely 267, 272, 275
 Piemont 132
 Piliscsaba 119
 Polgár 272
 Portugália 327
 Posen 175
 Pozsony 15, 18–19, 75
 Prága 304, 344
 Princeton 322
 Rákoscaba 267, 272
 Rákoshegy 267, 272
 Rákoskeresztúr 267
 Rákosliget 267, 275
 Rákospalota 267, 272, 275
 Rákosszentmihály 267
 Reichenberg 135
 Révkomárom 149
 Róma 15–17, 19–24, 343, 345–346, 367–368, 370, 374, 377
 Románia 99, 292, 323, 327
 Rozsnyó 19
 Salzburg 384
 Sárospatak 13–15
 Sashalom 267, 275
 Schönbrunn 37, 401, 427
 Skandinávia 289
 Solferino 132, 136
 Somogy megye 149, 164
 Sopron 119, 223, 371, 376
 Soroksár 267, 275
 Soveria Mannelli 367, 369
 Spanyol-Marokkó 348
 Spanyolország 327, 338, 348, 341, 344
 Stockholm 354
 Strasbourg 218, 329
 Stuttgart 74, 81, 182
 Subotica ld. Szabadka
 Suez 367, 370
 Svájc 284, 299, 308, 323, 346, 384
 Svédország 323,
 Szabadka 189, 191, 197–198, 410, 437
 Szárd–Piemonti Királyság 132
 Szatmár 12, 19
 Szeged 50, 54, 164, 171, 210, 222, 277, 299–300, 317, 367
 Székesfehérvár 223, 294
 Szentes 217–218
 Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 190, 200
 Szerbia 136–137, 140, 143
 Szerbia és Montenegró 258
 Szigetvár 302
 Szíria 323
 Szklarszka-Poreba 326
 Szolnok 279
 Szombathely 294
 Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége ld. Szovjetunió
 Szovjetunió 265, 281–285, 287, 289–294, 296–297, 299, 304, 314, 321, 323, 325–326, 331, 333, 340, 373
 Szudéta-vidék 297
 Tajvan 327
 Taksony 94
 Tamási 394
 Tanger 348
 Tarpa 314
 Tass 152, 159, 161
 Teherán 282
 Temesvár 61, 69, 190
 Tetétlen 159–161

Teutoburg 240	Vajdaság 192
Thesszaloniki 181	Várpalota 294
Tiszántúl 222	Varsó 375
Tolna 279	Vászoly 164
Tolna megye 162	Vatikán 14
Torino ld. Torinó	Vecsés 275
Torinó 367	Velence 330
Toronto 391	Versailles 205, 287–288, 290
Tök 159, 161	Veszprém 180
Törökország 323, 334, 339	Vidin 70
Trianon 204, 211, 291, 293	Vietnám 323
Újlipótváros 315	Világos 57–59, 63, 69, 214
Újpest 267, 272, 275	Visegrád 62
Újvidék (Novi Sad) 196, 410	Wartburg 210
Új-Zéland 321	Washington 287, 303, 327, 386, 392, 395
Ukrajna 282	Weimar 25
Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság 321	Wien, ld. Bécs
Ung megye 149, 162–164	Zala megye 164
Ungheria ld. Magyarország	Zalaegerszeg 33
USA, ld. Amerikai Egyesült Államok	Zenta 190
Vác 335	Zürich 35, 136

*A Magyar Napló Kiadó
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének,
valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten